ISTORIE

KEITH HITCHINS

ROMÂNIA

1866–1947

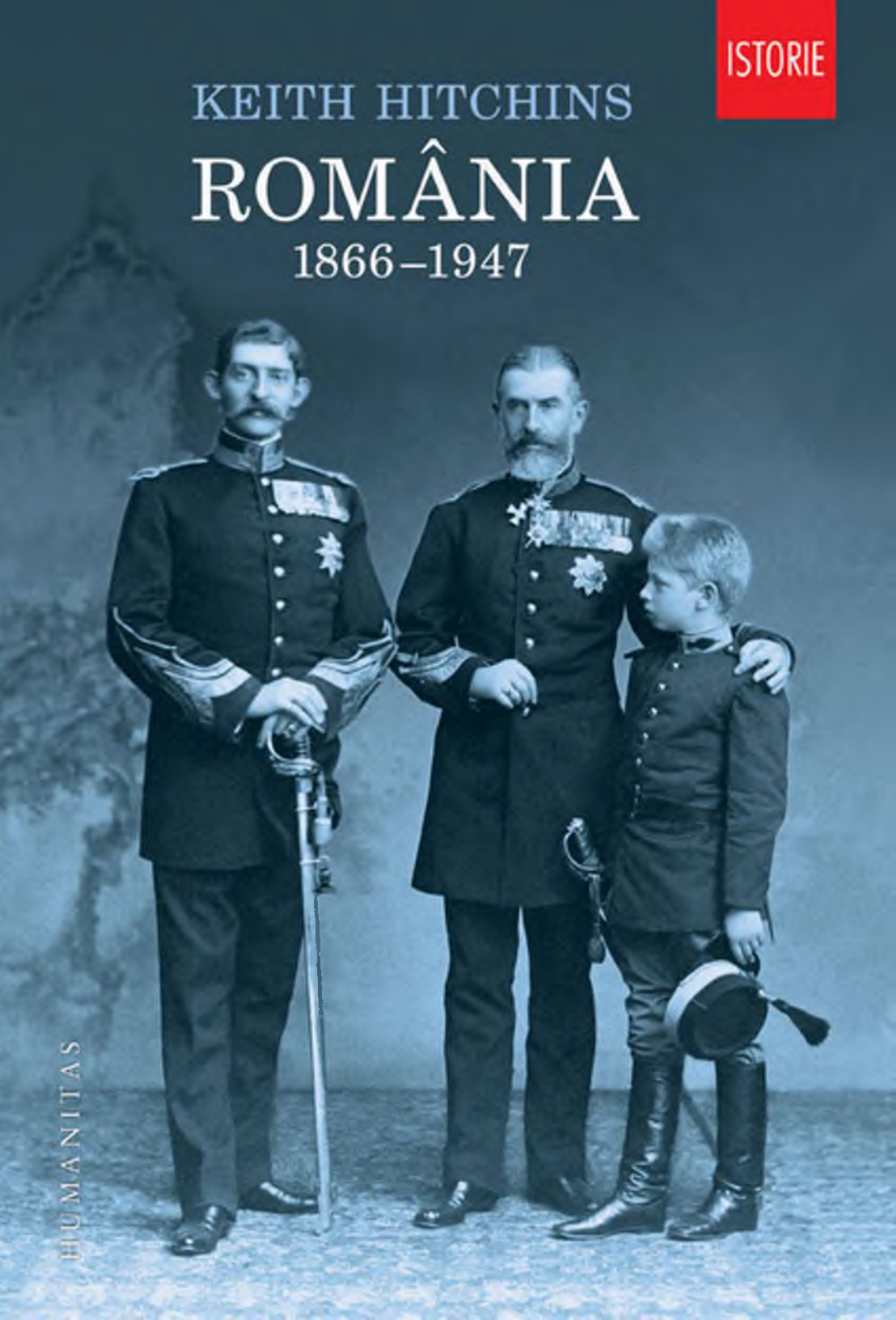

HUMANITAS

Keith Hitchins este profesor de istorie la University of Illinois, cu specialitatea România și Europa de Sud-Est. A întreprins, după 1960, numeroase călătorii documentare în România pentru a strînge materialele necesare redactării unor volume precum *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849* (Harvard University Press, 1969), *Orthodoxy and Nationality: Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873* (Harvard University Press, 1977; ediția în limba română: *Ortodoxie și naționalitate*, Editura Univers Enciclopedic, 1995) și *A Nation Discovered: Romanian Intellectuals in Transylvania and the Idea of Nation, 1700–1848* (Editura Enciclopedică, 1999) și *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania, 1860–1914* (Editura Enciclopedică, 1999; ediția în limba română: *Afirmarea națiunii: Mișcarea națională românească din Transilvania, 1860–1914*, Editura Enciclopedică, 2000). A mai scris și o istorie a României moderne în două volume: *The Romanians, 1774–1866* (Oxford University Press, 1996; ediția în limba română: *Românii, 1774–1866*, Editura Humanitas, 1998, 2004), *Rumania, 1866–1947* (Oxford University Press, 1994; ediția în limba română: *România, 1866–1947*, Editura Humanitas, 1996, 1998, 2004). Cele mai recente volume publicate sunt: *Ion Brătianu: Romania. The Peace Conferences of 1919-23* (Haus Publishing, 2011) și *A Concise History of Romania* (Cambridge University Press, 2013). În momentul de față pregătește o istorie a Europei de Sud-Est, 1354–1821, și o istorie a Balcanilor în secolul XX. Este membru de onoare al Academiei Române (din 1991) și *doctor honoris causa* al universităților din Cluj (1991), Sibiu (1993), Alba Iulia (2001), Târgu Mureș (2005), Timișoara (2008) și Iași (2008).

KEITH HITCHINS

ROMÂNIA

1866–1947

Ediția a IV-a

Traducere din engleză de
GEORGE G. POTRA
și
DELIA RĂZDOLESCU

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Hortenzia Popescu
Coperta: Ioana Dragomirescu Mardare
Corectori: Maria Mușuroiu, Horia Gănescu

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Keith Hitchins
Rumania 1866–1947
Copyright © Keith Hitchins 1994
Rumania 1866–1947 was originally published in English in 1994.
This translation is published by arrangement with Oxford University Press.
Traducerea lucrării *România 1866–1947*, publicată inițial în engleză în 1994,
apare cu acordul Oxford University Press.

© HUMANITAS, 1996, 2013, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
HITCHINS, KEITH
România: 1866–1947 / Keith Hitchins; trad.: George G. Potra, Delia Răzdolescu. –
Ed. a 4-a. – București: Humanitas, 2013
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-50-3922-6
I. Potra, George G. (trad.)
II. Răzdolescu, Delia (trad.)
94(498)"1866/1947"

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382 / 0723 684 194

Pentru Thomas și Ruth Mullen

Prefață la ediția în limba română

Am scris această carte pentru un public anglofon, istorici și alte persoane interesate, încercînd să explic cum a luat ființă România modernă. Formarea națiunii române s-a întins pe mai bine de două veacuri, începînd cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pînă la venirea la putere a comuniștilor, după cel de-al Doilea Război Mondial. Am prezentat faza inițială a acestui proces într-o carte intitulată *The Romanians, 1774–1866*, apărută în 1996. Prezentul volum analizează cea de-a doua fază, matură, a formării națiunii, ce a culminat cu crearea României Mari, la sfîrșitul Primului Război Mondial, și a accelerat integrarea ei în Europa.

Formarea națiunii a fost un proces complex, care a absorbit energiile cîtorva generații succesive de români. Conducătorii lor au acordat prioritate înfăptuirii țelurilor politice: Unirea Principatelor (realizată în 1859) și independența deplină (dobîndită în 1878). Cu toate că inițiativa le aparținuse, aceștia au recunoscut, totuși, că succesul lor depindea în parte de plasarea lor avantajoasă în raport cu Marile Puteri. Adoptaseră o astfel de strategie de nevoie, pentru a pune de acord aspirațiile naționale cu realitățile internaționale. După experiența Războiului de Independență din 1877–1878, care încordase relațiile cu Rusia, și Congresul de la Berlin din 1878, în cadrul căruia Marile Puteri au condiționat recunoașterea Independenței de îndeplinirea unor condiții oneroase, conducătorii români au abandonat politica de sprijinire pe acțiunea colectivă a Marilor Puteri în vederea promovării intereselor naționale. Pentru a apăra independența într-un climat internațional pe care l-au perceput ca ostil față de noile state în formare, aceștia au hotărît să lege soarta țării de aliați puternici. Regele Carol și prim-ministrul său, Ion C. Brătianu, au fost, ca atare, de acord să se alăture, în 1883, Triplei Alianțe (dintre Germania, Austro-Ungaria și Italia), considerînd-o blocul cel mai puternic de state de pe Continent. Această angajare a fundamentat politica externă a României pînă în anul 1914, în ciuda unei evidente simpatii față de Franța, manifestată atît în rîndurile oamenilor politici cît și în cele ale populației în ansamblul ei.

După dobîndirea independenței, conducătorii României au urmărit cu și mai multă energie realizarea unui alt obiectiv semnificativ al formării națiunii, și anume, unirea celor aproximativ 2 800 000 de români aflați sub stăpînire ungară (principatul istoric al Transilvaniei și regiunile învecinate: Banat, Crișana și Maramureș), celor 230 000 din Austria (Bucovina) și celor 1 000 000 de români din Rusia (Basarabia) cu Regatul României, proclamat în 1881. Cu toate că guvernele României dintre anii '90 ai secolului trecut și Primul Război Mondial abordau cu circumspecție problema națională din puternicele țări vecine, sporirea sentimentelor iredentiste în interior amintea permanent cît de fragil devenise parteneriatul cu Austro-Ungaria în cadrul Triplei Alianțe și cît de redusă rămăsese simpatia pentru Rusia.

România Mare s-a înfăptuit în primul rînd ca răspuns la condițiile specifice din fiecare din teritoriile locuite de români și nu atît ca rezultat al victoriilor obținute pe cîmpul de luptă. (România a intrat în Primul Război Mondial în 1916 de partea Aliaților pentru a dobîndi Transilvania și Bucovina, însă armata germană și cea austro-ungară fuseseră copleșitoare.) Mai întîi în Basarabia în 1917 și 1918, ca rezultat al haosului creat de Revoluția rusă, și apoi în Transilvania și Bucovina, pe fondul dezintegrării Austro-Ungariei, fruntașii politici români au mobilizat opinia publică românească pentru a cere unirea cu România și au apelat la sprijinul Armatei Române. Unirea cu aceste provincii a avut drept rezultat dublarea, dacă nu mai mult, a suprafeței țării, aducînd-o la 296 000 de km^2, și sporirea populației de la 8 500 000 la peste 16 000 000 locuitori. Dobîndirea acestor teritorii a fost consfințită, nu fără a-și călca pe inimă, de către principalele Puteri Aliate prin tratatele de pace din anii 1919–1920. Marea majoritate a românilor a fost astfel cuprinsă între noile granițe (doar vreo 600 000 au rămas în afara lor). Din punct de vedere teritorial, statul național devenise astfel o realitate.

O misiune crucială cu care se confruntau conducătorii români a fost crearea instituțiilor politice adecvate cerințelor statului modern. În toate eforturile lor se evidențiază tendința de raționalizare în administrație și de aliniere a guvernării în totalitate la modelele vest-europene. O nouă lege fundamentală, Constituția din 1866, a oferit un cadru stabil dezvoltării vieții politice pînă în preajma celui de-al Doilea Război Mondial. Urcarea pe tronul României a dinastiei Hohenzollern-Sigmaringen, tot în 1866, a sporit stabilitatea politică, asigurînd o orientare fermă atît în politica internă, cît și în cea externă. Apoi, în cursul deceniului următor, grupări politice separate au fuzionat, formînd cele două partide politice principale — Partidul Național Liberal și Partidul Conservator — care au dat viață instituțiilor parlamentare înscrise în Constituție. După Primul Război Mondial,

prin Constituția din 1923, structurile politice au fost adaptate necesităților statului național lărgit. Speranțele de continuitate politică s-au dovedit însă iluzorii, dat fiind că, în anii '30, s-a accentuat deplasarea către o guvernare autoritară. Incapacitatea guvernării parlamentare și a partidelor politice tradiționale de a face față crizei economice mondiale și altor crize a fost adesea citată drept cauză a slăbirii democrației. Mulți analiști au identificat un punct slab, ce s-a dovedit fatal, în însăși structura politică, și anume, caracterul burghez al Constituțiilor din 1866 și 1923, care fuseseră elaborate pentru o țară în care clasa mijlocie constituia doar o pătură subțire a populației. În consecință, după cum au subliniat analiștii, funcționarea complicatului mecanism politic nu revenea unei societăți luminate și experimentate, ci era asigurată de către un mic cerc de politicieni de profesie și de o majoritate formată din țărănime, căreia îi lipseau educația și experiența necesare și pe care politicienii o puteau manipula după plac.

Începînd cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, politicienii și intelectualii și-au asumat o altă sarcină esențială a formării națiunii — transformarea unei economii eminamente agricole într-o economie bazată pe industrie și pe oraș. Rezultatele au fost amestecate. Agricultura a rămas baza economiei pînă la cel de-al Doilea Război Mondial. Ea asigura cea mai mare parte a venitului național și mijloacele principale de trai pentru aproape 80 la sută din populație. Izbitoare, de asemenea, a fost persistența tradiției. Organizarea agriculturii a cunoscut foarte puține schimbări după ultimul pătrar al veacului al XIX-lea. Trăsătura sa principală a rămas „agricultura țărănească", un sistem de producție practicat de familiile de țărani individuali în micile gospodării țărănești. În general, agricultura era primitivă sub raportul tehnologiei și al metodelor folosite și împovărată de suprapopulație și datorii, condiții perpetuate în mare măsură prin axarea pe producția de grîne pentru export. Nici chiar cuprinzătoarele reforme agrare din anii '20 nu au modificat în mod semnificativ modelele tradiționale de producție, în ciuda evidenței clare că acestea împiedicau progresul. Reformele introduse de guvernele interbelice, precum sprijinirea cooperativelor, extinderea creditului rural și promovarea culturilor de plante industriale, au fost de natură să aducă foloase, aproape exclusiv, unui număr relativ mic de țărani prosperi.

Începînd cu anii '90, industria a cunoscut o creștere constantă. Producția în unele ramuri, ca, de pildă, în industriile petrolieră, metalurgică și chimică, a fost impresionantă. Forța motrice a industrializării a constituit-o o elită industrială și bancară puțin numeroasă, avînd legături strînse cu principalele partide politice, în special Partidul Național Liberal, care făcuseră din crearea unei industrii moderne principalul țel economic în

formarea națiunii. Caracteristică pentru perioada interbelică a fost intervenția crescîndă a statului în vederea accelerării dezvoltării economice, în general, și a promovării industriei, în particular. Cu toate că respecta proprietatea particulară și permitea obținerea a numeroase avantaje de către capitalul privat, guvernul și-a arogat rolul de a planifica și supraveghea ceea ce a început să fie numită „economia națională". Statul, într-adevăr, și-a asumat acele funcții economice pe care clasa mijlocie le exercitase în Europa Occidentală în secolul al XIX-lea. Cu toate acestea, dezvoltarea industriei s-a dovedit inegală. Se făceau încă simțite o mulțime de discrepanțe: de pildă, industria nu era capabilă să producă toate mașinile de care avea nevoie pentru dezvoltarea ei continuă, iar în privința tehnologiei, majoritatea uzinelor și fabricilor rămăseseră în urma celor din Occident. Un alt obstacol ce persista în calea dezvoltării industriei era incapacitatea pieței interne de a absorbi produsele acesteia din cauza nivelului scăzut de trai și a diminuării în consecință a puterii de cumpărare a majorității populației.

Formarea națiunii române nu însemna numai un proces de creare a structurilor politice și economice, ci presupunea și integrarea majorității lipsite de mijloace — țăranii — în textura socială generală. Dependenți de producțiile unor gospodării necorespunzătoare, ei duceau o existență sub nivelul normal, caracterizată printr-o alimentație proastă, condiții rudimentare de locuit și o asistență medicală insuficientă sau inexistentă. Situația lor a preocupat politicienii și sociologii în întreg intervalul cuprins între anii '60 ai veacului trecut și anii '40 ai secolului nostru, iar legislația guvernamentală promitea îmbunătățirea ei. Cu toate acestea, vechile lipsuri nu au fost înlăturate și, în multe privințe, țăranii au rămas marginalizați.

O componentă fundamentală a formării națiunii a fost legătura crescîndă a românilor cu Europa Occidentală. Contactele economice au avut inițial o importanță capitală în scoaterea României din relativa izolare impusă de suzeranitatea otomană. Schimburile dintre România și Europa Occidentală (inclusiv Austro-Ungaria și Germania) s-au extins spectaculos între anii '70 și Primul Război Mondial, cînd volumul exporturilor românești s-a triplat, iar importurile au crescut de patru ori, dovadă clară a integrării României în sistemul economic internațional. Acest ritm dinamic al comerțului cu Europa Occidentală s-a menținut și în perioada dintre cele două războaie mondiale.

Rolul Occidentului în dezvoltarea industriei românești a fost complex. Exportînd în România cantități masive de bunuri manufacturate, Occidentul a grăbit dispariția meșteșugurilor tradiționale în secolul al XIX-lea și a întîrziat dezvoltarea unei industrii moderne. În același timp însă, trans-

ferul de tehnologie și substanțialele investiții de capital au impulsionat industrializarea. Investițiile pe scară largă au început după dobîndirea independenței de către România în 1878, iar în preajma Primului Război Mondial capitalul străin devenise predominant în numeroase ramuri industriale, în special în domeniul petrolului, al gazului metan și al electricității, al metalurgiei și al industriei chimice. Capitalul străin mai deținea o parte semnificativă din industrie în perioada interbelică, dar în 1938 elita industrială și financiară românească ajunsese să-și sporească propriul capital pe ansamblul industriei la aproximativ 60 la sută.

Relațiile economice ale României cu Europa Occidentală aveau în primul rînd un caracter de dependență. Esențială pentru bunăstarea țării era vînzarea în străinătate a unor mari cantități de produse agricole și de alte materii prime. Astfel, pierderea piețelor internaționale în timpul crizei economice de la începutul anilor '30 a provocat mari greutăți economice în țară. Dependența de exporturi a descurajat reformele din agricultură, pentru că a tins să consolideze structurile tradiționale ale unei agriculturi țărănești ineficiente. În ceea ce privește industria, cu toate că industriașii și bancherii români, sprijiniți de Partidul Național Liberal, au încercat să-și extindă controlul asupra economiei naționale prin limitarea participării capitalului străin, România a continuat să fie un mare importator de capital, rămînînd astfel dependentă de investițiile occidentale în privința impulsionării economiei.

Europa Occidentală a exercitat, de asemenea, o influență decisivă asupra instituțiilor politice românești. Elita intelectuală și politică românească se ducea cu regularitate în Occident, în special în Franța și Germania, pentru studii universitare. Timp de un secol, aceasta a găsit surse de inspirație și idei, direct și indirect, în toate curentele ideologice din Europa de la vremea respectivă, de la romantism și liberalism pînă la diversele tipuri de naționalism și conservatorism. Occidentul a oferit un exemplu și în plan instituțional: Constituția din 1866 a fost elaborată după modelul Constituției belgiene din 1831, principalele coduri de legi au fost inspirate din cele franceze, iar structurile parlamentare se bazau foarte mult pe experiența occidentală în acest domeniu.

Cursul politic și economic pe care s-a angajat România în secolul al XIX-lea a provocat o neîntreruptă controversă în rîndurile intelectualilor români. Preocupările acestora s-au concentrat asupra masivei ingerințe a Europei Occidentale în societatea românească, ceea ce i-a obligat să se confrunte cu probleme fundamentale ca, de pildă, cine erau ei ca români și ce cale de dezvoltare era cea mai potrivită spiritului național. Pe măsura intensificării acestei dezbateri, s-au distins două largi curente de idei, unul

care susținea că România face parte din Europa și ca atare este sortită să se dezvolte din punct de vedere economic și social pe căi similare celor din Occidentul urbanizat și industrializat și altul care sublinia caracterul agrar intrinsec al țării și, în consecință, nevoia de a rămîne credincioasă tradiției.

Pe parcursul unui secol, pînă la cel de-al Doilea Război Mondial, atît „tradiționaliștii" cît și „europeniștii", așa cum s-au numit adepții celor două curente, au vădit o remarcabilă continuitate de gîndire. Tradiționaliștii insistau că România a fost întotdeauna și va rămîne o țară eminamente agrară. Ei își concentrau atenția asupra micului producător rural, ca stîlp al unei ordini economice și sociale vitale, și preamăreau satul drept păstrător al unei tradiții „sănătoase" și al valorilor naționale „autentice". Fiind siguri astfel că Europa Occidentală, urbanizată și industrializată, nu va putea servi niciodată României ca model de dezvoltare, ei au deplîns schimbarea intervenită în țară în secolul al XIX-lea, cînd aceasta a adoptat „cu ridicata" instituțiile politice și economice occidentale. Europeniștii au ajuns la concluzii total diferite. Aceștia nu aveau nici o îndoială că România făcea parte din Europa și că va urma în mod inevitabil același curs de dezvoltare ca și Occidentul. Ei insistau asupra faptului că România alesese calea corectă în secolul al XIX-lea prin deschiderea largă a porților pentru ideile și instituțiile europene și preziceau că țara va căpăta un caracter mai accentuat urban și industrial și că în statul național modern clasa mijlocie se va dezvolta și își va asuma în mod îndreptățit conducerea.

Așteptările europeniștilor și ale tradiționaliștilor, deopotrivă, au fost spulberate de către cel de-al Doilea Război Mondial și de ceea ce a urmat, întrucît comunismul a dominat întreaga realitate românească în a doua jumătate a secolului al XX-lea. Mai bine de patruzeci de ani, de la sfîrșitul anilor '40 pînă în 1989, acesta a servit drept acoperire ideologică pentru un sistem politic și economic care a reorientat România dinspre Europa Occidentală către Răsărit. Nu este aici locul să descriem dominația comunistă. Și nici nu pot fi evaluate fără o perspectivă istorică mai amplă efectele acesteia asupra dezvoltării pe termen lung a României. În timp, perioada aceasta poate fi considerată ca o aberație care a deviat România de la cursul europenizării, pe care se angajase la începutul secolului al XIX-lea. Istoricii vor sublinia neîndoielnic acele aspecte ale dezvoltării României în perioada comunistă care sugerează continuitatea cu anii interbelici. Ei s-ar putea să consemneze, de pildă, similitudinea eforturilor de a industrializa țara și de a dobîndi o independență economică față de Europa Occidentală (și după 1960 față de Uniunea Sovietică) și ar putea evoca rolul statului de coordonator economic. Dar oricare ar fi în viitor judecata istori-

cilor, rămîne de domeniul evidenței faptul că pentru români întreaga experiență comunistă a fost traumatizantă.

O chestiune fundamentală, nu foarte diferită de cea ridicată de către junimiști în secolul al XIX-lea, rămîne: „Ce cale de dezvoltare vor alege românii?“ Cei ce vor să reia calea occidentală se confruntă cu obstacole formidabile. Sînt mulți aceia care apără tradiția și se poate vorbi și de reminiscențe ale comunismului. Ideea unei a treia căi, înfățișată atît de elocvent de către țărăniști în perioada interbelică, rămîne o alternativă atractivă atît la modelul occidental (capitalist și cosmopolit), cît și la cel răsăritean (colectivist). Dezbaterea națională cu privire la căile de dezvoltare nu dă semne să se liniștească, iar românii se află, ca și în trecut, la o răspîntie între Est și Vest.

Paginile ce urmează reprezintă deci o încercare a unui istoric străin de a schița evoluția României moderne. Problematica aleasă spre discuție și aranjarea materialului reflectă, în mod inevitabil, punctul de vedere al unui om din afară. Cu toate acestea, cititorul american și cel vest-european vor regăsi în complexitatea formării națiunii un proces cunoscut, un proces ce leagă România de restul Europei.

Doresc să aduc mulțumiri Editurii Humanitas pentru faptul că și-a asumat sarcina publicării versiunii române a cărții mele. Trebuie să-mi exprim, de asemenea, gratitudinea față de traducători — George G. Potra și Delia Răzdolescu — care au respectat nu numai sensul textului original, dar și spiritul său.

KEITH HITCHINS

Urbana, Illinois

16 septembrie 1995

Cuvînt înainte

Această carte este dedicată formării naţiunii moderne, proces care a absorbit energiile elitei politice şi intelectuale româneşti, între începutul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea şi declanşarea celui de-al Doilea Război Mondial. Ea urmăreşte strădaniile acelei elite de a crea un stat naţional, care să-i cuprindă pe toţi românii, şi de a-l înzestra cu instituţii politice moderne şi cu o economie şi o structură socială bazate pe industrie şi pe oraş, mai curînd decît pe agricultură şi sat. În calitatea lor de conducători ai unei puteri mai mici, au recunoscut, de asemenea, cît de importante puteau fi pentru misiunea lor pe plan intern mutaţiile petrecute în ordinea internaţională. Astfel, această prezentare a făuririi unei naţiuni are permanent în vedere relaţiile României cu Marile Puteri. Dintre toate contactele sale, decisive s-au dovedit a fi cele cu Europa de Apus: Occidentul, sau „Europa" cum îi spuneau mulţi români, a servit elitei un model de dezvoltare, de urmat sau de evitat, dar niciodată de ignorat.

Evenimentele politice, grupate în cinci perioade distincte — Independenţa (1866–1881), domnia Regelui Carol (1881–1914), Primul Război Mondial (1914–1918), România Mare (1919–1940) şi cel de-al Doilea Război Mondial (1940–1944) —, oferă cadrul prezentului demers de studiere a României moderne. Dar graniţele cronologice au fost depăşite pentru a urmări curentele generale din dezvoltarea economică şi socială şi pentru a discerne schimbările apărute în modul în care românii gîndeau despre ei înşişi. Un capitol final se ocupă de scurta perioadă dintre răsturnarea, în august 1944, a dictaturii militare din timpul războiului şi proclamarea Republicii Populare de către comuniştii români în decembrie 1947. Acesta urmăreşte dezintegrarea României moderne şi serveşte, ca atare, drept epilog al acestei prezentări a clasicei făuriri a naţiunii.

Sînt foarte fericit să pot profita de această ocazie pentru a aduce mulţumiri persoanelor care m-au ajutat să fac ca această lucrare să vadă lumina tiparului. Numeroşi colegi şi prieteni din România m-au sprijinit cu ideile şi sugestiile lor. Nu-i pot menţiona pe toţi, dar aş dori să-mi exprim

gratitudinea din nou față de Pompiliu Teodor, Cornelia Bodea, Mihai C. Demetrescu, Ioan Beju și Mircea Păcurariu. Colegii de la Facultatea de Istorie a Universității din Illinois m-au sprijinit și ei în numeroase feluri. Consider de o deosebită valoare faptul că timp de șapte ani am fost membru al Comitetului Mixt pentru Europa de Răsărit al Consiliului American al Societăților Științifice. Schimburile de idei cu colegii din alte discipline din acest Comitet mi-au sporit posibilitatea de a înțelege atît România, cît și istoria ei. Ivon Asquith și Anthony Morris, de la Oxford University Press, m-au susținut prin încurajările și răbdarea lor. Îi sînt deosebit de îndatorat lui Sir William Deakin, ale cărui observații critice m-au stimulat și al cărui sfat a contat atît de mult în îmbunătățirea acestui text.

K.H.

Introducere

Evoluția României moderne s-a desfășurat de-a lungul a circa două veacuri, între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și sfîrșitul celui de-al Doilea Război Mondial. În cadrul acestui proces se pot distinge două etape, fiecare dintre ele avînd propriile sale caracteristici. Prima a fost o etapă de tranziție, românii din principatele Moldova și Țara Românească îndepărtîndu-se de tradițiile patriarhale ale Sud-Estului bizantino-ortodox către dinamicele inovații ale Occidentului. În cea de-a doua etapă, curentul schimbărilor ce începuseră să se manifeste s-a cristalizat și a luat naștere România modernă, în adevăratul înțeles al cuvîntului. Data hotărîtoare de separare a celor două etape — în măsura în care un singur an poate reprezenta o asemenea graniță — este anul 1866.

Acest an este un punct de plecare potrivit pentru studierea României moderne, întrucît cadrul ei instituțional și climatul spiritual caracteristic erau în mare cristalizate. Unirea Moldovei și a Țării Românești fusese înfăptuită de curînd, iar independența „Principatelor Unite" fusese asigurată *de facto*, chiar dacă nu fusese recunoscută *de iure*. Bazele politice interne ale „României", cum preferau românii să-și numească țara, fuseseră stabilite: o constituție adoptată în 1866 va servi drept lege fundamentală, cu modificări după cum o cereau împrejurările, pînă în pragul celui de-al Doilea Război Mondial; o nouă dinastie, ramura Sigmaringen a Hohenzollernilor, a venit la tronul domnesc în același an și a mărit perspectivele de stabilitate politică; principiile care puteau determina guvernarea țării — un Executiv puternic și o administrație centralizată — fuseseră legiferate, iar ideologiile dominante ale statului modern — liberalismul și conservatorismul — erau reprezentate de către partidele politice în devenire. Tot atunci, elita politică și intelectuală a țării își asimilase profund ideea modernă de națiune și acceptase misiunea ce îi fusese încredințată de a retrasa granițele politice în conformitate cu cele etnice.

Românii ocupaseră un loc aparte în Europa de Sud-Est încă de la întemeierea principatelor Moldova și Țara Românească în secolul al XIV-lea.

Fără îndoială, ca şi sîrbii, bulgarii şi grecii, românii erau ortodocşi şi erau, împreună cu aceştia, membri ai comunităţii bizantine. Legăturile românilor cu această lume erau puternice. În afară de supunerea ecleziastică faţă de Constantinopol, ei folosiseră slava veche drept limbă oficială în biserică şi stat pînă în secolul al XVII-lea. Viaţa lor culturală şi economia agrară erau, de asemenea, caracteristice Europei de Sud-Est. Dar, în acelaşi timp, anumite diferenţe specifice îi deosebeau pe români de vecinii lor. Cele mai izbitoare erau afinităţile lor cu Europa Occidentală: vorbeau o limbă ce descindea din latină şi-i revendicau pe romani drept strămoşi.

În lunga perioadă de dominaţie otomană din Europa de Sud-Est, între secolele al XIV-lea şi al XIX-lea, românii au urmat o cale de dezvoltare distinctă de cea a vecinilor lor de la sud de Dunăre. Prin tratatele încheiate cu Poarta, cunoscute mai tîrziu, în mod incorect, sub numele de „capitulaţii", Moldova şi Ţara Românească şi-au păstrat autonomia politică şi, o dată cu aceasta, structurile economice şi sociale tradiţionale — clasa boierimii ca elită conducătoare şi marea proprietate moşierească drept bază a agriculturii. Spre deosebire de ele, la sud de Dunăre, imperiile bulgar şi sîrb fuseseră distruse şi, împreună cu teritoriile locuite de greci şi de albanezi, fuseseră încorporate în Imperiul Otoman ca provincii administrate de către guvernatori turci. În consecinţă, aristocraţiile locale au dispărut, pămînturile le-au fost confiscate, iar păstrarea comunităţii etnice a rămas în mare măsură pe seama statului şi a bisericii parohiale.

În secolul al XVII-lea, Principatele Române au continuat să evolueze diferit de comunităţile ortodoxe de la Sud. Recunoscînd suzeranitatea Sultanului şi plătind un tribut anual, românii au evitat ocuparea de către armatele otomane şi islamizarea la care fuseseră supuse teritoriile slave din Sud. Domnitorii Moldovei şi Ţării Româneşti au menţinut chiar relaţii cu ţări străine, o încălcare evidentă a statutului lor de vasalitate. Biserica Ortodoxă din ambele Principate şi-a îndeplinit în continuare responsabilităţile sale spirituale înlăuntrul ţării şi a întreţinut relaţiile sale canonice cu Patriarhia de la Constantinopol şi cu celelalte patriarhii răsăritene, fără vreun amestec semnificativ din partea autorităţilor otomane. Domnitorii şi mulţi dintre boieri, împreună cu înaltul cler, erau profund conştienţi de locul deosebit pe care îl ocupau în rîndul creştinătăţii răsăritene, care, cu excepţia Rusiei, căzuse sub dominaţie musulmană. Aceştia şi-au asumat cu înflăcărare răspunderea de a sprijini Locurile Sfinte din Răsărit şi de a oferi refugiu numeroşilor clerici, în special greci, care fugiseră din teritoriile ocupate de către otomani.

Relaţia cu otomanii timp de veacuri n-a făcut decît să întărească legăturile culturale şi spirituale ale românilor cu lumea ortodoxă. Atît în

raporturile internaționale și comerciale, cît și în domeniul religiei, Principatele au fost atrase către Constantinopol. Cu toate că nu au fost în nici un caz despărțiți de Occident, românii au rămas, de voie sau de nevoie, cu privirile îndreptate către Răsărit.

Autonomia Moldovei și a Țării Românești a devenit din ce în ce mai precară în secolul al XVIII-lea. Oficialitățile otomane, nesigure de loialitatea domnitorilor, dată fiind presiunea neîncetată a Austriei și a Rusiei la granițele din nordul imperiului, și-au înăsprit controlul asupra Principatelor. Sultanul îi trata pe domnitori ca pe niște simpli dregători otomani, ce puteau fi numiți și maziliți după bunul său plac. În felul acesta, a fost inaugurat așa-numitul regim fanariot, care va dura pînă în anul 1821. Principalele sale caracteristici erau amestecul crescînd în treburile interne ale Principatelor și, în special, o secătuire a resurselor economice ale Principatelor, întrucît dregătorii otomani strîngeau dările după voia lor, iar grînele, vitele și materiile prime le achiziționau la prețuri fixe sau pur și simplu le rechiziționau.

Boierii români din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au căutat ajutor în afară pentru a redobîndi autonomia politică și a se dezbăra complet, pînă la urmă, de dominația otomană. La început, s-au orientat către Rusia ca apărător dovedit al popoarelor ortodoxe aflate sub dominația otomană și, în timpul războiului ruso-turc din 1768–1774, au adresat numeroase apeluri Împărătesei Ecaterina și oficialităților ruse cerîndu-le să-i elibereze pe semenii lor ortodocși de sub oprimarea otomană. Răspunsul autorităților ruse s-a materializat în Tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774, care a pus capăt războiului, obligîndu-l pe Sultan să permită diplomaților ruși de la Constantinopol să-i „reprezinte“ pe ortodocșii din Imperiul Otoman. În deceniile ce au urmat, procedeul s-a dovedit eficace, dîndu-i posibilitatea Rusiei să submineze autoritatea Sultanului în Principate.

Intervenția Rusiei a marcat începutul unui lung proces prin care Principatele Române au dobîndit în cele din urmă recunoașterea de către Marile Puteri că formau componente distincte, chiar dacă minore, ale Chestiunii orientale. Conducătorii români erau convinși că un astfel de statut era esențial pentru recîștigarea autonomiei și, în cele din urmă, pentru dobîndirea independenței. În consecință, ei și-au îndreptat eforturile spre internaționalizarea a ceea ce a ajuns să fie cunoscută în diplomație, după 1800, sub numele de „Chestiunea românească“.

Perspectivele de succes ale românilor nu păreau la început prea promițătoare. Nici una dintre puteri nu considera Principatele mai mult decît niște instrumente pentru atingerea obiectivelor lor mai largi în alte părți ale

Europei şi în Mediterana de Răsărit. Rusia era cea mai agresivă. În trei războaie împotriva Imperiului Otoman, ea şi-a întărit poziţia în Principate: Tratatul de la Iaşi (1792) a permis Rusiei să anexeze teritoriul dintre Bug şi Nistru, întinzîndu-se astfel pentru întîia oară pînă la graniţele Moldovei; Tratatul de la Bucureşti (1812) a recunoscut Rusiei anexarea Moldovei dintre Prut şi Nistru, cunoscută sub numele de Basarabia; iar Tratatul de la Adrianopol (1829) i-a acordat Rusiei un protectorat efectiv asupra Principatelor ce va dura pînă la Războiul Crimeii.

Cîteva generaţii de boieri români, principalii apărători ai autonomiei, se alarmaseră din cauza agresivităţii Rusiei şi se temeau că Principatele erau în pericol de a schimba suzeranitatea otomană cu cea a Rusiei. Astfel s-au îndreptat în altă parte în căutare de sprijin. Austria se afla pe aproape, dar Habsburgii îi înstrăinaseră pe mulţi dintre boieri din cauza propriilor planuri de acaparare a teritoriului românesc, manifestate prin ocuparea Olteniei între 1718 şi 1739 şi anexarea Bucovinei în 1775. De aceea, boierii şi-au pus din ce în ce mai mult nădejdea în Occident. După 1830, fiii boierilor, care studiaseră şi călătoriseră în Europa, şi o clasă mijlocie în creştere căutau cu înfrigurare să extindă contactele cu Franţa şi cu Marea Britanie. Admirau Franţa ca apărătoare a drepturilor omului şi, prin extensie, a naţiunilor oprimate, şi considerau Anglia drept un model al guvernării constituţionale, a statului de drept. Simţeau o înrudire specială cu Franţa „latină" şi cunoşteau mai bine cultura şi limba franceză decît cea engleză.

Primăvara popoarelor din 1848 părea să ofere intelectualilor şi oamenilor politici români ocazia mult aşteptată de a scăpa de tutela otomanilor şi a ruşilor. În Moldova, avîntul spre reformă a fost de scurtă durată, dar în Ţara Românească liberalii au format, între iunie şi septembrie 1848, un guvern provizoriu, care promitea largi drepturi politice şi civile, şi au preconizat un sistem economic care să încurajeze activitatea industrială şi comercială şi în acelaşi timp să facă dreptate majorităţii deposedate — ţărănimea. Ei s-au concentrat, de asemenea, asupra afirmării statutului de naţiune de sine stătătoare. Printre obiectivele lor de primă însemnătate erau abolirea protectoratului rus şi recunoaşterea autonomiei Principatelor de către Poartă, ambele fiind, în opinia lor, premisele necesare Unirii şi Independenţei. Inspiraţi de ideea modernă a naţiunii etnice, aspirau şi la realizarea unei Românii mai mari, care să-i includă pe românii din Imperiul Habsburgic şi cel Ţarist, şi în acest scop au promovat contactele cu intelectualii români din afara Principatelor, îndeosebi din Transilvania.

Zdruncinarea vechii orînduiri la Viena şi proclamarea libertăţilor politice şi civile la Buda-Pesta, în martie 1848, i-au îndemnat pe intelectualii români din Transilvania să pornească o campanie proprie pentru a dobîndi

recunoașterea populației lor ca națiune autonomă în cadrul unei Ungarii liberale și, mai tîrziu, într-o monarhie habsburgică federalizată. În absența instituțiilor politice, ei s-au sprijinit pe Biserica Ortodoxă și pe cea Unită, care să ofere infrastructura necesară și să atragă marea masă a populației de partea cauzei lor. Clerul ambelor biserici se identificase de multă vreme cu destinele poporului. Biserica Ortodoxă reprezenta tradițiile creștinătății de Răsărit, în timp ce Biserica Unită, care se născuse în 1700, cînd o parte a clerului ortodox acceptase unirea cu Roma, reprezenta deschiderea către Occident. Dar pașoptiștii din Transilvania, ca și frații lor de dincolo de Carpați, erau laici în intenții și în concepțiile lor și-și dăruiau principala lor credință națiunii etnice. Ei preconizau, de asemenea, crearea unui stat unic al tuturor românilor, dar, conștienți de realitățile politice interne și externe, au amînat realizarea acestui țel pentru mai tîrziu. Timp de un an, din vara anului 1848 pînă în august următor, energiile lor au fost absorbite de o luptă crîncenă cu liberalii și naționaliștii maghiari în vederea apărării autonomiei naționale și identității etnice. Încercările pașoptiștilor din Țara Românească din vara anului 1849 de a-i reconcilia pe maghiari și români, pentru a întări apărarea statutului de națiune de sine stătătoare și a liberalismului împotriva recrudescenței conservatorismului, au fost sortite eșecului.

Rusia a avut un rol decisiv în zădărnicirea mișcărilor naționale române de pe ambele versante ale Carpaților. Țarul Nicolae I a urmărit cu îngrijorare crescîndă extinderea revoluției din Europa Centrală în primăvara și vara anului 1848. Astfel, în septembrie, el și-a trimis trupele în Țara Românească. Acestea au ocupat București și au dizolvat guvernul provizoriu punînd capăt scurtului experiment românesc de liberalism. Țara Românească și Moldova, pe care trupele rusești le ocupaseră mai înainte, serveau drept zonă de așteptare pentru intervenția în Ungaria și Transilvania. În iunie 1849, la cererea Curții de la Viena, armatele rusești au trecut granița și în august au obligat să capituleze principalele forțe ale armatelor întrunite ungare, spulberînd speranțele române de dobîndire a autonomiei în Transilvania.

Eșecul revoluției a lăsat nerezolvate două probleme fundamentale ale făuririi națiunii române — Unirea Principatelor și Independența. Totuși, în decurs de un deceniu, pașoptiștii aveau să realizeze recunoașterea *de facto* a uneia cît și a celeilalte de către Marile Puteri. Unioniștii români, cum erau denumiți partizanii dobîndirii statutului de națiune de sine stătătoare, și-au susținut fără încetare cauza, dar, moderați de experiența revoluției, au folosit tactul în tratativele cu Marile Puteri.

Criza relațiilor internaționale, care a dus la Războiul Crimeii, a oferit unioniștilor deschiderea căutată. Cu toate că Marile Puteri erau hotărîte să

rezolve, ca de obicei, după cum credeau ele mai bine, problemele otomane şi chestiunile auxiliare, cîteva dintre ele au găsit aspiraţiile românilor surprinzător de concordante cu propriile lor obiective în regiune. Franţa, în mod special, s-a dovedit plină de înţelegere faţă de ideea unei mai mari autonomii a Principatelor mai ales ca mijloc de lărgire a influenţei ei în Răsărit. Pînă şi Rusia socotea că ar fi avantajos să sprijine Unirea Principatelor, pentru a despărţi Franţa de aliaţii ei din timpul războiului. Marea Britanie, la rîndul ei, a acceptat iniţial ideea unirii, ca o piedică în calea expansiunii Rusiei în Imperiul Otoman, dar mai apoi a început să o privească cu răceală, dat fiind că o Românie unită ar fi servit mai curînd intereselor franceze decît celor britanice. Două Puteri care fuseseră consecvent ostile oricărei schimbări semnificative în statutul Principatelor s-au arătat neclintite în opoziţia lor faţă de lărgirea autonomiei şi faţă de Unire. Guvernul otoman insista asupra menţinerii drepturilor suzerane ale Porţii, în timp ce oficialităţile austriece priveau orice consolidare a Principatelor ca un obstacol în calea pătrunderii politice şi economice a Austriei şi mai adînc la Dunărea de Jos şi ca o incitare la activitate naţionalistă a populaţiei româneşti ce locuia în propriul ei imperiu.

Prin Tratatul de la Paris din 1856, care a pus capăt Războiului Crimeii, puterile au subscris la două cerinţe exprimate de mult timp de către intelectualii şi politicienii români. În primul rînd, au aşezat Moldova şi Ţara Românească sub protecţia lor colectivă, descurajînd prin aceasta vreo intervenţie viitoare rusă şi otomană şi cerînd Austriei să-şi retragă armata de ocupaţie aflată acolo din 1854 şi, în al doilea rînd, au recunoscut dreptul românilor înşişi de a avea un cuvînt de spus în legătură cu stabilirea formei de guvernămînt. Oferindu-li-se o astfel de ocazie, majoritatea românilor n-au mai lăsat nici un dubiu în privinţa dorinţei lor de unire şi independenţă, iar puterile (Austria şi Imperiul Otoman, fără tragere de inimă) au reacţionat prin promulgarea aşa-numitei Convenţii de la Paris din 1858. Acest document, menit să servească drept lege fundamentală pentru Principate, a indicat modul în care românii trebuiau să se guverneze de aici înainte. A recunoscut, de asemenea, suzeranitatea Porţii, dar, în momentul acela, toate statele semnatare ale înţelegerii ştiau că prerogativele care îi mai rămăseseră — perceperea unui tribut anual şi învestirea domnitorilor — deveniseră simple formalităţi.

Convenţia de la Paris conţinea un motiv de dezamăgire majoră pentru români: nu spunea nici un cuvînt despre Unirea Principatelor. Dar unioniştii, bucurîndu-se de un val de sprijin popular, au luat lucrurile în propriile lor mîini. La începutul anului 1859, exercitîndu-şi dreptul acordat de Convenţia de la Paris de a-şi alege propriii lor domnitori, aceştia au ales una şi aceeaşi persoană, pe Alexandru Ioan Cuza, în fiecare dintre cele

două Principate. Plecîndu-se în fața inevitabilului și preocupate de alte chestiuni, puterile au acceptat tacit faptul împlinit, iar Cuza însuși a desăvîrșit unirea administrativă a Principatelor în 1861.

În timpul scurtei sale domnii (1859–1866), Cuza, pașoptist și liberal, a încercat să dea „României", cum se numea acum oficial noua uniune, instituții politice și economice moderne. Dar el a stăruit ca acestea să fie conforme cu propriile sale indicații. Nerăbdător să promoveze reformele sale fundamentale, Cuza a dizolvat o adunare recalcitrantă în mai 1864, cînd aceasta a respins reformele rurală și electorală, care formau esența programului său legislativ. La numai două săptămîni de la lovitura sa, Cuza a supus unui referendum popular o constituție, Statutul, pentru a-și legitima regimul. Aprobată cu majoritate covîrșitoare, noua lege fundamentală a confirmat preponderența Executivului asupra Legislativului, a limitat rolul maselor de cetățeni în procesul politic și a consolidat puterea administrației centrale în dauna celei locale. Cuza a păstrat astfel formele parlamentare, dar, în temeiul Statutului, esența constituționalismului român se concentra în conducerea personală a domnitorului.

În timpul domniei lui Cuza, a luat ființă treptat o altă instituție, care avea să însufletească Legislativul și astfel să pună serios la încercare autoritatea domnitorului. Partidele politice, deși încă amorfe, se identificaseră în anii '60 ai veacului al XIX-lea cu unele curente de gîndire economică și socială distincte și apăruseră două grupări largi de intelectuali și de politicieni — liberalii și conservatorii. Liberalii susțineau în general extinderea drepturilor politice și a libertăților civile, sprijineau industria și proslăveau Europa Apuseană ca model de urmat. Conservatorii, pe de altă parte, insistau asupra autorității claselor avute, care erau singurele, după părerea lor, în stare să asigure ordinea și stabilitatea, dînd prioritate agriculturii și respingînd modelul occidental ca fundamental incompatibil cu specificul și nevoile societății românești. Totuși, nici liberalii, nici conservatorii nu au reușit să formeze partide închegate la vremea aceea, în ciuda opoziției lor față de cîrmuirea lui Cuza, pentru că fracțiunile din interiorul fiecăruia nu învățaseră încă arta compromisului. Rivalitățile dintre liberali erau deosebit de acute, radicalii — cei mai revoluționari dintre pașoptiști și cei mai intransigenți dintre unioniști, denumiți ca atare „roșii" de către oponenții lor — despărțindu-se de moderați. Sprijinitori înfocați ai supremației Legislativului, ei au devenit dușmani intransigenți ai lui Cuza.

România epocii lui Cuza a rămas o țară eminamente rurală. Agricultura era baza economiei țării și, cu toate că suprafața agricolă și producția au crescut de la începutul secolului, structura ei a rămas în esență neschimbată. Ca și în secolul al XVIII-lea, țăranul, care își lucra lotul de pămînt luat în arendă, purta principala răspundere pentru producție: hotăra ce să însă-

mînțeze și cum să-și cultive pămîntul și el era cel ce asigura nu numai forța de muncă, ci și uneltele și animalele. Schimbările care avuseseră loc în ultima jumătate de secol — transformarea de către moșieri a unor întinse porțiuni din propriile lor moșii în proprietăți private, fără nici o responsabilitate față de țăranii lor, și desființarea în 1864 a clăcii, munca obligatorie datorată de către țărani moșierilor — nu au modificat acest fapt esențial. Ceea ce reîntărea structura tradițională a agriculturii a fost ritmul lent al urbanizării, care îi lipsea pe producători de piețe apropiate, stabile, pe de o parte, și crescînda pondere a exporturilor de grîu și de alte produse, pe de altă parte, fapt care perpetua agricultura extensivă cu toate deficiențele ei.

Industria, în forma ei modernă, de-abia își făcuse apariția la mijlocul secolului. Fabricile erau puține, întrucît atelierele meșteșugărești și manufacturile continuau să satisfacă grosul nevoilor consumatorilor. Obstacolele în calea industrializării erau descurajatoare: lipsa de suficient capital intern și extern, sărăcia și, de aici, puterea scăzută de cumpărare a maselor rurale, ceea ce a descurajat dezvoltarea nou-apărutei industrii urbane; persistența unui slab spirit de inițiativă și rezistența față de investițiile pe termen lung. Perspectivele unei schimbări sub domnia lui Cuza erau, cu toate acestea, încurajatoare. Noua guvernare națională instaurată de el a început să-și asume responsabilitatea pentru modelarea unei politici economice avantajoase pentru români, iar atragerea treptată a țării în sfera economică europeană promitea să zdruncine structurile existente.

Societatea românească din timpul lui Cuza păstra caracteristicile fundamentale ale secolului anterior: țărănimea continua să fie majoritatea covîrșitoare a populației, în timp ce numărul orășenilor creștea încet. Dar, dincolo de aceste aparențe, aveau loc profunde schimbări. Diferențierea socială se accentua în rîndurile țărănimii și se forma o clasă mijlocie rurală, iar economia capitalistă în dezvoltare, deși inegală, începuse să aibă o înrîurire asupra satului. Cealaltă clasă tradițională a societății rurale, boierimea, se afla și ea în vîltoarea schimbărilor. Convenția de la Paris și Statutul îi deposedaseră pe boieri de ranguri și privilegii nobiliare, dar, ca mari latifundiari, aceștia au păstrat o considerabilă putere economică și politică și apărau cu dîrzenie interesele agriculturii și marea proprietate. Dar mulți dintre ei erau atrași către industrie și comerț și adoptau valorile clasei mijlocii. Procesul de asimilare în clasa mijlocie era și mai accentuat printre foștii boiernași. Dar noua clasă, al cărei nucleu de negustori, meșteșugari și „industriași" se lărgea prin adăugarea unui număr crescînd de intelectuali de diverse specialități și de funcționari, a rămas mică, iar membrilor acesteia le lipseau coeziunea și o conștiință de clasă socială cu o vocație proprie.

Intelectualii formau un alt grup în ascensiune încă din primele decenii ale secolului. Ei practicau în special profesiunile liberale şi nu arătau nici o ezitare în a-şi asuma rolul de critici. Preocuparea lor de preferinţă era schimbarea socială şi adaptarea instituţiilor existente la „spiritul vremii". Lor li se datorează elaborarea teoriei naţiunii etnice şi trasarea strategiilor de dezvoltare naţională. Erau şi principalii purtători ai ideilor economice şi politice occidentale, pe care, aşa cum o demonstraseră la 1848, erau nerăbdători să le adapteze la condiţiile româneşti. La venirea lui Cuza la domnie, numeroşi intelectuali se orientaseră către politică şi îngroşaseră, înainte de toate, rîndurile liberalilor.

Dintre toate grupurile şi clasele ce formau societatea românească de la mijlocul secolului, clerul ortodox suferise cea mai drastică modificare de statut. Înalţii prelaţi, odinioară membrii consiliilor administrative şi judecătoreşti superioare, au fost treptat scutiţi de datoriile lor laice, în timp ce clerul parohial îşi pierduse responsabilităţile civile, precum statistica demografică. Biserica însăşi a ajuns sub un control crescînd din partea statului şi a suferit imixtiunea administraţiei, chiar şi în treburi atît de specifice ca învăţămîntul teologic şi disciplina în mînăstiri. Legislaţia bisericească a lui Cuza din 1864 reprezintă o culme a seriilor de măsuri adoptate într-o jumătate de veac şi a tins să legifereze subordonarea bisericii de către stat. Totuşi, biserica se bucura în continuare de un mare prestigiu moral ca instituţie naţională, întrucît fusese legată de soarta Principatelor de la întemeierea lor şi a fost o călăuză spirituală pentru majoritatea covîrşitoare a românilor, care erau ortodocşi şi nu făceau nici o deosebire între religie şi naţionalitate.

Controversa cu privire la rolul Bisericii Ortodoxe în societate era simptomatică pentru o criză generală de identitate provocată de formarea naţiunii moderne. Pe de o parte, se aflau conservatorii, clerul şi ţărănimea, care reprezentau tradiţiile sociale agrare şi cele culturale bizantino-ortodoxe ce definiseră caracterul naţional pînă în secolul al XIX-lea. Concepţia lor despre lume era patriarhală şi se temeau de schimbări. Ceilalţi, în special liberalii, formulaseră o nouă imagine a românilor, axată pe două idei — naţiunea şi Europa — care, de altfel, dădeau măsura drumului parcurs de către românii cultivaţi începînd cu secolul al XVIII-lea. Contactele cu Europa Apuseană, care accentuaseră noţiunile lor anterioare privitoare la afinităţile „latine", i-au despărţit treptat de comunitatea ortodoxă internaţională din care făcuseră parte împreună cu slavii de sud şi cu grecii. Cu toate că nu puteau nega această moştenire spirituală răsăriteană, ei şi-au îndreptat crezul moral către naţiunea etnică. Bazată pe conştiinţa descendenţei din colonizatorii romani ai vechii Dacii, noua idee de naţiune le dovedea europeismul esenţial al României moderne.

1
INDEPENDENȚA
1866–1881

PRINCIPELE CAROL, 1866–1876

Deceniul în care România şi-a dobîndit independenţa a început în anul 1866 o dată cu răsturnarea Domnitorului Alexandru Ioan Cuza de către o neverosimilă coaliţie de politicieni conservatori şi liberali radicali. În dezacord cu privire la aproape toate problemele importante de interes public, aceştia au găsit, totuşi, temeiuri puternice pentru a-şi uni forţele ca să se opună la ceea ce ei pretindeau a fi abuzuri de putere ale lui Cuza şi intenţiei sale de a institui o dictatură. Reformator, care îşi dăduse seama de nevoia urgentă de organizare a administraţiei guvernamentale şi de creştere a productivităţii agriculturii, Cuza a făcut greşeala de a-şi impune Statutul şi o reformă rurală, ambele în 1864, într-un mod în care şi-a îndepărtat vechii sprijinitori şi i-a unit pe duşmanii săi. Izolat astfel politic, i-a încurajat el însuşi pe complotişti, lăsînd să se înţeleagă că s-ar putea să abdice. La 23 februarie 1866, în grabă şi fără a provoca dezordine publică sau a întîmpina o rezistenţă din partea lui Cuza, coaliţia — condusă de liberalii radicali Ion C. Brătianu şi C. A. Rosetti, ambii revoluţionari de la 1848 — l-a silit pe Cuza să abdice şi să ia calea exilului.

Conducătorii loviturii de stat au format imediat un guvern provizoriu. Puterea executivă a fost încredinţată unei Locotenenţe Domneşti, formată din Nicolae Golescu, unul dintre membrii guvernului provizoriu din Muntenia la 1848 şi ministru de Interne şi de Război sub Cuza; Lascăr Catargiu, unul dintre fruntaşii conservatori, şi generalul Nicolae Haralambie, prefectul de poliţie al Bucureştilor. Atît liberalii cît şi conservatorii au obţinut posturi ministeriale, iar moderatul Ion Ghica, paşoptist şi unionist, precum şi economist erudit şi diplomat abil, a devenit prim-ministru şi ministru de Externe. Au fost cu toţii de acord că misiunea lor cea mai urgentă era găsirea unui domn, fapt care trebuia realizat foarte repede, deoarece prelungirea interregnului ar fi sporit instabilitatea şi, ca atare, ar fi sporit probabilitatea unei intervenţii străine.

Reacţia imediată a Marilor Puteri faţă de lovitura de stat a fost cererea de a fi respectate toate tratatele şi celelalte înţelegeri care afectau principatele

Moldova şi Muntenia începînd cu 1856 şi ale căror semnatare erau.[1] Prin Tratatul de la Paris din 1856 şi Convenţia de la Paris din 1858, acestea stabiliseră un fel de protectorat asupra Principatelor. Deşi consimţiseră la unirea Moldovei şi a Munteniei în 1859, cînd electoratul din fiecare Principat l-a ales Domnitor pe Cuza, ele au continuat să recunoască suzeranitatea Porţii Otomane asupra Principatelor. Nu au făcut nici un efort pentru a-l reînscăuna pe Cuza, considerînd, după cît se pare, că dezastrul suferit de acesta se datora propriilor sale greşeli. Doar guvernul otoman a luat o poziţie agresivă. Ali Paşa, ministrul de Externe, a accentuat că puterile fuseseră de acord cu Unirea Principatelor doar pe durata domniei lui Cuza şi a insistat asupra organizării de noi alegeri în fiecare dintre Principate sub supravegherea unor comisari otomani. Dar nici unul dintre celelalte state garante nu dorea să redeschidă întreaga chestiune românească. Aveau toate alte preocupări mai presante şi nu au acordat Principatelor cine ştie ce întîietate. Franţa, tradiţionala protectoare a românilor, a sprijinit Unirea şi era binevoitoare faţă de ideea unui principe străin, dar în primăvara anului 1866, Napoleon al III-lea explora din nou posibilitatea ca Austria să cedeze Veneţia Italiei în schimbul Principatelor. Marea Britanie urmărea simultan cîteva obiective contradictorii — menţinerea integrităţii Imperiului Otoman, respectarea tratatelor şi satisfacerea pretenţiilor române, numai dacă s-ar fi putut preîntîmpina o criză internaţională —, dar a sfîrşit prin a urma exemplul francez. Rusia, care sprijinea ideea separării Principatelor, nu dorea să apară ca adversar al aspiraţiilor naţionale ale ortodoxiei balcanice, aşa că a refuzat să ia iniţiativa. Austria — care în condiţii normale s-ar fi alăturat Turciei şi Rusiei — căuta în momentul acela să obţină sprijin francez împotriva Prusiei, în lupta sa pentru supremaţie în Germania, manifestînd rezerve atît în privinţa Unirii, cît şi a unui principe străin. Diferendele dintre puteri şi şovăiala lor de a acţiona decisiv au dus într-un impas conferinţa lor de la Paris (martie-iunie) şi au lăsat iniţiativa în mîinile românilor.[2]

Între timp, guvernul provizoriu a acţionat rapid pentru a găsi pe cineva să ocupe tronul rămas liber. Majoritatea conservatorilor şi liberalilor rămăsese ataşată ideii aducerii unui principe străin. Cei dintîi credeau că doar o dinastie străină putea ţine în frîu radicalismul liberal, garantînd astfel propriul lor control asupra statului, în timp ce liberalii moderaţi, care

[1] Reacţia acestor puteri este analizată de către T. W. Riker, *The Making of Roumania*, Oxford, 1931, pp. 507–537.

[2] Grigore Chiriţă, „România şi Conferinţa de la Paris, februarie-iunie 1866", în *Revista de istorie*, 38/10, 1985, pp. 967–986; 11, pp. 1075–1100.

se pronunțau în favoarea unei monarhii constituționale, drept cea mai bună cale pentru menținerea unui echilibru între „despotism" și „anarhie", vedeau în persoana unui principe străin o garanție suplimentară de stabilitate socială și politică. După ce prințul Filip de Flandra, fratele Regelui Belgiei — prima alegere asupra căreia s-a oprit guvernul provizoriu —, a declinat onoarea ce i se făcea, guvernul a început să-i facă curte lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen. Ion Brătianu, ca reprezentant al Locotenenței Domnești, s-a dovedit util, convingîndu-l pe Carol să accepte propunerea și obținînd și sprijinul Bucureștilor pentru aceasta. La 1 aprilie, de la Düsseldorf, unde se întîlnise cu Carol și cu tatăl acestuia, el a telegrafiat guvernului provizoriu că obținuse acordul lui Carol de a deveni principe, cu toate că nu făcuse o declarație limpede cu privire la intențiile sale. Brătianu s-a reîntors în țară de îndată pentru a organiza plebiscitul în acest sens, care a avut loc între 14 și 20 aprilie și a aprobat cu o majoritate covîrșitoare de voturi alegerea lui Carol ca domn al României, cu 685 696 de voturi, din cele 686 193 exprimate. Încurajat de o evidentă popularitate și îndemnat de Bismarck, pe vremea aceea ministru-prezident al Prusiei, Carol a decis să primească propunerea fără aprobarea prealabilă a Marilor Puteri, ai căror reprezentanți se aflau atunci în conferință la Paris. (Bismarck îi sugerase lui Carol că faptul împlinit era cea mai bună soluție de abordare a problemei.) Carol l-a informat pe Brătianu asupra deciziei sale la data de 7 mai.

Noul principe avea cunoștințe modeste cu privire la țara al cărei tron fusese invitat să-l ocupe și doar încercînd și greșind avea să învețe părțile sensibile ale politicii românești. Dar în alte privințe era bine înzestrat pentru această calitate. Născut la 20 aprilie 1839, era cel de-al doilea fiu al principelui Karl-Anton de Hohenzollern-Sigmaringen, ramura catolică a familiei Hohenzollern. Tînărul prinț avea relații sus-puse. Tatăl său, care servise ca ministru-prezident al Prusiei în anii 1858–1862, într-o perioadă relativ liberală înainte de venirea lui Bismarck, i-a dat putința fiului său să-și formeze relații strînse cu familia regală prusacă, o parte a acelor legături cu Germania care aveau să aibă o influență atît de mare asupra politicii externe a lui Carol. A fost primit, de asemenea, în mod călduros de către Napoleon al III-lea în timpul lungilor șederi în Franța la începutul anilor '60. Instruit ca militar și bine educat, Carol dăduse dovadă de un bun discernămînt politic. Era cunoscut chiar ca un fel de liberal, dar de un liberalism temperat de disciplină și de simțul datoriei.

De-a lungul întregii sale domnii, întîi ca principe și apoi, după 1881, ca rege pînă la moartea sa în 1914, Carol a fost figura politică centrală a țării. De la bun început, el și-a asumat un rol politic de primă importanță

în politica externă şi în treburile militare. Fruntaşii Parlamentului între 1866 şi 1871 i-au dat oarecum mînă liberă în aceste domenii, chiar dacă ei înşişi se bucurau de o putere însemnată şi de un prestigiu considerabil în urma răsturnării lui Cuza. Au recunoscut valoarea relaţiilor sale din Germania şi Franţa, care, credeau ei, puteau fi folosite spre a-şi atinge scopurile lor de politică externă. În plus, Carol se bucura de un considerabil prestigiu militar, dat fiind că participase la războiul dus de Prusia şi Austria împotriva Danemarcei în 1864 şi fusese ofiţer într-o armată renumită pentru spiritul ei militar şi pentru organizarea sa. Dar rolul lui Carol în viaţa politică internă a ţării, cel puţin la început, a fost limitat. Îi lipsea popularitatea şi nu cunoştea nici oamenii, nici problemele cu care se confrunta ţara. Pentru un timp, de aceea, el a prezidat mai curînd decît a domnit.

Reacţia Marilor Puteri faţă de urcarea pe tron a lui Carol a fost în concordanţă cu modul în care au tratat răsturnarea lui Cuza. Erau dezbinate şi n-au acţionat în nici un fel.[3] La întîlnirea finală din 4 iunie a Conferinţei de la Paris, majoritatea s-a opus proiectelor otomane de intervenţie militară şi de ocupaţie. Războiul dintre Austria şi Prusia, izbucnit la 17 iunie, a făcut ca lucrările Conferinţei să se încheie brusc, iar Marile Puteri au fost astfel, indirect, în mod tacit, de acord cu faptul împlinit în România.

Marile Puteri l-au recunoscut în mod formal pe Carol ca domnitor în a doua jumătate a anului 1866 şi la începutul anului 1867. N-au impus nici un fel de condiţii speciale, dar nu au acţionat decît după ce Carol ajunsese la o înţelegere cu guvernul otoman. Negocierile dintre ei s-au prelungit pe tot parcursul verii, nici una dintre părţi nevăzînd vreo înclinaţie să cedeze în punctele esenţiale, definitorii pentru relaţiile dintre ele. Carol şi Consiliul de Miniştri insistau asupra menţinerii deplinei autonomii a ţării, aşa cum era specificată în vechile capitulaţii şi în tratatele internaţionale ulterioare şi cereau ca ţara lor să se numească „România", „Principatele Române Unite" sau „Principatele Unite", dar fără adăugirea „ale Munteniei şi Moldovei", care ar fi implicat posibilitatea separării lor. În ceea ce le privea, oficialităţile otomane cereau ca „Principatele Unite" să-şi accepte statutul de „parte constitutivă" a Imperiului Otoman şi să renunţe la dreptul de a încheia tratate cu alte state. În cele din urmă, răscoala din Creta şi tulburările din Serbia, împreună cu hotărîrea guvernului român, au convins oficialităţile otomane să facă o serie de concesii importante.

[3] O colecţie cuprinzătoare de documente, mai ales diplomatice, referitoare la opiniile Marilor Puteri asupra ascensiunii la tron a lui Carol şi asupra negocierilor ulterioare cu Poarta pentru asigurarea recunoaşterii lui ca principe a fost publicată de Paul Henry, *L'Abdication du Prince Cuza et l'avènement de la dynastie de Hohenzollern au trône de Roumanie*, Paris, 1930, pp. 302–457.

La 19 octombrie 1866, marele vizir îl recunoaşte pe Carol drept Domnitor ereditar, dar nu cedează în chestiunea autonomiei, stipulînd că Principatele vor trebui să rămînă parte integrantă a Imperiului Otoman. Un astfel de statut impunea, după părerea sa, păstrarea legăturilor seculare între Principate şi suzeranul lor, precum şi respectarea tratatelor şi convenţiilor dintre acesta şi ţările străine, cel puţin în măsura în care nu ştirbeau drepturile „moldo-valahilor". Marele vizir şi-a exprimat şi speranţa că Principatele Unite vor creşte tributul anual, că vor lua toate măsurile practice pentru protejarea supuşilor otomani angajaţi în negoţ în Principate şi că nu vor permite „elementelor revoluţionare" să se concentreze pe teritoriul lor.[4] În răspunsul său din 20 octombrie, Carol a acceptat aceste condiţii, iar a doua zi a plecat la Constantinopol pentru a primi firmanul din partea Sultanului prin care i se acorda recunoaşterea formală ca Domnitor.

În timpul desfăşurării acestor manevre, conducătorii conservatori şi liberali de la Bucureşti începuseră activitatea de elaborare a unei Constituţii care să pună bazele noului sistem politic. În ultimii ani ai domniei lui Cuza, majoritatea liberalilor şi a conservatorilor sprijiniseră ideea unei monarhii constituţionale şi garantarea libertăţilor civile fundamentale, dar principiile abstracte s-au dovedit a fi un liant prea slab pentru a menţine unită fragila coaliţie o dată ce Cuza nu mai era. Acum, atît unii cît şi ceilalţi doreau să domine noul stat, pentru a promova interesele politice şi economice ale grupurilor pe care le reprezentau. Alegerile din aprilie 1866 pentru o nouă Cameră a Deputaţilor, ce urma să servească şi drept Adunare Constituantă, au dovedit cît de ascuţită devenise rivalitatea dintre ei. Conservatorii au cîştigat majoritatea locurilor, pe de o parte pentru că dobîndiseră controlul asupra aparatului administrativ încă de la începutul campaniei electorale şi au fost astfel capabili să exercite presiuni asupra alegătorilor şi pe de altă parte pentru că tabăra liberalilor era slăbită ca urmare a unor serioase discordii interne.

Noua Adunare şi-a început lucrările la 10 mai. Ca o chestiune de primă importanţă, Locotenenţa Domnească şi-a înaintat propunerile privitoare la cursul pe care, după părerea ei, trebuia să-l ia ţara şi a cerut apoi să se procedeze la votarea noului domnitor, a cărui alegere, aşa cum am văzut, fusese confirmată prin plebiscit. Aprobarea s-a obţinut cu majoritate de voturi, deşi mai stăruia un oarecare sprijin pentru un principe autohton. După sosirea sa la Bucureşti, la 22 mai, Carol va depune în faţa Camerei jurămîntul că va domni pe baze constituţionale; va numi, imediat, un guvern de coaliţie, avîndu-l ca prim-ministru pe conservatorul Lascăr Catargiu

[4] *Aus dem Leben König Karls von Rumänien*, vol. I, Stuttgart, 1894, pp. 132–133.

(1823–1899). Toate părțile au fost de acord că menținerea unei coaliții liberal-conservatoare, ca expresie a unității naționale, era necesară pentru a grăbi recunoașterea noului regim de către Marile Puteri și pentru a obține acordul întregii țări pentru noua constituție.

Camera Deputaților n-a pierdut vremea și a îmbrățișat proiectul de constituție elaborat de către Consiliul de Stat, o instituție menținută de pe vremea domniei lui Cuza. Profunde diferențe de păreri i-au separat foarte repede pe conservatori de liberali în privința unor probleme atît de importante precum valoarea unui legislativ bicameral, amploarea sufragiului, prerogativele Domnitorului, în special dreptul său de veto în materie de legislație, și statutul străinilor. În general a prevalat punctul de vedere al conservatorilor. De exemplu, a fost aprobată o cameră superioară — Senatul — ca o limitare a puterilor Camerei, care după cum credeau conservatorii urma să fie aproape cu siguranță un organism liberal. Atît conservatorii cît și liberalii se pronunțau pentru sistemul electoral cenzitar, în care dreptul la vot era stabilit în funcție de rata impunerii sau de avere, dar părerile lor difereau asupra valorii acestei averi și asupra modului în care diversele clase și categorii sociale urmau să fie reprezentate în Legislativ. Încă o dată conservatorii au avut cîștig de cauză. În încercarea mărturisită de a nu permite ca „ignoranții și cei lipsiți de experiență" să „slăbească sau să anihileze voturile claselor inteligente și cultivate" un venit mare a fost impus drept condiție a dreptului de exercitare a votului, iar alegătorii au fost împărțiți în colegii ce avantajau gradul de instruire și averea. Conservatorii au mai reușit să-i acorde Domnitorului dreptul de veto absolut în materie de legislație. Dezbaterile cu privire la drepturile politice ce urmau să fie acordate străinilor, în special evreilor, au fost înflăcărate, și adesea deosebirea dintre liberali și conservatori nu a mai fost atît de tranșantă. S-a manifestat o opoziție puternică față de acele prevederi ce eliminau criteriul religios, considerîndu-l un impediment în calea naturalizării, și dădeau cetățenilor naturalizați drepturi politice depline. Dar, întrucît numeroși deputați aveau în vedere concurența economică reprezentată de evrei și de alți străini, precum și privilegiul de extrateritorialitate al sudiților (străini, în special negustori, care se bucurau de protecție din partea consulilor străini), articolul 7 al Constituției permitea doar străinilor de religie creștină să devină cetățeni și deci să se bucure de drepturi politice.[5] Această formulare a rămas în vigoare pînă în 1879, cînd a fost revizuită, fără tragere de inimă, în favoarea evreilor, la cererea Congresului de la

[5] Alexandru Pencovici, *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866 asupra constituțiunei și legei electorale*, București, 1883, pp. 94–117.

Berlin. Liberalii au repurtat totuși un succes notabil obținînd aprobarea unui articol ce stipula că doar Adunarea, chiar fără acordul Senatului, avea dreptul să aprobe bugetul.

Restul articolelor au trecut fără multă tevatură, fie că nu s-au manifestat serioase diferențe de păreri în privința lor, fie pentru că un „comitet de compromis", special înființat pentru a reconcilia opiniile divergente, a reușit punerea de acord, cu puține discuții sau chiar deloc, asupra articolelor litigioase. La 11 iulie, cei 91 de deputați au aprobat în unanimitate Constituția pe care Carol a promulgat-o în ziua următoare. La 18 iulie, Adunarea Constituantă a aprobat o nouă lege electorală; misiunea ei o dată îndeplinită, Domnitorul a dizolvat-o.

Deși conservatorii, reprezentînd în special marii moșieri, cîștigaseră majoritatea principalelor bătălii în Adunarea Constituantă, Constituția de la 1866 era, în mod paradoxal, esențialmente un document liberal. Ea limita prerogativele Domnitorului la cele ale unui monarh constituțional, prevedea o guvernare reprezentativă, îi făcea pe miniștri răspunzători pentru actele lor și consolida principiul separării puterilor. Consemna, de asemenea, pe larg drepturile și libertățile cetățenilor, cărora le era de aici înainte garantată egalitatea în fața legii, libertatea deplină a conștiinței, a presei, a adunărilor publice, dreptul de asociere, inviolabilitatea domiciliului și a persoanei împotriva oricăror percheziții și arestări arbitrare.[6] Exercitarea acestor drepturi în timp, în ciuda încălcării lor ocazionale de către autorități, a adus un număr mai mare de persoane în procesul politic și, asigurînd liberul schimb de idei, în special prin intermediul presei, a contribuit în mare măsură la formarea unei opinii publice democrate. Constituția a garantat de asemenea drepturi depline de proprietate deținătorilor ei, declarînd proprietatea „sacră și inviolabilă", asigurînd că singura cauză de expropriere ar putea fi realizarea unor servicii publice. Principalul scop al acestor stipulații a fost protejarea marii proprietăți împotriva uzurpării de către vreo nouă lege rurală, dar articolul 20 al Constituției declara, de asemenea, că pămîntului dat țăranilor prin legea rurală din 1864 „nu trebuie să i se aducă niciodată vreo atingere".

Sistemul parlamentar instituit în 1866 diferea în unele privințe importante de cel asigurat prin Statutul lui Cuza. Izbitoare de la bun început este poziția mai importantă a Legislativului, care a devenit acum un partener aproape egal cu Domnitorul în facerea legilor. Potrivit noii Constituții, pentru a căpăta putere de lege, un proiect trebuia aprobat atît de către

[6] Cea mai detaliată analiză a Constituției a fost realizată de către George G. Meitani, *Studiu asupra Constituțiunei Românilor*, 14 vol., București, 1880–1890.

Legislativ, cît şi de către Domnitor. Ambii puteau să iniţieze o legislaţie, cu excepţia proiectelor de lege referitoare la veniturile şi cheltuielile statului, care trebuiau să-şi afle sorgintea în Camera Deputaţilor. Astfel, prerogativele legislative aproape exclusive ale Domnitorului stabilite de Statut au fost reduse substanţial în favoarea reprezentanţilor electoratului. Legislativul bicameral prevăzut prin Statut a fost menţinut, dar noul Senat era acum un organism ales, nu numit, iar funcţia sa nu mai era cea de aprobare a constituţionalităţii legilor, ci aceea de a servi ca al doilea organism legislativ, egal Camerei. Legislativul a cîştigat, de asemenea, dreptul de a evidenţia abuzurile de putere comise de către Executiv şi de a interpela miniştrii şi chiar de a-i supune unor investigaţii parlamentare. Legislativul trebuia să se întrunească cel puţin o dată pe an, normal la fiecare 15 noiembrie (sau la altă dată, atunci cînd era convocat de către Domnitor), iar sesiunile sale erau deschise publicului, cu excepţia cazurilor cînd preşedintele Camerei sau al Senatului sau zece membri ai unuia dintre cele două organisme legislative cereau ca deliberările lor să fie secrete.

Celelalte prerogative ale Domnitorului, în plus faţă de cea legislativă, au fost şi ele diminuate. În primul rînd, îşi putea exercita doar acele puteri acordate lui în mod expres de Constituţie şi, ca atare, cîrmuirea prin decret, aşa cum a fost practicată de Cuza, nu mai era posibilă. Totuşi Domnitorul a păstrat o autoritate enormă şi, dacă era destul de abil şi de hotărît, putea, de cele mai multe ori, să manevreze maşinăria politică în aşa fel încît să-şi impună voinţa. Rolul său în procesul legislativ era hotărîtor. Putea să supună aprobării Parlamentului propriile sale proiecte de legi şi putea opune vetoul său altora, o acţiune ce nu putea fi trecută cu vederea de către Legislativ. Avea, de asemenea, o considerabilă latitudine în interpretarea şi aplicarea legilor prin puterea sa de a emite regulamente privind aplicarea lor, chiar dacă astfel de regulamente nu puteau modifica sau suspenda legile respective sau exonera pe oricine de obligativitatea ducerii lor la îndeplinire. Putea convoca, închide sau dizolva Adunarea sau Senatul, deşi această prerogativă era limitată de prevederea întrunirii anuale a Parlamentului în sesiune de cel puţin trei luni şi de cerinţa ca un act de dizolvare să conţină şi organizarea unor noi alegeri în decurs de două luni şi convocarea ambelor Camere în răstimp de trei luni. Cu toate că reprezenta puterea executivă, Domnitorul era declarat a nu fi răspunzător legal pentru actele sale. În schimb, miniştrii erau răspunzători şi, în consecinţă, nici un act al Domnitorului nu era valabil dacă nu era contrasemnat de către un ministru. Domnitorul numea şi revoca miniştrii, pe care îi putea alege dintre membrii celor două Camere sau din afara Legislativului. În orice caz, aceştia erau răspunzători faţă de el, nu faţă de

Parlament, dar încetul cu încetul s-a încetățenit obiceiul ca partidul majoritar sau coaliția din Camera Deputaților să formeze guvernul.

Constituția din 1866 semăna, așadar, cu legile fundamentale liberale existente în Europa Occidentală. Similitudinea cu acestea era una din principalele consecințe ale deschiderii Apusului pentru intelectualii români, deschidere începută în anii '30 și '40 ai veacului al XIX-lea. Mulți fii de boieri, care studiaseră dreptul și economia politică în Franța și Germania, au încercat, la întoarcerea lor în țară, să adapteze instituțiile unei Europe Occidentale luminate și prospere la condițiile sociale și economice din propria lor țară. Programele pașoptiștilor și ale liberalilor radicali și moderați de după revoluție sînt o dovadă elocventă a forței influențelor din afară. Această similitudine s-a regăsit în mare măsură în Constituția din 1866.

Principalul izvor de inspirație al autorilor ei a fost Constituția belgiană din 1831, atît sub raportul formei, cît și sub cel al conținutului. Alegerea Constituției belgiene drept model nu a fost întîmplătoare. Prima persoană asupra căreia s-a oprit alegerea după răsturnarea lui Cuza fusese Filip de Flandra, tocmai pentru că autorii loviturii de stat doriseră să introducă instituțiile din țara acestuia în Principatele Unite și prin aceasta să formeze la Dunărea de Jos o adevărată „Belgie a Orientului", așa cum a definit-o gazeta liberală de la București *Steaua Dunării*. Cu toate că Filip de Flandra a refuzat propunerea lor, românii nu puteau găsi un model mai potrivit pentru ei decît o constituție care permisese unei națiuni mici să facă progrese atît de mari în doar puțin mai mult de trei decenii. Totuși, Constituția română din 1866 nu era nici pe departe o simplă imitație a celei belgiene, întrucît autorii ei au ținut seama de condițiile specifice ale României, de pildă, în articolele referitoare la proprietate, învățămînt, alegeri și administrație locală.[7]

Se ridică o întrebare fundamentală: era Constituția din 1866 potrivită pentru realitățile sociale ale Principatelor? La o primă privire, părea să nu fie, deoarece era un document al clasei mijlocii pregătit pentru o țară a cărei clasă mijlocie forma doar o pătură subțire a populației. În vîrful scării sociale rămîneau boierii, care vizau cu înverșunare menținerea predominanței lor economice și politice.[8] La celălalt capăt al scării se afla țărănimea, care alcătuia peste 80 la sută din populație și avea o experiență politică redusă. Lipseau în mare măsură acea opinie publică luminată și

[7] Alexandre Tilman-Timon, *Les Influences étrangères sur le droit constitutionnel roumain*, Paris, 1946, pp. 323–329.

[8] Rangurile boierești au fost desființate în 1858, dar termenul de „boier" a fost folosit mult timp după aceea cu referire la clasa de sus a marilor proprietari de pămînt.

acel corp cetăţenesc cu experienţă care ar fi putut să facă să funcţioneze, aşa cum intenţionaseră autorii ei, maşinăria politică sofisticată prezentată în linii mari în Constituţie. În consecinţă, lumea reală nu concorda întotdeauna cu textul scris, iar înaltele principii erau adesea compromise pentru a se putea menţine structurile (şi ficţiunile) constituţionalismului. Totuşi, în ciuda criticilor îndreptate *post-factum* de către curentele intelectuale conservatoare şi liberale împotriva cauzelor acestor nepotriviri, nu există nici un indiciu în sursele contemporane că acei ce au dezbătut şi aprobat Constituţia articol cu articol, atît conservatori cît şi liberali, ar fi gîndit că aveau de a face cu abstracţiuni. Mai curînd, erau siguri că instituţiile pe care le creau erau în deplină concordanţă cu condiţiile sociale existente. Aveau, de asemenea, satisfacţia că asiguraseră noului stat constituţional o structură legală flexibilă în cadrul căreia putea avea loc un progres economic şi cultural rapid. În plus, ei au intenţionat ca promulgarea Constituţiei să fie un fel de declaraţie de independenţă, pentru că o redactaseră şi o aprobaseră fără participarea puterilor garante şi pentru că nu făcuseră nici o menţiune de dependenţă faţă de Imperiul Otoman. Schimbarea denumirii din „Principatele Unite" în „România", oficializată de către Constituţie, reflecta cu exactitate modul lor de gîndire.

Din alte puncte de vedere, Constituţia nu s-a aflat la înălţimea nobilelor sale intenţii. Legea electorală, care stabilea normele potrivit cărora populaţia putea să-şi aleagă deputaţii şi senatorii, nu a corespuns principiilor liberale pe care le proclama. Normele cenzitare de venituri şi impozite ce trebuiau îndeplinite pentru a avea dreptul de a alege, mai restrictive decît cele din Statutul lui Cuza, şi divizarea electoratului în colegii, puse toate la cale de către conservatori în Adunarea Constituantă, au asigurat preponderenţa claselor avute în ambele Camere. Potrivit celor mai vechi date statistice (1883, cînd numărul electorilor crescuse uşor), în cele două colegii pentru Senat erau 2 355 şi respectiv 4 524 de electori, marea lor majoritate fiind mari moşieri. O situaţie asemănătoare se regăsea în Camera Deputaţilor. În primele trei colegii erau 3 388, 4 814 şi, respectiv, 15 382 electori, în timp ce în al patrulea colegiu erau 12 657 delegaţi cu drept de vot direct, reprezentînd 626 906 alegători ce nu votau direct. Drept rezultat, cei 23 584 electori ai colegiilor I, II şi III (moşieri, deţinători ai unor proprietăţi mijlocii şi elemente ale clasei mijlocii de la oraşe) trimiteau 118 deputaţi în Cameră, în timp ce colegiul IV (ţărănimea) alegea doar 30. Principiul egalităţii în drepturi, proclamat în Constituţie, era astfel grav compromis de către un sufragiu care nu era nici egal, nici direct. În plus, numărul relativ mic de alegători şi lipsa unor măsuri de prevedere adecvate împotriva imixtiunii autorităţilor centrale şi locale în procesul electoral

au încurajat frauda. Guvernul la putere și moșierimea, în special, puteau exercita puternice presiuni asupra alegătorilor țărani, datorită vulnerabilității economice a acestora și lipsei lor de experiență. Ca atare, cel de-al patrulea colegiu electoral era adesea denumit „zestrea" guvernului. Intimidarea și mita practicate pe scară largă au dus la din ce în ce mai mult cinism în rîndurile politicienilor (și ale populației) și au sporit capacitatea Domnitorului de a manevra printre diversele facțiuni politice aflate în concurență.

În practică, în ciuda prevederilor Constituției, Domnitorul a cîștigat rolul preponderent în sistemul parlamentar, datorită dreptului său de a dizolva Legislativul oricînd și de a numi și de a destitui miniștri. Astfel, cabinetul, sau guvernul, nu era o creație a Parlamentului. Faptul era evident în procedura de schimbare a guvernelor. Procesul începea cu demisia guvernului în funcție și cu numirea de către Domnitor a unui nou prim-ministru și a altor miniștri, după care era dizolvat Parlamentul și se stabileau noi alegeri. Noul guvern folosea toate mijloacele disponibile pentru a-și asigura o majoritate în Legislativ și pînă după Primul Război Mondial nu a fost niciodată dezamăgit. Sistemul electoral însuși avea o mare greutate în activitatea legislativă a celor două Camere. Întrucît guvernul era o creație a Executivului, nu a Parlamentului, Camera Deputaților și Senatul au avut tendința să devină simple organisme de ratificare a programului legislativ al guvernului și, întrucît guvernul nu a avut niciodată mai puțin de o majoritate absolută în ambele Camere, răspunderea sa practică față de Parlament a pierdut orice semnificație. Soarta guvernului depindea deci în primul rînd de voința Domnitorului. El a devenit astfel forța decisivă în competiția pentru putere dintre partide și grupări. Acestea din urmă, pe rînd, au căutat, firește, sprijin nu în rîndul electoratului, ci la Palat, unde Suveranul servea drept un fel de arbitru între facțiunile politice rivale.

Sistemul nu a operat întotdeauna lin, iar puterile Domnitorului nu erau chiar atît de formidabile cum puteau părea la prima vedere. Înlocuirea unui guvern cu altul nu depindea în mod necesar doar de voința Domnitorului. Cîteodată, schimbarea îi era impusă de presiunea exercitată de către opoziție atît din interiorul cît și din exteriorul Parlamentului. În ciuda sufragiului limitat și a intervenției guvernului în alegeri, populația politic activă a folosit cu abilitate libertatea aproape deplină a presei, a întrunirilor și a demonstrațiilor publice pentru a-și face cunoscute dorințele. Domnitorul și politicienii nu erau nicidecum insensibili la manifestările opiniei publice, cîntărindu-le cîteodată cu grijă atunci cînd trebuiau să decidă dacă un anumit guvern mai este sau nu folositor. Adesea, presa, întrunirile și demonstrațiile erau manipulate de către conducătorii unuia sau altuia dintre

partide și astfel, prin schimbarea guvernelor, Domnitorul sfîrșea prin a se conforma voinței forțelor politice semnificative.

Caracterul parlamentar al sistemului politic rămînea neatins, în ciuda preponderenței Executivului. Camera și Senatul și-au păstrat prerogativele. Nici un proiect nu putea deveni lege fără acordul lor, iar dreptul membrilor lor, inclusiv al celor din opoziție, de a critica guvernul și de a-i chestiona pe miniștrii din guvern era respectat. Deputații puteau propune propriile lor proiecte de legi, dar cele inițiate de către guvern sau de către membrii partidului majoritar puteau fi (și adesea erau) luate în considerație imediat, în timp ce cele înaintate de către opoziție treceau întîi prin comisii, de unde se putea să nu mai iasă niciodată.

Formarea a două mari partide dominante în deceniul următor adoptării Constituției din 1866 a completat în mare suprastructura politică românească din epoca anterioară Primului Război Mondial. O dată cu intrarea în acțiune a Partidului Național Liberal și a Partidului Conservator, sistemul schițat mai sus a început să funcționeze din plin.

La începutul domniei lui Carol, liberalii mai erau încă divizați.[9] Pe de o parte, erau radicalii, conduși de Ion Brătianu și C. A. Rosetti, pe de alta, moderații, sub conducerea lui Ion Ghica; era apoi așa-numita „Facțiune Liberă și Independentă" de la Iași, grupată în jurul lui Nicolae Ionescu, profesor universitar de istorie, precum și mici grupări care îl urmau pe Mihail Kogălniceanu (1817–1891). Acesta se bucura de un imens prestigiu ca istoric și ziarist deschizător de drumuri înainte de 1848 și ca autor al unei constituții liberale în timpul revoluției și, în calitate de prim-ministru sub Cuza, luase inițiativa legiferării reformei rurale și a celei electorale. Radicalii erau mai dinamici și mai energici.[10] Ei aveau în persoana lui Brătianu și a lui Rosetti conducători care pentru majoritatea românilor întruchipau spiritul pașoptist, acel efort nobil de a crea o societate modernă bazată pe emanciparea economică a claselor mai umile ale societății și pe respectul pentru libertățile civile fundamentale. Personalitățile lor se completau una pe alta: Rosetti era ideologul, publicistul plin de entuziasm și spontaneitate, care credea pătimaș în forța ideilor de a transforma societatea; Brătianu era politicianul, iscusit în dezbateri și organizare, devotat, ca și prietenul său, ideilor liberale, dar nedoritor să fie dominat de ideologie. Convinși că doar un partid numeros, strîns unit putea

[9] Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență (1859–1877)*, București, 1979, pp. 186–208.

[10] Pentru spiritul radicalismului în deceniul 1866–1876, vezi Marin Bucur, *C. A. Rosetti: mesianism și donquijotism revoluționar*, București, 1970, pp. 236–273.

spera să rămînă în funcțiune destul de mult timp pentru a realiza obiective economice și sociale semnificative, ei au procedat la organizarea unui partid cu o bază largă în fiecare județ și oraș important în toamna anului 1866. Sub auspiciile „Societății Amicilor Constituției", ei au trimis reprezentanți în fiecare colț al țării pentru a distribui materiale informative și pentru a organiza întruniri în care să explice principiile directoare ale noului sistem politic (adversarii lor vedeau, firește, în această activitate febrilă o recrudescență a „iacobinismului" de la 1848). Radicalii doreau cu înverșunare în special să cîștige de partea lor grupurile comerciale și profesionale orășenești și pe tinerii intelectuali care studiaseră în Europa Apuseană, dar și-au îndreptat mesajul și către elementele cele mai sărace ale muncitorimii urbane. Obiectivul lor era formarea unui partid național, bucurîndu-se de sprijin în toate straturile claselor mijlocii și de jos.

Radicalii au obținut rezultate rapide. O înțelegere cu Kogălniceanu, intervenită la începutul anului 1867, a deschis calea spre instalarea la 1 martie în același an a unui guvern liberal de coaliție, în care Brătianu, în calitate de ministru de Interne, era figura dominantă. Brătianu și Rosetti au continuat cu hotărîre planurile lor de creare a unui partid de anvergură națională. Au acordat o atenție deosebită Moldovei, unde radicalii fuseseră întotdeauna mai slabi. Au căutat să cîștige simpatia facțiunii lui Nicolae Ionescu, dar, deși au făcut numeroase concesii, printre care și limitarea activităților economice ale evreilor, care alarmaseră interesele comerciale și financiare moldovenești, Ionescu a preferat să păstreze independența grupării sale. Radicalii s-au lovit și de opoziția lojilor masonice, care se formaseră în numeroase orașe începînd cu 1866. Brătianu și Rosetti le-au privit cu suspiciune, ca fiind centre politice ale opoziției conservatoare, și au plănuit să le distrugă din interior, însă nu au reușit. Radicalii, sau „roșii" cum erau acum denumiți de către adversarii lor, nu au ezitat să manipuleze mașinăria guvernamentală în vederea consolidării propriului lor partid. Brătianu a făcut uz de puterea sa ca ministru de Interne pentru a îndepărta un mare număr de funcționari, în special în județe, și a-i înlocui cu sprijinitori ai cauzei radicale. El a acționat la sfatul comitetelor locale ale partidului radical, care cercetaseră cu atenție activitatea tuturor oficialităților de la 1866 încoace.

În mare măsură mulțumită lui Brătianu, radicalii reușiseră să creeze cu repeziciune o organizație puternică, ce domina atît Senatul cît și Camera. Păreau sortiți să rămînă la putere o bună bucată de vreme. Dar în decurs de un an și jumătate au fost scoși din funcție. Cu toate acestea, deși nu s-au aflat în funcție mai tot deceniul următor, radicalii au rămas cea mai bine

organizată şi cea mai disciplinată facţiune liberală, şi ei au fost aceia care au luat conducerea formării unui partid naţional liberal, unificat.[11] Ei au format Uniunea Liberală, la Bucureşti, în 1872 şi au chemat pe toţi politicienii care le împărtăşeau vederile să li se alăture. În Parlament, în 1873 şi 1874, s-au apropiat de moldoveni (Mihail Kogălniceanu) şi de moderaţi (Ion Ghica) în urmărirea ţelului lor comun de creare a unor noi instituţii de credit. În cadrul dezbaterilor ce au avut loc atunci, diversele facţiuni liberale au descoperit marea identitate de vederi cu privire la dezvoltarea economică generală. Alegerile parlamentare din aprilie 1875 au sporit colaborarea facţiunilor liberale în încercarea lor de a-i înfrînge pe conservatori şi le-a încurajat să creeze Partidul Naţional Liberal. Cu toate că reprezenta o coaliţie de varii elemente, puternica organizaţie radicală, condusă de Brătianu şi Rosetti, i-a dat linia directoare. Împreună s-au angajat într-un plan ambiţios de înfiinţare a unor comitete locale în toate colţurile ţării, ce urmau să servească la mobilizarea sprijinitorilor lor în timpul alegerilor şi la menţinerea legăturilor organizatorice permanente între Bucureşti şi judeţe. Membrii acestora proveneau mai ales din rîndurile clasei mijlocii de la oraşe şi ale unui număr mic de moşieri şi de ţărani înstăriţi de la sate.

În 1866 conservatorii, ca şi liberalii, erau dezbinaţi şi incapabili să formeze un adevărat partid politic.[12] Diversele facţiuni erau unite de aversiunea comună faţă de activitatea socială şi politică a radicalilor, în special faţă de încercările acestora din urmă de a cîştiga simpatia claselor de jos („strada", în jargon conservator). Diversele grupări s-au adunat sub conducerea lui Lascăr Catargiu, la sfîrşitul anului 1870, în timpul unei serioase crize dinastice. Catargiu i-a convins şi pe alţi conducători conservatori să i se alăture într-o coaliţie, promiţînd să păstreze dominaţia politică a clasei moşiereşti şi să ia o serie de măsuri economice, care să promoveze interesele agrare. Dar diferenţele de ideologie politică şi socială, de ţeluri, precum şi rivalităţile pentru conducere au împiedicat transformarea acestei „coaliţii armonioase" într-un partid puternic, strîns unit. Metodele autoritare aplicate de către Catargiu pentru a-i menţine pe conservatori la putere timp de cinci ani (1871–1876) s-au dovedit pînă la urmă

[11] Frămîntările politice ale acestor ani sînt amplu descrise în V. Russu şi D. Vitcu, „Frămîntări politice interne în vremea guvernării D. Ghica–M. Kogălniceanu (1868–1870)", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 7, 1970, pp. 139–171; 8, 1971, pp. 61–98.

[12] Anastasie Iordache, *Originile conservatorismului politic din România, 1821–1882*, Bucureşti, 1987, pp. 262–284.

cele care au dus la destrămarea coaliției, dat fiind că alți conducători conservatori și-au afirmat în cele din urmă independența. Destrămarea coaliției a dus la o regrupare a forțelor conservatoare, mai întîi în jurul gazetei *Timpul*, în 1878, și apoi, în 1880, în jurul unei noi organizații politice, mai unite. Adoptarea unui program formal și a statutului partidului la 3 februarie a marcat nașterea Partidului Conservator.

Cu toate că „liberalismul" și „conservatorismul" ar putea părea nebuloase, datorită divergențelor din cadrul coaliților liberale și conservatoare, liniile de demarcație dintre ele erau, totuși, puternic delimitate. Dovadă sînt vederile lor opuse în privința dezvoltării agrare și industriale.[13] În privința agriculturii, liberalii doreau în general să modernizeze metodele de producție și să îmbunătățească nivelul de trai al țăranilor. Ei au privit reforma rurală a lui Cuza din 1864 drept punctul de pornire către o schimbare dinamică, bine gîndită. Majoritatea conservatorilor, pe de altă parte, căutau în trecut căile de organizare a agriculturii. Ei au propus folosirea legii din 1864 pentru a-și apăra proprietatea de alte viitoare exproprieri și, ca atare, nu se arătau înclinați să se angajeze în alte „experimente". Credeau că reforma rezolvase „chestiunea socială" o dată pentru totdeauna, că dispăruseră contradicțiile de clasă o dată cu țărănimea de tip vechi, clăcașii, și că, de aici înainte, moșierii, țăranii nou împroprietăriți și arendașii formau o entitate socială mai mult sau mai puțin omogenă, cu interese economice identice.

Rolul industriei în noul stat i-a găsit, de asemenea, pe liberali și pe conservatori în tabere opuse. Și unii și ceilalți recunoșteau starea înapoiată a industriei românești, dar numai liberalii doreau să o îmbunătățească. Preocuparea liberalilor nu era doar de ordin economic, întrucît considerau că o economie diversificată era esențială dacă România urma să devină „un stat civilizat" și să se elibereze de dependența politică față de alte țări. Erau puternic influențați de ideile lui Enric Winterhalder și ale lui Dionisie Pop-Marțian, economiști care promovau industrializarea, dar care țineau în același timp seama de realitățile economice. Recunoscînd primatul agriculturii, ei recomandau insistent crearea unei industrii autohtone bazate pe „resursele interne", o industrie care să complinească agricultura și să-i stimuleze potențialul productiv. Occidentul, cu marea sa industrie mecanizată, nu era, cel puțin pentru moment, modelul lor. În schimb, ei pledau pentru sprijinirea întreprinderilor producătoare de bunuri de consum

[13] V. Russu, „Cauzele luptelor politice dintre grupările liberale și conservatoare în anii instabilității guvernamentale și parlamentare (1866–1871)", în *Cercetări istorice*, 9–10, 1978–1979, pp. 411–437.

destinate pieței largi. Conservatorii, în schimb, vedeau puține posibilități de dezvoltare industrială serioasă. Convinși că România era sortită să rămînă în viitorul previzibil „o țară eminamente agrară", ei erau atrași de scrierile lui Ion Strat și ale altor agrarieni care pledau pentru „un curs firesc" al dezvoltării economice. Erau de părere că industria „se va naște" în România în momentul în care se va fi acumulat un surplus de capital și de mînă de lucru care nu putea fi absorbit de agricultură și respingeau încercările „artificiale" de schimbare a structurii economice existente în țară.

Liberalii și conservatorii s-au găsit din nou în tabere opuse în chestiunea intervenției statului în treburile economice. Dezbaterea s-a centrat asupra oportunității protecției industriilor aflate în față. Atît liberalii radicali conduși de Brătianu și Rosetti, cît și elementele mai moderate din jurul lui Kogălniceanu s-au străduit să facă din protecționism o politică guvernamentală etalon, drept cel mai eficient sprijin imediat dat industriei și, în perspectivă, o armă indispensabilă pentru depășirea rămînerii în urmă a țării din punct de vedere economic. Conservatorii, pe de altă parte, cereau liberul schimb, dat fiind că o astfel de politică, în opinia lor, se conforma caracterului „firesc", adică agrar al economiei românești. Ei argumentau că, întrucît o industrie națională era cu neputință, liberul schimb era singura modalitate prin care românii puteau obține bunurile manufacturate străine de care aveau nevoie. Nu era nici o coincidență faptul că liberul schimb facilita și accesul la piețele externe pentru grînele și vitele moșierilor conservatori.

Neîncetatele lupte între liberali și conservatori au reprezentat principala cauză a instabilității guvernamentale timpurii. În primii cinci ani ai noului regim, au existat zece guverne diferite și s-au produs șase dizolvări ale Legislativului. Dar lupta partinică nu oferă decît o explicație parțială a efervescenței politice a vremii. Garanțiile constituționale date libertăților politice și civile încurajaseră elemente noi și diverse să intre în viața publică și să-și formeze propriile lor grupări. Întrucît nici una dintre ele nu era destul de puternică pentru a forma singură un guvern, coalițiile ajunseseră la ordinea zilei. Ceea ce sporea instabilitatea era noutatea sistemului parlamentar introdus de Constituția din 1866. Pentru o scurtă perioadă de timp, Parlamentul a fost propriul său stăpîn și a constituit cel mai important factor în viața politică a țării. Dar, majoritatea deputaților, din cauza lipsei de experiență, erau individualiști și ambițioși, puțin înclinați să accepte disciplina altora. Dezbaterile, atît din Cameră, cît și din Senat, stau cu prisosință mărturie lipsei de rigoare a vieții politice: erau dramatice, imprevizibile, adesea nesfîrșite. Domnitorul a încercat să impună ordinea în aceste dezbateri, dar n-a reușit, deoarece, fiind un necunoscut ca per-

sonalitate politică și străin, nu se bucura de ascultare în rîndurile mulțimii. În absența unui sentiment dinastic în țară, el se putea bizui pentru moment doar pe prestigiul Casei Hohenzollern (la care a recurs, într-adevăr, în mod efectiv în cîteva ocazii). Însăși situația politică l-a împiedicat să aibă cine știe ce influență asupra Parlamentului, pentru că partidele, care implicau structuri și ierarhii și care i-ar fi dat putința să exercite o orientare a treburilor țării, nu se formaseră încă.

Primele alegeri desfășurate potrivit noii legi electorale au avut loc în toamna anului 1866. Au fost libere pentru că guvernul format de Ion Ghica în iulie nu s-a amestecat deloc. Nici una dintre fracțiuni nu a obținut majoritatea în Cameră (erau 40 de conservatori, 30 de liberali radicali, 25 de liberali moderați și 20 de liberali „fracționiști") și, drept rezultat, guvernul Ghica a fost asaltat de neîntrerupte crize. Coaliția liberală, „Concordia", formată în februarie 1867, a dat în sfîrșit o oarecare orientare activităților Camerei. Una dintre primele sale acțiuni a fost înlocuirea guvernului Ghica cu o coaliție liberală dominată de radicali, care s-a menținut destul de multă vreme pentru a instala trei guverne între 1 martie 1867 și 16 noiembrie 1868. Pentru a-și asigura o majoritate suficientă în vederea îndeplinirii ambițiosului lor program legislativ, radicalii și aliații lor n-au ezitat să aplice tot felul de măsuri administrative — „influență morală", o denumeau ei — pentru a cîștiga voturi, contribuind nu puțin, în felul acesta, la subminarea sistemului parlamentar însuși.

În ciuda considerabilelor lor majorități din Cameră și din Senat, radicalii au fost siliți să se retragă de la putere în noiembrie 1868, date fiind diferendele lor puternice cu Domnitorul Carol și presiunea exercitată de Marile Puteri. Ei au stîrnit mînia Domnitorului prin opoziția lor față de planurile acestuia de reorganizare a armatei și de construcție a căilor ferate și prin încercările lor de a transforma tronul într-un simplu instrument al politicii lor interne; își întorseseră împotriva lor majoritatea puterilor, din cauza sprijinului acordat aspirațiilor naționale ale românilor din Transilvania, a eforturilor lor de a-și elibera țara de ultimele vestigii ale suzeranității otomane, a ajutorului acordat revoluționarilor bulgari pe pămîntul României și a măsurilor de limitare a activităților economice ale evreilor. Carol a fost cît se poate de încîntat să cedeze puternicei presiuni străine de a-i înlocui cu un guvern moderat. Kogălniceanu, noul ministru de Interne, a „dirijat" alegerile cu destulă „vigoare" pentru a diminua puterea radicalilor, cel puțin temporar. Dați la o parte, au recurs la o campanie antidinastică, care s-a bucurat de larg sprijin în 1870 ca rezultat al intervențiilor repetate ale lui Carol pentru sprijinirea unor coaliții guvernamentale instabile, dînd astfel substanță acuzelor liberale de „domnie personală".

Izbucnirea războiului între Franța și Prusia la 19 iulie a alimentat opoziția: Camera și Senatul au votat rezoluții în sprijinul Franței, în timp ce simpatiile lui Carol erau în mod manifest de partea Prusiei.

Relațiile dintre Carol și conducătorii radicali și moderați se deterioraseră în așa măsură către toamna anului 1870, încît acesta își pusese în gînd să abdice. În noiembrie și-a dezvăluit amărăciunea într-o scrisoare adresată conducătorilor tuturor puterilor protectoare, cu excepția Franței. Prezenta dificultățile pe care le întîmpinase în guvernare, pe care le atribuia în primul rînd instituțiilor prea liberale pentru nivelul de experiență politică atît al politicienilor cît și al populației în general. El a cerut insistent puterilor să mediteze la o schimbare în structura guvernamentală existentă în favoarea unui „regim ferm, puternic" la apropiata conferință destinată revizuirii Tratatului din 1856 de la Paris. Schimbările pe care le avea în vedere — crearea unui Consiliu de Stat format din sfetnicii săi apropiați, un Senat numit de către el însuși, o restrîngere a puterilor Camerei, și restricții în privința dreptului de vot și a libertății presei — ar fi distrus guvernarea parlamentară, reprezentativă, și ar fi introdus un regim autoritar cu un Domnitor atotputernic.[14] El a mers și mai departe, dezvăluindu-și dezamăgirea față de situația din România, într-o scrisoare publicată anonim în *Augsburger Zeitung* la 27 ianuarie 1871. Îi acuza pe liberali, care, consemna el, fuseseră educați în străinătate și ignoraseră condițiile din propria lor țară, de faptul că aplicau acasă, fără discernămînt, ideile politice și sociale pe care le culeseseră în Europa Occidentală.[15] Astfel el împărtășea pe deplin părerile conservatorilor cu privire la anomalia existenței unor instituții burgheze într-o țară lipsită de burghezie. Toate eforturile sale, însă, nu au reușit să producă schimbările pe care le avea în vedere. Liberalii s-au opus categoric oricărei micșorări a rolului Parlamentului, iar Marile Puteri, dezbinate ca întotdeauna, nu au reușit să intervină.

În toiul mișcării antidinastice, la 22 martie 1871, Carol a îndepărtat guvernul condus de Ion Ghica pe motivul că n-ar fi reușit să mențină ordinea și că era implicat într-o „mișcare republicană". L-a ales pe Lascăr Catargiu, a cărui autoritate printre conservatori era incontestabilă, să formeze un nou guvern[16], ce va rămîne la putere pentru o perioadă fără precedent de cinci ani, pînă în aprilie 1876. Venirea conservatorilor la putere a marcat sfîrșitul instabilității guvernamentale și, întrucît s-au acomodat cu un regim

[14] *Aus dem Leben König Karls von Rumänien*, II, Stuttgart, 1894, pp. 135–136.

[15] Démétre A. Sturdza, *Charles Ier: Roi de Roumanie*, I, București, 1899, pp. 642–644.

[16] V. Russu și M. Timofte, „Împrejurările și semnificația instaurării guvernării conservatoare Lascăr Catargiu (martie 1871)", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, 16, 1979, pp. 359–384.

de ordine, pericolul părăsirii scenei de către familia Hohenzollern a dispărut treptat. Carol însuși și-a recăpătat încrederea în capacitatea sa de a domni și a renunțat la gîndurile de abdicare.

Natura și țelurile noului guvern pot fi judecate după modul în care a tratat administrația locală și chestiunea agrară. Deși conservatorii promiseseră mult timp să realizeze o descentralizare a administrării județelor și satelor, o dată ajunși la putere, au făcut exact contrariul; au acționat pentru întărirea controlului în treburile locale din partea birocrației guvernamentale de la București. În martie 1874 au pus la cale adoptarea unei noi legi cu privire la administrația sătească, ce împuternicea oficialitățile guvernamentale centrale și cele județene să demită primarul și consiliul comunal, transformîndu-i astfel pe amîndoi mai curînd în simpli subordonați ai birocrației centralizate decît în reprezentanți ai opiniei publice locale. Legislația referitoare la agricultură a scos în evidență intenția conservatorilor de a proteja interesele moșierilor. Legea rurală din 1872, adoptată de ochii lumii pentru a clarifica anumite secțiuni vagi ale actului reformator din 1864, a servit în special ca mijloc suplimentar de constrîngere a țăranilor să respecte termenii învoielilor încheiate cu moșierii și arendașii. Astfel, în loc să aibă în vedere soarta nenorocită a masei de proprietari rurali, conservatorii s-au străduit să ușureze marea proprietate de povara grea a datoriilor. Argumentul lor — vechile datorii trebuie lichidate pentru a încuraja noi investiții și a spori producția — a avut cîștig de cauză. Creditul Funciar Rural, aprobat de ambele Camere la 29 martie 1873, a asigurat o subvenție de stat destinată să sprijine împrumuturile pe termen lung acordate moșierilor, care urmau să fie grupați în asociații destinate să garanteze rambursarea sumelor împrumutate. Cu toate că a fost creată de un guvern conservator, această instituție, în mod paradoxal, a ajuns să fie controlată de către liberali, care i-au atras în partidul lor pe moșierii mai mici și mijlocii.

Conservatorii păreau sortiți să rămînă la putere în viitorul previzibil. Cînd termenul normal al unei legislaturi s-a încheiat în martie 1875, alegerile din luna următoare au adus coaliției conservatoare o majoritate covîrșitoare în Parlament. Înfrîngerea i-a convins pe conducătorii liberali că nu se puteau aștepta să triumfe asupra conservatorilor dacă nu-și integrau diversele lor facțiuni într-un mare partid liberal unit. În luna mai Ion Brătianu, Rosetti, Kogălniceanu și reprezentanți ai facțiunii libere și independente, cărora li s-a alăturat conservatorul Manolache Costache Epureanu (1824–1880), fost ministru de Justiție în cabinetul Catargiu, au hotărît să formeze un Partid Național Liberal. Întrucît s-au întîlnit în casa unui fost maior englez, Stephen Lakeman, care servise în armata otomană sub numele de Mazar Pașa, noul partid a fost cunoscut inițial sub denumirea

de „coaliția de la Mazar Pașa". Cu toate că era compus din elemente diverse, avea un puternic nucleu radical și se sprijinea în mare măsură pe organizația creată anterior de Brătianu și Rosetti. Sub conducerea radicală, coaliția a pornit în vara anului 1875 o viguroasă campanie pentru a reactiva filialele din orașele și tîrgurile din întreaga țară. Liberalii au încercat să atragă în rîndurile lor mai ales negustorii, meșteșugarii și proprietarii din zonele rurale, printre care mari moșieri și țărani înstăriți. Toate aceste activități au fost îndreptate spre împlinirea unui singur țel — îndepărtarea guvernului conservator.

La începutul anului 1876, coaliția conservatoare, puternică odinioară, se afla în derută. Cauzele erau multiple. Metodele autoritare ale lui Catargiu, insistența sa de a apăra cu orice preț privilegiile marii moșierimi, chiar prin manipularea alegerilor, și deplasarea sa generală către dreapta l-au costat pierderea sprijinului moderaților din propriul său partid. Grava situație financiară a țării a pus sub semnul întrebării capacitatea de guvernare a cabinetului. La 12 aprilie, Catargiu a demisionat, fiind urmat în funcție la 9 mai de către Epureanu. La rîndul său, acesta a cedat, la 5 august, în fața unui guvern național liberal condus de Ion Brătianu, ce va rămîne prim-ministru, cu excepția unei întreruperi de două luni în 1881, pînă în anul 1888.

În domeniul politicii externe, atît guvernele liberale cît și cele conservatoare au urmărit, între 1866 și 1875, aceleași țeluri de perspectivă — securitatea și independența —, dar mijloacele pe care le-au ales au reflectat puternicele deosebiri ideologice ce le separau. Cu toate acestea, poziția geografică a țării, la punctul de interferență a intereselor vitale ale celor trei imperii, a impus o politică prudentă și echilibrată atît conservatorilor, cît și, în cele din urmă, chiar liberalilor radicali.

Liberalii radicali n-au fost la început deloc prudenți în afacerile externe. În scurtul lor mandat din 1867–1868 au hotărît să realizeze independența, dînd sprijin mișcărilor de eliberare națională ale popoarelor de la sud de Dunăre. Cea mai viguroasă manifestare a acestei politici fusese ajutorul dat revoluționarilor bulgari înarmați, care foloseau teritoriul României drept zonă de concentrare pentru raidurile lor împotriva pozițiilor otomane de peste fluviu. Rosetti și Brătianu s-au situat în fruntea acțiunii de încurajare a bulgarilor. Obiectivul lor era grăbirea dezmembrării Imperiului Otoman, ceea ce, erau siguri, le-ar fi oferit ocazia să declare independența României.[17]

[17] Traian Ionescu-Nișcov, „Unele aspecte din mișcarea de eliberare națională a bulgarilor în nordul Dunării între 1850–1870", în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor, sec. XII–XIX*, I, București, 1971, pp. 376–388; Constantin N. Velichi, *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale (1850–1878)*, București, 1979, pp. 68–125.

S-ar putea ca politica lor să fi fost de asemenea ultima manifestare importantă a spiritului revoluționar de la 1848, a sentimentului de solidaritate al popoarelor oprimate. Dar rezultatele au fost cu totul diferite față de cele așteptate de către radicali. În locul abolirii suzeranității otomane, ei au reușit doar să stîrnească indignarea Marilor Puteri, care, pe rînd, au exercitat presiuni asupra Domnitorului Carol pentru a-i înlătura pe radicali de la putere.[18]

Radicalii au dus de asemenea negocieri cu Serbia și Grecia în vederea unei alianțe împotriva Turciei. Relațiile cu Serbia erau deosebit de strînse, datorită uriașului spirit de independență din ambele țări. Carol și Prințul Mihail Obrenovic au căzut de acord, în aprilie 1867, să colaboreze, și un tratat de alianță, ce prevedea o acțiune militară comună în vederea înlăturării suzeranității otomane, a fost semnat la București la 20 ianuarie 1868.[19] O înțelegere similară cu Grecia, ce a făcut obiectul unor discuții intermitente între 1866 și 1869, nu a fost niciodată semnată, în parte din cauza faptului că românii erau precauți să nu se implice prea mult în planurile ambițioase de război ale Greciei împotriva Imperiului Otoman.[20] În negocierile cu guvernul sîrb și cel grec, Domnitorul Carol și diplomații români, atît cei conservatori cît și cei liberali, adresau apeluri neîntrerupte la precauție presupușilor lor aliați. Insistau ca acțiunea împotriva Turciei să fie plănuită cu grijă pentru a evita intervenția Marilor Puteri, o eventualitate care ar putea mai curînd să stînjenească decît să încurajeze străduaniile lor de dobîndire a independenței sau a unor cîștiguri teritoriale. Dorința de colaborare a celor trei țări nu era în nici un caz necondiționată. Fiecare dintre ele era dornică să-și împlinească propriile aspirații naționale și astfel refuza acorduri angajante care i-ar fi putut îngrădi libertatea de acțiune. Drept urmare, măreața alianță, atît de mult discutată, n-a mai ajuns să se materializeze niciodată. Tratate bilaterale limitate — între Grecia și Serbia (1867) și România și Serbia (1868) — i-au luat locul. Dar nu a urmat nici o acțiune comună importantă.

O reorientare majoră a politicii externe românești a avut loc după ce radicalii au părăsit puterea în 1868. Guvernele moderate și conservatoare ce au urmat au cultivat relații bune cu Marile Puteri, considerate cel mai sigur mijloc de înfăptuire a țelurilor lor. Drept rezultat, relațiile cu statele balcanice au căpătat o importanță secundară. Schimbarea de direcție a

[18] Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866–1877*, München, 1989, pp. 335–338.

[19] N. Ciachir și C. Bușe, „Cu privire la tratatul de alianță româno-sîrb din 1868", în *Revista arhivelor*, 9/1, 1966, pp. 189–204.

[20] Constantin Velichi, „Les relations roumano-grecques durant la période 1866–1879", în *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 8/3, 1970, pp. 525–548.

devenit evidentă la scurt timp după instalarea la 28 noiembrie 1868 a guvernului de coaliție al conservatorilor și liberalilor moderați, în frunte cu Dimitrie Ghica. Acesta a renunțat imediat să mai acorde sprijin mișcărilor de eliberare de la sud de Dunăre și a proclamat intenția sa de a onora toate tratatele care aveau contingență cu statutul internațional al țării. Conservatorii au adoptat o poziție similară cînd au venit la putere în 1871. Înfrîngerea Franței de către Prusia, în 1870–1871, care a diminuat rolul internațional al protectorului tradițional al României, a părut să confirme justețea politicii de moderație și cumpătare. Pînă și liberalii radicali au înțeles nevoia de a evita acțiuni precipitate, întrucît puterea economică și politică a monarhiilor conservatoare — Austro-Ungaria, Germania și Rusia — creștea în Europa de Sud-Est.

Guvernul conservator al lui Lascăr Catargiu s-a orientat din ce în ce mai mult spre Austria, ca mare putere în măsură, foarte probabil, să impulsioneze consolidarea statului român. Apropierea pe care o urmărea acum cu stăruință păruse o posibilitate foarte îndepărtată la începutul domniei lui Carol. În 1866 și 1867, acesta încercase să înființeze o agenție diplomatică română la Viena și să încheie un acord comercial avantajos, însă liberalii radicali, care urmăreau o politică externă naționalistă, au zădărnicit inițiativa sa. Anterior, ca și Cuza, ei negociaseră cu emigranții unguri cu privire la o acțiune armată comună împotriva Austriei și acum atacau în mod deschis Compromisul austro-ungar din 1867, care năruise speranțele românilor din Transilvania de a dobîndi autonomie politică. În culmea crizei, guvernul ungar a publicat o „Carte Roșie", în noiembrie 1868, care acuza România de a fi un „perturbator al păcii" și o „amenințare la adresa frontierelor" monarhiei dualiste.[21] Dar instalarea, în aceeași lună, a unui guvern de coaliție moderat, sub conducerea lui Dimitrie Ghica, cunoscut pentru sentimentele sale pro-austriece, a pus capăt rapid disputei. Curînd după aceea, la 24 decembrie, s-a ajuns la un acord referitor la înființarea unei agenții românești la Viena. Cu tot caracterul său semioficial, acest acord a reprezentat un pas important spre o apropiere generală față de Austria, sprijinit de moderați și de conservatori. Măsura în care ei își puneau nădejdea în Austria este sugerată de nota guvernului român din 19 iulie 1870 către ministrul de Externe, Julius Andrássy, interesîndu-se cum va acționa guvernul acestuia în cazul în care Rusia ar invada România. Cu toate că relațiile cu Rusia, de la urcarea pe tron a lui Carol, fuseseră prietenești, politicienii români se temeau că Țarul ar putea profita de

[21] Uta Bindreiter, *Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1875–1888*, Viena, 1976, p. 30.

războiul dintre Franța și Prusia pentru a denunța Tratatul de la Paris din 1856 și a recupera Sudul Basarabiei, pe care Rusia fusese obligată să îl cedeze Moldovei. Andrássy a replicat că ministrul de Externe rus Gorceakov îi dăduse asigurări că nu se prevedea nici o intervenție rusească în România, dar, promitea Andrássy, dacă așa ceva s-ar întîmpla, Austria i se va opune „cît se poate de hotărît".

În vremea cînd nu se aflau la putere, la începutul anilor '70, liberalii radicali au continuat să combată politica de bizuire pe Austria, pe de o parte, din cauza repulsiei lor față de un sistem politic autoritar contrar propriilor lor idealuri și, pe de alta, pentru că doreau ca România să-și dobîndească independența prin propriile ei eforturi și să nu fie îndatorată unei puteri străine. Credeau că aceasta se putea realiza prin redeschiderea Chestiunii orientale, în care România ar avea un rol activ și ar putea astfel să-și cîștige dreptul de a participa la rezolvarea ei definitivă. Preferau însă ca popoarele din regiune să ia ele însele inițiativa și nu Marile Puteri, întrucît se temeau de scopurile politice și economice agresive ale acestora. În special ca urmare a acestor temeri, radicalii au abandonat ideile lor anterioare de doborîre cît mai curînd posibil, prin forță, a Imperiului Otoman în Europa. Acum doreau să-l mențină intact pînă ce popoarele din regiune puteau să rezolve problemele în propriul lor avantaj. Astfel, raționau ei, Imperiul Otoman, sub protecția Marii Britanii și a Franței, putea folosi ca scut împotriva monarhiilor conservatoare ostile — Austro-Ungaria și Rusia — care, erau siguri, nu aveau nici un interes real ca popoarele din Europa de Sud-Est să se emancipeze.

Oricare ar fi fost părerile conservatorilor și ale liberalilor cu privire la cea mai eficientă strategie pentru dobîndirea independenței, ambele partide își dădeau seama că România, de una singură, nu avea cine știe ce spațiu de manevră. Au recunoscut cu neplăcere predominarea Austro-Ungariei, Rusiei și Germaniei, care, unite în „Alianța celor Trei Împărați", nu se arătaseră deloc înclinate să permită popoarelor din regiune să-și dobîndească singure independența. În această situație, principele Carol și conservatorii vedeau foarte puține posibilități de a ațîța o putere împotriva alteia. În schimb, ei au născocit o strategie mai subtilă pentru a cîștiga sprijin internațional în favoarea independenței, lărgind relațiile diplomatice și încheind tratate comerciale cu un număr cît se poate de mare de state, fără a încerca să primească acordul prealabil al guvernului otoman.

Discuțiile cu Austria privitoare la un acord comercial cuprinzător, care se tergiversau încă din perioada imediat următoare venirii lui Carol la tron, se accelerau acum întrucît ambele părți îi recunoșteau avantajele. Românii căutau să încheie acest acord în primul rînd ca mijloc de promovare a cauzei

independenței. Din acest punct de vedere, tratatul propus era mai curînd un document politic decît economic, dar, în același timp, marii moșieri precum și cercurile comerciale și bancare exercitau presiuni puternice pentru eliminarea ultimelor legături de dependență economică de Imperiul Otoman și pentru lărgirea comerțului cu Europa Apuseană și Centrală. În ceea ce îi privea, austriecii arătaseră un interes crescînd pentru dezvoltarea unor legături mai strînse cu România, iar în momentul vizitei lui Carol la Viena, în vara anului 1873, se realizaseră progrese îndeajuns de mari pentru a-i da posibilitatea să discute cu Andrássy detaliile. Era evident că acesta din urmă dorea să asigure dependența politică a României de Austro-Ungaria, pe care intenționa acum să o împlinească prin puternice legături economice și nu prin ocupare sau anexare ca în trecut. Andrássy (și colegii săi) voia de asemenea să promoveze interesele Austro-Ungariei în Europa de Sud-Est, prin asigurarea unei piețe oricînd disponibile pentru bunuri manufacturate și a unei surse convenabile de materii prime, în special grîne, și prin obținerea sprijinului României pentru eforturile ei de a controla navigația la Dunărea de Jos.

Tratatul a fost semnat la 22 iunie 1875 și urma să rămînă în vigoare timp de zece ani după ratificarea sa formală.[22] El prevedea dezvoltarea comerțului între cele două țări în conformitate cu principiul liberului schimb, dar avantajele economice reveneau clar Austro-Ungariei, dat fiind că acesteia i se acordaseră cele mai scăzute tarife posibile la aproape toate mărfurile, în special cele manufacturate, iar grînele sale, făina, minereul de fier și o sumă de alte articole puteau fi exportate în România cu scutire de taxe vamale. În schimb, României i se permitea să exporte în Austro-Ungaria, fără taxe vamale, grîne și alte produse potrivit principiului națiunii celei mai favorizate. Dar aceste concesii destul de modeste puteau fi anulate printr-o decizie unilaterală a Austro-Ungariei de a opri importul oricăror bunuri românești pe care le-ar fi considerat dăunătoare oamenilor, animalelor sau chiar plantelor. Trucul a fost folosit adeseori în deceniul următor și a încordat serios relațiile dintre cele două țări.

Cînd tratatul a fost supus Camerei Deputaților din România, la 9 iulie 1875, liberalii l-au atacat violent, calificîndu-l ca „antinațional". Ministrul de Externe Vasile Boerescu și alți conservatori l-au apărat, susținînd că este un act politic ce va ajuta țara considerabil pentru a dobîndi recunoașterea internațională a independenței ei. Pînă la urmă a învins acest argument și nu obiecțiile economice ale liberalilor. La 13 iulie tratatul a fost

[22] *Ibidem*, pp. 42–100, 166–188.

aprobat de Cameră cu 68 de voturi pentru și 22 contra și de către Senat cu 25 voturi pentru și 8 contra. Parlamentul austriac l-a ratificat cu o majoritate covîrșitoare în februarie 1876 și a intrat în vigoare la 1 iulie 1876.

Ca document politic, tratatul a contribuit la apropierea generală între România și Austro-Ungaria, culminînd cu aderarea României la alianța germano-austro-ungară din 1883. Din punct de vedere economic însă, efectul său a fost contrar. El a afectat relațiile dintre cele două părți, dat fiind că a lăsat ca piața românească să fie invadată de produse manufacturate austriece, fapt ce a dat o lovitură fatală producției meșteșugărești locale și a întîrziat dezvoltarea industriei moderne. Sentimentele antiaustriece stîrnite de aceste necazuri economice au constituit un obstacol major în strîngerea relațiilor politice, zădărnicind astfel speranțele inițiale ale lui Andrássy cu privire la tratat.

România a urmărit și stabilirea unor relații oficiale mai strînse cu Rusia. În 1874 ea a stabilit o agenție diplomatică la Sankt Petersburg, iar în 1875 au început negocierile pentru un tratat comercial.[23] Dat fiind faptul că schimburile comerciale dintre cele două țări erau modeste, obiectivul principal al ambelor părți a fost cel politic. Românii căutau un sprijin în plus pentru independența lor, în timp ce rușii doreau să contrabalanseze prezența crescîndă a Austriei în România. Cu toate că în august era deja pregătit un proiect, negociatorii ruși ezitau să-l semneze în numele Țarului, de frică să nu-i ofenseze pe turci, și au sugerat ca documentul să fie supus Parlamentului român pentru ratificare, sub semnătura ministrului de Finanțe. Românii au protestat imediat, cerînd ca tratatul să fie semnat de către ministrul de Externe, Gorceakov, avînd depline puteri din partea Țarului. Altfel, l-a informat Boerescu pe consulul rus la București, el nu va avea pentru România valoare de document politic. Criza crescîndă din Balcani, precipitată de răscoala din Bosnia și Herțegovina, din iulie 1875, și conștiința că Serbia și Muntenegru ar putea intra în război împotriva Imperiului Otoman și că Rusia ar fi atunci nevoită să trimită sprijin prin România, i-a convins pînă la urmă pe ruși să accepte condițiile românești. Tratatul a fost semnat la 27 martie 1876 și ratificat în octombrie 1876. Ca și în cazul convenției comerciale cu Austro-Ungaria, românii au făcut concesii economice de dragul avantajelor politice. Astfel, o a doua Mare Putere a recunoscut, în decurs de un an, dreptul României de a încheia acorduri internaționale fără consimțămîntul guvernului otoman, iar conducătorii politici români erau convinși că reușiseră să capteze bunăvoința Rusiei. Totuși, așteptările

[23] Barbara Jelavich, „Russia and the Rumanian Commercial Convention of 1876", în *Rumanian Studies*, 3, Leiden, 1976, pp. 39–60.

ambelor părți că tratatul ar inaugura o eră de înțelegere și cooperare au fost spulberate de evenimentele din Balcani.

CRIZA ORIENTALĂ, 1876–1878

Întrucît în vara anului 1875 principele Carol și politicienii români și-au dat seama că răscoala din Bosnia și Herțegovina încetase să mai fie o chestiune internă a Imperiului Otoman și că ridicase din nou problema generală a echilibrului european de forțe în regiune, aceștia au hotărît că prudența era cea mai bună politică. Atît conservatorii cît și liberalii erau de acord că pentru moment trebuiau să evite orice act care ar fi putut compromite garanțiile internaționale de care se bucura România potrivit Tratatului de la Paris din 1856 și, astfel, la 27 și 30 noiembrie 1875, Camera și Senatul au proclamat în mod solemn neutralitatea țării.

Cu toate acestea, guvernul conservator căuta în același timp căi de folosire a crizei în scopul obținerii independenței. La 16 ianuarie 1876, Lascăr Catargiu a dat instrucțiuni agenților diplomatici români în străinătate să întreprindă sondaje pe lîngă guvernele străine pentru a afla care ar trebui să fie rolul României în criză și dacă acestea ar fi receptive față de o declarație unilaterală de independență a României. El le-a reamintit poziția de mult adoptată de către conducătorii politici și de către intelectualii români că nici Muntenia și nici Moldova n-au fost niciodată parte integrantă a Imperiului Otoman și că plasîndu-se sub protecția Porții ele nu și-au compromis în nici un fel suveranitatea. Astfel, el a cerut cu insistență diplomaților săi să aducă cu toată forța de convingere posibilă problema „deplinei independențe" a României în atenția directă a tuturor puterilor. În cazul unui război general în Europa de Sud-Est, Catargiu era pregătit să colaboreze pe plan militar cu aliații împotriva Turciei, doar dacă aceste puteri ar fi garantat integritatea teritorială a României și toate „drepturile ei de veacuri", adică independența politică. Gheorghe Costaforu, agentul României la Viena, a pus problema mai tranșant în convorbirile sale cu ambasadorul german și cu alți diplomați, informîndu-i că românii erau hotărîți să rupă ultimele lor legături cu Turcia și să se proclame independenți cît mai curînd posibil.[24] Puterile au primit cu răceală inițiativa lui Catargiu; nu le surîdea introducerea unui element nou într-o situație și așa pericu-

[24] *Documente privind istoria României: Războiul pentru independență*, vol. I, partea a II-a, București, 1954, p. 81: Costaforu către Ministrul Afacerilor Străine, 23 ianuarie 1876.

loasă și i-au avertizat pe agenții români că stăruința în această chestiune ar putea lipsi România de sprijinul lor.

Reacția negativă a puterilor a stopat temporar alte inițiative diplomatice românești în numele independenței. În martie 1876, ministrul de Externe Ion Bălăceanu a reiterat intenția guvernului său de a respecta stricta neutralitate. La data de 20 martie, ca răspuns la întrebările guvernului sîrb cu privire la poziția României în eventualitatea unui război cu Turcia, el afirma că interesul țării o obliga să rămînă doar „un observator" al evenimentelor de la sud de Dunăre, în ciuda simpatiei pentru coreligionarii creștini. Bălăceanu a afirmat în esență același lucru într-un memorandum către agenții diplomatici români la data de 31 martie. În acesta însă el mergea mai departe, explicînd că România nu se putea implica direct în luptele slavilor împotriva turcilor pentru că erau atît de diferiți de români ca „limbă, sînge și spirit național".[25] Era implicită ideea, cultivată în unele cercuri intelectuale, că România, datorită legăturilor sale istorice și culturale unice cu Occidentul, aparținea Europei, în timp ce vecinii ei de la Sud se aflau în sfera culturală a Orientului.

Răscoala bulgarilor din aprilie 1876 a pus la grea încercare politica de neutralitate a României, dat fiind că tradițiile de ajutorare a revoluționarilor bulgari rămăseseră încă puternice. În ciuda valului de repulsie publică față de oprimarea barbară a bulgarilor de către turci, guvernul român nu a renunțat la politica sa oficială de neutralitate. Dar a permis în mod tacit revoluționarilor bulgari să folosească în continuare teritoriul român ca bază pentru incursiunile lor armate peste Dunăre.

În mai 1876, așa cum am văzut, un guvern în frunte cu Manolache Epureanu i-a înlocuit pe conservatorii conduși de Catargiu. Cu toate că Epureanu era el însuși conservator, liberalii din coaliția de la Mazar Pașa dominau noul cabinet, și ei vor fi aceia care vor dirija politica externă. În timp ce Epureanu dădea asigurări puterilor că nu se vor aduce schimbări față de politica externă a fostului guvern, noul ministru de Externe, Kogălniceanu, se și angajase într-o campanie viguroasă pentru a obliga guvernul otoman să recunoască independența României, amenințînd că, în caz contrar, dacă nu apăreau curînd concesiile dorite, va abandona neutralitatea. La 28 iunie 1876 el a dat instrucțiuni agenților diplomatici români să transmită același mesaj puterilor, în speranța că acestea, la rîndul lor, vor face presiuni asupra Sultanului să accepte cererile României. Dar toate eforturile lui Kogălniceanu au rămas fără efect. Puterile considerau România

[25] R.V. Bossy, *Politica externă a României între anii 1873–1880 privită de la agenția diplomatică din Roma*, București, 1928, pp. 133–134.

de mică importanță, iar ministrul de Externe turc a respins fără ezitare propunerile „inoportune" ale lui Kogălniceanu.

Neînfricat, Kogălniceanu a continuat să facă presiuni. Două evenimente de la începutul verii anului 1876 au făcut și mai imperativă clarificarea statutului României. La 30 iunie Serbia și la 2 iulie Muntenegru au declarat război Imperiului Otoman, extinzînd astfel ostilitățile peste granițele celor două provincii turcești și mărind probabilitatea implicării Marilor Puteri. Apoi, acordul de la Reichstadt din 8 iulie între Austro-Ungaria și Rusia cu privire la viitorul teritoriilor otomane din Europa a stîrnit și mai multă îngrijorare în rîndurile cercurilor politice românești. Cu toate că era secret, acestea știau de existența lui și au fost de părere că el netezea drumul către un nou război între Rusia și Turcia, în care Austro-Ungaria ar rămîne neutră. La 1 și 5 august, sub presiunea crescîndă a opiniei publice și a armatei de a porni la acțiune împotriva Turciei, Kogălniceanu a dat instrucțiuni agenților săi diplomatici să informeze puterile străine că guvernul român ar putea fi nevoit să abandoneze neutralitatea și să caute o „soluție grabnică" a problemelor ridicate în scrisoarea sa din 28 iunie.[26]

Capriciile politicii interne au pus brusc punct campaniei lui Kogălniceanu. După victoria sa electorală din iunie 1876, majoritatea liberală radicală din Cameră a căutat să dea o lovitură decisivă conservatorilor aducînd anumiți miniștri din guvernul anterior în fața Justiției, sub acuzația de a fi încălcat Constituția. Kogălniceanu și Epureanu au obiectat cu vehemență și și-au înaintat demisia. Noul guvern, care a preluat funcția la 5 august și era condus de către Ion Brătianu, a decis să inverseze cursul politicii lui Kogălniceanu și a anunțat din nou o politică de neutralitate.

Principele Carol și Brătianu au recunoscut, totuși, că neutralitatea și eforturile diplomatice pentru obținerea de concesii din partea Turciei fuseseră un eșec. Ei se concentrau acum asupra alinierii politicii lor cu deciziile pe care le luaseră, după cum presupuneau, Austro-Ungaria și Rusia la Reichstadt. Erau gata chiar să coopereze cu Rusia, o hotărîre bazată pe credința lor că un război între aceasta și Turcia era inevitabil. Majoritatea liberalilor radicali sprijineau această orientare, în ciuda aversiunii față de autocrația țaristă și a temerii față de ambițiile teritoriale ale Rusiei. Ei fuseseră dezamăgiți de lipsa de preocupare a Marii Britanii și a Franței față de binele României și erau convinși că ea nu-și putea permite să rămînă singură.

[26] Mihail Kogălniceanu, *Documente diplomatice*, București, 1972, pp. 133–136, 138–139.

Planurile lor, cu toate acestea, nu au rămas necontestate. Un număr de politicieni, în special conservatori și moderați, au cerut menținerea strictei neutralități, chiar în cazul unui război între Rusia și Turcia. Ei erau dispuși să accepte o ocupație militară temporară de către Austro-Ungaria, ca pe vremea Războiului Crimeii, dacă acest lucru ar preîntîmpina invadarea țării de către trupele rusești. Căutau să folosească în general Austro-Ungaria ca o contrapondere la expansiunea rusească în Europa de Sud-Est, fapt pe care îl considerau cea mai gravă amenințare la adresa independenței României. Erau siguri că Austro-Ungaria, ca rival „firesc" al Rusiei în zonă, nu va ezita să blocheze expansiunea acesteia în Balcani. Ei sperau, de asemenea, ca „Europa", adică Franța și Marea Britanie, să procedeze la fel, dînd României același gen de garanții de neutralitate perpetuă de care se bucura Belgia.[27]

Inițiativa i-a revenit Domnitorului și lui Brătianu, ale căror păreri aveau să prevaleze în următorii doi ani. Negocierile cu Rusia au început în mod serios în octombrie 1876, o dată cu vizita lui Brătianu la Livadia în Crimeea. La 11 octombrie, delegația română s-a întîlnit cu Țarul și cu ministrul de Externe, Gorceakov. Rușii voiau să asigure trecerea trupelor lor prin teritoriul României în eventualitatea unui război și erau dispuși să semneze o convenție militară. Dar nu căutau o participare activă a armatei române în campanie. Brătianu a fost dezamăgit. Voia mai mult. În schimbul dreptului de tranzitare a teritoriului, el insista asupra încheierii unui tratat general care nu numai să acopere chestiuni militare, ci să includă și recunoașterea independenței României și o garantare a integrității ei teritoriale. Dorea de asemenea ca armata română să participe la război pentru a asigura reprezentarea țării sale la conferința de pace și a ridicat delicata chestiune a Basarabiei de Sud, pe care Rusia fusese obligată să o cedeze Moldovei în 1856. Relatările diferă în privința modului în care rușii au spus că intenționau să o ia înapoi, dar delegației române trebuie să îi fi fost clar că Țarul considera restituirea acestui teritoriu o problemă de onoare.[28] Cînd delegația română a părăsit Livadia, la 12 decembrie, nu

[27] Constantin Căzănișteanu și Mihail E. Ionescu, *Războiul neatîrnării României*, București, 1977, pp. 75–77; Ion Ghica, „O cugetare politică", 1877, în Ion Ghica, *Opere complete*, IV, București, 1915, pp. 93–129.

[28] Ambasadorul rus în Turcia insista că i-a spus lui Brătianu despre intenția Țarului de a lua înapoi Sudul Basarabiei: N. P. Ignatiev, „Zapiski", în *Istoriceskii vestnik*, 139, februarie 1915, pp. 378, 381, 391–392. Asupra negocierilor ulterioare de la București cu privire la această problemă, vezi amintirile trimisului special rus, A. I. Nelidov, „Souvenirs d'avant et d'après la guerre de 1877–1878", în *Revue des deux mondes*, 28, 15 iulie 1915, pp. 245–254.

fuseseră luate nici un fel de decizii finale cu privire la problemele cruciale, dar ambele părți căzuseră de acord în principiu asupra trecerii trupelor rusești prin teritoriul României.

Nici Domnitorul Carol, nici Brătianu nu erau încă pregătiți să încheie o alianță formală cu Rusia. Ei nu aveau nici o intenție să renunțe la garanțiile de care se bucura România în virtutea acordurilor internaționale și astfel să-și pună soarta în mîinile unei puteri în care nu aveau încredere. Neutralitatea, ca atare, rămînea politica guvernamentală oficială și au fost făcute noi propuneri diplomatice către Marile Puteri pentru a obține sprijin în vederea asigurării neutralității României în cazul unui nou război ruso-turc. Rezultatele au fost dezamăgitoare. Franța și Marea Britanie și-au exprimat preocuparea, dar nu și-au luat nici un fel de angajamente.

Negocierile cu Rusia s-au reluat cu ocazia sosirii la București, la 28 noiembrie, a lui Aleksandr Nelidov, consilier politic al Marelui Duce Nicolae, comandantul armatei ruse mobilizate în Basarabia. Brătianu a ridicat aceleași probleme ca la Livadia, dar Nelidov nu a fost în măsură să dea un răspuns satisfăcător, întrucît fusese autorizat să discute doar o convenție militară referitoare la trecerea trupelor rusești prin teritoriul României. Totuși, aceste negocieri dificile s-au încheiat cu proiecte ale unui acord militar și ale unui acord politic. Cel de-al doilea însemna o concesie din partea Rusiei, deoarece conținea o garanție a integrității teritoriale, însă nu făcea nici o mențiune precisă referitoare la Sudul Basarabiei. Carol și Brătianu au amînat semnarea acordului în speranța că o apropiată conferință a Marilor Puteri la Constantinopol va putea oferi o garanție colectivă, deci mai sigură, a securității României. Dar ei nu au renunțat total la posibilitatea unui acord direct româno-otoman cu privire la independență și neutralitate.[29]

O încurajare pentru această din urmă orientare a venit din partea lui Savfet Pașa, ministrul de Externe turc. În ajunul Conferinței de la Constantinopol, acesta le-a cerut insistent românilor să reziste unei invazii rusești și a promis să le furnizeze tot ceea ce aveau nevoie, inclusiv trupe.

La început, perspectivele de succes ale Conferinței de la Constantinopol păreau luminoase. Britanicii au propus convocarea ei, iar rușii au consimțit fără întîrziere să participe. Gorceakov a salutat ocazia de găsire a unei soluții care, evitînd războiul, să pună capăt impasului din ce în ce mai grav din Balcani. Cu toate că Rusia îi obligase pe turci să încheie un

---

[29] *Documente privind istoria României: Războiul pentru independență*, vol. II, partea a II-a, pp. 476–478: Iancu Ghica către Ministrul Afacerilor Străine, 25 noiembrie 1876.

armistițiu cu Serbia, la 2 noiembrie, ea șovăia să ia măsuri drastice de una singură, de teamă că ar putea revitaliza coaliția care o înfrînsese în Războiul Crimeii. Nimeni nu i-a invitat pe români să participe, întrucît puterile continuau să le considere țara un teritoriu dependent de Imperiul Otoman și deoarece considerau „Chestiunea românească" drept o problemă minoră. Conferința, care a ținut de la 12 decembrie 1876 pînă la 20 ianuarie 1877, s-a dovedit un eșec. Guvernul otoman nu avea chef să accepte alte reduceri ale puterii sale în Balcani și a respins toate propunerile avansate de puteri pentru reglementarea problemelor în dispută pe cale pașnică.

Conferința a dus la o înrăutățire a relațiilor între Turcia și România. Pentru a para amestecul Puterilor în treburile otomane interne, Sultanul promulgase, la 23 decembrie 1876, o „reformă a Constituției". Oricare ar fi fost motivația actului, el a provocat un tumult deosebit în România, pentru că se referea la aceasta ca la o „provincie privilegiată" și o declara parte integrantă și permanentă a Imperiului Otoman. S-au exprimat proteste vii din partea Consiliului de Miniștri și a Camerei Deputaților de la București, care au subliniat că Principatele Române fuseseră întotdeauna suverane, „fapt" consemnat în Tratatul de la Paris din 1856, care recunoscuse valabilitatea „capitulațiilor", așa cum erau cunoscute în secolul al XV-lea înțelegerile dintre sultani și domnitorii Moldovei și ai Țării Românești. Explicațiile ministrului de Externe otoman referitoare la „interpretarea eronată" a unor articole din Constituție și asigurările cu privire la inexistența oricărei intenții de a știrbi drepturile „Principatelor Unite" au evitat o ruptură imediată între cele două țări, dar incidentul a pus capăt oricăror speranțe de cooperare diplomatică sau militară între ele.

Falimentul Conferinței de la Constantinopol a avut un efect decisiv și asupra relațiilor româno-ruse. I-a convins pe Domnitorul Carol și pe Brătianu că, dacă doreau să dobîndească independența, nu aveau altă alegere decît să ajungă la o înțelegere cu Rusia și să colaboreze cu ea în războiul ce se anunța cu Turcia. În negocierile ulterioare, pînă în aprilie 1877, s-au menținut totuși pe poziția adoptată încă de la începutul Crizei orientale în 1875, și anume că nu putea fi încheiată o convenție militară fără să fie însoțită de un tratat politic care să recunoască integritatea teritorială și independența României. Negociatorii ruși au cedat în cele din urmă acestor cerințe, pentru că Marele Duce Nicolae și alți comandanți insistaseră ca o înțelegere militară să fie încheiată cît mai curînd posibil. Chestiunea devenise urgentă. După ce guvernul otoman respinsese Protocolul de la Londra din 31 martie, care reprezentase o ultimă încercare a puterilor de rezolvare a crizei, Țarul a decis să înceapă ostilitățile la 24 aprilie.

La 14 aprilie, Carol a prezidat o şedinţă a Consiliului de Coroană, alcătuit din primul-ministru, membrii cabinetului şi foşti prim-miniştri. Elementele concrete ale situaţiei erau clare majorităţii participanţilor şi aceştia au acceptat convenţia cu Rusia. Kogălniceanu, care a devenit ministru de Externe în ziua de 16 aprilie, a semnat convenţia în aceeaşi zi. Potrivit prevederilor acesteia, guvernul român acorda armatei ruse dreptul de a trece nestingherită prin teritoriul României, toate cheltuielile aferente urmînd să fie suportate de către aliatul rus, iar guvernul rus era de acord să respecte „drepturile politice" ale statului român, aşa cum erau stipulate atît în legislaţia internă cît şi în tratatele internaţionale, garantînd deopotrivă „integritatea existentă" a României.

Cooperarea celor doi aliaţi a pornit prost de la bun început. Rusia a declarat război Turciei la 24 aprilie şi, în aceeaşi zi, trupele ei au început să treacă Prutul în Moldova. Guvernul român însă a protestat pe loc, întrucît Senatul şi Camera nu ratificaseră convenţia. A protestat de asemenea cu putere faţă de emiterea de proclamaţii către poporul român de către comandanţii militari ruşi, considerînd-o drept o uzurpare a autorităţii suverane. Dar, desigur, nu era cale de întoarcere. Domnitorul ordonase mobilizarea la 18 aprilie, dar a lăsat fără răspuns o invitaţie din partea guvernului otoman, din data de 24, de a i se alătura în vederea respingerii înaintării ruse. Camera a ratificat convenţia la data de 29 aprilie, iar Senatul, după ce au fost necesare noi alegeri pentru reducerea numerică a opoziţiei, a făcut-o la rîndul său la 30 aprilie. La 12 mai Parlamentul a declarat război Imperiului Otoman pe motivul că starea de război exista de fapt ca urmare a bombardamentelor turceşti asupra oraşelor româneşti de la Dunăre.

Opinia publică şi majoritatea liberală radicală din Cameră cereau ca guvernul să declare imediat independenţa. Ca răspuns la o interpelare făcută în Cameră, la 21 mai, Kogălniceanu a declarat că voturile Camerei şi ale Senatului, din 29 şi 30 aprilie, de ratificare a convenţiei cu Rusia, rupseseră automat ultimele legături ale României cu Imperiul Otoman şi că românii erau astfel o naţiune independentă. Camera a reacţionat prompt, adoptînd o moţiune prin care lua act de „independenţa absolută" a ţării. Senatul a procedat la fel în aceeaşi zi. Însă iniţiativa românească nu a cîştigat simpatie în rîndul puterilor. Acestea au dezaprobat actul ca o încălcare a tratatelor existente şi o complicare şi mai mare a unei situaţii şi aşa primejdioase. Doar Rusia a acceptat-o ca fapt împlinit, dar a amînat soluţionarea definitivă a problemei pînă după sfîrşitul războiului.

Înaintea acestor evenimente, pe măsură ce creştea iminenţa războiului, guvernul român luase o serie de măsuri pentru a pune armata pe picior

de război. La 11 aprilie a hotărît mobilizarea generală, care a început la 18 aprilie şi s-a încheiat la 7 mai. Efectivul total a ajuns la 120 000 de militari, din care 58 700 erau luptători de linia întîi sau „armata de operaţiuni". Dar, dintre aceştia, numai o cincime erau soldaţi în armata regulată, restul fiind din aşa-numitele „unităţi teritoriale" — dorobanţii (infanteria) şi călăraşii (cavaleria) — care erau organizaţi în regimente, la fiecare patru sau cinci judeţe cîte unul. Aceşti ostaşi erau bine instruiţi, dar duceau lipsă de echipament potrivit. De exemplu, doar unul din patru infanterişti avea o puşcă modernă, iar muniţia pentru toate tipurile de armament era în cantitate foarte mică. Nici guvernul nu avea bani suficienţi să cumpere cele necesare. Situaţia a devenit atît de critică încît, în septembrie, la cinci luni de la începerea ostilităţilor, Kogălniceanu a fost nevoit să apeleze la o contribuţie publică pentru a strînge suma necesară cumpărării de puşti. Poate chiar mai gravă a fost incapacitatea Serviciului de Intendenţă al armatei de a aproviziona satisfăcător trupele. Pe front, se manifesta în mod regulat o serioasă lipsă de alimente şi de efecte, date fiind imposibilitatea de a le depozita şi absenţa unor mijloace de transport adecvate. Armata română nu era deci pregătită să ducă un război modern. Ea şi-a datorat succesele pe cîmpul de luptă, îndeosebi cu ocazia asediului Plevnei, în nordul Bulgariei, în toamna anului 1877, mai ales tenacităţii şi rezistenţei ofiţerilor şi ostaşilor.

În primele luni de război, Domnitorul Carol şi Brătianu au încercat să stabilească regulile de bază pentru colaborarea dintre armata română şi cea rusă. Obiectivul principal al Domnitorului a fost dobîndirea statutului de cobeligerant pentru România, ceea ce îi asigura recunoaşterea independenţei. Drept care, el a oferit ruşilor participarea deplină a armatei române în apropiata campanie la sud de Dunăre, dar a insistat ca aceasta să rămînă sub controlul său. S-a întîlnit cu Marele Duce Nicolae, comandantul şef al forţelor ruseşti, la cartierul său general temporar de la Ploieşti, la nord de Bucureşti, la 14 şi 18 mai. Nicolae părea să fie interesat în a primi concursul militar al României şi a arătat că ajutorul armatei române la forţarea Dunării ar fi bine venit, dar s-a limitat la generalităţi. În schimb, Ţarul Alexandru se opunea categoric participării armatei române. El l-a informat pe agentul diplomatic român la Sankt Petersburg, generalul Ion G. Ghica, asupra faptului că Rusia nu avea nevoie de trupele române. Cînd acesta şi Carol s-au întîlnit la Ploieşti, la 7 iunie, el a evitat orice discuţie cu privire la rolul armatei române în război, precum şi la independenţa României. O săptămînă mai tîrziu Carol i-a spus ministrului de Externe Gorceakov, care refuzase în mod constant să-i trateze pe

români ca parteneri egali, că era hotărît să apere cu orice preț integritatea teritorială a țării sale și că dorea controlul gurilor Dunării. În răspunsul său, Gorceakov cerea pentru Rusia brațul nordic, Chilia, ceea ce însemna și Sudul Basarabiei.[30]

Între timp, armatele române și ruse se concentraseră de-a lungul Dunării. Între 19 și 27 mai forțele rusești luaseră poziții la nordul fluviului pe un front larg între Marea Neagră și Olt. Două divizii românești, care fuseseră desfășurate la sud de București, vor fi transferate în sudul Olteniei pentru a se alătura celorlalte divizii aflate acolo. Misiunea lor era de a exercita presiuni asupra trupelor turcești aflate de-a lungul Dunării la Vidin, Rahova, Nicopole și de a le împiedica să treacă fluviul.

Campania rusă din Balcani a început cu forțarea Dunării în două puncte — între Galați și Brăila, la 22 iunie, și apoi la Zimnicea (față-n față cu Sviștov), la 27 iunie. La vest de Sviștov, forțele ruse cuceresc Nicopole la 16 iulie și înaintează spre sud către Plevna. Această înaintare rapidă părea să confirme așteptările Țarului și ale comandanților armatei sale că războiul va fi scurt și glorios. Dar, tocmai atunci, rezistența turcească s-a înăsprit. Forțele generalului Gurko au fost nevoite să se retragă de la Stara Zagora, la sud de Munții Balcani, iar atacurile generalului Krüdener împotriva Plevnei, la 20 și 30 iulie, au fost respinse de către forțe turcești superioare sub comanda lui Osman Pașa. Lipsiți de întăriri, comandanții ruși erau confruntați cu o retragere temporară dintr-o mare parte a teritoriului pe care îl cuceriseră.

În acest moment critic Țarul și sfetnicii săi au fost nevoiți să reconsidere valoarea armiilor române. Generalul Krüdener i-a cerut de urgență lui Carol să trimită unități române pentru a ocupa Nicopole și pentru a-i prelua cei 7 000 de prizonieri turci aflați acolo, asigurînd astfel trupelor rusești libertatea de acțiune la Plevna. Domnitorul a refuzat categoric, întrucît nu se ajunsese la nici o înțelegere cu privire la colaborarea militară la sud de Dunăre, dar, la cererea personală a Țarului, a ordonat ca o parte a Diviziei 4 române să ocupe Nicopole. Armata română a trecut, ca urmare, pentru întîia oară Dunărea la 28 iulie. Carol și-a asumat astfel un angajament militar decisiv, fără să fi obținut nici una dintre garanțiile asupra cărora insistase anterior.

Deteriorarea pozițiilor rusești la Plevna i-au adus totuși curînd lui Carol satisfacția dorită. După cea de-a doua bătălie pentru Plevna, de la 30 iulie, comandanții ruși și-au dat seama că aveau nevoie disperată de întăriri pen-

[30] *Aus dem Leben König Karls von Rumänien*, III, Stuttgart, 1897, pp. 179–180, 185–186, 188–189.

tru a-și menține pozițiile și a-l împiedica pe inamic să întreprindă o contraofensivă majoră. Carol a acceptat cererea lor urgentă pentru trimiterea de trupe, dar a pus condiția ca armata sa să-și aibă propria bază de operațiuni și comandă separată. Au urmat tîrguieli istovitoare, fiecare parte ținînd cu înverșunare în esență la condițiile propuse în primăvară. În cele din urmă, Țarul, Marele Duce Nicolae și Carol au ajuns la o înțelegere, respectînd în mare condițiile românești. La 24 august trupele române au început trecerea Dunării în forță, iar la 28 august rușii i-au oferit lui Carol comanda supremă a trupelor aliate de la Plevna.

Victoria de la Plevna a fost cîștigată cu greu. Cea de-a treia bătălie a avut loc la 11 septembrie. Atacul comun ruso-român asupra fortificațiilor turcești ce înconjurau orașul nu și-a atins obiectivele. Doar una dintre cele paisprezece redute, Grivița-I, pe care românii o cuceriseră cu prețul a 800 de morți și 1 200 de răniți, a putut fi ocupată. Acesta a fost principalul succes din acea zi. Asediul a continuat pînă la 10 decembrie, cînd Osman Pașa a încercat să iasă din încercuire prin luptă. Cele două divizii române au contribuit decisiv la înfrîngerea sa, împiedicînd întăririle să ajungă la acea parte din armata sa care conducea ieșirea din încercuire. Cu forțele divizate și supuse unui neîncetat atac, Osman Pașa s-a predat. Pierderile turcești au fost de 5 000 de ostași, morți și răniți, față de pierderile de 2 000 de oameni suferite de către ruși și de către români.

După victoria de la Plevna, armata română a jucat un rol mai modest în război, în timp ce armatele rusești înaintau mai adînc în Balcani. Unei părți din armata română i-a fost schimbată direcția către est și nord-est de Belogradjik și Vidin, pentru a proteja flancul drept al armatei ruse care înainta spre sud-vest către Sofia, pe care a cucerit-o la 4 ianuarie 1878. Nici armata turcă nu a fost în stare să oprească înaintarea rusă spre sud-est către Constantinopol. Cu trupele rusești aflate aproape la porțile Capitalei, guvernul otoman a acceptat condițiile rusești de armistițiu, la Adrianopol, la 31 ianuarie.

Atît termenii armistițiului, cît și modul în care a fost încheiat au provocat consternare și amărăciune la București. Nici un român nu fusese invitat să participe la negocieri, iar Domnitorul Carol sau Kogălniceanu nu fuseseră solicitați să înainteze o listă a condițiilor românești. Aceștia au aflat de intențiile rușilor doar cu puțin înainte de semnarea armistițiului. La Sankt Petersburg, Gorceakov l-a informat pe Ghica de intenția Rusiei de a lua înapoi Sudul Basarabiei pînă la brațul Chilia, dar a promis că România va primi o parte din Dobrogea și Delta Dunării. El a justificat redobîndirea județelor din Basarabia ca o chestiune de onoare națională și a argumentat, cu fățărnicie, că, oricum, acestea fuseseră cedate Moldovei,

nu României, în virtutea unui tratat (Paris 1856) pe care nici o putere nu-l mai respecta. Cît privește garantarea integrității teritoriale a României de către Rusia în aprilie 1877, el a spus pur și simplu că aceasta avusese în vedere Turcia.[31] Nu s-a arătat în nici un fel dispus să permită participarea României la negocierile ulterioare de pace, dat fiind că independența ei nu fusese încă recunoscută, și a declarat că interesele îi vor fi reprezentate de Rusia. Nikolai Ignatiev, ambasadorul rus în Turcia, a trimis același mesaj Domnitorului Carol la București, la 31 ianuarie. Kogălniceanu a dat glas mîniei oamenilor politici și a opiniei publice în depeșele sale trimise lui Ghica la Sankt Petersburg, în care acuza oficialitățile ruse de înșelăciune și de tratarea unui aliat ca pe o provincie cucerită.[32]

Relațiile dintre Rusia și România au devenit și mai încordate în momentul în care Bucureștii au luat cunoștință de prevederile Tratatului de la San Stefano din 3 martie, care a pus formal capăt războiului dintre Rusia și Imperiul Otoman. Desigur, el a recunoscut independența României, dar a stipulat și retrocedarea Sudului Basarabiei către Rusia în schimbul Dobrogei și al Deltei Dunării, compensație care nu a putut să aline cine știe ce sentimentul de trădare al românilor. Kogălniceanu a mers atît de departe încît a alcătuit un memorandum cu privire la Basarabia menit să influențeze guvernele și opinia publică din Occident. Nu numai că a denunțat cedarea județelor ei sudice, dar a pus sub semnul întrebării și legalitatea și moralitatea achiziționării de către Rusia a unei „jumătăți din Moldova în 1812".[33] Totuși, pierderea acestui teritoriu nu putea să-i surprindă nici pe Domnitor nici pe miniștrii săi, întrucît Țarul, Gorceakov și Ignatiev se exprimaseră clar că retrocedarea teritoriului „desprins" din Imperiu în 1856 nu era negociabilă. Articolul 8 era de natură să-i supere și mai tare pe români, întrucît, permițîndu-i Rusiei să ocupe noua Bulgarie autonomă, stipula menținerea unui drum de aprovizionare prin România timp de doi ani. Domnitorul Carol și Brătianu s-au alarmat, gîndind că o prezență rusească în țara lor, pe o perioadă atît de îndelungată, s-ar putea transforma într-un protectorat similar cu cel din anii '30 și '40.

---

[31] Radu Rosetti, *Corespondența Generalului Iancu Ghica, 2 aprilie 1877 – 8 aprilie 1878*, București, 1930, p. 128: Ghica către Ministrul Afacerilor Străine, 14/26 ianuarie 1878.

[32] *Ibidem*, pp. 129, 133–135: Kogălniceanu către Ghica, 14/26 ianuarie, 18/30 ianuarie și 23 ianuarie/4 februarie 1878.

[33] Vasile Kogălniceanu, *Actes et documents extraits de la correspondance diplomatique de Michel Kogălniceanu relatifs à la guerre de l'indépendance roumaine (1877–1878)*, I, București, 1893, pp. 81–82.

Diferendele dintre cei doi foști aliați au atins punctul culminant la 1 aprilie, cînd Gorceakov i-a spus lui Ghica la Sankt Petersburg că dacă guvernul român nu punea capăt opoziției sale față de prevederile teritoriale ale Tratatului de la San Stefano și față de dreptul de trecere prin țară a trupelor și a proviziilor rusești destinate Bulgariei, Țarul va trimite armata rusească să ocupe România și să dezarmeze armata română.[34] Carol a replicat că o armată care a luptat sub privirile Țarului la Plevna poate fi zdrobită, dar nu va permite niciodată să fie dezarmată. Cu toate că efectivele trupelor rusești din țară au crescut constant în prima jumătate a lunii aprilie, iar guvernul român se temea de o lovitură montată de Rusia, situația s-a calmat în mod perceptibil în special datorită presiunilor puternice exercitate asupra Rusiei de către celelalte puteri, în sensul ca aceasta să supună Tratatul de pace cu Turcia unei conferințe internaționale.

Conducătorii români s-au alăturat cu toată inima cererii de revizuire a Tratatului de la San Stefano. De data aceasta românii au fost pe aceeași poziție cu Austro-Ungaria și cu puterile occidentale. Austro-Ungaria și Marea Britanie în mod special obiectaseră cu vigoare față de termenii armistițiului și ai Tratatului, considerînd că acestea contraveneau acordurilor internaționale în vigoare și principiului de acțiune colectivă a puterilor. Ele vedeau într-o Bulgarie autonomă mare, avînd pe teritoriul ei o forță de ocupație rusă, o bază pentru o și mai puternică expansiune rusă în Europa de Sud-Est și pentru dominarea Strîmtorilor. Ferm opuse unei acțiuni unilaterale în regiune și alăturîndu-și Germania și Franța, acestea au obligat Rusia să supună înțelegerea negociată cu Turcia unui congres general-european, care a fost programat să se deschidă la Berlin, la 13 iunie 1878, avîndu-l pe Bismarck drept gazdă.

Preocuparea imediată a guvernului român a fost obținerea admiterii României la congres. A încercat să alcătuiască un front comun al statelor mici, inclusiv Serbia și Grecia, și a susținut în mod repetat cazul în fața puterilor, dar fără nici un folos. Doar Franța s-a arătat dispusă să permită prezența României la congres. Rusia, desigur, s-a opus cu hotărîre, dar Austro-Ungaria, urmînd politica inaugurată de Andrássy prin convenția comercială din 1875 de atragere a României într-o strînsă relație politică și economică, a manifestat o simpatie evidentă față de poziția României împotriva Rusiei. Andrássy a mers atît de departe încît a dat asigurări agentului român de la Viena că Monarhia Austro-Ungară va sprijini tacit admiterea României la Congres, recunoașterea independenței ei și chiar scurtarea

[34] *Aus dem Leben König Karls von Rumänien*, IV, Stuttgart, 1900, pp. 19–23, 25–27, 34–35.

perioadei în care Rusia își putea reaproviziona forțele din Bulgaria. Dar el a cerut insistent guvernului român să cedeze în chestiunea Sudului Basarabiei, pentru că nu exista nici un dubiu asupra hotărîrii Țarului de a îl relua și a avertizat că nici una dintre puteri nu considera problema destul de importantă ca să riște să intre în conflict cu Rusia. Brătianu, care fusese la Berlin și la Viena în aprilie, în scopul de a obține sprijin pentru cererile României, a ajuns cu părere de rău la aceeași concluzie și a decis că marea speranță a României se afla în apropiatul congres. Dar puterile au refuzat să admită România ca membru, sub pretextul că nu era independentă, și au acceptat cu neplăcere să permită reprezentanților României să apară fie chiar și foarte puțin în fața Congresului pentru a-și susține cauza. Sîrbilor și bulgarilor nu le-a mers mai bine, deoarece puterile erau hotărîte să rezolve problemele doar între ele.

DE LA INDEPENDENȚĂ LA REGAT, 1878–1881

Delegația României a sosit la Berlin la 10 iunie 1878, păstrîndu-și încă speranța că, într-un fel sau altul, hotărîrea cu privire la Sudul Basarabiei ar putea fi schimbată. Pe măsură ce făceau turul delegațiilor Marilor Puteri, Brătianu și Kogălniceanu, conducătorii delegației, și-au dat seama că o atitudine intransigentă în această privință ar fi zadarnică și chiar primejdioasă. Andrássy, care a repetat asigurările sale anterioare de sprijin în cazul altor probleme, a ținut să sublinieze cît de „ridicol" era pentru România să se opună voinței unite a congresului.[35]

Cînd Brătianu și Kogălniceanu au prezentat puterilor cazul lor, la 1 iulie, au făcut-o în detaliu, dar cu tact și moderație. Au cerut menținerea „teritoriului existent" al României, posesia gurilor Dunării, interzicerea trecerii trupelor rusești prin teritoriul ei către Bulgaria, plata unei despăgubiri de război de către Turcia și recunoașterea independenței și neutralității țării lor. După plecarea acestora, reprezentanții Marilor Puteri au trecut la reglementarea problemelor așa cum conveniseră, cu excepția unei granițe mai generoase în Dobrogea, o favoare sugerată de către delegatul francez, care considera că România fusese tratată „puțin cam dur".

Tratatul final, ce a fost semnat la 13 iulie, recunoștea independența României, dar punea două condiții: eliminarea oricăror restricții religioase în exercitarea drepturilor civile și politice conținute în articolul 7 al Consti-

[35] Ion C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, IV, București, 1932, pp. 70–71: Brătianu către C. A. Rosetti, 19 iunie 1878.

tuției din 1866 și acceptarea retrocedării Sudului Basarabiei către Rusia. În compensație, România urma să primească Delta Dunării, Insula Șerpilor și Dobrogea pînă la o linie de demarcație ce mergea de la est de Silistra pe Dunăre pînă la sud de Mangalia la Marea Neagră. Tratatul limita ocuparea Bulgariei de către Rusia la nouă luni și prin aceasta reducea perioada în care proviziile și întăririle puteau fi transportate prin teritoriul României.

Spre extrema dezamăgire a Domnitorului Carol și a miniștrilor săi, recunoașterea independenței de către toate puterile și, prin urmare, stabilirea de relații diplomatice normale cu toate acestea nu au urmat imediat după semnarea Tratatului. Rusia a recunoscut necondiționat independența României, probabil pentru a mai atenua cel puțin o parte din resentimentele apărute în timpul negocierilor de pace și la Berlin. Austro-Ungaria a procedat la fel, potrivit politicii sale generale de apropiere de România. Dar Franța, Germania și Marea Britanie au tergiversat recunoașterea ei pînă în 1880, cînd revizuirea clauzelor discriminatorii din Constituție fusese îndeplinită și România acceptase unele înțelegeri economice, și anume, reglementarea disputei cu investitorii germani cu privire la construirea de căi ferate în România.

Cu toate că prevederile Tratatului de la Berlin au stîrnit proteste vehemente la București și în alte orașe, în octombrie, cînd a fost convocat Parlamentul, pierderea Sudului Basarabiei a fost acceptată în silă și ambele Camere au aprobat legislația necesară ce da efect cedării acesteia către Rusia. Rușii au ocupat imediat regiunea cu minimum de dezagremente din partea românilor ce o părăseau.

Românii au luat formal în posesiune Dobrogea în noiembrie și decembrie 1878, în momentul în care administrația civilă românească a înlocuit autoritățile militare ruse.[36] Misiunea integrării noului teritoriu în România s-a dovedit complicată. Dobrogea fusese sub dominație otomană de la încorporarea ei în Imperiu la 1417. În următoarele patru secole și jumătate fusese deschisă unei imigrări masive, în special a musulmanilor turci și tătari și creștinilor bulgari, care au schimbat în mod semnificativ echilibrul etnic, iar economia îi fusese orientată spre Constantinopol. Dobrogea a suferit serioase pierderi economice și de populație ca rezultat al războiului

[36] Pentru începuturile administrației române, vezi Nicolae Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european*, București, 1977, pp. 287–297; G. Dumitrașcu, „Aspecte ale situației Dobrogei în perioada noiembrie 1878–mai 1883; Activitatea primului prefect de Constanța, Remus N. Opreanu", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, 18, 1981, pp. 293–304.

din 1877–1878, iar noua administrație românească a găsit acest teritoriu într-o stare de înapoiere culturală și economică. Aceasta a înlocuit vechea structură administrativă otomană cu trei județe și subdiviziunile lor și a introdus practici de control centralizat de la București. O altă măsură aplicată imediat a fost învățămîntul obligatoriu pentru toți copiii între 8 și 12 ani la orașe, dar nu și la sate, dată fiind lipsa cadrelor didactice și a resurselor financiare. Chestiunea agrară în această provincie agricolă era acută, dar reformatorii trebuiau să ia în considerație probleme complexe ca de pildă legea rurală otomană din 1874 cu privire la drepturile de proprietate și să înlocuiască cu băgare de seamă vechile instituții pentru a evita haosul economic. Un început a fost făcut în 1880. Una peste alta, opinia publică românească a manifestat puțin entuziasm față de dobîndirea acestei suprafețe întinse (15 600 km^2) și a considerat nedrept schimbul cu Sudul Basarabiei. Totuși, cu timpul, va aduce beneficii economice importante României întrucît agricultura a cunoscut o dezvoltare, iar portul Constanța a devenit poarta comercială majoră pentru exporturile și importurile românești.

Dobîndirea Dobrogei de către România a stîrnit două serioase dispute cu Rusia. Prima viza extinderea perioadei de nouă luni pentru trecerea trupelor și proviziilor rusești prin teritoriul românesc către Bulgaria, care trebuia să expire în mai 1879. Rusia făcea presiuni pentru încheierea unui nou acord de prelungire a termenului, dar guvernul român, purtînd încă amărăciunea experiențelor cu rușii din timpul războiului și de la Berlin, s-a opus categoric. Mulțumită sprijinului Marii Britanii și al Austro-Ungariei, care încercau să limiteze influența rusească în Balcani, va prevala punctul de vedere românesc. În privința celei de a doua probleme în dispută — demarcarea frontierei între România și Bulgaria în Dobrogea — românii au pierdut. Aceștia doreau foarte mult Silistra, iar în ianuarie 1879 trupele române au ocupat Arab Tabia, o fortăreață ce domina orașul. Rușii, hotărîți să obțină cît mai mult teritoriu posibil pentru statul protejat de ei și, de data aceasta, sprijiniți de către Marea Britanie și Austro-Ungaria, i-au forțat pe români să se retragă. O comisie europeană, însărcinată cu delimitarea noii frontiere, a acordat românilor Arab Tabia, dar Silistra a fost dată bulgarilor.

Guvernul român a îndeplinit cu cea mai mare reținere o stipulație finală a Tratatului de la Berlin. În octombrie 1879 Parlamentul a aprobat o lege modificînd articolul 7 din Constituție, care îi împiedicase în mod efectiv pe evrei să dobîndească cetățenia și deci să aibă depline drepturi civile și politice. Opoziția față de această măsură a venit ca întotdeauna din partea acelora din Parlament și din afara lui care se temeau de concurența eco-

nomică a evreilor și erau iritați de „amestecul lor nepoftit" în „viața națiunii". Exista deopotrivă o largă opoziție din partea celor care nu aveau resentimente cu privire la această problemă, dar pe care îi supăra intervenția Marilor Puteri în treburile interne ale țării.[37] Legea în chestiune a scos la iveală aversiunea cu care s-au conformat românii dorințelor Marilor Puteri. Potrivit acestei legi, o persoană ce dorea cetățenia română trebuia să înainteze o petiție Domnitorului. Apoi, după zece ani de ședere în țară, cererea putea fi aprobată printr-un act special al Legislativului dacă petiționarul s-a arătat „folositor țării". Acei străini care aduseseră servicii valoroase țării, inclusiv cei care luptaseră în Războiul de Independență din 1877–1878, puteau fi scutiți de perioada de verificare. Numărul evreilor care au obținut cetățenia în cadrul acestor proceduri complicate înainte de 1918 a fost extrem de mic.[38]

Cel mai important rezultat obținut de România ca urmare a Congresului de la Berlin a fost, evident, recunoașterea independenței. S-a rupt astfel legătura juridică cu Imperiul Otoman, care durase aproape patru secole. Cu toate că suzeranitatea otomană devenise în mare măsură nominală după 1829, încetarea ei oficială a dat un impuls puternic mîndriei naționale. Dobîndirea independenței a permis practic politicienilor și intelectualilor români să-și concentreze atenția asupra construcției naționale. Totuși, în ciuda entuziasmului momentului, ei au rămas realiști. Recunoscînd limitele independenței, au înțeles că o țară mică ce urmărește obiective politice oricît de limitate și dezvoltarea unei economii naționale prospere își poate permite doar cu riscuri proprii să ignore interesele Marilor Puteri.

Criza orientală din 1875–1878 a provocat o mutație decisivă în politica externă românească. Între 1866 și 1877 Domnitorul Carol, oamenii politici, atît liberali cît și conservatori, au urmat o politică de echilibru între Austro-Ungaria și Rusia. Dar, după 1878, ei au înclinat spre Austro-Ungaria. Basarabia, care acum s-a alăturat Transilvaniei ca obiect al aspirațiilor iredentiste române, se afla la rădăcina înverșunării românești împotriva Rusiei, dar evaluarea de către români a țelurilor globale rusești în Balcani, sugerate de sprijinirea de către aceștia a Bulgariei în dauna

[37] Argumentele celor ce se opuneau revizuirii sînt amplu prezentate în *Cestiunea israelită înaintea Camerilor de Revisuire*, București, 1879; vezi și Barbu B. Berceanu, „Modificarea, din 1879, a articolului 7 din Constituție", în *Studii și materiale de istorie modernă*, 6, 1979, pp. 67–89.

[38] Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie (1866–1919): de l'exclusion à l'émancipation*, Aix-en-Provence, 1978, pp. 186–189.

României, a întărit neîncrederea României în aliatul ei de odinioară. Ostilitatea față de Rusia a afectat și contactele României cu vecina sa de la sud. Perceperea Bulgariei ca stat protejat de către Rusia, adăugată la neîntrerupta dispută cu privire la Dobrogea de Sud, a înrăutățit relațiile dintre cele două țări pînă la izbucnirea Războaielor Balcanice.

O consecință logică a independenței a fost proclamarea României ca regat și a lui Carol ca Rege la 26 martie 1881. Evenimentul pare să fi luat populația țării prin surprindere. Sărbătoririle publice de la București de după această proclamație au reflectat mai curînd priceperea organizatorică a oficialităților locale decît entuziasmul populației, dat fiind că, după cincisprezece ani, Carol a rămas aceeași personalitate rece, distantă. În străinătate, Marile Puteri, poate din oboseală, nu au ridicat obiecții serioase, iar recunoașterea de către ele a urmat la timpul cuvenit.

2
MODELE DE DEZVOLTARE

Venirea Hohenzollernilor, promulgarea Constituției în 1866 și dobîndirea independenței în 1878 i-a confruntat pe politicienii, economiștii și sociologii români cu noua problemă a dezvoltării naționale. Chestiunile concrete erau multe și variate, dar s-au conturat două direcții generale. Prima, inspirîndu-se din experiența occidental europeană, ar fi dus la industrializare și urbanizare și ar fi operat schimbări radicale în fiecare segment al societății românești; cea de a doua se baza pe trecutul agrar al României și punea accentul pe conservarea structurilor sociale tradiționale și a valorilor culturale.

Această dihotomie începuse să fie vizibilă încă înainte de jumătatea veacului. În organizarea politică, emulația Apusului se vădea în receptarea teoriilor liberale de guvernare și în elaborarea unor noi coduri de legi; în economie, în apelurile pentru realizarea unei industrii moderne și a unui sistem de credit modern; iar în cultură, în receptarea pe scară largă a literaturii franceze și a unor astfel de proiecte precum Colegiul Francez de la Iași. În partea opusă, cercul din jurul revistei *Dacia literară* reprezenta în anii '40 o reacție față de îmbrățișarea necritică a Occidentului. Ea reamintea confraților români de moștenirea lor națională unică și îi îndemna să-și caute izvoarele de inspirație literară și țelurile sociale în experiența autohtonă. Grupul pașoptiștilor nu aparținea nici uneia din tabere în exclusivitate, dar în căutarea de soluții pentru problemele politice și economice urgente, aceștia au apelat din belșug la experiența occidentală. Totuși, doar după Revoluția de la 1848, aceste idei și tendințe, adesea disparate, s-au transformat în curente ideologice distincte. Atunci s-au aliat „europeniștii" pe de o parte și „tradiționaliștii" pe de altă parte și a fost inaugurată o dezbatere națională de largi proporții ce va dura pînă la cel de-al Doilea Război Mondial.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, promotorii uneia sau alteia dintre cele două căi de dezvoltare, fie occidentală, fie autohtonă, au trecut la abordarea culturală sau filozofică a problemei ori s-au lăsat conduși

de teoriile şi datele economice. Divergenţele de opinii şi nu consensul erau la ordinea zilei. Totuşi, în centrul tuturor doctrinelor enunţate se afla rolul agriculturii în noua Românie, nu doar în economie, ci ca determinant al relaţiilor sociale şi al valorilor etice. Nici industria modernă nu putea fi ignorată, întrucît toţi, fie ei agrarieni neînduplecaţi sau occidentalizanţi convinşi, recunoşteau potenţialul acesteia de transformare a societăţii.

FORMA FĂRĂ FOND

Prima critică coerentă organizată a direcţiei în care se îndrepta societatea românească modernă a fost formulată de către un grup de tineri din Iaşi, care studiaseră la universităţile din Europa Occidentală şi care doreau să ridice viaţa culturală şi intelectuală românească la nivel european. Ei argumentau că după Tratatul de la Adrianopol din 1829, care pusese capăt în mod formal monopolului comercial otoman, Principatele Române pătrunseseră ameţitor de repede în lumea economică şi culturală europeană şi îşi „deschiseseră porţile prea larg" inovaţiilor de toate felurile. Tinerii occidentalizanţi, se plîngeau ei, împrumutau şi imitau, neţinînd cont de criteriile de selecţie bazate pe experienţa şi obiceiurile locale. Rezultatul inevitabil a fost, aşa suna rechizitoriul lor, că acel contact cu Europa nu a atins decît suprafaţa societăţii româneşti, căreia îi lipseau încă un fundament şi un conţinut propriu. Astfel de idei vor sta la baza curentelor tradiţionaliste de gîndire despre dezvoltarea românească timp de aproape trei sferturi de secol. Dar aceşti primi critici nu erau, de fapt, tradiţionalişti. Mai curînd, se hrăniseră cu ideile care îi vor aduce pe români într-o comuniune mai strînsă cu Europa.

Plini de optimism în legătură cu viitorul naţiunii lor în anii imediat următori Unirii Principatelor şi încrezători în propria lor capacitate de a o pune pe făgaşul cel bun, cîţiva dintre aceşti tineri intelectuali, şcoliţi în Apus, au înfiinţat o societate pentru propagarea ideilor şi atragerea opiniei publice în favoarea acestora. Au denumit-o „Junimea". Poate „comunitate" ar fi un termen potrivit pentru descrierea acestui grup, întrucît nu s-a creat prin vreun act formal, iar membrii lui nu erau ţinuţi laolaltă de vreo serie de reguli. Mai curînd, Junimea îşi datora apariţia afinităţilor personale dintre membrii ei fondatori şi s-a menţinut mulţumită ideilor comune despre societate, cultură şi literatură.

Junimea îşi identifică începuturile în 1863, cînd cinci tineri, recent reveniţi în ţară de la studii în străinătate, s-au întîlnit la Iaşi pentru a discuta modalităţile de prezentare a rezultatelor propriilor studii şi de stimulare

a vieții intelectuale în orașul lor, care cunoscuse o oarecare scădere după plecarea Domnitorului la București. Conferințele publice, caracteristice pentru activitatea Junimii timp de șaptesprezece ani, au început în 1863, iar prima întrunire literară oficială a societății a avut loc în anul următor, cînd s-a audiat traducerea piesei *Macbeth*, făcută de către unul dintre membrii ei. Apoi, a intrat în obiceiul societății ca, după conferința publică de duminică, membrii ei să se întrunească în casa unuia dintre aceștia pentru a discuta chestiuni importante ale zilei sau pentru a supune dezbaterii critice opera literară sau științifică a unuia dintre colegi. Conferințele, care începînd cu 1866 s-au transformat în cicluri anuale și au abordat o tematică largă, ca de pildă „Cercetări psihologice" (1866 și 1869), „Omul și natura" (1873) și „Germanii" (1875), au avut un larg răsunet printre cercurile educate ieșene și, cu timpul, au făcut din Societatea Junimea și din junimism o forță puternică în cadrul vieții intelectuale și politice din întreaga țară. Auditoriul era compus în exclusivitate din intelectuali — profesori, juriști, înalți funcționari guvernamentali și studenți — un public pretențios care impunea conferențiarilor respectarea cu rigurozitate a unor standarde înalte. Aceste conferințe, care au continuat pînă în 1881, au devenit astfel o instituție, respectată de mulți, temută de unii.

Membrii fondatori ai Junimii, cu o singură excepție notabilă, proveneau din cele mai înalte straturi ale societății moldovene. Theodor Rosetti era cumnatul Domnitorului Alexandru Ioan Cuza; Petre Carp și Vasile Pogor erau fiii unor boieri avuți, iar Iacob Negruzzi era fiul lui Costache Negruzzi, unul dintre maeștrii prozei moldovene. Doar Titu Maiorescu venea din „starea a treia". Tatăl său, Ioan Maiorescu, a fost profesor la Colegiul Național din Craiova și reprezentase guvernul provizoriu din Țara Românească la Parlamentul de la Frankfurt în 1848. Dar pe nici unul dintre ei nu-l preocupau clasele sociale. Ceea ce avea importanță era noblețea spiritului și desăvîrșirea intelectuală. Colaborarea și prietenia lor nu au fost astfel rodul unui joc al întîmplării, ci se bazau pe convingeri și aspirații comune. Studiaseră în Germania (cîțiva, printre care Pogor, în Franța) și asimilaseră ideile postrevoluționare predominante acolo și au căzut de acord asupra direcției în care trebuia să se îndrepte viața socială și politică românească. Aveau vederi luminate și conservatoare, iar metoda lor de analiză era iconoclastă.

Titu Maiorescu (1840–1917) a fost figura dominantă a Junimii de la începuturile sale pînă la dispariția ei efectivă la sfîrșitul secolului. Influența decisivă pe care a exercitat-o Junimea asupra vieții culturale românești în această lungă perioadă de timp se datora în mare măsură conducerii sale intelectuale și minunatelor sale calități de organizator și conducător. Era

de formație intelectuală germană, studiase mai întîi la Theresianum, un colegiu de elită din Viena, pe care l-a frecventat timp de șapte ani, și apoi la universitățile din Berlin și Giessen, unde și-a luat doctoratul în filozofie în anul 1859, cu o teză despre Johann Herbart, filozof german din secolul al XIX-lea, cunoscut pentru aplicarea psihologiei și moralei la pedagogie. Gîndirea sa a fost cel mai mult influențată de Schopenhauer — iar prin acesta de Kant — și de Feuerbach, care era principala sursă a materialismului său și a încercărilor sale de a stabili fundamentele unei moralități laice, una dintre preocupările de căpătîi ale epocii. În 1863, anul în care s-a născut Junimea, Titu Maiorescu a devenit rector al Universității din Iași, fondată în 1860. Din acest moment va fi adînc implicat în conturarea politicii culturale în calitate de profesor, scriitor și personalitate publică.

Oricît de semnificative au fost contribuțiile lui Maiorescu, Junimea n-ar fi fost ceea ce a devenit fără prezența altora, a unor personalități remarcabile prin ele însele. Înaintea tuturor era Petre Carp (1837–1919). Descendent al unei vechi familii boierești, acesta, ca și Maiorescu, a studiat în Germania, la un liceu francez din Berlin și apoi la Universitatea din Bonn, unde a urmat dreptul și științele economice. Se simțea în largul său în cercurile studențești aristocrate, unde a adoptat atitudini sociale care îl vor caracteriza toată viața. La întoarcerea acasă în 1862 și-a făcut simțită imediat prezența în viața intelectuală a Iașilor. A contribuit substanțial la crearea unui spirit junimist distinctiv, acea combinație de intensitate, erudiție și ospitalitate, care a cimentat relațiile într-un grup diversificat de oameni. Colegii lui Carp l-au respectat pentru cunoștințele sale politice și sociologice, pentru vastele sale lecturi din literatura europeană și pentru talentul său de critic literar, și adesea i se adresau ca autoritate supremă. Dar, întrucît cariera sa politică îi acapara energiile, apărea din ce în ce mai rar la adunările Junimii. Vasile Pogor (1833–1906) a jucat și el un rol important în conturarea crezului Junimii. Fiu de răzeș, ridicat la rangul de boier în 1821, a primit o educație franceză la un pension din Iași și apoi la Paris, unde a studiat dreptul. Era copilul teribil al grupului, avînd veșnic la îndemînă o glumă sau vreun comentariu sarcastic. Avea o curiozitate inepuizabilă, care l-a făcut receptiv la tot ceea ce era nou. Dificultatea pentru el consta în faptul că era incapabil să aleagă. În afară de clasicii greci și latini — l-a tradus pe Horațiu și simțea nevoia să-l recitească pe Homer în fiecare an —, l-a tradus pe Baudelaire, care la vremea aceea era total necunoscut cititorilor români, și a ținut conferințe pe teme foarte diverse, ca de pildă influența Revoluției franceze asupra ideilor moderne; piesele lui Shakespeare; Schopenhauer.

Au fost mulți alții care au contribuit la prestigiul și influența Junimii. „Fondatorilor" li s-a adăugat o grupare de cărturari din toate disciplinele majore, printre care: Alexandru D. Xenopol, istorie; Alexandru Lambrior, lingvistică; Vasile Conta, filozofie; Gheorghe Panu, istorie și, mai tîrziu, reformă socială. Valorile intelectuale și spirituale promovate de către Junimea au servit drept izvor de inspirație marilor creatori ai literaturii române din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea: Mihai Eminescu, un romantic și cel mai mare poet de limbă română; Ion Creangă, creatorul unei viziuni autentice, realiste asupra satului; Ion Luca Caragiale, care și-a concentrat atenția asupra orășenimii în capodoperele sale dramatice și în proza scurtă, și Ioan Slavici, romancier și nuvelist care a excelat în analiza personajelor.

Influența exercitată de junimiști asupra vieții intelectuale și literare s-a datorat în mare măsură gazetei *Convorbiri literare*, lunar editat de către ei. Ideea de a publica o revistă modelată după cea pariziană, *Revue des deux mondes*, i-a aparținut lui Iacob Negruzzi, iar ca editor timp de douăzeci și opt de ani a ridicat-o la rangul de primă revistă română a vremii sale. Dar Maiorescu a fost acela care i-a dat tonul. În primul număr, din 1 martie 1867, acesta a anunțat că revista se va dedica „artei și științei" și că va evita „patimile politicii", pe care le găsea dăunătoare creativității și erudiției. *Convorbiri literare* evita, de asemenea, specializarea. În schimb, reflecta interesele largi și înclinațiile spre sinteză ale fondatorilor ei. Predominau științele umaniste — literatura și critica literară, istoria, filozofia și filologia.

Politica, în ciuda declarației lui Maiorescu, a devenit principala preocupare a Junimii după 1870, cînd un număr dintre membrii ei și-au format propria grupare, „Juna dreaptă", sub egida Partidului Conservator. Au încercat, zadarnic, să împiedice căderea activităților literare și culturale în mrejele politicii. Aceasta monopoliza din ce în ce mai mult atenția lui Maiorescu, a lui Carp și a altora, iar dușmăniile născute din ambiții rivale au întunecat voioșia și camaraderia fondatorilor. Zilele de glorie ale Junimii și ale *Convorbirilor literare* au durat pînă în jurul anului 1885, cînd societatea s-a mutat la București. Dar chiar înainte de acea dată încetase să mai fie la Iași ceea ce fusese odinioară, întrucît membrii săi de frunte plecaseră sau muriseră, iar centrul său s-a deplasat încet-încet la București, mai ales după strămutarea lui Maiorescu acolo în 1874. După 1885, dominarea vieții intelectuale și literare de către Junimea era și ea în declin, dat fiind că literatura și cultura română intraseră într-o nouă fază, în care teoriile și valorile îmbrățișate de această societate deveneau din ce în ce mai distonante. Maiorescu însuși a recunoscut acest lucru, în 1890, cînd a spus că vechea societate Junimea din Iași ar trebui menționată ca aparținînd trecutului, dar a respins ideea că junimismul ca doctrină murise.

Pentru o vreme, de la catedra sa de la Universitatea din București, a reușit să crească o nouă generație de junimiști din rîndurile unui grup de studenți ai săi deosebit de talentați. Dar noii tineri nu puteau să domine viața intelectuală și literatura așa cum o făcuseră mai vîrstnicii lor. Un număr crescînd de intelectuali au fost atrași de teoriile estetice și de discursul filozofic adînc influențate de pozitivism și de știință sau au fost preocupați de două mari probleme ale timpului — chestiunea țărănească în interior și chestiunea naționalităților în Transilvania. Pe la sfîrșitul primului deceniu al noului secol, Junimea încetase, de fapt, să existe. Pînă și în plan politic, ea nu mai reprezenta un curent separat, deoarece în 1907 s-a unit cu Partidul Conservator, condus acum de către Petre Carp.

Cea mai durabilă influență exercitată de către junimiști pare să fi fost cea asupra modului în care românii gîndeau despre ei înșiși. Atitudinea critică pe care și-au asumat-o față de cursul de dezvoltare în care se angajase țara încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea a fost scînteia unei dezbateri în rîndurile intelectualilor și ale politicienilor ce va dura pînă la cel de-al Doilea Război Mondial.

Modul de abordare a problemei de către junimiști a constituit el însuși un șoc pentru mulți intelectuali. Hrănită și dominată de Franța, începînd cu anii '30, cultura română era acum expusă unor masive influențe germane.[1] Filozofia și sociologia germană se aflau în centrul ideologiei junimiste și nu s-au făcut simțite nicăieri mai puternic ca în concepția junimistă despre lume. Construită în conformitate cu principiile dezvoltării sociale organice, ea s-a inspirat foarte mult din teoriile istoriciste ale filozofiei romantice germane. Ceva mai tîrziu, ideile evoluționiste ale lui Herbert Spencer, care puneau accentul pe o dezvoltare lentă, gradată și pe care junimiștii le cunoscuseră în special prin intermediul comentariilor germane, au avut și ele puterea lor de înrîurire. Maiorescu și colegii săi au descoperit și în lucrarea lui Henry Buckle, *History of Civilization in England*, confirmarea științifică a teoriilor lor despre schimbările sociale și cursul de dezvoltare pe care ar trebui să le adopte propria lor țară.[2] Îndatorați astfel teoriilor evoluționiste, junimiștii au perceput în istoria românească recentă o deviere hotărîtoare de la principiile dezvoltării organice, care crease o „antinomie paralizantă" între formă și fond.

[1] Vezi, de exemplu, Ștefan Zeletin, „Romantismul german și cultura critică română", în *Minerva*, 1/3, 1929, pp. 63–83; Tudor Vianu, *Influența lui Hegel în cultura română*, București, 1933.

[2] Alexandru Zub, *Junimea: Implicații istoriografice*, Iași, 1976, pp. 254–262; Vasile Pogor, „H.T. Buckle: Istoria civilisațiunei în Englitera", în *Convorbiri literare*, 1/6, 1867, pp. 80–87.

Pentru a ajunge la astfel de concluzii, fondatorii Junimii au fost puternic influenţaţi de studiile lor de drept. În acelaşi timp, şcoala istorică fusese precumpănitoare. Ea cerea respectarea tradiţiilor autohtone în legislaţie şi în structurile constituţionale şi, evitînd discontinuitatea provocată de revoluţie, proslăvea evoluţia ca normă pentru societăţile sănătoase. Acestea au fost ideile care au format coloana vertebrală a ideologiei junimiste. Astfel, Restauraţia europeană, care îşi urmase deja cursul în Occident, a ajuns pînă la urmă în România în gîndirea socială a lui Titu Maiorescu şi a colegilor săi. Ei au aplicat României ideea că revoluţia (punctul lor de referinţă era tot Franţa anului 1789) era un „act arbitrar" care, în mod invariabil, destructura cursul neîntrerupt şi firesc al dezvoltării istorice şi abătea asupra societăţii cele mai cumplite consecinţe. Potrivit acestei linii de gîndire, revoluţionarii erau aceia care formulau şi aplicau principii abstracte ale dezvoltării sociale, fără a ţine seama de evoluţia „organică" a instituţiilor naţiunii. Maiorescu gîndea că evitarea revoluţiei este importantă mai ales pentru o ţară mică precum România, care, înconjurată de mari puteri „prădalnice", nu-şi putea îngădui răsturnări neaşteptate. Revoluţionarii, avertiza el, ar putea să ştie de ce porneau o revoluţie, dar nu puteau fi niciodată siguri cine şi ce va cîştiga pînă la urmă. El şi confraţii săi junimişti susţineau că instituţiile sociale nu ar putea fi niciodată produsele ideologiei, precum şi că acestea trebuiau, în schimb, să-şi asume forma adecvată încetul cu încetul, în timp şi prin experienţă. Pentru ei, societatea, ca şi natura, nu a fost niciodată „creată"; ea este întotdeauna într-un proces de „devenire".

Din perspectiva veneraţiei pentru tradiţie şi dezvoltare organică, junimiştii au disecat instituţiile şi cultura României contemporane. Ei au cerut socoteală în special generaţiei de la 1848. I-au acuzat pe tinerii revoluţionari de a fi cedat complet în faţa culturii apusene moderne, de a-i fi atins doar formele exterioare şi, ca atare, de a nu fi văzut fundamentele istorice mai adînci, care au produs cu necesitate acele forme şi fără a căror preexistenţă ele nici nu ar fi putut exista. Maiorescu, în 1895, privind înapoi cu aproape o jumătate de secol, a crezut că importanţa paşoptiştilor consta în faptul că au trezit conştiinţa naţională a românilor şi că le-au ascuţit voinţa de a se dezvolta în armonie cu civilizaţia occidentală, dar găsea că sînt total lipsiţi de spirit practic. În mod special, el a denunţat programul revoluţionar proclamat în iunie 1848 ca o „operă de fantezie", „o naivă aşternere pe hîrtie a unui amalgam de idei nebuloase".[3] Preocuparea

[3] Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866–1900)*, Bucureşti, 1925, pp. 40–41.

imediată a lui Maiorescu a fost starea lamentabilă a culturii române. Principalul viciu de care suferea era „neadevărul", neadevăr în aspirații, neadevăr în politică, neadevăr în poezie, neadevăr pînă și în gramatică, neadevăr în toate formele de manifestare a spiritului public. În pamfletul „În contra direcțiunii de astăzi a culturei române", pe care l-a publicat în *Convorbiri literare* în 1868, scria: „Înainte a avea partid politic, care să simtă trebuință unui organ, și public iubitor de știință, care să aibă nevoie de lectură, noi am fundat jurnale politice și reviste literare și am falsificat și disprețuit jurnalistica. Înainte de a avea o cultură crescută peste marginile școalelor, am făcut atenee române și asociațiuni de cultură și am depreciat spiritul de societăți literare. Înainte de a avea o umbră măcar de activitate științifică originală, am făcut Societatea Academică Română... și am falsificat ideea academiei. Înainte de a avea artiști trebuincioși, am făcut Conservatorul de muzică; înainte de a avea un singur pictor de valoare, am făcut Școala de bele-arte; înainte de a avea o singură piesă dramatică de merit, am fundat Teatrul național și am depreciat și falsificat toate aceste forme de cultură."[4] Astfel, conchidea Maiorescu, în aparență românii posedau aproape întreaga civilizație apuseană, dar în realitate, avertiza el, politica, știința, academiile, ziarele, teatrul și constituția erau toate moarte înainte de a se naște, „fantome fără trup", „forme fără fond".

Maiorescu descoperise un dezacord fundamental între instituții și structura socială a României contemporane. Pentru el, existau doar două clase în societatea românească — moșierii și țăranii. El nega existența unei a treia clase — burghezia.[5] O astfel de opinie se potrivea cu propria sa concepție și cea general junimistă despre societatea românească pe care o considera o formă fără fond. Maiorescu argumenta că formele culturale și politice fuseseră importate și puse pur și simplu deasupra obiceiurilor ancestrale și vieții spirituale patriarhale ale marii mase a populației. Aceste forme, introduse, potrivit junimiștilor, la întîmplare și în grabă, nu corespundeau întru nimic cu condițiile sociale din România; ele erau, mai curînd, potrivite acelor schimbări profunde din Occident care aduseseră burghezia la putere. Dar, insista Maiorescu, România nu avea burghezie și iată de ce, după opinia sa, sistemul constituțional existent în România era ineficient — nu avea rațiunea de a exista. Petre Carp a mers și mai departe. El a etichetat Partidul Național Liberal, înființat în 1875, drept „artificial",

[4] Titu Maiorescu „În contra direcțiunii de astăzi a culturei române", în *Convorbiri literare*, 2/19, 1868, pp. 305–306.

[5] Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, I, București, 1897, p. 434: Discurs în Parlament, 22 ianuarie 1876.

întrucît nu putea spera să reprezinte interesele unei clase — burghezia — care nu exista. Junimiștii perseverau în negarea existenței unei clase mijlocii, cu toate că dezvoltarea economică a României în ultima treime de secol dovedea altceva.

Deloc surprinzător, junimiștii găseau socialismul o anomalie și mai mare decît burghezia și negau existența unui proletariat român. Maiorescu a exprimat această idee a lor în termeni tranșanți într-o conferință publică din 1892, intitulată „Condițiunile progresului omenirii". Argumentele sale erau destul de cunoscute. Gîndea că socialismul în Europa Occidentală avea funcționalitate ca produs al unei societăți mature, dar în societatea românească, aflată încă în faza propriei sale „copilării", nu avea nici o noimă. Vedea în radicalismul avansat de socialiști o amenințare pe termen lung la adresa structurilor sociale existente, dar nu sesiza cine știe ce pericol imediat în de-abia născuta mișcare socialistă română și o respingea ca pe o „plantă exotică".[6]

Junimiștii nu puteau discerne nici un fel de incompatibilitate semnificativă între cele două clase ale societății românești recunoscute de către ei. Considerau că moșierii și țăranii formau un singur bloc, uniți de dragostea comună față de proprietate. În consecință, conform acestei linii de gîndire, ei erau, în mod inerent, conservatori, dar reprezentau și un bastion împotriva unor schimbări structurale bruște și a unor inovații necugetate. În materie de convingere și de politică publică, junimiștii au susținut menținerea proprietății private și s-au opus tuturor măsurilor care o amenințau cu fragmentarea sau confiscarea. Au fost de acord cu reforma agrară din 1864 întrucît a consolidat atașamentul maselor de țărani față de proprietate și a eliberat capacitățile lor productive de poverile îndurate de secole. Au fost încîntați să constate că guvernul recunoscuse în sfîrșit că valoarea pămîntului depindea în ultimă instanță de truda țăranului. Cu toate acestea, ei găseau că legea era deficitară dat fiind că nu oprea noii proprietari să-și fărîmițeze loturile, periclitînd astfel viabilitatea economică a micii proprietăți țărănești și subminînd stabilitatea socială pe care aceasta o asigura. Ei căutau necontenit să protejeze micul producător independent, pe care îl recunoșteau ca stîlp al fiecărei țări agricole — „singura clasă reală" a societății românești, pretindea Maiorescu în 1868 — sprijinind legislația în măsură să facă mica proprietate rurală inalienabilă

[6] Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, București, 1975, pp. 607–609. Maiorescu a tradus și publicat „From Freedom to Bondage", prefața lui Herbert Spencer la Thomas Mackay, *A Plea for Liberty*, New York, 1891, sub titlul *În contra socialismului (din libertate spre asuprire)*, București, 1893.

şi indivizibilă. Dar în toate măsurile de îmbunătăţire a soartei ţărănimii, junimiştii s-au opus oricărei reforme agrare care ar fi micşorat proprietatea moşierească. În relaţiile de proprietate, ca şi în alte probleme sociale, ei promovau o tranziţie lentă, gradată, la noile forme.

Junimiştii credeau în progres şi acceptau necesitatea ca România să evolueze către o civilizaţie modernă după model occidental, dar erau convinşi că acest proces ar putea avea loc doar prin mijloace morale şi culturale, în timp ce structurile sociale şi economice autohtone rămîneau neatinse. Astfel, ei nu prevedeau nici un fel de schimbare semnificativă în primatul agriculturii în cadrul economiei naţionale sau în rolurile tradiţionale ale moşierilor şi ţăranilor în cadrul relaţiilor sociale. La început ei au respins industria considerînd-o practic inexistentă şi gîndeau că, în acele puţine locuri în care exista, ea era lipsită de caracter naţional, fiind doar creaţia străinilor cu capital străin.[7] Totuşi, pe la sfîrşitul secolului, aceştia deveniseră mai puţin categorici. Unii dintre ei erau chiar înclinaţi să încurajeze industria, deşi doar acele ramuri care prelucrau produsele agricole. Petre Carp însă a mers mai departe. A sprijinit Legea Minelor din 1895, un act legislativ important, care a pus bazele industriei extractive moderne române, iar el şi alţi junimişti au susţinut afluxul nestingherit de capital străin în ţară considerîndu-l cel mai bun mijloc de dezvoltare a economiei naţionale, în lipsa unui capital autohton suficient.

Teoriile de dezvoltare elaborate de către fondatorii Junimii au exercitat o influenţă puternică asupra generaţiei următoare, care le-a adaptat la noile cuceriri din ştiinţele sociale şi experimentale la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Un membru de frunte al acestei generaţii, care avea să ducă mai departe tradiţia junimistă în perioada dintre cele două războaie, a fost Constantin Rădulescu-Motru (1868–1957). El a făcut parte din acea mînă de profesori, printre care s-a aflat şi Titu Maiorescu, cărora li s-a datorat remarcabila înflorire a filozofiei şi psihologiei în România între anii '70 şi începutul deceniului al cincilea al secolului al XX-lea. Ca student al lui Maiorescu la Universitatea din Bucureşti, între 1885 şi 1888, el a fost influenţat atît de ideile cît şi de metoda dascălului său. Şi-a continuat studiile de psihologie şi filozofie la Paris, apoi la Leipzig cu Wilhelm Wundt. La întoarcerea sa la Bucureşti, în 1893, cu un doctorat în filozofie, a publicat o serie de articole cu tematică filozofică în *Convorbiri literare*, iar în 1897 şi-a început lunga carieră profesorală la universitate.

[7] C. Gane, *P. P. Carp şi locul său în istoria politică a Ţării*, II, Bucureşti, 1936, pp. 119–120, 329; Theodor Rosetti, „Despre direcţiunea progresului nostru", în *Convorbiri literare*, 8/1, 1874, pp. 10–11.

Puternic influențat de filozofia și sociologia germană și urmînd tradiția junimistă, Rădulescu-Motru s-a preocupat de probleme ale filozofiei culturii. De la romanticii germani și mai direct de la Houston Stewart Chamberlain a învățat să aprecieze superioritatea „culturii" asupra „civilizației". El a definit cultura ca unica expresie „organică" a spiritului unei comunități sau națiuni și a identificat-o cu „înclinațiile spirituale" ale unui popor. Astfel, componentele sale rezidau în creațiile inimii și ale minții — credințe religioase, valori morale și instituții, opere de artă și adevărurile științifice. Civilizația, pe de altă parte, însemna cîștigul material și progresul tehnologic, formele exterioare, „lucrurile" vieții sociale. Pentru el, diferența esențială între cultură și civilizație era o diferență de profunzime, cea dintîi pătrunzînd esența unui popor, iar cea de-a doua rămînînd la suprafață; cultura „sălășluia în suflet", în timp ce civilizația era doar un „veșmînt pentru trup"; civilizația putea fi împrumutată de către un popor de la altul, repede și ușor, prin imitație, însă o cultură împrumutată era de neconceput.[8]

Într-o carte de mici dimensiuni, *Cultura română și politicianismul* (1904), Rădulescu-Motru a aplicat antinomia cultură – civilizație la dezvoltarea modernă a României. Îndatorarea sa față de concepția lui Maiorescu privitoare la forme fără fond este evidentă. El a pus semnul egalității între formă și civilizație, pe de o parte, și între fond și cultură, pe de altă parte. A acuzat de asemenea generația de la 1848 de a fi rupt continuitatea dezvoltării culturale române prin importarea în pripă a formelor politice apusene, care erau total străine spiritului națiunii. Împrumutul și imitația au fost astfel principalele cauze ale anomaliilor care au lovit societatea românească de atunci încoace. Legile și instituțiile occidentale, sublinia el, au fost create din belșug în România, dar ele nu au avut efect asupra vieții de zi cu zi a masei poporului. Au fost doar idei, iar sub suprafața luminoasă a unei „civilizații externe", spiritul tradițional al culturii române a rămas neatins.

De la romanticii germani direct și de la predecesorii săi junimiști indirect, Rădulescu-Motru a descoperit locul geometric al formelor organice de viață socială, al legăturilor „firești" dintre membrii comunității într-un sat tradițional românesc, dar nu a putut percepe decît relațiile reci, „mecanice", dintre locuitorii centrelor urbane în dezvoltare. Nu avea nici un dubiu, de aceea, că viitorul națiunii române depindea de consolidarea modului lor de viață rurală. Privirile sale erau îndreptate spre trecut, întrucît

[8] Constantin Rădulescu-Motru, *Cultura română și politicianismul*, București, 1904, în C. Rădulescu-Motru, *Personalismul energetic și alte scrieri*, București, 1984, pp. 7–20, 39–43.

idealiza relaţiile dintre vechea clasă boierească şi ţărănime, considerîndu-le armonioase, şi nega poporului român orice aptitudine pentru industrie şi pentru comerţul pe scară largă. În plus, el îl considera structural incapabil de muncă disciplinată şi de planificare, acele „obiceiuri superioare", care produseseră dinamica societate capitalistă, industrială, din Apusul Europei.[9]

Ideile lui Rădulescu-Motru au reprezentat astfel o continuare a junimismului cu accentul lor pe tradiţia intelectuală şi culturală autohtonă. Totuşi, el a mers mai departe decît mentorii săi, făcînd din sat centrul tradiţiei naţionale şi epicentrul dezvoltării sociale şi economice. Ca atare, el aparţine deopotrivă curentelor agrariene care apăruseră la cumpăna veacurilor, cît şi junimismului.

Sămănătorismul a reprezentat o bucată de timp după începutul secolului cel mai dinamic dintre curentele agrariene în dezvoltare, ce îşi datora numele cuvîntului „sămănătorul", simbolul ţelurilor didactice ale mişcării. Era un amalgam al curentului naţional al *Daciei literare* din anii '40, al teoriei junimiste a „formei fără fond" şi al unei preocupări crescînde pentru condiţia socială şi economică a ţărănimii. Noul curent a apărut, aşa cum s-a întîmplat atît de frecvent în viaţa intelectuală românească, atunci cînd o sumă de persoane, avînd acelaşi mod de gîndire, s-au grupat în jurul unei reviste, în cazul de faţă *Sămănătorul*, un săptămînal publicat la Bucureşti, începînd cu 2 decembrie 1901. Cu toate că editorii şi colaboratorii revistei proveneau din medii diferite, îi unea nemulţumirea faţă de calea de dezvoltare pe care păşea ţara. Erau toţi de părere că se simţea nevoia imperioasă a unei reforme, dar măsurile propuse de ei erau morale şi culturale, pentru că priveau chestiunea ţărănească şi dezvoltarea naţională în general ca probleme etice. Ca şi Rădulescu-Motru, priveau cu precauţie „politica de dragul politicii" şi îi denunţau pe acei politicieni care, în opinia lor, se foloseau de anomaliile formelor constituţionale apusene „goale" pentru a cîştiga avantaje personale pe seama masei populaţiei. Credeau că ţăranilor nu le lipsea atît pămîntul cît „lumina". Ca atare, au elaborat un program larg de culturalizare, care să-i aducă pe dascăli la sate pentru a-i „lumina" pe locuitorii acestora şi care să promoveze o „literatură sănătoasă" menită să le insufle tuturor pioşenie pentru trecutul glorios şi o hotărîre de a îmbunătăţi prezentul.

Din anumite puncte de vedere, concepţia sămănătoriştilor cu privire la dezvoltarea românească se asemăna cu cea a junimiştilor. Se încadra în acel larg curent de idei care susţinea că România a fost deviată pe o cale

[9] *Ibidem*, pp. 52–56.

greșită, total nepotrivită experienței sale istorice. De aceea, sămănătoriștii au denunțat capitalismul cu nespusă vehemență, ca o „implantare nefirească" într-o societate tradițională supusă altor legi economice și sociale. Întrucît capitalismul românesc era opera doar a unei mîini de oameni, care nu aveau o motivație mai înaltă decît a propriului cîștig, se argumenta, această ingerință nesănătoasă putea fi îndepărtată cu ușurință, permițînd astfel României să evite „năpasta" dezvoltării capitaliste.

Sămănătoriștii s-au lăsat antrenați în aceeași critică aspră a României secolului al XIX-lea, ca și ceilalți teoreticieni anticapitaliști, dar, spre deosebire de aceștia, ei nu au oferit, în afară de educație, soluții presantelor probleme sociale și economice ale României contemporane. În plus, erau lipsiți de direcție. Glorificau instituțiile trecutului, dar nu credeau că acestea puteau fi refăcute; se plîngeau de dispariția vechii clase boierești, dar acceptau procesul ca inevitabil; subapreciau realizările generației de la 1848 și sistemul politic creat în 1866, dar nu pledau pentru abolirea lor. În locul unor reforme economice și sociale concrete, sămănătoriștii promovau îmbunătățirea generală a vieții publice printr-un fel de epurare morală, ce urma să fie îndeplinită prin răspîndirea culturii în rîndurile populației, o cultură îmbibată de „adevărate valori naționale". Toate acestea urmau să aibă loc încetul cu încetul pentru că, precum junimiștii, sămănătoriștii concepeau dezvoltarea socială drept un proces evolutiv, care preîntîmpina influențele din afară și schimbările bruște de direcție.

Ca apărători ai idealurilor naționale, sămănătoriștii promovau armonia socială. Curentele de idei și mișcările politice, ca de pildă socialismul, care susțineau antagonismele de clasă erau, din punctul lor de vedere, un blestem. În lumea lor rurală idealizată nu discerneau nici o incompatibilitate fundamentală între țăran și moșier. Astfel, ei puteau să manifeste o simpatie autentică pentru truditorul pămîntului și în același timp să preamărească rolul istoric al boierului.

Principalul animator al sămănătorismului a fost istoricul Nicolae Iorga (1871–1940). Voluminoasele sale scrieri au permis conturarea unei doctrine, care, într-o oarecare măsură, a compensat lipsa unei expuneri sistematice, filozofice și sociologice, a vederilor sămănătoriste. În 1904, anul în care a devenit director al *Sămănătorului*, la vîrsta de treizeci și trei de ani, Iorga dobîndise un loc de frunte în viața culturală românească. Și-a luat licența în istorie la Universitatea din Iași în 1889 și a petrecut următorii patru ani în Europa, mai întîi la Paris, la École Pratique des Hautes Études, pe care a absolvit-o cu o teză despre Philippe de Mézières și cruciada secolului al XIV-lea, apoi la Universitatea din Leipzig, unde și-a luat doctoratul,

în 1893, cu o teză despre Thomas III, Marchiz de Saluces. În 1895 va fi numit profesor de istorie universală la Universitatea din București, iar doi ani mai tîrziu va fi ales membru corespondent al Academiei Române. Aceasta este perioada în care își formează încetul cu încetul o atitudine critică față de cultura română. El a abordat problema de pe fondul solid al studiilor sale de istorie și literatură vest-europeană, o perspectivă care a dat și mai mult relief contradicțiilor percepute de el în toate aspectele societății românești. Într-un volum de studii publicat în 1899, intitulat *La Vie intellectuelle des Roumains en 1899*, el a aplicat faimoasa teorie maioresciană a formei fără fond la analiza sa dedicată instituțiilor existente, dar cu mai multă patimă și mai vehement în critică decît confratele său mai în vîrstă.

În centrul teoriei lui Iorga cu privire la dezvoltarea socială se afla credința sa că o schimbare, pentru a fi benefică și trainică, trebuie să fie treptată, evolutivă. Amplele sale studii de istorie universală l-au convins că omenirea, mai ales națiunile, a urmat pe parcursul unei îndelungate perioade de timp o dezvoltare esențialmente organică. În consecință, argumenta el, orice despărțire de tradiție nu s-ar putea face decît primejduind națiunea, pentru că fiecare popor trebuie neapărat să urmeze calea de dezvoltare determinată de „spiritul național", care s-a format cu încetul și prin experiență de-a lungul mai multor veacuri. În nici un caz, un popor nu și-ar putea abandona moștenirea prin imitarea modelelor străine sau complăcîndu-se în experimente sociale abstracte. În lucrările sale de istorie românească, Iorga a subliniat virtuțile sistemului politic și social care au predominat în Moldova și Țara Românească în Evul Mediu, în care a preferat să observe nu dominația egoistă a unei restrînse clase de boieri și de înalți prelați asupra masei populației rurale, ci mai curînd democrația rudimentară a societății țărănești, patriarhale. Contrastul stabilit de el între Revoluția americană și Revoluția franceză a reflectat același model evolutiv de gîndire. Pe cea dintîi a considerat-o ca o luptă de apărare a instituțiilor ce se dezvoltaseră din experiența multor generații și erau amenințate de o forță externă (Anglia) care se „așezase împotriva cursului istoriei". El era de părere că Revoluția franceză, pe de altă parte, fusese susținută de către „intelectualii burghezi pentru burghezie", care prin aceasta distruseseră un „organism" capabil încă să răspundă nevoilor în schimbare ale societății și puseseră în locul său o „structură abstractă" care s-a dovedit „de nelocuit".[10]

[10] Nicolae Iorga, *Originea și sensul democrației*, Vălenii de Munte, 1927, pp. 50–51.

Iorga a arătat o simpatie fără margini față de țărănime, întrucît gîndea că satul era locul unde legile transformărilor sociale operau în forma lor cea mai pură. Pentru el, satul era prin definiție păstrătorul unei tradiții formate și cultivate timp de secole, unde schimbarea avea loc în „deplin respect" pentru structurile organice. Admira satul mai ales ca punct de convergență a valorilor morale și făcea o distincție clară între sat și orașul industrial modern, unde relațiile impersonale „mecanice" au creat un mediu steril. Exista ceva în natura țăranului, găsea el, care îi făcea imposibilă adaptarea la noile structuri politice și economice create în secolul al XIX-lea. El caracteriza atitudinea țăranului față de oraș ca una de neînțelegere, pentru că acesta nu-și putea imagina de ce un număr atît de mare de persoane s-au adunat într-un cadru atît de urît, amărîndu-se în căutarea banilor.[11]

Orașul era astfel pentru Iorga simbolul a tot ceea ce a mers rău în evoluția secolului al XIX-lea în România. El îl identifica drept locul în care înflorea industria capitalistă și unde se afla centrul noii orînduiri sociale și economice care submina fundamentele morale ale societății tradiționale. Întregul proces, atît politic, cît și economic, al devenirii României moderne l-a izbit ca fiind artificial, „un exercițiu de ideologie" impus în mod arbitrar unui popor care pînă atunci urmase o „evoluție organică, firească". Total odioasă, în ochii lui, fusese încercarea generației de la 1848 de a integra România în curentele generale ale civilizației europene, act ce n-ar fi putut decît să compromită principiile morale ale societății patriarhale. I-a acuzat pe pașoptiști de a fi fost „romantici" și „visători naivi", care credeau că poporul ar fi destul de matur pentru a răbda orice fel de inovație socială. A fost și mai aspru cu cei care elaboraseră Constituția din 1866. A numit-o „o calamitate" și opera unor „ideologi", ce urmau noțiunile abstracte ale construcției de stat, care nu avea nimic de a face cu vechiul curs al dezvoltării politice românești. Ignorînd dezvoltarea constituțională a țării de la 1300 încoace, se plîngea el, aceștia creaseră un stat pe baza principiilor abstracte împrumutate din afară și, ca atare, incapabil să aibă o „viață adevărată".

În ciuda acestor tunete și fulgere, Iorga recunoștea imposibilitatea reîntoarcerii la perioade anterioare. Într-o conferință publică din 1907 cu privire la relația satului cu orașul, el a acceptat ideea că acesta din urmă este caracteristic pentru timpurile moderne și a admis chiar că va ajunge să domine satul. Ca istoric nu putea decît să recunoască inevitabilitatea schimbării;

[11] Z. Ornea, *Sămănătorismul*, ediția a II-a, București, 1971, pp. 154–155, în care se citează un articol semnat de Iorga și publicat în *Sămănătorul* la 5 decembrie 1904.

tot ceea ce cerea el era ca formele de viaţă socială din trecut să fie înlocuite cu grijă cu altele care să nu fie nici „false", nici „străine".

Cu toate acestea, Iorga preconiza o Românie în care agricultura va rămîne baza economică şi culturală a societăţii. Deşi era pregătit să accepte industriile angajate în prelucrarea produselor agricole sau care ar valorifica alte resurse naturale, el nu putea să prevadă nici o schimbare substanţială în condiţia României de ţară eminamente agricolă. Denunţa ca „eronată" politica de industrializare promovată cu vigoare de Partidul Liberal, dat fiind că liderii acestuia, ca şi generaţiile anterioare de occidentalizanţi, nu ţineau seama de caracterul fundamental agrar al dezvoltării României. Românii, considera el, ar trebui să se specializeze în ceea ce făceau ei mai bine, şi respingea ideea că o concentrare asupra îndeletnicirilor agricole ar condamna o ţară la permanentă inferioritate.

Iorga era spiritul sămănătorismului. Cînd a demisionat din funcţia de director al revistei în 1906, în urma unei dispute cu editorii, sămănătorismul a început să se dezintegreze încetul cu încetul ca mişcare culturală. În 1910, încetase să mai fie o forţă semnificativă în viaţa intelectuală.

Contemporan cu sămănătorismul a fost poporanismul. Poporaniştii împărtăşeau ca şi sămănătoriştii anumite ipoteze de bază cu privire la caracterul agrar al societăţii româneşti, la mutaţiile ivite în dezvoltarea ţării în secolul al XIX-lea şi la necesitatea întoarcerii la bazele anterioare ale creşterii organice. Dar, spre deosebire de sămănătorişti, ei nu se mulţumeau cu simple speculaţii la adresa meritelor relative ale culturii şi civilizaţiei şi cu chemări la renaştere morală. Ei militau, în schimb, pentru o profundă reformă a structurilor agrare şi încercau să realizeze obiective politice şi economice imediate.

Teoreticianul de frunte al poporanismului a fost Constantin Stere (1865–1936). Născut în Basarabia, împărtăşea preocupările sociale ale multor tineri intelectuali ruşi ai vremii, suferind şi consecinţele nonconformismului lor politic. Ca elev de liceu, i-a citit pe marii critici ai ţarismului, printre care Cernîşevski, Dobroliubov şi Mihailovski, şi a aderat la partidul Narodnaia Volia, care cultiva sentimentul datoriei intelectualilor faţă de oamenii de rînd. Ca urmare a activităţii sale revoluţionare, a fost arestat în 1883 şi exilat în Siberia timp de opt ani. La întoarcerea acasă, în 1891, a decis să-şi reia studiile la Iaşi şi a trecut în secret graniţa în România împreună cu familia. S-a integrat repede în viaţa culturală şi politică a noii sale patrii; a obţinut licenţa în drept şi în 1901 a fost numit profesor de drept administrativ şi constituţional la Facultatea de Drept din

Iaşi; a ajuns unul dintre liderii Partidului Naţional Liberal, iar în 1913 a fost ales rector al Universităţii din Iaşi.

În toată această perioadă, ţelul principal al lui Stere a fost îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă ale majorităţii populaţiei — ţărănimea. Persistenţa preocupărilor sale de tinereţe din Rusia este evidentă. În 1893 a înfiinţat o societate studenţească, „Datoria", la Iaşi, al cărei scop era educarea claselor mai nevoiaşe de la periferia oraşelor şi din satele învecinate. În acelaşi an se afla la Bucureşti la congresul de constituire a Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România, la care a încercat să-i convingă pe conducătorii acestuia că eforturile lor de înfăptuire a socialismului erau în cel mai bun caz premature înainte de a se fi instalat un regim democratic şi înainte ca ţăranii să fi fost emancipaţi. Anul următor, la cel de-al doilea congres al partidului, a prezentat din nou revendicările ţăranilor, argumentînd că socialismul putea fi aplicat doar în ţările dezvoltate, industriale. Începuse să publice articole pe aceleaşi teme, iar într-unul din ele, în 1894, a folosit pentru întîia oară termenul de „poporanism", pe care l-a definit ca „dragoste sinceră faţă de popor, apărarea intereselor lui şi muncă cinstită pentru a-l ridica la nivelul unei forţe culturale şi sociale independente şi conştiente". În 1906, împreună cu cîţiva confraţi, Constantin Stere va fonda publicaţia lunară *Viaţa Romînească*; aceasta a devenit cea mai prestigioasă revistă culturală a perioadei respective şi principalul apărător al idealurilor poporaniste. Fondatorii revistei doreau ca aceasta să reflecte întreaga viaţă a naţiunii române şi să promoveze reforma agrară pentru ţărani, votul universal şi accesul tuturor la învăţătură. Ei căutau, de asemenea, să contracareze eforturile sămănătoriştilor de poleire a realităţilor dure ale vieţii ţăranilor din vremea aceea şi de idealizare a trecutului.[12]

Din scrierile lui Stere, ca şi din acelea ale lui Iorga şi ale sămănătoriştilor, răzbate un puternic element de nostalgie după o lume rurală tradiţională care pierea; Stere a sesizat că locul acesteia era luat de o Românie compusă din două ţări separate, şi anume, un mic număr de persoane în vîrf şi marea masă a populaţiei (ţărănimea) la bază. El atribuia această nefericită întorsătură evenimentelor entuziasmului generaţiei de la 1848, care abandonase cursul organic al dezvoltării — prin care se înfăptuiseră treptat şi solid instituţiile ţării — în favoarea atrăgătorului model oferit de către Europa de Apus. Principala cauză a necazurilor româneşti era identificată de către Stere în toate acele contradicţii astfel create între vechi şi nou.

---

[12] D. Micu, *Poporanismul şi „Viaţa Romînească"*, Bucureşti, 1961, pp. 115–168; Z. Ornea, *Viaţa lui C. Stere*, vol. I, Bucureşti, 1989, pp. 355–385.

În ciuda condamnării comune a căilor pe care păşise România contemporană, Stere (şi alţi poporanişti) şi sămănătorişti s-au despărţit în privinţa naturii relaţiilor României cu Europa. Cu toate că sublinia aspectele unice ale dezvoltării româneşti şi pleda pentru evoluţia organică, Stere s-a ferit de izbucniri xenofobe şi a insistat pentru legături mai strînse cu Europa. Poate că diferenţa esenţială dintre poporanişti şi sămănătorişti a fost convingerea fermă a celor dintîi (şi a lui Stere) că România aparţinea Europei.

Stere nu a făcut distincţia dintre cultură şi civilizaţie care se afla la baza analizelor sămănătoriste şi junimiste ale relaţiilor României cu Europa Occidentală. Mai curînd, distincţia percepută de el era între două civilizaţii contemporane, una rurală şi alta urbană. El o preamărea pe cea dintîi, ca autentică şi ca parte organică a trecutului României, şi o respingea pe cea de-a doua, ca fiind de import şi, în consecinţă, artificială. Dar nu pleda pentru păstrarea civilizaţiei rurale aşa cum era sau reînviată într-o formă sau alta în conformitate cu un trecut idealizat. Recunoscînd că din multe puncte de vedere societatea rurală era rămasă în urmă sau învechită, el dorea cu înfrigurare să o ridice la un nivel modern, prin identificarea căilor de adaptare a tot ceea ce era mai folositor în experienţa europeană.

În ciuda pledoariei sale pentru reformă şi a recunoaşterii României ca parte a Europei, Stere se temea de industrialismul modern şi încerca să preîntîmpine copleşirea societăţii rurale de către acesta. El revenea în mod repetat la ideea că civilizaţia rurală era unica formă socială şi politică posibilă pentru România şi nu avea nici o îndoială că idealul uman trebuia găsit la sate şi că ţăranul — în noua civilizaţie rurală preconizată de el — era omul viitorului. Din această perspectivă, ţăranul era „omul întreg" opus omului fragmentat, specializat şi chiar abrutizat al societăţii industriale moderne.

Stere a avut puţine lucruri bune de spus despre sistemul constituţional românesc care fusese inaugurat în 1866, dar, spre deosebire de alţi critici, nu a urmărit abolirea lui. El se plîngea că prevederile Constituţiei nu fuseseră niciodată duse complet la îndeplinire în beneficiul masei populaţiei. Faptul cel mai supărător — după părerea sa — era extrema centralizare a puterii politice şi aproape totala neglijare a resurselor administraţiei locale. Pentru el, fundamentul unei administraţii benefice, eficiente, era satul, pe care îl numea o entitate administrativă firească. În absenţa oricărei reprezentări reale a miilor de „mici comunităţi", sistemul parlamentar existent i se părea „suspendat undeva în aer".

Stere (şi poporaniştii în general) concepea dezvoltarea mai ales în termeni economici, spre deosebire de junimişti şi de sămănătorişti, care acor-

dau întîietate culturii. La baza teoriei sale, pe care a expus-o amănunțit în faimoasa sa polemică cu socialiștii, „Social-democratism sau poporanism?", o serie de articole publicate în *Viața Romînească* în 1907 și 1908, se afla respingerea ideii că fiecare țară era sortită să urmeze aceeași cale ca și Europa Occidentală. El declara că România este o țară de plugari și concepea dezvoltarea ei economică și socială ca fiind legată de mica gospodărie țărănească autonomă.[13]

Stere nu respingea industria în întregime, dar se străduia să scoată în evidență faptul că marea industrie, așa cum se făcea în Occident, nu era nici inevitabilă, nici chiar posibilă într-o țară ca România. Tipul de industrie pentru care pleda el era cel care trebuia să servească nevoile țărănimii și să fie în concordanță cu structura economică și socială preponderentă. În opinia sa, cel mai potrivit tip de industrie ar fi fost cel care ar fi dat de lucru țăranilor în lunile de acalmie din timpul iernii și care nu i-ar fi sustras de la ocupația lor de bază — agricultura. O asemenea industrie modestă nu ar fi depășit astfel limitele unei industrii artizanale; ea s-ar fi dezvoltat pur și simplu din gospodăria țărănească, devenind o anexă a agriculturii. Tot atît de important, după părerea lui Stere, era faptul că aceasta trebuia îndreptată spre satisfacerea nevoilor interne, evitîndu-se astfel dependența de piața străină, care, insista el, era cauza majoră a crizei stăruitoare din agricultura țărănească. Pentru asigurarea succesului planului său, el se bizuia pe organizarea țăranilor în cooperative industriale rurale. Acest tip de industrie, care nu avea nimic în comun cu cea din Occident, era în deplin acord cu concepția poporaniștilor cu privire la o economie dominată de micile gospodării independente. Nu putea fi o industrie capitalistă, argumentau ei, pentru că era o simplă extensie a agriculturii pe scară redusă, care funcționa în conformitate cu propriile sale categorii și valori din afara sferei capitalismului.[14]

Stere recunoștea necesitatea cîtorva mari industrii pentru prelucrarea materiilor prime de la țară, care nu putea fi realizată de industria țărănească, și pentru valorificarea resurselor naturale ale țării, precum petrolul și lemnul. Și în cazul acesta, el avea rețineri față de formele occidentale și propunea înființarea unor monopoluri de stat pentru a proteja noile industrii de capitalul străin și pentru a nu permite trimiterea în străinătate a veniturilor lor.

---

[13] Constantin Stere, „Social-democratism sau poporanism?", în *Viața Romînească*, 2/8, 1907, p. 328; 9, 1907, pp. 327–334; 10, 1907, pp. 17–18; 3/4, 1908, pp. 59–60; Alexandra Ionescu, „Constantin Stere et la démocratie paysanne: pour une éthique de la nation", *Studia Politica*, vol. I, nr. 1, (2001), pp. 139–162.

[14] Z. Ornea, *Poporanismul*, București, 1972, pp. 247–250.

Stere şi poporaniştii păreau să se afle în pragul îndeplinirii a două dintre obiectivele lor principale — reforma agrară şi votul universal — în momentul în care a izbucnit Primul Război Mondial, ce a determinat Partidul Liberal, susţinător al ambelor măsuri, să amîne acţiunea în acest sens. Poporanismul a ieşit din război mai puternic ca oricînd, sub forma ţărănismului. Acesta oferea viziunea unui „stat ţărănesc", sprijinit de către o organizaţie politică, democrată, populară, Partidul Naţional Ţărănesc. Stere avea să joace un rol crucial în ambele.

Liderii tinerei mişcări socialiste concepeau o Românie fundamental diferită de cea preconizată de junimişti, sămănătorişti şi poporanişti. La baza teoriilor lor se afla convingerea că România nu putea fi izolată de curentele mai largi ale dezvoltării economice şi sociale europene. Ei erau astfel siguri că industria şi nu agricultura deţinea cheia viitorului României.

Teoreticianul socialist de frunte al dezvoltării a fost Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920). Născut în Rusia, a studiat la Harkov, la Facultatea de Ştiinţe, unde s-a afirmat activ ca membru al cercurilor narodnicilor. Datorită activităţii sale la sate de răspîndire a propagandei revoluţionare printre ţărani, a fost neîncetat urmărit de către poliţie. În 1875 a trecut graniţa în România, stabilindu-se la Iaşi, unde şi-a început cariera de propagandist al ideilor socialiste. A jucat un rol important în organizarea primelor cercuri socialiste în Moldova, dar contribuţia sa principală la dezvoltarea socialismului românesc a fost aceea de teoretician. A fost autor a numeroase articole şi cărţi ce analizau condiţiile economice şi sociale româneşti şi apărau necesitatea şi viabilitatea socialismului într-o ţară subdezvoltată. Începînd cu anii '80, şi-a ales marxismul drept cadru de referinţă, dar l-a înţeles mai curînd ca o metodă de investigare şi de analiză, decît ca un set rigid de legi de dezvoltare.

Gherea, ca şi sămănătorişti şi poporanişti, recunoştea rămînerea în urmă a României din punct de vedere economic, dar respingea formulele lor de ieşire din starea de subdezvoltare. Ca marxist, s-a simţit dator să arate de ce România nu era sortită să rămînă agrară pe vecie şi dorea să justifice necesitatea industriei şi a unui proletariat. Nu nega în nici un caz importanţa agriculturii şi nici nu minimaliza gravitatea problemei agrare, dar nu avea nici o îndoială că viitorul României, şi anume capacitatea ei de a depăşi subdezvoltarea economică, depindea în primul rînd de industrializare. Totuşi insista asupra faptului că progresul nu va avea loc în izolare, pentru că România era ineluctabil parte a Europei. În lucrări ca, de pildă, *Ce vor socialiştii români?* (1885–1886) şi *Asupra socialismului în ţările înapoiate* (1911), Gherea argumenta că ţările înapoiate ajungeau în mod inevitabil sub influenţa ţărilor avansate din punct de vedere economic, care,

într-adevăr, le determinau întregul curs al dezvoltării. El sublinia de asemenea că forma predominantă de organizare economică în țările puternic dezvoltate, la un moment dat, „se impunea" asupra vecinilor lor mai puțin avansați. El identifica această formă din lumea modernă drept capitalism burghez și era sigur că va revoluționa pînă la urmă relațiile sociale și economice și climatul mental din Europa Răsăriteană, așa cum făcuse deja în Apus. O astfel de serie inevitabilă de evenimente, conchidea Gherea, justifica, ba chiar făcea imperativă, crearea instituțiilor burghezo-liberale în țările subdezvoltate.[15]

Acest întreg proces, i se părea lui, era exact ceea ce se întîmplase în România în secolul al XIX-lea. Așa cum vedea el, evenimentul decisiv fusese Tratatul de la Adrianopol, pentru că, datorită acestuia, România intrase în relații din ce în ce mai strînse de schimburi cu Occidentul, ceea ce a marcat începutul transformării țării. Din acest moment, argumenta Gherea, România începuse să fie parte integrantă a civilizației capitaliste. El percepea în tot ceea ce se întîmpla o confirmare a tezei sale cu privire la legătura dintre națiunile avansate și subdezvoltate: relațiile sociale, economice și spirituale din România erau „revoluționate" pe măsură ce i se impuneau instituțiile capitaliste occidentale.

Spre deosebire de adversarii săi poporaniști, Gherea credea că împrumuturile din Europa Occidentală, care avuseseră și mai aveau încă loc, erau un proces natural. În țările subdezvoltate, sublinia el, suprastructura — instituțiile politice și legislative burghezo-liberale — era cea care se dezvolta prima. Numai apoi se dezvolta substratul economic și social, invers decît se întîmplase în țările capitaliste avansate. În țările subdezvoltate, raționa el, nu numai că substratul apărea mai tîrziu, dar era chiar afectat de noile forme politice și legislative. Într-un anumit sens, Gherea a dat cîștig de cauză dictonului lui Titu Maiorescu „formă fără fond", întrucît argumenta că dezvoltarea în România avusese loc de la formă către fond. Mai mult decît atît, era optimist în legătură cu perspectivele de schimbare benefică în România. Dezvoltîndu-se în orbita Occidentului avansat, ea putea să învețe din experiențele acestuia și astfel să scurteze drumul spre capitalism și socialism. Detectase în România începutului de veac o accelerare a trecerii spre capitalism. Principala sarcină a socialiștilor în aceste condiții era deci educativă: să pregătească mintea oamenilor pentru acceptarea introducerii noilor forme sociale.

---

[15] Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Neoiobăgia*, București, 1910, pp. 35, 43. Pentru o evaluare critică a teoriei lui Dobrogeanu-Gherea privind dezvoltarea României, vezi Cristian Preda, „Staulul și sirena. Dilemele unui marxist român", *Studia Politica*, vol. 1, nr. 1 (2001), pp. 87–137.

Gherea a legat dezvoltarea deplină a instituțiilor burghezo-liberale și a formelor economice capitaliste din România de eliminarea structurilor economice și sociale existente, pe care le-a intitulat „neoiobăgia". Într-o lucrare omonimă publicată în 1910, a analizat cu minuțiozitate dezvoltarea socială românească începînd cu mijlocul secolului al XIX-lea. El a căutat să-i descopere trăsăturile unice și, procedînd astfel, să identifice principalele obstacole din calea progresului României. Nu este surprinzător că și-a concentrat atenția asupra agriculturii.

Regimul agrar ce se conturează din investigația sa combină formele semifeudale de producție cu relațiile capitaliste în exploatarea muncii și în repartiția bunurilor. Potrivit constatărilor sale, clasa dominantă moștenea de la vechiul sistem al iobăgiei, prin intermediul învoielilor agricole, „dulcele avantaj" al muncii forțate, fără să fie silită să îndeplinească nici una din obligațiile datorate mîinii de lucru sub vechiul regim agrar, bucurîndu-se, în același timp, în cadrul sistemului capitalist înfloritor, de totala libertate de a exploata forța de muncă, fără să fie nevoită să suporte dezavantajul unei piețe libere a muncii. Aceasta este esența regimului pe care Gherea l-a denumit neoiobăgia. El a atribuit funcționării sale timp de mai bine de o jumătate de veac cauza principală a înapoierii economice a României. Ca ieșire din acest impas în dezvoltare el a cerut abolirea neoiobăgiei. O astfel de acțiune, era convins el, ar produce o regenerare imediată a întregului organism social și ar da posibilitatea României să dobîndească o structură burgheză modernă și să intre pe un făgaș capitalist de dezvoltare similar celui din Europa Apuseană.

Abolirea marii proprietăți funciare și înlocuirea ei cu mici gospodării țărănești nu era, totuși, una din măsurile promovate de Gherea, așa cum preconiza marea majoritate a reformatorilor agrarieni. Raționamentul său era dublu. În termeni economici practici, el considera marea proprietate superioară unei rețele de mici loturi de pămînt, fie ele și autonome, care puteau oferi posibilități limitate dezvoltării agricole într-o țară ca România, ce avea doar o industrie modestă. Dar teoria i-a influențat și judecata. Potrivit raționamentului său, atunci cînd va abandona în sfîrșit neoiobăgia și va păși pe calea capitalistă de dezvoltare, România își va asuma toate caracteristicile acesteia din urmă. Întrucît marile întreprinderi agricole capitaliste erau caracteristice pentru țările avansate din Apus, el nu concepea ca România să poată evita relații similare de proprietate.

Totuși, Gherea s-a preocupat de agricultură numai în măsura în care dorea să înțeleagă prezentul României. Era convins că viitorul ei aparținea industriei, nu cooperativelor rurale și urbane și modestelor fabrici prelucrătoare preconizate de către poporaniști, ci marilor întreprinderi moder-

ne, organizate după modelul occidental. Industrializarea, argumenta el, era o „sarcină istorică", pe care trebuiau să şi-o asume toţi socialiştii români, pentru că aceasta va deschide calea spre un nivel mai înalt de civilizaţie. Pentru România, conchidea el, era pur şi simplu o chestiune de „a fi sau a nu fi".[16]

PRAGMATISMUL

Gîndirea despre dezvoltarea naţională nu s-a limitat la filozofii culturii şi la sociologi. Economiştii români au abordat problema înarmaţi cu date statistice şi rezultatele cercetării de teren. În anii '60 şi '70 majoritatea erau îndatoraţi principiilor liberalismului economic european clasic al secolului al XIX-lea. Ei credeau cu putere în întreprinderea privată şi, cu cîteva excepţii, propovăduiau liberul schimb. Astfel, ei s-au opus reglementării permanente de către stat a forţelor economice „naturale". Erau de asemenea înclinaţi să accepte teoria că România era sortită să rămînă o „ţară eminamente agricolă" şi, ca atare, respingeau ideea existenţei posibilităţii unei mari industrii, extensive, după modelul vest-european. Totuşi, asupra acestei chestiuni vitale, care avea să agite cercurile intelectuale şi politicienii pînă la cel de-al Doilea Război Mondial, economiştii liberali erau departe de a avea o părere unanimă. Cîţiva, care susţineau că negoţul pe scară mare cu cereale şi vite va asigura prosperitatea economică a ţării, respingeau industria categoric, socotind-o dăunătoare „organismului economic naţional". Mai numeroşi erau aceia care, recunoscînd caracterul esenţial agrar al României, considerau totuşi şi posibilă şi necesară dezvoltarea industrială într-o anumită formă, dar se opuneau măsurilor statului de creare şi menţinere a industriilor „artificiale".

Nicolae Suţu (1798–1871), economist şi statistician, fusese ministru al Afacerilor Străine sub domnitorii Mihai Sturdza (1834–1849) şi Grigore Ghica (1849–1856) în Moldova. A fost unul dintre cei dintîi partizani ai conceperii României ca o ţară predominant agrară. În *Noţiuni statistice asupra Moldovei* (1849), insista că agricultura era şi va rămîne activitatea economică fundamentală a ţării şi că alte ramuri ale economiei se puteau dezvolta doar în relaţie cu aceasta. Douăzeci de ani mai tîrziu, în *Quelques observations sur la statistique de la Roumanie* (1867), se va plasa, în esenţă, pe aceeaşi poziţie, argumentînd că era „de nedorit" să-i abaţi pe locuitorii unei ţări agricole de la acele îndeletniciri cu care i-a hărăzit „natura".

[16] *Ibidem*, pp. 487–488.

Potrivit lui, „capacitățile productive" ale țării puteau da profituri optime doar dacă erau legate de agricultura făcută pe marile latifundii.[17] Nu nega importanța industriei, deoarece considera diversitatea o condiție necesară a progresului economic general, dar respingea orice rol al industriei ce ar fi depășit serviciile pe care le putea aduce agriculturii.

Vederile lui Suțu asupra importanței relative a agriculturii și a industriei pentru România erau condiționate de ideile sale mai generale despre modul în care aveau loc schimbările economice. Fervent adept al liberalismului în economie, credea în binefacerile activității economice neîncătușate, deși recunoștea că, pentru o vreme, o anumită formă de dirijare centralizată a economiei va fi necesară. Dar, după ce țara ajungea la un anumit nivel de „maturitate economică", recomanda luarea unor măsuri (nu se specifica de către cine) „pentru a înlătura obstacolele" din calea liberei dezvoltări a producției. Era un propovăduitor consecvent al liberului schimb, pe care îl credea necesar pentru menținerea exporturilor de cereale la un nivel înalt, menite, ca atare, să asigure prosperitatea agriculturii pe marile proprietăți funciare ce constituiau, după părerea sa, baza economiei țării.

Alexandru D. Moruzi (1815–1878), nepotul unui domnitor al Moldovei și al Țării Românești, aparținea aceleiași școli economice agrariene și a liberului schimb ca și Suțu. Chiar mai categoric în opoziția sa față de industrie, el sublinia absența capitalului autohton și vedea puține probabilități ca investitorii străini să fie tentați să investească în România, dat fiind că posibilitățile de a obține profituri erau mult mai bune în alte părți. În plus, afirma el în *L'Abolition des monopoles et l'amélioration de l'état du paysan en Moldavie* (1860), România nu va putea spera niciodată să creeze condițiile necesare pentru a atrage cantități substanțiale de capital internațional. Cu toate că nu vedea nici un sens în sprijinirea de către stat a industriei, credea că România, ca țară agricolă, nu era în nici un caz sortită sărăciei și înapoierii. Întrevedea salvarea într-o politică de liber schimb absolut. În afară de încurajarea exportului de cereale, care ar fi dus la o lărgire a producției agricole și la o prosperitate sporită, o astfel de politică, scria el în *Progrès et liberté* (1861), ar fi transformat România într-un antrepozit comercial, o piață nu numai pentru Europa, dar și pentru Orient. Ca mulți dintre contemporanii săi, el concepea schimburile economice între națiuni ca o competiție neîncetată în care fiecare participant folosea „armele" cele mai potrivite „geniului" său. „Armele noastre", proclama

[17] N. Suțu, *Opere economice*, București, 1957, p. 261.

el încrezător, „sînt plugurile; piețele lumii sînt cîmpurile noastre de bătălie".[18]

Ideea că România era sortită să rămînă o țară agricolă și-a găsit un apărător tot atît de înflăcărat în Ion Strat (1836–1879), profesor de științe economice la Universitatea din București și ministru de Finanțe în 1865 și 1876. Adept convins al liber-schimbismului, considera că activitatea economică era guvernată de factori naturali ca populația și clima și că trebuie, de aceea, să fie liberă de orice constrîngeri, inclusiv de cele impuse de către stat, chiar în interesul „producției". Astfel, pentru moment, nu vedea nici o posibilitate de dezvoltare a industriei în România, întrucît lipseau cu desăvîrșire acele condiții considerate de el drept esențiale. O populație densă era, după părerea sa, principalul factor determinant al industrializării, dar România avea o populație relativ rară. Totuși, cu timpul, credea el, atunci cînd populația avea să sporească suficient, așa cum s-a întîmplat în alte țări europene, agricultura va înceta să mai fie ocupația exclusivă a locuitorilor ei, pentru simplul motiv că va fi prea puțin pămînt. În acest moment, prezicea el, în *Tractat complet de economie politică* (1870), „industria manufacturieră", urmînd un proces natural de transformare, „se va crea de la sine". În consecință, „mijloacele artificiale" de stimulare a industriei vor fi zadarnice și ar putea de fapt să destabilizeze „echilibrul economic normal".[19]

Exponentul cel mai influent al liberului schimb și al doctrinelor economice liberale, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a fost Ion Ghica, care a jucat un rol de frunte în revoluția de la 1848 și în Unirea Principatelor în a doua jumătate a deceniului al șaselea. Nici el nu avea vreo îndoială că agricultura va continua să fie baza economiei românești în viitorul previzibil și, de-a lungul întregii sale cariere în viața publică, a susținut că această cale economică „naturală" trebuie să fie urmată drept cel mai bun mijloc de asigurare a bunăstării naționale. Dar el nu s-a opus industriei. În special în anii săi din urmă a ajuns să recunoască marea ei importanță, deopotrivă socială și economică. Pentru el, industria nu era doar un mijloc de progres material, ci, așa cum scria el în 1884 în *Convorbiri economice*, era esențială și pentru dezvoltarea intelectuală și politică: industria era „incubatorul" artei și științei și „leagănul" în care se nutreau libertățile și drepturile omului. El recunoștea de asemenea binefacerile

[18] Alexandru D. Moruzi, *L'Abolition des monopoles et l'amélioration de l'état du paysan en Moldavie*, Galați, 1860, în Victor Slăvescu, *Viața și opera economistului Alexandru D. Moruzi, 1815–1878*, București, 1941, p. 132.

[19] Ion Strat, *Tractat complet de economie politică*, București, 1870, pp. 214–216, 305–306.

reciproce ale agriculturii și industriei. În *Bucureștiul industrial și politic* (1876), remarcînd dependența crescîndă a agriculturii față de industrie, conchidea că agricultura nu mai putea progresa fără o tehnologie modernă.[20] Avea în vedere, desigur, întreprinderea agricolă comercială pe scară largă, care constituia, în opinia sa, viitorul României, și nu mica gospodărie țărănească. Cu toate acestea, analizînd structura economiei românești, acorda industriei un rol strict secundar, atribuindu-i sarcina de a prelucra produsele agricole sau de a fabrica anumite articole mai ieftin decît s-ar face în străinătate. Dar nu putea sugera o altă cale de accelerare a dezvoltării industriei în afară de aceea a constituirii unor „asociații industriale".

Analiza pe care o face Ghica economiei românești și speranțele sale legate de viitorul acesteia au fost influențate decisiv de principiile liberului schimb. Timp de o jumătate de secol, el a promovat ideea că totala libertate a comerțului este esențială pentru dezvoltarea sănătoasă a economiei românești. El a subliniat faptul că, pentru a prospera, România trebuie să-și vîndă produsele agricole pe piața internațională și, dată fiind poziția sa geografică favorabilă, poate servi în mod profitabil ca intermediar comercial între Est și Vest. De aceea, el a salutat afluxul neîngrădit de produse manufacturate în țară, ca o cale de stimulare a economiei naționale și chiar de atragere a investițiilor străine. Dar a respins intervenția statului în procesele economice „naturale", considerînd-o „nenecesară" și „dăunătoare". „Laissez faire, laissez passer" era motoul său.

Ion Ionescu de la Brad (1818–1891), pionier în studiul condițiilor agricole din satul românesc și un susținător hotărît al reformei agrare, atît înainte cît și după adoptarea legii din 1864, aparținea în mod firesc acelui grup de economiști care credeau că viitorul României se afla în dezvoltarea agriculturii. Totuși, a fost unul dintre puținii care concepeau agricultura în termenii micilor gospodării și nu ai marilor latifundii și a fost interesat în primul rînd de bunăstarea țăranului, proprietar independent.[21]

Tratarea de către el a industriei ca un auxiliar al agriculturii era tipică pentru majoritatea contemporanilor săi, dar, spre deosebire de aceștia, el sprijinea participarea activă a guvernului în treburile economice ori de cîte ori lipseau alte mijloace de îmbunătățire. Îl preocupau în special chestiunile practice, în măsura în care acestea afectau existența cotidiană a țăranului. Nu putea înțelege, de pildă, de ce România trebuia să exporte

[20] Ion Ghica, „Bucureștiul industrial și politic", în I. Ghica, *Scrieri economice*, II, București, 1937, p. 48.

[21] Simion I. Pop, „Concepția social-politică a lui Ion Ionescu de la Brad", în Nicolae Ivanciu (ed.), *Din gîndirea economică progresistă românească*, București, 1968, pp. 477–483.

lînă la un preț și să o importe apoi sub formă de produse finite la un preț de cinci sau de zece ori mai mare. Soluția, recomanda el, era crearea unei industrii românești care să-i îmbrace pe români.

Un grup foarte diferit de economiști respingea categoric ideea că România era sortită să rămînă o țară agrară. Aceștia nu ignorau în nici un caz agricultura, dar nu aveau nici un fel de îndoială că industrializarea era cheia nu numai a progresului economic, dar și a bunăstării generale a societății. Erau tot atît de siguri că România va urma în linii generale aceeași cale de dezvoltare ca și Europa Occidentală și, ca atare, se va industrializa pînă la urmă. Dar doreau să sprijine procesul și nu aveau intenția, așa cum o făceau agrarienii, să lase „forțele economice naturale" să-și urmeze cursul. În schimb, ei au cerut planificare și protecție și au atribuit statului un rol important, cel puțin la început, pînă cînd întreprinzătorii particulari erau capabili să fie pe propriile lor picioare. Sentimentele lor față de Occident erau ambivalente. Pe de o parte, se temeau că se va ajunge la o dependență foarte mare de capitalul străin și, pe de altă parte, erau convinși că trebuia însușit modelul apusean.

Enric Winterhalder (1808–1889), un austriac care obținuse cetățenie română și principalul autor al articolelor pe probleme economice publicate de ziarul liberal radical al lui C. A. Rosetti, *Românul*, a fost un reprezentant al acelor economiști români care combinau principiile liberalismului economic cu o admirație pentru industrie drept cea mai avansată formă de producție. Analizînd cursul istoriei europene, el a interpretat cuvîntul „progres" în sensul unei evoluții „naturale" a economiei, de la formele primitive către cele agricole și apoi către cele agraro-industrialo-comerciale. Nu se îndoia defel că industria era produsul finit al acestui proces și că era menită să aibă rolul principal în viața economică a națiunilor moderne. Fiecare popor, raționa el, va trăi experiența aceleiași progresii, iar modelul său era Europa Occidentală. Era convins că liberul schimb constituie mecanismul-cheie care a făcut posibil progresul economic. Respingea în consecință atît argumentele propovăduitorilor unei Românii agrare, cît și argumentele celor ce doreau să stimuleze industria indigenă prin metode protecționiste și prin alte forme de intervenție a statului. Pleda pentru o industrie națională care putea „sta pe propriile ei picioare".

Dionisie Pop Marțian (1829–1865), care și-a luat licența în drept la Viena și a fost director al nou înființatului Birou Central de Statistică din București din 1860 pînă în 1865, a avut ca obiectiv major edificarea unei puternice economii naționale. Cu toate că rezerva un rol important întreprinzătorilor particulari, se îndoia că aceștia ar avea resurse suficiente și o înțelegere destul de largă a interesului național pentru a putea fi în măsură să

urmărească, în mod sistematic, acest important obiectiv. Ca atare, şi-a îndreptat privirile către stat ca principal „întreprinzător economic", cel puţin în etapele de început ale dezvoltării economice moderne. Dar nu avea nici un fel de dorinţă să pericliteze participarea creatoare a clasei mijlocii şi recomanda ca, pe măsura maturizării acesteia şi a dezvoltării economiei, statul să-şi reducă treptat rolul său în viaţa economică.

Pe parcursul întregii sale cariere, Marţian a pledat pentru o industrie naţională puternică şi s-a opus cu consecvenţă tuturor încercărilor de limitare a dezvoltării economice exclusiv la agricultură. Se temea că absenţa unei industrii moderne periclita însăşi existenţa ţării. Aceasta, avertiza el, va face ca România să fie dependentă din punct de vedere economic de ţările dezvoltate din Europa, care încercau să domine vecinii lor mai slabi prin expansiunea industriei şi a comerţului şi nu prin forţa armelor.[22] Concret vorbind, Marţian credea că o industrie puternică ar fi benefică tuturor celorlalte ramuri ale economiei, în special agriculturii. Ea ar contribui la extinderea pieţei interne pentru produsele agricole salvînd astfel deopotrivă marii şi micii producători de capriciile pieţei internaţionale şi ar pune la îndemînă mari cantităţi de unelte şi de alte mărfuri la preţuri rezonabile. Ţinînd seama de condiţiile economice precumpănitoare, a propus ca atenţia să se concentreze mai întîi asupra acelor industrii care puteau valorifica materiile prime disponibile, precum prelucrarea produselor alimentare, materialelor lemnoase şi a celor de construcţie, în special cărămidăria. Dar, spre deosebire de majoritatea economiştilor din zilele acelea, credea că perspectivele dezvoltării imediate a industriei grele erau bune, limitînd însă sfera sa de interes la extracţia sării şi a cărbunelui.

Pentru Marţian, intervenţia statului în crearea unei industrii viabile era indispensabilă, întrucît statul era singurul capabil să pună în aplicare măsurile protecţioniste cerute de apărarea noilor întreprinderi împotriva concurenţilor străini. Se bizuia pe stat în prevenirea influxului masiv atît de bunuri, cît şi de capital străin. Investitorii străini, avertiza el, erau interesaţi în exploatarea materiilor prime pentru a le servi propriilor lor interese, adesea momentane, şi deci se gîndeau prea puţin la bunăstarea României. El prefera crearea unor condiţii favorabile pentru formarea unei pieţe interne de capital.

Marţian recunoştea existenţa unei strînse interdependenţe între industrie şi agricultură. Dar, în loc să vadă industria ca un auxiliar al agriculturii, aşa cum făceau agrarienii, considera că deplina dezvoltare a indus-

[22] D. P. Marţian, *Economia socială*, Bucureşti, 1858, în Victor Slăvescu, *Viaţa şi opera economistului Dionisie Pop Marţian, 1829–1865*, I, Bucureşti, 1943, p. 441.

triei depindea de o agricultură modernă, dinamică. Prețuind reforma rurală din 1864 ca un pas esențial pentru crearea unor condiții favorabile industrializării, considera că eliberarea țăranilor de clacă și împroprietărirea lor ar conduce la o reorganizare a economiei românești „în conformitate cu legile muncii libere și ale capitalului liber". În mod concret, dorea să îmbunătățească starea materială a țăranilor și să le ofere stimulente pentru a-și perfecționa priceperea, astfel încît să asigure fabricilor preconizate de el o mînă de lucru calificată și să se extindă piața internă de produse manufacturate în țară. Printre componentele unei reforme cuprinzătoare a agriculturii preconiza introducerea unor noi soiuri de semințe și a unor metode moderne de cultivare, cercetarea calității solului și diversificarea producției prin introducerea unor culturi noi, precum cele de mătase brută, in și cînepă. Pentru îndeplinirea acestor „sarcini dificile și costisitoare", recomanda punerea în aplicare a inițiativei private prin asociațiile agricole, dar dacă acestea ar fi eșuat, nu avea nici o ezitare să apeleze la stat. Totuși, în ciuda preocupărilor sale continue legate de problemele agricole, nu a încetat să acorde prioritate industriei în cadrul economiei naționale.

În ultimul pătrar al veacului al XIX-lea, Alexandru D. Xenopol (1847–1920), remarcabilul istoric și membru al societății Junimea, a fost unul dintre cei mai influenți apărători ai industrializării. Ca student la istorie, drept și științe economice la Universitatea de la Berlin, între 1867 și 1871, a fost atras de teoriile protecționismului prezentate de Friedrich List. Dar a studiat, de asemenea, și lucrările lui Dionisie Pop Marțian și i-a dezvoltat ideile în principala sa lucrare de economie *Studii economice* (1879). Cu toate că se definea drept liberal în materie de economie, Xenopol susținea protecționismul și intervenția statului ca singurele mijloace de creare a unei industrii naționale și, ca atare, de depășire a subdezvoltării. Într-un anumit sens, pentru el dușmanul era Occidentul, cu tehnologia lui avansată, incredibila sa capacitate productivă și capitalul său aparent inepuizabil, care, toate la un loc, amenințau să copleșească o țară slabă din punct de vedere economic ca România, dar, în același timp, el lua Apusul drept unicul model demn de urmat.

Asemenea lui Marțian, Xenopol era convins că industrializarea era imperativă dacă România dorea să scape de înapoierea ei economică și culturală. Principalul „viciu" al întregii ei dezvoltări, se plîngea el, era bizuirea exclusivă pe agricultură, mai ales pe cultivarea și exportul grînelor, care o supuneau fluctuațiilor piețelor străine. Ca exemplu recent, cita „invadarea" piețelor tradiționale ale României de către grînele americane, mai ieftine și de calitate superioară, ceea ce provocase o gravă „criză de supraproducție" în România, căreia era imposibil să i se găsească o soluție ușoa-

ră, întrucît nici o altă ramură a economiei, în speță o industrie viabilă, nu era în stare să compenseze stagnarea. Dependentă de exporturi și chiar de importul unei întregi game de mărfuri, România, după părerea sa, nu dispunea de cele necesare pentru a se apăra în cea mai decisivă competiție posibilă din lumea contemporană — concurența economică.[23]

Xenopol nu s-a îndoit nici o clipă că industrializarea României va avea loc și deci a dedicat o mare parte a scrierilor sale respingerii argumentelor agrarienilor. El nu s-a lăsat descurajat, de exemplu, de absența „capitaliștilor" în România. Era convins că, pentru înființarea fabricilor, capitalul necesar s-ar putea acumula pe bază de societăți pe acțiuni și cita, ca exemplu de succes, „Dacia" (1871) și „România" (1873), primele două societăți românești de asigurări, ambele din București. Relativa lipsă de densitate a populației românești, evocată de mai toți adversarii industriei ca un obstacol în calea dezvoltării sale, nu a avut nici ea darul să-l deconcerteze. Dacă forța de muncă se dovedea prea mică pentru a face față, în același timp, nevoilor agriculturii și industriei, el recomanda angajarea unor muncitori calificați străini (dar numai din țările „latine"), pentru a nu îndepărta țăranii de agricultură. Respingea drept specioase acele argumente potrivit cărora industria românească nu ar avea piețe de desfacere pentru produsele ei. S-ar putea să nu existe piețe străine pentru mărfurile românești, admitea el, dar afirma că scopul prioritar al momentului era satisfacerea cererilor pieței interne. Era sigur că cererea internă de produse românești va fi corespunzătoare, mai ales dacă se reduceau importurile.

În ciuda optimismului său, Xenopol era dureros de conștient că resursele materiale și umane disponibile pentru crearea și susținerea unei puternice industrii naționale erau insuficiente în viitorul previzibil. De aceea, s-a bizuit pe stat, a cărui funcție principală ar fi fost aceea de a servi ca protector al întreprinderilor nou constituite. El respingea liberul schimb ca un serios obstacol în calea dezvoltării industriei în țările înapoiate. Atîta vreme cît România era obligată să concureze pe picior de egalitate cu puterile industriale avansate din Europa Occidentală, judeca el, ea nu putea spera niciodată să depășească starea de subdezvoltare. Funcția statului, ca atare, era să echilibreze această competiție prin impunerea unor taxe vamale asupra importurilor, pînă în momentul în care industria autohtonă ar fi fost capabilă să concureze mărfurile străine atît din punctul de vedere al prețului, cît și al calității și să convingă astfel populația țării să cumpere

[23] Alexandru D. Xenopol, *Studii economice*, ed. a II-a, Craiova, 1882, în A. D. Xenopol, *Opere economice*, București, 1967, pp. 84–89, 98–100, 116–122. Pentru o apreciere succintă a gîndirii sale economice, vezi G. Zane, „A. D. Xenopol și ideile sale economice", în G. Zane, *Studii*, București, 1980, pp. 462–473.

doar produse românești. Dar Xenopol a înțeles protecționismul în sensul larg al cuvîntului, și anume în acela de a cuprinde toate măsurile pe care statul le-ar putea adopta în vederea promovării unei industrii sănătoase și diversificate: cumpărarea de către stat a produselor realizate în țară, chiar dacă la început s-ar putea să nu fie tot atît de bune sau tot atît de ieftine ca produsele străine; ușurarea de unele taxe; credite cu dobînzi mici de la bugetul statului, care ar obține fondurile necesare prin noi impozite asupra altor activități economice; construirea de drumuri și de căi ferate pentru a face accesibile noi surse de materii prime și pentru a transporta mărfurile prelucrate spre piețele de desfacere. El și-a dat seama că o parte dintre aceste măsuri vor impune anumite greutăți asupra unor pături largi ale populației, prin mărirea impozitelor și creșterea costului vieții, și era îngrijorat că ar putea izbucni un război vamal cu una sau mai multe dintre Marile Puteri datorită acestor măsuri protecționiste, dar nu vedea o altă soluție. Țara trebuia să-și apere cu orice preț dreptul de a fi o națiune industrială.

Sentimentul național era, evident, o componentă puternică a gîndirii economice a lui Xenopol, așa cum o arată atitudinea sa față de capitalul străin. La început, în anii '70 și '80, el îl saluta ca mijloc de realizare a unei rapide dezvoltări a industriei. Nu vedea nici un fel de pericol în încurajarea investițiilor străine și chiar a pledat pentru concesionări guvernamentale către întreprinzătorii străini pentru exploatarea resurselor miniere și a altor materii prime. Dar, la începutul secolului următor, a ajuns să se opună influxului de capital străin, pentru că, pe măsură ce sumele investite creșteau spectaculos și oamenii de afaceri străini deveneau tot mai agresivi, el vedea cum pierea independența economică și politică a țării.

Petre S. Aurelian (1833–1909), agronom prin formație și economist ca vocație, a fost nu numai un teoretician al protecționismului și al industrializării, dar și o personalitate în măsură să modifice orientarea economică a țării, în calitate de membru al unui guvern liberal și de prim-ministru (1896–1897). Preocuparea pentru bunăstarea națiunii române s-a aflat în centrul întregii sale opere, considerînd-o firească, dat fiind că societatea românească în totalitatea ei era pe atunci absorbită de autoanaliză și de o „asimilare critică" a culturii occidentale. El a făcut din modernizarea economiei românești principalul său țel; urmărirea acestuia poate să explice mutațiile semnificative din gîndirea sa economică pe parcursul îndelungatei sale cariere.[24] Pe vremea Unirii Principatelor, Aurelian a îmbrățișat

[24] Radu-Dan Vlad, „L'industrialisation de la Roumanie dans la vision de Petre S. Aurelian", în *Revue roumaine d'histoire*, 23/3, 1984, pp. 257–273; Idem, „Școala economică românească și edificarea industriei naționale (1887–1900)", *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. XI (1997), pp. 77–98.

doctrinele economiştilor liberali drept călăuza cea mai nimerită pentru dezvoltarea economică, dar, pe măsură ce ţara se supunea din ce în ce mai mult funcţionării pieţei internaţionale, el a ajuns la concluzia că înapoierea ei economică nu putea fi niciodată depăşită pe baza liberului schimb. Considera că dacă îşi deschidea total porţile mărfurilor străine, România risca să devină un simplu auxiliar al economiilor statelor industriale avansate şi să nu-şi asigure niciodată controlul asupra propriului său destin. În *Terra nostra*, o analiză a economiei româneşti, publicată în 1875, argumenta că politica economică trebuia să ţină seama de „condiţiile obiective" şi atrăgea atenţia că progresul intern nu va fi posibil niciodată dacă se adoptau principii avantajoase altor ţări. De aceea, a devenit un apărător vajnic al protecţionismului, dar a prevăzut, cu toate acestea, un moment în care, o dată atins un anumit nivel de industrializare, reîntoarcerea la liberul schimb să fie în avantajul României.

A acordat statului un rol major în dezvoltarea economiei naţionale. Funcţia sa primordială era aceea de a crea cadrul instituţional şi legal necesar pentru o creştere sănătoasă a producţiei şi comerţului. Profesa încrederea sa în întreprinzătorul individual, dar îl îngrijora lipsa ordinii şi a continuităţii în viaţa economică. Tocmai acesta era domeniul, gîndea el, în care intervenţia statului ar fi cea mai benefică: ar putea să elaboreze programe economice de perspectivă şi să asigure coordonarea, care, la rîndul ei, ar crea condiţii optime pentru iniţiativa particulară. Insista asupra faptului că nu pleda pentru un plan economic rigid cu sarcini şi scopuri precise, ci mai curînd pentru o orientare generală atît a instituţiilor de stat, cît şi a întreprinzătorilor particulari, mijloc care i-ar da posibilitatea statului să accelereze dezvoltarea economică în beneficiul tuturor.[25]

În anii '80, industrializarea rapidă a ţării devenise o problemă urgentă pentru Aurelian, aşa cum era şi pentru alţi lideri ai Partidului Liberal. El a perceput ascuţirea competiţiei economice internaţionale pentru pieţe şi goana febrilă de a produce din ce în ce mai multe bunuri manufacturate, produse alimentare şi materii prime, asemuind această competiţie cu un război. Pe de o parte, se aflau marile puteri industriale şi, pe de alta, ţările agrare. Aşa cum vedea el chestiunea, primele încercau să le domine pe celelalte prin „metode moderne de cucerire", mai ales prin exportul de capital şi promovarea unor politici ca aceea a liberului schimb. Aurelian, ca şi Xenopol, era sigur că România nu putea concura cu succes într-o astfel de lume economică dacă rămînea o ţară agrară. El atrăgea, de asemenea, atenţia că România nu se putea aştepta să-şi menţină existenţa ca stat inde-

[25] P. S. Aurelian, *Opere economice*, Bucureşti, 1967, LIII–LVII.

pendent în situația în care cucerirea economică devenise o formă modernă de dominație. Singura apărare certă a independenței României, conchidea el, era să urmeze aceeași cale de dezvoltare ca și adversarii săi economici, și anume, industrializarea.

Disputa dintre economiști — agrarienii și industrialiștii — și totodată dintre propovăduitorii diverselor filozofii rivale ale culturii nu era în nici un caz un simplu exercițiu academic. Polemica s-a mutat din domeniul teoriei în cel al aplicării practice în momentul în care partidele politice au adoptat argumentele uneia sau alteia din părți ca propriile lor argumente. Interesele economice agrariene și valorile sociale tradiționale își găseau reflectarea în politica guvernelor conservatoare, în timp ce Partidul Liberal, reprezentînd clasa mijlocie în ascensiune a comercianților și industriașilor, stăruia asupra realizării unei economii naționale după modelul occidental. Dar problemele în discuție nu aveau să fie rezolvate; ele vor continua să genereze controverse mult timp în secolul al XX-lea.

3
DOMNIA REGELUI CAROL
1881–1914

VIAŢA POLITICĂ

Structura politică a Regatului României între 1881 şi 1914 a rămas în esenţă cea a Principatului. Constituţia din 1866, modificată în 1884, mai ales în probleme referitoare la dreptul de vot, asigura cadrul general al activităţii politice.

Relaţiile dintre diversele ramuri ale guvernării continuau să se bazeze, cel puţin în teorie, pe principiul separării puterilor şi pe mecanismul verificării şi echilibrului. Însă rolul justiţiei în guvernare era limitat prin subordonarea sa în practică Executivului şi Legislativului. Inamovibilitatea judecătorilor fusese lăsată la discreţia Legislativului prin Constituţia din 1866, dar încetul cu încetul principiul a devenit o realitate, în special ca rezultat al legislaţiei din 1890 şi 1909. Cu toate acestea, Regele şi Consiliul de Miniştri au influenţat în mod decisiv compoziţia magistraturii şi în consecinţă — prin puterea lor de a numi — concepţia ei socială şi politică. Totuşi, puterea potenţială a justiţiei era imensă, mai ales dacă era recunoscut dreptul ei de a declara neconstituţionalitatea legilor. Constituţia nu includea nici o menţiune precisă în acest domeniu. În ciuda unor încercări sporadice de a stabili principiul reexaminării judiciare a constituţionalităţii legislaţiei în deceniile ce au urmat promulgării Constituţiei din 1866, doar în 1912, în celebrul proces al Societăţii de Tramvaie din Bucureşti, Curtea de Casaţie a recunoscut dreptul instanţelor judecătoreşti de a examina constituţionalitatea legilor.[1] Şi-a bazat decizia pe două considerente: în primul rînd, principiul separării puterilor şi necesitatea logică a unui număr de trei ramuri ale guvernării, care să se controleze permanent una pe alta, şi, în al doilea rînd, obligaţia constituţională a instanţelor judecătoreşti să aplice legile şi, ca atare, necesitatea să aleagă, în mod efectiv, între articolele Constituţiei şi legile adoptate de Legislativ. Totuşi, practica revizuirii judiciare nu a devenit o trăsătură caracteristică a artei guvernării româneşti. Cu toate că independenţa justiţiei în raport cu ramura

[1] Paul Negulescu şi George Alexianu, *Tratat de drept public*, II, Bucureşti, 1943, pp. 73–74.

executivă era frecvent declarată, instanțele judecătorești nu au contestat în mod serios niciodată sistemul politic în perioada dintre cele două războaie mondiale.

Biserica Ortodoxă a continuat să servească drept bastion al conștiinței naționale, dar nu a mai jucat un rol direct în treburile politice. Laicizarea instituțiilor politice, începută din secolul al XVIII-lea, a fost desăvîrșită, prin legislația adoptată în ultimii ani de domnie ai lui Cuza și prin Constituția din 1866. Totuși, nu exista o separare a statului și a Bisericii, deoarece Constituția declara ortodoxismul ca religie dominantă. Termenul „dominant" însemna că Biserica Ortodoxă fusese legată în mod inextricabil de dezvoltarea istorică a națiunii române și reprezenta credința marii majorități a populației; în consecință, era îndrituită să aibă întîietate față de celelalte culte din țară. Dar nu exista nici o îndoială că interesele statului erau mai presus de orice, o situație consacrată prin legea cu privire la rînduielile bisericești, adoptată de către Parlament în 1872. Ea permitea ca interesele politice să prevaleze în alegerea mitropoliților și a episcopilor eparhioți, acordînd locuri în colegiul electoral tuturor deputaților și senatorilor ortodocși din Parlament, care în felul acesta depășeau clerul din punct de vedere numeric. Legea mai stabilea că Sfîntul Sinod era principalul organ de guvernare al „Bisericii naționale române", dar reducea simțitor libertatea sa de acțiune. Sinodul nu putea să adopte nici o lege care ar fi contrazis legile statului și nu putea aplica nici un fel de legislație bisericească pînă cînd nu era recunoscută de către șeful statului. Aceste stipulații au fost determinate firesc de faptul că legea română nu recunoscuse în mod tradițional separarea bisericii de stat. Predominarea statului se manifesta și în Legea cu privire la clerul mirean și la seminarii, adoptată de Parlament în 1893. Legea promitea îmbunătățirea condițiilor materiale și de educație ale clerului parohial prin instituirea plății regulate a salariilor preoților de către guvern și de către comune, precum și prin impunerea unei mai mari rigurozități la întocmirea planurilor de învățămînt din seminarii. Dar statul și-a păstrat ultimul cuvînt în toate aceste probleme și a slăbit astfel și mai mult autonomia bisericii.[2]

Faptul că preocupările seculare privind locul bisericii erau de cea mai mare importanță pentru politicienii români a fost pus în evidență de hotărîrea lor ca noul stat național să fie consolidat printr-o biserică națională. Ei și-au făcut cunoscute intențiile în Constituția din 1866, care declara

[2] C. G. Dissescu, *Cursul de drept public român, II: Dreptul constituțional*, București, 1890, pp. 440–442; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, III, București, 1981, pp. 129–139.

Biserica Ortodoxă Română „independentă de orice ierarhie străină". Legislația din 1872 a mers mai departe, proclamînd biserica „autocefală". Dar aceasta nu putea avea valabilitate canonică fără asentimentul Patriarhului de la Constantinopol. Problema a devenit subiect de îndelungate negocieri și adesea de amare recriminări, însă pînă la urmă s-a ajuns la o înțelegere între guvernul român și Patriarhie în 1885. Biserica Română era independentă în sensul că își putea administra propriile sale treburi în conformitate cu canoanele Bisericii Răsăritene fără vreun amestec din partea altor biserici, respectînd în același timp și unitatea spirituală a ortodoxiei.

În viața politică a Regatului României, partidele au fost motoarele care au făcut să funcționeze mașinăria complexă a guvernării, dar acestea nu au respectat întotdeauna spiritul legilor pe care ele însele le formulaseră. Între 1881 și 1914 erau două partide importante — Conservator și Liberal. În general, conservatorii au continuat să reprezinte interesele marilor moșieri, iar liberalii pe cele ale clasei mijlocii, de comercianți și industriași, în plin avînt. Dar rolurile sociale și economice erau în continuă schimbare în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Marea proprietate funciară trecea din mîinile tradiționalei clase moșierești, formată din descendenți ai vechilor familii boierești, în cele ale nou îmbogățitei clase mijlocii. Multe dintre acele moșii care se mai aflau în posesia vechilor moșieri fuseseră ipotecate la Creditul Funciar Rural, controlat de către liberali. Persistau diferențe în politica economică. Marii moșieri (și cei care luau în arendă pămînturile lor, arendașii) sprijineau liberul schimb, așa cum îl promovau conservatorii, pentru că le-ar fi dat posibilitatea să-și exporte grînele și vitele mai ușor, în timp ce clasa mijlocie, reprezentată de către liberali, își vedea interesele mai bine servite de tarifele protecționiste. Totuși, și în acest caz, granițele dintre cele două clase erau departe de a fi rigide. Burghezia urbană — în special negustorii și bancherii, care au părăsit ocupațiile comerciale și financiare și și-au cumpărat pămînt — a adoptat concepția vechilor moșieri conservatori, iar acei moșieri care își vînduseră sau pierduseră domeniile au intrat în rîndurile clasei mijlocii orășenești și și-au luat posturi în aparatul funcționăresc. În consecință, un număr crescînd de moșieri și foști moșieri și-au unit forțele cu cele ale liberalilor, în timp ce o seamă de bancheri și negustori au găsit în conservatori parteneri convenabili pentru promovarea intereselor lor economice.

Largi segmente ale populației erau practic excluse din viața politică și astfel exercitau o influență redusă asupra cursului evenimentelor. Țăranii, în cea mai mare parte, continuau să fie simpli spectatori. Capacitatea electorală a acestora era micșorată de prevederea participării la vot doar a celor

cu venituri înalte; în ciuda cîtorva tentative nobile, un partid țărănesc viabil nu a reușit să se dezvolte înainte de Primul Război Mondial. Clasa muncitoare de la orașe era și ea foarte slab reprezentată, dar se afla într-o situație ceva mai bună decît țărănimea. După o perioadă de criză, în 1910 a apărut un Partid Social-Democrat, care promitea o apărare viguroasă a intereselor economice și politice ale muncitorilor. Dar micul lor electorat i-a împiedicat pe socialiști să constituie o amenințare serioasă pentru marile partide, în preajma războiului aceștia neavînd nici un deputat în Cameră.

Doar o mică parte a populației participa la viața politică. În afară de condiții de venituri pentru vot, sistemul colegiilor electorale și manipulările guvernului au limitat de asemenea participarea la procesul electoral. O revizuire a legii electorale în 1884 a sporit doar cu puțin numărul alegătorilor admiși de Constituția din 1866. Existau acum trei colegii electorale pentru Camera Deputaților, în loc de patru. Primele două îi reprezentau pe cei înstăriți de la sate și, respectiv, din marile orașe și tîrguri, și alegeau 145 de deputați; cel de-al treilea îi reprezenta pe țărani, marea majoritate a populației, și alegea doar 38 de deputați, cu opt mai mulți decît în vechiul sistem structurat pe patru colegii. Numărul de alegători eligibili în fiecare colegiu a crescut continuu pe măsura dezvoltării economice și a sporirii numărului de persoane capabile să satisfacă condițiile de proprietate și venit pentru sufragiu. În 1888, de exemplu, numărul de alegători pentru cele trei colegii a fost de 9 151, 24 750 și, respectiv, 25 776, adică un total de 59 677; în 1905, cifrele corespunzătoare erau 15 973, 34 742 și 42 907, adică un total de 93 622. Corpul electoral pentru Senat era considerabil mai mic, datorită exigențelor mai mari privind proprietatea și venitul. În 1905, cele două colegii ale sale erau compuse din 10 659 și, respectiv, 13 912 alegători, adică un total de 24 571.

O analiză a alegerilor din 1911 sugerează cît de reprezentative erau Camera Deputaților și Senatul pentru populație în general. Din 1 644 302 bărbați adulți, au fost înregistrați 101 339 alegători care să voteze pentru Cameră (6,16 la sută) și 24 921 pentru Senat (1,5 la sută). Dintre aceștia, la alegerile pentru Cameră au participat doar 73 633 (74,2 la sută din cetățenii cu drept de vot) și 18 003 pentru Senat (72,2 la sută). Astfel, un deputat reprezenta 402 alegători, iar un senator, 164. Marii proprietari au dominat alegerile. De exemplu, în Colegiul I al Camerei, 60 la sută din alegători aparțineau acestei categorii, în timp ce 10 la sută erau angajați în comerț și industrie; în Colegiul II, compus în special din burghezie, 27 la sută erau funcționari publici, 23 la sută negustori și industriași, 14 la sută proprietari, 5 la sută avocați, iar procente mai mici erau formate din

oameni cu alte profesiuni; în Colegiul III, 57 la sută erau proprietari de pământ (în special țărani), 10 la sută preoți, 10 la sută învățători și 8 la sută mici comercianți. Preponderența marilor moșieri în cele două colegii electorale pentru Senat era izbitoare — 60 și, respectiv, 40 la sută — marea burghezie reprezentînd majoritatea în procentele rămase.[3]

Regele deținea un rol-cheie în determinarea rezultatului alegerilor, în virtutea prerogativei sale constituționale de a numi viitorul prim-ministru. Cam prin ultimele decenii ale secolului, procedurile de schimbare a guvernelor fuseseră perfecționate. Procesul începea cu demisia guvernului în funcție, consultări între Rege și politicienii de frunte și alegerea unuia dintre aceștia din urmă pentru formarea noului guvern. Prima îndatorire a noului prim-ministru desemnat, după ce își alegea cabinetul, era organizarea alegerilor pentru o nouă Cameră și un nou Senat. Aceasta era responsabilitatea ministrului de Interne, care mobiliza prefecții de județe și restul aparatului administrativ de stat, a căror loialitate fusese verificată pentru a se asigura că opoziția va fi copleșită în alegerile ce urmau. Între 1881 și 1914, ca urmare a zelului lor, nici un guvern desemnat de către Rege nu a fost dezamăgit la urne. „Rotația" partidelor a devenit și ea regulă în această perioadă. S-a încetățenit practica potrivit căreia Regele alterna la guvernare cele două principale partide — Liberal și Conservator (inclusiv junimiștii) — ca mijloc de rezolvare a serioaselor probleme economice și politice și de menținere a propriei sale puteri politice, plasînd în stare de echilibru un partid în raport cu celălalt și cerîndu-le să concureze pentru favorurile sale. Practica era acceptată ca normală și oportună, cu excepția partidelor excluse din calcul, dat fiind că oferea o garanție în plus de stabilitate politică.

Fără a ține seama de unele deficiențe, sistemul politic asigura o protecție substanțială a libertăților civile ale cetățenilor. Garanțiile constituționale privind libertatea de asociere și de întrunire erau respectate, iar presa se bucura de cea mai mare libertate posibilă. Cetățenii puteau da statul în judecată, adică organele administrative, pentru încălcarea drepturilor ce le erau garantate de Constituție. Constituția revizuită din 1884 a întărit această protecție, scoțînd de sub jurisdicția curților administrative astfel de cazuri, dat fiind că sistemul existent permitea Executivului să dea sentințe cu privire la propriile sale acte. Legislația din 1905 a consolidat acest aspect al separării puterilor, înființînd o a treia secțiune a

[3] Matei Dogan, *Analiza statistică a „democrației parlamentare din România"*, București, 1946, pp. 10–14.

Curții de Casație, care să asculte plîngerile cetățenilor împotriva abuzurilor comise de către aparatul de stat. Astfel de cazuri par să fi fost însă rare.

Sistemul politic dădea majorității cetățenilor prea puțină experiență, dacă nu deloc, în conducerea propriilor lor treburi. În afară de drepturile electorale limitate, concentrarea puterii la centru, în București, tindea să descurajeze participarea la viața publică. În virtutea legilor adoptate între 1892 și 1903, Ministerul de Interne exercita o putere imensă asupra treburilor din județe și comune. În calitatea sa de ministru răspunzător pentru administrarea generală a țării și menținerea ordinii publice, conducătorul acestui minister avea în supraveghere generală activitatea consiliilor județene și comunale și examina și supunea aprobării regale bugetele județelor și ale celor mai importante comune. El era cel care, într-adevăr, numea prefecții de județ, al căror rol dovedește, în mod pertinent, gradul de control exercitat de către aparatul birocratic central asupra administrației locale. Prefectul era înainte de toate reprezentantul guvernului și era direct răspunzător față de ministrul de Interne pentru îndeplinirea tuturor instrucțiunilor acestuia. În afară de „conducerea" alegerilor parlamentare, el supraveghea activitatea tuturor oficialităților administrative din județ, era împuternicitul guvernamental în consiliul județean și putea participa la deliberările acestuia sau să-l dizolve, fiind în același timp răspunzător pentru ordinea publică. Astfel de puteri extinse sugerează că, practic, toate deciziile diverselor organe ale administrației sătești și județene, pentru a fi valabile, trebuiau supuse aprobării uneia sau alteia dintre oficialitățile guvernului. Faptul acesta plasa adeseori administrația locală în impas, întrucît deosebirile de păreri ale Bucureștilor cu privire la marea politică și necunoașterea condițiilor locale făceau aproape imposibil să se acționeze cu promptitudine. Criticii de la începutul secolului se plîngeau că cele două năpaste ale administrației existente — centralizarea și „funcționarismul" — anulaseră nobilele principii înscrise în Constituție. Ei cereau să le fie dată personalităților locale mai multă responsabilitate în conducerea treburilor locale, pentru a reînvia interesul pentru viața publică și a stimula spiritul de inițiativă la sate și în județe.[4]

Liberalii au dominat viața politică timp de zece ani — fapt fără precedent — după Războiul de Independență, din anul 1878 pînă în anul 1888. Primul-ministru și politicianul de frunte al epocii sale a fost Ion Brătianu. Posedînd o enormă experiență politică începînd cu anul 1848, rezolvase cu mare iscusință problemele complexe decurgînd din lupta pentru inde-

[4] Paul Negulescu, *Tratat de drept administrativ român*, I, ed. a II-a, București, 1906, pp. 229–230, 321–324.

pendență și proclamarea Regatului. În felul acesta a devenit indispensabil atît Regelui, cît și propriului său partid. Dar, după proclamarea Regatului și mai ales în urma controversei cu privire la modificarea Constituției din 1884, Brătianu a devenit din ce în ce mai autoritar în dubla sa calitate de prim-ministru și șef de partid. A instituit un soi de conducere personală atît în guvern cît și în partid. Metodele și intențiile sale s-au vădit în modul în care liberalii de la guvernare au condus alegerile parlamentare din noiembrie 1884. Prefecții și restul aparatului administrativ de la toate nivelurile au recurs la toate mijloacele posibile pentru a asigura victoria guvernului, iar după aceea mandatele numeroșilor deputați și senatori din opoziție au fost invalidate.

În calitate de prim-ministru, Brătianu a continuat centralizarea aparatului funcționăresc, concentrînd din ce în ce mai mult puterea în propriile sale mîini.[5] În afară de funcția de prim-ministru, a deținut, într-un moment sau altul, un număr de alte portofolii, în special cel al Internelor între 1884 și 1887. Toate directivele importante proveneau de la el și nici o decizie ministerială, parlamentară sau de administrație locală importantă nu putea fi luată fără aprobarea sa. Schimba frecvent membrii cabinetului, nu pentru a îmbunătăți eficiența acestuia, ci pentru a rezolva niște răfuieli mai vechi din cadrul partidului său. Toate aceste practici au ajuns să-l izoleze de colegii săi și au descurajat o serie de oameni de talent să-și asume posturi guvernamentale sau ministeriale. Acestea au dus la cea mai dureroasă ruptură personală posibilă, despărțirea, în 1884, de vechiul său prieten C.A. Rosetti. De cîțiva ani, facțiunea radicală liberală, condusă de Rosetti, fusese din ce în ce mai mult în dezacord cu liberalii de la guvernare în privința unei întregi serii de probleme — extinderea sufragiului la mai mulți membri ai clasei mijlocii și ai celei de jos și alegeri corecte, fără intervenție guvernamentală, descentralizarea administrației, altă reformă agrară și respectarea procedeelor democratice în conducerea atît a treburilor parlamentare, cît și a celor de partid — contravenind toate comportamentului și obiectivelor majorității liberale conduse de către Brătianu. Gruparea liberală radicală nu a supraviețuit decesului lui Rosetti în 1885. Membrii ei s-au alăturat altor grupări sau, precum junimistul de odinioară Gheorghe Panu, au format propriile lor mici grupări.

Brătianu nu se temea de membrii propriului său partid și nici de opoziția din interiorul și din afara Parlamentului, întrucît se bucura de deplina

[5] Pentru o apreciere deosebit de critică a metodelor lui Brătianu, vezi Frédéric Damé, *J. C. Bratiano; L'ère nouvelle—la dictature*, ed. a II-a, București, 1886, pp. 6–42.

încredere a Regelui Carol. O relație de simpatie promițătoare se stabilise între ei, bazată pe similitudinea de idei cu privire la chestiunile majore de politică internă și de politică externă. Brătianu acceptase orientarea progermană a lui Carol în materie de politică externă și reorganizarea armatei după model prusac, în timp ce Carol îi dăduse prim-ministrului său mînă relativ liberă în aplicarea politicii interne, atîta vreme cît respecta prerogativele Coroanei. Într-un anumit sens, Brătianu beneficia de lipsă de concurență. Cu excepția junimiștilor, care sprijineau într-adevăr orientarea progermană în politica externă, dar nu se bucurau de nici un fel de popularitate și, ca atare, nu puteau forma majoritatea parlamentară și aparatul administrativ necesar să-i mențină la putere, nu exista nici o altă grupare politică în stare de performanțe superioare liberalilor lui Brătianu. Totuși, relația dintre Brătianu și Rege nu se putea numi de prietenie. Carol își aprecia prim-miniștrii doar în funcție de utilitatea lor. Pentru el, această funcție era de importanță crucială: majoritatea în Cameră nu însemna nimic; omul de la „cîrmă" era totul.

Metodele de forță ale lui Brătianu erau neîndoielnic inspirate, în parte, din facționalismul spre care erau înclinați liberalii și din necesitatea ce decurgea din aceasta de a întări disciplina de partid. Nucleul de sprijin în cadrul partidului lui Brătianu rămînea facțiunea sa de radicali, dar după despărțirea de Rosetti, el se va bizui din ce în ce mai mult pe personalitățile de frunte ale partidului, printre care Eugeniu Carada (1836–1910), director la Banca Națională și principal consilier al lui Brătianu în probleme financiare; Dimitrie A. Sturdza (1833–1914), viitor președinte al Partidului Liberal (1892–1908) și prim-ministru în patru rînduri, între 1895 și 1908, și economistul Petre S. Aurelian.

Brătianu a fost nevoit să se confrunte permanent cu membrii disidenți ai partidului său. Neîndoielnic, unul dintre cele mai supărătoare incidente a fost defecțiunea unui grup de tineri juriști, reprezentînd exact tipul de membru de partid pe care Brătianu se străduise întotdeauna să-l recruteze. Remarcabili printre aceștia erau Take Ionescu (1858–1922), care își luase licența în Drept la Paris în 1881 și era editor al gazetei *Românul*, și Nicolae Fleva (1840–1914), membru al „coaliției de la Mazar Pașa", orator emoționant și primar al Bucureștilor în 1884. Împreună cu colegii lor au intrat în Parlament cu sprijin liberal, dar, la începutul anului 1885, au început să-și manifeste independența, criticînd sistemul politic existent. În cele din urmă, un an mai tîrziu, s-au declarat oficial în opoziție și și-au alcătuit propria lor grupare. Făceau o distincție netă între ei ca liberali în toată puterea cuvîntului și liberalii de la guvernare, iar în dezbaterea

privitoare la răspunsul Parlamentului la mesajul Tronului ei au denunțat drept „corupt" genul de liberalism practicat de Brătianu.[6]

Partidul Conservator i-a dat lui Brătianu mai puțin de furcă decît au făcut-o disidenții din propriul său partid. În anii imediat următori Războiului de Independență, conservatorii erau în derută. Unii se îndepărtaseră cu totul de partid, considerînd politica acestuia ca neavînd contingență cu realitățile vremii. Alții l-au părăsit întrucît perspectivele partidului de a veni la putere în viitorul apropiat păreau sumbre. Poate că cel mai notabil defector a fost Vasile Boerescu, care, în calitate de ministru de Externe în guvernul Catargiu, susținuse convenția comercială cu Austro-Ungaria și care intrase în guvernul liberal în 1879. În anul 1880, cîțiva conservatori, conduși de Lascăr Catargiu, au încercat să dea o infuzie de viață partidului, formînd un club politic la București și elaborînd un program al partidului și un statut ca mijloc de a impune disciplina în rîndul membrilor acestuia. Dar noua organizare n-a propășit, iar Catargiu a fost nevoit să recurgă la diverse combinații politice pentru a contracara atotputernica mașină de partid liberală. Mai întîi, a unit în 1884 partidul său cu o grupare liberală disidentă, condusă de Gheorghe Vernescu, pentru a înființa așa-numitul Partid Liberal Conservator.[7] Colaborarea lor avea puțin de a face cu principiile — ea era de ordin tactic, și anume opoziția față de guvernul Brătianu. Dar, pentru a realiza această fuziune, Catargiu a fost nevoit să adere la anumite principii liberale — descentralizarea administrativă și libertatea presei — deși conservatorii fuseseră în mod tradițional pentru centralizare și pentru impunerea unor restricții presei. Noul partid va constitui cel mai important element al așa-numitei „Opoziții Unite" față de guvernul Brătianu, dar conservatorii s-au dovedit ineficienți în Parlament între 1883 și 1888.

Junimiștii constituiau probabil cea mai strîns unită grupare politică conservatoare din acea perioadă, dar s-au ținut deoparte de aripa Catargiu a partidului în mai tot deceniul al nouălea. Titu Maiorescu și Theodor Rosetti au fost membri ai comitetului executiv al partidului în 1880 și 1881, dar erau în dezacord cu conducerea acestuia. Doreau un nou program „de acțiuni și idei practice", însă Catargiu și sprijinitorii săi continuau să se inspire din metodele unei epoci anterioare. Junimiștii și-au urmărit propriul lor

[6] P. Cîncea, *Viața politică din România în primul deceniu al independenței de stat*, București, 1974, pp. 198–203; Take Ionescu, *Discursuri politice*, I, 1886–1892, București, 1987, pp. 69–81.

[7] Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne: Partidul Conservator*, București, 1987, pp. 60–66.

program și propria lor agendă legislativă, pe care Petre Carp, liderul lor politic recunoscut, le-a făcut publice în 1881, văzând în aspectele cruciale o deviere de la obiectivele conservatoare tradiționale.[8] Într-un discurs în fața Camerei Deputaților, din 30 martie, care s-a făcut cunoscut sub titlul de *Era Nouă*, el accepta „democratizarea" societății românești ca un fapt împlinit, cu toate că procesul prin care se realizase era considerat de el ca „imperfect". Aderînd la teoria lui Maiorescu a „formei fără fond", el găsea că procesul era nefiresc: democratizarea fusese introdusă de sus în jos și nu de jos în sus. Prin aceasta, înțelegea că instituțiile fuseseră create pe baza unor principii abstracte și nu-și regăseau originile în situația economică și socială existentă. Dar, pentru el, trecutul era trecut și a cerut colegilor săi să-și canalizeze eforturile spre organizarea viitorului. Propunea crearea unei „democrații a muncii", în care cele trei clase ale societății — țăranii, meșteșugarii și guvernanții — să fie deplin încurajați de către stat în realizarea sarcinilor lor specifice. Pentru țărani, el cerea adoptarea unor legi care să-i protejeze din punct de vedere economic (mai cu seamă, o lege cu privire la primogenitură, care să preîntîmpine fragmentarea gospodăriei țărănești și o alta care să reglementeze funcționarea cîrciumilor de la sate pentru a reduce alcoolismul) și să le dea posibilitatea să-și administreze propriile lor treburi (o lege care să recunoască statul drept „celula" în jurul căreia se formase întregul „organism social" și să abolească „artificiala" comună rurală, care se prinsese în plasa birocrației administrative de stat). Pentru meșteșugari, el propunea garantarea muncii lor și protejarea acestora împotriva concurenței neloiale, prin organizarea acestora în corporații. În sfîrșit, pentru guvernanți, propunea ca membrii administrației și judecătorii să fie admiși în funcție pe bază de merit și să fie puși la adăpost de influențe politice, pentru a fi în măsură să-și îndeplinească nestingheriți funcția lor de bază — creșterea producției întregii societăți. Cînd toate aceste sarcini vor fi fost îndeplinite, conchidea el, atunci va fi posibilă o guvernare națională, cu adevărat reprezentativă pentru interesele țării și, ca atare, răspunzînd mai bine cerințelor unui adevărat regim parlamentar.[9]

Programul lui Carp a asigurat o bază pentru o cooperare de scurtă durată între junimiști și Brătianu. În 1883 și 1884, ei au redactat termenii unei alianțe permanente, însă Brătianu a considerat exagerate pretențiile junimiștilor de împărțire a puterii și, atunci cînd a reorganizat guvernul, în

[8] În privința politicii junimiștilor în anii '80, vezi Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, București, 1975, pp. 239–269.

[9] P. P. Carp, *Discursuri*, I, București, 1907, pp. 261–267.

iunie şi noiembrie 1884, i-a lăsat pe junimişti pe din afară. În consecinţă, în decembrie, aceştia şi-au reafirmat propriul program şi s-au declarat a fi aderenţi ai conservatorismului. În următorii trei ani, au încercat să reîntinerească Partidul Conservator potrivit propriilor lor principii politice şi economice.

O altă grupare conservatoare, care a urmat o cale diferită de cea a Partidului Liberal-Conservator al lui Catargiu, era compusă din aşa-numiţii „tineri conservatori", conduşi de către Nicolae Filipescu (1862–1916), editorul influentului ziar *Epoca*. Obiectivul lor imediat era refacerea unui Partid Conservator „pur", pentru a se elibera de „tutela" liberalilor. Doar în felul acesta, judecau ei, conservatorii puteau fi ei înşişi şi puteau obţine mijloacele prin care să-şi materializeze ideile în legi şi instituţii. Cu toate acestea, în 1887, aceştia s-au alăturat diferitelor facţiuni liberale disidente din Parlament, ca singură cale eficientă de combatere a guvernului.

În ciuda opoziţiei din interiorul şi exteriorul Partidului Liberal, guvernul Brătianu a realizat schimbări politice şi economice semnificative, care au apropiat ţara de formele moderne. Revizuirea Constituţiei în 1884 şi reorganizarea administraţiei locale au constituit pietre de hotar în dezvoltarea democraţiei clasei mijlocii şi centralizarea administraţiei publice, iar o politică comercială protecţionistă şi promovarea industriei au contribuit la punerea bazelor unei economii naţionale diversificate.

După Războiul de Independenţă şi proclamarea Regatului, cererile de revizuire a Constituţiei, ce s-au făcut auzite încă de la adoptarea ei în 1866, au devenit mai insistente. Atenţia reformatorilor se concentra mai ales asupra legii electorale, pe care o denunţau ca nedreaptă şi nedemocratică. Liberalii, în general, susţineau că schimbările în structura statului şi evoluţia rapidă a relaţiilor economice şi sociale făcuseră revizuirea imperativă, dar conservatorii erau tot atît de hotărîţi să zădărnicească orice încercări de slăbire a puterii lor politice prin extinderea sufragiului. Vorbind în numele liberalilor radicali, C. A. Rosetti a inaugurat, la 29 august 1882, o nouă fază, mai vehementă, în dezbaterea cu privire la revizuire, printr-un editorial nimicitor, publicat în *Românul*, în care ataca legea electorală existentă, afirmînd că este „corupţie recomandată, impusă şi legalizată de Constituţie". Împreună cu suporterii săi, el a condamnat cota de impozitare înaltă cerută pentru dreptul la vot şi inegala repartiţie a deputaţilor şi senatorilor în colegiile electorale existente, dat fiind că acestea concentrau puterea în mîna cîtorva şi constituiau ca atare prima cauză a corupţiei şi nedreptăţii. Pe măsură ce campania pentru reformă se intensifica, radicalii au îndreptat atenţia opiniei publice în special asupra Colegiului IV al Camerei Deputaţilor (în care îşi exercitau dreptul electoral ţăranii) pen-

tru a arăta modul în care electorii acestuia erau împiedicaţi să se întrunească şi să-şi exprime liber voinţa, dar au descoperit de asemenea că presiunile guvernului aveau efecte similare în celelalte colegii, intimidarea fiind o chestiune relativ uşoară, dat fiind numărul redus de alegători. Pentru a elimina corupţia şi a consolida democraţia, ei cereau o creştere substanţială a numărului electorilor din fiecare colegiu.[10]

Brătianu era figura-cheie în procesul de reformă. Era favorabil revizuirii Constituţiei şi măririi electoratului, dar nu dorea să meargă atît de departe ca radicalii lui Rosetti. Raţiunile sale erau complexe. Nu există nici un dubiu că voia să ajungă la un compromis cu Rosetti, pentru a evita o ruptură făţişă între radicali şi adepţii săi mai moderaţi şi riscul dezintegrării partidului. Dar şi mai important pentru el pe termen lung era calculul pe care şi-l făcuse că schimbările modeste din sistemul electoral vor întări puterea politică a industriaşilor şi financiarilor, pe care îi considera principalul sprijin al Partidului Liberal în viitor. Guvernul său luase nenumărate măsuri pentru a încuraja industria, a acorda credite şi a stimula exportul, măsuri care măriseră şansele clasei mijlocii şi ale acelor mari moşieri pe care îi interesa dezvoltarea industriei autohtone. Aceste categorii începuseră să pretindă un rol mai mare în viaţa politică, deoarece doreau cu ardoare să creeze un cadru legal corespunzător pentru dezvoltarea economiei naţionale, pe care intenţionau să o conducă ele însele. Aceste scopuri coincideau cu cele ale lui Brătianu. Întărind burghezia prin reforma electorală, el intenţiona să dea încă o lovitură puterii marilor moşieri, care erau sprijinitorii de bază ai principalului său adversar, Partidul Conservator.

Regele a avut şi el un rol esenţial în procesul revizuirii Constituţiei. Propriile lui obiective erau nedisimulate. Nu era interesat în democratizare, dar dorea ca în Constituţie să se reflecte schimbările survenite în situaţia internaţională a României între 1878 şi 1881 şi urmărea sporirea listei civile şi a bugetului Casei Regale. Recunoştea că un anumit gen de reformă electorală era inevitabilă, dar era încrezător că Brătianu o va ţine în limitele „potrivite".

Conservatorii erau practic unanimi în opoziţia lor faţă de revizuirea Constituţiei, în special faţă de extinderea dreptului de vot în favoarea clasei mijlocii şi a celei de jos, dar abordau în mod diferit problema. Principala lor organizaţie politică, Coaliţia Liberal-Conservatoare a lui Catargiu, se pronunţa deschis pentru menţinerea legii electorale aprobată în 1866. Marii moşieri, care sprijineau coaliţia, se temeau că, dacă segmente mai largi

[10] G. Chiriţă, „Modificarea Constituţiei în 1884", în *Studii: revistă de istorie*, 23/4, 1970, pp. 150–162.

ale populației obțineau controlul asupra Legislativului, acestea vor adopta legi în detrimentul intereselor proprietății, și anume, o reformă a relațiilor agrare în favoarea țăranilor și poate chiar un impozit pe venituri. Junimiștii erau mai filozofi. Ei obiectau împotriva extinderii sufragiului, invocînd faptul că marea masă a populației era analfabetă și nu avea educație civică. În consecință, argumentau ei, aceasta ar deveni un simplu instrument de fraudă electorală și corupție politică, întrucît principiile politice care îi călăuziseră pe pașoptiști în 1866 erau prea sofisticate pentru masele de țărani români. În schimb, cereau aplicarea riguroasă a prevederilor existente ale Constituției cu privire la învățămîntul obligatoriu și la descentralizarea administrației publice, astfel încît țărănimea să fie pregătită să-și exercite datoriile cetățenești.

Alegerile parlamentare din aprilie 1883 au fost cruciale pentru succesul revizuirii constituționale. Brătianu a folosit încă o dată toate pîrghiile administrative de care dispunea pentru a-i împiedica pe conservatori să cîștige o treime din locurile de deputați și senatori, minimum necesar pentru a împiedica o modificare a Constituției. Mulțumită vigilenței Ministerului de Interne și a prefecților, liberalii au obținut o victorie zdrobitoare (132 de deputați guvernamentali și radicali față de 13 ai opoziției în Camera Deputaților, și 51 față de 11 în Senat). De aici înainte, caracterul autoritar al guvernării lui Brătianu avea să devină mai evident, iar oponenții săi au început să-l numească „Dictatorul" sau „Vizirul".

Lupta din Parlament privitoare la revizuirea Constituției a ținut din mai 1883 pînă în iunie 1884. Liberalii au rămas aproape singurii care dezbăteau problemele, întrucît conservatorii absentau sub motivul că prezența lor nu servea la nimic în fața comportamentului „arbitrar" și „absolutist" al guvernului. Singura excepție o constituiau cîțiva junimiști, inclusiv Titu Maiorescu, care continuau să se opună schimbărilor în legea electorală, dar nu aveau nici o influență asupra lucrărilor. Cele două Camere și-au încheiat lucrările și au adoptat la 8 iunie 1884 acele schimbări ale Constituției în favoarea cărora se manifestaseră liberalii lui Brătianu. Cu toate că a obținut astfel o victorie remarcabilă, Brătianu a pierdut sprijinul și prietenia lui Rosetti, care, împreună cu cîțiva adepți ai săi, a demisionat din Parlament la 13 iunie.

Cu toate că numărul alegătorilor a crescut întru cîtva, cel mai important rezultat al revizuirii Constituției a fost consolidarea influenței politice a clasei mijlocii. Colegiile electorale I și II pentru Camera Deputaților au fost contopite într-un singur colegiu mai mare, care oferea păturii de sus a clasei mijlocii o voce într-un organism ce fusese anterior dominat de

către marii moşieri conservatori. În noile colegii II şi III, alte elemente ale clasei mijlocii, în special micii meşteşugari şi comercianţi de la oraşe şi învăţătorii şi preoţii de la sate, au cîştigat votul direct, drept rezultat al unui census mai mic, mărind în felul acesta influenţa generală a clasei mijlocii şi numărul reprezentanţilor ei în Parlament. Din cele 183 de locuri de deputaţi pentru Cameră, 75 în colegiul I şi 33 în colegiile II şi III — 108 în total — erau rezervate clasei mijlocii. Senatul era şi el mai sensibil la influenţa clasei mijlocii, dar a rămas un bastion conservator. Consolidarea industriaşilor şi financiarilor aparţinînd clasei mijlocii a dus la modificări importante în modul în care Parlamentul aborda chestiunile economice vitale. Această explică, de exemplu, de ce o serie de legi pentru stimularea industriei şi mărirea creditelor au fost adoptate după 1884 şi de ce convenţia comercială din 1875 cu Austro-Ungaria nu a fost reînnoită. Noua lege electorală, totuşi, a făcut prea puţin pentru marea masă a populaţiei. A lăsat ţărănimea fără o adevărată reprezentare în Parlament.

Deşi Constituţia revizuită continua să limiteze exprimarea voinţei populare în faţa urnelor de vot, ea a extins drepturile cuvîntului scris. Drept rezultat, a avut loc o înflorire a ziarelor. În ce le priveşte, acestea au stimulat viaţa politică prin popularizarea ideilor în rîndurile unor largi segmente ale populaţiei şi prin contribuţia semnificativă adusă la modelarea opiniei publice. Principala limitare a libertăţii presei era interzicerea criticilor directe la adresa dinastiei, dar nici chiar unele urmăriri în justiţie demne de reţinut nu au împiedicat tendinţa generală de largă discutare publică a chestiunilor importante.[11]

O dată încheiată cu succes lupta cu privire la revizuirea Constituţiei, guvernul liberal şi-a îndreptat atenţia spre economie. Preocuparea sa majoră era independenţa economică. Aceasta, fără îndoială, nu putea fi obţinută dacă ţara nu depăşea tradiţionala sprijinire pe agricultură. Susţinut de către clasa mijlocie şi apelînd la economiştii „industrializatori" pentru justificarea teoretică, guvernul s-a lansat într-un program multilateral pentru a crea o industrie naţională viabilă, oferindu-le întreprinzătorilor atît protecţie, cît şi încurajare. Pe de o parte, a adoptat o nouă lege generală a tarifelor vamale, în mai 1886, care a mărit simţitor taxele, impunînd o supratxă de 30 la sută la importurile din acele ţări care aplicau o supratxă similară la produsele româneşti. Principalul scop era protejarea manufacturilor din interior împotriva concurenţei străine. În 1886 şi 1887 guvernul a renegociat tratatele comerciale cu Marea Britanie, Franţa şi Germania

[11] C. Dissescu, *Cursul de drept public român*, II, pp. 461–463; Nicolae Iorga, *Istoria presei româneşti*, Bucureşti, 1922, pp. 132–168.

în spiritul noului protecţionism. Liberalii au încurajat de asemenea industria în mod direct prin acordarea unei diversităţi de stimulente întreprinzătorilor particulari. Adoptarea la 12 mai 1887 a primei legi cuprinzătoare care să sprijine industria naţională, reflectînd ideile lui Petre S. Aurelian, a creat numeroase precedente pentru intervenţia de mai tîrziu a statului în economie. În virtutea acesteia, persoanele care deţineau întreprinderi cu un capital de cel puţin 50 000 lei şi foloseau un minim de 25 de muncitori sau care doreau să înfiinţeze o astfel de întreprindere urmau să capete cu titlu gratuit 1 pînă la 5 ha de pămînt, să beneficieze de scutire de orice impozite directe timp de 15 ani şi de taxe vamale la importul utilajelor necesare, precum şi de reduceri semnificative ale costului transportului pe calea ferată pentru materiile prime şi produsele finite.

În calculele liberalilor agricultura ocupa în mod clar un loc secundar, dar aceştia nu-şi puteau permite să ignore bazele economiei ţării. În loc să formuleze o politică agrară cuprinzătoare, ei au tratat problemele specifice ale acesteia pe măsură ce se iveau. Legislaţia adoptată a uşurat situaţia a diverse categorii de ţărani, dar interesul major al liberalilor era creşterea producţiei. Pentru acest motiv, aceştia nu au alterat structura dominantă a agriculturii şi nici nu au încălcat drepturile de proprietate ale moşierilor.

Liberalii au încercat să realizeze un echilibru între cele două ţeluri principale ale politicii lor agrare. Pe de o parte, au încercat să consolideze poziţia producătorilor rurali independenţi, ca bastion politic al monarhiei, o idee care se înţelege de la sine din legea rurală din 1864, dar, pe de altă parte, au impus norme de muncă stricte masei ţăranilor pentru a asigura un nivel înalt de producţie. Astfel, în 1878, au aprobat reglementările, în conformitate cu reforma din 1864, potrivit cărora li se acorda pămînt diverselor categorii de ţărani, în special noilor căsătoriţi („însurăţeilor") care nu primiseră nimic. Apoi, au aprobat legi privind vînzarea unor loturi mici, din fondul funciar al statului, altor ţărani, precum şi legi pentru protejarea micilor gospodării ţărăneşti împotriva achiziţionării pămîntului lor de către moşieri şi arendaşi. Liberalii au făcut şi o tentativă modestă de a acorda credite micilor producători rurali, adoptînd, în 1881, legea cu privire la birourile de credit agricol. Ei preconizau investirea unor fonduri de stat pentru punerea în aplicare a programului, ca apoi acestea să fie înlocuite treptat cu capital provenind de la membrii fiecărei instituţii de credit. Proiectul, care ilustra metoda preferată a liberalilor de a combina întreprinderea particulară cu intervenţia statului, a lîncezit, dat fiind că ideea asocierii era prea nouă, cerinţele de garanţii îi excludeau pe cei

mai nevoiași (deci, majoritatea țăranilor), iar termenul împrumuturilor — maximum nouă luni — era prea scurt pentru a produce rezultatele dorite. Legea cu privire la contractele agricole din 1882, sprijinită de Rosetti și de radicali, a adus o oarecare ușurare țăranilor prin eliminarea pedepselor penale pentru neîndeplinirea obligațiilor lor față de moșieri și prin rezervarea a două zile pe săptămînă pentru a-și lucra propriul pămînt.

Relația dintre Brătianu și Rege, care fusese productivă și reciproc avantajoasă, a fost supusă, după 1884, unui atac public crescînd. Opoziția Unită continua să denunțe practicile „dictatoriale" ale primului-ministru și abuzurile administrative la care acesta închidea ochii. Acțiunile monarhului însuși au fost supuse unei cercetări atente. Presa se afla în fruntea acestei campanii. În *Lupta*, Gheorghe Panu, liderul unei facțiuni radicale, îl acuza pe Rege că face abuz de prerogativele sale, că permite miniștrilor să ignore Constituția și sugera că acesta ar trebui să abdice. Rezultatul a fost că Panu, tradus în fața instanței în 1887, a fost găsit vinovat de calomniere a Regelui într-un articol intitulat „Omul periculos", dar, fugind la Paris, a scăpat de o condamnare la doi ani de închisoare.[12] Mai reținute, dar nu mai puțin elocvente, au fost criticile tinerilor conservatori din *Epoca*; acestea îl acuzau pe Rege că nu ține seama de Constituție și că păstrează în funcție guvernul Brătianu mult după ce încetase să mai reprezinte voința țării. În ciuda presiunilor insistente de a-l înlocui pe primul-ministru, Carol ezita să acționeze în acest sens, pentru că avea prea puțină încredere în capacitatea conservatorilor și a altor membri ai opoziției de a guverna în mod eficient. În același timp ezita să-i informeze despre alianța cu Austro-Ungaria și cu Germania, pe care o încheiase în 1883 împreună cu Brătianu și o ținuse secretă.

Cărțile au fost date în sfîrșit pe față în martie 1888. În alegerile din februarie, liberalii obținuseră o victorie remarcabilă. Cu toate că Brătianu ar fi putut domina în continuare opoziția cea mai îndîrjită, la 4 martie acesta, împreună cu întreg cabinetul său, a demisionat pe neașteptate. Se pare că și-a dat seama că pierduse încrederea Regelui. Carol, într-adevăr, considera că Brătianu era „uzat", că nu mai era capabil să guverneze țara într-un „mod creator" și că venise vremea să promoveze acele elemente care fuseseră excluse de la putere timp de aproape doisprezece ani. Dar semnele de nemulțumire din partea Berlinului și a Vienei în legătură cu plecarea lui Brătianu, unde era considerat drept exponent de frunte, alături de Rege, al orientării germane în politica externă, l-au convins pe Carol

[12] Corneliu Mateescu, *G. Panu și radicalismul românesc la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, București, 1987, pp. 66–71.

să-l recheme pentru a forma un nou guvern.[13] Cu toate acestea, Regele considera acest nou guvern ca fiind de tranziție, pînă cînd ar fi reușit să-i calmeze pe aliații săi străini. Opoziția a profitat de deruta partidului de guvernămînt pentru a-și spori atacurile la adresa primului-ministru și recurgea acum la adunări populare și la demonstrații de stradă pentru a-și impune punctul de vedere. Întrucît, în general, se considera că Brătianu se menținea la putere doar cu sprijinul Regelui, protestele publice s-au transformat într-o confruntare între Opoziția Unită și Carol. Cum opoziția nu dădea semne că slăbește presiunea asupra guvernului, Carol a tras concluzia că Brătianu pierduse sprijinul clasei mijlocii și al moșierilor, temîndu-se că menținerea liberalilor la putere ar putea pune în pericol însăși dinastia. A cerut de aceea demisia unui ministru care nu-i mai era de folos. La 22 martie, Brătianu a procedat în consecință. S-a retras din viața publică, petrecîndu-și ultimii ani ai vieții la moșia sa de la Florica, de lîngă Pitești, pînă la moartea sa survenită în 1891.

Succesorii lui Brătianu, conservatori de diverse nuanțe, separat sau împreună, au format guvernele între anii 1888 și 1895. După demisia lui Brătianu, Carol i-a adus la putere pe junimiști, o alegere surprinzătoare la prima vedere, întrucît acestora le lipsea o organizare politică puternică precum și un sprijin larg din partea electoratului. S-a oprit la ei, în parte, întrucît programul lor intern coincidea cu propria sa poziție în problemele majore, în special în ceea ce privea agricultura. În opinia sa, junimiștii aveau un plan acceptabil de rezolvare a „chestiunii țărănești", prin alocarea de pămînt din domeniile statului, care ar fi micșorat tensiunea din lumea rurală și ar fi păstrat în același timp marea proprietate moșierească. În plus, se putea conta pe ei că vor acționa ferm față de răscoala țărănească, abia izbucnită. Carol a fost condus deopotrivă și de considerente de politică externă. Nimeni nu era mai potrivit pentru a asigura în continuare încrederea în Germania și Austro-Ungaria ca junimiștii, care erau bine cunoscuți pentru simpatiile lor progermane și care cooperaseră cu Brătianu la elaborarea acestei politici. Carol nu a cerut Opoziției Unite să formeze guvernul, mai ales datorită faptului că îi considera pe membrii acesteia lipsiți de coeziunea și fermitatea cerute de împrejurări.

Guvernul junimist, instalat în martie 1888, l-a avut ca prim-ministru pe Theodor Rosetti, dar adevăratul său conducător era principalul teoretician politic al junimiștilor, Petre Carp. În ciuda extraordinarei sale abilități, lui Carp nu i s-a cerut să formeze guvernul, deoarece îl ofensase grav

[13] U. Bindreiter, *Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1875–1888*, Viena, 1976, pp. 249–250.

pe Rege, prin critica făţişă la adresa celor mai dragi idei ale lui Carol şi pentru că nu se înţelegea cu Lascăr Catargiu, liderul conservatorilor, pe care Regele îl ţinea în rezervă şi nu dorea să şi-l înstrăineze.

Cu toate că a înăbuşit prompt răscoala ţărănească în primăvara anului 1888, noul guvern n-a fost capabil să treacă legile prin Parlamentul dominat de liberali. La 8 septembrie, Parlamentul a fost dizolvat, iar Regele i-a cerut lui Rosetti să formeze un nou guvern. În campania electorală ce a urmat, junimiştii au enunţat un program moderat, de perspectivă, care promitea o administraţie cinstită şi eficientă, precum şi o preocupare plină de înţelegere pentru bunăstarea claselor dezavantajate din punct de vedere economic. În speţă, ei propuneau descentralizarea administraţiei şi protecţia populaţiei în general împotriva abuzurilor birocratice; protejarea judecătorilor împotriva presiunilor politice şi a îndepărtării lor arbitrare; alocarea unor loturi suplimentare micilor proprietari de pământ ca mijloc de stabilire a unei mai mari echităţi între moşieri şi ţărani; protejarea meseriaşilor împotriva „ignoranţei, accidentelor şi infirmităţilor bătrîneţii". Alegerile, ca de obicei, l-au confirmat pe primul-ministru desemnat de către Rege, iar Parlamentul, care s-a deschis la 1 noiembrie, se bucura de o confortabilă majoritate conservatoare. Dar junimiştii şi aliaţii lor conservatori erau departe de a fi uniţi. Neînţelegerile de ordin politic şi animozităţile personale au condus la căderea guvernului la 22 martie 1889, înainte ca să fi avut şansa de a acţiona în conformitate cu ambiţioasele sale promisiuni electorale.

Au urmat într-o succesiune rapidă trei guverne conservatoare. Cel mai important şi cu existenţa cea mai îndelungată (martie 1889–februarie 1891) a fost guvernul conservator „concentrat", numit astfel pentru că a fost format din toate facţiunile principale ale partidului (liberal-conservatorii, conservatorii „puri" sau grupul din jurul *Epocii*, condus de către Nicolae Filipescu, şi junimiştii). Avîndu-l în frunte pe generalul Gheorghe Manu, comandant al Armatei 4 Române de la Plevna în 1877, acest guvern îşi fixase, printre principalele sale obiective, unificarea Partidului Conservator. Întrucît ideea rotaţiei între liberali şi conservatori era acum în general acceptată, toate facţiunile conservatoare ajunseseră să privească partidul unit drept esenţial pentru succesul competiţiei lor cu liberalii.

Avantajele coeziunii s-au vădit curînd. În noiembrie 1891, avea să fie instalat „marele guvern conservator" — avîndu-l pe Lascăr Catargiu drept prim-ministru —, care, cel puţin în aparenţă, reprezenta un partid unificat şi se va menţine în funcţie timp de patru ani. Deşi continuau să funcţioneze două cluburi conservatoare separate — cel conservator propriu-zis

şi junimiştii — şi deşi Catargiu şi Carp îşi disputau conducerea partidului, intrarea lui Carp în cabinet ca ministru al Agriculturii, Industriei şi Comerţului şi a colegului său junimist, Alexandru Marghiloman (1854–1925), ca ministru de Justiţie, a pus bazele colaborării tuturor grupurilor conservatoare.

Prezenţa lui Take Ionescu în cabinet spune multe despre evoluţia vieţii de partid în ultimele decenii ale secolului. După întoarcerea sa de la studii în Franţa şi Anglia, Take Ionescu s-a alăturat Partidului Liberal, dar, aşa cum am văzut, dezamăgit de stilul de conducere al lui Ion Brătianu, a trecut, în 1886, în opoziţia conservatoare. La vremea respectivă, multor observatori li s-a părut neobişnuit ca cineva ale cărui origini şi înclinaţii erau burgheze să adere la partidul marilor moşieri. Cînd i s-a pus această întrebare în Camera Deputaţilor, Take Ionescu a replicat că a făcut acest pas din convingere, dezamăgit de întregul sistem de guvernare.[14] Aceeaşi cale a fost urmată şi de o serie de politicieni tineri şi ambiţioşi, în momentul în care conducerea Partidului Conservator încerca să-şi împrospăteze forţele. O caracteristică a ultimelor două decenii ale secolului a fost faptul că originea socială îşi pierduse mult din semnificaţia sa de criteriu al apartenenţei la un partid sau altul. După 1900, atît Partidul Liberal, cît şi cel Conservator aveau viguroase aripi burgheze şi moşiereşti.

Noul guvern conservator a fost puternic influenţat de către junimişti. Programul său, elaborat în preajma alegerilor parlamentare din februarie 1892, constituia o reformulare a programului junimiştilor, enunţat pentru prima oară de către Petre Carp, în 1881, sub titlul de *Era Nouă* şi revizuit apoi în 1888. Astfel, conservatorii au realizat cel puţin temporar unitatea în mare parte pe baza principiilor junimiste. Conducerea ideologică a junimiştilor şi preponderenţa lor în cabinet sugera că adevăratul cap al guvernului era Carp, nu Catargiu.

Liderii guvernării s-au impus ca apărători ai ordinii şi preconizau unele schimbări. În 1892 au adoptat legi ce extindeau controlul administraţiei centrale asupra judeţelor şi subdiviziunilor lor, transferînd numeroase responsabilităţi de administraţie locală de la primari şi consiliile comunale la prefecţi şi subordonaţii acestora; în 1893, conservatorii au înfiinţat jandarmeria rurală, cu un post în fiecare comună, în scopul de a preîntîmpina dezordinile şi a le reprima îndată după izbucnirea lor. Costurile de întreţinere ale noii forţe poliţieneşti cădeau pe seama unei populaţii rurale şi aşa împovărată de impozite. Conservatorii s-au preocupat şi de dezvoltarea economică, în general în conformitate cu interesele lor agri-

[14] Take Ionescu, *Discursuri politice*, I, pp. 93–100.

cole tradiționale. O excepție notabilă a constituit-o Legea Minelor din 1895, sprijinită de Petre Carp. Țelul său era dezvoltarea cît mai rapidă a resurselor petroliere ale țării prin încurajarea investițiilor capitaliștilor din străinătate și asigurarea cooperării lor cu marii moșieri. Aceasta era calea lui Carp de a adapta economia românească la nevoile și condițiile favorabile oferite de Europa Occidentală, fără să modifice serios structurile politice și sociale interne.

Dezbaterile din Parlament cu privire la Legea Minelor au scos la iveală antagonismele din cadrul Partidului Conservator și i-au încurajat pe liberali să încerce să răstoarne guvernul. Ei au făcut mare caz de faptul că legea era neconstituțională, dat fiind că le permitea străinilor să dețină proprietăți funciare, o încălcare a articolului 7, care stipula că doar cetățenii români pot achiziționa proprietăți rurale. Liberalii nu căutau doar să-i pună în dificultate pe conservatori, ci aveau mare grijă să proclame în mod public unul dintre principiile de bază ale naționalismului economic — că românilor, nu străinilor, le revine responsabilitatea dezvoltării resurselor naturale ale țării și trasarea direcției de dezvoltare economică. Această atitudine a prevestit politica economică liberală de după Primul Război Mondial, exprimată succint în formula „Prin noi înșine". Cînd liberalii au pierdut, iar Legea Minelor a fost votată, ei s-au retras din Parlament pentru a obstrucționa activitatea ulterioară a guvernului și pentru a-l obliga pe Rege să apeleze la ei pentru a-i înlocui pe conservatori.

Acțiunea lor nu era în nici un caz pripită. Mai curînd, era culminarea unei campanii ce o duseseră fără întrerupere din 1892, cînd Dimitrie Sturdza și-a asumat conducerea Partidului Liberal. El era a treia persoană care îndeplinea această funcție, într-un interval cu puțin mai mare de un an. Cînd Ion Brătianu a murit, la 4 mai 1891, i-a succedat fratele său, Dimitrie, care condusese un grup de liberali disidenți. În timpul scurtului său mandat (a decedat la 8 iunie 1892), s-a dovedit incapabil să păstreze laolaltă diversele facțiuni. Sturdza s-a bucurat de largă popularitate pentru a-i succeda acestuia. Avusese o carieră politică îndelungată, fiind unul dintre membrii coaliției care îl răsturnase pe Alexandru Ioan Cuza și ai „coaliției de la Mazar Pașa", în care s-a distins prin ostilitatea față de dinastia Hohenzollern. Fusese și ministru (Finanțe, Afaceri Străine, Justiție, Culte și Instrucțiune Publică) aproape neîntrerupt în îndelungatul mandat liberal între 1876 și 1888.

Venirea lui Sturdza în fruntea Partidului Liberal, în 1892, a marcat începutul unui efort susținut al liberalilor de a răsturna guvernul conservator. Următorii trei ani au reprezentat din toate punctele de vedere una

dintre cele mai frămîntate perioade din istoria partidelor politice între dobîndirea Independenței și Primul Război Mondial.[15] Lupta pentru putere s-a extins dincolo de granițele Regatului, dat fiind că situația românilor din Transilvania, în deteriorare crescîndă, a fost folosită de către liberali pentru a dovedi caracterul „antinațional" al conservatorilor. Nici Regele nu a fost scutit de critici. Cîțiva liberali au reluat vechile acuzații că acesta ținea la putere un regim pe care îl impusese el însuși țării, neținînd deloc seama de popularitatea liberalilor. Dar Sturdza a descurajat astfel de atacuri deschise la adresa Regelui, deoarece era sigur că mai devreme sau mai tîrziu, în conformitate cu sistemul rotației, va veni rîndul său să formeze un guvern.

Sturdza a avut dreptate. Criza politică generată în mare măsură de liberali a coincis cu sfîrșitul mandatului legislativ normal al conservatorilor, iar Regele a profitat de ocazie pentru a-i aduce la putere pe liberali. Faptul a părut politicienilor ambelor partide o consecință firească a sistemului rotației și, ca atare, nu a provocat cine știe ce senzație. Carol s-a orientat spre Sturdza cel puțin pentru că spera să pună astfel capăt campaniei inițiate de Sturdza împotriva Austro-Ungariei în numele românilor din Transilvania. Mult înainte de numirea sa ca prim-ministru, Sturdza începuse să-și îndulcească tonul, pentru că și-a dat seama că altfel ar fi avut șanse reduse să vină la putere, dată fiind angajarea Regelui față de Puterile Centrale și influența semnificativă a acestora asupra vieții politice interne din România. Astfel, Sturdza a afirmat răspicat că sprijinea menținerea statu-quoului în Transilvania, ceea ce însemna o declarație de loialitate față de Tripla Alianță. Alegerile din noiembrie 1895 au urmat tipicul obișnuit și s-au încheiat cu o victorie copleșitoare a noului guvern.

Liberalii au rămas la putere pînă în primăvara anului 1899[16], dar realizările lor nu au fost la înălțimea așteptărilor. În nici una dintre cele două mari probleme care ajunseseră să acapareze opinia publică — problema agrară și situația românilor din Transilvania — partidul nu s-a distins în general prin legislație (în cazul celei dintîi) sau conducere (în cazul celei de-a doua). Au fost, desigur, și puncte luminoase. Posturile ministeriale erau ocupate de oameni talentați, ca, de pildă, Spiru Haret (1851–1912), la Instrucțiune Publică și Culte, și Ion I. C. (Ionel) Brătianu (1864–1927), fiul cel mai mare al lui Ion Brătianu, care-și făcuse debutul politic în 1895

[15] Relatarea cea mai detaliată se găsește în C. Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a Țării*, II, București, 1936, pp. 20–159.

[16] Pentru o analiză critică a guvernului Sturdza, vezi Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866–1900)*, București, 1925, pp. 329–408.

ca deputat de Gorj, iar în 1897 a ajuns ministru al Lucrărilor Publice. Au fost şi cîteva legi notabile: înfiinţarea, în 1896, a Casei Şcoalelor, al cărei scop era centralizarea tuturor fondurilor destinate construirii şi întreţinerii şcolilor, primirea unor donaţii, inclusiv testamentare, pentru educaţie şi acordarea unor burse; Legea învăţămîntului secundar, adoptată în 1897, care, printre altele, reorganiza clasele superioare liceale în trei secţiuni — reală, clasică şi modernă — permiţînd prin aceasta o specializare mai timpurie decît sistemul anterior unitar. Dar a trebuit ca alte proiecte de legi să fie retrase din Parlament, din cauza lipsei de bani, iar revizuirea Legii Minelor din 1895, pe care liberalii o denunţaseră drept o gravă încălcare a Constituţiei, a trebuit să fie abandonată cu totul în 1899, ca urmare a două crize care se agravau, financiară şi politică. Prima fusese provocată de cheltuielile peste puteri ale guvernului; cea de-a doua, prin dezvăluirea faptului că Sturdza subscrisese pînă la urmă politicii aspre a guvernului ungar faţă de românii din Transilvania. Tactica obstrucţionistă adoptată în Parlament de conservatori şi de alţi deputaţi din opoziţie, care a dus guvernul în impas, precum şi demonstraţiile de stradă l-au convins pe Sturdza să demisioneze la 10 aprilie 1899.

În următorii opt ani, guvernele conservatoare şi liberale, cinci la număr, au alternat prin rotaţie fără dificultăţi. Mandatele relativ scurte ale guvernelor conduse de către Gheorghe G. Cantacuzino, noul lider al Partidului Conservator (Lascăr Catargiu murise la 30 martie 1899), între aprilie 1899 şi iulie 1900, şi de către Petre Carp (iulie 1900 pînă în februarie 1901) au fost torturate de o severă criză economică şi financiară. Principala cauză era enorma datorie care se acumulase, pe de o parte din cauza unor vaste proiecte guvernamentale de lucrări publice — căi ferate, şosele, dezvoltarea portului Constanţa şi mari clădiri publice, în special în Bucureşti — şi, pe de altă parte, din cauza unei creşteri rapide a numărului de funcţionari guvernamentali, în special în urma dorinţei ambelor partide de a-şi răsplăti suporterii. Ambele guverne conservatoare au luat măsuri extraordinare pentru a face faţă simptomelor imediate şi cauzelor de lungă durată. Pentru a înlătura daunele provocate de o secetă îndelungată, cabinetul Cantacuzino a disponibilizat credite speciale pentru cumpărarea de fîn şi a adoptat o lege ce acorda un moratoriu tuturor celor care au luat în arendă pămînt din domeniile statului şi nu erau în stare să-şi achite ratele. Pentru a depăşi situaţia financiară în deteriorare, guvernul a angajat un credit în Germania şi a încercat să atragă investiţii străine, proclamînd o politică a uşilor deschise. Pînă şi liberalii au fost întru totul de acord, deşi insistau ca în tot ceea ce se întreprinde să fie inclus şi capital autohton. Nici una dintre

aceste măsuri nu a fost, totuşi, de ajutor. Guvernul a aplicat pur şi simplu prost unele dintre propriile sale programe şi, în orice caz, nu a putut controla evenimentele economice din străinătate. Ca şi predecesorul său, Carp a negociat şi el unele împrumuturi străine şi a oferit condiţii favorabile societăţilor străine, în principal concesionarea unei conducte de petrol societăţii Standard Oil, dar şi-a asumat şi riscuri mai mari decît Cantacuzino, cerînd o micşorare cu 15 la sută a bugetului guvernamental prin reducerea numărului funcţionarilor publici şi simplificarea administraţiilor judeţene şi săteşti. Dar ceea ce a provocat căderea sa a fost o propunere de noi impozite, în special asupra producţiei de băuturi alcoolice, care lovea în masa de ţărani. Prilejul a fost folosit de rivalii din propriul său partid, în special Cantacuzino şi Take Ionescu, care erau siguri că Regele va numi pe unul dintre ei pentru a-i succeda lui Carp.

Carol însă a gîndit altfel şi s-a îndreptat din nou către Dimitrie Sturdza. Fusese dezamăgit de neîntreruptele lupte intestine din tabăra conservatorilor şi de incapacitatea acestora de a rezolva criza financiară, ceea ce ameninţa ţara cu instabilitate politică şi diminua atît prestigiul lui, cît şi pe cel al ţării, la Berlin şi Viena. A fost, totodată, impresionat de programul liberal de dezvoltare economică şi a salutat bunăvoinţa neîntreruptă a lui Sturdza de a coopera cu Germania şi Austro-Ungaria.

Liberalii au reuşit să depăşească dificultăţile financiare imediate ale ţării prin măsuri drastice, menite să asigure un buget echilibrat, măsuri care includeau micşorarea salariilor şi eliminarea unor posturi din administraţie. Guvernul putea acum proceda la îndeplinirea unui ambiţios program social şi economic. Sub conducerea generală a lui Spiru Haret, care a fost din nou ministru al Instrucţiunii Publice, au fost luate o serie de măsuri în vederea îmbunătăţirii situaţiei ţărănimii. Haret credea în folosirea propriilor forţe ca mijloc de rezolvare a problemei agrare şi de aceea a sprijinit legislaţia care apela la resursele umane şi materiale ale populaţiei rurale. Dintre acestea, cele mai importante au fost Legea din 1903, cu privire la băncile populare, care era menită să acorde ţăranilor împrumuturi cu dobînzi rezonabile pentru a le mări productivitatea, şi Legea obştilor săteşti din 1904, care îi încuraja pe ţărani să-şi unească resursele pentru a lua în arendă mai mult pămînt. Ambele legi aveau în vedere în primul rînd acel ţăran care îşi demonstrase capacitatea de a-şi cîştiga existenţa într-un mod corespunzător şi chiar de a înregistra un profit din munca pămîntului şi nu ţineau seama de păturile cele mai sărace ale ţărănimii. Liberalii, desigur, şi-au îndreptat o mare parte din atenţie asupra industriei. În 1904, au introdus un nou tarif vamal menit să protejeze şi să încurajeze industria, dar poate tot atît de semnificativă a fost abolirea de către aceştia cu un

an înainte a accizelor locale, sperînd că această măsură va contribui la sporirea schimbului de bunuri între oraş şi sat şi va lărgi astfel piaţa pentru manufacturile autohtone.

În ciuda unor realizări legislative apreciabile, guvernul Sturdza a căzut ca urmare a disensiunilor din propriile sale rînduri. Sub conducerea lui Ionel Brătianu, care fusese ministru al Lucrărilor Publice şi apoi ministru de Externe, elementele mai tinere din partid şi mai ales cele aparţinînd clasei mijlocii doreau să accelereze dezvoltarea economică şi socială a ţării. Succesul, după opinia lor, ar fi impus o soluţionare cuprinzătoare a problemei agrare şi o participare mai mare a masei populaţiei la viaţa politică sau, în termeni legislativi, o nouă reformă agrară şi un sufragiu mai extins, măsuri ce nu puteau fi duse la îndeplinire atîta vreme cît „bătrînii liberali", precum Sturdza, continuau să deţină controlul partidului. Tinerii liberali din Parlament au subminat atît de profund autoritatea lui Sturdza, încît acesta a fost nevoit să demisioneze la 3 ianuarie 1905.

Forţa călăuzitoare a noului guvern conservator, instalat în ianuarie 1905, era Take Ionescu, ministrul Finanţelor. El a fost cel care a organizat alegerile din februarie, ce au condus la un Parlament ascultător, şi tot el a elaborat strategia economică şi financiară a partidului. Însă programul legislativ viguros ascundea disensiunile interne din cadrul Partidului Conservator, disensiuni atît de grave, încît l-au convins pe Rege că acest partid nu putea scoate ţara din cea mai severă criză internă de la independenţă încoace — marea răscoală a ţăranilor din 1907. Confruntaţi cu agitaţia crescîndă a ţărănimii şi cu opoziţia tuturor acelor diverse grupuri care cereau cu voce tare îmbunătăţirea condiţiilor din lumea rurală, liderii conservatori au continuat să insiste că nu exista o „chestiune ţărănească" şi că inviolabilitatea proprietăţii particulare trebuia menţinută cu orice preţ. Take Ionescu, care reprezenta aripa burgheză a partidului, a contribuit nu puţin la această derută şi, în ultimă instanţă, a contribuit la demisia guvernului prin eforturile sale stăruitoare de a obţine conducerea partidului şi de a-şi aduce sprijinitorii — bancheri, arendaşi şi exportatori de grîne — pe primul plan.

Regele s-a adresat din nou liberalilor, de data aceasta pentru a rezolva violenţele ţărăneşti. Avîndu-l pe Sturdza din nou la cîrmă, guvernul a procedat la reprimarea cu maximă brutalitate a ceea ce devenise o revoltă a satelor din întreaga ţară împotriva insuportabilelor relaţii economice şi sociale din lumea rurală. Făcînd aceasta, s-a bucurat de sprijinul aproape unanim al Parlamentului, deoarece ambele partide au simţit gravitatea acţiunii ţăranilor şi pericolul pe care aceasta îl reprezenta pentru ordinea socială existentă.

Liberalii îşi formaseră guvernul în martie 1907 în toiul răscoalei ţărăneşti. Ceea ce a început la 21 februarie ca o răzmeriţă pur locală, în satul Flămînzi, din nordul Moldovei, s-a întins în următoarele săptămîni în toată Moldova, iar apoi în Muntenia, către părţile de apus ale Olteniei.[17] Asigurîndu-şi sprijinul celor două principale partide politice, guvernul a mobilizat armata pentru a înăbuşi revolta. În momentul în care ţăranii au fost înfrînţi, la mijlocul lunii aprilie, circa 11 000 de persoane fuseseră omorîte, iar distrugerile aduse proprietăţii au fost atît de mari şi de răspîndite, încît pierderile nu vor putea fi niciodată calculate exact. Sub presiunea unei opinii publice şocate, guvernul liberal s-a angajat în „rezolvarea" problemei ţărăneşti printr-o varietate de legi.

În toiul acestei ample activităţi legislative, în conducerea Partidului Liberal a intervenit o schimbare semnificativă. Devenise evident de un timp încoace că Sturdza, acum în vîrstă de 75 de ani şi cu sănătatea şubredă, nu mai era liderul de odinioară. Conducătorii partidului l-au obligat pînă la urmă să se retragă. A fost urmat în funcţia de prim-ministru, la 22 decembrie 1908, şi în cea de preşedinte al partidului, la 11 ianuarie 1909, de către Ionel Brătianu. Aceste evenimente aveau să aibă efecte profunde asupra politicii româneşti. Ascendenţa în partid a lui Ionel Brătianu marca reîntoarcerea pe prima scenă politică a Brătienilor, care în următorii douăzeci de ani vor avea din nou un rol decisiv în viaţa publică a ţării. Aceasta mai însemna şi triumful definitiv al aripii clasei mijlocii din Partidul Liberal asupra elementelor sale moşiereşti, pe care le reprezentase Sturdza. Aceste schimbări la vîrf vor determina politica economică şi socială a partidului pînă la dizolvarea sa în 1947. Se aflau acum la conducere cei care sprijineau industrializarea rapidă dominată de capitalul indigen şi care căutau să modernizeze aparatul de partid pentru a-l face mai sensibil la nevoile sociale în plină schimbare.

Ţelul principal de politică internă al lui Ionel Brătianu era să continue transformarea economiei prin promovarea industriei şi prin păstrarea controlului asupra acesteia în mîini româneşti. Nu era un reformator politic convins, dar era gata să facă orice modificări ar fi fost necesare în sistemul politic existent pentru a impune acceptarea viziunii sale asupra dezvoltării ţării.[18] În materie de politică externă, simpatiile sale erau îndreptate către Franţa, dar el era şi un om practic. Era conştient de preferinţele

[17] Cauzele şi desfăşurarea răscoalei sînt descrise în Cap. 4.

[18] Obiectivele politice şi economice ale Partidului Liberal de la începutul secolului sînt prezentate în Vintilă I. C. Brătianu, *Scrieri şi cuvîntări, I: 1899–1906*, Bucureşti, 1937, pp. 108–161, 313–335, 341–377.

Regelui și a înțeles importanța Austro-Ungariei și în special a Germaniei pentru dezvoltarea economică a României. Totuși, realizările legislative din cei aproape doi ani de guvernare ai săi au fost modeste. Liberalii nu au reușit să legifereze reforme agrare sau electorale semnificative.

În conformitate cu practica rotației partidelor, la sfîrșitul celor patru ani reglementari ai mandatului legislativ, Regele și-a îndreptat atenția către conservatori. Între cei doi candidați conservatori de frunte care-și disputau succesiunea lui Brătianu, Regele nu a manifestat nici o ezitare, alegîndu-l pe Petre Carp și nu pe Take Ionescu. Cu toate că nu-i plăceau intransigența și asprimea lui Carp, Carol a salutat sprijinirea neclintită de către acesta a instituției monarhice, înclinațiile sale progermane în politica externă și programul său intern prudent, care urmărea stabilitatea socială și păstrarea marii proprietăți moșierești. Dar insistența lui Carp asupra unui principiu, așa cum îl vedea el, aproape că l-a costat numirea. La o adunare a liderilor conservatori, din 20 decembrie 1910, în timp ce parlamentul liberal, în ultimele zile ale mandatului său, discuta proiectele legii privitoare la poliție și la sistemul electoral, el a declarat că nu va accepta funcția în cazul adoptării lor. Era tipic pentru el să-și confrunte colegii cu o dilemă, și anume fie să îi accepte ideile în dauna propriilor lor idei, fie să-l „oblige“ să renunțe la funcție și să se retragă din viața politică. Titu Maiorescu a subliniat absurditatea poziției lui Carp. El i-a reamintit vechiului său coleg că legile nu însemnau nimic în România, doar oamenii care le aplicau. Cu această ocazie, colegii lui Carp au căzut de acord să nu participe la dezbaterile referitoare la legislația supărătoare. Criza a trecut, iar Carp a preluat funcția la 29 decembrie.

Carp avea în sprijinul său un Partid Conservator departe de a fi unit. Cea mai serioasă provocare la adresa conducerii sale venea din partea ambițiosului Take Ionescu. La rădăcina diferendelor lor se aflau mai curînd o ciocnire de personalități și competiția pentru funcție, decît ideologia. Ruptura dintre ei intervenise în 1907, atunci cînd Carp i-a exclus pe toți suporterii lui Take Ionescu, în afară de doi, din principala organizație de partid, Clubul Conservator de la București. Ionescu, aflat în vacanță în Franța, s-a reîntors de îndată în țară și s-a grăbit să organizeze un nou partid. Încercările anterioare de acest gen făcute de alții avuseseră drept rezultat doar crearea de mici facțiuni cu viață scurtă și slabe posibilități. Dar partidul lui Ionescu a durat aproape un deceniu și le-a creat mari dificultăți atît conservatorilor cît și liberalilor. Într-o scrisoare deschisă din 19 ianuarie 1908, către colegii săi conservatori, Take Ionescu își anunța intenția de a proceda la „modernizarea“ partidului lor, făcîndu-l mai sensibil la

marile probleme ale zilei şi mai adaptabil la curente viitoare şi păstrînd în acelaşi timp structurile sociale existente. A exprimat astfel clar ţelurile principalului său electorat — clasa mijlocie conservatoare.

Congresul de constituire a noului Partid Conservator-Democrat s-a ţinut la Bucureşti la 3 februarie 1908. El şi-a atras sprijinul claselor mijlocii de la oraşe şi sate, în special al oamenilor de diverse profesiuni, al proprietarilor mici şi mijlocii şi al ţărănimii înstărite. Un număr de personalităţi de frunte ale vieţii intelectuale şi culturale, precum istoricul Alexandru D. Xenopol şi dramaturgul Ion Luca Caragiale, i s-au alăturat. Programul partidului se axa pe reformele administrative; învăţămînt primar gratuit, deşi nu obligatoriu; soluţii pentru problema ţărănească; asigurare în caz de accidente şi de vîrstă înaintată pentru muncitori. În 1910, Take Ionescu a oferit un program mai concret.[19] El a propus reducerea celor trei colegii electorale la două şi transformarea celui de-al doilea într-un organ mai reprezentativ pentru interesele ţărăneşti, prin extinderea sufragiului şi garantarea independenţei sale împotriva presiunilor moşiereşti şi guvernamentale. Pentru a mări eficienţa aparatului administrativ şi pentru a spori receptivitatea acestuia faţă de populaţia locală, a propus definirea exactă a obligaţiilor prefecţilor, care urmau să fie mai curînd funcţionari în administraţia civilă decît agenţi ai unui partid la putere. El a schiţat de asemenea o serie de măsuri menite să îmbunătăţească situaţia la ţară. Principalul său ţel era consolidarea ţăranului mijlocaş prin punerea în vînzare a domeniilor publice, crearea unor ferme model şi închirierea maşinilor agricole. Dar s-a ferit de orice reformă agrară totală sau de vreo măsură similară care ar fi ameninţat proprietatea privată. În politica externă, pentru a-i face pe plac Regelui, noul partid şi-a declarat adeziunea la politica tradiţională de cooperare cu Puterile Centrale, deşi, de fapt, Ionescu nu avea nici o intenţie să urmeze o asemenea politică. Era un apărător înfocat al aspiraţiilor naţionale româneşti în Ungaria şi nu făcea nici un secret în legătură cu simpatia sa pentru Franţa.

Partidul Conservator-Democrat a prosperat datorită programului său şi popularităţii lui Take Ionescu. A cîştigat neîncetat aderenţi, iar în alegerile parţiale pentru Parlament între 1908 şi 1910 a învins în şapte din cele zece înfruntări prilejuite de acestea. Cu toate că a subapreciat aceste rezultate considerîndu-le nesemnificative, Carp a procedat totuşi la negocieri, în toamna anului 1910, pentru fuzionarea celor două partide. Întrucît nici una din părţi nu era dispusă să facă concesii serioase, convorbirile au eşuat.

[19] Mircea Iosa şi Traian Lungu, *Viaţa politică în România, 1899–1910*, Bucureşti, 1977, pp. 243–245.

În plus, zvonurile în legătură cu faptul că i se va cere lui Carp să formeze un guvern au provocat o reacție violentă din partea Partidului Conservator-Democrat. Ionescu a organizat o serie de întruniri publice pentru a-l impresiona pe Rege cu popularitatea sa, dar Carol, așa cum am văzut, s-a decis pentru Carp. Cu toate că îi recunoștea aptitudinile lui Take Ionescu, Regele a întîmpinat cu rezerve formarea noului partid, preferînd să păstreze sistemul de alternare a celor două partide ca o garanție de stabilitate politică.

Legislația adoptată sub guvernul Carp a fost bogată în consecințe și, în general, a abordat direct marile probleme ale dezvoltării economice și sociale ale țării.[20] Legile propuse de Carp nu s-au potrivit vechilor stereotipuri economice conservatoare; mai curînd, ele încurajau industria și asigurau o intervenție guvernamentală sistematică în economie. Una dintre primele sale măsuri a fost prelungirea Legii pentru sprijinirea industriei pînă în 1912. Între timp a fost elaborată o nouă lege care asigura ajutor și protecție pe bază proporțională atît marilor cît și micilor întreprinderi și dădea prioritate acelora care foloseau materii prime din agricultură și exportau cel puțin o pătrime din producția lor anuală. Motivul principal care stătea la baza acestor stipulații era recunoașterea faptului că agricultura era baza nu numai a economiei țării în general, dar, în ultimă instanță, și a industriei. Totuși, în ciuda sprijinului dat marii industrii, Carp a încercat să revitalizeze meseriile la subminarea cărora contribuise industria însăși. Sub patronajul său a fost adoptată în 1911 o lege care prevedea organizarea meseriașilor în bresle, a căror menire era protejarea intereselor economice ale membrilor lor, și în corporații cu bază mai largă, compuse din multe bresle și avînd cel puțin 1 000 de membri fiecare, ce puteau oferi membrilor lor ajutor în caz de boală sau de incapacitate de muncă. Intențiile lui Carp erau în parte economice și în parte sociale. Pe de o parte, el dorea să ridice eficiența tehnică și productivitatea industriei meșteșugărești și, pe de altă parte, să ofere o oarecare securitate meșteșugarilor, să evite conflicte de muncă serioase, care ar putea slăbi structura existentă a societății. Menținerea păcii sociale se afla și la baza proiectului de lege, sprijinit de el în 1912, care le permitea țăranilor (inclusiv celor mai înstăriți) să cumpere în loturi de cîte 5 ha cele aproximativ 250 000 de ha de pămînt aparținînd statului. Ca de obicei, conservatorii, precum și majoritatea liberalilor au căutat să evite orice reformă majoră, care ar fi necesitat exproprierea pămîntului marilor proprietăți.

[20] Gane, *P. P. Carp*, II, pp. 409–457.

În ciuda realizărilor legislative notabile, lipsa de măsură și de tact în urmărirea țelurilor sale, opoziția lui înverșunată față de orice reforme politice și sociale semnificative, iar în domeniul politicii externe, atașamentul său față de Puterile Centrale, care venea în contradicție cu simțămintele covîrșitor profranceze ale populației, au creat instabilitate internă într-o vreme de tensiune internațională crescîndă în Europa de Sud-Est. Regele era doritor să-i păstreze pe conservatori, dar căuta să aibă un guvern de „concentrare", care să unească toate elementele partidului, inclusiv pe Conservator-Democrați. Atunci cînd cîțiva membri ai guvernului au sugerat o reconciliere cu Take Ionescu, în mod tipic, Carp s-a întrebat cu glas tare dacă nu cumva Regele înnebunise. După o scurtă guvernare interimară a lui Titu Maiorescu (28 martie–12 octombrie 1912), în cursul căreia cele cîteva facțiuni conservatoare au ajuns la o înțelegere, guvernul conservator unit, dorit de Rege, a preluat funcția la 14 octombrie.

Noul guvern constituia o coaliție, în care conservatorii propriu-ziși și conservator-democrații împărțeau puterea. Maiorescu era prim-ministru, dar Take Ionescu exercita de asemenea o mare influență. În afară de portofoliul Internelor, el împărțea cu Maiorescu, conform dorințelor Regelui, conducerea Afacerilor Străine. Carol dorea să se folosească de capacitățile larg recunoscute de diplomat ale lui Take Ionescu, întrucît o nouă criză balcanică se adîncea, dar, ca și în trecut, nu voia să-i dea lui Take Ionescu conducerea exclusivă în probleme de cea mai mare importanță, datorită simpatiilor sale manifeste pentru puterile occidentale. Maiorescu, de asemenea, îi respecta lui Take Ionescu capacitatea intelectuală, dar condamna, calificîndu-le drept „amorale", metodele folosite de el în lupta pentru putere, și era, în consecință, neînduplecat în opoziția sa față de Ionescu ca șef al Partidului Conservator. Maiorescu a cooperat cu el în timpul Războaielor Balcanice din 1912 și 1913, pentru a prezenta un front unit în negocierile diplomatice critice, dar îndată ce aceste probleme s-au rezolvat, cei doi au luat-o pe căi diferite. Ionescu avea o opinie similară despre relația lor. Considera cooperarea lor accidentală, impusă de situația internațională și deși putea să prevadă o unitate autentică în viitor, el era de părere că pentru moment cele două partide trebuie să rămînă separate.

Declarațiile de principiu elaborate de Maiorescu și Ionescu în toamna anului 1913 au scos la iveală diferențele de nuanță între tipurile lor de conservatorism. Asupra celor două probleme interne deosebit de critice ale zilei — reforma agrară și votul universal — Maiorescu a reiterat esența doctrinei conservatoare.[21] Continua să se opună oricărei reforme care ame-

[21] *Programul Partidului Conservator*, București, 1913, pp. 3–17.

ninţa integritatea marilor domenii. Recunoscînd nepotrivirea dintre marea şi mica proprietate, el a declarat că partidul său este dispus să exploreze orice mijloc de realizare a „progresului". Dar, avertiza el, progresul nu înseamnă încălcarea proprietăţii private, pe care partidul său o considera un drept constituţional fundamental şi o garanţie de stabilitate socială. Condamna drept „utopică" şi „periculoasă" ideea că fiecare ţăran ar trebui împroprietărit şi recomanda, în schimb, un proces de „selecţie naturală", care i-ar separa pe ţăranii ambiţioşi şi inteligenţi, care meritau sprijinul statului şi gospodării mari, de masa ţărănimii, care nu avea capacitatea să supravieţuiască din punct de vedere economic. A da pămînt tuturor ţăranilor, prin împărţirea marilor moşii, gîndeau Maiorescu şi alţi conservatori, n-ar face decît să distrugă producţia agricolă. Maiorescu şi partidul său nu vedeau nici o nevoie presantă de reformă electorală întrucît, după părerea lor, sistemul existent nu era în opoziţie cu dezvoltarea ţării. Cînd va veni vremea pentru o schimbare, doreau ca aceasta să fie rezultatul unei înţelegeri între toate partidele politice, aşa cum a fost cazul cu Constituţia din 1866, şi nu un proiect impus ţării de către un singur partid (se refereau la liberali).

Take Ionescu era într-o poziţie dificilă. Aflîndu-se între conservatori şi liberali, trebuia să facă în aşa fel încît poziţia sa cu privire la problemele majore ale zilei să se distingă clar de a acestora şi în acelaşi timp să evite să-i înstrăineze pe primii, întrucît mai aspira încă la conducerea unui partid conservator unit. Continua să sprijine unificarea celor trei colegii electorale în două, pentru a acorda o mai largă reprezentare ţăranilor, dar se opunea ideii unui singur colegiu electoral, dat fiind că elita societăţii ar fi fost copleşită de masa de alegători de rînd. A propus de asemenea să se disponibilizeze pămînt ţăranilor printr-o expropriere limitată a marilor moşii, dar insista ca proprietatea privată astfel dobîndită să fie plătită pe loc în numerar şi nu prin obligaţiuni pe termen lung, o cerinţă care ar fi anulat reforma, întrucît ţăranii nu dispuneau de banii necesari să plătească pămîntul.[22]

Guvernul conservator de coaliţie fusese format în primul rînd pentru a duce la bun sfîrşit anumite sarcini, îndeosebi în politica externă, şi şi-a îndeplinit, în general, cu succes responsabilităţile. Nu a iniţiat legi interne semnificative, în mare măsură datorită concentrării sale asupra crizei balcanice şi, în parte, datorită divergenţelor dintre cei doi parteneri de coaliţie.

Partidele terţe nu puteau fi mulţumite cu sistemul de alternare a conservatorilor şi liberalilor la putere, care a căpătat cu timpul atributele unui

[22] Anastasie Iordache, *Viaţa politică în România, 1910–1914*, Bucureşti, 1972, pp. 249–250.

imperativ constituțional. Poate cel care a avut cel mai mult succes dintre acestea a fost Partidul Conservator-Democrat al lui Take Ionescu, dar, dominat de către o singură persoană și nedespărțit niciodată complet de Partidul Conservator, el a păstrat semnele caracteristice ale unei facțiuni. Două tentative notabile de constituire a unor terțe partide distincte, adică organizații politice reprezentînd alte interese decît cele ale moșierimii și ale clasei mijlocii, s-au concentrat asupra țărănimii și asupra muncitorimii urbane.

Organizarea politică sistematică a țărănimii a început o dată cu activitatea lui Constantin Dobrescu-Argeș (1859–1903), un tînăr învățător din Argeș, din vestul Munteniei. El a fost astfel inițiatorul țărănismului politic, care va deveni o forță politică majoră în perioada dintre cele două războaie. În anii '70 ai veacului trecut, el a inițiat un viguros program cultural și economic pentru îmbunătățirea condițiilor materiale ale țăranilor și i-a ridicat la acțiune în folosul lor. A ținut numeroase conferințe publice, a organizat cursuri serale pentru adulți, a înființat biblioteci și a promovat cooperativele sătești și băncile populare. Dorea, de asemenea, să creeze o bază politică pentru activitatea sa în folosul țăranilor, iar în 1880, sprijinit de învățătorii și țăranii înstăriți din propriul său județ și din cele învecinate, a înființat un Comitet Țărănesc, prima organizație țărănistă românească. Acesta a prezentat o serie de cereri economice și politice menite să îmbunătățească condițiile de muncă și de viață din circumscripția sa electorală. A încercat să extindă dreptul de a vota direct candidații pentru toți cei ce știau să scrie și să citească, a căutat să obțină respectarea în practică a tuturor drepturilor civile acordate de Constituție, să asigure țăranilor pămînt arabil și pășuni și să reducă impozitele. Comitetul a început, de asemenea, editarea, în 1881, a unui săptămînal, *Țăranul*, prima publicație țărănistă care încerca să deștepte conștiința țăranilor cu privire la propria lor putere și importanță.

Mișcarea țărănistă inițiată de către Dobrescu-Argeș s-a răspîndit rapid, pe măsură ce au fost organizate comitete în toate județele din Muntenia. O măsură a succesului său a fost dată de alegerea în Parlament a patru deputați, sprijiniți de către Comitetul Țărănesc din județele Argeș, Gorj, Dîmbovița și Brăila. Dobrescu-Argeș însuși a fost ales deputat de șapte ori între 1883 și 1895. Activitățile sale organizatorice au ajuns într-o fază nouă, în 1892, cînd, sprijinit de episcopul de Argeș, a înființat Societatea pentru Cultura Țăranilor, ale cărei țeluri majore erau încurajarea educației și, prin aceasta, creșterea respectului pentru sine al țăranilor, precum și impulsionarea intelectualilor și politicienilor să studieze nemijlocit situația țărănimii, ca o premisă obligatorie pentru reformă. Societatea își avea

propriul său organ de presă, *Gazeta țăranilor*, un săptămînal pe care Dobrescu-Argeș l-a publicat începînd cu anul 1892, împreună cu cumnatul său, Alexandru Vălescu, dascăl și el.

Pe aceste baze, Dobrescu-Argeș a înființat, în octombrie 1895, primul partid oficial din România care avea ca principală preocupare bunăstarea țăranilor — Partida Țărănească. Delegați din douăzeci și patru de județe, întruniți în congresul de constituire de la București, au adoptat un program cuprinzător. Ei au plasat, în fruntea agendei lor, dreptatea economică pentru țărani. Priveau, după cît se pare înapoi, către un trecut mai simplu, întrucît cereau restabilirea „drepturilor străvechi" ale satelor la „două treimi din pămîntul țării", o referire evidentă la stipulațiile unei legislații anterioare care rezerva două treimi din pămîntul unui moșier pentru uzul țăranilor și repunerea în drepturi a țăranilor de a-și paște vitele pe pămîntul moșierilor și de a lua lemne de foc din păduri.[23] Liderii noului partid au cerut, de asemenea, o micșorare a poverilor impuse țărănimii prin Legea învoielilor agricole în vigoare și o strictă evidență a dărilor plătite și a muncii prestate de către țărani. Dar ei recunoșteau în același timp imperativele economice ale noii epoci, astfel că au propus înființarea unei bănci agricole de credit, sprijinită de stat, pentru cumpărarea moșiilor scoase în vînzare de către proprietarii lor și revînzarea parcelelor din aceste moșii țăranilor, învățătorilor și preoților care dețineau mai puțin de 5 ha. Ei insistau de asemenea ca moșiile să fie arendate doar comunelor și nu arendașilor și cereau ca țăranilor să le fie puse la dispoziție credite avantajoase și să fie încurajat exportul de grîne și de vite. Este clar că nu erau revoluționari, după cum evidentă este și absența oricărui interes pentru exproprierea marilor moșii. Păreau mai curînd înclinați spre adaptarea agriculturii țărănești la cerințele agriculturii comerciale, consolidînd, în același timp, pe micul producător independent. Dobrescu-Argeș și colegii săi au înțeles că dacă țăranul urma să-și îmbunătățească situația el trebuia să devină o forță activă în procesul politic. De aceea, au repetat cerințele anterioare cu privire la lărgirea sufragiului și au propus să i se asigure țăranului experiența necesară în gospodărirea propriilor sale treburi prin garantarea autonomiei administrative a comunelor sătești. La sfîrșitul congresului, Dobrescu-Argeș și Ioan Rădoi, avocat, au fost aleși președinți ai unui comitet de acțiune. Cu toate că au depus eforturi mari să recruteze membri pentru partidul lor, au preferat, pentru moment, să se bizuie pe partidele politice tradiționale în vederea adoptării reformelor enunțate de ei.

[23] Romus Dima, *Constantin Dobrescu-Argeș, întemeietorul Țărănismului*, București, 2001, pp. 175–223.

Dobrescu-Argeș și partizanii săi au fost nevoiți să ducă o luptă neîntreruptă atît împotriva liberalilor cît și a conservatorilor, care priveau cu adîncă suspiciune mișcarea țărănistă. Dobrescu-Argeș însuși a fost arestat pe baza unor acuzații ticluite și întemnițat timp de trei luni în 1898. Nu și-a revenit niciodată emoțional după această experiență. Locotenenții săi au încercat să-i continue opera și au prezentat o listă electorală de candidați pentru alegerile parlamentare din 1899, însă datorită presiunilor guvernamentale nu a putut fi ales nici măcar un singur deputat dintre aceștia. Dobrescu-Argeș a hotărît să se retragă din politică și i-a transferat editarea *Gazetei țăranilor* lui Vălescu. Aceste acte au marcat sfîrșitul Partidei Țărănești și eșecul primei tentative de înființare a unui partid țărănist. Majoritatea membrilor săi s-au retras din politică. Cîțiva au aderat la Partidul Liberal, întărindu-i acestuia aripa stîngă, în timp ce alții, ca Vălescu, au continuat să activeze prin presă pentru cauza țărănistă.

Mișcarea țărănistă de după 1900, în ciuda desființării partidului ei, nu și-a pierdut suflul. Dimpotrivă, ea a luat avînt. Una din principalele cauze a fost conștiința crescîndă a opiniei publice, încurajată atît de către politicieni cît și de către intelectuali, că „problema țărănească" era o chestiune de maximă importanță națională. Persoane influente — politicieni, sociologi, istorici, economiști și romancieri — și mișcări puternice ca sămănătorismul și poporanismul au ținut-o permanent în atenția opiniei publice și a celor două principale partide politice. Dar baza esențială de sprijin a mișcării se regăsea tot la țară. Aici, conducerea a fost luată de clasa mijlocie. Aceasta era alcătuită din diverse grupuri de țărani mijlocași cu proprietăți mijlocii (de la 10 la 50 ha), negustori de țară și majoritatea preoților și învățătorilor de la sate, dintre care o parte fuseseră atrași de Partida Țărănească a lui Dobrescu. Afirmarea lor s-a datorat, cel puțin în parte, dezvoltării treptate a noilor relații economice și sociale la sate. Cu toate că împărtășeau cu masa de țărani aceleași interese ale opunerii față de marii moșieri, ei au urmărit obiective politice și economice care difereau mult de aspirațiile majorității țăranilor. Clasa mijlocie de la sate era clar în ascensiune ca urmare a condițiilor create prin introducerea treptată a relațiilor capitaliste în economia rurală. Dar nu se împotrivea nici să profite de pe urma greutăților celor săraci, pentru a achiziționa și mai mult pămînt, să folosească mînă de lucru plătită și să se angajeze în cămătărie. Deloc surprinzător, clasa mijlocie de la sate se plasa pe poziția menținerii ordinii economice existente considerată un cadru potrivit, ce-i putea permite să prospere și să obțină influență politică. Conducătorii acesteia doreau să evite revoluția și de aceea se pronunțau în favoarea sporirii drepturilor

politice şi a avantajelor economice pentru masa ţărănimii ca un mijloc de direcţionare a activităţilor lor pe făgaşe legale.

Clasa mijlocie rurală nu era însă total absorbită de preocupări economice. Învăţătorii şi preoţii, adesea numiţi intelectualitatea satelor, au contribuit mult la ridicarea nivelului de instruire şi de educaţie morală a maselor şi chiar la emanciparea lor economică şi dobîndirea drepturilor politice.[24] Au înfiinţat diverse organizaţii culturale şi cooperatiste, care au îmbunătăţit situaţia pentru cel puţin o parte a ţărănimii. Învăţătorii au fondat şi publicat ziare, care au contribuit mult la ridicarea conştiinţei politice a tuturor ţăranilor, în special a celor înstăriţi. Aceste publicaţii abordau probleme de interes nemijlocit pentru ţărani. Unele se ocupau de probleme economice stringente, în timp ce altele îi îndemnau pe ţărani să-şi înfiinţeze propriile lor organizaţii politice.

Intelectualitatea satelor a primit un puternic sprijin din partea lui Spiru Haret, lider al Partidului Liberal şi ministru al Instrucţiunii Publice în 1897–1899, 1901–1904 şi 1907–1910. El considera problema agrară ca fiind în primul rînd culturală şi afirma că ştiinţa de carte va asigura ţăranilor o viaţă materială mai bună. De aceea a promovat răspîndirea informaţiilor utile la sate, folosind cuvîntul scris şi pe învăţători ca principalele sale instrumente. A patronat un număr de publicaţii şi a avut o contribuţie esenţială la fondarea *Sămănătorului* în 1901 şi la alegerea primilor doi editori ai revistei, renumiţii scriitori Alexandru Vlahuţă şi George Coşbuc; în plus, a mobilizat învăţătorii să continue activitatea lor didactică după orele de clasă, organizînd cursuri serale pentru adulţi. Dar a recunoscut deopotrivă şi aspectul economic al problemei ţărăneşti şi a căutat să aducă îmbunătăţiri imediate în condiţiile de trai ale satelor, promovînd micile bănci populare şi cooperativele agricole.[25]

Activităţile lui Haret nu au constituit un fenomen izolat. Sprijinul venea şi din partea aripii stîngi a partidului său, care folosea mişcarea ţărănească pentru a extinde influenţa liberală în zonele rurale, în special în rîndurile din ce în ce mai dese ale clasei mijlocii de la sate. Foştii membri ai defunctei Partide Ţărăneşti şi aşa-numita facţiune a „generoşilor" din Partidul Social-Democrat, care aderaseră la Partidul Liberal în 1900, au consolidat eforturile stîngii liberale. Stăruinţa cu care se urmărea cîştigarea simpatiei ţăranilor era vădită şi în legislaţia cu privire la organizarea unor bănci de credit rural şi la dreptul comunelor săteşti de a obţine împrumuturi de la Creditul Funciar Rural.

[24] Remus Dima face referire la aceste activităţi în *Organizarea politică a ţărănimii (sfîrşitul sec. XIX–începutul sec. XX)*, Bucureşti, 1985, pp. 162–193.

[25] Şerban Orăscu, *Spiru Haret*, Bucureşti, 1976, pp. 86–112.

Conducătorii țărănimii, încurajați de sprijinul liberal, aveau totuși rețineri față de toate încercările partidelor politice „tradiționale" de a le prelua mișcarea. Alexandru Vălescu a continuat să promoveze în coloanele *Gazetei țăranilor* ideea unui partid țărănesc separat, iar în Moldova, Vasile M. Kogălniceanu (1863–1941), fiul lui Mihail Kogălniceanu, a fost activ încă de la începutul secolului, prin îndemnul adresat țăranilor de a se organiza. În septembrie 1906, Kogălniceanu și Vălescu și-au unit forțele în vederea înființării Partidului Țărănesc. Ajunseseră amîndoi la concluzia că țăranii nu se puteau aștepta la nici o îmbunătățire a stării lor din partea conservatorilor sau a liberalilor.

Programul economic și politic al noului partid era asemănător cu cel al fostei Partide Țărănești. Ca soluție a problemei agrare, acesta propunea împărțirea pămîntului tuturor țăranilor care aveau nevoie de el, ușurarea condițiilor impuse țăranilor de către moșieri și arendași prin învoielile agricole, extinderea creditelor cu dobînzi moderate și implicarea influenței țărănești direct în procesul legislativ, adoptarea sufragiului universal. Kogălniceanu și Vălescu au făcut programului lor cea mai mare publicitate posibilă, distribuindu-l în mii de exemplare sub formă de broșură, intitulată *Către săteni*, care a provocat o mare agitație la sate și a dus la o creștere rapidă a numărului de membri ai acestui partid.[26] Marea răscoală țărănească, izbucnită în martie 1907, a pus capăt brusc acestui experiment promițător de organizare politică a țărănimii. Înăbușind-o, guvernul liberal a procedat la arestarea multor învățători, preoți și a altor „intelectuali" pe care i-a considerat instigatori ai revoltei, printre aceștia numărîndu-se Kogălniceanu și Vălescu. Cu toate că cei doi vor fi curînd eliberați, ei nu vor mai fi în stare să revitalizeze mișcarea lor și, pentru un timp, efortul de organizare a unui partid țărănesc va lîncezi.

Cei mai puternici și mai consecvenți apărători ai țăranilor în acea perioadă au fost învățătorii de la sate. Majoritatea erau fie poporaniști, fie adepți ai tipului de activism social-liberal promovat de către Spiru Haret. În momentul izbucnirii răscoalei țărănești din 1907, aceștia își creaseră propriile lor organizații profesionale largi și doreau să-și folosească forța numerică și influența pentru a-și ridica statutul economic și social. În 1909 și 1910 s-au angajat discuții publice largi despre cel mai potrivit tip de organizare politică pentru nevoile lor. Unii considerau că dascălii trebuie să-și constituie propriul lor partid, în timp ce alții argumentau că aceștia trebuie să încerce să-și atingă țelurile activînd prin intermediul partide-

[26] Philip G. Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907*, Leiden. 1974, pp. 140–144.

lor existente. Un alt grup sprijinea o reformă structurală radicală a satului drept cel mai bun mijloc de promovare a dreptății sociale la țară.

La Congresul Național al învățătorilor, organizat la București, în decembrie 1913, grupul celor ce sprijineau reforma structurală a repurtat o victorie substanțială, candidatul său, Ion Mihalache, fiind ales președinte al Asociației Învățătorilor. Situîndu-se pe o poziție critică la adresa politicii agrare și a legislației economice și sociale promovate atît de către liberali, cît și de către conservatori, Ion Mihalache a cerut micșorarea suprafeței marilor moșii, împărțirea pămîntului celor ce-l munceau și acordarea unor drepturi politice depline țăranilor considerați drept o clasă. Pentru a se asigura că aceste reforme vor fi duse la îndeplinire, s-a lansat în organizarea unui partid țărănesc avînd caracter de masă.[27] Izbucnirea Primului Război Mondial i-a amînat însă planurile. Dar Partidul Țărănesc, la a cărui fondare în 1918 și-a adus contribuția și pe care l-a servit în calitate de președinte, a devenit cel mai important partid țărănesc și cel mai democrat dintre toate partidele politice ale perioadei interbelice.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea, clasa muncitoare de la orașe a pășit în viața politică organizată prin înființarea Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România. Apariția sa a fost rezultatul atît al dezvoltării industriei și al schimbărilor economice și sociale ce o însoțeau, cît și al maturizării gîndirii socialiste, în special a marxismului, și al aplicării acestei gîndiri la condițiile din România de către un mic număr de intelectuali angajați. Dar socialismul ca direcție de dezvoltare și social-democrația ca forță politică au exercitat doar o influență redusă asupra vieții publice de la acea vreme.[28]

Originile socialismului în România se regăsesc în deceniul anterior Revoluției de la 1848, cînd Theodor Diamant (1810–1841), care se trăgea dintr-o familie de mici boiernași, și alți intelectuali au fost fascinați de ideile socialistului utopic francez Charles Fourier. Diamant l-a cunoscut pe Fourier și a devenit un adept devotat al acestuia în timpul studiilor sale la Paris în anii '30. A fost atras în special de ideea că oamenii puteau să-și îmbunătățească viața materială și spirituală, punîndu-și la un loc talentele și munca în cadrul unor asociații. La întoarcerea în patrie, în 1834, a înființat la Scăieni, la nord de București, un falanster, cuprinzînd circa

[27] Ioan Scurtu, „Contribuții privind mișcarea țărănistă din România în perioada 1907–1914", în *Studii: revistă de istorie*, 21/3, 1968, p. 507.

[28] Pentru o analiză a mișcării socialiste și sindicale din acea perioadă, vezi Keith Hitchins, „Rumania", în Marcel van der Linden și Jürgen Rojahn (editori), *The Formation of Labour Movements, 1870–1914*, I, Leiden, 1990, pp. 369–392.

60 de persoane, organizat după principiile lui Fourier, dar experimentului său privitor la o comunitate agrar-industrială model i s-a pus capăt de către autorități în 1836. Cu toate acestea, un mic număr de intelectuali au rămas credincioși ideii de asociere. Aceasta a reapărut în 1848, sub diverse forme. Ion Heliade Rădulescu, care-l așeza pe Fourier alături de Socrate și Martin Luther, considerîndu-l un mare reformator social, a încercat să folosească principiul asocierii pentru a armoniza interesele moșierilor și țăranilor. Dintr-o altă perspectivă, C. A. Rosetti, care îi admira pe Proudhon și pe Louis Blanc, preconiza să pună capăt inegalității sociale prin eliminarea marilor moșii și prin reorganizarea muncii pe baza asociațiilor și a atelierelor obștești. Socialismul de acest tip a avut efecte reduse în afara unor cercuri restrînse de intelectuali, pe de o parte deoarece societatea românească nu era pregătită pentru a-l adopta și, pe de altă parte, deoarece susținătorii săi nu au reușit să sistematizeze și să transmită și altora convingerile lor.

Influența socialismului marxist printre intelectualii români a fost la început chiar mai modestă decît cea a altor forme de socialism. Informațiile cu privire la circulația operelor lui Marx în România sînt imprecise, dar se pare că lucrarea *Deutsch-französische Jahrbücher* (1844) și *Manifestul Partidului Comunist* (1848) (în germană) au ajuns la București curînd după publicare, ceea ce s-a întîmplat și cu *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845) a lui Engels. Internaționala I, fondată în 1864, și Comuna din Paris, din 1870–1871, par să fi stimulat un interes pentru ideile lui Marx, dar mărturiile sînt sporadice. Cîțiva români, printre care Zamfir Arbore, ziarist, și Vasile Conta, filozof materialist din Iași, erau membri ai Internaționalei, iar cîteva ziare bucureștene au acordat spații ample ridicării și căderii Comunei. Dar receptarea sistematică a marxismului va avea de așteptat înființarea primelor cercuri socialiste și apariția presei muncitorești și socialiste la sfîrșitul anilor '70 și în anii '80 ai secolului trecut.

Caracterul eclectic al socialismului a început să se schimbe și a devenit un ansamblu coerent de idei și o mișcare politică raportată direct la realitățile sociale și economice din România în momentul în care socialiștii au stabilit relații regulate între ei și au făcut din crearea unei organizații oficiale una dintre principalele lor preocupări. Primii reprezentanți ai ideilor socialiste au fost studenții de la facultățile de medicină și de drept din Iași și din București, care au înființat mici grupuri de discuție între 1875 și 1877.

Cele mai dinamice elemente ale tinerei mișcări socialiste au fost emigranții din Rusia. Trei dintre aceștia, care și-au pus în mod deosebit o am-

prentă puternică asupra socialismului românesc timpuriu, au sosit în România în 1874–1875: Nicolae Zubcu Codreanu (1852–1878), dr. Russel (Nicolae K. Sudzilovski) (1850–1930) și Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920). Toți fuseseră membri activi ai mișcărilor revoluționare din Rusia și, obligați să emigreze, veniseră inițial în România pentru a organiza trimiterea de publicații ilegale din Apus în Rusia. Curînd ei au stabilit contactul cu grupurile radicale locale și au început să organizeze cercuri socialiste.[29]

Aceste prime organizații socialiste erau departe de a fi omogene. Membrii lor reprezentau o diversitate de ocupații și ideologii. Ele includeau anarhiști și nihiliști din Rusia și Basarabia, precum și studenți români care fuseseră influențați de diferiți gînditori radicali, îndeosebi de Vasile Conta. Însă puțini dintre aceștia aveau cunoștințe de teorie socialistă și încă și mai puțini erau la curent cu scrierile lui Marx. Erau socialiști mai curînd sufletește decît rațional. Dar curentul dominant era categoric cel populist, în sensul cuvîntului rusesc *narodnicestvo*, deoarece Gherea și colegii săi crescuseră în acea tradiție revoluționară. Ei considerau țărănimea principala forță socială într-o țară eminamente agrară precum România și, ca atare, principala bază a mișcării revoluționare. Analizînd condițiile agrare de pe poziția antagonismelor de clasă, aceștia erau siguri că țăranii pot fi ridicați la acțiune printr-o campanie sistematică de propagandă la sate, condusă de nou înființatele cercuri socialiste. Împreună cu cercurile lor, ei erau alimentați cu un flux neîntrerupt de cărți și ziare narodnice din Rusia. Lucrările revoluționarului rus Nikolai G. Cernîșevski au avut o deosebită influență asupra lor. Dar cunoșteau și mișcările socialiste din Europa Occidentală. Gherea, de pildă, citise lucrările lui Jules Guesde și Paul Lafargue și avea o mare admirație pentru Ferdinand Lassalle, ale cărui scrieri, în plus, se bucurau de o popularitate imensă printre studenți și cărora li se datorează atragerea multora dintre ei către socialism.

Cercurile socialiste, active în București, Iași și în porturile dunărene, au început curînd să caute căi de coordonare a activităților lor. Semn că ajunseseră la un anumit grad de coeziune a fost înființarea la București, în 1877, a primului ziar socialist românesc, *Socialistul*. Dispariția sa după numai patru numere relevă o altă caracteristică a mișcării socialiste —

[29] Gheorghe Haupt, *Din istoricul legăturilor revoluționare româno-ruse, 1849–1881*, București, 1955, pp. 139–166, 226–247. Această lucrare reflectă atmosfera ideologică de la mijlocul deceniului al șaselea al secolului al XX-lea și exagerează astfel influența rusă asupra dezvoltării socialismului românesc. Pentru rectificare, vezi Z. Ornea, *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea*, București, 1982, pp. 81–93, 179–223.

lipsa sa cronică de fonduri. Conducătorii cercurilor ajunseseră acum la concluzia că un partid organizat, independent în raport cu toate celelalte partide politice, era esențial pentru atingerea obiectivelor lor pe termen lung. În decembrie 1877 Codreanu, Russel și Gherea erau pregătiți să elaboreze statutul și programul pentru „Societatea Social-Democrată Română". Dar munca lor avansa cu greutate, aparent din cauza unor neînțelegeri cu privire la tactică. Gherea, de pildă, considera că socialiștii și simpatizanții lor erau prea puțini la număr ca să poată întreprinde o campanie de organizare și propagandă la nivel național și recomandau în schimb ca eforturile să fie concentrate la București, unde puteau fi siguri de o audiență largă și binevoitoare. În sfîrșit, cincisprezece delegați ai cercurilor socialiste din București, Ploiești și Iași s-au întrunit la Iași, în octombrie 1879, pentru a discuta dezvoltarea viitoare a socialismului în România. La acest prim congres socialist român au dezbătut problema fundamentală, și anume dacă în România existau condițiile necesare pentru organizarea și succesul unui partid socialist revoluționar. În cele din urmă, majoritatea delegaților au răspuns afirmativ și au hotărît să-și extindă activitatea atît printre studenți, cît și printre muncitori. Cînd se refereau la propria lor organizație, o denumeau Partida Muncitorilor sau Partida Socialistă, dar acesteia i-au lipsit atît coeziunea unui partid adevărat, cît și un program, cu siguranță din pricina neîncetatelor dispute ideologice din rîndurile sale.

Către sfîrșitul anilor '70 și începutul anilor '80, marxismul era doar unul din multele „socialisme" care se întreceau pentru adeziunea cercurilor socialiste. Natura eclectică a gîndirii lor este evidentă în lucrarea dr. Russel, *Un studiu psihiatric urmat de cîteva comentarii asupra ideilor sănătoase* (1880). Pe de o parte, el încerca să pună sub semnul egalității socialismul și altruismul, plasîndu-i la același nivel pe Marx, Lassalle, Robert Owen și Aleksandr Herzen, dar, pe de altă parte, îi îndemna pe tovarășii săi socialiști să nu precupețească nici un efort pentru a organiza masele și pentru a le pregăti în vederea luării puterii de la „minoritatea capitalistă", totuși fără vărsare de sînge.[30] Cu toate acestea, prin 1883–1884, devenise evident că marxismul cîștigase adeziunea unui număr mare de socialiști români. În 1883, Gherea și-a publicat articolul „Răspuns domnului Prim-ministru I. C. Brătianu", în care își dezvolta ideile despre importanța proprietății colective, ca factor esențial în realizarea schimbării în societatea tradițională, iar Anton Bacalbașa, prolific ziarist socialist, publica articolul său „Capitalul", prima încercare sistematică din România de explicare a conți-

[30] Dr. Russel, *Un studiu psihiatric*, Iași, 1880, pp. 17, 20, 31–32.

nutului cărții *Das Kapital*. Apariția *Revistei sociale* în 1884, ca organ al cercului socialist din Iași, confirma că socialismul românesc se situase mai ferm pe baze marxiste. Editorul ei, Ioan Nădejde (1854–1928), a stabilit ca principal țel al acestei reviste răspîndirea marxismului, iar în cei trei ani de apariție, revista a publicat un număr de lucrări fundamentale, printre care și articolul lui Gherea „Karl Marx și economiștii noștri" (1884), cea mai importantă lucrare a acelei perioade cu privire la principiile economice marxiste.

Ce vor socialiștii români? (1885–1886) avînd drept autor pe Gherea — primul program sistematic al socialismului românesc — arăta influența crescîndă a marxismului printre socialiștii români. Această analiză critică a societății românești, subintitulată „O expunere a socialismului științific", a marcat trecerea lui Gherea de la teoriile narodnice la marxism, proces început cu un deceniu înainte, cînd a cunoscut pentru întîia oară scrierile lui Marx. În 1885, încrezător în propria-i cunoaștere a condițiilor sociale și economice din România și înarmat cu uneltele marxiste de analiză, a prevăzut fără nici o ezitare că dezvoltarea industrială și dezvoltarea proletariatului vor avea loc în România în mod similar evoluțiilor din țările avansate din punct de vedere economic ale Europei Occidentale. Funcția principală a partidului socialist român, așa cum o vedea el, era să grăbească acest proces o dată cu ridicarea conștiinței politice a maselor muncitoare și cu democratizarea vieții publice. Sarcinile imediate ale socialiștilor, îndemna el, erau, în primul rînd, intensificarea răspîndirii socialismului științific în vederea pregătirii gîndirii umane pentru transformarea socială ce avea să vină, și, în al doilea rînd, schimbarea situației oamenilor prin modificarea condițiilor materiale ale existenței lor.[31] Pentru îndeplinirea acestor sarcini, sublinia el, era nevoie să fie introduse reforme politice democratice generale, precum sufragiul universal, libertatea deplină a presei, de întrunire și asociere, învățămînt obligatoriu gratuit, alegerea judecătorilor de către popor, justiție pentru toată lumea cu titlu gratuit și egalitate pentru femei. El propunea, de asemenea, grăbirea trecerii de la economia feudală „neoiobăgistă" la formele capitaliste moderne prin transferarea proprietăților statului și ale marilor moșieri comunelor țărănești și prin acordarea de credite atît țăranilor, cît și muncitorilor din cooperative sau din alte asociații pentru a-și desfășura mai profitabil activitatea economică. Această formulare de țeluri practice, pe termen scurt, i-a influențat pe socialiștii români din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și a stat în centrul programului adoptat de către Partidul

[31] Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, II, București, 1976, pp. 60–71.

Socialist în 1893. Analiza realizată de Gherea privind direcția în care se îndrepta societatea românească este semnificativă și datorită faptului că pentru întîia oară în România se lansa ideea dictaturii proletariatului ca mijloc necesar pentru instaurarea societății socialiste. Dar, evident, potrivit socotelilor sale, nici una dintre acestea nu era iminentă.

Socialiștii și-au intensificat activitatea politică la sfîrșitul anilor '80 și începutul anilor '90, întrucît se străduiau să realizeze o mai mare coeziune organizatorică și să asigure ideilor lor o audiență mai largă. Erau deosebit de interesați să se apropie de clasa muncitoare, iar în 1890 au înființat la Iași Clubul Muncitorilor, cu sprijinul membrilor de sindicat din căile ferate, metalurgie și tipografii. Ei intenționau ca acesta să servească drept nucleu în jurul căruia să se poată închega pînă la urmă un puternic partid muncitoresc, care să constituie centrul socialismului în România și un mijloc de stabilire a unor relații permanente cu partidele muncitorești din alte țări. O măsură a succesului lor a fost alegerea primilor doi membri socialiști ai Parlamentului, Ioan Nădejde și Vasile G. Morțun, în 1888.

Activitatea organizatorică a socialiștilor a culminat cu înființarea Partidului Social-Democrat la București în 1893. Delegații la acest prim congres al partidului, aderînd la tezele din studiile de început ale lui Gherea privind teoria marxistă, acceptau rolul crucial al proletariatului în transformarea societății românești și insistau ca industrializarea țării să se realizeze cît mai rapid posibil. Recunoșteau, de asemenea, importanța agriculturii și propuneau o soluționare a problemei agrare prin împărțirea între țărani a marilor proprietăți funciare, prin ajutorarea cooperativelor țărănești; dar, în centrul preocupării lor, se afla țărănimea săracă sau, cum o numeau ei, proletariatul agricol, și nu producătorul țăran independent.[32] Mai mult decît atît, considerau agricultura și țărănimea ca avînd o importanță secundară în realizarea schimbărilor sociale. În ceea ce privește celelalte partide politice, aveau în vedere o cooperare limitată. Cu toate că înfierau toate partidele „burgheze" ca ostile clasei muncitoare, făceau o distincție între partidele „reacționare" și cele care erau „mai mult sau mai puțin progresiste".

În ciuda unui început promițător, partidul nu s-a afirmat. Cu toate că efectivul său total a ajuns la 6 000 de membri în 1897, iar cel al Clubului Muncitorilor din București a crescut de la 575 de membri în 1895 la 1 315 membri în 1897, numărul noilor cluburi și creșterea efectivelor lor, în special în afara Bucureștilor, au rămas sub așteptări. În alegerile parlamentare

[32] *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1893–1900*, București, 1969, pp. 59–60.

din 1891, 1892 și 1895, partidul a avut un singur deputat ales, Morțun, din Roman, un orășel din Moldova, iar în 1899 nu a mai reușit să aibă vreunul. Situația în care se afla partidul a dus la o criză de încredere în cadrul conducerii sale. Majoritatea ajunsese la concluzia că perspectivele realizării socialismului în România într-un viitor previzibil erau nule din cauza subdezvoltării economice și sociale, în special a ritmului lent al industrializării și a forței reduse a proletariatului. Această majoritate era formată din intelectuali aparținînd clasei mijlocii, care preferau o abordare treptată a schimbării sociale. Ioan Nădejde, unul dintre fruntașii partidului încă de la aderarea sa la cercul socialist de la Universitatea din Iași, la sfîrșitul anilor '70, și respectat editor al ziarului partidului *Lumea nouă*, începînd din 1894, le cerea colegilor săi să rămînă în limitele legalității și să evite violența. Recurgerea la revoluție, argumenta el, ar face un mare rău cauzei socialismului în momentul în care acesta ar avea nevoie să atragă cît de mulți adepți posibil și să creeze o atmosferă propice pentru instalarea unui regim „burghezo-capitalist" în România, pe care îl credea esențial pentru înaintarea spre socialism. În opinia sa, sarcina acestora era accelerarea apariției statului burghez capitalist prin promovarea de depline drepturi civile și politice pentru toți cetățenii și nu printr-o revoluție prematură. Nădejde și colegii săi luau în considerare chiar o alianță temporară cu Partidul Liberal.

O minoritate din cadrul partidului pretindea că vorbește în numele muncitorilor. Aceasta punea accentul pe lupta de clasă și se opunea cooperării cu Partidul Național Liberal și cu celelalte partide burgheze, cerînd în schimb greve, demonstrații de stradă și alte mijloace de forță pentru atingerea scopurilor sale. Cu toate acestea, nu a reușit niciodată să obțină mai multe voturi decît moderații.

Disensiunile s-au înmulțit și au dus, în 1899, la plecarea din partid a lui Ioan Nădejde și a unui număr de alți intelectuali aparținînd clasei mijlocii. Aceștia erau „generoșii", care, în 1900, au aderat la Partidul Liberal, unde intenționau să activeze în vederea democratizării țării ca o premisă necesară pentru crearea unui partid socialist viabil. Cîțiva lideri, împreună cu suporterii lor, în special de la Clubul Muncitorilor din București, au decis să activeze în continuare ca socialiști, sub numele de Partidul Muncitorilor. Gherea, care evitase să fie amestecat în controversă, a rămas principalul teoretician al socialismului românesc.

În cursul deceniului următor, refacerea socialiștilor și a unui mic număr de sindicate asociate lor a fost lentă și cîteodată descurajantă. În 1905, Partidul Muncitorilor a revitalizat organul național al socialiștilor, *România muncitoare*, iar în 1907 a contribuit la înființarea Comisiei Generale a

Sindicatelor, prima organizație sindicală la nivel național. Dar eforturile de unire a partidului și sindicatelor într-o singură organizație, Uniunea Socialistă, au eșuat. Mulți socialiști și muncitori doreau un sindicat aparte, care să-i protejeze pe muncitorii implicați în activități politice față de represiunile guvernului.

Deplin angajat în lupta pentru formarea unei puternice mișcări socialiste și muncitorești a fost un militant de origine bulgară, Cristian Racovski (1873–1941), care, între 1907 și Revoluția rusă din 1917, a deținut funcții înalte în Uniunea Socialistă și în Partidul Social-Democrat. Era un polemist abil, foarte adînc implicat în dezbaterea cu privire la viitorul curs de dezvoltare a României. Cu toate că Gherea era recunoscut drept cel mai de seamă teoretician al socialismului românesc, analizele lui Racovski cu privire la problemele critice ce confruntau social-democrația românească, de la agrarianism la autodeterminare națională, nu au fost cu nimic mai prejos sub raportul originalității și al complexității decît lucrările colegului său mai în vîrstă. Călătorit prin multe locuri și cu contacte largi în Europa, Racovski nu era doar legătura principală între socialiștii români și mișcarea socialistă internațională, ci și autorul unor contribuții semnificative la teoria marxistă, în special în scrierile sale cu privire la emanciparea națională a popoarelor balcanice în condițiile înapoierii economice și ale dependenței de Marile Puteri.

Doar în 1910 a reapărut un partid socialist unit. Un congres al partidului, convocat sub pretextul dezbaterii efectelor așa-numitei Legi Orleanu, pe care guvernul liberal o adoptase în 1909 și care interzicea muncitorilor din întreprinderile guvernamentale, inclusiv de la căile ferate, să aparțină sindicatelor, a hotărît să înființeze un nou partid, sub numele de Partidul Social Democrat, și a reafirmat caracterul său revoluționar. Participanții au adoptat un program minimal, al cărui obiectiv principal era obținerea sufragiului universal și a altor reforme necesare pentru a realiza „transformarea burghezo-democratică" a țării. Nu prea au avut succes. Mișcarea sindicală a rămas slabă, iar conștiința muncitorească era fragilă. Cu toate că numărul muncitorilor organizați a ajuns la 9 700 în 1912, aceștia reprezentau doar o mică fracțiune a celor angajați în industrie și transporturi. În domeniul politic, partidul a continuat să fie sîcîit de lipsă de fonduri și de o apatie la nivelul multor cluburi politice locale. ai căror membri se urneau doar cu ocazia alegerilor. „Lupta parlamentară" a adus puține succese. Între 1899 și Primul Război Mondial, socialiștii nu au fost reprezentați în Parlament. În alegerile din 1911, de exemplu. partidul a avut opt candidați pentru Camera Deputaților, cu o platformă în care se cerea votul universal, impozit progresiv pe venituri, asigurări sociale pentru muncitori. El încerca să obțină nu numai voturile muncito-

rilor, ci şi ale tuturor nemulţumiţilor de sistemul economic şi politic existent. Totuşi, partidul a atras puţini alegători şi nici unul dintre candidaţii săi nu a fost ales, obţinînd doar 1 459 de voturi din cele 73 633 exprimate.

Influenţa exercitată de către socialişti asupra vieţii politice româneşti înainte de Primul Război Mondial a fost neîndoielnic modestă. În cadrul sistemului existent, care favoriza averea, ei nu puteau concura cu liberalii şi conservatorii. Nu aveau nici organizarea, nici resursele sau alegătorii necesari pentru a constitui o provocare pentru aceste partide bine înrădăcinate. Nereprezentarea socialiştilor şi a sindicatelor în Parlament este o dovadă izbitoare a eşecului lor. Dar au fost victorioşi în alte domenii. Socialiştii i-au obligat pe politicienii liberali şi conservatori şi o parte mai largă a opiniei publice să accepte că, pe lîngă criza agrară, ţara se confrunta şi cu probleme crescînde industriale şi ale forţei de muncă, întrucît adoptase forme economice şi sociale moderne. Neîndoielnic, dezvăluirilor de către aceştia a mizeriei în rîndul clasei muncitoare şi campaniei pentru reformă desfăşurate prin presă şi prin greve şi demonstraţii li se datorează, cel puţin într-un anumit grad, legislaţia în beneficiul muncitorilor. Totuşi, adoptarea acestor proiecte de legi şi stipulaţiile lor au depins în primul rînd de calculele liberalilor şi ale conservatorilor, care controlau Parlamentul. Interesul lor major pentru reformă se regăsea în dorinţa de a face ca sistemul politic şi economic existent să funcţioneze fără piedici.

Poate că principalul obstacol în calea succesului mişcărilor socialiste şi sindicale era tradiţia. Majoritatea românilor considera socialismul dăunător sau în cel mai bun caz nepotrivit condiţiilor lor. Concepînd România ca o ţară „eminamente agricolă", ei respingeau capitalismul ca model de dezvoltare. Chiar şi cei ce acceptau inevitabilitatea trecerii României prin faza capitalistă de dezvoltare preferau tradiţia liberală occidentală colectivismului socialist. Deşi mulţi intelectuali şi alţii ca ei ar fi putut astfel crede că socialismul este o „plantă exotică", aceştia erau totuşi nevoiţi, în polemicile lor cu socialiştii, să se confrunte cu problemele aspre ale dezvoltării economice şi cu evidentele consecinţe sociale ale industrializării. Persistenţa tradiţiei limita atracţia socialismului în rîndul celorlalte clase sociale. Ţărănimea îl asocia cu proprietatea colectivă şi cu ateismul, ceea ce ameninţa valorile comunităţii. Suspiciunile stîrnite astfel dăinuiau printre ţăranii care migrau la oraş, făcînd astfel dificilă recrutarea lor în sindicate[32a]. Totuşi, în ciuda tuturor acestor impedimente şi eşecuri,

[32a] Despre eforturile socialiştilor de a organiza ţărănimea, vezi Keith Hitchins, „Social-democraţia şi ţărănimea din România, 1870–1914", în Idem, *Mit şi realitate în istoriografia românească*, Bucureşti, 1997, pp. 145–183.

socialiștii și aliații lor din mișcarea sindicală au realizat o organizație care era singura dintre toate partidele politice total dedicată intereselor muncitorimii de la orașe.

Guvernul conservator de coaliție, format în toamna anului 1912, s-a retras la sfîrșitul anului 1913. Succesele militare și diplomatice ale României în războaiele balcanice, confirmate prin Tratatul de la București[33], i-au făcut pe Titu Maiorescu și pe Take Ionescu să ajungă la concluzia că sarcinile pentru care fusese format guvernul lor fuseseră îndeplinite și că venise vremea să plece de la guvernare. Conștienți de adîncile disensiuni dintre colegii lor conservatori, erau convinși că guvernul pe care îl conduceau nu putea face față efectiv celor două probleme interne presante, pe care liberalii le aduseseră în prim-plan — sufragiul universal și reforma agrară. Maiorescu a demisionat la 31 decembrie 1913, iar Regele l-a ales pe Ionel Brătianu ca șef al unui nou guvern, liberal, la 4 ianuarie 1914. Alegerile de la începutul lunii februarie s-au terminat, ca de obicei, cu o victorie a partidului de guvernămînt.

Liberalii n-au pierdut vremea, aducîndu-și reformele în fața noului Parlament, și, în ciuda asprelor denunțări din partea unor conservatori convinși, precum Petre Carp, pînă în aprilie ambele Camere au aprobat revizuirea Constituției, premisă necesară a exproprierii pămînturilor aflate în proprietate particulară și a împărțirii lor către țărani, precum și a aprobării sufragiului universal. Alegerile din mai pentru Adunarea Constituantă au condus la obținerea unei largi majorități în favoarea ambelor reforme. Dar izbucnirea Primului Război Mondial, în iulie, a obligat Constituanta să amîne acțiunea pe care nu avea să o reia pînă în 1917, cînd soarta țării era în cumpănă.

POLITICA EXTERNĂ

Experiențele din timpul Războiului de Independență și de la Congresul de la Berlin l-au făcut pe Regele Carol, precum și pe politicieni să înțeleagă pericolele urmăririi unor obiective de politică externă ce nu se bucurau de sprijinul uneia sau mai multora dintre Marile Puteri. Ei erau convinși că doar aderarea la un sistem de alianțe putea să promoveze interesele de politică externă ale țării și să ofere protecție împotriva periculoaselor presiuni din afară. Au ajuns însă treptat la hotărîrea de a lega țara de una dintre Marile Puteri. Crearea Ligii celor Trei Împărați la Berlin, la 18 iu-

[33] Vezi mai jos, p. 172.

nie 1881, a avut un rol important în calculele lor, întrucît semnala sfîrşitul politicii externe relativ independente pe care fuseseră în măsură să o urmărească de la domnia lui Alexandru Ioan Cuza încoace. Potrivit termenilor acesteia, Austro-Ungaria şi Rusia au căzut de acord să-şi reglementeze rivalităţile în Europa de Sud-Est şi să desfăşoare o asemenea politică încît să evite tulburarea statu-quoului. Cu toate că nu cunoşteau stipulaţiile tratatului, oficialităţile române şi-au dat seama că nu va mai fi posibil să profite de neînţelegerile dintre Austria şi Rusia şi că venise momentul pentru angajamente care obligă.

Examinînd posibilităţile unei alianţe durabile, puternice, Regele şi Brătianu respingeau un partener după altul ca nesatisfăcători. Vecinii mici ai României ofereau posibilitatea unei alianţe regionale, întrucît interesele lor erau, în general, similare. Dar Bulgaria era slabă şi nu putea oferi un ajutor efectiv într-o confruntare internaţională. În plus, ea intrase în sfera de influenţă rusă. Serbia, cu care România avusese îndelungate relaţii de prietenie, era de asemenea slabă şi, în orice caz, se legase de Austro-Ungaria printr-un tratat la 1881. Printre Marile Puteri, Franţa era în mod sigur, sub raport sentimental, preferata opiniei publice. Literatura şi cultura franceză se bucurau de un prestigiu enorm, iar mulţi lideri politici studiaseră în Franţa. Dar atitudinea guvernului francez faţă de România la Congresul de la Berlin şi în anii imediat următori micşorase entuziasmul faţă de ea. Franţa fusese una dintre ultimele puteri care au recunoscut independenţa României, iar relaţiile ei comerciale cu România erau relativ modeste. Pînă şi pieţele ei financiare rămăseseră închise României, investitorii francezi preferînd să acorde împrumuturi prin intermediul băncilor germane. Poate că decisivă pentru români a fost perceperea faptului că Franţa era izolată din punct de vedere diplomatic şi, ca atare, incapabilă să aducă avantaje importante unei alianţe. Politicienii români, în special liberalii, şi populaţia în general considerau Rusia un duşman şi, ca atare, nu putea fi un candidat prea serios pentru o alianţă. Dar ei au găsit în Tripla Alianţă (Germania, Austro-Ungaria şi Italia) avantajele economice pe care le căutau. Principala atracţie pentru ei o constituia, fără îndoială, Germania. În ciuda amărăciunii păstrate de la Congresul de la Berlin, cînd Germania insistase ca independenţa să fie condiţionată de acordarea egalităţii civile evreilor, atît liberalii, cît şi conservatorii s-au pronunţat în favoarea unei alianţe dată fiind puterea ei militară şi economia ei dinamică.

România era deja strîns legată din punct de vedere economic de Tripla Alianţă. Trimitea mari cantităţi de grîne şi vite în Europa Centrală şi devenise un valoros client al bunurilor manufacturate, în special din Austro-Ungaria, în timp ce piaţa financiară germană devenise o sursă importantă

de împrumuturi pentru România. Grupuri comerciale şi industriale liberale, doritoare să dezvolte şi să diversifice economia ţării, şi mari producători agricoli conservatori, care căutau să-şi extindă pieţele, sprijineau strîngerea legăturilor cu Germania şi Austro-Ungaria. Sprijinul Regelui cîntărea de asemenea greu. În afară de o legătură sentimentală cu Germania, acesta era convins că alianţa va îmbunătăţi poziţia internaţională a României şi îi va permite să-şi îndeplinească mai uşor obiectivele de politică externă în Europa de Sud-Est.

Posibilitatea unei alianţe cu Austro-Ungaria a stîrnit îndoieli considerabile. Relaţiile dintre cele două ţări după Congresul de la Berlin au fost puse greu la încercare de adînci diferende economice şi politice. Efectele convenţiei comerciale din 1875 se făceau pe deplin simţite acum în România. Concesiile în domeniul tarifelor au avut drept rezultat o triplare a exporturilor austro-ungare între 1876 şi 1880 şi o invadare a pieţelor româneşti cu produse manufacturate de tot soiul, în special textile şi produse din metal. În acelaşi timp, Austro-Ungaria îşi menţinea locul întîi ca importator de bunuri româneşti, în special de grîne şi de vite. Cu toate că marii moşieri şi comercianţii găseau aranjamentul satisfăcător în cel mai înalt grad, politicienii liberali şi industriaşii doritori să construiască o economie naţională independentă, precum şi meşteşugarii, care pînă în momentul acela produseseră grosul bunurilor de larg consum pentru masa populaţiei şi care sufereau acum serios din cauza lipsei de lucru, au cerut protecţie împotriva fluxului crescînd al importurilor. Guvernul român însuşi se plîngea că partenerul său comercial nu respectase toate stipulaţiile convenţiei comerciale, pentru că, exceptînd importul de grîne, scutit de taxe vamale, Austro-Ungaria limitase în mod arbitrar intrarea cornutelor mari şi a porcilor provenind din România şi mărise tarifele la aproape toate celelalte produse.[34]

Controlul navigaţiei pe Dunărea de Jos a adus şi el cele două ţări în stare conflictuală.[35] Prin recunoaşterea independenţei României şi a Serbiei şi a autonomiei Bulgariei, Congresul de la Berlin pusese capăt autorităţii otomane asupra acestei porţiuni a fluviului, care curgea de-a lungul graniţelor celor trei ţări şi, cel puţin oficial, l-a transformat într-un curs de apă internaţional. România a căpătat astfel drepturi suverane de navigaţie şi comerţ pe fluviu şi a devenit membră a Comisiei Europene a Dunării.

---

[34] Hilde Mureşan, „Date cu privire la restricţiile comerciale faţă de România. impuse de guvernul austro-ungar în anii 1878–1879", în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, XI, 1968, pp. 291–305.

[35] G.N. Căzan, „La question du Danube et les relations roumano-austro-hongroises dans les annees 1878–1883", în *Revue roumaine d'histoire*, 18/1, 1979, pp. 43–61.

organism cu sediul la Galaţi, înfiinţat în 1856 pentru a reglementa folosirea apelor ei. În primăvara şi vara anului 1880, Austro-Ungaria a elaborat noi norme de navigaţie pe Dunărea de Jos, care i-ar fi dat într-adevăr un vot decisiv în această chestiune şi ar fi forţat statele riverane mici să-şi orienteze comerţul în direcţia ei. Instrumentul acestei predominanţe urma să fie Comisia Mixtă, prezidată de către delegatul austro-ungar, având autoritate asupra navigaţiei de la Porţile de Fier pînă la Galaţi. Guvernul român s-a simţit obligat să accepte în principiu acest aranjament, dar a insistat ca toate deciziile noii comisii să se ia în unanimitate, un mijloc de a proteja statele mici împotriva predominării Marilor Puteri.

Tocmai în momentul acela relaţiile dintre cele două state ajunseseră la un nivel foarte scăzut. Amărăciunea resimţită de partea română ca urmare a prohibiţiei impuse de Austria asupra importului de vite şi ca urmare a politicii ei danubiene agresive s-a făcut simţită în mesajul tronului adresat de Regele Carol la deschiderea Parlamentului la 27 noiembrie 1881. Noul ministru de Externe austro-ungar, contele Gustav Kálnoky, s-a simţit ofensat de aceste remarci şi, la 2 decembrie, a dat instrucţiuni ministrului său de la Bucureşti să evite orice contacte personale cu guvernul român şi să-şi limiteze activitatea la chestiuni de rutină, la probleme curente. După cîteva săptămîni de aşteptare tensionată, guvernul român, convins că Gustav Kálnoky nu era dispus la un compromis, a dat instrucţiuni ministrului de la Viena să prezinte scuze. Se pare că pe Kálnoky nu-l preocupau doar declaraţiile ofensatoare făcute de Rege şi că dorea să profite de ocazie pentru a avertiza că Austro-Ungaria nu va tolera manifestări de înfumurare din partea unui stat mic.

Situaţia românilor din Ungaria nu ajunsese încă o problemă critică în relaţiile româno-austro-ungare, dar îi preocupa pe oamenii de stat din ambele ţări. Prin ziare, în mod special, „problema românească din Transilvania" pătrundea încet-încet în conştiinţa publică din România şi devenea o armă în luptele politice interne, fiind folosită de către un partid împotriva altuia pentru a-l pune în dificultate. De exemplu, în 1881 şi 1882, organul conservator *Timpul* a publicat numeroase articole cu privire la măsurile luate de către guvernul ungar pentru a limita activitatea politică şi culturală a românilor, cu implicaţia clară că guvernul Brătianu ignora soarta nefericită a confraţilor români.

Conferinţa de la Londra asupra Dunării, din februarie şi martie 1883, nu a făcut nimic pentru a domoli temerile româneşti cu privire la intenţiile agresive ale Austro-Ungariei. Tratatul de la Londra din 10 martie, într-adevăr, a confirmat proiectul austriac anterior, care îi va permite Comisiei Mixte să ia decizii cu privire la navigaţia şi comerţul în apele teritoriale

ale României, fără consimțământul acesteia. Aceste prevederi nu au fost puse niciodată în aplicare, întrucît, la 15 septembrie, Austro-Ungaria a renunțat la pretențiile ei cu scopul de a netezi calea încheierii unui tratat de alianță cu România. Oficialitățile austro-ungare erau dispuse să renunțe la proiectul ofensator, deoarece erau sigure că această alianță va garanta menținerea poziției monarhiei la Dunărea de Jos. Semnarea tratatului, în 1883, a pus efectiv capăt chestiunii, iar încercările ulterioare ale Austro-Ungariei de a revitaliza Comisia Mixtă au fost lipsite de succes.

Aderarea României la Tripla Alianță s-a datorat în mare măsură inițiativei lui Bismarck. Cu toate că relațiile germano-române în urma Congresului de la Berlin nu erau tocmai calde, Bismarck a recunoscut că o Românie independentă ar putea deveni o forță folositoare în problemele sud-est europene. Bismarck i-a spus ministrului român de Finanțe, Dimitrie Sturdza, în timpul vizitei pe care acesta a făcut-o la Berlin, în iulie 1879, că dorea ca România să fie un factor activ în politica externă germană și că, după părerea lui, ea avea toate motivele să caute să stabilească legături strînse cu Germania pentru a evita o expansiune rusă în acea regiune. Obiectivul major urmărit de către Bismarck prin atragerea României de partea sistemului său politic pare să fi fost întărirea poziției Austro-Ungariei în Balcani și, pe această cale, ușurarea unei părți a obligațiilor asumate de Germania în cadrul Dublei Alianțe.[36] Dar Austro-Ungaria nu i-a făcut lui Bismarck misiunea ușoară și, în octombrie 1880, acesta s-a plîns că politica austro-ungară ducea de la o dispută la alta cu țările mici din regiune, zădărnicindu-i astfel eforturile de a le scoate de sub influența rusească.

Aderarea României la Dubla Alianță a fost discutată de asemenea de Bismarck și Brătianu la Berlin, în martie 1880. Prim-ministrul român și-a exprimat interesul pentru un tratat cu Germania, dar Bismarck a preferat să nu intre în amănunte. Acesta a sugerat, în schimb, că dacă România ar putea ajunge mai întîi la un acord cu Austro-Ungaria, ea ar putea apoi să realizeze și legătura dorită cu Germania. Cam în același timp, ministrul de Externe austro-ungar, Heinrich von Haymerle, îl încuraja pe Regele Carol să caute un aranjament în cadrul Dublei Alianțe. El credea că interesele celor două țări sînt „identice", înțelegînd prin aceasta nevoia lor de a ridica o barieră în calea „slavizării" Europei de Răsărit sub egida Rusiei. Cu toate acestea, relațiile încordate cu privire la comerț și la Dunăre stăteau în calea unei apropieri.

Bismarck a luat inițiativa reluării negocierilor cu România în august 1883, cînd, profitînd de o vizită la Viena, a formulat întrebări în legătură cu uti-

[36] Ernst Ebel, *Rumänien und die Mittelmächte*, Berlin, 1939, pp. 25–28.

litatea şi posibilitatea extinderii „ligii păcii" cu Italia la Europa de Est, pentru a „îndruma" politica României şi, în cele din urmă, a Serbiei într-o „direcţie dezirabilă". (Italia aderase la alianţa germano-austro-ungară în 1882, transformînd-o într-o Triplă Alianţă.) Bismarck a ales acest moment din pricina îngrijorării determinate de creşterea tensiunii între Rusia şi Austro-Ungaria în Balcani în privinţa Bulgariei. Kálnoky era dispus la negocieri şi a fost de acord cu propunerea lui Bismarck ca acesta din urmă să pregătească terenul politic general cu românii, în timp ce el însuşi îşi asuma responsabilitatea pentru rezolvarea chestiunii dunărene şi pentru elaborarea unui tratat de alianţă.

S-a ajuns la un acord final în toamnă. La 7 septembrie, Bismarck şi Brătianu s-au întîlnit la Gastein.[37] Deşi Bismarck nu-şi putea înfrînge neîncrederea în Brătianu, din cauza trecutului radical şi a sentimentelor naţionaliste ale acestuia din urmă, cu această ocazie el a sprijinit călduros alianţa României cu Puterile Centrale. El privea problema dintr-o perspectivă general europeană. Întărind poziţia Austriei în Răsărit şi prin aceasta micşorînd probabilitatea unui război cu Rusia, un tratat cu România, socotea el, ar mări perspectivele de pace şi stabilitate în Europa. La următoarele negocieri de la Viena, desfăşurate între 23 şi 27 septembrie, Kálnoky şi Brătianu au prezentat cu rapiditate proiectul unui tratat. Brătianu, care cunoştea dorinţa lui Bismarck de a ajunge la o înţelegere cu Rusia, era nerăbdător să rezolve problemele înainte ca Puterile Centrale să aibă timpul să încheie o nouă înţelegere cu Ţarul. Pentru el (şi pentru alţi lideri români), obiectivul major al tratatului era apărarea împotriva Rusiei, dar Bismarck se exprimase clar că alianţa va fi pur defensivă şi nu putea fi folosită ca acoperire pentru o acţiune agresivă împotriva Rusiei.

Aderarea României la Tripla Alianţă a luat forma unui tratat bilateral cu Austro-Ungaria, semnat la 30 octombrie 1883. Noii aliaţi au fost de acord să-şi vină reciproc în ajutor în cazul în care unul dintre ei era atacat de Rusia, cu toate că aceasta din urmă nu era menţionată, şi au promis că nu vor adera la nici o alianţă îndreptată împotriva unuia dintre ei. Germania a aderat la această înţelegere în aceeaşi zi printr-un act separat. Regele Carol şi Brătianu au insistat ca aranjamentul să rămînă secret, pentru că ştiau că va stîrni o furtună de proteste din partea politicienilor şi a opiniei publice, care aveau, în covîrşitoarea lor majoritate, sentimente profranceze.

[37] G. I. Brătianu, „Bismarck şi Ion C. Brătianu", în *Revista istorică română*, 5–6, 1935–1936, pp. 95–101; *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871–1914*, III, Berlin, 1922, pp. 265–269: Bismarck către Reuss, ambasadorul german la Viena, 8 şi 15 septembrie 1883.

Astfel, pe bună dreptate, tratatul nu a fost niciodată supus Parlamentului pentru dezbatere și ratificare și, ca atare, aplicarea prevederilor sale depindea doar de Rege.

Ambele părți au avut de cîștigat de pe urma tratatului. Pentru Austro-Ungaria avantajele constau în primul rînd în securitatea sporită pe care acesta i-o oferea la frontierele sale de sud și de răsărit. Kálnoky era încrezător că un front unit cu Germania și România va face ca Rusia să caute să evite o confruntare între interesele conflictuale ale celor două țări în Balcani. El se aștepta ca noua relație cu România să micșoreze tensiunea din Transilvania între guvernul ungar și români. Cu toate că Brătianu refuzase să condamne prin tratat „agitația iredentistă", Kálnoky era sigur că guvernul român nu-și va permite să se lase atras în activități care ar periclita sistemul politic existent în Ungaria. Penetrația economică viitoare a Austriei în România părea și ea asigurată printr-o cooperare mai strînsă între cele două țări în domeniul politicii externe. Avantajele obținute de România prin tratat erau chiar mai substanțiale. Ea și-a atins obiectivul său principal — o alianță cu Germania, chiar dacă indirectă, și o micșorare a pericolului de război cu Rusia — și a soluționat cîteva dintre divergențele ce subzistau cu Austro-Ungaria, în speță în chestiunea dunăreană.

Există mărturii din abundență că atît Austro-Ungaria cît și România prețuiau aranjamentul, în ciuda lipsei de căldură din relațiile lor. Guvernul român a căzut de acord ca tratatul să fie reînnoit în mod regulat, iar Austro-Ungaria era reprezentată la București de diplomați de prim rang, printre care Agenor Goluchowski (ministru în România, 1887–1894, și ulterior ministru de Externe al Austro-Ungariei, 1895–1906), Alois Aehrenthal (ministru în România, 1895–1898, și ministru de Externe, 1906–1912) și Ottokar Czernin (ministru în România, 1913–1916, și ministru de Externe 1916–1918). Veriga slabă din alianță era România. Diplomații austro-ungari recunoșteau că în România nu exista o simpatie autentică pentru țara lor. Kálnoky nu-și făcea iluzii în această privință, întrucît Regele Carol însuși exprimase clar acest simțămînt, atunci cînd declarase că nu va aproba tratatul dacă Germania nu va fi parte semnatară a lui. O altă slăbiciune semnificativă a tratatului era caracterul lui secret pe care fiecare parte s-a angajat să-l respecte. În felul acesta, nu-și putea atinge scopul său principal, și anume, să servească drept descurajare a unui atac rusesc împotriva Puterilor Centrale și a României.

Alianța cu Puterile Centrale a format, cu toate acestea, piatra de hotar a politicii externe a României timp de treizeci de ani, deoarece Regele și o mînă de politicieni liberali și conservatori percepeau Puterile Centrale drept forța militară și economică cea mai puternică din Europa. Dar ei

urmăreau îndeaproape schimbările din atmosfera politică a Europei și din echilibrul între sistemele de alianțe aflate în competiție și erau deosebit de sensibili la orice schimbări survenite în relațiile dintre Germania și Austro-Ungaria. Cu Germania simțeau că aveau o strînsă comunitate de interese și erau permanent îngrijorați de perspectiva ca nu cumva Austro-Ungaria să-i smulgă Germaniei conducerea Triplei Alianțe. Românii urmăreau îndeaproape, de asemenea, evoluția alianței franco-ruse după 1891 și apropierea dintre Marea Britanie și Franța anunțată de Antanta Cordială din 1904.

Relațiile dintre Austro-Ungaria și România, între 1883 și 1914, dau măsura exactă a stării de sănătate a Triplei Alianțe în Europa de Sud-Est. Aceste relații numai bune nu erau. În decursul celor doi ani de la semnarea tratatului, au început negocierile pentru reînnoirea convenției comerciale din 1875. S-a dovedit imposibil să fie împăcate aspirațiile României de a realiza o oarecare independență economică și de a-și apăra tînăra industrie împotriva concurenței externe, pe de o parte, cu dorința Austro-Ungariei de a-și menține pozițiile deja cîștigate și de a-și apăra producătorii agricoli de concurența grînelor și vitelor românești, pe de altă parte. Rezultatul a fost un război vamal crîncen, declanșat la 1 iunie 1886, ziua în care expira convenția comercială pe zece ani.[38] România a introdus un nou tarif vamal menit să protejeze industria și agricultura indigene (au fost eliminate aproape toate taxele vamale vizînd exportul produselor agricole) și să servească drept bază pentru reînnoirea negocierilor cu Austro-Ungaria. Aceasta din urmă a răspuns cu restricții împotriva importurilor românești (toate mărfurile erau supuse unei taxări vamale obișnuite și unei suprataxe de 30 la sută; taxe și mai mari au fost impuse principalelor produse de export românești, grînele și vitele, iar importul de legume și fructe, precum și tranzitul animalelor au fost interzise). Scopul acestor măsuri drastice era să-i provoace economiei românești daune economice atît de mari, încît să oblige România să accepte condițiile austriece pentru un nou tratat comercial. Cu toate că exporturile de grîne și animale în Austro-Ungaria au fost serios reduse (la grîne, de la o medie anuală de 3 563 000 lei în 1876–1886 la 93 000 lei în 1887–1891, la porci, de la 7 334 000 lei la 629 000 lei) și cu toate că acest fapt a provocat greutăți temporare, adevăratul perdant era Austro-Ungaria. Pierduse astfel prețioase piețe și importante surse de materii prime. Agricultura românească a găsit noi piețe (Marea Britanie a înlocuit Austro-Ungaria ca principal importator de grîne

[38] Gheorghe Cristea, „Antecedente și consecințe ale războiului vamal cu Austro-Ungaria", în *Studii și materiale de istorie modernă*, 6, 1979, pp. 91–137.

românești), iar industria românească, sprijinită de o nouă lege ce încuraja o varietate de întreprinderi, a cunoscut o dezvoltare accelerată. În 1891 a avut loc, în sfîrșit, o întrerupere în războiul vamal. Aproape toate tratatele comerciale ale României cu țări străine expirau în acel an și ea s-a văzut obligată să introducă taxe vamale mai scăzute la toate bunurile importate, inclusiv la cele provenite din Austro-Ungaria. Aceasta din urmă a răspuns cu tarife vamale mai scăzute la mărfurile românești, iar comerțul dintre cele două țări a crescut treptat. În sfîrșit, în decembrie 1893, cele două țări au semnat un nou acord comercial, care i-a permis Austro-Ungariei să-și redobîndească majoritatea vechilor piețe și i-a îngăduit României să reia exporturile de grîne și vite către vecina sa, cu toate că în condiții mai puțin favorabile decît înainte de 1886. Poate că rezultatul cel mai durabil al războiului vamal a fost de natură politică: a întărit ostilitatea resimțită de majoritatea românilor față de Austro-Ungaria și în felul acesta a redus perspectivele viitoare de cooperare în probleme externe.

Aderarea României la Tripla Alianță trebuia să fie reînnoită într-un moment în care resentimentele provocate de războiul vamal erau încă vii. Mai existau și alte dificultăți. În 1891, la putere se aflau conservatorii și nici unul dintre conducătorii acestora nu fusese informat despre tratat. Carol nu se aștepta la vreo cooperare din partea primului-ministru Lascăr Catargiu și a ministrului de Externe Alexandru Lahovary, cunoscuți sprijinitori ai politicii de nealiniere. Decît să-i inițieze pe aceștia în secretul tratatului, Regele a preferat să aștepte pînă cînd vor putea fi readuși la putere liberalii. Un alt impediment pentru o reînnoire grabnică a tratatului îl constituia situația din ce în ce mai grea a românilor din Transilvania. Politica de maghiarizare dusă de guvernul ungar îl pusese pe Carol într-o situație dificilă, întrucît ostilitatea față de Austro-Ungaria, provocată de „problema națională", era în creștere în rîndul opiniei publice și devenise un subiect frecvent de dezbatere în Parlament. Ea provocase îndoieli în legătură cu viitorul alianței atît la Viena, cît și la Berlin. Kálnoky începuse să aibă dubii că România va acorda vreodată sprijin militar Puterilor Centrale și credea că tot ceea ce se putea spera va fi o neutralitate a României în cazul izbucnirii unui război în Europa Răsăriteană. Cancelarul german Leo von Caprivi se întreba dacă și aceasta va fi posibilă, dată fiind larg răspîndita ostilitate românească față de politica Ungariei în privința naționalităților. O altă problemă pentru alianță o constituia convenția franco-rusă din august 1891. Aceasta îi încuraja pe francofilii români să spere într-o implicare franceză mai activă în afacerile est-europene și să vadă în apropierea de Rusia o alternativă la Tripla Alianță. Dar astfel de speranțe erau premature. Franța continua să manifeste un interes redus pen-

tru chestiunile românești, iar sprijinitorii acesteia de la București nu puteau să-și depășească temerile adînc înrădăcinate față de Rusia, fapt care făcea Tripla Alianță foarte atractivă atît pentru factorii de decizie politică liberali, cît și pentru cei conservatori. Un număr de lideri români credeau chiar că Franța sacrificase interesele României și că va abandona întreaga Peninsulă Balcanică în mîinile Rusiei pentru a dobîndi sprijinul acesteia într-un război de revanșă împotriva Germaniei.[39]

O deschidere în impasul în care intrase reînnoirea tratatului cu Tripla Alianță s-a produs în octombrie 1891. Carol a dobîndit pînă la urmă sprijinul pentru alianță din partea unor conservatori influenți, printre care Catargiu și Lahovary, și a putut astfel duce grabnic la bun sfîrșit negocierile pentru reînnoirea tratatului. Cu toate că era forța motrice a părții române pentru menținerea unei alianțe cu Puterile Centrale, în cursul negocierilor el a spus răspicat că nu considera tratatul ca o înțelegere bilaterală între România și Austro-Ungaria, la care Germania se alătura ca un simplu privitor binevoitor. Carol a subliniat că tratatul avea valoare pentru România doar datorită participării active a Germaniei la alianță și a avertizat că nici un om de stat român nu putea sprijini un astfel de tratat în orice alte condiții.[40]

Legăturile României cu Tripla Alianță vor fi întărite în mod neașteptat de evenimentele survenite în Balcani cîțiva ani mai tîrziu. În 1895 a expirat tratatul dintre Austro-Ungaria și Serbia, iar aceasta din urmă s-a orientat către Rusia, spre supărarea liderilor români. Ambițiile Bulgariei în Macedonia de a realiza visurile veșnic vii ale Sofiei în legătură cu o Bulgarie Mare și încălzirea relațiilor cu Rusia constituiau o permanentă sursă de neliniște la București. În aceste împrejurări Carol și acei politicieni care aveau cunoștință despre tratat au fost mulțumiți că aleseseră calea cea bună. Alianța cu România a căpătat o importanță în plus pentru Austro-Ungaria, o dată cu părăsirea ei de către Serbia. Ambele părți erau astfel dispuse să-și întărească angajamentele reciproce și, în 1896, au decis să prelungească tratatul pînă în 1903.

O dată cu apropierea termenului de reînnoire a tratatului, prim-ministrul liberal Dimitrie Sturdza a propus în aprilie 1901 să fie schimbată metoda de aderare a României la Tripla Alianță. Împreună cu alți sprijinitori români ai alianței, acesta dorea încheierea unor tratate directe cu fiecare dintre semnatari, transformînd, de fapt, Tripla Alianță într-una Cvadruplă. Au căutat, mai întîi, să obțină un statut de egalitate pentru România și,

[39] *Die Grosse Politik*, VII, Berlin, 1923, p. 167; Bülow către Caprivi, 11 august 1891.
[40] *Ibidem*, pp. 179–180: Bülow către Caprivi, 8 iunie 1892.

în al doilea rînd, să se asigure de sprijinul deplin al Germaniei împotriva Rusiei şi, dacă va fi necesar, împotriva expansiunii bulgare la sud de Dunăre, deoarece aveau dubii serioase cu privire la capacitatea militară a Austro-Ungariei. Aceasta din urmă s-a arătat dispusă să primească propunerea românească, deoarece la Viena plana îngrijorarea că românii ar putea decide că ar avea mai mult de cîştigat de pe urma unei apropieri de Rusia. Oficialităţile germane însă au respins propunerea românească pentru a evita să ofenseze Rusia şi să se implice în iniţiativele româneşti sau austro-ungare în Balcani. Mai ales datorită fermităţii lor, tratatul a fost reînnoit, la 17 aprilie 1902, pe o durată de cinci ani, fără modificări semnificative.

Un nou element se va interpune acum între România şi Puterile Centrale — o Bulgarie agresivă, ale cărei ambiţii teritoriale ameninţau, în ochii românilor, să răstoarne echilibrul de forţe între statele din Europa de Sud-Est. Neliniştea românească a ieşit la suprafaţă în 1908, cînd Bulgaria şi-a declarat independenţa şi un război cu Turcia părea probabil. Guvernul român cerea o compensaţie, întrucît se aştepta la mari extinderi teritoriale în favoarea Bulgariei ca rezultat al războiului. Carol şi consilierii săi — conştienţi cît de puternică putea fi Bulgaria din punct de vedere militar şi ce deficienţe avea propria lor armată sub raportul echipamentelor şi efectivelor — nu erau dornici de război, dar erau hotărîţi să păstreze statu-quoul în Balcani ca singura speranţă de menţinere a predominării regionale a României. Cu acest scop în minte, Carol a respins atît iniţiativele Turciei, cît şi cele ale Bulgariei cu privire la o alianţă, întrucît era sigur că sprijinul românesc n-ar face decît să încurajeze noul aliat să lanseze un atac. Cu toate acestea, dacă războiul ar fi izbucnit şi expansiunea Bulgariei n-ar fi putut fi preîntîmpinată, era hotărît să obţină în compensaţie teritoriu în Dobrogea, şi anume, o nouă frontieră între Silistra şi Varna sau Rusciuc şi Varna.

Carol şi politicienii de frunte erau exasperaţi de manevrele diplomatice ale Austro-Ungariei în Balcani. Îi supăra mai ales refuzul aliatului lor de a sprijini pretenţiile teritoriale ale României în privinţa Dobrogei, ceea ce interpretau drept o înclinare către Bulgaria. Diplomaţii austro-ungari erau într-adevăr dornici să dobîndească aderarea Bulgariei la Tripla Alianţă, ca o contrapondere faţă de o Serbie ostilă în Balcani, şi au încercat să convingă conducătorii români că era în interesul lor să ţină Bulgaria în afara ţarcului rusesc. Dar explicaţiile lor n-au avut cine ştie ce efect la Bucureşti.

Alegerea lui Ionel Brătianu ca prim-ministru în fruntea unui guvern liberal, în ianuarie 1909, a fost privită cu oarecare îndoială la Viena şi la Berlin. Acesta era mai puţin ataşat de Puterile Centrale decît liberalii aparţinînd vechii generaţii, precum Dimitrie Sturdza. Nici pericolul rusesc nu i se

părea atît de mare, probabil pentru că nu trăise criza din 1877–1878. Nu făcuse nici un secret în legătură cu simpatia sa pentru Franța, care, mai mult decît atît, îl determinase să supraestimeze puterea armatei franceze și să se îndoiască de larg recunoscuta superioritate militară a Germaniei. Totuși, era impresionat de strînsa cooperare dintre Austro-Ungaria și Germania și de ușurința cu care se mobilizase cea dintîi în timpul crizei provocate de anexarea Bosniei în 1908.[41] În ciuda înclinațiilor sale către Occident, el nu avea nici o intenție să abandoneze Tripla Alianță, dar, în schimb, a căutat sprijin din partea partenerilor de tratat ai României pentru o soluționare favorabilă a „problemei bulgare".

În cursul unei vizite în Austria și Germania, în vara anului 1909, Brătianu a ridicat problema compensației în cazul în care Bulgaria obținea cîștiguri teritoriale într-un război împotriva Turciei. La Viena, ministrul de Externe, Aehrenthal, i-a cerut să încerce să încheie un acord direct cu Bulgaria și, dacă acest demers ar fi eșuat, să aștepte conferința generală de pace pentru rezolvarea revendicărilor românești. I-a reamintit lui Brătianu că un sprijin în obținerea unor compensații teritoriale pe seama Bulgariei se situa în afara cadrului alianței cu România, dar a promis că Austro-Ungaria va reprezenta interesele României în toate etapele Chestiunii orientale și că își va îndeplini cu loialitate toate obligațiile asumate prin tratat. La Berlin, cancelarul Bethmann-Hollweg l-a informat pe Brătianu că era prematur să se discute despre o compensație, dar și-a exprimat simpatia față de poziția României. Brătianu s-a reîntors astfel acasă încrezător că atît Austro-Ungaria, cît și Germania vor sprijini România prin mijloace diplomatice, dar acum nu-și mai făcea iluzii că acestea i se vor alătura în ostilitățile împotriva Bulgariei.

Situația românilor din Transilvania constituia cauza unei tensiuni crescînde între România și Austro-Ungaria. Cu toate că Brătianu credea că problemele balcanice erau pentru moment cele mai urgente, voia să aducă chestiunea românească din Transilvania în atenția Marilor Puteri pentru momentul cînd aceasta va deveni un instrument util de negociere. În timpul vizitei sale la Viena și la Berlin, în vederea obținerii unui sprijin pentru politica sa de compensație în Balcani, el a făcut aluzie la faptul că Rusia oferea Transilvania pentru a o ispiti să se alăture înțelegerii franco-ruse. Nici gazda sa germană, nici cea austriacă nu au luat acțiunea sa în serios, dar erau stînjenite de efectele evidente ale politicii Ungariei în domeniul naționalităților asupra angajamentului lui Carol față de Alianță.

[41] *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, II, Viena, 1930, p. 345: Raport de la București, 28 mai 1909.

Carol avertizase în mod repetat oficialitățile de la Berlin și Viena că politica de asimilare dusă de guvernul ungar submina oricît de modestul sprijin existent în România pentru Tripla Alianță. Un timp, după semnarea tratatului în 1883, el crezuse că politicienii unguri vor înțelege că este înțelept să-și modereze politica, dar după judecarea și întemnițarea liderilor Partidului Național Român la începutul anilor '90, el pare să fi renunțat la orice speranță de acțiune de bunăvoie din partea lor. Cu toate că nu a sprijinit niciodată iredentismul, Regele nu a putut evita influența mișcării naționale. Le-a cerut în mod repetat acelor conducători români de dincolo de Carpați care s-au prezentat la el să aibă răbdare și să se mențină în limitele legalității, dar, dacă ar fi să dăm crezare lui Take Ionescu și altor oameni politici, el pare să fi ajuns la concluzia că monarhia austro-ungară se va prăbuși pînă la urmă și că unirea Transilvaniei cu România se va produce în mod „inevitabil".[42] Pînă și Petre Carp, care își manifestase la început deschis sprijinul față de Puterile Centrale, găsea că este prudent ca, în calitatea sa de șef al guvernului conservator între 1911 și 1912, să se abțină de la comentarii publice referitoare la situația din Transilvania, datorită caracterului delicat al acestei probleme.

Înainte de izbucnirea primului război balcanic, în toamna anului 1912, Franța și Rusia au făcut doar încercări modeste de a profita de faptul că România se trezea din ce în ce mai mult la realitate în privința Austro-Ungariei. După ce a ajuns ministru de Externe în Rusia, în 1910, Serghei Sazonov a dat instrucțiuni ministrului său de la București să cultive relații prietenești, dar discrete, cu politicienii influenți români și cu guvernul român, dar el a evitat cu înțelepciune inițiativele publice, întrucît și-a dat seama că majoritatea românilor nu uitaseră evenimentele de la 1877–1878 și erau tot timpul în gardă împotriva „panslavismului". Strategia rusă, de aceea, consta în a lăsa mai ales pe seama francezilor sarcina de a încerca să cîștige simpatia românilor. Totuși, dincolo de un atașament sentimental față de Franța din partea multor români, sentiment care nu era însă reciproc, nu exista o bază politică puternică pentru relații strînse. Guvernele franceze succesive făcuseră prea puțin pentru a dobîndi sprijinul românesc față de sistemul lor de alianțe, deoarece presupuseseră chiar și în 1911 că România era „înfeudată" Puterilor Centrale. Nici relațiile economice nu ofereau un stimulent pentru legături politice mai strînse. În deceniul anterior Primului Război Mondial, Franța a rămas pe locul al șaptelea atît în privința exporturilor în România, cît și în cea a importurilor din România,

[42] *Documents diplomatiques français*, seria a II-a, 3, Paris, 1931, pp. 494–495: Henry către Delcassé, 29 iulie 1903, p. 563; Henry către Delcassé, 4 septembrie 1903.

iar guvernul român a descoperit că era imposibil să împrumute fonduri din Franța, unde băncile preferau, chiar și în 1913, să dea împrumuturi prin intermediul instituțiilor de credit germane. Venirea la putere, la începutul anului 1911, a guvernului conservator, avîndu-l pe Petre Carp drept prim-ministru, pe Titu Maiorescu ca ministru de Externe și pe Alexandru Marghiloman ca ministru de Interne, toți germanofili, a îndepărtat posibilitatea oricărei inițiative serioase din partea română de a îmbunătăți relațiile oficiale cu Franța.

Cele două războaie balcanice au pus cel mai greu la încercare alianța României cu Austro-Ungaria și au oferit o posibilitate Franței de a atrage România mai aproape de Antantă.[43] Deplasarea României spre o atitudine de neutralitate între cele două sisteme de alianțe s-a datorat tot atît de mult incapacității diplomaților austrieci, cît și persuasiunilor franceze (și ruse), dar înstrăinarea României de Puterile Centrale a fost în special o consecință a forței inerente a strădaniilor românilor înșiși de a-și împlini aspirațiile naționale.

Conducătorii români au preferat să nu fie implicați în primul război balcanic. La 16 octombrie 1912, în timp ce aliații balcanici (Bulgaria, Serbia, Grecia și Muntenegru) se îndreptau către un război cu Turcia, guvernul conservator de coaliție nou instalat, condus de către Titu Maiorescu și Take Ionescu, și Regele au hotărît să nu ordone mobilizarea, dar să negocieze direct cu Bulgaria o reglementare a chestiunii frontierei în Dobrogea și, dacă acest demers eșua, să caute ajutor atît din partea Austriei, cît și a Rusiei. Ca de obicei în politica externă, părerile Regelui au avut cîștig de cauză. El a preferat să rămînă neutru, în ciuda sfaturilor unor politicieni că s-ar fi putut cîștiga mai mult de pe urma unei intervenții imediate, întrucît se îndoia că aliații balcanici puteau dobîndi o victorie ușoară asupra armatei turcești. Mai curînd, el prevedea o lungă perioadă de schimbare a șanselor militare, care va necesita pînă la urmă intervenția puterilor pentru a readuce pacea și stabilitatea. El aprecia că la conferința de pace, unde puterile vor decide din nou soarta popoarelor din Balcani, România, datorită neutralității ei, va fi privită ca un factor de ordine în regiune și va fi invitată să participe ca partener cu drepturi depline. Carol și mulți politicieni români preconizau astfel o politică externă elevată, care avea să distingă România de vecinii ei mai mici și să-i dea întîietate în Balcani.

[43] Deteriorarea relațiilor româno-austro-ungare este prezentată în Ebel, *Rumänien und die Mittelmächte*, pp. 136–207. Cu privire la încercările franceze și rusești de cîștigare a simpatiei României, vezi Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea, 1900–1916*, Cluj-Napoca, 1975, pp. 27–60.

Victoriile rapide, ameţitoare, obţinute de bulgari şi de sîrbi la sfîrşitul lunii octombrie şi începutul lui noiembrie 1912, au constituit o surpriză neplăcută pentru Regele Carol şi sfetnicii săi. La început, Carol a intenţionat să ocupe o linie strategică în Dobrogea bulgară, ca o garanţie pentru compensaţii, dar atît Germania cît şi Austro-Ungaria l-au avertizat împotriva unor acţiuni pripite, promiţînd că se vor îngriji de interesele României la timpul cuvenit. Cu toate că a amînat intervenţia, Carol nu avea nici o intenţie să stea în expectativă în timp ce evenimentele îşi urmau cursul. S-a orientat pentru ajutor spre Rusia, ca să convingă o Bulgarie care opunea rezistenţă să devină mai receptivă la propunerile româneşti. Sazonov a răspuns favorabil la 2 noiembrie, dar nu şi-a asumat nici un fel de angajamente concrete. Vorbind în numele majorităţii liberalilor, Ionel Brătianu a insistat pentru o politică activă în Balcani. A cerut mobilizarea imediată şi participarea în război ca mijlocul cel mai sigur prin care România îşi putea păstra poziţia în regiune.

Între toamna anului 1912 şi primăvara următoare, a sporit exasperarea liberalilor şi conservatorilor, precum şi a Regelui faţă de politica bulgară a Austriei. Principalul arhitect al acestei politici, ministrul de Externe Leopold von Berchthold, era dornic să cîştige Bulgaria de partea Triplei Alianţe, ca o contrapondere faţă de Serbia. Astfel, în loc să acorde sprijin fără rezerve cererilor României în privinţa Bulgariei, el a încercat să realizeze un compromis paşnic între diferendele lor. Dar românii credeau că el îşi renega pur şi simplu promisiunile anterioare de sprijin şi au preferat să ignore repetatele declaraţii solemne de bunăvoinţă din partea Vienei.

Vizita la Bucureşti a lui Franz Conrad von Hötzendorf, şef al Marelui Stat Major austriac, la sfîrşitul lunii noiembrie 1912, nu a reuşit să liniştească cine ştie ce pe Rege şi guvernul conservator de deplinul sprijin al Austriei în chestiunea bulgară, în ciuda promisiunilor lui Conrad că va reprezenta „cu vigoare" interesele României în criza în curs. Cu toate acestea, el a primit asigurări din partea lui Carol că, în cazul unui război european, România îşi va îndeplini obligaţiile de „aliat credincios" al Austriei şi că el şi generalul Alexandru Averescu, şef al Marelui Stat Major român, au aprobat planurile pentru o desfăşurare comună de trupe împotriva Rusiei şi a Serbiei. Conrad a părăsit Bucureştii avînd certitudinea că Austria se putea bizui pe actualul guvern, dar avea îndoieli serioase cu privire la atitudinea lui Brătianu şi a lui Take Ionescu faţă de Austria şi Tripla Alianţă.

Succesul misiunii lui Conrad de întărire a legăturilor între România şi Puterile Centrale nu depindea de propriile sale promisiuni, ci de tăria cu care Austria sprijinea revendicările teritoriale ale României împotriva Bulgariei. Negocierile de la Londra din decembrie 1912 şi ianuarie 1913

între reprezentanții bulgari și români, care se desfășurau paralel cu negocierile de pace dintre aliații balcanici și Turcia, au eșuat. Cererea românilor cu privire la o graniță în Dobrogea, pe linia Silistra-Balcic, ca formulă minimală, și pe linia Turtucaia-Balcic, ca formulă maximală, era total inacceptabilă pentru bulgari. Întrucît devenea clar că bulgarii erau hotărîți să temporizeze negocierile pînă la încheierea unei păci generale în Balcani (cînd, era de presupus, Bulgaria va fi în măsură să trateze cu românii de pe poziții de forță), Regele Carol amenința cu o acțiune militară. Berchthold s-a trezit la mijloc. Pe de o parte, căuta să demonstreze fidelitatea Austriei față de România, cerîndu-le bulgarilor să accelereze ritmul negocierilor, dar, pe de altă parte, încerca să obțină aderarea Bulgariei la Tripla Alianță și, ca atare, îi avertiza pe români împotriva unei soluții militare în privința frontierei din Dobrogea. Argumentul său că un atac împotriva Bulgariei ar întări alianța balcanică și prin aceasta ar face ca balanța să încline în defavoarea României n-a făcut decît să mărească neîncrederea Bucureștilor față de Austria.

În această conjunctură critică, România și Austro-Ungaria au reînnoit, la 5 februarie 1913, alianța lor pe o perioadă de șapte ani. Viteza cu care a fost realizată a contrazis precaritatea relațiilor dintre cele două țări. Regele Carol știa că tratatul nu se bucura de sprijinul opiniei publice și al unui mare număr de politicieni din ambele partide, fiind astfel nevoit să depună mai multe eforturi ca de obicei pentru a apăra caracterul lui secret. El se afla sub imensa presiune a partizanilor războiului de la București, care cereau o intervenție imediată împotriva Bulgariei, și a apelat la partenerul său austriac cerîndu-i să facă o declarație publică fermă de sprijinire a României, ca mijloc de contracarare a sentimentelor antiaustriece. Totuși, fragilitatea alianței era clară pentru ambele părți, deoarece curînd avea să vină rîndul liberalilor să formeze un guvern, iar Brătianu își exprimase clar preferința pentru Antantă.

Impasul intervenit între România și Bulgaria, care amenința să se transforme în conflict armat și să implice Marile Puteri pe poziții diferite, a condus la întrunirea unei conferințe a ambasadorilor la Sankt Petersburg. În luna mai, aceștia au aprobat un compromis, prin care se acorda României Silistra și o zonă de 3 km în jurul orașului, dar care nu aducea alte modificări în privința frontierei. Confruntate cu o astfel de rară unanimitate din partea Marilor Puteri, guvernul român și cel bulgar au cedat, dar nici unul nu a renunțat la pretențiile sale inițiale. Întrucît negocierile bilaterale nu au reușit să le rezolve diferendele, probabilitatea implicării României în conflictul din Balcani a crescut. Relațiile dintre România și Austro-Ungaria s-au înăsprit, de asemenea, întrucît politicienii români îi blamau pe

reprezentanții austrieci la conferința de la Sankt Petersburg pentru a fi arătat prea multă solicitudine față de Bulgaria.[44]

La sfîrșitul lunii mai și în cursul lunii iunie, România și Austro-Ungaria s-au îndepărtat și mai mult una de alta, întrucît interesele lor conflictuale în Balcani au scos la iveală toate sursele de ostilitate subiacente. Înstrăinarea aliaților balcanici, ca urmare a împărțirii prăzii după înfrîngerea de către aceștia a Turciei, a oferit guvernului român o ocazie să-și sporească presiunile asupra Bulgariei. Dar propunerile sîrbești și grecești cu privire la o alianță împotriva Bulgariei au determinat un avertisment din partea lui Berchthold, potrivit căruia, în cazul unui război între Bulgaria și Serbia, Austro-Ungaria se va vedea nevoită să acționeze împotriva Serbiei, dacă va fi necesar, chiar cu forța armelor. Acesta a pus în gardă guvernul român să evite orice alianță cu Serbia sau cu Grecia, pentru că astfel de angajamente ar fi pus România în dezacord cu politica Triplei Alianțe în regiune. Aceste amenințări, în loc să-i intimideze pe români, i-au convins pe Rege și pe conducătorii ambelor partide să ducă o politică independentă față de Bulgaria, o decizie care a slăbit și mai mult legăturile cu Tripla Alianță.

Către sfîrșitul lui iunie, liderii români ajunseseră astfel la o remarcabilă unanimitate de păreri cu privire la necesitatea unei intervenții militare, dacă Bulgaria îi ataca pe foștii ei aliați. Aceasta era poziția Regelui, iar Titu Maiorescu a informat guvernul bulgar că România „va acționa" în caz de război. Ionel Brătianu i-a cerut și el Regelui să ia măsuri energice pentru a preîntîmpina o modificare a „echilibrului balcanic". La 3 iulie. trei zile după ce armatele bulgare atacaseră pozițiile sîrbești și grecești. Carol a ordonat mobilizarea, întîmpinată cu entuziasm patriotic și demonstrații împotriva Austro-Ungariei. O săptămînă mai tîrziu, România va declara război Bulgariei. Armata ei nu a întîmpinat o rezistență serioasă, dat fiind că forțele bulgare erau angajate împotriva celor sîrbești, grecești și turcești de la sud. La 22 iulie, în timp ce rezistența bulgară se dezintegra pe toate fronturile, guvernul român a acceptat un armistițiu, pentru că Regele Carol și politicienii liberali și conservatori nu porniseră la război pentru a distruge Bulgaria. Obiectivul lor fusese mai curînd să mențină echilibrul de forțe în Balcani și să impună rolul României ca garant al acestuia.

Realizarea unei păci generale în Balcani n-a luat mult timp, pentru că Bulgaria fusese total învinsă. În virtutea prevederilor Tratatului de la București. semnat la 10 august, Bulgaria a fost obligată să renunțe la majoritatea te-

[44] *Die Grosse Politik*, XXXIV, partea a II-a, Berlin, 1926, pp. 690–691; Tschirschky, ambasadorul german la Viena către Ministerul de Externe, 13 aprilie 1913: *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*. VI, Viena, 1930, pp. 320–321: Raport al ministrului austriac la București, 2 mai 1913.

ritoriului pe care îl dobîndise în primul război balcanic şi a cedat Dobrogea de Sud României, recunoscînd linia Turtucaia–Balcic drept noua frontieră între cele două ţări. România a ieşit din conferinţa de pace nu numai cu mai mult teritoriu, ci şi cu un prestigiu sporit şi un nou simţămînt de încredere în sine, ceea ce făcea şi mai puţin probabil decît înainte ca politicienii şi opinia publică să consimtă la o tutelă austriacă.

Criza balcanică din 1912–1913 a desăvîrşit înstrăinarea României de Austro-Ungaria şi de Tripla Alianţă. Ottokar Czernin, ministrul austro-ungar în România, a făcut în decembrie 1913 o evaluare deprimantă a situaţiei. Acesta avertiza că o refacere a vechilor relaţii cu România era extrem de îndepărtată şi insista pentru o schimbare drastică a politicii guvernului ungar în privinţa naţionalităţilor ca fiind unicul mijloc prin care România ar putea fi împiedicată să se alieze Antantei.[45] Czernin a descifrat corect atmosfera de la Bucureşti. Liberalii şi mulţi conservatori erau acum hotărîţi să realizeze aspiraţiile naţionale îndelung nutrite şi să-şi orienteze politica externă în acest sens. Atenţia lor s-a concentrat firesc asupra Transilvaniei şi a Bucovinei. Venirea lui Ionel Brătianu şi a liberalilor la putere, în ianuarie 1914, a vestit reorientarea politicii externe româneşti. Cu toate că Regele Carol, care fusese profund dezamăgit de politica austro-ungară în Balcani, nu s-a opus noului curs, el a continuat să creadă că o politică germanofilă era cea mai potrivită pentru România, pe termen lung.

Apropierea de Antantă era în plină desfăşurare în primăvara anului 1914. Relaţiile oficiale dintre Franţa şi România s-au încălzit vizibil, dat fiind că diplomaţii francezi acordaseră sprijin deplin României în timpul celui de-al doilea război balcanic şi aprobaseră prevederile Tratatului de la Bucureşti. Aceştia au coordonat politica lor cu acţiunea Rusiei, de curtare asiduă a României desfăşurată sub conducerea lui Sazonov. Vizita ţarului la Constanţa la 14 iunie 1914 a marcat începutul unei noi ere în relaţiile dintre cele două ţări. Ele au convenit să menţină Tratatul de la Bucureşti şi să conlucreze în vederea apărării intereselor lor comerciale la Marea Neagră, dar Brătianu a refuzat să angajeze ţara sa faţă de Tripla Alianţă. Era dornic să continue apropierea de Rusia, dar nu avea nici o dorinţă să sporească tensiunile cu Austro-Ungaria şi a respectat puterea militară şi economică a Germaniei. Intenţiona să urmeze aceeaşi poziţie precaută, croindu-şi drum printre Marile Puteri aflate în competiţie, urmată de tatăl său la începutul Crizei orientale din 1875–1878. Politica sa era să nu rişte nimic din ceea ce fusese cîştigat şi astfel să se apropie de Franţa şi Rusia fără să grăbească o ruptură deschisă cu Austro-Ungaria şi Germania.

[45] *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, VIII, Viena, 1930, pp. 609–614: Raportul din 5 decembrie 1913.

4
SOCIETATE ŞI ECONOMIE

Cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi cei cîţiva ani pînă la izbucnirea Primului Război Mondial au avut un rol decisiv pentru dezvoltarea socială şi economică a României. În multe domenii, ea s-a îndreptat către formele moderne. Populaţia a crescut neîntrerupt şi a căpătat un caracter mai urban, industrializarea a luat avînt, iar infrastructura unei economii avansate a început să se articuleze. Partidul Liberal şi Partidul Conservator încurajau întreprinderea particulară, dar rolul statului de întreprinzător şi regulator s-a dovedit indispensabil pentru progresul economic. În acelaşi timp, persistau multe dintre caracteristicile unei ţări subdezvoltate. Agricultura rămînea baza economiei, iar marea majoritate a populaţiei continua să trăiască la ţară. În ciuda unei creşteri a producţiei şi a legislaţiei reformei agrare, în 1914 agricultura a rămas în esenţă ceea ce fusese structural pe la mijlocul secolului, iar locuitorii rurali nu se bucurau în general de binefacerile progresului economic. Sărăcia era larg răspîndită, iar rata mortalităţii se menţinea înaltă, din cauza alimentaţiei, igienei şi asistenţei medicale proaste. Industrializarea, în ciuda unor creşteri impresionante, era inegală, întrucît industriile-cheie şi o relaţie reciproc avantajoasă cu agricultura se dezvoltau anevoios. Legăturile economice ale României cu Europa au devenit mai complexe, dar relaţiile nu erau acelea dintre parteneri egali. Pieţele străine pentru produsele agricole, furnizorii străini de bunuri manufacturate, atît pentru industrie, cît şi pentru pieţele de bunuri de larg consum, precum şi capitalul străin au devenit indispensabile pentru sănătatea economică a României, crescîndu-i astfel dependenţa de Marile Puteri ale Europei Occidentale.

STRUCTURA DEMOGRAFICĂ ŞI SOCIALĂ

Populaţia României a sporit constant în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În 1861, cele două Principate luate la un loc aveau

3 969 675 locuitori. Dintre aceştia, 2 400 921 de „suflete", potrivit statisticilor întocmite de Dionisie Pop Marţian în 1859 şi 1860, trăiau în Muntenia. Alt recensământ, de data aceasta realizat de Ion Ionescu de la Brad pentru Moldova în 1859, stabilea numărul locuitorilor acestui principat la 1 403 927. În 1899, totalul populaţiei ţării crescuse la 5 956 690. Creşterea nu fusese neîntreruptă. O perioadă de vreme, la începutul anilor '70, sensul a fost invers, în special din cauza unei secete puternice şi a unor recolte slabe în 1873 şi 1874. Zonele rurale au suferit mai mult decît cele urbane de pe urma acestor calamităţi naturale, însă epidemiile de holeră şi de vărsat din acest deceniu au secerat multe vieţi în mediul urban. Apoi, în anii '80 a survenit o creştere rapidă, urmată de o stagnare în anii '90 şi după aceea de o creştere constantă, chiar dacă nu spectaculoasă, în cele două decenii care au precedat izbucnirea Primului Război Mondial.[1]

Creşterea populaţiei nu a fost uniformă peste tot. De pildă, populaţia Moldovei a crescut doar cu 40 la sută între 1859 şi 1899, în timp ce populaţia totală a ţării a crescut cu 54 la sută. Această încetinire la nivel regional, care a inversat tendinţa primei jumătăţi a secolului, a fost provocată de migrarea moldovenilor către alte părţi ale ţării, în special spre Bucureşti, după Unirea Principatelor, de descreşterea numărului de imigranţi din Galiţia şi Bucovina şi de o rată mai înaltă a mortalităţii decît în Muntenia. Centrele urbane au înregistrat fluctuaţii spectaculoase de populaţie pînă la sfîrşitul secolului. Între 1870 şi 1874, populaţia totală a oraşelor a descrescut cu 28 000 locuitori, îndeosebi din cauza epidemiilor. Apoi, între 1886 şi 1899, aceasta a crescut în ritmuri anuale care variau între 4,2 şi 18,6 la sută, după care s-a realizat o oarecare stabilitate a ratelor de creştere. În zonele rurale în general, spre deosebire de cele urbane, nu au avut loc schimbări bruşte, ci mai curînd o creştere permanentă a populaţiei, cu toate că ratele au diferit de la o jumătate de deceniu la alta. De exemplu, între 1870 şi 1874, ca şi la oraşe, creşterea medie anuală a populaţiei a încetinit considerabil, de la 40 015 la 3 893, pentru ca apoi, între 1896 şi 1899, să ajungă de la 60 318 la 78 024 locuitori pe an.

Creşterea populaţiei între 1859 şi 1914 s-a datorat unei rate înalte a natalităţii combinată cu o descreştere modestă a ratei mortalităţii. Menţinerea creşterii populaţiei s-a datorat în primul rînd zonelor rurale. Între 1859 şi 1889, naşterile au depăşit decesele cu puţin peste un milion, dar la oraşe,

[1] Pentru dezvoltarea demografică în ultima parte a veacului al XIX-lea, vezi Radu Vasile, „L'Evolution démographique en Roumanie au cours des trois dernières décennies du XIXe siècle", în *Revue roumaine d'histoire*, 19/2–3, 1980, pp. 333–352; 20/1, 1981, pp. 65–89.

în aceeași perioadă, nașterile au depășit decesele doar cu 6 228. Astfel, sporul natural al populației la țară a fost de aproape 100 la sută, în schimb la orașe a fost de numai 0,56 la sută în același interval de timp.[2]

Rata înaltă a mortalității a continuat să fie o frînă serioasă în creșterea populației pînă la Primul Război Mondial, în special în rîndul copiilor. De pildă, în 1892, dintr-un total de 96 062 decese în întreaga țară, între ianuarie și iunie, 44 092 au fost copii sub vîrsta de cinci ani, reprezentînd aproape jumătate din numărul total al deceselor. Cauza principală era lipsa de îngrijire corespunzătoare (alimentație, igienă și condiții de asistență medicală inadecvate).[3]

După cum sugerează cifrele menționate mai sus, majoritatea românilor locuiau la țară. În 1859, 85 la sută din populație era rurală, iar în preajma Primului Război Mondial, în 1912, procentul respectiv era de 82 la sută. Aceste cifre reflectă de asemenea dezvoltarea orașelor și a tîrgurilor. Între 1859 și 1899, populația urbană a crescut de la 552 000 la 1 050 000, sau cu 90 la sută, și a continuat să crească aproximativ în același ritm pînă la Primul Război Mondial. Poziția Bucureștilor ca principal centru demografic al țării s-a consolidat, populația sa crescînd de la 122 000 de locuitori în 1859 la 381 000 în 1916.

Creșterea populației urbane s-a datorat în mare parte imigrărilor de la sate, pentru că, după cum am văzut, sporul natural era practic nul. În 1859 și 1889, de pildă, circa 300 000 persoane s-au mutat din zonele rurale la orașe. În deceniul anterior Primului Război Mondial, această migrație s-a orientat în special către orașele cu cel mai dinamic ritm de dezvoltare economică — București, centrul industrial de frunte; două mari porturi pe Dunăre, Galați și Brăila; Ploiești, centrul noii industrii petroliere, și Craiova, principalul centru economic și financiar al Olteniei.[4]

Structura socială la cumpăna dintre veacuri își păstra în mare contururile vizibile în 1850, dar aveau loc, așa cum o sugerează dezvoltarea orașelor, schimbări importante. Izbitoare de la prima vedere a fost dispariția formală a fostei clase boierești, la începutul acestei perioade. Statutul lui Alexandru Ioan Cuza din 1864 a abolit toate privilegiile de clasă și, prin extensie, a eliminat rangul de boier, acțiune confirmată de Constituția din 1866. Dar nu se putea spune că această legislație era revoluționară. Ea recunoștea pur și simplu o stare de lucruri care exista deja, dat fiind că ierarhia boierească fusese constant subminată de schimbările economice și de ridicarea noii și dinamicei clase mijlocii. Totuși, marea moșieri-

[2] *Buletinul statistic general al României*, I, 1892, București, 1893, p. 150.

[3] *Ibidem*, pp. 304–310.

[4] *Ibidem*, 12/36–37, 1915, București, 1915, pp. 431–433.

me a rămas o puternică forţă economică la ţară şi şi-a păstrat un loc-cheie în economia generală a ţării. Aproximativ 2 000 de mari moşieri (posedînd peste 500 ha) deţineau o suprafaţă totală de trei milioane ha sau cam 38 la sută din întregul pămînt arabil.[5]

Majoritatea marilor moşieri duceau acelaşi mod de viaţă cunoscut în prima jumătate a secolului al XIX-lea.[6] Ei nu luau parte direct la administrarea domeniilor lor şi nu se preocupau de progresul tehnologic. În schimb, preferau să trăiască la Bucureşti sau în alt mare oraş, sau petreceau mult din timpul lor în străinătate, în Franţa, Italia ori Elveţia. Îşi dădeau moşiile în arendă pentru o sumă fixă, pe care o cheltuiau pe orice altceva decît agricultura. Au pierdut astfel contactul cu satul şi locuitorii lui. Neglijarea, chiar abandonarea de către ei a agriculturii, sursa lor tradiţională de venituri şi baza poziţiei lor politice şi sociale, a accelerat dezintegrarea clasei lor. Majoritatea se confruntau cu severe dificultăţi financiare. La 1900, multe moşii erau ipotecate la Creditul Funciar Rural, iar alte surse de credit au fost drastic limitate. Moşierii nu aveau acces la Banca Naţională, o fortăreaţă liberală folosită pentru promovarea politicii sociale şi economice a Partidului Liberal, în timp ce Banca Agricolă, înfiinţată în 1894, cu scopul expres de a sprijini marile proprietăţi, nu a reuşit să-şi ducă la îndeplinire responsabilităţile.

La ţară, locul marilor moşieri nu a fost luat de către burghezia urbană, ci de către arendaşi, care formau o pătură subţire între marii moşieri şi ţărănime. Arendaşul tipic era de origine rurală, dar avea puţin de a face direct cu agricultura. La origine fusese cămătar, proprietar de mică prăvălie sau negustor de grîne, care acumulase capital şi îl investise în pămînt. Prin ocupaţiile sale iniţiale, temperamentul şi lipsa sa de respect pentru tradiţiile rurale, era principalul aliat al burgheziei la ţară.[7]

---

[5] Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat ţăranii*, Bucureşti, 1908, pp. 577–580. Pentru proprietatea funciară în general, după sfîrşitul secolului, vezi Mircea Iosa, „Relaţiile agrare din România în deceniul premergător primului război mondial", în *Revista de istorie*, 35/2, 1982, pp. 205–227.

[6] Evoluţia clasei marilor proprietari de pămînt este văzută din perspective diferite în Paraschiva Cîncea, „Situaţia moşierimii din secolul al XIX-lea reflectată în literatura epocii", în *Revista de istorie*, 39/6, 1986, pp. 542–556, şi Vasile Liveanu şi Irina Gavrilă, „Calculator electronic şi informaţii nenumerice: Despre evoluţia clasei marilor proprietari funciari în România (1857–1918)", în *Revista de istorie*, 40/2, 1987, pp. 134–136.

[7] G. Maior, *România agricolă*, Bucureşti, 1911, p. 156. Pentru o discuţie mai amplă cu privire la rolul arendaşilor în societatea rurală, vezi P. G. Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907*, Leiden, 1974. Cu privire la arendă, vezi G. D. Creangă, *Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien*, Leipzig, 1907, pp. 136–155.

Pe măsură ce scădea rolul moşierului, creştea importanţa arendaşului, datorită expansiunii rapide a sistemului arendei în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. La 1900, peste jumătate din pământul moşiilor de peste 500 ha şi trei sferturi din pământul moşiilor de peste 3 000 ha erau date în arendă. Suprafaţa medie de pământ arabil luat în arendă de către un arendaş era de 700 ha. Dar în unele părţi ale ţării, arendarea pe scară largă, cu caracter comercial, era un lucru obişnuit, în special în Moldova de nord, unde Trustul Fischer, format în anii '90, arenda terenuri în trei judeţe, ce ajungeau la o suprafaţă de 237 863 ha. Un număr de arendaşi erau evrei austrieci, precum familia Fischer, care aveau uşor acces la capitalul bancar austriac şi erau nu numai capabili să controleze pământul, ci şi să organizeze depozitarea şi transportul grînelor la pieţele de desfacere. Aceştia dominau astfel întregul proces de producţie şi de distribuţie şi îi puneau pe cultivatorii ţărani faţă în faţă cu practicile şi mentalitatea capitalismului pe scară largă. Mulţi arendaşi sprijineau Partidul Conservator, în special aripa sa junimistă, pentru că apăra marile trusturi de arendă, socotindu-le eficiente din punct de vedere economic.

Ţărănimea nu forma doar cel mai larg segment al populaţiei rurale, ci rămînea şi clasa cea mai numeroasă a societăţii româneşti în întregul ei. Era departe însă de a fi omogenă.[8] Se evidenţiau cîteva straturi, ce se distingeau între ele prin ocupaţii şi nivel de trai. Printre cei mai săraci, erau ţăranii fără pământ, care lucrau ca argaţi. În 1913, aceştia numărau vreo 200 000, adică circa 14 la sută din totalul persoanelor active în agricultură. Aceştia formau proletariatul agricol. Dacă se iau în calcul cele 100 000 de capete de familie care nu aveau propriul lor pământ şi erau nevoite să închirieze cîte o bucată de teren pentru care plăteau dijmă, proletariatul agricol ajungea la aproximativ 300 000 de persoane. Cu toate că cifra a rămas în mare constantă în timpul deceniului de dinaintea Primului Război Mondial, asta nu înseamnă că se realizase un anumit grad de stabilitate economică la ţară. Mulţi ţărani continuau să facă parte din rîndurile celor lipsiţi de pământ, dar nu mai erau incluşi în statisticile agricole, pentru că fuseseră atraşi în industrie şi transporturi.

Mai erau şi alte categorii de ţărani care o duceau greu. De remarcat, printre aceştia, erau cei ce stăpîneau mai puţin de cinci hectare, minimum necesar pentru a asigura întreţinerea unei familii de cinci persoane. Numărînd circa 750 000 de persoane şi reprezentînd jumătate din gospodăriile ţărăneşti de sub 50 ha, aceştia erau nevoiţi să-şi suplimenteze venitu-

[8] *Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România, 1908–1921*, Bucureşti, 1967, pp. 48–74; G.D. Creangă, *Grundbesitzverteilung*, pp. 97–122.

rile, mai mult decît modeste, lucrînd pentru moşieri, pentru arendaşi şi pentru vecinii mai înstăriţi. Pînă şi aşa-numiţii ţărani mijlocaşi, care de obicei aveau destul pămînt, trebuiau să se angajeze cîteodată la vreo moşie învecinată ca să o scoată la capăt. Avînd fiecare cîte 5 pînă la 10 ha, formau o pătură subţire de vreo 176 000 de gospodării, sau 14 la sută din totalul gospodăriilor ţărăneşti. O recoltă slabă sau o creştere a impozitelor erau suficiente să-i arunce în rîndurile sărăcimii agricole.

Mai erau şi ţăranii înstăriţi, cei care posedau 10 pînă la 50 ha şi ale căror gospodării le ofereau un trai relativ confortabil. Cu toate că nu depăşeau numărul de 36 000, aceştia erau puternici din punct de vedere economic, stăpînind 696 000 ha, adică 18 la sută din întreaga proprietate ţărănească. Ei formau nucleul clasei mijlocii agricole de la sate, ale cărei rînduri erau îngroşate de alte grupuri sociale, şi anume micii negustori, preoţii şi învăţătorii. Cu toate că aceştia rar deţineau mai mult de 10 ha de pămînt, salariile şi alte venituri le asigurau un nivel de trai asemănător cu cel al ţăranilor înstăriţi. Ei împărtăşeau de asemenea aspiraţii sociale şi politice similare cu aceştia.

Clasa mijlocie urbană s-a afirmat din punct de vedere economic şi politic în cei cincizeci de ani de dinaintea Primului Război Mondial. Compusă din negustori şi industriaşi, funcţionari publici, specialişti, în special avocaţi şi profesori, aceasta era în primul rînd o burghezie românească şi a înlocuit clasa eterogenă, în mare parte de origine străină, a comercianţilor şi cămătarilor din secolul al XVIII-lea şi de la începutul secolului al XIX-lea. Expansiunea sistemului administrativ şi creşterea în consecinţă a personalului acestuia, precum şi afirmarea unei politici economice naţionale după Unirea Principatelor în 1859 au încurajat dezvoltarea burgheziei române. O importanţă deosebită a avut-o înfiinţarea Băncii Naţionale a României, de către guvernul Brătianu, în 1880. Aceasta a impulsionat dezvoltarea burgheziei, în special a straturilor ei superioare, întrucît a pus bazele întregului sistem bancar, pe care cercurile financiare liberale l-au folosit pentru a dobîndi o poziţie dominantă în economia naţională. Dornică să dezvolte toate ramurile acesteia, ea şi-a folosit influenţa politică pentru a asigura adoptarea acelor legi ce accelerau modernizarea economiei şi, nu în ultimul rînd, a acelora ce le consolidau propria lor poziţie în sistemul bancar, în industrie şi comerţ. Burghezia liberală gîndea în mod invariabil în termenii naţiunii şi identifica interesele acesteia cu propriile ei interese. Aşa cum am văzut, burghezia promova protecţionismul, o politică pe care o considera esenţială pentru crearea unei industrii naţionale, şi se opunea fluxului liber de capital străin în ţară, pentru a preîntîmpina subordonarea intereselor ei economice şi politice „capriciilor" marilor puteri (şi, nu mai puţin important, pentru a-şi asigura propria ei preponderenţă).

Marea burghezie s-a afirmat în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. Tariful protecționist din 1886 și Legea pentru încurajarea industriei naționale din 1887, care acorda avantaje speciale întreprinzătorilor români, au marcat apariția unei burghezii industriale agresive. Acesteia i s-au alăturat un număr de mari moșieri care au investit considerabil în industrie. Unele mari familii de bancheri aparțineau și ele marii burghezii și erau asociate îndeaproape cu industriașii. Erau grupate în jurul Băncii Naționale, pe care Brătienii și ceilalți liberali o foloseau pentru a promova propriile lor interese. Numărul marilor bancheri, cu toate că era redus, creștea constant; numai în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea au fost înființate noi bănci cu un capital total de 74 milioane lei.[9]

Burghezia mijlocie era considerabil mai numeroasă decît categoria marilor bancheri și industriași. Membrii ei erau proprietari ai unor modeste întreprinderi „industriale", precum mici mori sau fabrici alimentare. În ancheta industrială din 1901–1902, acestea erau numite „industrii speciale" și reprezentau aproximativ 7 000 de unități din totalul celor 54 000 de „întreprinderi mijlocii și mici".[10] În aceeași categorie socială intrau negustorii angajați în comerțul local sau regional, funcționarii din industrie și bănci și majoritatea persoanelor ce exercitau o profesiune. Numărul precis al persoanelor din fiecare categorie este greu de determinat din cauza absenței unor statistici detaliate. Cu toate acestea, statistica persoanelor supuse plății unui impozit de patentă (începînd din 1896, un impozit de 4 la sută din cifra de afaceri) pentru anul 1903–1904 indică existența a 10 364 „întreprinzători", 1 325 avocați, 151 ingineri și 42 bancheri.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, un alt segment al populației urbane — funcționarii din administrația civilă — s-a extins constant, pe măsură ce guvernul și administrația județeană își asumau noi responsabilități. În 1901 erau 102 560 funcționari publici sau cam 2 la sută din totalul populației țării. Funcționarii publici nu formau un strat omogen, dar majoritatea aveau în comun o viață plină de privațiuni. Aproape jumătate dintre ei aveau salarii sub 50 de lei pe lună, ceea ce-i plasa cam la nivelul muncitorilor salariați, în timp ce sub 1 la sută primeau un salariu suficient pentru a-și duce traiul la nivelul clasei mijlocii.[11]

---

[9] N. I. Păianu, *Industria mare, 1866–1906*, București, 1906, pp. 80–95; Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naționale a României (1880–1924)*, București, 1925, pp. 108–110, 142–144, 204–206.

[10] *Ancheta industrială din 1901–1902*, I, București, 1904, p. 6; *Statistica profesiunilor supuse impozitului de patentă în anul 1903–1904*, București, 1905, pp. 197–204.

[11] *Anuarul statistic al României, 1904*, București, 1904, p. 137.

Meseriaşii oraşelor şi tîrgurilor continuau să reprezinte un segment distinct şi important al societăţii. La cumpăna dintre veacuri existau aproximativ 166 000 de meseriaşi potrivit unor statistici, sau 98 000, potrivit altora. Numărul lor mare sugerează continua dependenţă a maselor de consumatori de micile ateliere particulare. Totuşi, industria meşteşugărească a cunoscut spasmele unei crize economice, după care nu avea să se mai refacă niciodată. Numărul meşteşugarilor scăzuse de la mijlocul anilor '70. Producţia meşteşugărească tradiţională nu suferea în primul rînd din cauza industriei locale, care era încă relativ puţin dezvoltată, ci din pricina presiunii importului continuu de bunuri manufacturate ieftine destinate pieţei largi, în special din Austro-Ungaria, în virtutea convenţiei comerciale din 1875. Mai tîrziu, pe măsură ce comerţul internaţional al României s-a diversificat şi industria autohtonă s-a extins, meşteşugarii au fost confruntaţi cu o concurenţă de neînfrînt. Criza generală economică şi financiară din 1899–1903 le-a grăbit decăderea. Legea pentru organizarea meseriilor, adoptată în 1902 de către liberali, şi care promitea ajutor guvernamental, nu a reuşit să pună capăt declinului, întrucît, după 1900, industria manufacturieră autohtonă a năvălit pe pieţele care îl susţinuseră înainte pe meşteşugar. Mulţi meşteri au încetat să mai fie independenţi, iar calfele şi-au pierdut speranţa de a mai ajunge vreodată meşteri şi au intrat în rîndurile muncitorilor salariaţi.

Muncitorii salariaţi deveniseră într-adevăr o componentă semnificativă a societăţii urbane la începutul secolului. Erau angajaţi în fabrici de alimente sau în alte industrii de producere a bunurilor de larg consum, în industria minieră, petrolieră sau în transporturi. Numărul lor se afla în creştere constantă în momentul în care Dionisie Pop Marţian estima că erau 28 000 de „muncitori" angajaţi, mai ales în mori şi distilerii sau în alte mici întreprinderi, atît de la sate, cît şi de la oraşe. La izbucnirea Primului Război Mondial, clasa muncitoare număra circa 200 000 de persoane sau 10 la sută din populaţia activă. Concentrarea sa în mari întreprinderi era în plină desfăşurare, deoarece, potrivit unui studiu din 1901–1902, peste jumătate din muncitorii industriali erau angajaţi în întreprinderi cu cel puţin 100 de muncitori. Procesul era mai avansat la Bucureşti şi în împrejurimile sale, în Valea Prahovei, cu rafinăriile sale, şi în porturile Galaţi şi Brăila, unde industria alimentară şi transportul grînelor atraseseră mulţi muncitori.[12]

[12] Cu privire la dezvoltarea şi compoziţia clasei muncitoare între anii '70 şi 1914, vezi N. N. Constantinescu (ed.), *Din istoricul formării şi dezvoltării clasei muncitoare din România*, Bucureşti, 1959, pp. 204–232, 330–365.

Noua clasă muncitoare urbană s-a format din diverse elemente. Majoritatea proveneau de la țară, unde suprapopulația începuse să devină o problemă economică și socială acută. Noii veniți au găsit de lucru în fabrici, în transporturi și comerț, dar se aflau întotdeauna pe treapta cea mai de jos, ca mînă de lucru necalificată. De obicei își păstrau legăturile cu satul și continuau să obțină o parte a veniturilor lor din agricultură. Alții veneau din rezervorul din ce în ce mai mare de meșteșugari sărăciți, ale căror priceperi erau nemaipomenit de căutate în industrie. Totuși, în ciuda expansiunii constante din ultimele decenii ale secolului, industria și alte întreprinderi urbane erau încă prea puțin dezvoltate pentru a-i cuprinde pe toți cei ce căutau de lucru. Consecința a fost o supraofertă neîncetată, în special de mînă de lucru necalificată, care, la rîndul ei, făcea ca salariile să se mențină joase și condițiile de trai, pentru mulți, de nesuportat.

Condițiile de muncă în atelierele și fabricile urbane erau, după cum se știe, îngrozitoare.[13] Acestea erau aglomerate și nesănătoase, iar muncitorii nu aveau nici o protecție împotriva exploatării de către patroni. Orele de muncă nu erau reglementate de către nici o lege cuprinzătoare. Ziua medie de muncă era de 12 pînă la 14 ore, iar în unele ramuri industriale era de 16 ore. Salariul mediu pentru un muncitor era de 1,50 lei pe zi, dar pentru muncitorii de înaltă calificare în anumite industrii putea să fie chiar de 3–4 lei. Pînă și salariile relativ bune se dovedeau a fi neîndestulătoare pentru a acoperi nevoile de bază, de hrană și locuit. Prețurile alimentelor în București, la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, arată că nivelul de trai al muncitorului mediu trebuie să fi fost scăzut, întrucît prețurile la produsele de bază, pîinea, de pildă, erau în creștere, în timp ce salariile rămîneau, mai mult sau mai puțin, constante. Industriile de toate felurile erau interesate să angajeze femei și copii deoarece le puteau plăti salarii mai scăzute (cu 20 pînă la 50 la sută mai puțin decît bărbaților) pentru același număr de ore ca bărbații și fiindcă ridicau mai puține probleme de disciplină. Disponibilitatea femeilor și copiilor tindea să mențină salariile joase și orele de muncă numeroase. Același lucru îl făcea suprapopularea orașelor și a tîrgurilor. În jurul anului 1900, pentru prima oară în România, apărea o supraabundență de mînă de lucru, în special datorită permanentei migrări de la sate. Un aflux inepuizabil de forță de muncă însemna adesea șomaj larg răspîndit, în special în perioadele de criză economică, așa cum s-a întîmplat în 1899–1903.

[13] M. Iosa, „Despre dezvoltarea industriei în România la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1880–1914)", în *Studii și materiale de istorie modernă*, III, București, 1963, pp. 412–425; G. Zane, *L'Industrie roumaine au cours de la seconde moitié du XIXe siècle*, București, 1973, pp. 249–257.

Din punct de vedere etnic şi religios, între jumătatea secolului al XIX-lea şi 1914 populaţia României a fost remarcabil de omogenă. În 1899, dintr-o populaţie totală de 5 956 690 de locuitori, 5 489 296 erau români, adică 92,1 la sută. Din punctul de vedere al religiei, ortodocşii reprezentau 91,5 la sută, majoritatea covîrşitoare fiind români (mai era un număr mic de greci, bulgari, ruşi şi sîrbi).

Evreii formau singura minoritate semnificativă din România în această perioadă.[14] Numărul lor a crescut constant în a doua jumătate a secolului, în special ca urmare a imigrării din Rusia şi din Imperiul Habsburgic. În 1912 erau 240 000 sau 3,3 la sută din întreaga populaţie. Locuiau mai ales în oraşe şi tîrguri şi în acelaşi an constituiau 14,6 la sută din totalitatea populaţiei urbane. Această concentraţie era izbitoare în Moldova, unde evreii formau aproape 32 la sută din populaţia urbană. La Iaşi, 42 la sută din locuitori erau evrei, iar în treisprezece alte oraşe ei constituiau peste 30 la sută din populaţie. În afara Moldovei, doar în două oraşe evreii treceau de 10 la sută din populaţie: Brăila (14 la sută) şi Bucureşti (13 la sută).

Creşterea populaţiei evreieşti şi concentrarea ei în oraşe şi tîrguri şi concurenţa economică şi socială pe care aceasta o reprezenta, în consecinţă, în ochii românilor băştinaşi au dus la o serie de restricţii în privinţa activităţii lor. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, evreii au fost consideraţi tot timpul străini, dar, în cursul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, au fost adoptate cîteva măsuri care sugerau începerea procesului lor de emancipare.

Măsurile erau, desigur, modeste: noul Cod civil din 1862 permitea naturalizarea individuală de către Consiliul de Stat la zece ani după înaintarea unei petiţii adresate Domnitorului; s-a propus chiar să li se acorde drepturi civile în localităţile în care trăiau, dacă îşi puteau dovedi „sentimentele româneşti". În 1865, Cuza a mers atît de departe încît a anunţat un proiect de „emancipare treptată a locuitorilor de cult mozaic".

După răsturnarea lui Cuza în 1866, a avut loc o schimbare decisivă de atitudine faţă de evrei. Aceasta s-a evidenţiat imediat în articolul 7 al noii Constituţii, care nu recunoştea cetăţenia celor care nu erau creştini. Probabil că această schimbare de atitudine poate fi atribuită slăbirii liberalismului romantic după 1848 şi înlocuirii abordării cosmopolite a problemelor

[14] *Buletinul statistic al României*, 12/40, 1915, Bucureşti, 1915, pp. 703–704, 710–713, 728–730; Anastase N. Hâciu, *Evreii în Ţările Româneşti*, Bucureşti, 1943, pp. 286–304; Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie, 1866–1919, de l'exclusion à l'émancipation*, Aix-en-Provence, 1978, pp. 142–143.

sociale cu un naționalism îngust, care cerea o Românie exclusiv pentru etnicii români. Problema fusese pusă în termeni clari la Iași în 1862 de către un comitet însărcinat cu înfrumusețarea orașului și care cerea să se pună imediat capăt „colonizării" Iașilor de către evrei, deoarece orașul fusese inundat de „acești străini, care nu aveau nici un fel de legătură cu țara". După 1866, liberalii s-au așezat în fruntea acțiunii de înăsprire a restricțiilor impuse evreilor. În 1867, de exemplu, Ion Brătianu, ministru de Interne, a dat instrucțiuni prefecților să pună cu strictețe în aplicare reglementările privitoare la „vagabonzii evrei", prin care el intenționa să limiteze imigrarea și stabilirea lor, în special la sate. Cînd au ajuns la putere, conservatorii au dus o politică similară. În 1873, de pildă, guvernul Catargiu a introdus o nouă lege cu privire la comercializarea băuturilor spirtoase, care încerca să distrugă monopolul pe care evreii îl stabiliseră de fapt. Evreii din România au protestat și au cîștigat sprijinul organizațiilor evreiești din străinătate, în special al organizației Alliance Israélite Universelle, de la Paris, care, prin intermediul unor politicieni vest-europeni plini de înțelegere, au exercitat presiuni asupra guvernului român pentru a obține modificarea legislației. Această presiune a culminat cu cerințele impuse României la Congresul de la Berlin din 1878 de a revizui articolul 7 din Constituție, pentru a le da posibilitatea evreilor să obțină drepturi civile și politice.

Din 1879 pînă la Primul Război Mondial, tratamentul evreilor ca străini nu s-a schimbat în mod semnificativ. Doar un număr mic, poate nu mai mult de 1 000, au reușit să obțină cetățenia potrivit noilor proceduri stabilite prin Constituție. Legislația română, în special cea referitoare la probleme economice, adoptată în timpul guvernelor liberale, era discriminatorie în privința străinilor și, ca atare, împotriva evreilor, fiind favorabilă românilor băștinași. De exemplu, Legea cu privire la Camerele de comerț din 1881 și Codul comercial din 1887 stipulau că anumite funcții puteau fi deținute doar de către cetățenii români. În mijlocul a ceea ce criticii denumesc „era persecuției legale" a avut loc o emigrație substanțială de evrei. Cam 52 000 au părăsit țara între 1899 și 1907. Principala cauză pare să fi fost economică și legată de criza din 1899–1903 și în special de declinul industriei meșteșugărești, întrucît mulți dintre emigranți erau mici meșteșugari.[15] În 1908 și 1909 valul de emigrări a mai scăzut, pare-se datorită refacerii economice a țării. În pragul Primului Război Mondial, statutul juridic al evreilor era, în esență, același cu cel din 1879.

[15] Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie*, pp. 256–264.

AGRICULTURA

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi în anii de pînă la Primul Război Mondial, agricultura a continuat să fie baza economiei româneşti. Marea majoritate a populaţiei locuia la sate şi depindea de agricultură ca să-şi ducă traiul. Chiar şi în anul 1900, agricultura contribuia cu două treimi la produsul naţional brut şi asigura trei sferturi din exporturile ţării. Totuşi, în ciuda progreselor înregistrate de industrie şi de sistemul bancar, a consolidării infrastructurii şi a creşterii producţiei agricole, nu au avut loc schimbări semnificative în organizarea agriculturii. Responsabilitatea directă pentru producţie rămînea pe seama ţăranilor, care deţineau majoritatea uneltelor şi animalelor şi urmau căile tradiţionale de cultivare a pămîntului. Relaţiile agrare s-au schimbat şi ele, dar nu prea mult. În ciuda unor notabile tentative de reformă, majoritatea ţăranilor rămînea supusă voinţei moşierilor sau a intermediarilor lor, adică arendaşii.

Efectele reformei agrare din 1864 au fost mult sub aşteptări. Cu toate că ţăranilor li se dăduse dreptul de proprietate asupra pămîntului pe care îl lucraseră pentru moşieri şi cu toate că obţinuseră libertatea individuală, nu s-a dezvoltat o clasă prosperă de mici proprietari de pămînt, de ţărani independenţi, acea coloană vertebrală economică şi socială a unei monarhii constituţionale. În schimb, un număr mare de ţărani au rămas dependenţi de foştii lor moşieri. După reformă, marii proprietari de pămînt, împreună cu statul, au reţinut cam 70 la sută din pămîntul arabil al ţării, în timp ce proprietatea ţărănească (cea a foştilor clăcaşi şi a ţăranilor liberi, răzeşii şi moşnenii) reprezenta restul. Cei mai mulţi ţărani aveau prea puţin pămînt arabil şi păşuni ca să poată fi independenţi din punct de vedere economic. Ei erau astfel nevoiţi să revină la foştii lor stăpîni, care erau mai mult decît dornici să-şi arendeze pămîntul în schimbul unor prestaţii în muncă. Drept rezultat, s-a înfiripat treptat un nou sistem de dependenţă, numit, pe bună dreptate, „neoiobăgie", de către Constantin Dobrogeanu-Gherea.

În cele două decenii de după reforma agrară, ţăranii împroprietăriţi, în majoritatea lor, au suferit o diminuare a gospodăriilor lor sau le-au pierdut cu totul.[16] În 1864, din 445 000 de clăcaşi, 406 000 primiseră pămînt, fie din al statului, fie din al moşierilor. Dar, cel puţin 100 000 de clăcaşi nu au primit deloc pămînt arabil, ci doar un teren de casă şi grădină, iar

[16] O analiză cuprinzătoare a situaţiei din agricultură în această perioadă a fost făcută de Gheorghe Cristea, „Probleme ale modernizării agriculturii României (1864–1877)", în *Studii şi materiale de istorie modernă*, 7, 1983, pp. 147–203.

alţi 150 000 au primit loturi prea mici pentru a putea întreţine o familie de patru persoane. Aceste grupuri formau segmentul cel mai sărac al ţărănimii. Totuşi, către sfîrşitul anilor '80, se vedea clar că pînă şi cele mai largi părţi ale ţărănimii nu puteau supravieţui ca producători independenţi. Mulţi îşi pierduseră pămîntul care li se acordase prin reformă. Ei au fost nevoiţi să vîndă o parte sau întregul pămînt moşierilor sau vecinilor lor mai prosperi, împotriva stipulaţiilor legii agrare, deoarece nu aveau destul pămînt sau de bună calitate, pentru ca gospodăriile lor să fie viabile din punct de vedere economic. Chiar cei care aveau terenuri corespunzătoare nu deţineau cunoştinţele necesare şi nici mijloacele (unelte, îngrăşăminte, credite) pentru rentabilizarea agriculturii. Toţi ţăranii au fost supuşi efectelor pernicioase ale permanentei fragmentări a gospodăriilor, pentru că, în absenţa unei legi a primogeniturii, taţii respectau tradiţia împărţind chiar gospodăriile minuscule între fiii lor. Aceştia, la rîndul lor, în disperare de cauză, le vindeau sau ipotecau pe mai nimic. Principalii beneficiari erau moşierii şi ţăranii mai înstăriţi, precum şi negustorii de la sate. Nu este o coincidenţă că, în această perioadă (1864–1888), arendaşii s-au impus ca element important al societăţii rurale.

Reforma agrară şi permanenta nevoie de pămînt a ţăranilor au creat o situaţie complexă la sate, care va determina evoluţia relaţiilor agrare în următorii patruzeci de ani. Moşierii continuau să deţină controlul asupra a aproape şase milioane de hectare de pămînt arabil, fîneţe, păşuni şi păduri, dar lor le lipseau animalele, uneltele şi mîna de lucru necesare pentru a-şi cultiva pămînturile. Ei aveau astfel toate motivele să satisfacă nevoia de pămînt a ţăranilor. Datorită unor secete mari, care s-au abătut asupra ţării în 1865 şi 1866, au fost în măsură să impună dări şi alte condiţii deosebit de avantajoase pentru ei. Învoiala dintre cele două părţi se realiza sub forma unui contract scris, prin care ţăranul era de acord să îndeplinească un anumit volum de muncă sau, în unele cazuri, să dea o parte a recoltei în schimbul folosirii unei suprafeţe anume de teren. Dar moşierii nu erau mulţumiţi cu acest tip de învoială tradiţională. Ei cereau garanţii că ţăranii vor presta întregul volum de muncă pe care au promis să-l facă.

Guvernul a răspuns preocupărilor moşierilor (şi ale arendaşilor) cu o Lege privitoare la învoielile agricole în 1866.[17] Aceasta cerea ţăranilor care au primit pămînt sau păşune să plătească o dare în bani, produse sau muncă sau o combinaţie între acestea. În plus, ei trebuiau să muncească o anu-

[17] Gheorghe Cristea, *Contribuţii la istoria problemei agrare în România: Învoielile agricole (1866–1882)*, Bucureşti, 1977, pp. 47–103.

mită suprafaţă de teren pentru moşier sau arendaş şi să dea acestora şi unele plocoane în produse. Aceste obligaţii nu au fost la început exagerat de împovărătoare, întrucît moşierii şi arendaşii erau extrem de interesaţi să beneficieze de munca ţăranilor şi nu îşi permiteau să îndepărteze potenţiala mînă de lucru prin impunerea unor condiţii aspre. Dar aplicarea contractelor s-a dovedit deosebit de oneroasă pentru ţărani. Autorităţile comunale, care se aflau adesea sub influenţa moşierilor, aveau puterea să-i oblige pe ţărani să se conformeze termenilor contractuali şi să aplice pedepse severe în cazul în care aceştia nu reuşeau să-i îndeplinească, inclusiv să cheme forţa armată, dorobanţii, şi să procedeze la vînzarea imediată a animalelor şi a altor bunuri ale celui ce a încălcat învoiala. Apelurile ţăranilor la instanţele judecătoreşti sau la organele administraţiei centrale erau rareori încununate de succes, întrucît aceste organe erau mulţumite să lase problemele în seama oficialităţilor locale. Oneroasă, de asemenea, pentru ţărani a fost şi răspunderea colectivă. Majoritatea contractelor, care erau încheiate cu întreg satul, stipulau că toţi cetăţenii acestuia erau răspunzători pentru neîndeplinirea de către unul dintre ei a obligaţiilor faţă de moşieri sau de arendaşi, indiferent din ce cauză.

Deteriorarea situaţiei economice a ţăranilor şi folosirea forţei împotriva celor care nu duceau la îndeplinire prevederile învoielilor au dus la creşterea violenţelor la ţară. Liberalii, promotori ai continuării reformei agrare, şi alţi oameni politici care recunoşteau neajunsurile economice ale sistemului existent au trecut pînă la urmă, în 1882, prin Parlament o modificare generală a Legii învoielilor agricole. Aceasta reechilibra uşor balanţa în favoarea ţăranilor, interzicînd folosirea forţei împotriva lor şi abolind responsabilitatea colectivă pentru neîndeplinirea învoielilor. De asemenea, stabilea cu mai multă precizie muncile ce trebuiau îndeplinite, cum să fie îndeplinite şi în cît timp, şi cerea moşierului să strîngă dijma în decurs de zece zile de la recoltare, pentru a nu-i permite să ceară mai mult, mai tîrziu, sub pretextul că recolta a fost mai mare decît fusese în realitate. Cu toate acestea, ţăranul rămînea victima unor sancţiuni severe în cazul nerespectării clauzelor învoielii, în timp ce moşierii şi arendaşii puteau să nu ţină seama de obligaţiile lor şi să scape nepedepsiţi.

Moşierii şi arendaşii nu erau în nici un caz singurii care încercau să obţină avantaje economice de pe urma unei ţărănimi aproape lipsite de apărare. Perceptorii tratau adesea populaţia rurală nu ca o sursă de venituri publice, ci ca o sursă de venituri personale. Agenţii fiscali ai comunei, judeţului sau guvernului strîngeau adesea mai mult decît stipula legea sau confiscau şi vindeau pe neaşteptate avutul celor care rămăseseră în urmă

cu plăţile. Astfel de practici erau de fapt încurajate de o nouă lege cu privire la strîngerea impozitelor, adoptată în 1882, care le acorda perceptorilor 3–9 la sută din sumele percepute în loc de salariu.

Oficialităţile de la toate nivelurile puteau în general să încalce drepturile ţăranilor în condiţii de impunitate, întrucît aceştia din urmă, din cauza sufragiului limitat, rămîneau în afara procesului politic şi erau, în orice caz, neobişnuiţi să-şi exercite drepturile cetăţeneşti. Ei erau izolaţi din punct de vedere politic, pentru că nici un partid nu le reprezenta cu adevărat interesele.

Suferinţele ţăranilor s-au agravat într-un moment cînd agricultura cunoştea o expansiune fără precedent. Producţia agricolă a crescut constant în cei douăzeci şi cinci de ani ce au urmat reformei agrare, întrucît suprafaţa cultivată cu grîne s-a extins neîncetat. Totuşi volumul producţiei creştea într-un ritm mai lent decît ar fi presupus sporirea suprafeţei de pămînt cultivate, pentru că tehnica agricolă şi uneltele în majoritatea locurilor aparţineau unei epoci anterioare.[18] Recoltele erau pretutindeni reduse deoarece, cu excepţia unui număr mic de ţărani, ceilalţi nu îngrăşau pămîntul în mod regulat, nu îşi lăsau loturile să se odihnească pentru un timp şi nici nu le semănau cu alte culturi în afară de grîu sau porumb pentru a le reda fertilitatea. Ţăranii, în majoritatea lor, foloseau încă plugul primitiv, cu care nu se lucra pămîntul în mod corespunzător. Mulţi nu aveau un plug propriu şi foloseau cîte un plug în devălmăşie cu cîţiva vecini. Plugurile mai grele şi mai moderne erau folosite aproape în exclusivitate pe marile moşii şi, cîteodată, în gospodăriile ţăranilor mai înstăriţi. Numărul maşinilor agricole era absolut insuficient pentru suprafaţa de teren cultivată. Multor ţărani le lipseau animalele. În 1900, singurul an pentru care sînt disponibile statistici detaliate cu privire la deţinerea de animale, 472 000 de gospodării ţărăneşti (circa 40 la sută din totalul lor) nu aveau nici un fel de animale de povară. Sărăcia multor ţărani îi obliga să se descurce fără unelte noi şi alte îmbunătăţiri şi nu le permitea să crească animale, indispensabile pentru reuşita muncii agricole.

Productivitatea pămîntului era afectată în mod nefavorabil şi din cauza modului de viaţă al ţăranilor. Un studiu privind mai multe sate din Cîmpia Munteană, efectuat chiar la începutul secolului, consemnează condiţiile

[18] Pentru o vedere de ansamblu, în special cu referire la secolul al XIX-lea, vezi Valer Butură, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978, pp. 130–163. Un amplu studiu sociologic semnat de Henri H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, I, Bucureşti, 1958, pp. 223–332, plasează secolele al XIX-lea şi al XX-lea în perspectivă istorică.

nepotrivite de locuinţă, îmbrăcăminte şi alimentaţie.[19] Deosebit de dăunătoare pentru sănătatea ţăranului era alimentaţia uniformă, fără carne şi produse lactate, şi bazată pe mămăligă. Drept rezultat, rezistenţa ţăranilor la boli era mult slăbită, iar capacitatea lor de muncă era redusă. Situaţia nu s-a îmbunătăţit. De exemplu, frecvenţa pelagrei, provocată de consumul porumbului alterat, a crescut din 1888 pînă în 1906 de la 10 626 de cazuri raportate la 100 000. Cea mai izbitoare dovadă de proastă alimentaţie şi de lipsă a unei ocrotiri corespunzătoare a sănătăţii era rata înaltă a mortalităţii infantile.

Un obstacol serios în calea progresului economic în rîndul ţăranilor era analfabetismul larg răspîndit, care îi ţinea legaţi de tradiţie şi le făcea greu accesul la progresele tehnologice şi dificilă participarea la viaţa socială şi politică din afara satului.[20] Îmbunătăţiri semnificative au avut loc doar după ce guvernul a hotărît să acorde o atenţie mai mare şi să aloce mai mulţi bani educaţiei la sate. În 1893 a fost reorganizată substanţial instrucţiunea publică, frecvenţa a început să fie impusă în mod sistematic, iar recrutarea şi instruirea dascălilor au fost îmbunătăţite prin înfiinţarea şcolilor normale. Între 1890 şi 1913 numărul şcolilor şi al învăţătorilor a crescut substanţial, iar cel al şcolarilor înscrişi a sporit de la 144 000 la 532 000. Rezultatele s-au reflectat în creşterea ratei ştiinţei de carte a populaţiei rurale în vîrstă de peste 8 ani, de la 15 la sută în 1899 la 33 la sută în 1912. Prin comparaţie, rata ştiinţei de carte în zonele urbane o depăşea considerabil pe cea din zonele rurale, cel puţin în parte datorită unor posibilităţi mai mari de instruire la oraşe, precum şi datorită impunerii mai stricte a obligativităţii frecventării şcolii. În 1912 două treimi din populaţia urbană de peste 8 ani puteau scrie şi citi (75 la sută bărbaţi, 55 la sută femei).

Îmbunătăţirea învăţămîntului nu a servit doar nevoilor economice practice ale ţăranilor. Ea a avut un rol esenţial în insuflarea conştiinţei lor că aparţineau unei comunităţi naţionale ce depăşea limitele satului, bucurîndu-se de binefacerile cetăţeneşti şi punînd umărul în acelaşi timp la îndeplinirea obligaţiilor civice.

Un astfel de simţămînt de responsabilitate reciprocă, sau ceea ce s-ar putea numi sentiment naţional, era adesea slab, sau chiar inexistent, deoarece,

---

[19] Constantin Corbu, *Ţărănimea din România între 1864 şi 1888*, Bucureşti, 1970, pp. 64–73.

[20] Cu privire la rata ştiinţei de carte în zonele rurale şi la oraşe, vezi *Buletinul statistic general al României*, 1, 1892, p. 178; 12/40, 1914, pp. 669–675. Pentru învăţămîntul elementar, *Ibidem*, 1, pp. 252–254; 12, pp. 686–698.

pentru mulți țărani, statul reprezentat prin administrație și prin locuitorii citadini, în general, era acaparator și tiranic. Procesul transformării țăranilor în adevărați cetățeni români era astfel departe de a fi desăvîrșit.

Agricultura a căpătat în această perioadă din ce în ce mai mult un caracter comercial, întrucît producția de cereale a devenit tot mai legată de cererile piețelor internaționale.[21] Terminarea primelor căi ferate între 1869 și 1875 a influențat în mod decisiv comerțul, dat fiind că s-au redus costurile transportului cerealelor spre porturile dunărene, și a devenit posibil exportul lor pe uscat, direct către centrele industriale ale Europei Centrale. Nici o altă ramură a economiei naționale nu a cunoscut o creștere atît de rapidă, într-un interval atît de scurt, ca exportul de cereale. La sfîrșitul secolului, producția de grîne reprezenta aproape 85 la sută din valoarea totală a exporturilor românești. În anumiți ani, era exportată aproape întreaga producție de cereale, așa cum s-a întîmplat în 1890, cînd a fost exportată în proporție de 92 la sută. Grîul era principala componentă a exportului de cereale, urmat de porumb. În al doilea deceniu al secolului al XX-lea, România se afla pe locul al patrulea în lume printre țările exportatoare de grîu și pe locul al treilea ca exportatoare de porumb. Nu numai că marele moșier era inextricabil legat de piața internațională, dar, datorită organizării agriculturii românești, țăranul mic producător era direct afectat de fluctuațiile prețurilor și cererii în lume. Astfel, ori de cîte ori slăbea cererea de grîne românești, cum s-a întîmplat în anii '80, cînd calitatea era suspectă sau cînd concurența americană a devenit acută, la țară apărea o criză care făcea și mai precară viața unui mare număr de țărani.

Împovărați de datoriile față de moșieri și arendași și întotdeauna în pragul sărăciei, supuși abuzurilor oficialităților și ignorați de către politicieni, care îi considerau mai jos decît cetățenii cu drepturi depline, țăranii din ultima parte a anilor '80 au recurs la violență pentru a obține o reparație a nedreptăților la care erau supuși. Ei puneau mîna pe pămînt și din cînd în cînd omorau cîte un moșier sau un arendaș, ori fugeau peste Dunăre pentru a se stabili în Bulgaria. Disperarea lor a ajuns la culme în vara anului 1887 și în iarna următoare. Seceta cumplită din acea vară a distrus recoltele de grîu și a pîrjolit pășunile. Mulți țărani au fost nevoiți să-și amaneteze sau să-și vîndă vitele, pentru a putea plăti dobînzile la datoriile făcute, sau pur și simplu le-au pierdut pe cele amanetate înainte. În multe județe, în special din Moldova, țăranii au fost aduși în pragul foametei

[21] *Ibidem*, 12, pp. 750–751; Mircea Iosa, „Comerțul cerealier și piața de cereale din România la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea". În *Revista de istorie*, 42/3, 1989, pp. 247–259.

Guvernul liberal a alocat o substanţială sumă de bani pentru achiziţionarea de porumb care să fie distribuit ţăranilor, dar cantităţile disponibilizate n-au putut satisface necesităţile.

Disperarea provocată de teama că nu vor primi porumb de la guvern i-a făcut pe ţăranii din cîteva sate din judeţul Ialomiţa, la est de Bucureşti, să atace autorităţile locale la 20 martie 1888.[22] Exemplul lor a fost repede urmat de judeţele învecinate, şi în decurs de două luni, ciocniri de proporţii mai mici sau mai mari între ţărani şi autorităţile locale, moşieri şi arendaşi au izbucnit în douăzeci şi şapte din cele treizeci şi două de judeţe ale ţării. Violenţa s-a concentrat mai ales în cinci judeţe din jurul Bucureştilor, unde revolta a cuprins rînd pe rînd vreo trei sute de sate. Abia în septembrie a putut fi înăbuşită ultima dintre răscoalele locale. Pînă atunci fuseseră ucişi 1 000 de ţărani şi alţi 3 000 au fost arestaţi. Ţăranii săraci şi mijlocaşi au constituit forţa motrice a mişcării. Cauzele nemulţumirii lor au fost evidente pretutindeni: cereau hrană şi pămînt, o uşurare a învoielilor agricole şi încetarea tratamentului arbitrar la care erau supuşi de către oficialităţile locale, de către moşieri şi arendaşi. Pînă la urmă, nu au reuşit să-şi îndeplinească obiectivele, deoarece răscoalele fuseseră spontane. Erau izolate unele de altele, iar acţiunile lor au fost necoordonate, neputînd să facă astfel faţă forţelor mobilizate împotriva lor de către guvernul junimist.

Răscoala a avut totuşi un rezultat pozitiv: a adus cu putere soarta nefericită a ţăranului în atenţia atît a politicienilor liberali, cît şi a celor conservatori. Convinsă, cel puţin temporar, că era necesară o acţiune decisivă, o amplă coaliţie a sprijinit proiectul de lege propus de către guvernul junimist de a se vinde ţăranilor pămînt în loturi de cîte 5, 10 şi 25 ha, din domeniile statului. Sprijinitorii lui au obţinut aprobarea Parlamentului la 6 aprilie 1889, ca mijloc de a se pune capăt fierberii de la sate, dar, aşa cum a recunoscut deschis Petre Carp, mulţi dintre ei erau deopotrivă dornici să-şi păstreze marile moşii. Majoritatea conservatorilor insistau, de aceea, că punerea în vînzare a domeniilor statului era „un caz de excepţie", care nu va trebui să fie folosit ca precedent pentru a face astfel de cedări de pămînt în viitor. Ei au respins ideea că ţăranii aveau dreptul firesc la pămînt şi insistau că aceştia trebuie convinşi că singura cale de a-l obţine era prin muncă grea, prin economii, prin planuri de viitor şi prin vînzări şi cumpărări între ei sau de la alţi proprietari particulari de terenuri. Aceşti conservatori erau hotărîţi să respingă orice tentativă a reformatorilor de

[22] Cauzele imediate ale răscoalei sînt discutate de N. Adăniloaie, *Răscoala ţăranilor din 1888*, Bucureşti, 1988, pp. 111–137.

a rezolva problema agrară prin exproprierea proprietății private. Totuși, au încercat, în același timp, să consolideze burghezia sătească — de unde stipularea de către lege a vînzării unor loturi relativ mari de pămînt pe care doar elementele mai înstărite din rîndul țărănimii își puteau permite să le cumpere — ca sprijin al ordinii politice și sociale existente.

Guvernele conservatoare și liberale ulterioare au continuat să caute soluții pentru problema agrară în același spirit. Au înființat la țară o serie de noi instituții în ajutorul țăranului producător independent, dar s-au ferit să modifice structurile economice și sociale existente.

Reformatorii agrari și-au concentrat atenția asupra acordării de credite țăranilor cu dobînzi rezonabile. Ion Ionescu de la Brad a fost unul dintre sprijinitorii cei mai entuziaști ai „băncilor rurale", menite să slujească în primul rînd țăranii. În 1868 a subliniat una dintre deficiențele principale ale legii agrare din 1864: i-a dat țăranului pămînt, dar i-a refuzat banii fără de care nu-și putea realiza emanciparea deplină. Ionescu de la Brad a conceput o rețea națională de mici bănci de credit, după modelul german al cooperativelor de credit. S-a ferit însă să lase inițiativa pe seama țăranilor considerînd că aceștia manifestau o lipsă adînc înrădăcinată de simț întreprinzător, și și-a pus speranțele de succes în intervenția statului. Era sigur că rezistența claselor avute locale, care se temeau de orice slăbire a dominației lor asupra populației rurale, precum și lipsa de capital particular nu puteau fi depășite fără sprijinul guvernului. Atît el, cît și alți promotori ai creditului rural n-au avut succes înaintea încheierii Războiului de Independență, cînd au venit liberalii la putere și cînd aceștia au fost în sfîrșit în măsură să-și ducă la îndeplinire proiectele de modernizare economică. În 1876, în faimoasa sa broșură, *Creditul rural*, Ionescu de la Brad a readus cazul în atenție, în termeni mișcători.[23] El sublinia că după ce se eliberaseră de „sclavia față de pămînt", țăranii căzuseră în sclavia față de bani și că o duceau mai greu decît înainte de 1864.

Pentru a îmbunătăți productivitatea agriculturii, guvernul liberal a înființat în 1881 Creditul Agricol acordînd credite ieftine țăranilor. Capitalul provenea de la stat și din surse particulare, prin vînzarea de acțiuni. În fiecare județ ființa cîte o ramură a societății, autorizată să acorde împrumuturi pe termene de pînă la nouă luni, cu o dobîndă ce nu depășea 7 la sută. Totuși, curînd avea să se vadă că intenția originală a legii nu era respectată. Desemnată să sprijine micul proprietar de pămînt, instituția a

[23] C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre monetare și a Băncii Naționale 1880–1914*, II, partea I, București, 1932, pp. 170–181; Ion Ionescu de la Brad, *Opere*, II, București, 1943, pp. 255–262.

fost preluată treptat de către moşieri şi arendaşi, care obţineau partea leului din împrumuturi. Cerinţa ca ţăranul să pună chezăşie o parte din recoltă şi unelte şi să aibă alţi doi garanţi pentru împrumut reprezenta o condiţie pe care puţini ţărani erau în stare să o îndeplinească. Cu toate acestea, guvernele ulterioare au recunoscut valoarea programului şi, în 1892, conservatorii au reorganizat Creditul Agricol pentru a asigura o participare mai mare a ţăranilor. Cu toate că acorda împrumuturi în medie de 50 milioane de lei anual, cei mai mulţi ţărani erau prea săraci pentru a îndeplini condiţiile de primire a ajutorului.

De importanţă crucială pentru sporirea posibilităţilor de credit în zonele rurale au fost „băncile populare". Apariţia lor a fost spontană, iar dezvoltarea lor nereglementată de lege. Prima a luat fiinţă în 1891, iar în 1902 numărul lor ajunsese la 700, avînd aproape 60 000 de membri. Şi-au datorat succesul în special apropierii lor fizice şi psihologice de cei pe care îi serveau. Erau conduse de către localnici ce cunoşteau bine atît condiţiile economice locale, cît şi pe cei care solicitau împrumuturile, putînd să ia decizii mai prompte şi mai corecte asupra oportunităţii unui credit decît oficialităţile mai îndepărtate de locurile respective care administrau Creditul Agricol.

Succesul băncilor populare se datora în mare măsură lui Spiru Haret, care, în calitatea sa de ministru liberal la Instrucţiunii Publice, în 1897–1899 şi 1901–1904, le-a promovat neobosit la sate. Nu este o coincidenţă faptul că numărul lor a crescut rapid în acea vreme. În 1902, Haret a decis că era timpul să reglementeze aceste bănci şi să le coordoneze activităţile cu planurile generale ale liberalilor cu privire la dezvoltarea unei economii naţionale moderne. În 1903, el a înaintat Parlamentului un proiect de lege, redactat de Constantin Stere şi Emil Costinescu, ministrul Finanţelor, care acorda băncilor personalitate juridică, le supunea Codului comercial şi stabilea criteriile de înfiinţare a lor. În acelaşi timp, însă, le-a luat independenţa şi le-a subordonat Creditului Agricol.

Băncile populare şi-au continuat impresionanta dezvoltare pînă la Primul Război Mondial. În 1913 fiinţau 2 900 de astfel de bănci, aproape toate funcţionînd după modelul sistemului german Schulze-Delitzsche. Astfel, ele urmăreau obţinerea de profituri, plăteau dividende şi reuşeau să atragă capital, dar, în mod evident, prezentau interes mai curînd pentru ţăranul înstărit decît pentru majoritatea săracă a locuitorilor de la sate. Grosul capitalului acumulat de aceste bănci era controlat de înfloritoarea clasă mijlocie sătească — ţăranii prosperi, învăţătorii, preoţii şi micii negustori. Băncile populare nu au reuşit să-şi îndeplinească menirea iniţială de

a ridica productivitatea micilor proprietari de pămînt şi de a transforma organizarea agriculturii. Cu toate că au acordat numeroase credite, majoritatea acestora (80 pînă la 90 la sută) au fost neproductive, adică se ridicau la mai puţin de 300 de lei, şi ca atare au fost investite nu în animale şi utilaje, ci pentru acoperirea unor cheltuieli de trai curente.[24]

Liberalii au încercat să aducă ordinea şi prosperitatea la sate prin încă o lege rurală cuprinzătoare. În 1904 au trecut prin Parlament legea care dădea un statut legal obştilor săteşti şi specifica procedurile de înfiinţare a acestora. Principalul scop al acestei legi era de a le permite ţăranilor să formeze o asociaţie în vederea închirierii unei moşii sau a altui pămînt, dar, aşa cum a fost cazul Legii cu privire la băncile populare, adoptată cu un an înainte, liberalii aveau în vedere în primul rînd ţăranul înstărit, productiv, şi nu pe vecinii săi mai săraci şi mai lipsiţi de succes. Mişcarea cooperatistă care s-a pus astfel în mişcare a continuat să se dezvolte pînă la Primul Război Mondial. În 1913 erau 495 de obşti săteşti cu aproape 77 000 de membri, dar toate la un loc nu luaseră în arendă decît o suprafaţă modestă de pămînt, reprezentînd o şesime din ceea ce era preluat de către arendaşi.

Băncile populare, obştile săteşti şi vînzarea domeniilor statului afectau doar o mică parte a ţărănimii. Ineficienţa acestor măsuri a fost pusă în evidenţă în mod dramatic de marea răscoală ţărănească care a zguduit ţara în primăvara anului 1907. Cauzele acestei mişcări violente, fără precedent, au fost condiţiile aspre în care trăiau majoritatea ţăranilor, în nici un caz nu doar cei mai săraci. În ajunul răscoalei, 424 000 de ţărani deţineau prea puţin pămînt ca să-şi poată duce traiul (mai puţin de 3 ha), iar 300 000 nu aveau pămînt deloc. Un număr mare dintre aceştia, precum şi alţi ţărani erau lipsiţi de apărare din punct de vedere economic în faţa moşierilor şi a arendaşilor, care puteau să impună aproape după bunul lor plac condiţiile de arendare a unor mici suprafeţe de teren. Tot atît de ruinătoare erau şi sumele pretinse de cămătari. Ţăranii erau adesea nevoiţi să-şi ipotecheze toate bunurile sau recoltele viitoare pentru a plăti împrumuturile cu dobînzi foarte mari. Din cauza sărăciei, s-au văzut, de asemenea, obligaţi să-şi vîndă produsele unor speculanţi, sub valoarea pieţei, imediat după recoltare, ca apoi iarna şi primăvara să fie nevoiţi să le cumpere la preţuri mult mărite. În afara acestor poveri personale, mai erau şi impozitele către stat, care în unele părţi ale ţării ajungeau la 80 la sută din valoarea producţiei totale anuale a ţăranilor. În aceste condiţii, calamităţile

[24] *Buletinul statistic al României*, 12/32–33, 1914, pp. 211–232.

naturale, cum au fost crîncenele secete din 1899 şi 1904, au adus un număr imens de ţărani în pragul foametei.

Răscoala s-a dezlănţuit pornind de la o dispută minoră, apărută la 21 februarie 1907 între ţăranii din Flămînzi, un sat din judeţul Botoşani, din nordul Moldovei, şi administratorul unei moşii arendate marelui trust Fischer. Vestea tulburărilor s-a extins cu repeziciune în satele şi judeţele învecinate, unde s-au ţinut adunări obşteşti şi s-au întocmit petiţii prin care se cerea reducerea dijmelor pentru pămîntul luat în arendă. La început, ţăranii au demonstrat paşnic, dar la 13 martie au început să ocupe moşiile, au intrat în tîrguri, distrugînd casele moşierilor şi arendaşilor şi depozitele negustorilor. La 16 martie au avut loc primele înfruntări între ţărani şi armată. În acel moment răscoala cuprinsese întreg nordul Moldovei.[25] În cursul violenţelor au fost atacaţi mulţi arendaşi şi cămătari evrei, dar răscoala nu a avut un caracter antisemit. Cauzele sale erau în linii mari sociale şi economice şi nu s-a făcut nici o distincţie între „opresorii" creştini şi cei evrei. Dacă au fost atacaţi mulţi evrei, acest lucru s-a datorat faptului că în nordul Moldovei aceştia controlau majoritatea proprietăţilor arendate. În acelaşi timp, violenţa aceasta nu a fost doar un act de disperare al celor loviţi de sărăcie. Ţăranii mai săraci au fost într-adevăr primii care s-au revoltat, dar li s-au alăturat curînd vecinii lor mai înstăriţi. În măsura în care acţiunile ţăranilor au avut o conducere, aceasta a fost asigurată de către intelectualitatea satelor şi, în special în Muntenia şi Oltenia, de către subofiţerii aflaţi în rezervă.

În a doua parte a lunii martie, răscoala s-a întins şi în Muntenia şi Oltenia, unde a căpătat o mai mare intensitate decît în Moldova. Şi aici violenţele ţăranilor au reprezentat o reacţie la lipsa de pămînt şi la condiţiile aspre impuse de către moşieri şi arendaşi prin tocmelile de arendare. Răscoala a avut un caracter mai puţin spontan decît cea din provincia vecină. Activitatea lui Vasile Kogălniceanu şi a intelectualităţii satelor — preoţii şi învăţătorii — crease o atmosferă de speranţă şi pregătise ţăranii pentru acţiune. Începînd cu 1906, prin broşuri şi prin ziarul *Gazeta ţăranilor*, parveneau în lumea satelor dezbaterile ample despre chestiunea ţărănească, cerîndu-li-se sătenilor să se unească, aceasta fiind unica modalitate de a-şi îmbunătăţi situaţia. Broşura lui Kogălniceanu *Către săteni*, distribuită în 1906 şi la începutul anului 1907, a avut un efect puternic

[25] Ampla literatură dedicată răscoalei este menţionată în Eseul bibliografic. O analiză originală a amplitudinii violenţei a fost efectuată de către Vasile Liveanu, Irina Gavrilă şi Constanţa Moţei, „Statistica matematică şi istoria: Despre ordinea declanşării mişcărilor ţărăneşti în 1907", în *Revista de istorie*, 33/9, 1980, pp. 1697–1736.

asupra țăranilor. Ea începea și se sfîrșea cu chemarea „Vrem pămînt" și le dădea țăranilor să înțeleagă că dreptul lor de a se ridica împotriva nedreptății fusese aprobat de către Regină. Un alt imbold la acțiune l-au constituit relatările inflamante, apărute în *Gazeta țăranilor* și în alte ziare. referitoare la răscoalele din Moldova.

Răscoala a avut o intensitate mai mare în Muntenia și Oltenia decît în Moldova. Faptul care i-a stîrnit pe țărani la acțiune în multe județe a fost chemarea sub arme a rezerviștilor, la 21 martie, pentru a înăbuși violențele din Moldova. Tulburările au izbucnit tocmai în acele județe în care rezerviștii au refuzat să se ducă la regimentele lor și, curînd, răscoala s-a întins pe tot cuprinsul țării. Ea a atins intensitatea maximă între 25 și 28 martie în Oltenia, unde au avut loc încleștări masive între țărani și armată și unde pierderile de vieți omenești au fost, în consecință, mari.

Conservatorii, sub primul-ministru Cantacuzino, au reacționat lent, dar liberalii, care i-au înlocuit la putere la sfîrșitul lunii martie, au procedat la o viguroasă campanie de reprimare. Armata, sub comanda generalului Alexandru Averescu, a recurs la metodele cele mai nemiloase, mergînd pînă la bombardarea satelor de către artilerie, pentru a redobîndi controlul asupra acestora. După pierderi imense de vieți omenești — circa 11 000 de morți — și distrugeri masive de bunuri, pe la mijlocul lui aprilie s-a reinstalat o liniște relativă.

Răscoala a provocat o impresie puternică asupra tuturor partidelor politice. Atît dreapta, cît și stînga au privit evenimentul ca o tragedie națională, grăbindu-se să avanseze propuneri pentru înlăturarea a ceea ce puțini dintre ei au început să considere drept o nedreptate morală, iar majoritatea drept o frînă în calea dezvoltării economice și politice.

Conservatorii, în majoritatea lor, erau hotărîți să apere, cu orice preț, integritatea proprietății private, dar și-au dat seama că era inevitabilă o expropriere de pămînt pentru menținerea păcii sociale la sate. Cei mai înțelepți dintre aceștia erau chiar convinși că o expropriere parțială a marilor moșii ar putea fi în avantajul lor. Credeau că folosirea mîinii de lucru plătite ar fi mai eficientă decît exploatarea ei de pînă atunci pe bază de învoială. Unul dintre aceștia, Constantin Garoflid, recomanda exproprierea a 500 000 ha din moșiile particulare (circa 15 la sută din total) și o suprafață egală din pămînturile aparținînd instituțiilor și statului. Dar insista ca nici o moșie să nu fie redusă sub 500 ha, suprafață considerată de el minimum necesară pentru ca să rămînă viabilă din punct de vedere economic. Ca mulți dintre contemporanii săi, liberali sau conservatori, Garoflid credea că modernizarea și propășirea agriculturii depindeau de menținerea mari

proprietăţi.[26] Dar liderii Partidului Conservator nu voiau să cedeze în chestiunea exproprierii şi au proclamat din nou „caracterul sacru" al proprietăţii private. Liberalii, aflaţi acum la putere, au dat şi ei înapoi de la exproprierea marilor moşii. Majoritatea lor împărtăşeau ideile conţinute în influenta lucrare a lui Spiru Haret *Chestia ţărănească*, publicată în 1905 şi republicată în 1907, după răscoala ţărănească. El chema prin aceasta la o îmbunătăţire a situaţiei ţăranilor prin băncile şi obştile săteşti, care la rîndul lor i-ar sprijini pe ţărani să cumpere şi să ia în arendă pămînt direct de la proprietarii acestora. În sfîrşit, la stînga spectrului politic, poporaniştii denunţau împărţirea „nedreaptă" a pămîntului şi consecinţele ei „nefaste" şi cereau o imediată împroprietărire a ţăranilor. Constantin Stere, deşi condamna răscoalele ţărăneşti, sprijinea exproprierea marilor moşii (cu o compensare cel puţin parţială), ca unica modalitate practică de obţinere a pămîntului necesar împroprietăririi.[27]

Noul guvern liberal, condus de Dimitrie Sturdza, avîndu-l pe Ionel Brătianu ca ministru de Interne şi pe generalul Alexandru Averescu ca ministru de Război, a fost instalat la 25 martie 1907, în toiul răscoalei. Cu toate că s-a ferit să susţină exproprierea proprietăţii private, era pregătit să aplice o serie de reforme care să aducă o alinare cel puţin unei părţi a ţărănimii. În ziua instalării lui, a adresat un manifest către naţiune, promiţînd să reducă impozitele funciare plătite de către ţărani statului, să faciliteze arendarea terenurilor publice direct către ţărani, să uşureze condiţiile tocmelilor agricole, să înfiinţeze o bancă de credit rurală — Casa Rurală — pentru a le da posibilitatea ţăranilor să ia cu arendă sau să cumpere mai uşor pămînt, şi să desfiinţeze trusturile de arendare.

Începînd cu sesiunea parlamentară din toamna anului 1907, Partidul Liberal a trecut prin Parlament o serie impresionantă de măsuri menite să ducă la îndeplinire promisiunile conţinute în manifestul din 25 martie şi, după cum s-a exprimat Ionel Brătianu, să menţină „creditul social" al partidelor guvernante în masa populaţiei.[28] Cea mai importantă dintre legile reformei privea trei probleme fundamentale: învoielile agricole, creditele şi arendarea. Legea privind învoielile agricole din 23 decembrie 1907 încerca să limiteze gradul în care moşierii şi arendaşii puteau exploata ţăranii

[26] C. Garoflid, *Problema agrară şi deslegarea ei*, Bucureşti, 1908, p. 96.

[27] Ioan Căpreanu, *Eseul unei restituiri: Constantin Stere*, Iaşi, 1988, pp. 182–184; C. Stere, *Scrieri*, Bucureşti, 1979, pp. 469–494, 526–540.

[28] Cu privire la legile agrare aprobate şi dezbaterile parlamentare respective, vezi *Istoria Parlamentului şi a vieţii parlamentare din România pînă în 1918*, Bucureşti, 1983, pp. 386–421.

care închiriau sau luau în arendă pămînt de la ei. Fixa arenda maximă pentru pămîntul arabil şi păşuni şi salariul minim pentru muncitorii agricoli care lucrau pămîntul moşierilor cu propriul lor inventar agricol. Legea privind înfiinţarea Casei Rurale, din 5 martie 1908, prevedea crearea unui fond de 10 milioane de lei, jumătate din fondurile statului şi jumătate din fonduri private, pentru a le permite ţăranilor individuali să cumpere loturi de 5 ha (pînă la un total de 25 ha) din moşiile puse în vînzare în mod voluntar de către proprietarii lor. Această reglementare a fost suplimentată prin alte acte legislative din 1908 şi 1909, autorizînd banca populară centrală să acorde împrumuturi obştilor săteşti pentru a le da posibilitatea să ia în arendă moşii întregi şi să le subarendeze apoi în loturi mici ţăranilor individuali. În cele din urmă, Parlamentul a adoptat o lege, la 12 aprilie 1908, ce interzicea oricărei persoane sau organizaţii să arendeze mai mult de 4 000 ha de teren arabil dintr-o dată.

Acest corpus de legi a avut un efect redus sau chiar nul asupra majorităţii ţăranilor, pe de o parte pentru că multe dintre prevederile acestora nu au fost puse în aplicare, iar pe de altă parte pentru că au fost menite în primul rînd să ajute ţăranul înstărit. Pentru o vreme, moşierii s-au supus reglementărilor privind dijmele şi salariile. Totuşi, întrucît numărul funcţionarilor destinaţi să apere legea era redus, vechile abuzuri au reapărut. Mulţi ţărani, care îndeplineau condiţiile de obţinere a împrumutului de la băncile populare şi care nu-şi puteau permite să intre în obştea sătească, aveau o nevoie disperată de pămînt şi nu aveau nici o altă posibilitate decît să accepte condiţiile impuse de către moşieri. Doar o suprafaţă mică de pămînt a fost disponibilizată pentru ţărani sub auspiciile Casei Rurale. Nici legislaţia reformei nu a afectat fundamental caracterul producţiei agricole. Liberalii nu au făcut nici o încercare serioasă de a schimba orientarea agriculturii, lăsînd să prevaleze producţia de cereale, care în 1914 reprezenta cam 84 la sută din totalul producţiei agricole. Dependenţa agriculturii de producţia de grîne a fost accentuată de o piaţă internaţională favorabilă. Între 1901 şi 1915, se exporta anual, în medie, 45 la sută din totalul producţiei de grîne, o cantitate care plasa România pe locul întîi printre exportatorii de porumb şi pe locul secund printre exportatorii de grîu din Europa.

Relaţiile agrare au rămas în mare măsură aşa cum fuseseră înainte de 1907. Un număr mare de ţărani, poate chiar 725 000, erau lipsiţi de cele 5 ha considerate minimum necesar pentru întreţinerea unei familii de cinci persoane. Deosebit de gravă era lipsa unor păşuni corespunzătoare. Cu toate că în 1910 deţineau 90 la sută din totalul vitelor, ţăranii posedau doar 30 la sută din suprafaţa păşunilor. Vînzarea unui număr de circa 178 000 ha de păşuni de către marii moşieri, cu scopul creării unor islazuri comunale.

în conformitate cu Legea învoielilor agricole din 1907, nu a reuşit să satisfacă cererea şi, ca atare, ţăranii erau în continuare nevoiţi să se adreseze moşierilor şi arendaşilor.

Nu e mai puţin adevărat că erau totuşi sesizabile unele schimbări în organizarea producţiei pe marile proprietăţi. Reformele din 1907 au redus numărul de dijmaşi care au fost înlocuiţi treptat cu muncitori agricoli. Între 1906 şi 1913, suprafaţa moşiilor lucrată cu muncitori agricoli angajaţi a crescut de la 25 la 35 la sută. Maşinile agricole înlocuiau şi ele încet tradiţionala muncă manuală a ţăranului. Totuşi, folosirea lor era neuniformă. Maşinile cu abur aveau un rol nesemnificativ în munca cîmpului. De exemplu, în 1915, funcţionau doar 300 de pluguri acţionate mecanic. Singura operaţie în care predominau maşinile era treieratul, unde tradiţionalii boi au fost practic eliminaţi. Astfel, în ajunul Primului Război Mondial, erau puţine moşii bine utilate cu maşini agricole, iar proprietarii lor sau arendaşii erau arareori capabili să se dispenseze de animalele şi uneltele ţăranilor. Inutil să spunem că folosirea maşinilor în gospodăriile ţărăneşti era extrem de rară.

Despărţirea ţăranului de agricultură şi-a continuat cursul constant, chiar dacă nu spectaculos. Mulţi ţărani, care fuseseră nevoiţi să părăsească pămînturile, şi-au găsit de lucru în ocupaţii neagricole la ţară, precum şi în minerit, silvicultură, în industria petrolului şi la căile ferate. Alţii, în special femeile, s-au orientat către o nouă formă de industrie casnică — cusutul şi ţesutul — pusă în mişcare de mici întreprinzători din oraşele din apropiere sau de ţărani înstăriţi de la sate. Mulţi ţărani, cu sau fără calificare, s-au mutat la oraş în căutare de lucru, în atelierele meşteşugăreşti, în transporturi sau fabrici. Aceste procese sînt greu cuantificabile, deoarece statisticile arată că numărul ţăranilor săraci, fără pămînt, de la ţară a rămas staţionar la cifra de 300 000 între 1905 şi 1913. Cu toate acestea, dat fiind că populaţia rurală a crescut semnificativ în aceşti ani, e clar că proletarizarea ţărănimii a fost drastică.

Ritmul lent al industrializării şi urbanizării a avut efecte profunde asupra agriculturii şi a nivelului de trai al ţăranului. Subdezvoltarea a avut şi ea un rol în împiedicarea dezvoltării pieţei autohtone de produse agricole şi nu a constituit un stimulent pentru diversificarea culturilor. Chiar dacă nivelul de trai la oraşe era mai ridicat decît cel de la ţară, cererea de produse agricole la oraşe rămînea scăzută, întrucît populaţia urbană însăşi nu reprezenta decît 17 la sută din cea totală în anul 1910. Cererea de produse din partea ţăranilor care nu-şi asigurau singuri hrana şi cererea din partea morilor, care în 1913 preluau cam 30 la sută din grîul recoltat, nu erau destul de mari ca să modifice organizarea agriculturii.

Unul dintre cele mai încurajatoare semne de schimbare fundamentală în organizarea agriculturii l-a constituit creşterea rapidă a obştilor de arendare după 1907.[29] Ca rezultat al legislaţiei liberale din 1908 şi 1909, o suprafaţă semnificativă de pămînt a trecut din mîinile moşierilor în cele ale ţăranilor. Cei din urmă erau atraşi de obşti pentru că în felul acesta erau în stare să scape de dominaţia acelor nesuferiţi intermediari care erau arendaşii. Între 1907 şi 1914, numărul obştilor a crescut de la 103 la 605, iar suprafaţa de pămînt arendată de acestea de la 73 000 ha la 475 000 ha. Majoritatea membrilor lor erau ţărani prosperi şi, în consecinţă, păturile mai sărace nu au fost direct afectate de acest proces. Observatori plini de înţelegere remarcau eficienţa generală şi receptivitatea la nou, caracteristice acestor obşti, şi erau siguri că, dacă n-ar fi izbucnit Primul Război Mondial, care să întrerupă transferul treptat pe această cale al marii proprietăţi în mîna celor care o lucrau, s-ar fi putut asigura o soluţie „naturală" problemei agrare.

Stăruitoarele probleme rurale şi incapacitatea economiei agrare de a progresa, în ciuda legislaţiei de după 1907, i-au convins pe mulţi liberali că era necesară o nouă reformă agrară mai cuprinzătoare. Imediat după cel de-al doilea război balcanic, la sfîrşitul anului 1913, Ionel Brătianu a propus o expropriere parţială a marilor moşii particulare, pentru a li se asigura pămînt în plus ţăranilor. Într-o serie de articole publicate în 1914, Vintilă Brătianu, principalul teoretician al partidului în probleme de economie şi frate al primului-ministru, a subliniat cît de mult corespundeau noile reforme amplelor ţeluri economice şi sociale ale liberalilor.[30] El argumenta că măsurile propuse le-ar permite moşierilor să adopte forme intensive de agricultură, mai eficiente şi mai productive decît agricultura extensivă pe care o practicau în mod curent, şi cerea ca sumele de bani primite în compensaţie să fie folosite pentru modernizarea moşiilor lor. Brătianu şi liberalii şi-au concentrat atenţia asupra consolidării ţăranului prosper, pe care îl considerau stîlpul sistemului economic şi social al acelor vremuri. Mărind prosperitatea celui mai dinamic element al ţărănimii, sperau să extindă piaţa autohtonă pentru bunuri manufacturate şi să contribuie astfel la dezvoltarea industriei româneşti şi a comerţului. Acest segment „merituos" al ţărănimii a fost, ca atare, favorizat prin proiectele lor de reformă. Acestui segment i se rezerva grosul pămîntului ce urma să fie expropriat.

[29] Gheorghe Cristea, „Amploarea mişcării cooperative în România după răscoala din 1907", în *Revista de istorie*, 38/9, 1983, pp. 865–878.

[30] Vintilă I. C. Brătianu, *Scrieri şi cuvîntări*, III, Bucureşti, 1940, pp. 403–404, 411–415.

Liberalii au dat puţină atenţie ţărănimii sărace. Ei îşi exprimau doar convingerea că industria în dezvoltare va absorbi surplusul de populaţie de la ţară la oraş, uşurînd astfel problemele provocate de suprapopulaţie. Izbucnirea Primului Război Mondial a pus capăt preocupărilor pentru aceste probleme.

INDUSTRIA

Structura industriei a trecut prin modificări semnificative, chiar dacă neregulate, în această perioadă. Dezintegrarea vechiului sistem al breslelor a avut loc în sfîrşit, iar subminarea industriei meşteşugăreşti şi-a urmat cursul inexorabil, atît la sate, cît şi la oraşe. Cauzele trebuie căutate în dezvoltarea constantă a procesului de prelucrare pe scară largă şi de fabricare în ţară, precum şi în integrarea României într-o mai mare măsură în sistemul economic vest-european, deschizînd larg porţile produselor manufacturate şi capitalului din exterior. Prin intermediul legislaţiei şi al agenţiilor regulatoare, statul s-a plasat de partea industriei moderne în dauna metodelor tradiţionale de producţie. Cu toate că, în 1914, industria românească în întregime înregistrase progrese remarcabile, mai rămîneau încă lacune serioase. Elementele-cheie ale unei baze industriale moderne, precum metalurgia şi construcţia de maşini, erau încă practic inexistente, iar industria rămînea strîns legată de agricultură, întrucît predomină prelucrarea materiilor prime — alimente, produse lemnoase şi petrol.

În 1850, industria artizanală ţărănească era principalul, iar adeseori singurul mijloc prin care ţăranul îşi putea procura produsele finite de care avea nevoie. Gama de articole produse în felul acesta era aproape infinită, de la cărămizile pentru construcţia caselor şi uneltele agricole, pînă la îmbrăcăminte şi tot felul de obiecte de uz casnic. Gospodăriile ţărăneşti tindeau să se specializeze într-un tip sau două de articole, iar, în unele regiuni, sate întregi au devenit renumite pentru un anume produs, fie în domeniul prelucrării lemnului, fie în acela al ţesăturilor. Dar, către sfîrşitul secolului, aceste industrii înfloritoare deveniseră doar o sursă secundară de bunuri de larg consum şi, în multe părţi ale ţării, în special la cîmpie, au dispărut cu totul.

Cauzele declinului acestei componente tradiţionale a economiei săteşti rezidă în schimbările fundamentale ce aveau loc în agricultură şi în economie în ansamblu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Diferenţierea socială în cadrul ţărănimii, accelerată după reforma agrară din 1864, tindea să submineze industria artizanală familială. Tradiţia se mai păstra

doar în gospodăria țăranului mijlocaș. Aceasta era modestă, suficientă să satisfacă nevoile de bază, dar nu permitea membrilor familiei să-și cumpere bunurile de consum de pe piață. În schimb, erau nevoiți să-și confecționeze o mulțime de articole de care aveau nevoie și, în orice caz, considerau că este mai avantajos să-și prelucreze ei înșiși produsele pe care le cultivau decît să le vîndă. Doar țăranii înstăriți și cei săraci nu mai produceau acasă bunurile de care aveau nevoie. Primii își puteau permite să le cumpere de la meșteșugari specializați sau din producția de serie a noilor fabrici. Ei au fost primii care au renunțat la meșteșugurile familiale. Săracii cumpărau și ei bunuri manufacturate, dar din cu totul alte motive. Ei nu aveau pămînt, animale și nici măcar uneltele rudimentare necesare practicării meșteșugurilor și, ca atare, trebuiau să se bizuie pe bunurile de larg consum, ieftine, produse în altă parte, pentru a-și satisface modestele lor nevoi. În locurile în care gospodăriile țărănești deveniseră minuscule sau în care predominau marile proprietăți, meșteșugurile aveau de suferit, întrucît țăranii fuseseră integrați forței de muncă ce lucra moșiile, nemaiavînd timp să onoreze tradițiile casnice.

Acei țărani care își mai practicau meșteșugurile se confruntau cu două probleme critice. În primul rînd, le era din ce în ce mai greu să-și procure materiile prime în cantități corespunzătoare — lemne, animale și plante textile. Pe măsură ce agricultura românească se concentra din ce în ce mai mult asupra cultivării grînelor, pădurile se împuținau, iar prețul lemnului creștea; numărul animalelor care furnizau lînă, piei și blănuri a descrescut între 1860 și 1900 sau a crescut prea încet pentru a satisface nevoile masei de țărani; suprafețele de teren cultivate cu in și cînepă, folosite tradițional la țesutul în casă, au descrescut într-atît, încît pe la 1900 țesutul practicat de către femei dispăruse aproape complet în unele locuri. Pentru a obține materiile prime necesare, țăranii care-și permiteau aceasta se orientau către piețe, în special pentru pînză. Puteau să profite de cantitatea mare de importuri, în special de pînză ieftină de bumbac, care inundase țara în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea. A doua și cea mai mare amenințare la adresa meșteșugurilor casnice a fost concurența bunurilor manufacturate, în special îmbrăcăminte, încălțăminte, produse din piele și unelte agricole. În afară de valul mare de importuri, cantitatea de mărfuri produse de marea industrie autohtonă a devenit copleșitoare în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. În consecință, contribuția meșteșugarului la producție scăzuse în mod spectaculos. Pînă și în locurile în care se mai practicau meșteșugurile tradiționale, caracterul lor vechi, patriarhal fusese subminat de noile condiții de piață. Mulți politicieni și economiști români se plîngeau de dispariția meșteșugurilor tradiționale,

iar unii, ca Petre Aurelian, căutau (în zadar, după cum s-a dovedit) să le reînvie ca mijloc de îmbunătăţire a nivelului de trai la sate.

Meşteşugurile casnice din mediul rural au contribuit în mod semnificativ la dezvoltarea industriei moderne, prin crearea unei forţe de muncă a cărei calificare să-i permită să intre direct în fabrică. Nu a fost o simplă coincidenţă că întreprinderile industriale tindeau să se înfiinţeze în acele regiuni care aveau puternice tradiţii în materie de meşteşuguri ţărăneşti, ca de pildă judeţele Prahova şi Dîmboviţa în Muntenia, Bacău şi Neamţ în Moldova.

Producţia artizanală, organizată, din tîrguri şi oraşe, a suferit un declin asemănător meşteşugurilor ţărăneşti. La mijlocul secolului al XIX-lea, producţia artizanală era cea mai importantă ramură a industriei româneşti. Cu excepţia textilelor şi a unor produse lemnoase, aceasta satisfăcea majoritatea nevoilor populaţiei din centrele urbane şi din zonele rurale înconjurătoare (cei bogaţi recurgeau la importuri). Organizarea acestei producţii nu diferea, în esenţă, de ceea ce fusese cu o jumătate de secol în urmă. Ierarhia meşter–calfă–ucenic şi-a păstrat trăsăturile ei definitorii, cu toate că, în atelierul tradiţional, proprietarul lucra alături de angajaţii săi. Un atelier obişnuit avea unul pînă la trei lucrători, cu toate că existau şi unele mai mari. Meşterul ajungea arareori atît de bogat ca un bancher sau un negustor, dar în general îşi putea asigura un trai confortabil. Poziţia calfelor părea şi ea sigură pe atunci, pentru că erau foarte căutaţi de meşteri.

Meseriile erau organizate pe bresle sau corporaţii, aşa cum erau ele numite acum, foarte asemănătoare cu cele de la 1800 şi avînd acelaşi scop, şi anume, de a asigura bunăstarea membrilor lor. Dar ele nu mai exercitau acelaşi grad de control asupra propriilor lor membri, cum o făcuseră altădată. Legislaţia bazată pe mult proclamatul principiu al liberului schimb a slăbit treptat în faţa practicilor monopoliste. Pasul final în destructurare a fost făcut în 1873, cînd guvernul a desfiinţat ultimele corporaţii. Actul nu a atras cine ştie ce proteste, pentru că pur şi simplu recunoştea o stare de fapt.

În ultimele patru decenii ale secolului, meşteşugurile au suferit modificări drastice pe măsură ce mentalitatea capitalistă şi practicile capitaliste pătrundeau în economie. Cea mai izbitoare trăsătură a noului regim a fost lipsa generală de reglementări în toate aceste aspecte ale producţiei, acolo unde ele existaseră altădată. Restricţiile cu privire la practicarea unei meserii, la numărul de calfe şi de ucenici, la achiziţionarea de materii prime şi la calitatea şi preţurile mărfurilor erau lucruri aparţinînd trecutului, întrucît meşteşugarii au fost aruncaţi în vîrtejul concurenţei. Lupta era departe de a fi egală. În mod inexorabil, micii meşteşugari, care formau majoritatea

covîrșitoare și duceau o existență precară, au fost împinși încet-încet în rîndurile muncitorilor din fabrici sau și-au părăsit total meseriile, în timp ce cîțiva meșteșugari mai mari nu numai că au supraviețuit, dar au reușit să restabilească un cvasimonopol în acele ramuri care prezentau un interes redus pentru întreprinzătorul capitalist pe scară mare.

Către sfîrșitul secolului, concurența economică și nepăsarea guvernamentală, la care s-a adăugat criza economică generală din 1899–1903, au adus meșteșugarii la disperare. Agitația lor publică în întreaga țară a obligat guvernul liberal, care conta pe sprijinul lor politic, să acționeze. În 1902, a adoptat Legea Missir, botezată după numele ministrului care a promovat-o, prin care erau reorganizate corporațiile, hrănind astfel speranțele meșteșugarilor că puteau reveni cumva la condițiile anterioare ale unei ere mai prospere. Cu toate că reînvia unele vechi privilegii restrictive ale breslelor, legea nu a făcut nimic ca să le protejeze împotriva concurenței distrugătoare a sistemului înfloritor al fabricilor. Legea nu a putut nici să întoarcă cursul unei transformări economice și sociale de o jumătate de secol și, pînă la urmă, s-a dovedit total ineficientă. În 1908–1911, numărul micilor ateliere a scăzut cu 11 la sută, iar mîna de lucru a acestora cu 30 la sută. Din cei 36 678 de „meșteșugari" înregistrați oficial în 1911, cam 30 000 erau simpli salariați cu munca la domiciliu, plătiți cu bucata de către întreprinzătorii comerciali care le furnizau materiile prime și desfăceau pe piață produsele finite.[31]

Perspectivele dezvoltării unei mari industrii moderne păreau neclare la mijlocul secolului. Îi lipseau elementele esențiale: investiția corespunzătoare de capital, mîna de lucru calificată și o piață indigenă largă pentru bunurile manufacturate, lipsuri cauzate în parte de subdezvoltarea agriculturii și de nivelul scăzut de trai al grosului populației. Remediile pentru aceste deficiențe — instituțiile și mentalitatea capitalismului modern — de-abia își făcuseră apariția.

Un formidabil obstacol în calea dezvoltării marii industrii pe scară largă era fluxul crescînd de mărfuri străine și lipsa unor tarife protecționiste. Înainte de Unirea Principatelor, volumul importurilor fusese moderat, dar, în următorul sfert de veac, în special după convenția comercială din 1875 cu Austro-Ungaria, acestea au amenințat să înghită piața românească. Înainte de 1860, importurile constau doar în articole de „lux" — mătăsuri și țesături fine, îmbrăcăminte, trăsuri, sticlărie și mirodenii —, iar principalii lor cumpărători erau clasele de sus. Erau prea scumpe pentru restul

[31] Virgil Madgearu, *Ocrotirea muncitorilor în România*, București, 1915, p. 6; Virgil Madgearu, *Zur industriellen Entwickelung Rumäniens*, Weida, 1911, pp. 102–112.

populaţiei şi, ca atare, nu au influenţat în mod serios pieţele industriei locale şi ale meşteşugurilor. Ţăranii nu cumpărau aproape nimic din import, cu excepţia lucrurilor din bumbac. După 1860, importurile au căpătat un caracter total diferit. Mari cantităţi de mărfuri ieftine, de larg consum, chiar şi pentru cei săraci, au invadat ţara. Această schimbare reflecta imensa capacitate a industriei vest-europene de a satisface nevoile şi gusturile unor consumatori străini. Ea arăta, de asemenea, atît capacitatea pieţei româneşti de a absorbi aceste mărfuri, datorită producţiei agricole accelerate, cît şi lipsa de apărare a pieţei româneşti. Funcţionarea în continuare a normelor comerciale otomane a fost neîndoielnic decisivă pentru menţinerea unei pieţe româneşti deschisă mărfurilor străine. Chiar şi după Unirea Principatelor, concesiile economice acordate de Turcia diverselor puteri europene continuau să fie aplicate României. În România însăşi, teoriile liberului schimb ale economiştilor şi politicienilor, care prevalau în anii '60 şi '70, se pronunţau împotriva impunerii unor tarife protecţioniste. Potrivit acestora, unicul scop servit de taxele vamale era creşterea venitului. În 1874, guvernul a decis în sfîrşit să introducă, de la sine putere, o nouă structură a tarifelor vamale, protecţionistă ca natură, dar a abandonat proiectul, cînd s-a semnat, în anul următor, convenţia comercială cu Austro-Ungaria.

Schimbări semnificative au avut loc în anii '70 şi '80, care au încurajat dezvoltarea marii industrii. Abolirea suzeranităţii otomane a înlăturat ultimele impedimente politice din calea comerţului internaţional şi a dat guvernului român posibilitatea de a duce o politică comercială menită să promoveze dezvoltarea economică. O consecinţă imediată a fost creşterea rapidă a comerţului exterior, care, la rîndul său, a stimulat activitatea economică şi a atras investiţii străine. În aceleaşi două decenii, a început să se înfiripe o infrastructură modernă: au fost înfiinţate bănci comerciale particulare şi o bancă naţională pentru a asigura creditul necesar şi a oferi o oarecare coordonare şi stabilitate financiară; a fost introdus sistemul monetar naţional; s-au adoptat greutăţi şi măsuri uniforme bazate pe sistemul zecimal; au fost înfiinţate burse comerciale unde se puteau stabili preţurile mărfurilor şi dobînzile în condiţiile de piaţă liberă; a fost adoptată o cuprinzătoare legislaţie comercială şi civilă, care oferea atît oamenilor de afaceri români, cît şi celor străini cadrul legal necesar pentru desfăşurarea activităţilor lor; au fost îmbunătăţite şi extinse mijloacele de transport, mai cu seamă căile ferate.

Două alte elemente au fost, de asemenea, esenţiale pentru realizarea transformării economice: un nou spirit în afaceri bazat pe credit, precum şi investiţia corespunzătoare de capital. Între anii '40 şi '60, un număr de

economiști, mai cu seamă Ion Ghica și Dionisie Pop Marțian, au preamărit virtuțile sistemului de credit modern. Cu toate că transformarea ideilor în instituții s-a dovedit dificilă, așa cum atestă nereușita Domnitorului Grigore Ghica de a înființa o Bancă Națională a Moldovei în 1856, aceștia, împreună cu numeroși adepți ai lor, au contribuit la netezirea drumului către o transformare generală a mentalității în afaceri. Cam în același timp, capitalul destinat investițiilor a început să se acumuleze din varii surse interne: exploatarea mai intensivă a terenurilor agricole, sumele strînse din plata compensațiilor pentru pămînturile expropriate în 1864, arendarea pe scară mai largă a moșiilor, comerțul exterior și interior, aprovizionarea contra cost a armatei și a instituțiilor publice. Posibilitățile de înavuțire individuală s-au înmulțit așadar, iar un număr din ce în ce mai mare de persoane a început să investească în industrie, mai întîi în industria alimentară, apoi în diverse alte întreprinderi. În anii '60, acestea au format nucleul noii burghezii industriale, care în anii '80 avea să exercite o influență decisivă asupra politicii economice a statului.

Capitalul străin a avut un rol crucial în dezvoltarea industriei grele și a economiei în general.[32] Acesta a început să pătrundă în cantități substanțiale în România după Războiul de Independență și, în afara industriei, a fost investit în bănci, comerț și asigurări. În industrie, înainte de Primul Război Mondial, capitalul străin devenise predominant în gaz și electricitate (95,5 la sută), petrol (94 la sută), zahăr (94 la sută), metalurgie (74 la sută), chimicale (72,3 la sută), industria lemnului (69 la sută). Cea mai mare concentrare era în producția de materii prime. Capitalul anglo-olandez și cel franco-belgian dețineau împreună circa 57 la sută din totalul capitalului investit în industrie. Capitalul străin reprezenta, de asemenea, o prezență masivă în sistemul bancar după anul 1880, cînd a devenit total funcțional sistemul național de instituții de credit. În ajunul Primului Război Mondial, cele mai mari cinci bănci controlate de capitalul străin dispuneau de resurse însumînd 500 000 000 lei, în comparație cu cele 325 000 000 lei ce reveneau celor mai mari patru bănci românești. Împrumuturile acordate guvernului român erau o altă cale prin care pătrundea în țară capitalul străin. Între 1866 și 1914, acestea însumau 4 miliarde lei, ce au fost folosite pentru un program ambițios de lucrări publice, în special pentru construirea de căi ferate și de clădiri guvernamentale. România a atras capital străin datorită profitului relativ ridicat, de obicei între 4,25 și 5,6 la sută. Astfel de investiții au fost esențiale pentru dezvoltarea unei

[32] Victor Axenciuc, „Penetrația capitalului străin în România pînă la primul război mondial", în *Revista de istorie*, 34/5, 1981, pp. 821–851.

economii moderne, dar ele au slujit şi ca mijloc prin care persoane şi guverne străine puteau influenţa politica guvernului român.

Prelucrarea produselor agricole reprezenta industria de bază a acelei perioade. Morăritul în mod special era în continuă dezvoltare şi a fost una dintre primele industrii care a suferit transformări tehnologice. Apariţia din belşug a grînelor ieftine americane pe piaţa europeană a provocat un declin dramatic al exporturilor româneşti în numeroase ţări (în 1860, 16 la sută din exporturile de grîne româneşti erau destinate Marii Britanii şi Franţei; în 1874, ele ajungeau doar la 1,4 la sută), dar o astfel de concurenţă a stimulat prelucrarea indigenă a produselor alimentare, forţîndu-i pe moşierii români să extindă instalaţiile existente şi să înfiinţeze noi ramuri ale acestei industrii. Una dintre cele mai profitabile era aceea a rafinării zahărului, care a început să fie modest încurajată de către stat în 1873. Tutunul, de asemenea, era una dintre culturile care se bucurau de atenţie; în 1872 au fost înfiinţate două fabrici, una la Bucureşti şi alta la Iaşi, care împreună foloseau o mie de lucrători. Devenise un lucru normal acum pentru marii moşieri şi pentru arendaşi să se alăture industriaşilor în căutarea de subsidii şi de alte avantaje, atît de la guvernele liberale, cît şi de la cele conservatoare, pentru industriile care foloseau produsele lor agricole şi lemnoase.

Industria a beneficiat enorm de pe urma sprijinului Partidului Liberal, începînd cu anii '60. Aşa cum am văzut, liberalii priveau cu simpatie ideile protecţioniste, dar au fost împiedicaţi să le aplice de către tratatele existente, mai ales Convenţia comercială cu Austro-Ungaria. Tipul lor de protecţionism s-a conturat însă treptat. La început, aceştia erau lipsiţi de o strategie economică cuprinzătoare şi, astfel, legislaţia viza doar anumite ramuri industriale, fiind menită în primul rînd să stimuleze folosirea materiilor prime indigene (de pildă, legea din 1881 pentru promovarea industriei hîrtiei prin asigurarea unor achiziţii regulate de către stat). În acelaşi timp însă, liberalii nu au înţeles imediat importanţa industriei grele. Mare parte a legislaţiei adoptate de către aceştia înainte de 1887 pentru stimularea industriei se concentra asupra dezvoltării meşteşugurilor. Pînă şi cuprinzătoarea lege prezentată Parlamentului în 1882 de către Petre Aurelian se baza pe premisa că dezvoltarea unei industrii moderne trebuia să înceapă cu încurajarea meşteşugurilor şi cu îmbunătăţirea învăţămîntului tehnic şi profesional. Nu făcea nici un fel de referire la sprijinirea producţiei industriale pe marile întreprinderi. Un deceniu mai tîrziu, în 1895, punctele de vedere ale lui Aurelian nu se schimbaseră în mod substanţial. În timp ce argumenta că tarifele protecţioniste erau esenţiale pentru crearea industriei şi, ca atare, a unei economii înfloritoare, el insista că atenţia

trebuie acordată în primul rînd industriilor casnice și meșteșugărești, ca o premisă necesară înființării unui sistem de fabrică.[33] El a recunoscut valoarea marii industrii, dar pentru o vreme i-a rezervat doar un statut „accesoriu". Cu toate acestea, încurajarea marii industrii devenea o componentă însemnată a teoriei economice liberale, iar pe la mijlocul anilor '80 a început să fie adoptată principala legislație aferentă.

Începînd cu 1886, liberalii au pus bazele unei politici industriale fundamentate pe tarifele protecționiste și pe sprijinul direct al statului pentru întreprinderile mari și mijlocii. Pe termen lung, scopul acestor măsuri și al tuturor celor ce au urmat a fost crearea unei industrii capitaliste moderne, după modelul Europei occidentale, o politică ce însemna mai multă concurență pentru formele meșteșugărești și artizanale de industrie. Primul act important al noii politici industriale a fost Legea generală a tarifelor din 1886, care, așa cum am văzut, a fost adoptată după expirarea Convenției comerciale cu Austro-Ungaria. Taxele de import erau aplicate unui număr de circa 600 de articole și reprezentau cam 10–15 la sută din valoarea lor. În comparație cu practicile altor țări, aceste tarife ofereau doar un grad modest de protecție. Ele erau menite să apere de concurența străină, în primul rînd, acele industrii ce fiinţau deja, mai ales industria alimentară și alte ramuri ale industriei ușoare, producătoare de bunuri de larg consum. Astfel, aceste tarife au reprezentat faza inițială de protecționism, îndreptată către folosirea materiilor prime provenite din agricultura și silvicultura românească. Dar actul respectiv privea și în perspectivă și oferea un sprijin modest altor tipuri de industrii, care — autorii acestuia erau siguri — aveau să fie înființate pînă la urmă. Legea asupra tarifelor a fost substanțial revizuită în 1904 și 1906, pentru a ține seama de progresul industrial al țării și de presiunea crescîndă a bunurilor manufacturate străine. Noile taxe vamale se înscriau între 10 și 25 la sută din valoarea mărfurilor, fiind ridicate la acele articole care concurau produsele industriei indigene și scăzute la utilaje și la articolele necesare dezvoltării acestei industrii.

Mulți oameni de afaceri și bancheri au socotit legile cu privire la tarifele vamale un mijloc prea ocolit de promovare a industriei. Se pronunțau, în schimb, pentru extinderea ajutorului direct al statului, iar în 1887 au adus o contribuție utilă la obținerea aprobării din partea Parlamentului a unui program cuprinzător de susținere a dezvoltării industriale. Noua lege

[33] P. S. Aurelian, „Industria zahărului", în *Economia națională*, 19/9, 1895, pp. 193–198. Pentru elaborarea anterioară a ideilor sale, vezi P. S. Aurelian, *Cum se poate fonda industria în România și industria română față cu libertatea comerciului de importațiune*, în P. S. Aurelian, *Opere economice*, București, 1967, pp. 185–21[illegible]

de încurajare a industriei prevedea scutiri de taxe şi tarife vamale pentru toate utilajele şi materiile importate pe o perioadă de 15 ani, o reducere a costurilor transportului pe calea ferată şi acordarea cu titlu gratuit de către stat a unor terenuri de construcţie pe timp de 90 de ani tuturor cetăţenilor români sau străini care vor înfiinţa întreprinderi industriale cu un capital de cel puţin 50 000 de lei sau care foloseau minimum 25 de muncitori. Legea permitea de asemenea o investiţie nelimitată de capital străin în noile industrii, o recunoaştere de către liberali, în ciuda retoricii lor despre iniţiativa autohtonă, că nu posedau resurse financiare suficiente pentru a-şi duce la îndeplinire ambiţioasele lor planuri economice.

Legea din 1887 a rămas în vigoare timp de un sfert de secol. Sprijinul pe care îl oferea marii industrii a fost extins pînă în 1912, pentru a include şi meşteşugarii care foloseau cel puţin 4 muncitori sau cooperativele meşteşugăreşti cu cel puţin 20 de membri. Noua lege prevedea, de asemenea, că mărfurile furnizate statului de toate aceste întreprinderi puteau avea preţuri cu pînă la 5 la sută mai mari decît produsele similare disponibile din alte ţări. Ambele legi contribuiau în mod substanţial la progresul marii industrii pe scară largă. Dacă între 1866 şi 1886, erau înfiinţate anual în medie 8 întreprinderi, acestea ajunseseră la 63 anual între 1906 şi 1911 (după intrarea în vigoare a tarifelor din 1906). Din cele aproximativ 1 150 de întreprinderi ce funcţionau în 1915, 837 primeau sprijin din partea statului; capitalul investit în industria mare a crescut substanţial de la 247 milioane lei în 1901, la 329 milioane lei în 1915 (ultima cifră include doar industriile încurajate de stat).

În preajma Primului Război Mondial, industriile dominante erau industria petrolieră şi cea de cherestea, care împreună reprezentau 36,2 la sută din producţia industrială, precum şi cea alimentară — 32,3 la sută. Celelalte industrii reprezentau ultima treime, printre acestea numărîndu-se industria textilă (8,3 la sută) şi metalurgia (7,8 la sută). Lacunele din structura industriei româneşti sînt evidente. Absenţa unei industrii siderurgice şi a capacităţilor constructoare de maşini, precum şi caracterul rudimentar al industriei chimice erau indicii că nivelul industrializării se afla mult în urma celui vest-european. În plus, industria contribuia doar cu 17 la sută la venitul naţional.

Dezvoltarea accelerată a industriei româneşti începînd cu anii '90 a fost însoţită de o concentrare a capitalului şi a producţiei într-un număr relativ mic de întreprinderi. La începutul secolului al XX-lea, 4 la sută din marile întreprinderi (cele cu un capital fix de peste 2 milioane) deţineau 46 la sută din întreg capitalul investit în industrie. În 1913, 6 societăţi pe

acțiuni dețineau 40 la sută din capitalul total al unor asemenea societăți. Băncile au contribuit și ele la acest proces. Și în acest domeniu avea loc o concentrare de capital; în 1913, 7 bănci, adică 4 la sută din totalul băncilor comerciale, controlau 58 la sută din capitalul bancar. Băncile și-au sporit constant numărul de acțiuni în industrie, dobîndind controlul asupra unor fabrici și luînd inițiativa înființării altora.[34]

Cea mai dinamică ramură a industriei românești era cea petrolieră. Dar aceasta s-a întîmplat doar după 1895. În jumătatea de secol anterioară, explorarea și producția au progresat încet și cu metode și echipament rudimentare. Prima societate, Wallachian Petroleum Company, a fost înființată în 1864, cu un capital de 4 milioane de franci, de către un englez, Jackson Brown. Trei ani mai tîrziu, un grup de economiști și politicieni români a înființat Compania Anonimă Română pentru Explorări și Comerțul cu Păcură. În cazul acesta și al altor întreprinderi modeste ce au apărut ulterior, predomina capitalul românesc, dar atît liberalii, cît și conservatorii recunoșteau că resursele indigene erau insuficiente pentru dezvoltarea industriei. Legea minelor din 1895, care a marcat o schimbare spectaculoasă în amploarea și caracterul industriei petroliere românești, a fost o încercare de remediere a situației. În curînd, capitalul străin va începe să se scurgă în cantități din ce în ce mai mari spre activitatea de explorare și de exploatare a petrolului. Între 1903 și 1914 au fost înființate multe dintre principalele trusturi ce aveau să domine industria petrolieră românească pînă la cel de-al Doilea Război Mondial: Steaua Română, achiziționată de capitalul german în 1903, Româno-Americană (Standard Oil, 1904) și Astra Română (Royal Dutch-Shell, 1910). În 1914, industria petrolieră română era marcat internaționalizată: capitalul german controla 35 la sută, urmat de cel britanic (25 la sută), olandez (13 la sută), francez (10 la sută) și american (5,5 la sută).[35] Capitalul românesc reprezenta doar 5,5 la sută. Efectele masivelor investiții străine pot fi măsurate printr-o creștere spectaculoasă a producției, stimulată, desigur, de rapida creștere a cererii de petrol pe plan mondial: 250 000 t în 1900 și 1 885 000 t în 1913. În această perioadă, luată în întregime, peste 50 la sută din producție era exportată, în timp ce consumul intern nu depășea în general 40 la sută, mare parte din acesta sub formă de petrol lampant și de lubrifianți. Statul a devenit

[34] G. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate, 1823–1933*, București, 1934, pp. 263–271.

[35] Gheorghe Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale pînă la 1929*, Iași, 1981, pp. 34–35; Maurice Pearton, *Oil and the Romanian State*, Oxford, 1971, pp. 22–34.

unul dintre cei mai mari consumatori, în special după înlocuirea cărbunelui cu petrol la locomotivele de cale ferată, la sfîrşitul secolului al XIX-lea.

În ciuda creşterii impresionante înregistrate în rafinarea petrolului, în industria alimentară şi cea a lemnului, care împreună reprezentau 74 la sută din valoarea producţiei obţinute de marile întreprinderi în preajma Primului Război Mondial, cîteva ramuri de bază ale unei industrii moderne erau aproape inexistente. Cel mai grav se resimţea eşecul înregistrat în dezvoltarea metalurgiei. O anchetă industrială din 1901–1902 releva existenţa doar a unui număr de şaptezeci şi cinci de asemenea întreprinderi, unele dintre acestea fiind doar simple ateliere. Industria constructoare de maşini era inexistentă. Astfel, industria românească, în general, rămînea dependentă de importuri în aceste sectoare vitale. Acelaşi lucru se întîmpla în privinţa cărbunelui. Consumul era de 610 993 t în 1913–1914, dar producţia se ridica doar la 230 431 t, prea scăzută ca să satisfacă necesităţile unei industrii în dezvoltare.

Comerţul exterior a avut un efect decisiv asupra dezvoltării industriei şi economiei româneşti în ansamblu. Acesta s-a extins foarte mult în jumătatea de secol premergătoare Primului Război Mondial. Pentru o vreme, a urmat formele şi căile tradiţionale. România exporta grîne, în special grîu şi porumb şi alte produse agricole, şi importa bunuri manufacturate, în primul rînd bunuri de larg consum. În această perioadă, atît guvernele conservatoare, cît şi cele liberale au menţinut la un nivel scăzut taxele vamale la cereale, pentru a încuraja vînzările în străinătate şi, prin aceasta, pentru a spori veniturile statului şi pentru a stimula dezvoltarea economică. În afară de Austro-Ungaria, România a semnat acorduri comerciale cu alte mari puteri. Un tratat de comerţ şi navigaţie cu Rusia, încheiat în martie 1876, se baza pe principiul naţiunii celei mai favorizate. Statele vest-europene au refuzat la început să încheie convenţii tarifare cu România, pentru a nu ofensa guvernul otoman. Dar, în noiembrie 1876, după modelul convenţiei cu Austro-Ungaria, au fost semnate acorduri cu Franţa, Marea Britanie şi Italia, iar în 1877, cu Germania.

Efectele acestor tratate asupra dezvoltării economice româneşti au fost amestecate. Pe de o parte, comerţul a cunoscut o creştere spectaculoasă. Între 1872 şi 1911, valoarea totală a exporturilor a sporit de la aproape 840 de milioane la 2 700 de milioane lei, iar importurile au crescut de la 600 de milioane la 2 200 de milioane lei. În acelaşi interval, România a avut o balanţă comercială pozitivă, cu excepţia perioadei 1877–1899 şi a anilor 1904 şi 1908. Excedentul comercial se datora în primul rînd unei creşteri a exportului de cereale, în special de grîu, iar după 1900, a exportului

de petrol și de produse lemnoase. Deficitele s-au datorat, între 1876 și 1885, prevederilor nefavorabile ale convenției comerciale cu Austro-Ungaria, iar după 1887, politicii de investiții substanțiale în industrie. Creșterea pieței interne, într-o vreme cînd industria autohtonă nu era suficient dezvoltată pentru satisfacerea cererii, iar meșteșugurile erau pe cale de dispariție. s-a dovedit și ea importantă. Astfel, importul de bunuri de consum a cunoscut o creștere substanțială. De pildă, în 1882, textilele reprezentau 33 la sută din volumul total al importurilor, iar în 1902 ajunseseră să constituie 48 la sută.

Deschiderea relativă a pieței românești pentru importuri în deceniul 1876–1885 a dat lovituri grele tuturor ramurilor industriei indigene. Mărfurile străine au înlocuit fără greutate produsele interne, în special datorită faptului că erau mai ieftine. Fabricanții străini reduseseră costurile prin producția de serie, folosirea unor materii prime de calitate inferioară, mai ales în cazul textilelor și al obiectelor de uz gospodăresc, și promovau tehnicile de marketing, toți acești factori la un loc copleșindu-i pe producătorii autohtoni. Concurența pentru piețele românești între întreprinzătorii din diverse țări a contribuit și ea la menținerea prețurilor la un nivel scăzut. Cei care beneficiau de aceasta erau neîndoielnic consumatorii din țară. în schimb avea de suferit industria indigenă, în special cea textilă. Vechile forme de producție practicate de către meșteșugari și țărani, care și-au pierdut poziția de principali furnizori de mărfuri industriale pentru populație. au suferit o transformare radicală. În unele regiuni, acestea au supraviețuit la scară redusă, dar în altele, astfel de meserii, precum țesutul, au dispărut în întregime. În aproape toate ramurile industriei meșteșugărești, importurile au redus nivelul de trai al meșteșugarilor, făcîndu-i pe mulți să-și abandoneze meseria. Într-un anumit sens, aceste importuri au lăsat un gol în economia națională. Nu s-a creat nici un fel de nouă formă de organizare industrială care să ia locul tradiționalelor structuri meșteșugărești. Cîteva industrii artizanale au supraviețuit folosind materii prime și semifabricate din import, dar ele au rămas un fel de anexă a industriei occidentale și au dus o existență precară, de dependență față de tehnologia și strategiile de marketing ale întreprinzătorilor occidentali.

Au apărut cîteva schimbări semnificative în orientarea comerțului românesc de după Războiul de Independență. În ceea ce privește exporturile. Imperiul Otoman fusese cel mai bun client al României în anii '60, dar după aceea, pe măsură ce comerțul românesc se îndepărta de piețele tradiționale răsăritene, îndreptîndu-se către Vest, Austro-Ungaria a preluat locul întîi între 1876 și 1880. Apoi, ca principal rezultat al războiului vamal aceasta din urmă a cedat locul Marii Britanii, care a fost cel mai bun client

al României pentru produse agricole pînă la începutul anilor '90. Dintre furnizorii de mărfuri ai României, Germania s-a plasat pe locul întîi la începutul anilor '90, urmată de Austro-Ungaria. În preajma Primului Război Mondial (1912), aceste două ţări asigurau României 60 la sută din totalul de mărfuri importate.[36] În acelaşi an, Austro-Ungaria a fost şi ea un cumpărător important de produse româneşti (a preluat 14,8 la sută din totalul exporturilor româneşti, iar Germania 6,6 la sută). Puterile occidentale rămîneau mult în urma acestora. Marea Britanie şi Franţa la un loc furnizau cam 20 la sută din importurile României şi preluau circa 15 la sută din exporturile ei. Comerţul cu Răsăritul (Imperiul Otoman şi Rusia) era neglijabil.

SISTEMUL BANCAR ŞI TRANSPORTURILE

Expansiunea industriei şi afacerilor în general, precum şi volumul din ce în ce mai mare al comerţului exterior în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea au sporit brusc cererea de capital şi au adus schimbări fundamentale în sistemul financiar românesc. Bănci mari, moderne, atît de stat, cît şi particulare, au înlocuit cămătarii şi casele de comerţ care înfloriseră înainte de mijlocul secolului. Băncile române s-au asociat acum cu principalele instituţii financiare europene şi, prin intermediul acestora, capitalul străin intra în ţară în cantităţi record. Noile bănci au fost motorul unor acţiuni economice importante — înfiinţarea unor industrii moderne, exploatarea resurselor naturale şi construirea căilor ferate şi a altor mijloace de transport. La începutul secolului a crescut rapid numărul unor instituţii financiare mai modeste, precum cooperativele de credit şi băncile populare, menite să satisfacă nevoile celor ce solicitau mici împrumuturi.

De importanţă crucială în crearea economiei naţionale a fost adoptarea unui sistem monetar naţional. Chiar şi în anii '60, în Principatele Unite continua să circule o varietate uimitoare de valute, uneori cîte 75 în acelaşi timp, împiedicînd dezvoltarea economiei în general şi a comerţului în particular. Domnitorul Alexandru Ioan Cuza încercase să rezolve problema în 1860, cînd a propus adoptarea unei monede naţionale, romanatul, cu aceeaşi valoare ca francul francez. Dar, din cauza opoziţiei guvernului otoman şi a lipsei de resurse financiare, proiectul a trebuit să fie abandonat.

[36] O analiză detaliată a comerţului exterior al României după 1900 se găseşte în Mircea Iosa, „Comerţul exterior al României în primul deceniu al secolului al XX-lea", în *Revista de istorie*, 41/2, 1988, pp. 171–190; 41/3, pp. 299–312.

A fost reactualizat și legiferat în 1867 sub impulsul unei noi conștiințe naționale. Unitatea monetară s-a numit leu, după Löwenthaler, monedă bătută în Țările de Jos, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și care circulase în Principatele Române pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În același timp, România a adoptat sistemul monetar, zecimal și metric al Uniunii Monetare Latine, din care făceau parte Franța, Italia, Belgia, Elveția, și acum România. Primele monezi românești, din cupru, au fost bătute în Marea Britanie în 1867, iar primele monezi de argint în 1870, la monetăria înființată în același an la București. Prima emisiune de hîrtie-monedă — biletele ipotecare garantate prin domeniile statului și alte bunuri imobiliare ale acestuia — au fost realizate în iunie 1877, pentru a acoperi cheltuielile Războiului de Independență. Noua monedă unică a impus ordinea monetară în țară și a contribuit, nu puțin, la încurajarea investițiilor interne.

Între ultimii ani de domnie ai lui Alexandru Ioan Cuza și Războiul de Independență a apărut o varietate de instituții financiare. Vechile case de schimb, care dădeau împrumuturi pe termen scurt, cu ipotecă asupra proprietăților, au suferit o eclipsă după introducerea noului sistem monetar. Locul le-a fost luat de băncile particulare, ca de pildă Marmorosch, Blank & Co. și Chrissoveloni, specializate în tranzacții comerciale. Dar, cea din urmă nu a putut satisface nevoia crescîndă de capital sigur și stabil. Cuza a luat inițiativa de a asigura o astfel de sursă în 1864, prin înființarea Casei de Depuneri și Consemnațiuni, care primea depuneri din partea diverselor instituții, locale și centrale, precum și a persoanelor particulare. Acorda împrumuturi statului, dînd posibilitatea guvernelor ce se succedau la putere să acopere deficitele, o caracteristică obișnuită a finanțelor publice pînă la Războiul de Independență. Pentru a consolida capacitatea financiară a statului, Cuza a acordat unui consorțiu al unor oameni de finanțe englezi, francezi și austrieci dreptul de a înființa o bancă de scont, Banca României, la București, în 1865. Ca bancă comercială, aceasta a alimentat cu capital străin piața românească și a influențat operațiunile de export și import. În 1873, moșierii, împovărați de enorme datorii, în ciuda compensațiilor primite în 1864, au creat cu ajutor de stat Creditul Funciar Rural. Scopul principal al acestuia era de a acorda credite membrilor lui cu rate ale dobînzii considerabil mai scăzute decît cele pretinse de tradiționalii cămătari sau de noile bănci comerciale. Creditul Funciar Rural s-a dovedit a fi un mijloc reușit de ușurare a datoriilor moșierilor și a încurajat deținătorii de mari proprietăți urbane să-și înființeze Creditul Urban București, în 1874.

Nici una dintre aceste instituții, singură sau toate la un loc, nu putea să satisfacă cerința crescîndă de credite după Războiul de Independență.

Banca României, ce continua să reprezinte în 1879 cea mai importantă instituţie financiară a ţării, nu era capabilă să asigure întreprinzătorilor industriali şi comerciali finanţarea de care aveau nevoie pentru a putea fructifica posibilităţile de dezvoltare. Bănci particulare, precum Marmorosch, Blank & Co., aveau resurse suficiente pentru a credita realizarea sistemului de canalizare din Bucureşti şi a participa la construcţia căilor ferate, dar nu au putut îndeplini funcţiile unei instituţii de credit a statului. Existau de asemenea presiuni pentru extinderea creditelor cu dobînzi mici, din partea persoanelor cu resurse modeste, în special din zonele rurale, unde ratele dobînzii pretinse de cămătari ajungeau la 50 la sută între 1878 şi 1880 (creditele obţinîndu-se mai uşor la oraş decît la sat, ratele dobînzilor erau mai scăzute, fiind de obicei de 10–12 la sută). Oamenii de afaceri şi marii moşieri, liberali şi conservatori, se pronunţau pentru creşterea accesibilităţii creditului, considerîndu-l hotărîtor pentru succesul întreprinderilor lor.

Pentru satisfacerea acestor necesităţi şi asigurarea stabilităţii financiare, în 1880 a fost înfiinţată Banca Naţională a României. Iniţiativa a aparţinut lui Ion Brătianu şi liberalilor, care au conceput un plan prin care-şi puteau asigura propriul lor control asupra acestei instituţii-cheie.[37] În conformitate cu principiul controlului intern al economiei naţionale, pe care îl enunţaseră, proiectul lor de lege prevedea că pentru înfiinţarea băncii nu putea fi folosit decît capital românesc, din care două treimi urmau să provină din surse particulare, iar o treime de la stat. Liberalii nu au făcut nici un secret din intenţia lor de a subordona activităţile Băncii Naţionale intereselor partidului lor, iar cînd s-au pus în vînzare acţiunile alocate investitorilor particulari, ele au fost înşfăcate, în cîteva ore, de către lideri de partid. Parteneriatul dintre stat şi acţionarii particulari a durat pînă în 1901. După acea dată, Banca Naţională şi-a continuat operaţiunile ca instituţie particulară sub acelaşi nume, bucurîndu-se de privilegii speciale din partea statului, în special de dreptul exclusiv de a emite bancnote. A funcţionat şi ca bancă centrală comercială şi, în această calitate, a avut un rol decisiv în crearea sistemului bancar român modern. Pînă la Primul Război Mondial, Banca Naţională a fost principala sursă autohtonă de credit românesc şi a contribuit la mobilizarea capitalului financiar inactiv şi la canalizarea sa spre întreprinderile industriale şi comerciale productive. Valoarea împrumuturilor acordate s-a ridicat de la 66 de milioane lei în 1891 la 1 073 de milioane lei în 1914, cifre ce reflectă extinderea creditelor şi a activităţii economice în general.

[37] Mircea Iosa, „Aspecte ale politicii economice liberale după cucerirea independenţei", în *Revista de istorie*, 39/1, 1986, pp. 34–37.

În ajunul Primului Război Mondial, sistemul bancar românesc fusese deplin format și era capabil să satisfacă necesitățile de credit ale industriei, comerțului și ale marilor moșieri. Numărul total al băncilor a crescut cu repeziciune, de la 30 în 1901 la 215 în 1914. Majoritatea erau instituții de dimensiuni modeste, care serveau micilor comercianți și industriași, țăranilor înstăriți și mijlocași. Întregul sistem financiar ajunsese să fie dominat acum de 9 bănci mari, dintre care 4 erau controlate de capital străin. În 1913, ele dețineau 70 la sută din totalul resurselor tuturor băncilor comerciale, în timp ce 188 de bănci mici și mijlocii aveau doar 30 la sută.

Rețeaua de transporturi s-a extins și ea pentru a face față activității industriale crescute și dezvoltării comerțului exterior. Problema cea mai urgentă era transportarea cît mai rapidă și cît mai ieftină către piețe a produselor agricole și a petrolului. Transportul feroviar părea să ofere cea mai bună soluție.

Construirea căilor ferate în România a început în 1865, cînd Alexandru Ioan Cuza a acordat unei societăți engleze conduse de John Trevor-Barkley concesiunea pentru realizarea căii ferate București-Giurgiu, pe o distanță de 70 de kilometri. Concesiunea a fost confirmată de către Principele Carol în 1867, iar linia a fost deschisă în octombrie 1869, permițînd ca produsele cîmpiilor românești să fie aduse lesne și în mari cantități în porturile dunărene și, de acolo, la Marea Neagră și pe piețele occidentale. Acest început promițător a fost urmat de construirea în nordul Moldovei, între 1869 și 1871, a cîtorva căi ferate de către un consorțiu anglo-austriac, condus de industriașul austriac Victor von Ofenheim. Făcîndu-se conexiunea cu linia Lemberg-Cernăuți-Suceava, noua rețea a mărit accesul industriașilor și comercianților austrieci pe piața românească.

Un program și mai ambițios de construcții feroviare, menit să lege Bucureștii de toate zonele țării, fusese inaugurat de către Principele Carol. În 1868, el a convins guvernul să acorde o concesiune pe 90 de ani unui consorțiu prusac, condus de omul de finanțe Henri Bethel Strussberg, pentru construirea și exploatarea a 915 kilometri de cale ferată. În 1871, în timp ce construcția se afla în plină desfășurare, consorțiul a dat faliment, iar drepturile și obligațiile acestuia au fost preluate de un consorțiu bancar prusac, condus de Gerson Bleichröder și sprijinit de Bismarck.[38] Între 1872, cînd a fost deschisă linia Roman–Galați–București–Pitești, și 1880, cînd a fost terminată linia Ploiești–Predeal, rețeaua feroviară de bază a

[38] Complicațiile construirii căilor ferate în acea perioadă au fost deslușite de Lothar Maier, *Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung, 1866–1877*, München, 1989, pp. 170–262.

României a devenit funcţională şi a fost conectată la Predeal cu sistemul feroviar ungar. În 1874, ea fusese legată deja cu sistemul feroviar rus, cînd un antreprenor român a construit o linie scurtă între Iaşi şi Ungheni, la graniţa rusă. Aceasta s-a dovedit a fi de o enormă importanţă strategică în 1877, cînd a folosit la transportul trupelor ruseşti către Dunăre. Astfel, de la 173 kilometri de cale ferată în 1869, reţeaua feroviară română a crescut la 1 300 kilometri în 1880. De atunci, pînă în 1914, s-au mai construit alţi 2 250 kilometri.

Ca şi în atîtea alte domenii ale dezvoltării economice, statul român şi-a asumat responsabilitatea pentru administrarea întregului sistem feroviar. În 1889, devenise monopol de stat prin achiziţionarea liniilor construite de consorţiile Strussberg şi Ofenheim, precum şi a altor linii mai mici, inclusiv pe aceea care lega Cernavodă, pe Dunăre, cu Constanţa, construită de Barkley în 1860, cînd Dobrogea făcea parte din Imperiul Otoman. Întregul sistem era administrat de o agenţie de stat autonomă, Direcţiunea Generală a Căilor Ferate Române, înfiinţată în 1880, care avea şi responsabilitatea proiectării şi construirii de noi linii.

Căile ferate au stimulat economia. Mai întîi, ele au facilitat exporturile şi importurile. Între 1880 şi 1914, cantitatea de mărfuri transportate s-a triplat de la aproape trei milioane la aproape nouă milioane de tone pe an. Căile ferate au contribuit direct la dezvoltarea industriei, pentru că erau principalele consumatoare de cărbune indigen — aproape 90 la sută din producţia anuală — şi de cărbune de import, fiind deopotrivă principalele cumpărătoare de locomotive, vagoane de marfă şi de pasageri, precum şi de şine de cale ferată. Chiar de la începuturile ei, industria metalurgică a ţării a fost strîns legată de construirea şi întreţinerea căilor ferate, a podurilor şi a materialului rulant. Datorită activităţilor sale diverse şi vaste, Direcţiunea Generală a Căilor Ferate Române a fost cea mai mare întreprindere industrială a ţării, cu o investiţie de peste un miliard de lei şi 23 000 de angajaţi.

Extinderea reţelei de drumuri şi şosele a ţinut pasul cu cea a căilor ferate. În 1861, nu erau decît 309 kilometri de drumuri pavate sau întreţinute în întreaga ţară. Un deceniu mai tîrziu, reţeaua a crescut la modesta cifră de 1 800 de kilometri. Marea eră a construcţiei de drumuri a început în ultima parte a anilor '70 şi s-a încheiat în jurul anului 1900, cînd erau 24 800 de kilometri de drumuri pavate sau altfel îmbunătăţite. Succesul acesta se datorează în special administrării eficiente şi sacrificiilor populaţiei, sub formă de impozite şi de prestare de muncă. Legislaţia din 1868, prima lege care a abordat în mod cuprinzător problema, a pus bazele unei reţele moderne de drumuri naţionale şi locale. Amendată de cîteva ori, legea prevedea finanţarea de către stat a principalelor şosele, dar lăsa responsabilitatea

construirii și întreținerii drumurilor comunale și județene pe seama populației locale. O agenție de stat, Direcțiunea Generală de Poduri și Șosele, înființată prin decizie parlamentară în 1906, și-a asumat principala responsabilitate pentru întreținerea șoselelor și podurilor din fiecare județ. Rețeaua lărgită de drumuri completa serviciile economice ale căilor ferate. Nu erau folosite pentru transporturile de mărfuri în vrac, pe distanțe lungi, dar ușurau drumul între sate și tîrgurile și orașele din apropiere, stimulînd astfel schimbul de produse agricole de la sate și mărfurile prelucrate de la orașe.

Îmbunătățirile transportului de mărfuri pe apă au decurs mai încet decît cele care au privit căile ferate și drumurile. Doar după Războiul de Independență s-a acordat o atenție reală creării unei flote românești maritime și fluviale. Printre sprijinitorii ei cei mai înfocați a fost Petre Aurelian, care, într-o serie de articole de la sfîrșitul anilor '80, a făcut reclamă zgomotoasă realelor avantaje economice ale unei flote maritime comerciale naționale. Parlamentul a votat crearea unei flote fluviale în 1888 și a alocat o sumă modestă în anul următor, pentru cumpărarea unui remorcher și a unui număr de patru barje. În 1890, guvernul a înființat Serviciul de Navigație Fluvială Română. Mica flotă s-a extins încet și a fost folosită pentru transportul grînelor, petrolului, sării și cherestelei pe Dunăre pînă la Budapesta, Viena și Regensburg. Întreprinderea s-a dovedit a avea succes, întrucît volumul încărcăturii și numărul de pasageri au fost în continuă creștere pînă la Primul Război Mondial. Transportul maritim internațional a fost inaugurat în 1895, cînd guvernul a înființat Serviciul Maritim Român și primele vase făceau curse regulate între Constanța sau Brăila și Constantinopol. În 1897 s-a deschis o linie între Brăila și Rotterdam, servită de cinci cargouri românești, de cîte 3 500 t fiecare. Transportul internațional a atras și capital privat. În 1913, opt bănci au format Societatea Română, care a început să funcționeze cu patru cargouri de cîte 6 500 tone fiecare. Cu toate acestea, companiile maritime române, de stat și particulare, s-au dovedit prea mici pentru a putea concura cu marile firme de transport maritim internațional. În 1911, de pildă, vasele românești au transportat doar 11 la sută din totalul mărfurilor importate pe mare și mai puțin de 3 la sută din exporturile țării. Participarea României la Primul Război Mondial a avut drept efect distrugerea atît a flotei fluviale, cît și a celei maritime.

Structurile existente înainte de 1914 au oferit politicienilor, economiștilor și sociologilor de cele mai diverse opinii și urmărind varii scopuri speranța unor progrese continue economice și sociale. Primul Război Mondial avea să-i supună atît pe aceștia, cît și pe concetățenii lor testului suprem de rezistență și coeziune națională și, o dată trecut, crearea României Mari în 1918 și 1919 a hrănit speranțe de dezvoltare și bunăstare fără precedent.

5
ROMÂNII DIN AFARA ROMÂNIEI

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mulți români continuau să trăiască în afara granițelor Principatelor Unite și ale Regatului României. În 1900, aproximativ 2 800 000 se aflau sub stăpînire ungară (în principatul istoric al Transilvaniei și regiunile limitrofe: Banat, Crișana și Maramureș), 230 000 în Bucovina și 1 092 000 în Basarabia. Din anumite puncte de vedere, cursul dezvoltării lor sub administrație ungară, austriacă și, respectiv, rusă era asemănător. Nu puteau participa la viața politică, în calitate de comunități etnice distincte, iar viața lor culturală se afla sub presiunea constantă a unei administrații ostile. Dintre cele trei comunități, românii din Transilvania și-au apărat cel mai puternic ființa lor națională. Erau conștienți de drepturile istorice ale națiunii lor în Transilvania și aveau în urmă o perioadă lungă de luptă comună care i-a ținut strîns uniți. Au beneficiat, de asemenea, de două instituții naționale viguroase — Biserica Ortodoxă și Biserica Unită, cu centre puternice politice și culturale la Sibiu și, respectiv, la Blaj — și de relații din ce în ce mai strînse cu oamenii politici din Regatul României, începînd cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Românii din Bucovina și din Basarabia au fost mai puțin norocoși. Despărțiți brusc de matca lor moldavă în 1774 și, respectiv, 1812, și supuși imediat tendințelor centralizatoare ale celor două imperii absolutiste, aceștia au suferit de pe urma lipsei unor puternice instituții autohtone și a unei identități politice și sociale distincte în cadrul statelor din care făceau acum parte.

TRANSILVANIA

Principalul țel al liderilor români din Transilvania în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost autonomia politică. Acesta fusese strigătul lor de adunare în timpul Revoluției de la 1848, cînd au cerut tuturor românilor din Monarhia Habsburgică să se unească într-un „ducat" româ-

nesc, avîndu-l în frunte pe Împăratul de la Viena ca Mare Duce. Înăbuşirea revoluţiei în 1849 şi impunerea unui regim centralizat în următorul deceniu au spulberat aceste speranţe, însă ideea autonomiei a rămas forţa de coeziune vitală în cercurile politice româneşti. La începutul anilor '60, succesul părea să fie în sfîrşit aproape, întrucît Curtea de la Viena căuta ajutorul românilor şi al slavilor pentru a contracara „tendinţele centrifuge" ale maghiarilor şi a experimenta forme constituţionale. În Transilvania, Curtea de la Viena a permis convocarea Dietei cu o largă reprezentare românească. Împreună cu deputaţii saşi şi profitînd de boicotarea Dietei de către maghiari, au adoptat o legislaţie ce recunoştea egalitatea politică a românilor cu celelalte populaţii din Transilvania şi acorda limbii române un statut oficial, alături de maghiară şi germană. Majoritatea conducătorilor români ezitau să se atingă de structurile politice fundamentale, convinşi fiind că o Transilvanie autonomă oferea cadrul constituţional indispensabil în care nou cucerita egalitate naţională putea fi transformată în autonomie naţională. Dar ei nu erau stăpîni pe propriile lor destine. În 1865, curentele politice de la Viena înregistraseră o altă orientare. Ţelul Curţii era acum consolidarea Imperiului pe calea unei înţelegeri cu maghiarii prin negocieri directe.

Compromisul din 1867, rezultat al acestor negocieri, împărţea cîrmuirea Monarhiei Habsburgice între Austria şi Ungaria şi spulbera speranţele de autonomie ale românilor din Transilvania. Ei făcuseră din păstrarea unui domeniu de coroană transilvănean principala lor apărare împotriva presiunilor crescînde ale naţionalismului maghiar, dar acum, ca rezultat al acordului de creare a Dublei Monarhii, Transilvania încetase să mai existe ca entitate politică separată, iar românii înşişi fuseseră transformaţi din populaţie majoritară a fostului Principat într-una din cele cîteva minorităţi din Ungaria Mare.

Lipsiţi de organizare politică şi slăbiţi de conflictul dintre aşa-numiţii pasivişti, care se împotriveau participării la noua ordine politică, şi activişti, care cereau apărarea intereselor naţionale pe toate fronturile, românii nu puteau face mare lucru, în afară de înaintarea unor proteste. Cel mai important dintre acestea a fost *Pronunciamentul*, o succintă declaraţie de principii redactată în 1868. În acest act, intelectualii români îşi reafirmau credinţa faţă de cauza autonomiei Transilvaniei. Ei cereau, de asemenea, aplicarea legilor adoptate de Dieta Transilvaniei în 1863 şi 1864, în virtutea cărora românii erau recunoscuţi ca naţiune constitutivă a Transilvaniei şi era garantată egalitatea limbii şi a bisericilor lor, contestînd în acelaşi timp Parlamentului ungar puterea de a adopta legi pentru Transilvania. Astfel de idei reflectau cu fidelitate opinia publică românească, dar nu

erau noi. Nouă era reacția guvernului ungar, care îl a pe autorul și editorul publicației *Gazeta Transilvaniei*, un ziar românesc de frunte din Transilvania, în care fusese publicat *Pronunciamentul*, de tulburarea ordinii publice. Problema nu a luat amploare, dar a vestit multe alte *causes célèbres* ce aveau să învenineze relațiile dintre guvern și români.

Așa-numita Lege a Naționalităților, adoptată de Parlamentul ungar la 5 decembrie 1868, a găsit puțină simpatie din partea majorității fruntașilor politici români. Cu toate că specifica un număr de drepturi de care se vor bucura naționalitățile nemaghiare, nu conținea nici o prevedere referitoare la organizarea lor politică separată. Mai degrabă reflecta ideile acelor conducători unguri care sprijineau statul național maghiar centralizat. La 6 decembrie, Franz Joseph le-a oferit o dublă victorie, consfințind Legea XLIV (Legea Naționalităților) și Legea XLIII, care stabilea condițiile de reglementare a unirii Transilvaniei cu Ungaria.

Românii și-au luat locul în sistemul dualist împotriva voinței lor. Ei credeau că acest sistem este vremelnic, fiind siguri că un compromis între germani și unguri era sortit eșecului și că Viena se va orienta din nou către celelalte naționalități, așa cum făcuse în 1848 și 1860, în căutare de ajutor la cîrmuirea Imperiului.

În cei douăzeci de ani ce au urmat unirii Transilvaniei cu Ungaria, pasiviștii români au făcut din restaurarea autonomiei Principatului obiectivul lor principal. Erau convinși că doar autonomia putea asigura națiunii lor protecția constituțională necesară pentru o dezvoltare politică și culturală liberă. Autonomia Transilvaniei a reprezentat astfel problema centrală la toate adunările politice românești între 1869 și 1890. Legătura pe care o făceau între autonomie și drepturile naționale reprezenta un punct de vedere esențialmente istoricist asupra problemei, care a consolidat atitudinile românești tradiționale față de unguri.

Mai întîi, românilor le lipsea o unitate de țeluri și o organizare capabilă să mobilizeze opinia publică. În plus, ceilalți români din Maramureș, Crișana, Banat își aveau propria lor agendă politică și, respingînd pasivismul, trimiteau în mod regulat deputați în Parlamentul ungar. Fruntașii români, atît din Transilvania, cît și din Ungaria, au încercat să îndrepte situația în 1881 prin constituirea Partidului Național Român, ca unic reprezentant politic al tuturor românilor din Ungaria, o poziție necontestată în mod serios pînă la sfîrșitul Monarhiei. Fruntașii săi au votat pentru menținerea pasivismului — cu excepția celor din Banat, Maramureș și Crișana, care gîndeau că participarea la lucrările Parlamentului ungar putea fi folositoare cauzei naționale — și au pus la loc de frunte, în programul lor, redobîndirea autonomiei Transilvaniei.

Ei îşi justificau revendicarea, aşa cum au făcut-o şi generaţiile anterioare de fruntaşi naţionali, evocînd raţiuni istorice şi constituţionale. În diversele lor declaraţii de poziţie, publicate, îşi dădeau toată osteneala să arate că românii se formaseră ca naţiune egală cu cea a maghiarilor încă de la începutul existenţei politice a Transilvaniei şi, ca atare, ar trebui să se bucure de aceleaşi drepturi în secolul al XIX-lea. Pentru a-şi dovedi punctul de vedere, ei citau pasaje din lucrările cronicarilor unguri medievali, precum Notarul Anonim al Regelui Béla al III-lea şi Diplomele acordate de Regele Andrei al II-lea Cavalerilor teutoni în 1211 şi 1222. Explicau, de asemenea — aşa cum făcuseră istoricii români de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea —, că datorită dezvoltării unor noi relaţii politice şi sociale şi luptelor religioase din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, românii fuseseră excluşi din viaţa politică. Arătau că noua stare de lucruri fusese consfinţită prin Diploma Leopoldină din 1691, prin care Habsburgii recunoşteau existenţa Principatului şi privilegiile ungurilor, secuilor şi saşilor; prezentau, în continuare, unirea Transilvaniei cu Ungaria din 1848, negîndu-i valabilitatea — pe motivul că românii nu fuseseră reprezentaţi în procesul de luare a deciziilor. Denunţau atît Legea Naţionalităţilor, cît şi Legea XLIII din 1868, ce reglementa unirea Transilvaniei cu Ungaria, pentru că nici unul din aceste acte, după părerea lor, nu oferea protecţia necesară naţionalităţilor nemaghiare.

În ciuda înrăutăţirii relaţiilor cu guvernul ungar, mulţi fruntaşi români continuau să creadă că maghiarii şi românii trebuie să ajungă pînă la urmă la o oarecare înţelegere. Ideea unei apropieri a rămas un aspect important al gîndirii politice româneşti pînă în anii '80. Aceasta îşi regăsea rădăcinile în istorie. Români de vază, care priveau înapoi la dezvoltarea Transilvaniei, începînd din vremurile medievale, erau convinşi că soarta legase cele două popoare şi că ele trebuie să împartă responsabilitatea pentru viitorul Principatului. Acest simţămînt al comunităţii era întărit aceloraşi români de certitudinea că cele două popoare erau „aliaţi naturali" în lupta pentru supravieţuire împotriva slavilor. Apelînd la harta etnografică a Europei Răsăritene, ei comparau românii şi maghiarii cu „două insule într-o mare slavă", care ameninţa „să-i înece". Dacă lucrurile stăteau aşa, conchideau românii, atunci era în primejdie propria lor existenţă şi, întrucît nici ei, nici maghiarii nu aveau posibilitatea să se adreseze unui imperiu străin puternic, considerau neîndoielnic faptul că, pentru a se apăra, vor fi nevoiţi să se bizuie unii pe alţii. Unii români au ajuns chiar să remarce că ei nu fuseseră niciodată inamicii Ungariei sau ai maghiarilor, întrucît recunoscuseră Ungaria ca o barieră indispensabilă în faţa „slavismului" şi de aceea considerau că bunăstarea ei ar fi de importanţă primordială pentru propria lor dezvoltare.

Un apărător tipic şi perseverent al apropierii româno-maghiare în anii '70 şi '80 a fost Vincenţiu Babeş, deputat în Parlamentul ungar din partea Banatului timp de mulţi ani şi fruntaş al Partidului Naţional Român. El recomanda insistent colegilor lui, delegaţi la conferinţa naţională a partidului din 1881, un fel de dualism româno-maghiar în Transilvania. Chiar cînd a recomandat o continuare a pasivismului, el a făcut apel la solidaritate cu maghiarii, „cu acei de a căror soartă propriile noastre destine sînt atît de strîns legate". Ca răspuns la aplauzele entuziaste, a exclamat: „ca fraţi... ce progres, ce fericire am putea dobîndi pentru toate naţionalităţile". Însă, cu alte ocazii, i-a criticat pe liderii politici maghiari pentru că nu reuşeau să înţeleagă „pericolul mortal" pe care îl reprezenta panslavismul întreţinut de ruşi atît pentru maghiari, cît şi pentru români şi pentru nebunia lor de a duce o politică ce lărgea pur şi simplu ruptura dintre doi aliaţi fireşti. La conferinţa naţională din 1884, Babeş a repetat dictonul său preferat că românii şi maghiarii fuseseră sortiţi să stea între cei „doi mari rivali" în Europa de Sud-Est — Germania şi Rusia — şi a adăugat că, dacă n-ar fi fost aceste două popoare, ruşii ar fi dobîndit cu siguranţă controlul asupra Balcanilor. Misiunea istorică a românilor şi maghiarilor, atunci, era menţinerea independenţei Europei Centrale, iar dacă nu erau în stare să înţeleagă acest lucru, n-avea nici o îndoială că vor pieri.[1]

Legislaţia şi actele administrative ale guvernelor ungare ce s-au succedat la putere au distrus treptat speranţele chiar şi ale celor mai optimişti fruntaşi politici români, care credeau că este posibilă o cooperare între maghiari şi români. 1879 a marcat un moment de răscruce în relaţiile lor. În acel an, Parlamentul ungar a adoptat legea potrivit căreia predarea limbii maghiare devenea obligatorie în şcolile elementare confesionale româneşti ortodoxe şi unite. A fost prima dintr-o serie de legi menite să pună de acord educaţia românilor (şi a altor naţionalităţi) cu ideea Ungariei ca stat naţional maghiar. Ea a fost urmată în 1883 de o lege similară ce afecta şcolile medii cu predare în altă limbă decît cea maghiară şi în 1891 de o lege ce impunea folosirea limbii maghiare în grădiniţele nemaghiare. Exista şi o legislaţie care intenţiona să submineze autonomia bisericilor române Ortodoxă şi Unită, în special legea din 1893, care stipula plata de către stat a salariilor profesorilor din şcolile confesionale române şi legea din 1899, care oferea indemnizaţii de stat completînd salariile preoţilor români. Obiectivul ambelor legi era extinderea controlului guvernamen-

[1] Teodor V. Păcăţian, *Cartea de aur, sau luptele politice-naţionale ale Românilor de sub coroana ungară*, IV, Sibiu, 1906, p. 355.

tal asupra profesorilor și preoților români, pe care guvernul îi considera instigatori ai rezistenței față de politica sa de asimilare.

Guvernul ungar a folosit, de asemenea, considerabilele sale puteri administrative pentru a reduce activitatea politică românească. De exemplu, în 1894, a adus în fața tribunalului Comitetul Executiv al Partidului Național Român, sub acuzația de a fi făcut agitație împotriva siguranței statului, prin publicarea și răspîndirea *Memorandumului*, un protest împotriva politicii guvernului în privința naționalităților. Rezultatul procesului a fost condamnarea și întemnițarea pînă la un an a majorității membrilor Comitetului. În 1894, de asemenea, ministrul de Interne a dizolvat Partidul Național, dar acesta a continuat să funcționeze ca un comitet electoral. Astfel de acte au distrus aproape ultimele speranțe de realizare a unei apropieri româno-maghiare, de tipul celei preconizate în anii '70 și '80. Drept rezultat, politicienii români au căutat în altă parte soluții pentru problemele naționale.

Întrucît situația lor se deteriora, politicienii și intelectualii români au hotărît să facă mai larg cunoscută marelui public situația lor și să transforme „chestiunea românească", așa cum o numeau ei acum, într-o problemă de interes general european. Au realizat acest lucru prin două manifeste publice amănunțite. Primul a fost intitulat *Replică*. Fusese redactat în 1891 de către un grup de studenți români, pentru a respinge o apărare a politicii ungare în privința naționalităților, publicată în acel an de către studenții de la Universitatea din Budapesta, care pretindeau că drepturile națiunii politice — maghiarii — anulau drepturile revendicate de minoritățile etnice — românii și slavii. Principalul autor al *Replicii* a fost Aurel C. Popovici (1863–1917), student în medicină la Graz, care mai tîrziu își va cîștiga un renume ca autor al lucrării *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* (1906), carte de mare popularitate consacrată federalizării Monarhiei Habsburgice. În *Replică*, autorul aborda două probleme — autonomia națională și federalismul — care, după părerea sa, nu puteau fi separate. El rezerva un spațiu larg rechizitoriului adresat tratamentului aplicat românilor de către guvernul ungar, care îi transformase în „proscriși" în propria lor țară și conchidea că românii pot deveni o națiune liberă, egală cu cea a maghiarilor, numai dacă cele două popoare erau separate din punct de vedere politic și dacă românii își dobîndeau propriul lor teritoriu național în cadrul Monarhiei Habsburgice.[2] Nu spunea nimic despre autono-

[2] *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria; Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul" dat de junimea academică maghiară „Memoriului" studenților universitari din România*, Sibiu, 1892, pp. 144, 151

mia Transilvaniei. În plus, nici argumentele sale istorice şi constituţionale nu apar cu pregnanţă în pledoaria sa pentru drepturi naţionale.

Cealaltă declaraţie românească importantă a epocii a fost *Memorandumul*, un protest adresat Împăratului Franz Joseph de către Partidul Naţional Român împotriva tratamentului suferit de români din partea guvernului ungar în vremea regimului dualist. El reprezenta vederile conducerii politice româneşti tradiţionale şi, spre deosebire de *Replică*, încerca să găsească o soluţie pentru problema românească prin intervenţia Împăratului. Dar *Memorandumul* nu a fost mai puţin viguros în apărarea drepturilor naţionale, care, după cum pretindeau autorii lui, fuseseră încălcate atît de sistematic, încît românii ajunseseră „străini" în propria lor ţară. Consecinţa unei astfel de politici, argumentau ei, a fost o lipsă de armonie mai mare ca oricînd între popoarele din Ungaria, o dovadă limpede, după părerea lor, că încercarea de guvernare a Ungariei de către un singur popor — ungurii — eşuase. În locul existentei structuri centralizate, ei cereau Împăratului să realizeze federalizarea Imperiului prin crearea unei „asociaţii interne a popoarelor strînse în jurul tronului".[3] Se gîndeau, evident, la autonomia naţională. În scurte referiri la istoria anterioară a Transilvaniei, ei subliniau că, încă din secolul al XVIII-lea, românii şi-au afirmat neîncetat „individualitatea naţională". Citau, ca o culme a acestor eforturi, autonomia în forma în care a fost concepută de Dieta Transilvaniei în 1863 şi 1864, şi declarau că o astfel de autonomie este singura garanţie certă a existenţei lor ca naţiune. Ca şi Popovici în *Replică*, ei nu menţionau nimic despre redobîndirea autonomiei Transilvaniei. Ideea de naţiune, deşi alimentată de istorie, depăşise limitele înguste impuse de tradiţia istorică.

Replica şi *Memorandumul* au reprezentat o schimbare semnificativă în atitudinea politică românească. Conţinutul acestora arată limpede că fruntaşii români ajunseseră să vadă relaţia dintre români şi maghiari într-o nouă lumină. Aveau o nouă perspectivă asupra Ungariei viitoare, care contravenea puternic ideii de stat naţional maghiar şi chiar mult îndrăgitului lor vis de refacere a unui principat al Transilvaniei.

Noua atitudine a românilor faţă de slavi se manifesta prin insistenţa lor cu privire la autonomia naţională, opusă autonomiei Transilvaniei. Ei îi percepeau acum pe slovaci, sîrbi şi croaţi ca aliaţi politici împotriva guvernului ungar, a cărui politică în privinţa naţionalităţilor estompase distincţiile istorice dintre aceştia şi îi apropiase unii de alţii în acţiunea de autoapărare. Aurel Popovici, printre alţii, credea că slavii erau sortiţi să aibă

[3] *Memorandumul Românilor din Transilvania şi Ungaria către Maiestatea Sa Imperială şi Regală Apostolică Francisc Iosif I*, Sibiu, 1892, pp. 22–23.

un rol major în rezolvarea problemei naționalităților în Ungaria. El respingea vechea idee a unui compromis româno-maghiar, care nu ținuse seama de slavi. Cu toate că îl îngrijora pericolul panslavismului rus pentru popoarele din Europa Centrală, el considera că o Ungarie federalizată, după modelul elvețian, ar mări sentimentul de „individualitate națională" al fiecărui popor slav în parte și, despărțindu-i astfel de ruși, ar crea un simțământ al comuniunii cu românii și chiar cu maghiarii.[4]

Popovici și membrii mai tineri ai Partidului Național Român, grupați în jurul organului acestui partid, *Tribuna*, promovau realizarea unei înțelegeri oficiale cu slavii. Sub presiunea „tribuniștilor", fruntașii partidului au fost nevoiți în cele din urmă să ia inițiativa formării unei alianțe cu slovacii și sîrbii (croații nu prezentau interes), care a culminat cu așanumitul Congres al Naționalităților, convocat la Budapesta, la 10 august 1895. Reprezentanții lor au exprimat clar în cadrul lucrărilor că scopul primordial era autonomia națională, pe care au justificat-o nu făcînd apel la istorie sau la diplome imperiale, ci la „legea naturală" și la contribuțiile materiale pe care le aduceau bunăstării generale a Ungariei. Delegații români la o adunare pregătitoare, desfășurată la Novi Sad, la 21 iulie, expuseseră succint problema: „Noi nu întrebăm de cînd am fost aici sau dacă maghiarii au fost aici înaintea noastră. Acționăm așa pentru că sîntem cetățeni ai Ungariei, pentru că o sprijinim cu sîngele nostru și cu bunurile noastre și pentru că formăm majoritatea cetățenilor ei. Și așa fiind, avem dreptul să dăm acestei țări forma de guvernare pe care o dorim."[5]

La Congresul propriu-zis, cele trei naționalități au cerut o restructurare politică a Ungariei pe „baze naturale". Înțelegeau prin aceasta o autonomie națională și preconizau realizarea ei prin stabilirea granițelor politice locale în conformitate cu granițele lingvistice. În consecință, în județele, municipiile și zonele rurale în care, de pildă, majoritatea populației era românească, oficialitățile vor fi române, precum și limba administrației și a justiției. Întrucît românii formau mase compacte de populație în multe părți ale Transilvaniei, un întins teritoriu românesc separat, cu, poate, cîteva mici enclave maghiare, ici și colo, era țelul evident, chiar dacă neexprimat, al reîmpărțirii administrative „naturale" a Ungariei.

„Alianța" celor trei naționalități a fost de scurtă durată și ineficientă. Totuși, ea constituia o dovadă în plus a schimbării fundamentale de atitudine din partea românilor față de Transilvania istorică.

---

[4] Aurel C. Popovici, *Cestiunea naționalităților și modurile soluțiunii sale în Ungaria*, Sibiu, 1894, pp. 44–45.

[5] *Tribuna*, Sibiu, 18/30 iulie 1895.

Cauzele acestei schimbări au fost complexe. De importanţă capitală a fost o nouă concepţie cu privire la naţiune care făcea ca ideea autonomiei Transilvaniei să fie perimată, ca mijloc de realizare a aspiraţiilor naţionale. Aurel Popovici a dat cea mai elocventă explicaţie a acestei idei într-o serie de broşuri pe care le-a publicat la începutul anilor '90. S-a inspirat din varii izvoare vest-europene şi a fost primul român care a aplicat teoriile evoluţioniste ale darwinismului social la analiza mişcării naţionale. Demersul său era determinist: el considera triumful „principiului naţionalităţii" drept rezultatul inevitabil al funcţionării „legii naturale". Pentru el, forţa creatoare dominantă în Europa modernă era ideea de naţionalitate, care, în interpretarea lui, era străduinţa fiecărui popor de a se dezvolta în conformitate cu propriul său caracter distinct. El o trata drept „fază mai avansată" a „evoluţiei naturale a ideilor de libertate şi egalitate" care se născuseră în ultima parte a secolului al XVIII-lea.

Popovici credea că forţa determinantă care lega membrii unui grup social şi-i distingea de toţi ceilalţi era conştiinţa naţională. Pentru a ajunge la această concluzie, el a eliminat unul cîte unul acele atribute citate frecvent ca trăsături distinctive ale unei naţionalităţi. Limba, recunoştea el, era importantă, dar nu decisivă: la urma urmelor, irlandezii nu au încetat să fie o naţionalitate, cu toate că adoptaseră engleza, limba opresorilor lor. Unitatea politică, în opinia sa, nu era nici ea hotărîtoare, şi îi evoca pe evrei ca exemplu de naţionalitate viabilă, care nu-şi aveau un stat al lor propriu. Formula obiecţii similare faţă de uniformitatea rasială, de religie şi obiceiuri. Acestea fiind zise, credea că trăsătura specifică a unui popor era determinată în primul rînd de înţelegerea faptului că unele sau toate aceste atribute la un loc formau baza existenţei lui ca entitate distinctă.[6] Înţelegerea acestui fapt reprezenta pentru el conştiinţa naţională. Acest factor intangibil ridica un popor la înălţimea aspiraţiilor sale; fără el, avertiza Popovici, nici naţionalitatea, nici drepturile naţionale nu ar putea exista.

Popovici argumenta că, îndată ce un popor devenea conştient de sine, aşa cum erau românii, acesta îşi asuma toate atributele unui organism viu şi era dotat de la natură cu dreptul inalienabil de a supravieţui şi cu libertatea de a se dezvolta. Dar pentru ca o naţiune să crească şi să prospere, sugera el, trebuia ca, asemenea oricărui organism, să aibă un mediu propice. Avea nevoie de spaţiu vital şi, pînă la urmă, toate părţile sale componente trebuiau să funcţioneze ca o unitate. Un popor ce avea conştiinţa de sine trebuia, conchidea el, să-şi constituie în mod inevitabil propriul său stat autonom şi independent şi, dacă dorea, să se unească cu alte state

[6] Aurel C. Popovici, *Principiul de naţionalitate*, Bucureşti, 1894, p. 12.

pe baza naționalității. El caracteriza aceste două tendințe — formarea statelor naționale și unirea politică a națiunilor „dezmembrate" — drept legi naturale și, ca atare, vedea aplicarea lor ca inevitabilă.

Popovici nu credea că principiul naționalității era în mod necesar centrifug și evoca exemplul Elveției, unde germanii, francezii și italienii trăiau în armonie împreună, cu toate că erau înconjurați de trei puternice state naționale, care ar fi putut exercita o mare forță de atracție asupra lor. În Elveția, argumenta el, aceste trei naționalități erau egale în fața legii și se bucurau de libertate deplină de a se dezvolta așa cum doreau. Dar în Ungaria, se plîngea el, situația popoarelor nemaghiare, în special a românilor. era izbitor de diferită. Acolo, din cauza politicii guvernului ungar, principiul naționalității acționa într-adevăr ca o forță centrifugă. Dînd glas înstrăinării resimțite de un număr mare de politicieni și intelectuali români, el îi acuza pe unguri că au declarat război populațiilor nemaghiare din Ungaria și că au mobilizat parlamentul, ministerele, instanțele judecătorești și organele de administrație locală pentru a distruge conștiința lor națională și pentru a le sugruma dezvoltarea politică, culturală și spirituală. Cu toate că nu întrevedea cine știe ce speranțe de reconciliere între români și maghiari. s-a abținut să pledeze pentru distrugerea completă a Ungariei și împărțirea ei în mici state independente. A propus, în schimb, o reorganizare a Monarhiei Habsburgice în întregime într-o federație bazată mai curînd pe principii etnice decît pe principii istorico-politice. O astfel de restructurare, era el sigur, ar fi permis tuturor popoarelor din cadrul Monarhiei să se dezvolte liber și în același timp le-ar fi apărat împotriva a ceea ce credea el a fi cel mai mare pericol posibil — expansiunea rusă în Europa Centrală.

Teoria lui Popovici și-a găsit expresie practică în revendicarea autonomiei naționale. Formulată anterior în *Replică* și în *Memorandum*, ea a devenit elementul principal al tuturor planurilor ulterioare de dezvoltare politică pînă la Primul Război Mondial.

Regatul României a ocupat un loc important în planurile politice ale românilor transilvăneni. Afinitățile etnice și culturale între românii de pe ambele versante ale Carpaților nu erau desigur noi, dar, în anii '90, românii din Transilvania își îndreptau privirile din ce în ce mai mult către București. căutînd sprijin în lupta lor pentru drepturi naționale. Ei încercau să folosească strînsele legături ale guvernului român cu Tripla Alianță (neputînd decît să bănuiască natura exactă a acestor legături, întrucît tratatul din 1883 fusese păstrat secret) ca mijloc de a forța guvernul ungar să-și modifice politica naționalităților.

În ceea ce-l privește, guvernul român a asigurat un generos sprijin financiar bisericilor și școlilor românești din Ungaria. Plățile regulate se pare

că au început în 1860, cînd Domnitorul Alexandru Ioan Cuza a fost de acord să dea şcolilor bisericii ortodoxe din Braşov cîte 58 500 lei anual. Sumele puse la dispoziţia tuturor scopurilor culturale au crescut după aceea constant, iar, în perioada 1892–1895, guvernul a plătit 723 900 lei bisericilor şi şcolilor româneşti din Ungaria, din cele două milioane rezervate instituţiilor româneşti din străinătate. Fonduri suplimentare, nemenţionate în bugetul de stat, au fost acordate, printre alţii, de către Take Ionescu, ministrul conservator al Cultelor şi Instrucţiunii Publice (1891–1895). Neîndoielnic, o parte din aceşti bani a fost folosită în scopuri politice. Sprijinul moral era şi el pe cale de a veni. În Parlament şi în adunări publice, politicieni de diverse convingeri se pronunţau călduros în apărarea drepturilor naţionale[7], iar intelectualii au fondat societăţi culturale pentru promovarea solidarităţii cu fraţii lor „oprimaţi" de dincolo de Carpaţi. Cea mai renumită dintre aceste organizaţii a fost Liga pentru Unitatea Culturală a Tuturor Românilor, înfiinţată la Bucureşti în 1891. Liga Culturală, cum era îndeobşte cunoscută aceasta, s-a bucurat de sprijinul multor personalităţi politice de frunte şi al intelectualilor, fiind activă în special în Europa Occidentală.

Contactele politice între Partidul Naţional şi oficialităţile guvernamentale de la Bucureşti s-au intensificat în perioada redactării *Memorandumului*. Fruntaşii români din Ungaria erau absorbiţi de preocuparea de a aduce la cunoştinţa publică a Europei Occidentale doleanţele lor împotriva guvernului ungar şi făceau vizite frecvente la Bucureşti. În mai 1890, Iuliu Coroianu, autorul principal al *Memorandumului*, a dus manuscrisul la Bucureşti, unde s-a întîlnit printre alţii cu Dimitrie Sturdza, lider al Partidului Liberal, şi cu Regele Carol. În ianuarie 1892, Ioan Raţiu, preşedintele Partidului Naţional Român, şi Coroianu, care se aflau la Bucureşti pentru a discuta textul final al petiţiei, au primit sfaturi cu privire la momentul cel mai oportun de prezentare a acestuia şi informaţii cu privire la climatul politic de la Viena şi din Europa în general. Ca rezultat al acestor contacte, textul *Memorandumului* pare să fi fost modificat serios prin eliminarea unei lungi introduceri istorice, în favoarea unor acuzaţii deschise la adresa politicii curente în privinţa naţionalităţilor şi a abuzurilor administrative ale guvernului ungar.

Oricît de benefică ar fi fost intervenţia Bucureştilor în numele cauzei românilor din Ungaria, acţiunile guvernului român reprezentau în acelaşi timp o serioasă punere sub semnul întrebării a autonomiei mişcării naţio-

[7] Aurelia Bunea, „Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România (1892–1899)", în *Acta Musei Napocensis*, 7, 1970, pp. 329–353.

nale. Sprijinul puternic acordat de România la Viena şi la Berlin trebuie să fi fost o perspectivă tentantă pentru fruntaşii Partidului Naţional, a căror situaţie devenise disperată după procesul memorandiştilor. Totuşi, era evident pentru ei că, în schimbul acestui sprijin, cauza lor se va subordona atît capriciilor relaţiilor internaţionale, cît şi politicii interne a altor state. Hotărîrea la care a ajuns majoritatea fruntaşilor români de a se evita astfel de complicaţii este în mare măsură revelatorie pentru natura mişcării naţionale şi pentru angajarea lor în aceasta.

Nu există aproape nici un dubiu că atît conducătorii Partidului Conservator, cît şi cei ai Partidului Liberal considerau problema naţionalităţilor din Ungaria drept o armă tactică de politică internă, utilă pentru obţinerea sprijinului popular şi punerea în dificultate a opoziţiei. Preocuparea lor principală era cîştigarea şi menţinerea puterii şi realizarea obiectivelor de politică externă ale ţării; ca atare, nu aveau nici o intenţie să permită ca problema naţionalităţilor să intervină în menţinerea unor relaţii prieteneşti cu Austro-Ungaria, care, în anii '90, constituiau pivotul politicii externe româneşti. Regele Carol şi politicienii conservatori le-au spus clar diplomaţilor austro-ungari că doreau să rezolve problema naţionalităţilor în aşa fel încît să evite „dificultăţile" cu Austro-Ungaria şi preferau negocierile liniştite în locul petiţiilor publice precum *Memorandumul* sau demonstraţiile.[8]

Cazul cel mai izbitor de folosire a problemei naţionalităţilor pentru atingerea altor scopuri l-a oferit Dimitrie Sturdza, care, aşa cum s-a văzut, a devenit şeful Partidului Liberal în 1892. Anul următor, acesta a lansat o campanie extraordinară pentru a-i dărîma pe conservatori de la putere. Într-o serie de cuvîntări în Parlament şi în adunări publice, el i-a denunţat pe conservatori că stătuseră în expectativă în speranţa de a dobîndi concesii tarifare din partea Dublei Monarhii, în timp ce „tiranicul" guvern ungar maghiariza trei milioane de fraţi români. Într-o cuvîntare deosebit de pătimaşă, din 7 octombrie 1894, el dezvăluia pentru întîia oară sumele date de guvernul conservator bisericilor şi şcolilor româneşti din Ungaria şi numea persoanele care le-au primit, printre care şi fruntaşi ai Partidului Naţional Român. Întrucît guvernul ungar avusese cunoştinţă de aceste plăţi (deşi nu în amănunţime), Sturdza a continuat să-i acuze pe conservatori că au lucrat mînă în mînă cu ungurii pentru a folosi banii ca să manipuleze mişcarea naţională în propriile lor scopuri.

[8] Keith Hitchins, „Austria-Hungary, Rumania and the Memorandum, 1894", în *Rumanian Studies*, 3, 1976, pp. 108–148, şi „Austria-Hungary, Rumania and the Nationality Problem în Transylvania, 1894–1897", în *Rumanian Studies*, 4, 1979, pp. 75–126.

Cînd Sturdza a venit în sfîrşit la putere, în octombrie 1895, a făcut o întorsătură de 180°: a declarat problema naţionalităţilor de peste Carpaţi a fi o chestiune strict internă a Austro-Ungariei. Cu toate că părea să abandoneze cauza românilor din Ungaria, acţiunile sale au fost consecvente cu evaluarea sa generală a relaţiilor internaţionale în Europa Centrală şi în Europa de Sud-Est. Ani în şir fusese convins că aderarea la Tripla Alianţă şi bunele relaţii cu Austro-Ungaria erau esenţiale dacă România voia să-şi păstreze independenţa faţă de Rusia. La fel ca mulţi lideri ai Partidului Naţional Român din Ungaria, el privea Dubla Monarhie ca un protector indispensabil al naţiunilor mici din Europa de Sud-Est împotriva panslavismului rus. În ciuda apelurilor sale demagogice la sentimentele populare el devenise cu adevărat alarmat datorită virulenţei conflictului în problema naţionalităţilor din Ungaria după *Memorandumul* din 1892. Se temea că o continuare a acestei stări de lucruri n-ar putea decît să dăuneze României, subminîndu-i relaţiile cu Dubla Monarhie şi aderarea sa la Tripla Alianţă.

Sturdza era hotărît acum să folosească problema naţionalităţilor din Ungaria pentru a-şi realiza obiectivele sale de politică externă. În 1895 a încercat să preia controlul asupra Partidului Naţional Român. Înlăturînd astfel cauzele fricţiunii dintre România şi Austro-Ungaria, spera să consolideze legăturile ţării sale cu Tripla Alianţă. În cele din urmă, a eşuat întrucît fruntaşii Partidului Naţional Român au refuzat să devină uneltele politicienilor de la Bucureşti sau pioni în relaţiile internaţionale. Sturdza (şi mulţi alţii din România) nu au reuşit să înţeleagă natura mişcării naţionale sau să aprecieze dăruirea conducătorilor ei.

Agitaţia românilor din Transilvania şi preocuparea crescîndă a Guvernului român şi în special a Regelui Carol în legătură cu soarta acestora nu au fost fără efect în rîndul oamenilor de stat de la Viena. Ministrul de Externe al Austro-Ungariei, Gustav Kálnoky (1881–1895), şi ministrul acesteia în România, Agenor Goluchowski (1887–1894), care va fi succesorul lui Kálnoky, se temeau că tratamentul forte aplicat românilor din Transilvania de către guvernul ungar va înstrăina România de Tripla Alianţă. Ei i-au avertizat în repetate rînduri pe conducătorii ungari despre consecinţele militare şi diplomatice „fatale" ale acţiunilor lor şi le-au cerut moderaţie, dar fără nici un folos.

Toate presiunile venind din partea românilor din Transilvania (şi a altor naţionalităţi nemaghiare), din partea Bucureştilor şi a Vienei nu au avut nici un efect semnificativ asupra guvernului ungar. Miniştrii-prezidenţi Sándor Wekerle (1892–1895) şi Dezsö Bánffy (1895–1899) au dovedit o înţelegere limitată a implicaţiilor internaţionale comportate de politica lor de maghiarizare. Insistau că mişcarea românească din Transilvania era opera

„agitatorilor" şi a „nemulţumiţilor" sprijiniţi din „străinătate" (prin care înţelegea România). Bánffy, un apărător al statului naţional unitar maghiar şi al asimilării forţate a minorităţilor, respingea întru totul ideea egalităţii naţionale, socotind-o pur şi simplu un prim pas către dezmembrarea Ungariei istorice.[9]

Către sfîrşitul secolului, noile idei despre natura şi destinul naţiunii etnice. politica agresivă a guvernului ungar în privinţa naţionalităţilor şi schimbările semnificative în situaţia internaţională, care au sporit rolul Regatului României, i-au determinat pe fruntaşii politici români să reconsidere pasivismul.[10] Chemările la activism veneau din multe direcţii. Tribuniştii, care fuseseră forţa motrice atît a *Memorandumului* din 1892, cît şi a Congresului Naţionalităţilor din 1895, s-au plasat în fruntea campaniei de abandonare a pasivismului şi de reluare a unei participări depline la viaţa politică a Ungariei. Eugen Brote (1850–1912), care a deţinut un rol proeminent în toate activităţile acestora, a dat expresie clară ideilor lor. Pasivismul, argumenta el, nu realizase nimic. Mai curînd, după *Memorandum*, acesta a condus la „stagnare" şi „dezorientare". Singura cale de ieşire din impas şi singurul mod prin care românii puteau spera să-şi atingă obiectivele. insista el, era „lupta constituţională", care însemna crearea unui partid puternic, capabil să trimită în Parlament cît mai mulţi deputaţi posibil.

Promotorii activismului, într-adevăr, au abandonat ţelul redobîndirii autonomiei Transilvaniei, care fusese scopul central al pasivismului. Suporterii caracteristici ai noii tendinţe erau avocaţii şi alţi tineri intelectuali din micul oraş Orăştie, care înfiinţaseră ziarul *Libertatea*, pentru a-şi promova ideile. Au stîrnit senzaţie în 1902, publicînd o scrisoare deschisă din partea lui Ioan Mihu, avocat şi mare moşier român, care a solicitat. direct, revizuirea programului naţional adoptat în 1881. El a cerut Partidului Naţional Român să renunţe la pasivism ca tactică politică şi să dezavueze primul articol al programului, care obliga partidul să nu facă nimic ce ar putea compromite autonomia Transilvaniei. Aceste schimbări erau necesare, argumenta el, întrucît împrejurările politice şi gîndirea oamenilor se schimbaseră drastic faţă de primii ani ai dualismului.[11] Împreună cu tribuniştii, acesta pleda pentru „realism". La scurt timp după aceea, în 1903.

[9] Dezsö Bánffy, *Magyar nemzetiségi politika*, Budapesta, 1903, pp. 29–31, 62. 69–70, 117, 121, 124.

[10] Lucian Boia, „Contribuţii privind criza Partidului Naţional Român şi trecerea de la pasivism la activism (1893–1905)", în *Studii: revistă de istorie*, 24/5, 1971. pp. 963–984.

[11] *Libertatea*, 23 februarie/8 martie 1902.

activiștii au dobîndit un succes cînd Aurel Vlad, un avocat din Orăștie, a fost ales în Parlament, candidînd cu o platformă care renunța la pasivism și la refacerea autonomiei Transilvaniei.

Sfîrșitul formal al pasivismului în viața politică românească a avut loc la Conferința Partidului Național din 1905. Delegații în majoritatea lor au votat pentru participarea la apropiatele alegeri în Parlamentul ungar și pentru folosirea tuturor mijloacelor constituționale disponibile pentru atingerea țelurilor lor. Le-au formulat în cereri de recunoaștere a românilor ca „individualitate politică" și de acordare a unor garanții legale pentru „dezvoltarea lor etnică și constituțională". Astfel, ei au înlocuit ideea principatului istoric al Transilvaniei cu autonomia națională pentru toate zonele locuite de români, în care cereau să fie administrați, judecați și educați de către români în limba română.

Promotorii autonomiei naționale au căzut de acord că federalismul era cadrul constituțional potrivit pentru dezvoltarea acesteia. Cel mai cunoscut plan românesc a fost cuprins în cartea lui Aurel Popovici, *Die Vereiningten Staaten von Gross-Österreich*, publicată în 1906. La acea dată, federalizarea Monarhiei Habsburgice devenise un loc comun pentru politicienii români. Iuliu Maniu, unul dintre fruntașii Partidului Național și deputat în Parlament, vorbind în numele conducerii partidului, a declarat în Parlament în 1906 că fiecare naționalitate avea dreptul să se dezvolte în conformitate cu propriile sale calități înnăscute. El a cerut o restructurare politică a Austro-Ungariei pentru a asigura cadrul necesar de dreptate și libertate, dar a făcut aluzie și la ceea ce ar putea conduce în cele din urmă ideea de autonomie națională. El a propus ca românii din Ungaria să-și coordoneze luptele politice cu cele duse de românii de pretutindeni, întrucît slujeau cu toții o singură idee — românismul. Această idee, era el sigur, nu va putea fi niciodată alterată de granițele politice și geografice.[12] În mod semnificativ, el nu a făcut nici o referire la autonomia Transilvaniei.

La acea vreme, românii formau cea mai cuprinzătoare minoritate etnică din Ungaria. Potrivit recensămîntului din 1900, ei numărau 2 784 726 de persoane, sau 16,7 la sută din totalul populației Ungariei, fără Croația, iar în 1910 cifra ajunsese la 2 932 773, sau 16,2 la sută. În unele comitate din Transilvania, românii constituiau mase compacte: în 1900, 90,2 la sută din populația Făgărașului și 84,7 la sută din numărul total de locuitori ai comitatului Hunedoara erau români.

[12] Iuliu Maniu, *Discursuri parlamentare (29 maiu–31 iulie 1906)*, Blaj, 1906, pp. 76–77; *Revista politică și literară*, 1/1, septembrie, 1906, pp. 3–4.

Societatea românească de la mijlocul secolului al XIX-lea pînă la izbucnirea Primului Război Mondial a rămas covîrșitor rurală. În 1900, 87,4 la sută, iar în 1910, 85,9 la sută, din numărul românilor din Ungaria își obțineau veniturile în special din agricultură. Dintre aceștia, micii proprietari de pămînt formau marea majoritate: 55 la sută posedau între 5 și 20 de iugăre, iar 23,1 la sută aveau mai puțin de 5 iugăre (1 iugăr = aproximativ 1/2 hectar). În general, productivitatea lor era slabă, iar nivelul de trai era în consecință scăzut, din cauza terenurilor necorespunzătoare, metodelor agricole depășite și lipsei de credite. Suprapopulația a reprezentat, de asemenea, o problemă serioasă, dat fiind că industrializarea și urbanizarea erau prea puțin dezvoltate pentru a da de lucru forței de muncă excedentare de la sate. O soluție pentru mulți agricultori era emigrarea, la care au recurs pe scară largă după 1904. Între 1908 și 1913, 87 000 de români, sau 19 la sută din numărul total de emigranți din Ungaria, au părăsit țara. Majoritatea erau muncitori agricoli, iar principala lor destinație a fost Statele Unite, cu toate că un număr important dintre ei se duceau în România. Emigrația, totuși, a avut un efect redus în privința suprapopulației și a dezvoltării agriculturii. La cealaltă extremitate a scării sociale, numărul proprietarilor de pămînt cu peste 50 de ha era mic — nedepășind 1 200 la începutul secolului. Un studiu statistic în optsprezece județe din Transilvania și Ungaria, avînd o populație românească considerabilă, consemnează 876 de moșii de peste 50 de ha, în comparație cu 4 854 moșii din aceeași categorie, aparținînd altor naționalități decît cea română. Acestea din urmă, în plus, erau în general mult mai mari decît gospodăriile românilor.[13] Cu toate că suprafețele de teren aflate în posesia țăranilor și a proprietarilor mijlocii de pămînt români au crescut, în primul rînd pe seama proprietarilor mijlocii de pămînt maghiari, care au fost nevoiți să-și vîndă pămînturile din cauza datoriilor, structura fundamentală a proprietății funciare din Transilvania nu s-a schimbat. Nu exista o clasă de mari moșieri români.

Populația urbană românească era redusă. Cu toate că a crescut de la 82 000 (3,4 la sută din numărul total al românilor din Ungaria) în 1880 la 134 000 (4,5 la sută) în 1910, este evident că deplasarea populației de la sat la oraș în acest interval de treizeci de ani a fost modestă. Puțini țărani erau atrași de oraș, în parte ca urmare a faptului că nu aveau calificările cerute de piață și, pe de altă parte, pentru că industria era puțin dezvoltată în zonele locuite de români. În 1910, populația românească a principalelor

[13] Acațiu Egyed, „Structura proprietății funciare în Transilvania la sfîrșitul veacului al XIX-lea", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, t. 17, 1974, pp. 136–153.

oraşe din Transilvania era încă mică: Braşov (28,7 la sută), Sibiu (26,3 la sută) şi Cluj (12,4 la sută).[14]

Clasa mijlocie românească forma o pătură socială subţire. Doar 3,6 la sută din românii din Ungaria erau angajaţi în industrie, transporturi şi comerţ în 1910. Majoritatea erau mici întreprinzători sau meşteşugari şi proprietari individuali de prăvălii, ce depindeau de piaţa locală. Nu exista o burghezie industrială românească, demnă de acest nume. De pildă, în Ungaria, în 1904, erau 6 411 întreprinzători mari şi mijlocii şi industriaşi germani şi unguri, cu mai mult de cinci angajaţi, şi 338 de alte naţionalităţi, dar, printre aceştia din urmă doar treizeci şi opt erau români. Românii cu pregătire superioară sau angajaţi în serviciul public, numiţi adesea „intelectuali", deşi puţini, formau pătura de frunte a societăţii româneşti. Numărul lor total a crescut lent de la 9 972 în 1890 la 11 538 în 1910. În acest din urmă an, cele mai cuprinzătoare categorii le formau preoţii (3 979), învăţătorii (3 117) şi cele 1 394 de persoane din administraţia locală. În plus, erau 370 de avocaţi şi 314 medici. Toţi la un loc reprezentau circa 3 la sută din populaţia românească din Ungaria, iar fruntaşii Partidului Naţional Român se recrutau dintre aceştia.

Dezvoltarea economică accelerată, cunoscută de Ungaria începînd cu anii '70 a avut un efect relativ redus asupra zonelor locuite de către români. Dezvoltarea industrială şi agricolă din Transilvania rămînea în urma celei din părţile occidentale ale Ungariei. Zonele româneşti se menţineau în tiparele unei economii tradiţionale. Doar o dată cu începutul secolului s-a observat o mutaţie semnificativă către formele moderne de producţie, marcată de dezvoltarea industriei metalurgice şi a industriei carbonifere în Hunedoara şi de o mare infuzie de capital austro-ungar, german sau din alte ţări europene. Dar timpul a fost prea scurt pînă la declanşarea războiului mondial pentru ca efectele acestor schimbări să se facă simţite în structura societăţii româneşti.

Absenţa unei mari burghezii şi ponderea nesemnificativă a marilor moşieri ca o categorie socială a făcut ca societatea românească să cunoască doar un număr relativ redus de antagonisme de clasă. Mai curînd, principalii adversari ai ţărănimii şi micii burghezii româneşti erau burghezia şi moşierimea maghiară. Clasa mijlocie românească se afla relativ aproape de ţăranul român, pentru că mulţi dintre membrii săi părăsiseră satul doar cu o generaţie sau două în urmă. Într-un anumit sens, toţi românii puteau rămîne, astfel, strîns uniţi împotriva „străinului".

[14] *Magyar statisztikai közlemények*, NS 27, 1909, pp. 121, 129; 64, 1924, pp. 130–133.

În afară de viața politică, fruntașii români acordau o mare atenție dezvoltării economice. Îi mîhnea înapoierea pe care o observau în fiecare sector al activității economice românești, pentru că nu aveau nici o îndoială că nereușita realizării unui progres economic va sugruma dezvoltarea politică și culturală și va arunca pe români într-o condiție de perpetuă inferioritate față de maghiari și germani. Convinși că o economie viabilă putea fi organizată doar pe o bază națională, românii au încercat să creeze o agricultură românească, o industrie românească și bănci românești.

Majoritatea conducătorilor români recunoșteau agricultura drept fundament al vieții lor economice naționale. Cîțiva credeau chiar că românii erau un popor eminamente agrar și erau sortiți să rămînă ca atare. Dar toți erau de acord cu privire la situația în general deplorabilă a agriculturii românești. Considerau că aceasta avea cauze multiple: suprapopularea zonelor rurale, fragmentarea gospodăriilor țărănești, lipsa de credite avantajoase, analfabetismul larg răspîndit și absența oricărei organizări în rîndurile țărănimii. Soluțiile propuse de ei concordau cu respectul lor de clasă mijlocie pentru lege și pentru proprietatea privată. Cereau îmbunătățirea învățămîntului rural cu accent pe instruirea agricolă practică și susțineau cooperativele de credit și asociațiile agricole de întrajutorare. Dar se fereau să pledeze pentru o reformă radicală, precum împărțirea marilor moșii, chiar a celor aparținînd maghiarilor, și împărțirea terenurilor celor ce aveau puțin pămînt sau chiar deloc. Se temeau de o distrugere a producției și a ordinii sociale și, în afară de aceasta, idealul lor era producătorul mijlociu independent, care ar forma coloana vertebrală a mișcării naționale. Totuși, nu putea să le scape faptul că problema pămîntului era o problemă națională, deoarece majoritatea proprietăților mari și mijlocii se afla în mîinile maghiarilor.

Recunoscînd primatul agriculturii ca o problemă vitală și urgentă, cea mai mare parte a conducătorilor români erau convinși că în cele din urmă industrializarea și urbanizarea vor constitui cheia dezvoltării națiunii române. Ei au perceput drept cauză fundamentală a înapoierii economice românești absența industriei în zonele locuite de români și vedeau din ce în ce mai mult industrializarea drept o soluție a problemei agrare și bază a unei puternice mișcări naționale. Pentru moment, ei și-au stabilit țeluri modeste. Au hotărît să se bazeze pe forțele românești și de aceea și-au concentrat energiile asupra dezvoltării meșteșugurilor. La începutul secolului, respingînd ideile sămănătoriste venite din România, referitoare la influența nefericită a capitalismului și a orașului, și-au stabilit, drept cele mai urgente sarcini economice, crearea unei puternice clase mijlocii românești, „cea mai dinamică clasă a societății moderne", și românizarea orașelor din Transilvania.

Pînă la izbucnirea Primului Război Mondial, conducătorii români au făcut doar progrese moderate în mobilizarea resurselor economice ale conaționalilor lor. Cele mai mari reușite le-au repurtat în domeniul bancar și al creditelor. Între înființarea, în 1872, a primei bănci importante românești, „Albina", și Primul Război Mondial, au fost deschise 274 de bănci. Majoritatea erau mici și-și limitau activitatea la agricultură: cumpărarea și vînzarea de pămînt și acordarea de credite țăranilor și proprietarilor de gospodării mijlocii. Ele i-au ajutat pe români să achiziționeze pămînt din moșiile maghiare, atunci cînd erau scoase în vînzare și au contribuit la multe acțiuni culturale românești; în același timp, directorii acestora insistau că băncile lor trebuiau să facă afaceri și nu puteau, ca atare, să-și dedice resursele doar operelor de binefacere și sprijinirii cauzei naționale, o poziție care îi nemulțumea profund pe oamenii politici și pe intelectualii români. În orice caz, rolul băncilor românești în viața financiară generală a Ungariei era deosebit de modest. În 1900, din cele 1 030 de bănci aflate în zonele locuite de români, doar 81 erau deținute de români, iar tranzacțiile financiare ale băncilor românești reprezentau numai 1,2 la sută din cele realizate de către toate băncile din Ungaria.[15]

Efortul de a așeza agricultura românească pe o bază instituțională puternică a fost în cea mai mare parte lipsit de succes. Mai mulți intelectuali au înființat asociații pentru ameliorarea agriculturii și au încercat să-i implice pe țărani în activitatea lor. O primă organizație importantă de acest fel a fost Reuniunea Română de Agricultură, creată la Sibiu în 1888. De la 84 de membri, cît a avut inițial, a ajuns la 1 119 în 1914. Ea răspîndea publicații cu privire la noile metode agricole, furniza semințe de foarte bună calitate și animale de reproducere, patrona conferințe și cursuri speciale pe teme agricole și ajuta la organizarea unor cooperative de credit. Principalii beneficiari ai tuturor acestor acțiuni au fost țăranii mai înstăriți. Majoritatea covîrșitoare a țăranilor nu avea nici instruirea și nici resursele materiale necesare pentru a lua parte la acestea. Mulți intelectuali și-au pus și ei speranțele în cooperative ca soluție practică, imediată, a problemei agrare. În afara cooperativelor de credit, au fost încercate, după 1900, și alte forme de asociere, în special cooperativele de consum și de producție. Dar numărul lor a rămas nesemnificativ, mai ales pentru că promotorii lor nu aveau cunoștințe antreprenoriale și nu puteau insufla altora spiritul cooperatist.

---

[15] Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, Sibiu, 1936, pp. 26–59, 98–100.

Biserica Ortodoxă şi Biserica Unită au rămas bastioane importante ale mişcării naţionale, în ciuda asumării conducerii acesteia de către clasa mijlocie şi de către intelectuali. Ele erau, într-un anumit sens, singurele instituţii naţionale pe care românii le aveau şi, potrivit prevederilor Legii Naţionalităţilor din 1868 şi ale altor legi adoptate la începutul perioadei dualismului, acestea şi-au păstrat în mare măsură autonomia administrativă şi controlul asupra învăţământului românesc, prin intermediul şcolilor confesionale elementare şi secundare. Dar epoca episcopului Andrei Şaguna, puternicul conducător naţional între Revoluţia de la 1848 şi Compromisul de la 1867, era de domeniul trecutului. Intensificarea politicilor de asimilare duse de guvernul ungar în anii '80 şi '90 au plasat în defensivă clerul ambelor biserici. Acesta nu mai putea conta pe intervenţia Vienei în favoarea lor, iar legile privitoare la şcoli şi indemnizarea suplimentată a preoţilor de către guvern, în special, i-au făcut din ce în ce mai dependenţi de administraţia de stat. Totuşi, influenţa bisericilor a rămas puternică la sate, iar mulţi preoţi erau tot atît de devotaţi mişcării naţionale, pe cît erau vocaţiei lor religioase. În 1910, credincioşii se ridicau la 1 798 669 ortodocşi şi la 1 333 512 uniţi.

Politica naţionalităţilor dusă de guvernele ungare ce s-au succedat între 1880 şi 1914 nu a reuşit să-şi atingă scopul — asimilarea românilor. Aceştia au opus o rezistenţă extraordinară integrării în straturile mai largi ale societăţii ungare. Religia era unul dintre obstacole. Românii erau ortodocşi sau uniţi, tradiţiile lor istorice şi culturale fiind astfel diferite de acelea ale maghiarilor. Erau într-o măsură covîrşitoare agricultori şi îşi păstraseră aproape intacte obiceiurile şi credinţele lor tradiţionale săteşti. Erau astfel apăraţi împotriva forţei de asimilare a oraşelor din regiunile industriale centrale, care serviseră drept „topitorii de maghiarizare" pentru cei veniţi din regiuni mai puţin dezvoltate. Rata înaltă a analfabetismului printre ţăranii români se dovedea şi ea un impediment în calea asimilării, întrucît contactele lor cu o cultură mai cosmopolită erau mult reduse. Aceste bariere „naturale", într-un sens, îi izolau pe români de comunitatea ungară mai numeroasă. Burghezia şi muncitorimea industrială românească, păturile sociale cele mai susceptibile asimilării, erau puţin numeroase şi nu aveau contacte largi cu clasele maghiare corespunzătoare. Cercurile bancare şi intelectuale, care aveau de a face în mod regulat cu lumea afacerilor şi autorităţile administrative ungare, foloseau în majoritatea lor limba maghiară în rezolvarea treburilor lor, dar rămăseseră ataşate mişcării naţionale. De o importanţă enormă în capacitatea românilor de a rezista maghiarizării a fost faptul că au reuşit să-şi păstreze relativ intactă autonomia bisericilor şi a şcolilor lor. Astfel ei îşi aveau propriile lor şcoli elementare şi

medii, institute pedagogice şi seminarii, toate dispunînd de un corp profesoral românesc şi folosind ca unică sau principală limbă de predare româna. Cu toate acestea, limba maghiară îşi făcea drum încet-încet printre români. De exemplu, numărul românilor care o cunoşteau a crescut de la 5,7 la sută în 1880, la 12,7 la sută în 1910. Politica oficială de maghiarizare trebuie însă considerată un eşec.

În ciuda deceniilor de suspiciune şi ostilitate provocate de politica naţionalităţilor dusă de guvern, existau încă români şi maghiari care credeau că era nu numai posibil, ci şi de dorit un fel de înţelegere între Partidul Naţional şi guvernul ungar. Venirea la putere a unui nou guvern în 1910 a oferit ocazia unor negocieri. István Tisza (1861–1918), şeful Partidului Naţional al Muncii, care repurtase o victorie impresionantă în alegerile din iunie, şi prim-ministru din 1913 pînă în 1917, a considerat că a venit momentul pentru o rezolvare cuprinzătoare a chestiunii româneşti (şi a problemei naţionalităţilor din Ungaria, în general). Ţelul său principal, totuşi, era consolidarea statului ungar, şi nu acela de a da satisfacţie minorităţilor. În opinia sa, viitorul Ungariei ca stat suveran depindea de viabilitatea neîntreruptă a sistemului dualist şi de menţinerea Austro-Ungariei ca putere europeană de mare importanţă. I se părea indiscutabil că un *modus vivendi* între Guvernul ungar, pe de o parte, şi români şi slavi, pe de altă parte, ar promova aceste scopuri prin asigurarea liniştii interne şi consolidarea structurilor constituţionale existente. În consecinţă, o astfel de demonstraţie a forţei interioare şi a coeziunii statului ar descuraja tendinţele iredentiste din rîndurile minorităţilor română şi sîrbă şi ar convinge cele două regate vecine, român şi sîrb, cît de iluzorii puteau fi speranţele lor de a-şi satisface ambiţiile teritoriale pe seama Ungariei. În sfîrşit, aşa cum vedea el desfăşurarea procesului, o Austro-Ungarie puternică ar spori prestigiul Triplei Alianţe şi ar scoate o dată pentru totdeauna România şi Serbia din orbita Rusiei pentru a le transfera în cea a Austriei.

Cu toate că scopul lui Tisza era o pace generală cu toate naţionalităţile, el a hotărît să-şi concentreze eforturile asupra românilor, întrucît îi considera cheia oricărei rezolvări trainice. Ei l-au impresionat prin mai buna organizare politică în raport cu cea a sîrbilor şi prin mai marea rezistenţă la asimilare decît a slovacilor. Erau, în plus, minoritatea cea mai numeroasă din Ungaria. Astfel, dacă puteau fi atraşi în curentul principal al vieţii publice, el era convins că ar putea avea un rol crucial în dezvoltarea Ungariei. Dar dacă rămîneau înstrăinaţi, atunci, se temea el, rolul lor n-ar putea avea decît „consecinţe negative". Ceea ce îl deranja cel mai mult era tocmai faptul că românii nu participau deplin la viaţa politică şi socială a Ungariei. După părerea sa, ei reprezentau principalele obstacole în calea asimilării:

credinţele lor ortodoxă şi unită îi ţineau deoparte şi împiedicau romanocatolicismul ungar să-şi exercite influenţele „normale", aşa cum o făcuse asupra slovacilor; marea masă a populaţiei era agricolă şi rurală, în timp ce clasa mijlocie comercială şi industrială — orăşenii cei mai expuşi influenţelor cosmopolite — era puţin numeroasă şi provincială. Tisza era stînjenit deopotrivă de relaţiile Partidului Naţional cu oamenii politici de la Bucureşti, precum şi de puternicul sentiment de solidaritate naţională care-i unea pe românii dintr-o parte şi alta a graniţelor; toate acestea la un loc, gîndea el, reprezentau ameninţări potenţiale la adresa integrităţii teritoriale a Ungariei. Totuşi, el sesiza o legătură specială între maghiari şi români. Privea cele două popoare ca aliaţi fireşti, care timp de veacuri se regăsiseră alături în apărarea reciprocă împotriva „ameninţării slave", în special împotriva „planurilor panslavismului" rusesc. Cu toate că pretinsa ameninţare rusească la adresa Europei Răsăritene era o tactică convenabilă pe care ambele părţi urmau să o folosească pentru a obţine concesii, ideea maghiarilor şi românilor ca „o insulă într-o mare slavă", aşa cum am văzut, avusese o lungă şi nu lipsită de importanţă istorie în secolul al XIX-lea.

Ca atare, pentru Tisza, principalele sarcini imediate erau stăvilirea tendinţelor de înstrăinare şi integrarea elementelor de frunte din societatea românească în structura vieţii politice şi sociale ungare. El şi-a îndreptat atenţia către cercurile de afaceri şi intelectuale, precum şi către clerul înalt, socotind că acestea erau mult mai susceptibile să cedeze atracţiilor societăţii moderne decît compactele mase rurale patriarhale. Era sigur că o dată cîştigate păturile educate, ţărănimea se va alinia şi ea cu repeziciune, întrucît, dată fiind natura în mare măsură nediferenţiată a societăţii româneşti, antagonismele de clasă de-abia dacă existau. El nu era mai puţin conştient decît conducătorii români de faptul că, atunci cînd se manifestau antagonismele de clasă, ele asmuţeau de obicei ţărănimea şi mica burghezie românească împotriva moşierimii şi marii burghezii maghiare, consolidînd prin aceasta antagonismul naţional.

Pentru a-şi atinge scopurile, Tisza intenţiona să asculte doleanţele românilor şi să acorde concesii modeste. Dar nu a şovăit niciodată în adeziunea sa la principiile fundamentale care îi călăuziseră pe toţi predecesorii săi. Devoţiunea sa faţă de ideea Ungariei ca stat naţional şi hotărîrea sa de a menţine supremaţia politică ungară ca garanţie a unităţii acelui stat reprezintă cheia pentru înţelegerea modului în care a abordat problema românească (şi problema naţionalităţilor în general).

Conducătorii români erau dornici să intre în dialog cu Tisza, dar erau extrem de sceptici cu privire la posibilitatea unei apropieri autentice, întrucît propriile lor obiective erau diametral opuse eforturilor lui Tisza de con-

solidare a caracterului maghiar al Ungariei. Principalul purtător de cuvînt al românilor era Iuliu Maniu (1873–1953), care își datora poziția de frunte în Partidul Național apărării neobosite a aspirațiilor românești la autonomie și devotamentului său față de democrația politică. Propriul său țel (și acela al majorității colegilor săi din Comitetul Executiv al Partidului Național) era autonomia națională. După părerea lui, federalizarea Monarhiei Habsburgice era cea mai bună cale de a o realiza. Dar el a mers dincolo de chestiunile de organizare politică pentru a cere schimbări în chiar structura politică și socială a Ungariei, considerînd că aceasta avea nevoie de o reformă drastică. El credea, în primul rînd, că introducerea votului universal era esențială. Dreptul tuturor cetățenilor la vot, în mod liber, i se părea cheia soluției chestiunii naționalităților în general, deoarece aceasta ar fi asigurat fiecărui grup etnic reprezentarea proporțională în parlament și i-ar fi dat posibilitatea fiecăruia dintre ele să se organizeze pe o bază autonomă în acele zone în care constituia majoritatea populației.[16]

În septembrie 1910, conducătorii Partidului Național au prezentat poziția lor favorabilă negocierilor într-un memorandum adresat primului-ministru Károly Khuen-Hedervàry și lui Tisza. Făcîndu-se ecoul ideilor lui Maniu, ei s-au concentrat asupra unui singur țel — autonomia națională. Memorandumul nu mai avea un lung preambul cu privire la justificările istorice și juridice ale revendicărilor lor ce însoțea documentele anterioare de acest fel. În schimb, autorii lui au mers direct în miezul problemei. Ei cereau: (1) autonomie politică — dreptul de a organiza și conduce un partid politic pe aceeași bază ca toate celelalte partide din țară; introducerea sufragiului universal sau, dacă acest lucru nu era posibil imediat, să se pună capăt abuzurilor electorale și să se lărgească categoriile celor cu drept la vot; crearea unui număr de 50 de circumscripții electorale românești; (2) autonomie administrativă — numirea de funcționari români în zonele locuite de români și folosirea limbii române în toate organele administrative și judecătorești ce aveau contact direct cu cetățenii; (3) autonomie pentru Biserica Ortodoxă și pentru Biserica Unită — administrarea treburilor interne în conformitate cu normele garantate de legea civilă și ecleziastică, precum și sprijinul financiar al statului în aceeași proporție în care era acordat bisericilor protestante; (4) autonomia învățămîntului — dreptul bisericilor și al comunităților de a înființa și întreține școlile elementare; folosirea limbii române ca limbă de predare în toate școlile urmate de către elevi români; construirea pe spezele statului a unui

[16] „Declarațiuni asupra chestiunilor actuale politice: un interviev cu dl. Dr. Iuliu Maniu", în *Revista politică și literară*, 3/4–6, 1910, p. 112.

număr de trei şcoli medii în zonele locuite de români, avînd româna ca limbă de predare; înfiinţarea unei secţii româneşti la Ministerul Învăţămîntului şi al Cultelor; şi (5) autonomie economică — asigurarea unor subsidii regulate din partea statului pentru dezvoltarea zonelor locuite de români.[17]

Această rundă de negocieri nu a mers mai departe. Cu toate că Tisza a fost de acord cu sprijinul de stat pentru bisericile, şcolile şi întreprinderile economice româneşti, el a refuzat să recunoască românii ca entitate politică distinctă, cu drept de reprezentare proporţională la toate nivelurile administraţiei. Tisza a respins şi votul universal şi a insistat ca limba administraţiei şi a instanţelor judecătoreşti să fie cea maghiară, cu toate că a fost de acord ca româna să poată fi folosită, ca înlocuitor, la nivel local. El părea chiar dornic, în principiu, să le permită românilor să aibă propria lor organizaţie politică, dar nu a făcut nici o referire la vreun rol al Partidului Naţional. Românii au considerat ca nesatisfăcător răspunsul lui Tisza. Adoptînd poziţia lui Maniu, ei au hotărît în noiembrie 1910 să suspende negocierile, pînă cînd se va ivi o „schimbare substanţială" în atitudinea guvernului faţă de români şi pînă cînd acesta le va acorda „garanţiile instituţionale" pentru existenţa lor naţională.

O nouă rundă de negocieri a început în ianuarie 1913 şi a ţinut, cu întreruperi, pînă în februarie 1914. La prima întîlnire între fruntaşii Partidului Naţional Român şi Tisza, la 21 ianuarie, au fost trecute în revistă ideile lui Tisza cu privire la viitorul relaţiilor ungaro-române. Tisza a susţinut din nou ideea că cele două popoare erau aliaţi fireşti şi că ele trebuie să se afle alături de germani pentru a preîntîmpina expansiunea Rusiei. Ca urmare, argumenta el, un puternic stat naţional maghiar era cea mai bună garanţie nu numai pentru o dezvoltare culturală şi economică liberă a românilor din Ungaria, dar şi pentru independenţa Regatului României. Cu toate că modul său de exprimare era conciliant, el le-a oferit interlocutorilor săi puţine elemente concrete care să-i facă să renunţe la rezervele pe care le aveau. A respins drept nefondată acuzaţia că guvernul urmărea o politică de maghiarizare, recunoscînd doar că fuseseră comise cîteva abuzuri accidentale, care urmau să fie îndreptate. Cu toate că şi-a exprimat bunăvoinţa de a conlucra cu Partidul Naţional în îndeplinirea unor scopuri reciproc avantajoase, el a lăsat să se înţeleagă că îndată ce vor fi satisfăcute doleanţele românilor, raţiunea existenţei partidului va înceta. La despărţire, el le-a cerut românilor să-i dea în scris o nouă listă a dezideratelor lor.

[17] Ioan Mihu, *Spicuiri din gîndurile mele*, Sibiu, 1938, pp. 159–164.

Două zile mai tîrziu, la 23 ianuarie, Maniu şi Vasile Goldiş (1862–1934), respectat sociolog, cu contacte largi printre intelectualii maghiari, i-au prezentat lui Tisza un memorandum în unsprezece puncte. Se plasa pe acelaşi teren ca şi demersurile anterioare, dar accentua ideea autonomiei: limba de instruire pentru elevii români, atît în şcolile de stat, cît şi în cele confesionale, la toate nivelurile, să fie româna; în zonele locuite de „mase compacte" de români, limba folosită în administraţie să fie româna, iar administratorii să fie români; influenţa politică a românilor să fie garantată prin vot universal, secret şi direct şi prin asigurarea pentru români a unei şesimi din locurile din camera inferioară a parlamentului, corespunzător procentajului de români în totalul populaţiei Ungariei.[18]

Tisza a răspuns la 7 februarie. El a respins fără ezitare ideea împărţirii administrative a ţării pe criterii de naţionalitate şi aceea că românii trebuie să fie administraţi şi judecaţi de către români. Poziţia sa faţă de limba administraţiei a fost similară. Diminuarea rolului limbii maghiare în viaţa de stat i se părea a fi „incompatibilă" cu evoluţia Ungariei în cursul celor patruzeci de ani anteriori. În ceea ce priveşte reforma electorală, el a insinuat că o „rotunjire" a circumscripţiilor electorale în favoarea românilor ar fi posibilă, dar numai în contextul unei înţelegeri cu caracter general. Lucrurile au ajuns astfel într-un impas şi prin consimţământ reciproc discuţiile au fost suspendate la 16 februarie.

În toamna anului 1913, în procesul de pace au intervenit noi elemente, întrucît chestiunea românească din Ungaria căpătase o importanţă crescîndă în relaţiile internaţionale. În primul rînd, s-au făcut presiuni din partea Vienei şi a Bucureştilor asupra lui Tisza şi asupra Partidului Naţional Român, cerîndu-li-se să-şi rezolve diferendele, în interesul păcii şi stabilităţii regionale. De partea austriacă, arhiducele Franz Ferdinand, moştenitorul tronului, şi colaboratorii săi, în special ministrul austro-ungar în România, contele Ottokar Czernin, au folosit toată influenţa de care dispuneau pentru a păstra legăturile României cu Dubla Monarhie şi cu Tripla Alianţă. Ambii erau convinşi că unul dintre principalele obstacole în calea bunelor relaţii dintre cele două ţări era nemulţumirea îndelungată a naţionalităţii române din Ungaria. Czernin a slujit cu multă îndemînare cauza unei apropieri între guvernul român şi cel ungar. La sosirea sa la Bucureşti, a fost şocat să descopere măsura ostilităţii manifestate de opinia publică faţă de Dubla Monarhie. Efectul pe care l-a avut asupra politicii guvernului român larg-răspîndita indignare publică faţă de presupusa maltratare a românilor din Ungaria nu fusese, după părerea sa, departe de a ajunge

[18] Biblioteca Academiei Române, Bucureşti, Arhiva Valeriu Braniştе, III, 2 a–c.

dezastruos pentru Austria. Pînă şi Regele Carol, care rămăsese ferm în ataşamentul său faţă de alianţa cu Puterile Centrale, şi un număr de politicieni de frunte progermani nu-şi mai puteau permite să ducă în mod deschis o politică de prietenie cu Austro-Ungaria. Pentru a dezamorsa starea de ostilitate şi suspiciune şi a reface relaţiile de prietenie între Dubla Monarhie şi România, el a cerut să nu fie cruţat nici un efort în vederea pacificării românilor din Ungaria. Problema era urgentă. Se temea că o întîrziere ar încuraja pur şi simplu amplificarea mişcării iredentiste pe ambele versante ale Carpaţilor, ceea ce ar fi făcut ca orice discuţie cu privire la o apropiere să fie pur teoretică. Aşa cum stăteau lucrurile, raporta el în decembrie 1913, alianţa între România şi Austro-Ungaria „nu făcea nici cît hîrtia pe care era scrisă", iar în cazul unei crize, monarhia nu putea conta pe sprijinul militar al României.[19]

Czernin l-a informat în mod regulat pe Franz Ferdinand despre situaţia de la Bucureşti şi a pledat pentru intervenţia sa personală atît la Viena, pentru a contracara opoziţia faţă de un acord ungaro-român, cît şi la Bucureşti, unde se bucura de o oarecare influenţă, pentru a convinge guvernul să descurajeze intransigenţa manifestată de Partidul Naţional. Eforturile lui Franz Ferdinand par să fi avut un oarecare efect la Bucureşti, întrucît un acord între Tisza şi Partidul Naţional coincidea cu obiectivele de politică externă urmărite atît de Rege, cît şi (pentru moment) de către opoziţia liberală. Arhiducele pare chiar să fi influenţat şi politica Budapestei, convingîndu-l pe Tisza (prin intermediul lui Berchthold, ministrul de Externe al Imperiului) să sporească de la douăzeci şi patru la douăzeci şi şapte numărul de circumscripţii electorale ce urmau să le fie acordate românilor.

Negocierile dintre Tisza şi Partidul Naţional s-au încheiat în februarie 1914. Sarcina de a explica respingerea propunerilor lui Tisza de către partidul său i-a revenit lui Iuliu Maniu. Aşa cum vedea el lucrurile, cauza imediată a eşecului negocierilor fusese insistenţa lui Tisza de a se menţine caracterul naţional maghiar al statului ungar. În ultimă analiză, se plîngea Maniu, acesta nu a reuşit să reconcilieze interesele legitime ale unui stat unitar cu tot atît de legitimele strădanii ale diverselor grupuri etnice de a-şi păstra caracterul naţional şi de a-şi continua dezvoltarea politică, economică şi culturală. Refuzul său de a admite că Ungaria era un stat multinaţional şi afirmarea de către acesta că ungurii erau singurii creatori şi susţinători ai statului, care nu puteau fi „degradaţi" la nivelul celorlalte naţionalităţi, goliseră de orice substanţă reală concesiile sale. Într-un stat

[19] *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, VII, Viena, 1930, pp. 611–612, 628.

în care Constituția plasa un popor deasupra tuturor celorlalte nu putea exista egalitate autentică între naționalități; nu puteau fi decît concesii acordate persoanelor și grupurilor, precum drepturi lingvistice, în situații excepționale și după bunul plac al guvernului la putere. În consecință, argumenta Maniu, de-a lungul întregilor negocieri, Tisza nu făcuse nici o încercare de a modifica structura constituțională existentă și de a asigura instituțiile politice și juridice necesare pentru garantarea pe vecie a drepturilor minorităților. În aceste condiții, conchidea el, Partidul Național nu putea accepta oferta lui Tisza, nu-și putea schimba programul și nu putea consimți la rolul pasiv ce i se rezervase.[20]

Negocierile dintre Tisza și Partidul Național Român au fost simptomatice pentru impasul în care se aflau „națiunile stăpînitoare" și naționalitățile din Austro-Ungaria după 1890. În ambele jumătăți ale Dublei Monarhii, fie în Cisleithania, în cazul relațiilor austro-italiene sau austro-cehe, fie în Transleithania, în cazul relațiilor ungaro-croate sau ungaro-române, se putea discerne o incompatibilitate similară între eforturile unei părți de a spori puterile autorității centrale și ale celeilalte de a extinde această autoritate pînă la limită în interesul autodeterminării naționale.

Problema între Tisza și români, într-un anumit plan, era centralism contra federalism. Dacă această dispută ar fi rămas strict constituțională, s-ar fi putut găsi o soluție viabilă. Maniu și colegii săi, la urma urmei, nu erau revoluționari care să caute răsturnarea ordinii sociale și politice din Ungaria. Mai curînd, așa cum arătau tratativele lor cu Tisza, se pronunțau pentru o schimbare treptată, prin lărgirea instituțiilor politice și economice democratice. Ei nu pot fi caracterizați nici ca iredentiști. Atîta vreme cît exista speranța federalizării monarhiei, Maniu și aderenții săi erau pregătiți să accepte o rezolvare a aspirațiilor lor în cadrul frontierelor existente. Tisza însuși nu era potrivnic unui compromis; a mers mai departe decît predecesorii săi prin realizarea unei serii de concesii care ar fi putut să-i integreze pe români (și mai tîrziu pe celelalte minorități) în textura generală a societății ungare.

În ultimă analiză, negocierile dintre Tisza și fruntașii români au eșuat pentru că ambele părți începuseră să se convingă că nu era vorba de concesii politice obișnuite sau de un retuș constituțional, ci că era în joc însăși supraviețuirea națională. Pentru Tisza, țelul suprem era desăvîrșirea procesului de edificare a statului național ungar; pentru români, era asigurarea exprimării libere a spiritului național. La acest nivel, compromisul era

[20] *Românul*, 6/19 februarie 1914.

de neconceput. Nici o parte nu-şi putea subordona „fiinţa" celeilalte şi, cu atît mai puţin, preocupărilor „mai simple" ale Vienei şi ale Bucureştilor. În consecinţă, întrucît Tisza şi românii urmăreau idealul statului naţional, terenul intermediar între asimilarea naţionalităţilor şi dezintegrarea Ungariei istorice a dispărut treptat.

BUCOVINA

Structura socială şi preocupările economice ale românilor din Bucovina, pe care Austria o răpise Moldovei în 1774, erau asemănătoare cu cele ale românilor din Transilvania. Agricultura stătea la baza amîndurora. Dar meşteşugurile, comerţul şi activitatea bancară s-au dovedit comparativ puţin dezvoltate, iar clasa mijlocie şi intelectualii erau mai puţin numeroşi şi mai puţin uniţi decît corespondenţii lor din Transilvania.

Între 1880 şi Primul Război Mondial, populaţia românească a crescut cu o rată medie de 10 la sută pe deceniu. În 1880, ea număra 190 005 persoane sau 33 la sută din totalul provinciei, în 1910 fiind de 273 254 persoane (34 la sută). În aceste trei decenii, românii au încetat să fie cea mai numeroasă populaţie a provinciei, fiind depăşiţi de către ruteni. Majoritatea copleşitoare a românilor (88 la sută în 1910) erau dependenţi de agricultură pentru a-şi cîştiga existenţa. Practic, toţi erau mici gospodari, posedînd mai puţin de 5 ha. Deşi primiseră în 1848 titluri pentru pămîntul pe care-l lucrau şi, ca atare, nu mai erau obligaţi să plătească dijmă sau să presteze zile-muncă pentru moşier, erau nepregătiţi pentru o viaţă economică independentă şi la sfîrşitul secolului multe gospodării au fost pierdute sau erau împovărate de datorii. Majoritatea gospodăriilor o scoteau cu greu la capăt pe loturi de mai puţin de 5 ha, considerate suprafaţa minimă necesară pentru satisfacerea modestelor necesităţi ale unei familii de cinci persoane. Metodele tradiţionale şi, în general, neproductive folosite în agricultură le ofereau doar o mică speranţă de îmbunătăţire a situaţiei lor. Bucovina era, de asemenea, teritoriul unor mari proprietăţi: 63 de mari moşieri (3 la sută din total) aveau moşii de peste 2 000 ha (30,2 la sută din întreaga suprafaţă agricolă).[21] Dar numai o fracţiune din acestea se mai afla în mîinile descendenţilor boierilor moldoveni.

Populaţia urbană românească era puţin numeroasă, iar clasa mijlocie, ca atare, slabă. Doar aproximativ 12 la sută din români trăiau în oraşe şi

[21] I. E. Torouţiu, *Poporaţia şi clasele sociale din Bucovina*, Bucureşti, 1916, pp. 414–416; V. M. Botuşanski, *Stanovişce i klasova borotba selianstva Pivnicinoi Bukovinî v period imperializmu*, Kiev, 1975, pp. 52–73.

tîrguri importante, dar după 1900 acest procent a sporit treptat. Cifrele disponibile pentru Cernăuți, capitala provinciei, sînt edificatoare: în 1900, românii reprezentau 14,3 la sută din populație (9 400 din 65 767), iar în 1910, 15,7 la sută (13 440 din 85 458).[22] Dar atît la Cernăuți, cît și în provincie în ansamblul ei, românii constituiau doar o foarte mică parte a celor angajați în ocupații tipic urbane. În 1910, doar 3,82 la sută erau activi în industrie și afaceri (din 10,41 la sută la nivelul întregii populații), 2,23 la sută în comerț și transporturi (9,38 la sută în total) și 2,86 la sută în serviciile publice și diverse profesiuni (4,29 la sută în total). În toate aceste categorii, românii ocupau în general pozițiile mai joase. Ca număr erau depășiți de germani și evrei. În provincie, luată ca întreg, în 1910, de exemplu, erau 444 negustori români față de 8 642 evrei și 1 226 de alte naționalități și 737 meșteșugari români (față de 5 091 evrei și 3 494 de alte naționalități). În Cernăuți, erau doar 12 negustori români (față de 1 269 evrei și 121 de alte naționalități) și 44 meșteșugari (față de 1 481 evrei și 615 de alte naționalități). Cifrele pentru aproape toate celelalte orașe sînt similare. În profesiunile intelectuale, românii erau numeroși în învățămîntul elementar și secundar: 850 români erau învățători și profesori, dintr-un total de 2 248. Dar erau numai 11 avocați români (față de 136 evrei și 14 de alte naționalități) și 14 medici români (față de 136 evrei și 28 de alte naționalități).[23]

Politicienii și intelectualii români erau doritori să pună capăt la ceea ce ei considerau a fi stagnarea economică a propriului popor. Erau mînați în parte de nevoia resimțită de a crea o clasă mijlocie care, în calitatea sa de cea mai dinamică forță a societății, putea conduce, potrivit lor, pe români spre o lume modernă. Ei au înființat cîteva bănci, asociații meșteșugărești și magazine de vînzare cu amănuntul, dar asemenea întreprinderi au avut puțin succes, în principal din cauza lipsei de experiență a personalului românesc și a concurenței copleșitoare din partea unor întreprinderi cu tradiție, conduse de indivizi aparținînd altor naționalități. Numărul cooperativelor de credit a sporit după 1900, dar acestea aveau puțini membri și doar o sumă modestă de bani destinată împrumuturilor. Societatea Meseriașilor Români din Cernăuți și Suburbii, înființată în 1907, cu scopul de a-i încuraja pe tinerii români să se apuce de meserii, pare să fi contribuit doar cu puțin la creșterea numărului meseriașilor români. Cooperativa de desfacere cu amănuntul, Prăvălia Română, creată în 1905 pentru ca banii

[22] *Österreichische Statistik*, 63/1, 1902, p. 124; Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina*, p. 61.

[23] *Österreichische Statistik*, 3/1, 1916, pp. 160–162; 3/10, 1916, pp. 223–227: Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina*, pp. 142–168, 190–193, 237, 302, 311–316, 393.

cheltuiţi de români să rămînă în mîini româneşti şi fabricile de cherestea înfiinţate de politicienii români pentru a permite românilor să profite de înfloritoarea industrie bucovineană a lemnului au eşuat din lipsă de administrare eficientă.

Activitatea politică printre românii din Bucovina nu a dobîndit niciodată aceeaşi coeziune şi aceeaşi intensitate ca în Transilvania.[24] Nu a existat un echivalent, cu excepţia numelui, al Partidului Naţional din această din urmă provincie. Se puteau distinge două principale curente politice în anii '60 şi '70. Primul, reprezentat de aşa-numiţii Centralişti, se pronunţa în favoarea amalgamării teritoriilor disparate ale monarhiei habsburgice într-un stat unificat, bazat în esenţă pe principiile iluminismului, îmbrăţişate de Iosif al II-lea. Condus de fraţii Hurmuzaki, care au jucat un rol proeminent în mişcarea românilor de la 1848, Centraliştii includeau majoritatea boierilor români şi mulţi intelectuali, dar, întrucît ei se pronunţau pentru egalitatea românilor, rutenilor şi germanilor în administraţia civilă, în treburile bisericeşti, în învăţămînt, ei erau nepopulari printre naţionaliştii români. Cel de-al doilea curent, Federaliştii, sau Autonomiştii, pe de altă parte, era compus din acei nobili şi intelectuali care subliniau caracterul istoric românesc al Bucovinei şi doreau să menţină identitatea separată a acesteia. Un timp, aceştia au prevalat în viaţa politică locală, dar după ce liberalii germani au venit la putere în Austria, la sfîrşitul anilor '60, Centraliştii, aliaţi cu liberalii germani din Bucovina, cîştigau de obicei alegerile locale şi provinciale. Nici Centraliştii, nici Federaliştii nu au format un partid politic. Neîncrezători în masa ţărănimii şi în clasa mijlocie ce se năştea şi manifestînd doar un mic interes faţă de problemele acestora, ambele grupuri preferau să trateze direct cu autorităţile provinciale. Spre deosebire de Transilvania, unde autorităţile ungare descurajau participarea românească în administraţie, în Bucovina serviciile publice erau deschise românilor la cel mai înalt nivel. De exemplu, Eudoxiu Hurmuzaki, un sprijinitor al ideii statului austriac, a fost *Landeshauptmann* de la 1864 la 1874, iar Alexandru Petrino, un mare moşier şi conducător al Centraliştilor, a fost ministru al Agriculturii în guvernul provincial în anii 1870–1871.

Ultimele două decenii ale secolului au fost martorele a diverse încercări de stabilire a unei organizări politice viabile. Un progres semnificativ l-a reprezentat fondarea „Concordiei", în 1885, de către Ioan Bumbac, profesor de limba şi literatura română la un gimnaziu din Cernăuţi. Ne-

[24] Teodor Bălan, *Procesul Arboroasei, 1875–1878*, Cernăuţi, 1937; Constantin Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina, 1775–1918*, Cernăuţi, 1926, pp. 144–163; 205–211; Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus*, Graz, 1965, pp. 59–75.

mulțumit de dominarea treburilor românești de către „aristocrați", așa cum îi numea pe frații Hurmuzaki, acesta și cîțiva suporteri căutau să realizeze o nouă asociere a clasei mijlocii, în scopul de a trezi interesul în rîndul marii mase a populației pentru viața politică națională și de a-i insufla o preocupare pentru binele comun. Scopul lor era armonia națională, care urma să fie dobîndită prin reconcilierea între boieri și țărani, între preoți și intelectuali. Se bucurau de sprijinul *Revistei politice*, apărută bilunar, la Suceava, între anii 1886 și 1891, și care a fost prima publicație politică românească după interzicerea de către autorități a gazetei *Bucovina* în urma Revoluției de la 1848. Editorii ei reprezentau o nouă forță în viața politică a României, intelectualii, care aparțineau clasei mijlocii rurale și urbane. Cu toate că nu s-au alăturat nici unui partid, neliniștea lor privind apatia politică a românilor, combinată cu opoziția lor față de centralismul austriac, i-a pus în legătură strînsă cu fondatorii „Concordiei". În 1892, elemente politice disparate — membri ai „Concordiei", Centraliști și puținii Federaliști care mai rămăseseră — au proclamat solidaritatea națională a tuturor românilor din Bucovina și s-au organizat într-un Partid Național. Noua organizație s-a pronunțat pentru menținerea autonomiei Bucovinei și pentru „individualitatea istorică și politică" și a cerut consolidarea elementului românesc prin rapida extindere a școlilor românești și prin introducerea limbii române în administrația civilă și în instanțele judecătorești. *Gazeta Bucovinei*, pe care „Concordia" o înființase la Cernăuți în 1891, a devenit organul noului partid. Dar reconcilierea și unitatea au fost de scurtă durată. Oameni mai tineri, fervenți naționaliști, în frunte cu Iancu Flondor (1865–1924), un mare moșier, au preluat conducerea partidului. Au plasat partidul pe un nou făgaș, acordînd mai multă atenție nevoilor țăranilor și vorbindu-le într-o limbă pe care o puteau înțelege. Această încercare de a ralia toate elementele societății la cauza națională a fost urmărită prin noul organ al partidului, *Patria* (1897–1900), care a fost editat de către transilvăneanul Valeriu Braniște. Un alt element s-a adăugat vieții politice în 1900, atunci cînd Aurel Onciul, un avocat și înalt funcționar în serviciile publice austriece, a fondat Partidul Democrat. Deși a insistat asupra apărării puternice a intereselor naționale ale românilor, el s-a arătat în principal preocupat de chestiunile sociale. El însuși cercetase condițiile de trai ale țăranilor, iar acum îi încuraja să formuleze revendicări sociale și economice și încerca să organizeze învățătorii. Colaborarea cu alte naționalități i se părea esențială, dacă urma să se producă o adevărată reformă socială și, ca atare, s-a aliat el însuși cu rutenii și evreii într-un soi de coaliție țărănisto-liberală. Cultivarea de către acesta a unor relații bune cu toate grupurile etnice și loialitatea sa față de Austria l-au adus inevitabil în conflict cu Partidul Național. Alte cîteva formațiuni

politice şi-au făcut apariţia o dată cu începutul secolului. Partidul Social-Democrat Român din Bucovina, constituit în 1906 şi condus de George Grigorovici (1871–1950), deputat în parlamentul austriac în anii 1907–1918 şi editor al organului de partid *Lupta* (1906–1910), s-a bucurat de un electorat restrîns şi a urmărit o acţiune politică şi socială moderată. Iancu Flondor, continuu în căutarea unor noi mijloace de transmitere a puternicelor sale sentimente naţionaliste, a prezidat Partidul Creştin Social Român între 1908 şi 1910. Prima raţiune a existenţei sale a fost coordonarea activităţilor acelor naţionalişti care priveau pe evrei drept principala ameninţare la adresa caracterului românesc al provinciei.

Biserica Ortodoxă, ridicată la rangul de Mitropolie în 1873, a avut o contribuţie importantă la viaţa culturală românească, prin sprijinul pe care l-a acordat şcolilor şi învăţătorilor şi prin Facultatea de Teologie de la Universitatea din Cernăuţi, fondată în 1875. Din cauza caracterului său multinaţional, Biserica nu a putut servi mişcarea naţională românească cu tot atîta devoţiune cum a făcut-o în Transilvania. Rutenii cereau posturi în administraţia bisericească şi o împărţire a veniturilor bisericii potrivit numărului lor. Românii, pe de altă parte, se străduiau să păstreze caracterul naţional românesc al Bisericii, dar cu succes din ce în ce mai mic în faţa schimbărilor demografice şi a înclinaţiei Curţii de la Viena de a realiza un compromis.[25] Intenţiile Curţii au devenit clare în 1912, cînd a impus numirea unui vicar episcopal rutean, în mod tradiţional succesorul Mitropolitului. Primul Război Mondial a pus capăt procesului de înţelegere.

Învăţămîntul românesc a făcut progrese constante, deşi lente, începînd cu anii '60. Numărul şcolilor româneşti, cel puţin la nivel elementar, şi numărul elevilor români în toate tipurile de şcoli au crescut, iar procentul ştiutorilor de carte s-a mărit. Dar în Bucovina şcoala nu era bastionul naţionalităţii, aşa cum a fost în Transilvania. În primul rînd, Biserica Ortodoxă a avut mult mai mică influenţă asupra învăţămîntului decît Biserica Ortodoxă şi Biserica Unită în Transilvania. Cu toate că Biserica Ortodoxă din Bucovina a obţinut în 1850 dreptul de a supraveghea învăţămîntul românesc, atunci cînd Galiţia şi Bucovina au fost separate din punct de vedere administrativ, guvernul Bucovinei a preluat în 1869 conducerea învăţămîntului primar. Limba a lucrat, de asemenea, împotriva menţinerii unui sistem şcolar exclusiv românesc. Puterea de pătrundere a limbii germane la toate nivelurile învăţămîntului, în mod special în învăţămîntul secundar, în Universitate, şi marele număr de şcoli „mixte" (germano-române şi ruteano-române) au diluat în mod semnificativ conţinutul naţional

[25] Ion Nistor, *Istoria Bisericii din Bucovina*, Bucureşti, 1916, pp. 161–197.

al instruirii primite de către elevii şi studenţii români. Germana îşi datora preponderenţa în învăţământ şi în viaţa culturală statutului său de limbă oficială a provinciei, iar spectaculoasa creştere a populaţiei germane de la 8 la 22 la sută din total, între 1857 şi 1900, a asigurat o bază demografică solidă pentru folosirea ei pe scară largă.

Învăţământul românesc era cel mai promiţător la nivelul elementar. În 1900, din 312 şcoli primare, 115, adică 37 la sută, erau româneşti (137 erau rutene, 28 germano-române, 6 germano-rutene şi 23 germane). În 1908, numărul unor asemenea şcoli crescuse la 492, din care 169 (34 la sută) româneşti, 199 rutene, 82 germane şi restul mixte. Situaţia la nivelul învăţământului secundar şi universitar era mult mai puţin încurajatoare pentru români. Din cele patru gimnazii în funcţiune în 1899, nici unul nu era românesc. Doar gimnaziul din Suceava, care fusese fondat în 1860, cu sprijinul financiar al Fondului Bisericii Ortodoxe, avea secţii paralele, română şi germană. Din totalul de 2 152 de elevi de gimnaziu, 576 (27 la sută) erau români. Aceştia nu reuşeau să ţină pasul cu dezvoltarea învăţământului secundar de după sfîrşitul secolului. În 1908, cei 844 de elevi de gimnaziu români reprezentau doar 22 la sută din totalul elevilor de gimnaziu (3 853), cu toate că, în 1906, se înfiinţase un gimnaziu românesc la Cernăuţi. În două dintre cele mai importante şcoli profesionale din provincie, prezenţa românească era neglijabilă. În 1908, nu exista nici un elev român printre cei 123 înscrişi la Kaufmännische Fortbildungschule din Cernăuţi, iar dintre cei 111 elevi de la Staatsgewerbeschule din acelaşi oraş, doar unul era român. Dar, în cea de-a treia, Fachschule für Holzarbeitung, condusă în cea mai mare parte de către români, 58 din cei 66 de elevi erau români. Cea mai importantă instituţie românească de învăţământ superior continua să fie Seminarul Teologic Ortodox, care, în anul 1875, fusese încorporat în nou înfiinţata Universitate din Cernăuţi, ca Facultate de Teologie, dar limba de predare era germana, cu excepţia cursurilor de practică teologică, la care puteau fi folosite româna şi ruteana. Mai tîrziu a fost înfiinţată o catedră de istoria limbii române şi au fost introduse cursuri facultative de istoria românilor. În 1903, 125 de români, adică 23 la sută din corpul studenţesc şi majoritatea celor înscrişi la Facultatea de Teologie, frecventau universitatea.[26] Toate aceste date nu erau prea liniştitoare pentru acei conducători români care încercau să trezească şi să întărească conştiinţa naţională în rîndurile mai largi ale populaţiei şi să creeze o viguroasă clasă mijlocie. Ei se plîngeau amarnic de germanizare,

[26] *Österreichische Statistik*, 3/2, 1884, p. XXI; 62/1, 1902, pp. 38–39 şi partea a II-a, 1903, pp. XXII–XLVI, pp. 38–40; 91/2, 1910, pp. 44–45, 110–111, 122–123, 148–149, 214–227.

dar, de fapt, şcoala românească din Bucovina era mai puţin ameninţată de acţiunile guvernului decît în Transilvania.

Politicienii şi intelectualii se străduiau să mobilizeze resursele literare şi culturale pentru a încuraja dezvoltarea unei naţiuni avînd conştiinţa de sine.[27] Cea mai importantă organizaţie a lor a fost Societatea pentru Literatura şi Cultura Română în Bucovina. Începîndu-şi activitatea în 1865, aceasta a urmărit diverse scopuri: a publicat propriile ei organe de presă, *Foaia* (1865–1869) şi *Aurora Română* (1881–1884), pentru a încuraja crearea unei literaturi moderne şi pentru a promova o limbă naţională literară, „eternul simbol al individualităţii poporului român"; a acordat burse pentru elevii şi studenţii români la gimnaziile din Cernăuţi şi Suceava şi la universităţile din Viena şi Lemberg; a sprijinit înfiinţarea unei catedre de limba şi literatura română la Universitatea din Cernăuţi; a folosit tipografia achiziţionată în 1897 pentru a publica cărţi în limba română în toate domeniile cunoaşterii, inclusiv manuale şcolare, ziare şi reviste. În afara acestor acţiuni specifice, societatea a slujit drept loc de întrunire pentru intelectualii români, adunările sale anuale devenind un forum naţional în care se puteau expune public toate problemele ce afectau românii din Bucovina.[28] Activitatea Societăţii a fost secondată de organizaţiile studenţeşti, cea mai importantă dintre acestea fiind Arboroasa, asociaţia studenţilor români de la Universitatea din Cernăuţi. Asociaţia avea un caracter naţionalist şi, din momentul în care membrii ei au luat parte la activităţi politice, a fost dizolvată în 1877, la numai doi ani de la înfiinţare. Succesoarea acesteia, Junimea, care şi-a luat numele după prestigioasa societate de la Iaşi, angajîndu-se în activităţi similare, a avut o viaţă mai lungă, din 1878 pînă în 1914. Din 1903 pînă la Primul Război Mondial, membrii săi au publicat influenta revistă *Junimea literară*, care urma programul *Sămănătorului* din Bucureşti. În afară de apărarea moştenirii culturale tradiţionale a românilor, ei au considerat ţăranul drept păstrător al individualităţii româneşti, iar în proză şi poezie ei au făcut din aceasta obiectul special al simpatiei lor.[29]

Două probleme i-au neliniştit, în mod special, pe naţionaliştii români între anii '90 şi Primul Război Mondial. Cea mai urgentă era chestiunea

[27] Există un material bogat referitor la activitatea culturală a românilor din Bucovina, însoţit de referinţe bibliografice utile în: Ionel Dîrdală, „Relaţiile culturale ale Bucovinei cu celelalte provincii româneşti", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 18, 1981, pp. 281–291.

[28] Vasile Curticăpeanu, *Die rumänische Kulturbewegung in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Bucureşti, 1966, pp. 40–46.

[29] Teodor Bălan, *Suprimarea mişcărilor naţionale din Bucovina pe timpul războiului mondial, 1914–1918*, Cernăuţi, 1923, pp. 168–169; Loghin, *Istoria literaturii române*, pp. 216–221.

ruteană, care îi făcea să le fie teamă de o „submersiune" a românilor în „propria lor provincie". Pericolul apărea mai mult decît evident în statisticile demografice. Pînă în anii '70, românii fuseseră mai numeroşi decît rutenii, dar recensămîntul din 1880 constata un număr relativ mai mic de români, raportul fiind de 239 690 la 190 005 în favoarea rutenilor, situaţie care s-a menţinut pînă la Primul Război Mondial. Numărul rutenilor a crescut în primul rînd datorită imigrărilor constante din Galiţia austriacă. Naţionaliştii români susţineau că românii erau singurii locuitori autohtoni din Bucovina şi acuzau autorităţile austriece că îi încurajau pe ruteni să emigreze şi că îi favorizau în dauna românilor, pentru a slăbi legăturile dintre provincie şi România.[30]

Cealaltă problemă majoră era iredentismul. Încă din anii '90, românii s-au simţit în defensivă — în cadrul bisericii faţă de ruteni, în învăţămînt şi serviciile publice faţă de germani, iar în viaţa economică faţă de evrei — şi făceau guvernul austriac răspunzător pentru situaţia lor precară. Îl acuzau că asmuţea o naţionalitate împotriva alteia, pentru a menţine dominaţia politică a germanilor. Totuşi, dovada unei politici conform principiului *divide et impera* este neconcludentă. Poate mai aproape de adevăr ar fi să considerăm oficialităţile austriece drept mediatori între naţionalităţile rivale. În preajma Primului Război Mondial, erau, de fapt, puţini români iredentişti, în pofida activităţii Ligii Culturale şi a diverselor personalităţi din România, precum Nicolae Iorga, care susţineau cu entuziasm unitatea politică a tuturor românilor. Absenţa unei puternice mişcări iredentiste trebuie atribuită în mare măsură relativei eficienţe şi integrităţi a aparatului administrativ, în special la alegeri, şi recunoaşterii de către acesta, indiferent cît de lipsit de entuziasm şi de inegal, a individualităţii şi aspiraţiilor diverselor naţionalităţi. Importantă, de asemenea, era dorinţa acestora din urmă, în ciuda marilor neînţelegeri dintre ele, să ajungă la un compromis. Această stare de lucruri contrastează puternic cu tratamentul aplicat naţionalităţilor în Ungaria în aceeaşi perioadă de timp.[31]

BASARABIA

În urma anexării Moldovei dintre Prut şi Nistru, adică a Basarabiei, în 1812, autorităţile ruseşti şi-au stabilit ca obiectiv pe termen lung integrarea

[30] *Rutenisarea Bucovinei şi causele desnaţionalisării poporului român*, de un Bucovinean, Bucureşti, 1904, pp. 330–373.

[31] Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung*, pp. 130–153.

provinciei în structura administrativă generală a imperiului. Cu toate că pentru o bucată de vreme au lăsat neatinse instituţiile şi legile acesteia şi au permis boierilor moldoveni să participe la cîrmuirea treburilor ei, guvernatorul, ca reprezentant al Ţarului, se bucura de puteri cu adevărat discreţionare. Perioada de „autonomie" a luat sfîrşit în 1828, cînd Basarabia a fost alipită Guvernămîntului general Novorossiisk şi au fost introduse instituţiile civile şi judecătoreşti, precum şi sistemul fiscal specifice administraţiei guberniilor ruseşti, rusa devenind limba oficială. Această administraţie, bazată pe modelele ruseşti, nu a luat în seamă tradiţiile autohtone şi a descurajat iniţiativa locală, românească, pînă în 1917. Periodicele tentative de reformă administrativă, ca acelea din timpul domniei lui Alexandru al II-lea (1855–1881), nu au schimbat trăsăturile de bază ale regimului. Introducerea zemstvelor în anii '60, de pildă, nu făcea decît să accentueze şi mai mult integrarea Basarabiei în structura administrativă generală a imperiului. Menite să sporească participarea locală la treburile civile în Basarabia, acestea erau conduse practic de către funcţionari ruşi şi de altă naţionalitate decît românii, aduşi din diverse părţi ale imperiului.

Rezistenţa românilor faţă de dominaţia rusă a fost sporadică şi ineficientă. Conducerea ar fi trebuit să se facă de către boieri, însă în momentul anexării şi în perioada autonomiei aceştia erau proruşi. În cele din urmă însă au început să se simtă stînjeniţi de faptul că „vechile obiceiuri şi legi" erau nesocotite şi că ei înşişi erau excluşi din administraţie sau trataţi ca simpli funcţionari. Au protestat, dar erau prea puţini la număr şi prea dezorganizaţi pentru a impresiona birocraţia rusă. Pe măsură ce se consolida stăpînirea rusească, vechea comunitate boierească se destrăma încet-încet întrucît erau făcuţi noi nobili, iar pămînturile din Basarabia erau date nobililor din afara provinciei. În 1911, din 468 de familii nobiliare din Basarabia, doar 138 erau româneşti. În orice caz, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aceştia din urmă fuseseră în mare măsură integraţi în societatea rusă, iar în ceea ce priveşte obiceiurile, atitudinile şi chiar limba, majoritatea acestora nu diferea, în esenţă, de nobilimea imperiului în general.

Masa populaţiei rurale a avut un contact direct mult mai mic cu funcţionarii guvernamentali decît nobilimea şi orăşenii. Satul tindea să-şi administreze treburile după legile şi practicile tradiţionale. Bătrînii satului îşi menţinuseră răspunderea pentru stabilirea şi strîngerea impozitelor şi decideau chiar cum trebuiau duse la îndeplinire celelalte instrucţiuni din partea autorităţilor guvernamentale. În administrarea justiţiei, sătenii evitau de obicei instanţele obişnuite de judecată, prezidate în calitate de judecători de către nebăştinaşi şi în care erau aplicate norme procedurale apar-

ţinînd legislaţiei ruseşti şi nu celei moldoveneşti. Ei rezolvau neoficial moştenirile şi alte cazuri civile, în conformitate cu obiceiul străvechi şi în propria lor limbă.

Anexarea Basarabiei a afectat profund compoziţia populaţiei. Cea mai izbitoare de-a lungul veacului de domnie rusească a fost descreşterea constantă a procentajului de români. Potrivit recensămîntului din 1817, 86 la sută din locuitori (419 420 din 482 630) erau români, în timp ce 6,5 la sută (30 000) erau ucraineni şi 4,2 la sută (19 130) evrei. În 1856, românii scăzuseră la 74 la sută (736 000 din 990 000), în timp ce ucrainenii şi evreii sporiseră la 12 şi, respectiv, 8 la sută. În 1897, 56 la sută (1 092 000 din 1 935 412) erau români, 18,9 la sută ucraineni şi ruşi, iar 11,7 la sută evrei. Aceste schimbări se datorau în primul rînd imigrării din provinciile vecine, promovată de către autorităţile ruseşti. Românii formau o majoritate covîrşitoare în centrul provinciei, dar în judeţele din nordul şi sudul îndepărtat al acesteia, erau depăşiţi ca număr de celelalte grupuri etnice.[32] De exemplu, în nord, în uezdul Hotin, 53,5 la sută din populaţie era ucraineană şi numai 23,8 la sută românească, iar în sud, în uezdul Akkerman, 26,7 la sută erau ucraineni, 9,7 la sută ruşi şi 16,4 la sută români. În centru, zonele rurale aparţineau românilor, în timp ce oraşele căpătau un caracter din ce în ce mai cosmopolit.

Marea majoritate a românilor (şi a populaţiei în general) era rurală şi depindea de agricultură pentru a-şi cîştiga existenţa. Ţăranii reprezentau clasa cea mai numeroasă a societăţii basarabene, iar dintre aceştia, cei mai mulţi erau, precum confraţii lor din Principatele Române, dependenţi din punct de vedere economic de moşieri înainte de emanciparea lor din anii '60. Nu posedau propriul lor pămînt, ci mai curînd lucrau unele loturi obţinute pe baza unui soi de arendă ereditară de la mînăstiri şi de la moşierii laici, în schimbul plăţii unui obroc şi al prestării barscinei. Spre deosebire de şerbii ruşi, totuşi, ei erau liberi, iar dreptul de a se deplasa a fost întărit în mod repetat de legislaţia din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Cu toate acestea, puterea şi influenţa moşierilor au limitat adesea exercitarea acestui drept, precum şi a altor drepturi. Răzeşii formau o altă categorie semnificativă a ţărănimii române din această provincie. În preajma emancipării iobagilor din 1861, aceştia reprezentau în centrul Basarabiei circa 12 la sută din populaţia rurală. Majoritatea mai erau încă mici gospodari independenţi, dar proprietatea lor constituise timp de jumătate de secol

[32] Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cernăuţi, 1923, pp. 288–289, 299–300, 303–304; Iakim S. Grosul şi Ilya G. Budak, *Ocerki istorii narodnovo hoziaistva Bessarabii (1861–1905 gg.)*, Chişinău, 1972, pp. 42–51.

obiectul atacului din partea boierilor şi a negustorilor. În 1861, boierii şi clasa mijlocie aduseseră sub controlul lor 90 000 de deseatine de pământ (1 deseatină = 1,09 ha), sau 40 la sută din totalul proprietăţii răzeşeşti. Astfel, aproximativ o treime dintre răzeşi îşi pierduseră pământul şi decăzuseră la nivelul ţăranilor dependenţi, iar gospodăria medie a unui răzeş se restrînsese de la 10 la mai puţin de 3 deseatine.

Reforma agrară din anii '60 a cunoscut în Basarabia un curs oarecum diferit faţă de cel din Rusia. Decretul de emancipare din 19 februarie 1861 a avut efecte minore în Basarabia, pentru că existau doar 12 000 de iobagi, majoritatea acestora fiind aduşi din Rusia şi angajaţi în ocupaţii neagricole. Mult mai important a fost Statutul din 14 iulie 1868, principalul act de reformă agrară pentru Basarabia, care viza structura proprietăţii funciare şi răscumpărarea pământului obţinut prin împroprietărire. Spre deosebire de procedura urmată în Rusia, pământul era acordat familiilor individuale şi nu comunelor, iar ţăranilor li se permitea să-şi transfere altora pământul alocat. Drept rezultat, ţăranii mai înstăriţi au devenit principalii beneficiari ai legii.[33]

Consecinţele pe termen lung ale acestor relaţii de proprietate privată au fost o stratificare socială mai mare la sate şi o dezvoltare mai rapidă a relaţiilor comerciale din agricultură decît în Rusia, unde comuna a rămas intactă. În Basarabia, micile gospodării ţărăneşti au devenit mai reduse şi mai puţin numeroase, în timp ce au crescut marile gospodării ţărăneşti. De exemplu, în 1877, gospodăriile de sub 5 deseatine reprezentau 37,6 la sută din total, însă în 1905 acestea vor ajunge la 56,9 la sută, un indiciu că ţăranii, în număr mare, îşi pierdeau cel puţin o parte din pământ. În aceeaşi perioadă, a crescut numărul gospodăriilor ţărăneşti de 15–20 de deseatine, de la 5 395 la 11 493, iar în 1905, existau 7 101 gospodării între 20 şi 300 de deseatine, în timp ce în 1877 nu fusese nici una. Diferenţele între suprafeţele de pământ ale diverselor gospodării erau cîteodată izbitoare. La o extremă se aflau moşiile nobililor, care mai reprezentau încă jumătate din întregul pământ deţinut în proprietate particulară la sfîrşitul secolului. Suprafaţa medie a unei moşii era de 600 de deseatine, dar cele mai mari, ca de pildă cea aparţinînd familiei Sturdza în uezdul Beltskii din centrul Basarabiei, se întindeau pe 20 000 de deseatine. La celălalt capăt, în 1905, 23 la sută din ţăranii Basarabiei nu aveau pământ deloc. Accentuarea continuă a caracterului comercial al agriculturii şi legile agrare intro-

[33] *Istoria narodnovo hoziaistva Moldavskoi SSR (1812–1917 gg.)*, Chişinău, 1977, pp. 107–114.

duse de către prim-ministrul Piotr Stolîpin între 1906 şi 1911 au accelerat aceste tendinţe.[34]

Populaţia urbană a Basarabiei a rămas redusă pe tot parcursul secolului al XIX-lea pînă la Primul Război Mondial. În 1912, doar 14,7 la sută din populaţie locuia la oraşe. Cel mai mare oraş era Chişinăul, principalul centru administrativ şi industrial, a cărui populaţie a crescut de la 87 000 în 1861 la 128 000 în 1915. Alte oraşe, ca de pildă Akkerman, Bender şi Izmail, îşi datorau creşterea din această perioadă în primul rînd comerţului şi funcţiilor lor de centre administrative locale, mai curînd decît industriei. Populaţia urbană era în mare măsură neromânească. În 1912, 37,2 la sută erau evrei, 24,4 la sută ruşi, 15,8 la sută ucraineni şi doar 14,2 la sută români. La Chişinău (100 500 locuitori în 1897), românii constituiau doar 17 la sută din populaţie, iar în următoarele două oraşe ca mărime, Bender (31 800) şi Akkerman (28 200), ei reprezentau 8 şi, respectiv, 0,8 la sută din populaţie.[35] Prezenţa modestă a românilor în meşteşugurile urbane, în comerţ, în rîndurile specialiştilor şi ale funcţionărimii explică acest procentaj scăzut. Cauza generală a acestei situaţii se regăsea în ritmul lent al industrializării şi în persistenţa caracterului neromânesc al oraşelor, ambele tinzînd să descurajeze migraţia în număr mare a ţăranilor români către zonele urbane.

În 1914, industria rămînea încă în cea mai mare parte închistată în limitele tradiţionale. Mecanizarea şi consolidarea întreprinderilor făcuseră progrese modeste, iar majoritatea muncitorilor erau angajaţi în mici fabrici şi ateliere. Producţia meşteşugărească pe scară mică îşi păstra vitalitatea datorită aprovizionării bogate cu materii prime agricole şi unei numeroase mîini de lucru ieftine, precum şi datorită slabelor mijloace de transport, care tindeau să descurajeze concurenţa din partea unor industrii ruseşti mai îndepărtate (şi mai dezvoltate). Prelucrarea alimentelor constituia cea mai mare ramură industrială. În 1897, aceasta utiliza 73 la sută din numărul total al muncitorilor şi reprezenta 86,8 la sută din valoarea întregii producţii industriale. Industria vinului şi a berii se situau pe locul al doilea. Numărul total al muncitorilor angajaţi în industrie la sfîrşitul secolului era în jur de 30 000. Mulţi erau ţărani localnici care aveau prea puţin pămînt sau chiar deloc pentru a-şi cîştiga existenţa. Mai erau şi meşteşugarii, dar un număr surprinzător de mare dintre aceştia, în special muncitorii cali-

[34] *Istoriia Moldavskoi SSR*, I, Chişinău, 1965, pp. 475–476, 486–497; Dmitrii E. Şemiakov, *Ocerki ekonomiceskii istorii Bessarabii epohi imperializma*, Chişinău, 1980, pp. 56–78.

[35] Viktor I. Jukov, *Goroda Bessarabii (1861–1900)*, Chişinău, 1975, pp. 32–53.

ficați, erau din afara Basarabiei. În 1902, 49,3 la sută din muncitorii d întreprinderile cu 6 pînă la 50 de angajați și 74,8 la sută din întreprind rile cu 50–500 de angajați proveneau din regiunile rusești și ucrainene.

Biserica Ortodoxă a rămas singura instituție autohtonă a românilor d Basarabia după anexarea acesteia de către ruși. Dar, întrucît administra politică rusească se consolida și întrucît integrarea noii provincii în c navaua generală a imperiului deveneau țelul ei, Biserica nu putea dev centrul sentimentului național românesc. Anexarea a întrerupt legătur Bisericii cu Mitropolia Moldovei. Ea a fost pusă sub jurisdicția Sfîntu Sinod de la Sankt Petersburg, care în 1813 a inclus cea mai mare parte Basarabiei în Eparhia Chișinăului. Cu toate că Biserica din Basarabia a îndeplinit același rol național ca Biserica din Transilvania, ea a fost centru de focalizare a activităților religioase și culturale moldovenești nivel parohial de-a lungul întregului secol al XIX-lea, care a pregătit d mul pentru mișcări sociale mai largi în perioada de criză de după 190

Aproape timp de un secol, pînă la PrimulRăzboi Mondial, Biserica d Basarabia a fost supusă unei neîncetate centralizări și rusificări. După 18 toți arhiepiscopii s-au străduit să pună administrarea Eparhiei în con danță cu regulamentele și practicile Bisericii Ruse. Caracteristice în sens acesta au fost acțiunile arhiepiscopului Irinarh Popov (1844–1858), c a dus la îndeplinire cu fidelitate programul lui Nicolae I de promovare conservatorismului ortodox, a loialității față de monarhul absolut și a ționalismului rus. Nu a ținut seama de români ca naționalitate sep dar a așteptat de la ei să se conformeze modelului rusesc la fel ca t celelalte popoare ortodoxe din imperiu și și-a rezervat deciziile în t chestiunile bisericești, ca principal reprezentant al Sfîntului Sinod d Sankt Petersburg. Sub oblăduirea sa, s-au depus eforturi mai mari d oricînd în vederea introducerii clerului rusesc în Biserica din Basar Candidații pentru toate posturile mai înalte din administrație, rector profesori de seminar, protopopi și preoți în parohiile mai mari, urbane ales, au fost aduși din Rusia, întrucît cunoșteau mai bine normele Bis Ruse și limba rusă, fiind ca atare mai nimeriți decît românii să ducă îndeplinire politica oficială. În parohiile rurale, unde trăiau majori credincioșilor români, continuau să slujească preoții locali, iar viața gioasă își urma tradiția. Popov ar fi introdus absolvenți ai seminarelor ști și aici, dar a recunoscut inutilitatea numirii unor preoți vorbitori limbă rusă în parohiile în care singura limbă cunoscută era româna. E confruntat astfel cu una dintre marile contradicții ale politicii oficia Basarabia: rusa era promovată în scopul legării sigure a provinci imperiu, dar acest zel atrăgea după sine neglijarea limbii autohtone, s

ra ce putea servi drept instrument al acestei politici în rîndurile masei largi a populației. Epoca de reforme de sub domnia lui Alexandru al II-lea nu a adus schimbări esențiale. Arhiepiscopul Pavel Lebedev (1871–1882) a continuat politica predecesorilor săi. A introdus numeroși membri ai clerului și ai administrației din afara Basarabiei, a declarat cunoașterea limbii ruse condiție pentru candidatura la preoție și a instruit preoții să țină registrele bisericești, inclusiv statisticile demografice, în limba rusă. Singura concesie importantă pe care autoritățile bisericești au făcut-o spiritului reformei din acea perioadă a fost inaugurarea, în 1868, a congreselor eparhiale ale clerului. Cu toate că aveau un caracter pur consultativ, ele au servit ca un forum în care preoții din întreaga Basarabie puteau discuta probleme de interes comun și de pe urma cărora s-a dezvoltat încet un sentiment de solidaritate. Efectele acțiunilor lui Popov și Lebedev erau amestecate. Era mai multă ordine ca înainte în administrație, dar majoritatea clerului și a credincioșilor de la țară a devenit din ce în ce mai izolată de conducerea Bisericii și a fost în mică măsură afectată de eforturile de reformă depuse de aceasta.

Centralizarea și rusificarea, atît de evidente în practicile administrative ale Bisericii, au guvernat deopotrivă și politica ei în domeniul învățămîntului și culturii. Începînd cu anul 1840, la seminarul teologic de la Chișinău, toate cursurile erau predate în limba rusă. În mod nesurprinzător, seminarul nu s-a dezvoltat. Preoții din parohii nu trimiteau decît puțini studenți, în parte pentru că o considerau o instituție străină și, pe de altă parte, pur și simplu, pentru că puțini români cunoșteau limba rusă.

Învățămîntul primar oblăduit de Biserică la sate a dat greș din aceleași motive. Aducîndu-și contribuția la reformele din timpul domniei lui Alexandru al II-lea, Biserica Ortodoxă rusă s-a angajat într-un program ambițios de înființare de școli în fiecare parohie. La mijlocul anilor '60, în Basarabia funcționau în parohiile rurale circa 400 de școli cu 7 000 de elevi, dar în 1880 mai rămăseseră doar 23. Principala cauză a acestei catastrofe pare să fi fost insistența autorităților bisericești ca predarea să se facă în limba rusă, o cerință fără rost, în măsura în care nici preoții, care în majoritatea satelor erau și învățători, nici elevii nu cunoșteau limba aceasta. Un efort de revitalizare a programului în 1884 a eșuat din aceleași rațiuni și datorită lipsei de fonduri necesare.[36] Congresul eparhial al clerului din 1894 a adus prima soluție viabilă problemei învățămîntului primar. A cerut consiliului școlar eparhial să se ocupe de tipărirea unor manuale potri-

[36] Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea subt ruși*, Chișinău, 1931, pp. 174–175.

vite, în ediții bilingve, ruso-române. Cu toate că nu s-a luat nici o măsură imediată, dezbaterea din cadrul congresului a fost semnificativă în sine. întrucît, pentru întîia oară de la începutul secolului, româna era considerată în mod serios limbă de predare în școli. Această idee a fost pînă la urmă preluată de către autoritățile bisericești, care au recunoscut cu neplăcere că nu-și puteau extinde influența în rîndurile masei populației rurale decît prin folosirea limbii vorbite în parohiile respective.

Alte inițiative culturale ale celor ce administrau Biserica în această perioadă au vădit o desconsiderare aparte a nevoilor locale. Tiparnița eparhială, înființată în 1814, în vederea asigurării cărților bisericești și a altor publicații în folosul românilor, în propria lor limbă, funcționa cu intermitențe. În anii '60, numărul de cărți bisericești publicate de aceasta scăzuse drastic. În 1861 a apărut un *Antologhion*, iar în 1862, un *Octoih*, ambele după texte tipărite anterior la Mînăstirea Neamț din Moldova, aprobarea de imprimare dîndu-se numai după ce acestea au fost comparate cu textele rusești pentru a se vedea dacă nu conțineau erori doctrinare. În orice caz, publicarea cărților în limba română era împotriva intereselor politicii oficiale cu privire la naționalități, iar în 1862, arhiepiscopul Serghei Liapidevski (1882–1891) a închis tipografia și i-a vîndut mașinile.[37]

Autoritățile ecleziastice au recunoscut că o folosire mai intensă a limbii române ar fi slujit cel mai bine interesele Bisericii și pentru aceasta ele au stimulat viața culturală a provinciei. În 1867, acestea au fondat *Kișinevskie eparhialnîie vedomosti* pentru a transmite populației largi informațiile oficiale și pentru a răspîndi sfaturi practice referitoare la datoriile pastorale și interpretările Sfintei Scripturi în rîndurile clerului parohial, atît în românește, cît și în rusește. Dar această publicație a rezervat de asemenea un spațiu considerabil istoriei bisericii locale, monografiilor sătești și folclorului. Către sfîrșitul secolului, au început să publice articole cu privire la probleme contemporane, în special în legătură cu mișcările schismatice din sînul Bisericii. Autoritățile ecleziastice și-au manifestat preocuparea pentru educația morală și religioasă a maselor populației, înființînd o societate misionară, Frățimea „Nașterea lui Hristos", în 1899. Aceasta a primit permisiunea de a publica broșuri cu conținut religios și cultural în limba română, cu sau fără texte paralele în limba rusă, și, în 1903, tirajul anual total al acestora ajunsese la 195 000 exemplare. Eparhia

[37] Cu privire la reducerea drastică a numărului și importanței publicațiilor românești, între 1862 și 1905, vezi Paul Mihailovici, *Tipărituri românești în Basarabia de la 1812 pînă la 1918*, București, 1941, pp. 119–178. Autorul nu furnizează nici o listă a publicațiilor între 1879 și 1894.

a patronat de asemenea Societatea Istorico-Arheologică Bisericească din Basarabia, care a început să funcţioneze în 1904 şi a cărei misiune principală a fost cercetarea istoriei Bisericii din Basarabia.

Revoluţia din 1905 şi concesiile politice care au urmat au afectat Biserica Ortodoxă din întreaga Rusie. În Basarabia, autorităţile bisericeşti au cedat spiritului vremii, acceptînd descentralizarea administrativă, ceea ce a permis sporirea rolului clerului şi a promis transformarea congresului consultativ al preoţilor într-un organ administrativ permanent. Conducerea Bisericii a acordat, de asemenea, o mai mare libertate de folosire a limbii române în viaţa religioasă de toate zilele, iar clerul, acum că majoritatea românească avea posibilitatea să acţioneze, a hotărît, la congresul său din 1905, ca preoţii de la sate să predice în limba română, iar aceasta să fie adăugată ca obiect de studiu în seminar, şi tipografia eparhială să fie reorganizată pentru a publica literatură religioasă, precum şi un ziar pentru masa de credincioşi.[38] Autorităţile bisericeşti au aprobat aceste propuneri, deoarece au recunoscut valoarea limbii române în îndeplinirea misiunii lor spirituale şi, în special, în combaterea propagandei revoluţionare în zonele rurale.

Aceste tendinţe de liberalizare nu au avut viaţă lungă. La fel ca şi în viaţa politică de după avîntul iniţial al vieţii parlamentare, Biserica Rusă a cunoscut o reacţiune. Aceasta s-a reflectat în Eparhia Chişinăului printr-o reafirmare a autorităţii episcopale. Arhiepiscopul Serafim Ciceagov (1908–1914) s-a alarmat de ceea ce el considera a fi tendinţe naţionaliste în sînul Bisericii din Basarabia şi a hotărît să concentreze în propriile sale mîini conducerea treburilor acesteia. El a încercat în special să reducă rolul congresului clerului la acela de organ pur consultativ, dar a descoperit că medierea acestuia devenise indispensabilă în raporturile cu clerul şi credincioşii din parohii.

Una dintre cele mai serioase ameninţări la adresa bisericii oficiale a venit din partea unei mişcări religioase fundamentaliste, cunoscută sub numele de inochentism, care a trecut graniţa Basarabiei venind de la Mînăstirea Balta din Podolia. Acolo, între 1909 şi 1911, un tînăr călugăr român, Inochentie, şi-a cîştigat renumele prin predicile sale în limba română şi prin alinarea suferinţelor bolnavilor. În scurt timp, Balta a devenit un loc de pelerinaj pentru mii de români din întreaga Basarabie, iar discipolii lui Inochentie i-au continuat misiunea la alte mînăstiri. Mesajul lui Inochentie era simplu şi clar: venise era Antichristului, iar sfîrşitul lumii şi Ziua Judecăţii de Apoi erau aproape şi era de datoria tuturor acelora

[38] Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia*, pp. 369–370.

care doreau să evite osînda veşnică să se reîntoarcă la stricta moralitate a începuturilor creştinismului.[39] Autorităţile bisericeşti, îngrijorate de agitaţia stîrnită de Inochentie în rîndurile credincioşilor de la ţară, l-au exilat într-o insulă din Marea Albă. La vremea morţii sale, în 1917, mişcarea lui se stinsese, dar vîlva provocată de aceasta este foarte semnificativă pentru mentalitatea lumii rurale. Reacţia manifestată de ţăranii români faţă de Inochentie a fost o expresie spontană a înstrăinării acestora de Biserica oficială, care nu reuşise să le satisfacă nevoile spirituale.

Viaţa intelectuală şi culturală românească în cea mai mare parte a perioadei de dominaţie rusă nu a cunoscut înflorirea. În afara absenţei unui patronaj puternic din partea Bisericii, cauza trebuie căutată în neglijarea deliberată a tuturor aspectelor culturii româneşti de către birocraţia rusă. Predarea limbii române în şcolile elementare şi secundare de stat a încetat în anii '60 şi '70, iar ultima carte şcolară de gramatică română, *Curs primitiv de limba română*, de Ioan Doncev, a fost publicată în 1865. În cei cincizeci de ani de dinaintea Primului Război Mondial, rusa era limba de predare în toate şcolile de stat. Caracterul străin al învăţămîntului public explică rata înaltă a analfabetismului în rîndurile românilor din provincie. În 1897, doar 10,5 la sută dintre bărbaţi şi 1,7 la sută dintre femei aveau ştiinţă de carte, cifre care nu s-au schimbat semnificativ pînă după 1918.

În aceste condiţii, literatura română din provincie a stagnat. La început, în deceniul imediat următor anexării de către Rusia, intelectualii din Basarabia menţineau contacte regulate cu Iaşii şi Bucureştii, continuînd astfel să participe la viaţa culturală românească. S-au remarcat cîteva personalităţi: Alexandru Hâşdeu (1811–1872), un spirit enciclopedic, care a fost atras de poezia populară moldovenească şi a scris nuvele cu subiecte istorice, şi Constantin Stamati (1786–1869), poet şi traducător care a îmbinat gusturile literare clasice cu spiritul patriotic al *Daciei literare* din Iaşi. Teodor Vîrnav (1801–1860), boiernaş, a scris o încîntătoare autobiografie, *Istoria vieţii mele*, primul volum de memorii din literatura română. Terminat în 1845, acesta era compus într-o proză simplă, directă, abundînd în expresii arhaice şi cuvinte ruseşti, care punctau scrierile boierilor basarabeni ai vremii. În a doua jumătate a secolului, pînă la Primul Război Mondial, s-au înregistrat puţine lucrări în domeniul beletristicii. Legăturile literare cu România erau ca şi întrerupte, iar în Basarabia nu se poate vorbi de curente literare sau de şcoli de critică.

O mişcare politică naţională românească sau chiar un partid politic nu au existat înainte de 1905, dar, în anul revoluţiei din Rusia, cîteva grupuri

[39] *Ibidem*, pp. 441–456.

disparate de boieri şi de intelectuali au fost îndemnate la acţiune. Au apărut două curente principale. Moderaţii, conduşi de către Pavel Dicescu, mare moşier, au înfiinţat Societatea pentru Cultura Naţională. Aceştia au pledat pentru introducerea limbii române ca limbă de predare şi ca obiect de studiu în şcolile de stat, dar se opuneau cu hotărîre reformelor care ar fi putut răsturna relaţiile sociale existente şi le-ar fi diminuat propria lor avere şi influenţă. Singurul lor succes a fost faptul că au reuşit să convingă zemstva guberniei, din care făcea parte Dicescu, să adopte o rezoluţie prin care se cerea predarea limbii române în şcolile primare.

Radicalii doreau să meargă mult mai departe. Aceştia erau mai ales studenţi, care organizaseră grupuri de discuţii în diversele universităţi ruseşti, pentru promovarea limbii române şi, în general, pentru consolidarea conştiinţei naţionale în rîndurile colegilor lor români. În 1905, s-au reîntors în Basarabia pentru ca, profitînd de noile împrejurări, să-şi promoveze cauza prin acţiune politică. Influenţaţi de diverse curente radicale ruse, mai ales de revoluţionarii socialişti şi de social-democraţi, au căutat nu numai drepturi naţionale, ci şi dreptate socială. Au profitat de noile legi de liberalizare a presei pentru a înfiinţa *Basarabia*, care şi-a început apariţia la 24 mai 1906, sub conducerea unui comitet editorial, în frunte cu Constantin Stere, care se grăbise să vină la Chişinău în sprijinul acţiunii reformatorilor împotriva ţarismului. În paginile acestei publicaţii revendicau recunoaşterea unui statut special pentru români, ca naţionalitate predominantă, şi acordarea autonomiei Basarabiei, în conformitate cu „caracterul său istoric tradiţional". În mod special, militau pentru introducerea limbii române în administraţia de stat şi în şcoli şi insistau ca românilor să li se permită să înfiinţeze asociaţii pentru promovarea nestingherită de către autorităţi a limbii şi culturii lor. Dar în acelaşi timp, spuneau limpede că nu căutau separarea de Imperiul Rus, dar că erau, de fapt, pregătiţi să acţioneze în comun cu toate popoarele lui pentru a stabili un regim democratic şi pentru a obţine depline drepturi politice şi civile pentru toţi cetăţenii, indiferent de naţionalitate sau de religie. Astfel uniţi, gîndeau ei, locuitorii Basarabiei puteau trece la abordarea importantelor probleme sociale şi economice, mai cu seamă a chestiunii agrare, pe care au plasat-o în fruntea programului lor de acţiune.[40]

Naţional-democraţii, cum au început să-şi spună intelectualii de frunte grupaţi în jurul revistei *Basarabia*, au realizat puţin, din cauza reacţiunii instalate în 1906 şi 1907. Alegerile pentru cea de-a doua Dumă în februarie

[40] P. Cazacu, *Moldova dintre Prut şi Nistru, 1812–1918*, Iaşi [f.a.], pp. 165–174; Nistor, *Istoria Basarabiei*, pp. 392–400.

1907 au consacrat o victorie categorică a candidaților de extremă dreaptă, care se opuneau atît reformei sociale, cît și concesiilor pentru minoritățile naționale. Noua administrație conservatoare a supus *Basarabia*, ce avea un caracter național și democratic fără echivoc, unor repetate confiscări, pînă cînd, în cele din urmă, aceasta și-a închis porțile după nouă luni de apariție. Acest eveniment a anunțat sfîrșitul acțiunii politice românești organizate în provincie. Din acest moment, pînă la 1917, mișcarea națională a lîncezit. Îi lipseau mijloacele financiare, organizarea și un număr semnificativ de persoane dispuse să facă sacrificii pentru o cauză care părea ca și pierdută.

6
ROMANTISM ŞI REALITATE

Modul în care se reflectă în operele literare evoluţia instituţiilor politice şi a structurilor economico-sociale, schimbările intervenite în climatul intelectual şi în sensibilităţile oamenilor constituie repere de nepreţuit pentru munca istoricului. Aşa cum s-a sugerat în capitolele precedente, România anilor dintre înscăunarea lui Carol I şi declanşarea Primului Război Mondial a cunoscut un proces neîntrerupt de industrializare şi urbanizare ce a zdruncinat în profunzime instituţiile cu vechi tradiţii şi modul de gîndire din societate. În controversele ce au apărut între apărătorii tradiţiei şi propovăduitorii inovaţiei, între apologeţii satului şi ai agriculturii şi cei ce pledau pentru o integrare şi mai accentuată în Europa, scriitorii nu erau simpli observatori, ci se regăseau adesea profund angajaţi de o parte sau de cealaltă a baricadei. Cu toate că mai presus de orice erau artişti, proza şi poezia lor sînt indicii clare ale direcţiei în care evolua viaţa socială şi intelectuală.

Literatura română a dobîndit contururile sale moderne în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Semnele schimbării erau multiple: limba literară a devenit mai suplă şi mai expresivă, pe măsură ce au apărut noi genuri, ca de pildă romanul, şi s-au impus noi curente, precum romantismul şi realismul. Creaţia literară a cunoscut — asemenea instituţiilor politice şi organizării economice — o sincronizare cu Europa apuseană. Cu toate acestea, scriitorii români nu au acceptat cu nici un preţ să renunţe la izvoarele autohtone de inspiraţie. Literatura populară, în special poezia, a constituit un ferment permanent, iar progresul neîntrerupt al realismului a stimulat atît prozatorii, cît şi poeţii să privească satul cu ochi mai critici decît înainte şi să-şi îndrepte privirea către oraş în căutarea unor noi şi mai complexe provocări artistice. Astfel, în mod paradoxal, cu cît scriitorii români realizau o mai strînsă comuniune cu Europa, arta lor se înrădăcina din ce în ce mai adînc în experienţa locală.

MOŞTENIREA ROMANTISMULUI

Spiritul paşoptismului — promovarea prin cultură a ţelurilor naţionale — a supravieţuit Revoluţiei de la 1848 pînă tîrziu în anii '60 ai secolului al XIX-lea. *Revista Română* (1861–1863), cea mai importantă gazetă a acelei perioade, a surprins perfect spiritul vremii[1]. Era naţională ca sentimente şi enciclopedică ca preocupări, iar editorii ei se străduiau să „grăbească progresul naţiunii române în toate domeniile importante ale efortului literar şi intelectual". Ca o complinire a aspectului său didactic, revista promova un romantism neostoit, ce reţinuse o mare parte din idealismul patriotic şi din conştiinţa paşoptiştilor. Cu toate acestea, alte curente literare şi puncte de atracţie intelectuală ce-şi făcuseră apariţia şi se impuseseră pe scena culturală treceau totuşi neobservate de către editorii revistei. Deosebit de pregnante printre acestea erau acele aspecte ale romantismului ce aveau să domine mai tîrziu viaţa intelectuală românească, şi anume, cultul satului neprihănit şi desfătarea oferită de misterele Orientului.

Un reprezentant tipic al paşoptismului post-1848 a fost poetul Dimitrie Bolintineanu (1819–1872). Înainte de Revoluţia de la 1848, ca şi mulţi alţi reprezentanţi ai generaţiei sale, Bolintineanu a studiat la Paris, la Collège de France, şi s-a alăturat asociaţiilor naţionale şi liberale, precum societatea „Frăţia", iar în primăvara anului 1848 s-a reîntors în ţară pentru a participa la revoluţie ca propagator al ideilor noi şi al instituţiilor democratice. Ca poet, s-a inspirat de la cele mai diverse izvoare. Era în egală măsură îndatorat elegiilor şi cîntecelor de dragoste ale predecesorilor lui, dar a subscris şi ideii că literatura trebuie să slujească ţelurile politice şi sociale. S-a aplecat astfel asupra poeziei epice, alegîndu-şi tematica din istoria naţională. Legendele istorice, ce evocau perioadele eroice ale veacului al XV-lea, se îngemănau perfect cu programul de mobilizare patriotică, promovat de *Dacia literară*, asigurîndu-i, în acelaşi timp, o mare popularitate.

După căderea guvernului provizoriu din Ţara Românească, în septembrie 1848, Bolintineanu a fost nevoit să-şi petreacă următorii zece ani în exil. Se retrage la Constatinopol şi întreprinde lungi călătorii în Orientul Mijlociu, vizitînd Palestina şi Egiptul.[2] De-abia acum îşi va găsi el adevărata vocaţie de poet al plăcerilor vizuale şi acustice. *Florile Bosforului* (1866), ce sugerează natura luxuriantă şi lîncezeala exotică, exprimă per-

[1] Stancu Ilin, „Revista Română", în Paul Cornea (ed.), *Reviste literare româneşti din secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1970, pp. 105–159.

[2] Teodor Vârgolici, *Dimitrie Bolintineanu şi opera sa*, Bucureşti, 1971, pp. 131–178.

fect temperamentul său moral. Prin muzicalitatea şi sensibilitatea cu care sînt surprinse splendorile luminii şi ale peisajului, versurile sale au întrecut ceea ce creaseră toţi predecesorii săi. Bolintineanu a fost cel care a adus marea şi peisajul exotic în literatura română, iar versurile sale molcome, de legănare domoală, şi stările de spirit languroase anticipează creaţiile poetice ale unui Alexandru Macedonski şi ale simboliştilor timpurii.

Alexandru Odobescu (1834–1895) desfide orice clasificare lesnicioasă. Clasicist prin formaţie şi arheolog prin vocaţie, Odobescu ţine cumpăna între romantismul civic al paşoptiştilor şi estetica clasicismului propovăduit de Junimea. El realizează astfel puntea de legătură între Mihail Kogălniceanu şi Titu Maiorescu, opera sa fiind de aceea adesea percepută ca o sinteză a celor două curente reprezentate de aceştia.[3] Propriul lui scris împrumută o varietate de forme. Numeroasele sale nuvele şi-au găsit izvorul de inspiraţie în istorie, iar întîiile lui reuşite literare rămîn „scenele istorice", *Mihnea-Vodă cel Rău* (1857) şi *Doamna Chiajna* (1860), plasate în secolul al XVI-lea. Odobescu a fost puternic influenţat de maniera romantică a lui Walter Scott şi a lui Victor Hugo, dar şi-a ales ca model nuvela istorică creată de Constantin Negruzzi.[4] A ştiut să păstreze culoarea locală şi limba cronicilor medievale, însă scrierile sale depăşesc cu mult limitele imitaţiei, autorul lor dovedind un remarcabil talent narativ şi simţ dramatic în reconstituirea personajelor şi a mediului social.

Odobescu a împărtăşit cu numeroşi contemporani ai săi admiraţia pentru folclor, pe care l-a socotit plin de „prospeţimea" şi „parfumul tinereţii", în stare să facă spiritul uman să renască. Precum mulţi dintre paşoptişti, a considerat producţiile folclorice anonime drept documente istorice şi psihologice capabile să scoată la lumină caracterul unei naţiuni şi a fost primul român care a cercetat moştenirea folclorului prin analiza textelor şi urmărirea paralelelor istorice între popoarele balcanice. Tot Odobescu a fost cel dintîi care a procedat la o interpretare originală a folclorului românesc, iar studierea *Mioriţei*, balada pastorală a morţii şi a vieţii de apoi, întreprinsă în 1861, a inaugurat discuţia cu privire la sensul acestei capodopere, ce nu a încetat să preocupe cărturarii şi scriitorii pînă în zilele noastre.[5]

---

[3] Şerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Tudor Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, vol. 1, Bucureşti, 1944, pp. 130–140.

[4] Tudor Vianu, „Alexandru Odobescu", în idem, *Opere*, vol 2, Bucureşti, 1972, pp. 54–63.

[5] D. Caracostea, „Un diptic folcloric: Alecsandri–Odobescu", *Revista Fundaţiilor Regale*, vol. IX, nr. 6 (1942), pp. 622–642.

Temperamental, Odobescu s-a simţit atras de arheologie. Datora interesul său marcat pentru acest domeniu unei însărcinări primite din partea guvernului de a alcătui un inventar al bunurilor de preţ aflate în lăcaşurile bisericeşti abandonate. Rezultatul raportului său, *Cîteva ore la Snagov* (1862), îngemănează literatura şi arheologia cu dorinţa sa de a amuza şi instrui în egală măsură. Rătăcind cu imaginaţia pe urmele trecutului, Odobescu alătură informaţiei evocarea unor scene dramatice, în care dă frîu liber reveriei şi simţului său de fantazare, pentru ca misiunea pe care o avea de îndeplinit să-l readucă la realitatea prezentului. Călător rafinat şi entuziast, Odobescu a trăit măreţia şi farmecul naturii cu mai multă pasiune decît oricare alt scriitor român dinaintea lui. Capodopera sa, *Pseudocynegeticos* (1874), destinată a servi drept „Precuvîntare" la un manual al vînătorului scris de un prieten, a reprezentat o sinteză originală a artei lui literare. Excursul în istorie şi peregrinarea printre peisaje străine îmbină echilibrul clasic cu un abur de uşoară melancolie ce ţine de sentimentul vremelniciei.

Contururile clasic-romantice ale literaturii moderne pe cale de a se naşte şi-au găsit o strălucită expresie în scrierile lui Vasile Alecsandri (1821–1890). Într-o carieră literară care s-a întins de-a lungul a patru decenii, Alecsandri a contribuit ca nimeni altul înaintea lui la crearea literaturii naţionale. A dăruit poeziei suplеţe şi armonie, vădind şi o profundă apreciere a poeziei populare ca izvor vital pentru versul cultivat. Ca dramaturg, a experimentat numeroase forme, de la comedie şi farsă pînă la piese dramatice majore, dăruind limbii scenei fluenţă şi firesc. Deşi a împărtăşit romantismul şi simţul datoriei naţionale ale confraţilor săi paşoptişti, şi-a stăpînit creativitatea între limitele clasicismului lucid, care nu dispăruseră niciodată din literele româneşti.

Născut într-o familie înstărită din Moldova, Alecsandri a fost trimis la Paris ca să-şi desăvîrşească studiile. La reîntoarcerea acasă, în 1840, a fost chemat la conducerea Teatrului Naţional din Iaşi, pe care o va gira împreună cu Mihail Kogălniceanu şi Costache Negruzzi. La Paris, devine un apărător împătimit al libertăţii şi egalităţii şi, în lipsa libertăţii de expresie de pe vremea domniei lui Mihai Sturdza, a hotărît să folosească scena pentru a combate prejudecăţile „absurde" şi privilegiile „monstruoase", ce corupseseră societatea. Pentru a-şi face cunoscute ideile, a preferat dramei comedia, dat fiind că se potrivea mai bine gustului frust al spectatorilor lui şi că se preta criticii indirecte, lipsită de riscurile pe care le implica punerea sub lupă a moravurilor sociale precumpănitoare. A scris numeroase piese uşoare, recunoscînd el însuşi neajunsurile lor artistice. În ciuda lor, Alecsandri rămîne părintele dramaturgiei româneşti originale. *Iorgu*

de la Sadagura (1844), o satiră la adresa aspiraţiilor cosmopolite ale înaltei societăţi şi a disprețului acesteia faţă de tot ceea ce este românesc, este prima piesă cu adevărat românească, atît ca subiect, cît şi ca atmosferă.[6] Dacă *Iorgu de la Sadagura* şi alte piese ale vremii ni se par facile acum, faptul trebuie pus pe seama preocupării lui Alecsandri de a-şi adapta arta la nivelul cultural al publicului său. Adept al doctrinelor culturale paşoptiste, înţelegea scrisul ca mijloc de comunicare la nivelul cititorului (sau al spectatorului de teatru), nu ca mijloc personal de exprimare în divorţ total cu mediul înconjurător. Deşi pot să nu constituie mari realizări artistice, aceste piese sînt documente usturătoare ale vremii, graţie observării atente a moravurilor, vioiciunii şi autenticităţii dialogurilor.

Aceştia au fost şi anii în care Alecsandri a cunoscut poezia populară. Au fost şi alţi poeţi înaintea lui care îi găsiseră loc în opera lor, dar nu reuşiseră să-i priceapă profunzimea estetică sau să-i înţeleagă implicaţiile pentru propria lor creaţie. Spre deosebire de aceştia, Alecsandri a privit poezia populară nu ca pe un simplu material etnografic, ci ca literatură naţională autentică, ca izvor de inspiraţie şi ca model pentru toţi cei care doreau să creeze o poezie cu adevărat românească. În preumblările sale prin plaiurile moldovene, a fost sedus de această poezie, pe care a adunat-o cu nesaţ şi a prelucrat-o cu deosebită sensibilitate. Adaptările sale i-au dăruit concizie şi ritm corect, au înfrumuseţat-o prin imagini şi epitete, dar a păstrat nealterate tematica şi spiritul baladelor populare.[7] Articolul său, *Românii şi poezia lor* (1849), în care explica unui public mai larg frumuseţile şi semnificaţia poeziei populare, a reprezentat o piatră de hotar în dezvoltarea studiilor de folclor în România şi a sporit atenţia acordată ţăranului român în literatura cultă.[8] Prima sa culegere de balade, *Poezii poporale* (1852), a stîrnit un entuziasm larg împărtăşit faţă de poezia populară ca „bogăţie naţională".

Forţa poeziei populare se face simţită în însăşi creaţia lui Alecsandri. În *Doine*, ciclu de poezii scrise între 1842 şi 1852, poetul a îngemănat balada populară cu sentimentul naţional, creînd o sinteză ce avea să se regăsească în toată dezvoltarea ulterioară a literaturii româneşti. Alecsandri a introdus în poezie şi omul obişnuit, nu ca un element de decor, ci ca o persoană reală surprinsă în rutina vieţii rurale de fiecare zi. Această poezie robustă a înlăturat meditaţia intimistă şi odele clasice desprinse de realitatea înconjurătoare, ce inundaseră versurile predecesorilor săi.

[6] Ioan Masoff, *Teatrul românesc. Privire istorică*, Bucureşti, 1961, pp. 250–273.

[7] Gheorghe Vrabie, „Studiu introductiv", în Vasile Alecsandri, *Opere*, vol. 3 (*Poezii populare*), Bucureşti, 1978, pp. 35–77.

[8] *Ibidem*, pp. 77–92.

Alecsandri a fost stăpînit de un acut simţ al responsabilităţii sale de artist faţă de societate şi a participat activ la evenimentele de la 1848 şi la lupta pentru unire din anii '50 ai veacului său. Poeziile sale, *Către Români* (1848), intitulată mai tîrziu *Deşteptarea României*, şi *Hora Unirei* (1857), ce s-au bucurat de o uriaşă popularitate, i-au legat numele pe vecie de aceste evenimente.

A continuat să scrie pentru teatru.[9] În anii '50 şi '60, a compus numeroase comedii de moravuri contemporane: *Chiriţa în provincie* (1852), ce-i satiriza pe noii îmbogăţiţi şi pe noii ciocoi, ahtiaţi să urce pe scara socială, însă caracterizaţi de o mare sărăcie culturală şi spirituală, este absolut remarcabilă datorită portretului realist pe care îl face societăţii moldoveneşti; *Rusaliile în satul lui Cremine* (1863) face să răzbată spiritul Junimii, punînd în contrast promisiunile bombastice de libertate şi progres cu arbitrarele practici administrative. Două piese de succes, de mare popularitate, marchează maturizarea sa ca dramaturg: *Despot Vodă* (1879) — scrisă în versuri — este o compunere romantică prin înclinarea către antiteză şi pitorescul personajelor şi *Fîntîna Blanduziei* (1884). Ambele piese etalează acele virtuţi ale clasicismului ce i-au caracterizat opera — măsura şi echilibrul construcţiei, precum şi măiestria limbajului şi a versificaţiei.

Principalele creaţii poetice din anii săi de maturitate se grupează în două cicluri: *Pasteluri* (1867–1869) şi *Legende* (1864–1875). Pastelurile se apleacă asupra ţăranului şi a vieţii lui zilnice, ridicînd în totalitatea lor o odă la adresa sănătăţii morale a satului şi locuitorilor lui, ca reprezentanţi a tot ceea ce poate fi mai pur şi mai nobil. În legende, Alecsandri a dus pînă în pragul perfecţiunii arta adaptării legendelor naţionale la canoanele poeziei rafinate, ca de pildă *Dumbrava roşie* (1872), o împletire măiastră de folclor şi istorie, plasată în epoca eroică a domnului Ştefan cel Mare din secolul al XV-lea. O dată cu aceste opere, poezia românească a trecut pragul către modernitate.

NAŞTEREA ROMANULUI

Romanul românesc îşi datorează apariţia atît amplelor schimbări sociale petrecute în ţară, cît şi contactului mai strîns cu Europa apuseană. Originile lui nu trebuie căutate în izvoare autohtone, pentru că nici unul din genurile

[9] V. Mîndra, *Istoria literaturii dramatice româneşti*, vol. 1, Bucureşti, 1985, pp. 120–149.

literare existente înainte de 1830 nu ar fi putut da naştere romanului. Nici folclorul, nici cronicile medievale sau „cărţile populare" nu pot explica eforturile unui Ion Ghica sau ale unui Mihail Kogălniceanu de a compune un roman. Ei au fost mai curînd îndatoraţi traducerilor şi astfel au contrazis într-o oarecare măsură ideologia paşoptistă susţinută în *Dacia literară*, ce afirma că traducerile nu pot crea o literatură.[10]

Romanul a întîmpinat rezistenţa îndîrjită a generaţiei mai vechi de arbitri literari, precum Gheorghe Asachi, şi chiar a multora dintre paşoptişti, care doreau o literatură educativă şi considerau romanul un gen „frivol". Paşoptiştii obiectau împotriva romanului şi pentru că îl asociau mental cu traducerile din limba franceză şi, ca atare, cu dorinţa de a imita modele străine, ceea ce, cu siguranţă, gîndeau ei, va îngropa fragila literatură autohtonă.[11] Cu toate acestea, retorica unor critici nu era mai deloc în concordanţă cu acţiunile lor, dat fiind că se numărau şi ei printre nu puţinii care traduceau şi adaptau romane.

Romanul a prosperat datorită enormei popularităţi de care s-a bucurat în rîndurile noului public cititor. Respins de o generaţie mai vîrstnică, crescută în respect pentru formele literare clasice şi îndatorată idealurilor culturale ale Iluminismului, „vulgarul" roman şi-a găsit aderenţi în sînul claselor în ascensiune — nobilimea „de rangul al doilea" şi burghezia de mijloc — ce formau grosul cititorilor după 1848. Creşterea rapidă a numărului de traduceri publicate în Principate dă adevărata măsură a popularităţii romanului. Între 1830 şi 1860 s-au publicat 128 de romane, toate traduceri, numărul acestora fiind de 18 între 1830 şi 1840, 29 în deceniul următor şi 73 în anii '50. Înainte de Revoluţia de la 1848, autorii traduşi au fost în marea lor majoritate personalităţi asociate cu Iluminismul francez; după aceea au fost romantici şi romancieri francezi.[12]

Romanul se potrivea de minune noilor gusturi şi nevoii de noi posibilităţi de distracţie. Ca urmare a deziluziilor politice şi sociale de după 1848, învechitele povestiri menite să stîrnească înflăcărarea patriotică şi să trezească conştiinţa socială nu mai erau văzute cu ochi buni. Arbitrii prerevoluţionari ai gustului şi formatorii de opinie, precum Ion Heliade Rădulescu şi Kogălniceanu, au pierdut controlul asupra publicului, dat fiind că literatura devenise o marfă şi ca atare ceea ce se publica constituia înainte de toate o decizie economică. Ca urmare, vechea relaţie între scriitor (şi

[10] Teodor Vîrgolici, *Începuturile romanului românesc*, Bucureşti, 1962, pp. 12–41; Şt. Cazimir (ed.), *Pionierii romanului românesc,* Bucureşti, 1972, pp. V–XXXII.

[11] Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc*, vol. 1, Bucureşti, 1980, pp. 67–68.

[12] *Ibidem*, p. 69.

editor) şi public a suferit o schimbare; cel din urmă — cumpărătorul de carte — hotăra ce avea să se tipărească.

Primele încercări româneşti de a scrie un roman au constat în simple adaptări ale unor modele oferite de Occident, în special Franţa, iar autorii lor nu treceau adesea de primele 100 de pagini. Motivele par să fi fost atît estetice, cît şi sociale. Ghica şi Kogălniceanu, de pildă, care nu şi-au terminat romanele, aparţineau lumii culturale a clasicismului şi Iluminismului şi nu au fost în stare să facă pasul estetic necesar pentru a stăpîni noua formă. Romanul a prosperat pe măsură ce autorii, proveniţi din rîndurile burgheziei (fii de negustori sau de funcţionari), îi înlocuiau pe cei din clasa boierească. Aceştia au fost primii scriitori de profesie, dat fiind că, spre deosebire de poezie şi memorialistică, scrierea unui roman se dovedea a fi ceva mai mult decît o activitate pentru petrecerea timpului liber. Aceşti primi romancieri au fost în mare măsură îndatoraţi traducerilor, dat fiind că acestea le ofereau modelele şi le stimulau creativitatea, ceea ce cu timpul a dus la apariţia unui gen ce nu existase anterior în literatura română. Astfel, tradiţia nu a avut un rol determinant în acest proces, ba chiar, mai mult decît atît, romanul reprezenta o ruptură cu tradiţia.

Primul roman românesc autentic, *Ciocoii vechi şi noi*, a fost publicat în 1863. Autorul lui, Nicolae Filimon (1819–1865), fiu de protopop bucureştean, a fost în mare măsură autodidact. A călătorit în Germania şi Italia şi în anii '50 şi-a cîştigat faima de competent critic muzical. Receptiv la noile curente culturale şi literare, a hotărît să-şi încerce condeiul în beletristică şi, într-o serie de nuvele, ca şi alţi prozatori români ai vremii, a oferit un amalgam de subiecte şi personaje romantice şi realiste. Nota dominantă din *Ciocoii vechi şi noi* o dă realismul — observarea moravurilor şi a obiceiurilor — însă abundă şi procedeele romantice, pe care Filimon le-a deprins din romanele de aventuri franţuzeşti. A urmărit în egală măsură critica socială şi divertismentul, iar în conceperea subiectului a ţinut seama de gustul cititorilor săi. A dorit să demaşte o categorie socială pe care atît el, cît şi cei ce îl citeau o făceau răspunzătoare de multe dintre relele vremii — ciocoii, parveniţii al căror unic ţel era să se ridice cu orice preţ în vîrful ierarhiei sociale.[13] Filimon plănuise să scrie două romane — unul care să-l contureze pe vechiul ciocoi de la sfîrşitul epocii fanariote şi altul care să descrie noul tip de parvenit de pe vremea Regulamentelor Organice —, dar nu a reuşit să-l termine decît pe primul.

[13] Aurel Martin, *Introducere în opera lui Nicolae Filimon*, Bucureşti, 1973, pp. 149–176.

Roman cu intrigi întunecate şi confruntări melodramatice, *Ciocoii vechi şi noi* prezintă o serie de slăbiciuni într-un gen ce nu se statornicise încă. Filimon excelează ca portretist şi se dovedeşte un fin observator al scenei sociale contemporane, dar nu reuşeşte să pătrundă în psihologia personajelor sale, găsind în schimb în gesturi şi fizionomii cheia către descifrarea stării lor morale. În plus, considera literatura drept un exerciţiu de judecată morală şi, astfel, condamnă fără drept de apel răul şi recompensează virtutea. Cu toate acestea, romanul său rămîne operă majoră. El deschide seria şi reprezintă sursa de inspiraţie a tuturor romanelor sociale ce aveau să trateze declinul claselor tradiţionale şi naşterea celor noi.[14] Ca document, oferă o neîntrecută iniţiere în moravurile unei societăţi aflate pe pragul epocii moderne.

MIHAI EMINESCU

În literatura română, romantismul şi-a găsit cea mai perfectă expresie în opera lui Mihai Eminescu (1850–1889), recunoscut, fără excepţie, drept cel mai mare poet al României. Într-o perioadă scurtă de creativitate, redusă din cauza unei boli ce-i diminuase forţa creatoare în ultimii şase ani de viaţă, a îmbogăţit poezia românească graţie unei aprecieri excepţionale a tradiţiei literare autohtone şi a folclorului, unei ample cunoaşteri a clasicilor literaturii occidentale din Antichitate pînă în zilele lui şi filozofiei apusene, mai ales cea de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi din secolul al XIX-lea, unei stăpîniri a limbii aşa cum nici un alt poet român dinaintea lui nu o avea şi unei conştiinţe fără pereche a propriei sale vocaţii creatoare.

Eminescu s-a născut lîngă Botoşani, în nordul Moldovei, într-o familie ce fusese admisă doar de curînd în rîndurile micii boierimi. Urmează cursurile şcolii primare şi secundare cînd la Botoşani, cînd la Cernăuţi, în Bucovina. În tot acest timp a citit cu nesaţ, urmărind propriile sale preocupări, fiind astfel, într-un anume sens un soi de autodidact. După cîţiva ani în care însoţeşte în turneele lor prin Principate şi prin Transilvania nişte trupe teatrale, va studia la universităţile din Viena (1869–1972) şi Berlin (1872–1874). A fost atras îndeosebi de filozofie, dar a explorat cu aceeaşi lăcomie şi ştiinţele umane şi sociale. Pe la începutul anilor '70 se afla deja în atenţia Junimii. A publicat poezii în *Convorbiri literare* în 1870 şi, într-una din revenirile sale în ţară, în 1872, a participat pentru

[14] N. Mihăescu, *Valori literare în opera lui N. Filimon*, Bucureşti, 1943, pp. 103–125.

întîia oară la o şedinţă a Junimii, unde a citit din opera sa, primită cu entuziasm de către Titu Maiorescu.[15] La reîntoarcerea de la Berlin, este pentru un timp revizor şcolar şi, apoi, în 1877, se mută la Bucureşti, unde avea să lucreze, timp de aproape şapte ani, în redacţia ziarului *Timpul*, un cotidian conservator. Toată această perioadă, pînă la declanşarea bolii sale în 1883, s-a dovedit marcată de o intensă creativitate poetică.

Eminescu a fost un poet al naturii şi al dragostei. Titu Maiorescu şi alţi critici l-au considerat iniţial un poet de idei şi i-au atribuit măreţia strălucirii şi orizontului lor de gîndire. O astfel de concepţie se potrivea de minune cu estetica idealistă a vremii ce măsura poezia în termenii gîndului exprimat. La început, Eminescu s-a simţit atras în această direcţie şi a încercat să rivalizeze cu filozofii şi poeţii-filozofi a căror operă o devora. Un exemplu strălucit al poeziei sale filozofice este *Scrisoarea I* (publicată în 1881, deşi variantele anterioare datează din 1874), în care poetul cugetă la soarta artistului creator într-o lume neînţelegătoare şi asociază destinele individuale cu ascensiunea şi decăderea marilor culturi.

Viziunea despre sine a lui Eminescu intra în tiparele eroului romantic, al cărui portret l-a conturat în romanul filozofic (şi autobiografic) *Geniu pustiu* (scris în 1868–1869 şi publicat postum). Romanul este scris sub forma confesiunii lui Toma Nour, erou byronian, suflet dezamăgit şi rebel ascuns în spatele unei frumoase aparenţe. Este în acelaşi timp naţionalist şi respinge societatea contemporană românească. Condamnînd făţărnicia unei civilizaţii de împrumut şi existenţa trîndavă a claselor conducătoare corupte, Toma Nour tînjeşte după o revoluţie morală răsunătoare, ce va ridica ideea de român la înălţimi semeţe. În viziunea eminesciană, romanticul Nour este produsul a trei mişcări: perioada destructivă a Revoluţiei Franceze, care a tăiat toate legăturile cu trecutul, marile sinteze speculative ale idealismului post-kantian, care au dat întîietate gîndirii umane ca forţă creatoare în lume, şi, în al treilea rînd, lupta de împlinire naţională, ce a adus după sine preamărirea trecutului şi a omului de rînd.[16]

Eminescu a fost profund influenţat de filozofia germană. Fascinat de ea în anii de studenţie la Viena şi la Berlin, i-a citit pe Kant, Fichte şi Schelling, dar Schopenhauer şi filozofia Restauraţiei au fost cele care i-au stîrnit energiile creatoare şi au constituit izvorul principal al ideilor sale etice şi sociale.[17] Prin Schopenhauer s-a lăsat atras către gîndirea Asiei.

---

[15] Z. Ornea, *Junimea şi Junimismul*, Bucureşti, 1975, p. 479.

[16] G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, 2 vol., Bucureşti, 1976 : vol. 1, pp. 252–256, vol. 2, pp. 457–464.

[17] O lucrare fundamentală cu privire la influenţa lui Schopenhauer asupra lui Eminescu este Liviu Rusu, *Eminescu şi Schopenhauer*, Bucureşti, 1966.

în special a Indiei. Această devoţiune faţă de Schopenhauer nu a fost cîtuşi de puţin accidentală. Pentru că acesta, şi nu Kant sau Hegel, a exercitat o influenţă covîrşitoare asupra gîndirii şi culturii româneşti între 1860 şi 1890. Schopenhauer era filozoful favorit al Societăţii Junimea, al cărui prestigiu enorm i-a lărgit audienţa în rîndurile intelectualităţii din întreaga ţară. Atracţia exercitată de Schopenhauer asupra lui Eminescu a fost complexă. Pesimismul acestuia se potrivea cu deziluzia ce i-o inspira prăpastia dintre lumea aşa cum era şi cea despre care credea că avea să vie. Acest sentiment de pesimism filozofic era întreţinut de propria sa scrutare a societăţii româneşti contemporane, pe care o găsea lipsită de valori morale şi de ţeluri înalte.

Eminescu nu împărtăşea doar aprecierea dată de junimişti lui Schopenhauer şi literaturii populare, ci accepta şi opiniile lor cu privire la dezvoltarea politică şi economică. Ca şi Maiorescu, Eminescu se împotrivea „statului contractual", prin care înţelegea sistemul politic liberal ce se dezvoltase după 1866, preferîndu-i statul „natural" sau „organic". Îl condamna pe cel dintîi ca produs al capitalismului străin şi îi dezavua suprastructura parlamentară pe care o considera nepotrivită condiţiilor româneşti.[18] Şi-a asumat deplin teoria lui Maiorescu despre „formele fără fond". Accepta schimbarea socotind-o deplin adecvată naturii organice a societăţii, sentimental însă susţinea caracterul rural al statului şi societăţii medievale româneşti. Idealiza rămăşiţele structurilor arhaice din statul contemporan şi, cu timpul, a ajuns să respingă orice ar fi însemnat urban şi burghez. Profund tulburat de direcţia de dezvoltare a naţiunii române, a avut o atitudine critică faţă de ceea ce a descris drept „anarhia individualistă" a trecutului apropiat şi a prezentului, în care doar clasele consumatoare, nu cele producătoare, au reuşit să prospere. În această anarhie dominantă, Eminescu a descifrat doar un singur element stabil şi creator — ţărănimea — care producea toate bunurile necesare vieţii naţiunii şi a cerut îmbunătăţirea soartei acesteia şi dreptul de a-şi spune cuvîntul în crearea propriului destin. Pledoaria sa nu era o configurare a statului-ţărănesc, dat fiind că nu oferea nici o sugestie cu privire la schimbarea ordinii existente. Nu agrea nici ideea de a li se da ţăranilor drepturi egale de exprimare cu cele ale claselor educate în privinţa administrării treburilor publice, prin extinderea drepturilor electorale, de pildă, întrucît nutrea o neîncredere adînc înrădăcinată în sistemul parlamentar.[19] Geniul său creator, asocierea cu

[18] Z. Ornea, *Junimea şi junimismul*, pp. 479–514.

[19] M. Ciurdariu, „Eminescu şi problema ţărănească", *Revista de filozofie*, vol. 19, nr. 3 (1972), pp. 377–393.

societatea Junimea, precum şi numeroasele editoriale publicate în *Timpul,* au dat ideilor sale o largă circulaţie, ceea ce a avut darul să influenţeze decisiv formarea doctrinei naţionaliste.

Eminescu îşi datorează locul ocupat în conştiinţa naţională staturii sale de mare poet. Poezia anilor săi de maturitate nu a încetat să emoţioneze sensibilitatea românească, şi aceasta, înainte de toate, datorită modului în care a ştiut să folosească limba. Niciodată româna nu a sunat atît de frumos înainte de el. Reuşea să transmită o senzaţie de prospeţime şi firesc prin cuvinte şi figuri de stil preluate din limbajul oamenilor de rînd şi prin asocierea cuvintelor, toate cu o uşoară culoare moldovenească, ceea ce nici unul înaintea lui nu îndrăznise să facă. S-a inspirat din folclor, asimilîndu-i deplin spiritualitatea. Ca şi Maiorescu, a crezut că progresul literaturii culte va depinde de „subsistenţa" pe care i-ar putea-o asigura „izvoarele naturale", cum numea el creaţiile anonime ale lumii rurale.

Dintr-un anumit punct de vedere, poezia lui Eminescu a marcat un moment de răscruce pentru sensibilitatea românească: coborînd în profunzimile eului şi descoperind complexitatea vieţii interioare, le-a revelat cititorilor săi adîncimi ale simţirii nedezvăluite de nici unul din predecesorii lui. În comparaţie cu Eminescu, Bolintineanu şi Alecsandri păreau convenţionali, ca şi cum ar fi oferit doar un contact superficial cu tainele sufletului românesc. Eminescu, dimpotrivă, şi-a exprimat sentimentele direct, cu o muzicalitate neîntrecută nici pînă în zilele noastre. Poemul *Luceafărul* (1883), inspirat dintr-un basm popular, este o sinteză a întregii sale măiestrii lirice, a aspiraţiilor filozofice şi a capacităţii sale de a-şi proiecta drama personală într-un plan cosmic. Luceafărul este simbolul conflictului dintre aspiraţia către eternitate şi natura efemeră a tuturor celor pămînteşti.

VIZIUNEA REALISTĂ

În ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea, trei scriitori — Ion Creangă, Ion Luca Caragiale şi Ioan Slavici — fiecare dintre ei un maestru în genul abordat, au ancorat mai profund proza şi dramaturgia în realităţile vieţii cotidiene. Fără să fi fost părinţii realismului, lor le revine meritul de a-i fi statornicit preponderenţa în proza românească pînă la izbucnirea Primului Război Mondial. Toţi trei au tratat satul şi ţăranul aşa cum erau, nu cum i-ar fi voit ideologia sau imaginaţia, iar doi dintre ei — Caragiale şi Slavici — au adăugat oraşul în peisajul prozei româneşti.

Ion Creangă (1839–1889) a îmbogăţit literatura română cu o nouă viziune asupra lumii rurale. Fiu de ţărani, crescut şi educat în mediul rural moldovenesc, Creangă s-a aplecat asupra satului şi locuitorilor lui din interior, spre deosebire de intelectuali care priveau ţăranul de la distanţă culturală. Autenticitatea celebrelor sale povestiri contrasta puternic cu peisajul şi personajele adesea idealizate şi romantice şi cu formulările abstracte ale altor scriitori dinaintea lui, unii chiar observatori atenţi precum Vasile Alecsandri.

Cariera literară a lui Ion Creangă este în mare măsură îndatorată încurajărilor primite din partea lui Eminescu. Primii săi ani ca învăţător şi diacon au fost grei. Dascăl capabil, s-a dovedit totuşi o faţă bisericească neconformistă, iar sfidarea canoanelor bisericeşti — obişnuinţa de a merge la teatru şi separarea de soţia lui — i-au adus suspendarea din funcţia de diacon şi destituirea din învăţământ în 1871. Şi-a înrăutăţit şi mai mult starea de ostracizare socială la care fusese supus după divorţul de soţia lui, mutîndu-se apoi cu o femeie pe care nu a luat-o de nevastă. Au trăit în sărăcie, dar fericiţi, iar această nouă tovarăşă de viaţă, ea însăşi de la ţară, i-a inspirat o seamă din poveştile lui. Cînd, în 1874, Titu Maiorescu a fost numit ministru al Instrucţiunii Publice, una din primele măsuri luate a fost reîncadrarea lui Creangă în învăţământ. Un an mai tîrziu, Creangă îl va întîlni pe Eminescu, reîntors de puţin timp de la studii din Germania şi numit inspector şcolar în urbea lui Creangă. Eminescu a recunoscut geniul naiv al lui Creangă şi a descoperit în opera acestuia acea lume rurală ce păstrase mici insule de puritate spirituală într-o Românie modernă, în opinia lui coruptă în egală măsură de viciile Orientului otoman şi de cele ale Occidentului capitalist.[20] Creangă, la rîndul său, a găsit în Eminescu nu doar un prieten devotat, ci şi şansa de a-şi compara propriile sale creaţii cu cele ale unui intelectual care cunoscuse tot ceea ce cultura aleasă putea oferi. Pe cei doi i-a apropiat şi admiraţia comună pentru geniul creator al satului. Se pare că Eminescu a fost cel care l-a convins pe prietenul său să-şi aştearnă poveştile pe hîrtie, iar în toamna anului 1875 au participat amîndoi la un cenaclu al Junimii, în cadrul căruia Creangă a citit *Soacra cu trei nurori*. După aceea, Creangă va apărea frecvent la întrunirile Junimii, iar poveştile sale şi *Amintirile din copilărie* aveau să fie publicate în paginile revistei *Convorbiri literare*, în răstimpul scurtei sale cariere literare desfăşurate între 1875 şi 1883.

[20] În legătură cu prietenia dintre Eminescu şi Creangă, vezi G. Călinescu, *Viaţa lui Ion Creangă*, Bucureşti, 1938, pp. 185–191, 196.

Creangă s-a bucurat de o primire călduroasă la Junimea. Poate că Iacob Negruzzi a rezumat cel mai bine atitudinea junimiştilor faţă de opera lui Creangă, definind-o drept produsul unui „talent primitiv şi necizelat". Negruzzi nu a încercat în nici un caz să diminueze valoarea creaţiilor lui Creangă; pur şi simplu a dorit să sublinieze caracterul rustic, autentic, al poveştilor sale. Maiorescu a împărtăşit ideea „firescului" sau spontaneităţii creaţiei lui Creangă şi i-a plasat opera alături de poezia lui Eminescu şi de *Pastelurile* lui Alecsandri, considerîndu-le reprezentative pentru „epoca de renaştere literară", inaugurată, potrivit lui, de către Junimea. Cu toate acestea, l-a diferenţiat cu grijă pe Creangă de Eminescu şi Alecsandri. I-a rezervat lui Creangă un loc de onoare ca geniu popular, naiv, a cărui operă era însă lipsită de rafinamentele artistice ale creativităţii conştiente ale unui Eminescu sau unui Alecsandri. Totuşi, Maiorescu era sigur că *Amintirile din copilărie* erau în deplină concordanţă cu noul curent estetic ce-şi croia drum în Europa şi i-a preţuit proza, definind-o drept una din acele expresii pure ale spiritualităţii româneşti ce avea să impresioneze Europa.[21]

Creangă a fost, fără doar şi poate, un tip autentic rural, lipsit de romantismul intelectualilor care observau satul de departe şi care, în mod nostalgic, încercau să se reîntoarcă la origini sau la o lume pe care o simţeau mai pură decît cea în care trăiau. Nimic din toate acestea nu se regăseşte la Creangă. El făcea prea adînc parte din propria sa lume pentru a-şi face iluzii sau a cădea în sentimentalism. Accesele sale ocazionale de nostalgie, precum acelea din momentele cînd îşi aminteşte de copilărie, sînt personale, un soi de călătorie în trecut, în primii ani ai vieţii, nu în lumea unei alte clase sociale.

Nu se poate spune nici că ar fi fost un „talent necizelat". Era dăruit cu sensibilitate şi cu iscusinţa unui artist rafinat, cu toate că aceste calităţi nu sar în ochi din prima clipă, dat fiind că a ştiut să păstreze în toate povestirile sale modelele folclorice. Creangă a tratat basmul popular ca o entitate estetică pe care nu avea dreptul să o modifice. Şi-a lăsat personajele să-şi depene singure povestea în propriul grai, cu propriul ritm şi propriile metafore. Aici a intrat în joc originalitatea lui Creangă. El se distanţează de autorii populari prin cîteva procedee importante. Descrierea oamenilor şi a evenimentelor este mai precisă şi mai bogată, reuşind în acelaşi timp să umanizeze fabulosul. În cadrul exotic al basmului popular, Creangă a transformat fiinţele supranaturale în ţărani şi în felul acesta a evocat per-

[21] Mihai Apostolescu, *Ion Creangă între mari povestitori ai lumii*, Bucureşti, 1978, p. 133. Cu privire la relaţiile dintre Creangă şi Maiorescu, vezi Călinescu, *Viaţa lui Ion Creangă*, pp. 201–203.

sonaje, atitudini şi obiceiuri ale lumii ţărăneşti, nealterate de curentele civilizaţiei moderne. Nu a idealizat însă această lume şi pe locuitorii ei, aşa cum aveau să procedeze intelectualii urbani la cumpăna dintre veacuri. Deşi a regretat dispariţia satului patriarhal şi a privit cu neîncredere noile structuri ridicate în grabă de politicieni şi intelectuali zeloşi, nu s-a lăsat pradă sentimentalismului. Ţăranii lui sînt autentici, nu creaţii artificiale ale unor ideologi păşunişti.

Prin opera lui Ion Luca Caragiale (1852–1912), dramaturgia şi proza narativă românească au atins acelaşi nivel de perfecţiune ca şi poezia lui Eminescu. Ambii au fost pe deplin conştienţi de misiunea lor de artişti şi nutreau acelaşi profund respect pentru limba română, pe care au înzestrat-o, fiecare în felul său, cu o nouă putere de expresie. Aveau temperamente total diferite. Eminescu era geniul romantic, pătimaş şi solitar, un filozof fascinat de metafizică şi de formele religioase esoterice. Caragiale, în schimb, era clasicist şi realist, o fiinţă eminamente socială, care se înţelegea cu oricine şi oriunde i-ar fi ieşit în cale. Creştin din convingere, îl mişcau dramele obişnuite provocate de boală sau nenoroc.

În căutările sale artistice, Caragiale a vădit o sete neostoită pentru noi experienţe şi trăiri şi a întîlnit toate tipurile sociale imaginabile. Această „educaţie", numită de el „şcoala vieţii", i-a oferit substanţa pieselor şi a schiţelor sale. Sceptic în privinţa celuilalt tip de educaţie, cea din cărţi, şi privind cu dispreţ speculaţia filozofică, a cunoscut, totuşi, marii clasici ai literaturii universale. Nu a încetat însă să fie iritat de atitudinile teoretice faţă de viaţă şi de ideologiile de toate felurile. În viaţă, ca şi în artă, a urmărit simplitatea şi armonia firească cu mediul înconjurător.

Caragiale s-a alăturat Junimii pentru mai bine de un deceniu.[22] Eminescu a fost probabil cel care l-a prezentat Societăţii, în 1878, pe vremea cînd lucrau împreună la *Timpul*. Caragiale s-a simţit atras de atmosfera care domnea la Junimea şi a găsit foarte plăcută compania membrilor ei. Ironia blîndă şi vioiciunea spirituală a acestora se armoniza cu propriul său simţ satiric. Mai importante decît toate acestea erau convingerile împărtăşite în legătură cu dezvoltarea României moderne. Ca şi pe Maiorescu şi pe ceilalţi fruntaşi ai Junimii, pe Caragiale îl izbea incompatibilitatea dintre aspectul prezentabil de suprafaţă al vieţii publice şi al instituţiilor şi realitatea sumbră de dedesubt. La fel ca aceştia, Caragiale considera liberalismul drept prim vinovat pentru prăpastia ce se căscase în societatea românească între formă şi fond.[23] Caragiale nu se opunea liberalismului

[22] Şerban Cioculescu, *Viaţa lui I.L. Caragiale*, Bucureşti, 1940, pp. 82–102.
[23] Ornea, *Junimea şi junimismul*, pp. 515–540.

de la 1848, pentru că, deşi gîndea că aceasta deviase de la cursul normal, a fost totuşi sincer în scopuri şi cinstit în procedee. Mai curînd, el blama „degradarea" acestui liberalism după 1866. În piesele sale a ridicat vorbăria goală a reprezentanţilor liberalismului la nivel de simbol al falsităţii şi găunoşeniei politicii liberale şi al moravurilor vremii sale. A rezervat satira cea mai usturătoare extremelor liberalismului, ai căror protagonişti erau pentru el C.A. Rosetti şi cei de la *Românul*. Ca şi Maiorescu, care combătea „formele fără fond", Caragiale nu a obosit niciodată să prezinte nepotrivirea dintre fondul oriental al culturii „autentice" a românilor şi formele exterioare ale civilizaţiei occidentale pe care societatea timpului său o imita. Oraşul era pentru el dovada cea mai izbitoare a acestor nepotriviri.

Aşa cum Creangă a schiţat imaginea estetică a satului, Caragiale a introdus în literatura română spiritul oraşului. Aceste două lumi, reprezentînd stadii diferite în dezvoltarea instituţională a societăţii româneşti, porniseră pe căi total divergente în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pe de-o parte se afla lumea patriarhală a satului cu obiceiurile şi moravurile nealterate, iar pe de alta se găseau structurile fragile, create în grabă, ale societăţii urbane, unde totul era în schimbare şi depindea de necesităţile momentului. Aceasta era lumea vremelniciei frenetice pe care Caragiale a supus-o unei observaţii clinice şi unei analize satirice. Disecţia variilor grupuri sociale a fost pentru el, dintr-un anumit punct de vedere, asemeni chinurilor iubirii, întrucît în realitate se simţea în largul lui la oraş. După cum a mărturisit unui prieten, peisajul lui preferat era tabloul obişnuiţilor unui local burghez adunaţi mereu la aceeaşi masă (*Stammtisch*) şi că îl încînta mai mult o plimbare pe peronul gării decît hoinăreala prin pădure.

Oraşul lui Caragiale era populat de mica burghezie — funcţionari, avocaţi şi profesori cu situaţie modestă, care nu dobîndiseră decît de curînd vreo proprietate şi ceva avere. Aceştia formau o societate pestriţă, care păstrase moravurile de altădată. Caragiale s-a oprit asupra defectelor esenţiale ale burgheziei în devenire împletind observaţia socială cu comedia de caracter şi situaţie şi, uneori, cu farsa. Ţintele lui preferate erau locuitorii Bucureştilor. Descrierea metehnelor lor în prozele de dimensiuni mici, scrise pe parcursul întregii sale cariere artistice şi adunate sub titlul *Momente şi schiţe*, proiectează un tip urban specific.[24] Acesta era reprezentat de obicei de micul funcţionar, pe care îl întîlnim fie în exercitarea obligaţiilor sale, fie la cafenea ori în cîrciumă, la vreo petrecere sau în familie, iar atributele sale invariabile sînt permanenta vioiciune, isteţimea şi opo-

[24] Mircea Tomuş, *Opera lui I.L. Caragiale*, Bucureşti, 1977, pp. 301–335.

ziția față de toate și toți, vulgaritatea mieroasă și o neîncetată goană după succese mărunte.

În spatele acestei fațade de frivolitate și grosolănie, Caragiale scoate la iveală o nouă societate în formare. Piesa sa *O noapte furtunoasă* (1879), primul său succes important, este un exemplu bun în acest sens. Intriga acestei comedii se desfășoară în jurul unui negustor gelos, Jupîn Dumitrache, încornorat de soția lui, dar care se amăgește singur, acuzînd un nevinovat că i-ar fi pătat „onoarea de familist". Se vede limpede de la bun început că Jupîn Dumitrache nu este un bufon și că noua societate reprezentată de el se sprijină pe o bază socială solidă. El dobîndește putere și nutrește ambiții politice într-o vreme în care vechiul caracter patriarhal al lumii sale făcea loc încetul cu încetul capitalismului. În ascensiune economică și socială, Jupîn Dumitrache a trecut de etapa purei satisfacții personale în acumularea de bunuri și etalează acum un soi de mîndrie de clasă, conștiința de a fi burghez. Gelozia lui nu este o simplă reacție emoțională față de infidelitate; el a devenit acum apărătorul respectabilității și familiei burgheze.

Nuvelistul și romancierul Ioan Slavici (1848–1925) aparține aceluiași curent realist ilustrat de Creangă și Caragiale și, la fel ca ei, a ridicat în slăvi Junimea. Transilvănean, a înfățișat în cele mai reușite opere ale sale mediul și tipurile umane specifice zonei. A fost unul dintre promotorii de frunte ai mișcării naționale române în calitate de politician și publicist, mai ales ca editor al gazetei *Tribuna*, și, din cauza acestor activități, a fost nevoit să emigreze în România în anul 1890. Beletristica sa reflectă preocupările tradiționale ale intelectualilor transilvăneni pentru problemele etice. Și-a concentrat atenția asupra satului și, chiar înaintea lui Creangă, a crezut că trebuie să permită locuitorilor acestuia să se prezinte așa cum sînt prin propria lor limbă și propriul lor stil. Dacă nu a fost un scriitor de altitudinea unui Creangă sau a unui Caragiale — i-a lipsit forța verbală și imaginativă a acestora — el a excelat însă prin sensibilitatea față de progresul moral și intelectual al personajelor sale, iar opera sa conține unele din primele încercări de analiză psihologică din literatura română. Toate aceste virtuți i-au permis să creeze un stil specific, „realismul poporal", pe care Maiorescu îl recomanda drept cea mai valoroasă formulă pentru proza românească.

Vederile lui Slavici cu privire la dezvoltarea României moderne s-au încadrat în curentul junimist de gîndire asupra acestui subiect.[25] Admirația pentru lumea rurală, elogiul virtuților ei ca fundament al unei civilizații

[25] Z. Ornea. *Junimea și junimismul*. pp. 554–556.

autentic românești și groaza sa de capitalismul occidental pe care îl considera un agent „dezintegrator" au fost, așa cum am văzut, moneda curentă în rîndul intelectualilor vremii. A susținut de asemenea că imitarea fără rezerve a stilurilor și instituțiilor străine dăunează structurilor sociale autohtone. Într-o scrisoare trimisă unui prieten în 1876, Slavici condamna intelectualii români, care, susținea el, se duceau în străinătate la studii și apoi, cînd se reîntorceau acasă, impuneau cu forța masei țărănești instituții „nepotrivite". În numeroase din scrierile sale ulterioare, Slavici își va exprima neliniștea cu privire la prăpastia ce se căsca din ce în ce mai mult între clasele educate și țărănime. Cea din urmă, se plîngea el, era înregimentată în instituții total străine și neînțelese pentru ea, în timp ce clasele educate continuau să clădească o cultură pe fundamente imaginare și „aeriene" în locul unei culturi create din trăsăturile specifice și experiența poporului român. Se regăsesc aici temele principale ale gîndirii junimiste, care ar fi putut foarte bine ieși de sub pana lui Titu Maiorescu sau a lui Petre Carp.

Slavici a portretizat lumea rurală într-o manieră realistă, aproape naturalistă. Volumul său *Novele din popor* (1881) și scrierile ce i-au urmat sînt ilustrative pentru viziunea și metodele sale.[26] Un foarte bun cunoscător al satului, Slavici i-a descris locuitorii și modul lor de viață cu o atenție neîntrecută pentru detaliu. Fiecare familie, fiecare sătean apare cu propria-i personalitate distinctă, total deosebită de generalizările vagi schițate de predecesorii lui. Slavici prezintă satul ca o societate închisă ce se autoguvernează nu cu ajutorul unor legi formale ci pe baza obiceiurilor moștenite de la o generație la alta și păstrate cu sfințenie. Autorul demonstrează cît de greu îi este unui străin să intre în această comunitate închisă și că acesta va fi acceptat doar acolo unde a fost absorbit de ea, după ce a dat dovada că nu intenționează să tulbure vechile datini pe baza cărora acea comunitate este guvernată. Slavici a descris și situația inversă, a țăranului care a părăsit satul și s-a trezit copleșit de lumea străină a orașului. O temă centrală a unei mari părți a prozei sale ulterioare a fost înstrăinarea, precum și consecințele nefaste asupra moralității individului și coeziunii familiei provocate de abandonarea de către țăran a structurilor tradiționale rurale.

De la Măgurele, pe malul Dunării, unde a locuit între 1894 și 1908, Slavici a examinat în adîncime mecanismele ce subminau satul tradițional, descoperind o societate aflată în chinurile unei crize morale. A revelat astfel modul în care dezintegrarea era accelerată de înflorirea orașelor învecinate. În *La răscruci* (1906), de pildă, satul cade sub controlul unor venetici, care, prin infuzie de bani și de „civilizație", transformă complet

[26] Pompiliu Marcea, *Ioan Slavici*, ediția a III-a, Timișoara, 1978, pp. 212–274.

relaţiile sociale. Vechile obiceiuri şi practici sînt abandonate sau dispar pur şi simplu, suveran devenind „spiritul de iniţiativă", pe măsură ce exploatarea nemiloasă a resurselor satului, simbolizată de tăierea pădurii, continuă neîndurătoare.

Venit în Bucureşti în 1908, Slavici a continuat să înregistreze încercările ţăranilor de a se adapta noului, dar necunoscutului mod de viaţă. Mahalalele Bucureştilor, acea zonă situată la graniţa dintre sat şi oraşul propriu-zis, au constituit subiectul predilect al nuvelelor sale, în care portretizează cu o fidelitate uimitoare transformarea demografică rapidă ce a avut loc la început de veac. Îl interesează în special acei locuitori ai mahalalelor care au părăsit satul pentru a deveni vînzători ambulaţi şi mici meseriaşi.[27] Slavici consideră că, în ciuda schimbării de mediu şi de ocupaţie, aceştia nu au fost asimilaţi de oraş. Concepţiile lor nu s-au schimbat: rămîn ţărani şi împrumută mahalalelor un aer rural. Copiii lor sînt cei care vor frînge bariera dintre suburbii şi centru, formînd o punte de legătură între cele două zone. Părinţii grăbesc procesul de adaptare „cizelîndu-şi" şi „rafinîndu-şi" odraslele prin educaţie pentru a le permite să intre în *lumea bună.* Slavici a descris aceste drame familiale adesea tragice în numeroase din nuvelele sale şi în romanul *Din două lumi* (1908–1909), fără nici un fel de sentimentalisme sau aversiuni. El portretizează însă mahalaua ca o lume lipsită de stabilitatea „regulilor de comportament ale lumii rurale" şi, ca atare, o lume într-o stare de continuă dezintegrare.

Toate aceste teme apar în primul roman al lui Slavici, *Mara* (1894), poate cel mai bun roman ce s-a scris în literatura română înainte de *Ion* (1920) al lui Rebreanu. Cu toate că scena s-a deplasat din satul transilvănean la oraş, Slavici se concentrează asupra aceleiaşi lumi descrise în nuvele. În cadrul celor cîtorva familii de meşteşugari legate între ele de copiii Marei, eroina romanului, lumea este condusă de aceleaşi nescrise legi implacabile, ce guvernează viaţa satului. Astfel, chiar atunci cînd structura socială devine mai complexă şi mai variată, iar viaţa mai confortabilă, lumea închisă a satului supravieţuieşte printre nou-veniţii de la ţară.

TEORIA LITERATURII

În cele două decenii dinaintea Primului Război Mondial, pe măsură ce în operele autorilor mai tineri apăreau semnele modernismului, literatura a început să se îndepărteze de direcţia luată la mijlocul secolului al XIX-lea.

---

[27] D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici. Opera literară*, Bucureşti, 1970, pp. 173–177.

Cu toate acestea, proza şi poezia continuau să oglindească disoluţiile şi aspiraţiile ivite într-o societate aflată sub imperiul unor schimbări economice rapide şi supusă mai puternic decît înainte atracţiilor intelectuale şi culturale ale Europei de Apus. Poate că tocmai în acest climat mental în schimbare, aşa cum este el reflectat în proză şi poezie, putem găsi începuturile secolului XX românesc.

Dezbaterile însufleţite cu privire la natura şi funcţiile literaturii sugerează vitalitatea culturii sfîrşitului de veac. Astfel s-a reaprins vechea dispută dintre Titu Maiorescu şi scriitorii grupaţi în jurul revistei *Convorbiri literare*, care rămăseseră credincioşi principiului „artă pentru artă", pe de-o parte, şi Constantin Dobrogeanu-Gherea, sămănătorişti şi poporanişti, care insistau asupra unei literaturi angajate social, pe de altă parte. Problema ţărănească în Vechiul Regat şi chestiunea naţională din Transilvania au trezit conştiinţa unui mare număr de scriitori, care nu luaseră partea nici uneia dintre cele două grupări. Aceştia au simţit că este de datoria lor să-şi pună talentul în slujba îmbunătăţirii vieţii omului de rînd şi să contribuie la realizarea unităţii naţionale. Atît ei cît şi alţi scriitori susţinători ai rolului social şi didactic al literaturii erau convinşi că literatura nu-şi poate îndeplini adevăratele funcţiuni decît dacă avea un caracter naţional. S-au opus astfel „subordonării" ei unor „modele străine" şi au cerut în schimb, cu insistenţă, ca autorii să se inspire de la „izvoarele autohtone", şi anume ţăranul şi satul. Toţi aceşti scriitori aveau tendinţa să excludă oraşul din operele lor, considerînd societatea urbană drept „amestecată" şi „neromânească". Deloc surprinzător, ei recomandau formele şi tehnicile convenţionale în descrierea lumii rurale. În dorinţa lor arzătoare de a păstra caracterul specific al literaturii române, au evitat experimentele moderniste în folosirea limbii, insistînd că formele lingvistice arhaice şi regionale erau singurele capabile să transmită esenţa existenţei autentice româneşti.

La polul opus se aflau scriitorii şi criticii literari care credeau în autonomia artei. Literatura, argumentau ei, avea o viaţă proprie, independentă de timp şi de loc: valoarea ei nu putea fi judecată potrivit unor criterii sociale sau politice. Nu negau importanţa literaturii naţionale, însă insistau că ea nu se putea dezvolta decît într-un larg context european şi cereau creatorilor să se „adape" neîngrădit de la toate izvoarele posibile de idei şi de inspiraţie. În acelaşi sens, ei nu trebuiau să-şi limiteze tematica la lumea rurală şi modalităţile de expresie la tehnicile tradiţionale romantice sau realiste. Erau dornici să urbanizeze proza şi poezia românească şi să sincronizeze limba cu cererile vieţii moderne. Receptivi la inovaţie şi dornici de experiment, moderniştii erau convinşi că schimbarea socială şi eco-

nomică crease o nouă sensibilitate românească pe care „graiul rural" nu putea spera să o exprime.

Proza a fost relativ puţin afectată de noile teorii estetice şi a rămas pînă la sfîrşitul Primului Război Mondial esenţialmente rurală în materie de inspiraţie. Romanul era populat cu moşieri mai mici sau mai mari, care, copleşiţi de scepticism şi de disperare, îşi găseau mîngîiere doar în trecut. Apăreau şi ţărani, sub diverse chipuri, de la răzeşul tradiţionalist pînă la argatul proletarizat al noilor realişti. Cadrul de desfăşurare a acţiunii continua să fie satul. Atunci cînd apărea, oraşul era prevestitor de rău şi sugera iminenţa prăbuşirii sociale, iar cei care părăseau satul pentru a se muta la oraş nu reuşeau să se adapteze noului mediu şi întîmpinau nu doar greutăţi economice, ci sufereau şi o degradare morală. Oraşul de provincie, nici sat, nici oraş, şi-a găsit şi el loc în literatură. Era „locul în care nu se întîmpla nimic", unde viaţa înainta monoton şi mohorît. Autorii care se concentrau asupra unor astfel de existenţe nu procedau la o analiză profundă. Atraşi doar de stilul descriptiv, se mulţumeau să creeze atmosfera distinctă în care eroii lor îşi duceau traiul de-o tristeţe pitorească.

Poezia, spre deosebire de proză, avea un caracter experimental mai pronunţat. Chiar şi poeţii care continuau să-şi găsească inspiraţia în sat sau în balada populară au adus un suflu nou, mai proaspăt, tehnicii şi limbajului poetic. Simbolismul a devenit curentul dominant în rîndurile poeţilor mai tineri, care l-au socotit deosebit de potrivit ritmurilor urbane ale lumii moderne. Influenţaţi de modelele apusene, simboliştii au descoperit o modalitate distinct românească de a da expresie gîndurilor lor, iar avangarda şi-a făcut pentru întîia oară apariţia în paginile unor reviste minore.

Revistele au continuat să joace rol călăuzitor în dezbaterile cu privire la natura şi funcţiile literaturii. Ele au acţionat ca un factor de apropiere între cercurile unor scriitori şi critici cu vederi similare, care promovau aceleaşi principii estetice. *Convorbiri literare* îşi pierduse întîietatea în viaţa literară şi încetase să mai reflecte cu acuitate situaţia ei de la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Locul i-a fost luat de o armată întreagă de reviste ce reprezentau cele mai diverse tendinţe — tradiţionalistul *Sămănătorul*, modernistele *Convorbiri critice* şi *Viaţa Nouă* şi, între acestea, menţinînd un echilibru izbitor, *Viaţa românească*.

Cercurile literare — dominate de personalităţi unice, precum Nicolae Iorga, Ovid Densuşianu, un promotor al simbolismului, esteticianul Mihail Dragomirescu — au fost supuse din ce în ce mai mult concurenţei unei instituţii relativ noi, cafeneaua literară. Atmosfera boemă era în primul rînd pe placul tinerei generaţii, încîntată să adopte poziţii extreme şi să proclame prăbuşirea autorităţilor demult împămîntenite. În ciuda extravaganţei

lor, membrii ei se dovedeau purtători ai noilor preferințe ce își croiau drum pe scena literară la începutul veacului. Poetul Ion Minulescu (1881–1944) se afla în primele rînduri ale acestora. Fascinat de problemele esteticii moderne, el cerea libertate deplină și exprimarea individualității în artă. Minulescu și alții au adus poezia într-o comuniune perfectă cu filozofia și știința, pentru a putea explora și mai profund conștiința umană și a „ilumina necunoscutul". Ei au căutat un limbaj mai fluid, capabil să exprime prin metaforă și simbol subtila empatie a omului cu natura.

Dintre curentele tradiționaliste care au susținut rolul social și didactic al literaturii, cel mai important a fost, desigur, sămănătorismul. El a reprezentat, așa cum am văzut, un amalgam de curente naționale și rurale, a căror sorginte se regăsește în paginile *Daciei literare*, de idei sociale și politice promovate de Eminescu, alături de crezului junimist al formei fără fond. Sămănătorismul a militat astfel pentru realizarea pricipalelor aspirații sociale și politice românești de la începutul secolului XX, pentru îmbunătățirea vieții spirituale a populației rurale și desăvîrșirea unității naționale.

Literatura sămănătorismului nu a adus însă aproape nimic nou. A reînsufleți, mai curînd, idei mai vechi. Printre precursorii săi direcți se numără Bogdan Petriceicu Hașdeu (1838–1907), o personalitate proteică și un spirit enciclopedic al culturii române, care a dus o campanie de promovare a interesului pentru istoria națională și folclor și de creare a unei literaturi cu o identitate națională distinctă. În anii '70 ai secolului al XIX-lea Hașdeu scria despre incompatibilitatea dintre două ideologii, cea a „românismului", definit de el prin „umanitate, libertate și adevăr", și cea a „cosmopolitismului", care, după opinia lui, reprezenta „egoism, înrobire și amăgire". În deceniile următoare, opoziția lui față de cosmopolitism a devenit din ce în ce mai răsunătoare, Hașdeu condamnînd, împreună cu susținătorii săi, „împrumuturile" pe care le socoteau „nepatriotice". În publicația lui *Revista nouă* (1887–1895), Hașdeu a abordat „străinismul" în raport cu culturalizarea maselor, exprimînd teama ca nu cumva influențele occidentale neîngrădite să mărească prăpastia dintre clasele de sus și intelectuali, pe de-o parte, și țărănime, pe de altă parte, spre dezavantajul evident al celei din urmă.[28]

O seamă de alte reviste au preluat, în anii '90, cauza populației țărănești majoritare. Editorii acestor reviste se întîlneau în ideea că soluția pentru

[28] Ovidiu Papadima (ed.), *Reviste literare românești din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea*, București, 1974, pp. 130–157.

relele societăţii rurale se găsea în îmbunătăţirea bazelor ei culturale şi morale prin reîntoarcerea la „izvoarele vieţii naţionale". Prozatorul Alexandru Vlahuţă, editor al revistei *Viaţa* (1893–1896), săptămînal de cultură publicat la Bucureşti, propunea „manifestarea spiritului românesc în ştiinţă, în artă, în reforme, în tot ce poate da un caracter mai deosebit forţei şi activităţii noastre naţionale", în timp ce Slavici, Caragiale şi poetul George Coşbuc, de la *Vatra* (1894–1896), „Foaie ilustrată pentru familie", ce apărea „de două ori pe lună" la Bucureşti, cereau reîntoarcerea la „obîrşia culturală" românească în vederea realizării unităţii şi stabilităţii naţionale.[29] Toţi aceştia au subordonat criteriile estetice împlinirii idealurilor naţionale, socotind literatura un mijloc de propagare a unor gusturi şi moduri de gîndire şi de simţire în rîndurile întregii populaţii. Pe aceeaşi linie, Constantin Rădulescu-Motru a dat glas îngrijorării faţă de „oboseala" literaturii române şi a accentuat nevoia regenerării ei. În revista sa *Noua revistă română* (prima serie, 1900–1902), s-a împotrivit literaturii devenite atît de sofisticată încît se izolase de aspiraţiile publicului larg şi a cărei existenţă depindea doar de o elită socială cu gusturi cosmopolite.[30]

Bisăptămînalul *Sămănătorul* (1901–1910) a devenit cel mai important vector al acestor idei. Primii săi editori au fost Vlahuţă şi Coşbuc, care au adunat în jurul lor numeroşi scriitori şi activişti pe tărîm social, profund dezamăgiţi de direcţia culturală în care se îndrepta România modernă. Erau preocupaţi de problemele sociale şi şi-au concentrat atenţia asupra satului, unde, erau siguri, se afla viitorul naţiunii. Vedeau rezolvarea problemei ţărăneşti mai curînd în regenerarea morală decît în reforme economice anume şi, de aceea, au subscris cu entuziasm unei literaturi capabile să promoveze la sate valorile tradiţionale şi solidaritatea socială.

Sămănătorul nu a fost o revistă eminamente literară, dar a atras în paginile sale scrierile unor prozatori şi poeţi de seamă ai timpului. Literatura încurajată de editorii revistei era o literatură ce aborda probleme etice. În locul unei literaturi intimiste de confesiuni, ei promovau o literatură viguroasă, activistă, care să vădească respectul faţă de trecutul glorios, dragostea de ţară şi dorinţa de a contribui la propăşirea naţiunii române. Semănătoriştii s-au opus acelor curente ce-l înstrăinau pe scriitor de oamenii

[29] Adriana Iliescu, *Reviste literare la sfîrşitul secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1972, pp. 149–167, 174–182.

[30] Corina Hrişcă, *Constantin Rădulescu-Motru, filosof al culturii*, Cluj-Napoca, 1987, pp. 197–203.

de rînd şi deplîngeau „coruperea" limbii prin introducerea neologismelor şi a cuvintelor străine; dar şi-au îndreptat oprobriul în special împotriva „literaturii decadente" cu toate „ideile ei bolnave". Erau convinşi că leacul tuturor acestor rele consta în reîntoarcerea la „filoanele tradiţiei".[31]

Momentul de glorie al sămănătorismului a fost atins în 1904 prin preluarea conducerii revistei de către Nicolae Iorga, care, în vîrstă de doar 35 de ani, se distinsese deja ca savant istoric şi intrase în atenţia marelui public ca susţinător al unificării naţionale şi regenerării societăţii rurale. Iorga s-a remarcat încă din tinereţe ca un rafinat critic literar cu o profundă cunoaştere nu numai a literaturii române, dar şi a celei universale. A dovedit puţină înţelegere faţă de modernism, pledînd în schimb pentru o literatură capabilă să lumineze minţile oamenilor şi să-i înnobileze sufleteşte. În sensul acesta, vedea în scriitori, înainte de toate, nişte educatori care să le transmită cititorilor idealuri nobile şi să dea un sens vieţii acestora. Dorea o literatură patriotică, dinamică, capabilă să reliefeze virtuţile caracterului românesc şi repudia pesimismul filozofic al lui Eminescu, precum şi cinismul şi zeflemeaua unor moderniști ca Ion Minulescu.[32]

Ideile lui Iorga cu privire la literatură şi evaluările făcute fiecărui scriitor în parte se circumscriu teoriilor sale despre dezvoltarea socială organică. S-a opus creativităţii ce părea să devieze de la normele tradiţiei şi caracterului naţional. Atunci cînd, de pildă, a apărut revista simbolistă a lui Densuşianu, *Viaţa nouă*, Iorga a condamnat-o ca un exemplu al degradării la care putea coborî sensibilitatea umană. A tunat şi a fulgerat împotriva literaturii franceze, ca izvor de false sentimente cu care Apusul otrăvea ţările mai puţin dezvoltate. Reacţia sa faţă de literatură avea mai curînd un caracter moral decît unul estetic. Îl admira pe Ibsen pentru profunda analiză a naturii umane şi pe Walt Whitman pentru contactul permanent cu realităţile sociale. Printre scriitorii preţuiţi de Iorga s-au numărat Slavici şi Caragiale, dacă alegeau subiecte ce intrau în vederile sale, şi credea că Sadoveanu era cel mai bun prozator al generaţiei post-1900.[33]

Prin urmare, Iorga dorea o literatură aptă să contribuie la crearea unei culturi naţionale, care, la rîndul ei, să stimuleze simţul solidarităţii istorice şi al armoniei sociale între clase. El nu a reuşit însă să-şi atingă nici unul

---

[31] Z. Ornea, *Sămănătorismul*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1971, pp. 227–270.

[32] Cu privire la insistenţa lui Iorga asupra priorităţii ce trebuia acordată caracterului naţional în faţa esteticului în literatură, vezi eseul introductiv al lui Valeriu Râpeanu, în Nicolae Iorga, *O luptă literară*, vol. 1, Bucureşti, 1979, pp. V–XLI.

[33] *Ibidem*, pp. 166–167, 263–265, 292–295.

din ţelurile sale. Adevăraţii adepţi ai sămănătorismului literar, puţini la număr şi lipsiţi de talent, nu au creat prin scrierile lor o literatură viguroasă, dinamică, ci au propagat un soi de neoromantism sentimental, liric, întors către trecut. Idealizau ţărănimea, pe care au tratat-o ca pe o entitate nediferenţiată, ca unic izvor autentic al culturii româneşti. În sistemul lor de idei le-au găsit loc şi boierilor, simbolizînd pentru ei relaţiile patriarhale dintr-o lume rurală pe cale de dispariţie sub presiunea capitalismului.[34] Sămănătorismul, deci, a constituit nu atît o doctrină, cît o stare de spirit, dominată de mirajul purităţii rurale.

Iorga a părăsit conducerea *Sămănătorului* în 1906, în special din cauza nemulţumirilor manifestate de către corpul redacţional şi de colaboratori faţă de metodele sale autoritare. Gazeta a intrat în declin, în ciuda încercărilor de a o reorganiza ale lui Alexandru G. Popovici, politician conservator naţionalist care a dobîndit o faimă internaţională cu planurile sale de reorganizare a monarhiei habsburgice pe principii federaliste. *Sămănătorul* şi-a încetat în cele din urmă apariţia în 1910. Iorga şi-a continuat campania culturală într-o serie de alte publicaţii, fondate toate de el. În *Floarea darurilor* (1907), nume ales de el, după titlul unei colecţii vechi şi populare de povestiri didactice, reprezentînd tipul de literatură care, după opinia sa, era cel mai benefic. În paginile acestei reviste, Iorga ataca cu regularitate „imitatorii stilurilor străine" şi pe toţi „simboliştii şi manieriştii". În acelaşi timp, recunoştea că tradiţia românească nu era suficientă în sine pentru a susţine o literatură naţională sănătoasă. Recomanda traducerile din franceză şi din alte limbi (atîta vreme cît se potriveau propriilor sale idei despre ceea ce ar trebui să fie literatura) pentru a impulsiona dezvoltarea vieţii culturale şi literare româneşti, arătînd modul în care îşi manifestau originalitatea şi conştiinţa alte popoare. A început de asemenea să dedice mai mult timp altor forme de mobilizare culturală. A întreprins ambiţioase turnee de conferinţe în provincie şi a organizat Liga Bunilor Români, a cărei sarcină principală era încurajarea culturalizării masei ţărăneşti. În 1910, şi-a unit forţele cu A.C. Cuza (1857–1947), profesor de sociologie la Universitatea din Iaşi, în vederea formării Partidului Naţionalist-Democrat. Noul partid a marcat intrarea oficială a lui Iorga în politică. La vremea aceea, sămănătorismul se dezintegrase ca mişcare coerentă.

Ideile literare ale tradiţionaliştilor, concentrate în sămănătorism, nu s-au bucurat de un interes prea mare din partea tinerei generaţii de scriitori.

[34] Z. Ornea, *Sămănătorismul*, pp. 292–295.

Aceştia îşi exprimau revolta în paginile revistelor minore. În *Linia dreaptă* (cinci numere în 1904), poetul Tudor Arghezi a subliniat diferenţa dintre poezie şi simplă versificaţie. Era de părere că existau prea mulţi versificatori, prea mulţi „saltimbanci şi imitatori" dornici să facă pe placul unui public lipsit de rafinament. Poezia autentică, insista el, însemna condensare şi esenţă, chiar concentrarea unor volume întregi într-un singur vers.[35] În *Revista celorlalţi* (3 numere în 1908), Ion Minulescu pretindea totală libertate de creaţie pentru a împiedica sufocarea tinerei generaţii cu vechile formule artistice, iar în *Simbolul* (4 numere în 1912), Tristan Tzara şi Ion Vinea, fruntaşii avangardei, pledau în favoarea simbolismului.

Critici de vază, recunoscuţi, au încercat să dea o direcţie hotărîtă acestei noi efervescenţe. Henric Sanielevici (1875–1951), sociolog şi biolog, deopotrivă şi critic literar, cerea scriitorilor să nu caute izvoarele de inspiraţie în obiceiurile ancestrale şi limba arhaică, pentru că, în calitate de oameni moderni, trebuiau să facă parte din lumea contemporană şi să asimileze cultura spirituală a Occidentului, sub forma ei cea mai înaltă de expresie. Sanielevici a tratat cultura naţională ca formă a culturii generale europene, iar în revista sa *Curentul nou* (1905–1906), a acordat prioritate valorilor civilizaţiei europene.[36] Mihail Dragomirescu (1868–1942), student al lui Titu Maiorescu şi profesor de estetică la Universitatea din Bucureşti, a împărtăşit antipatia lui Sanielevici faţă de tradiţie şi sămănătorism, respingînd însă interpretările sociologice ale literaturii date de acesta. În revista sa *Convorbiri critice* (1907–1910), s-a postat pe o poziţie extremistă în apărarea autonomiei esteticului, insistînd că pentru a înţelege o operă de artă trebuiau lăsate deoparte toate considerentele sociale şi ştiinţifice.[37] Pentru a-şi verifica propriile idei, Mihail Dragomirescu a deschis un atelier literar, aşa-numitele „sîmbete literare", unde participanţii îşi revedeau lucrările sub îndrumarea lui, fără să li se impună nici un fel de constrîngeri în privinţa creativităţii lor. Printre scriitorii importanţi care au participat la acest atelier, s-au numărat Minulescu şi romancierul Rebreanu.

Cel mai tenace susţinător al modernismului a fost filologul, poetul şi criticul literar Ovid Densuşianu (1873–1938). În paginile revistei sale

[35] Tudor Arghezi, „Vers şi poezie", *Linia dreaptă*, vol. I, nr. 2 şi 3, 1 şi 15 mai, 1904, în I. Hangiu (ed.), *Presa literară românească*, vol. 2, Bucureşti, 1968, pp. 80–88.

[36] Henric Sanielevici, „Curentul nou", *Curentul nou,* vol. 1, nr. 1, 15 noiembrie 1905, în Hangiu, *Presa literară românească*, vol. 2, pp. 107–115.

[37] Mihail Dragomirescu, *Critica*, vol. 1 (*Directive, 1896–1910)*, Bucureşti, 1927, pp. 75–83, 181–201.

Viaţa nouă (1905–1925), a militat în favoarea poeziei simboliste şi a nevoii de a sincroniza literatura română cu realităţile citadine contemporane. A fost un promotor entuziast al spiritului european, tot aşa cum Iorga a susţinut autohtonismul, şi i-a denunţat energic pe cei care, ca şi sămănătoriştii, surghiuneau literatura română „la stînă şi la colibă".[38]

Procedînd astfel, cu siguranţă că dezvoltarea spiritului românesc ar fi fost sugrumată. Deşi era un eminent folclorist, respingea folclorul ca bază a literaturii moderne, considerînd că „era lipsit de vlagă". Ca atare, laitmotivul revistei sale era urbanizarea poeziei prin asimilarea modelelor literaturii romanice, mai ales ale celor franceze. Cu toată angajarea şi cu toată reputaţia lui de mare literat, nici revista, nici critica lui nu au atras atenţia unui public prea larg. Rolul de a înzestra simbolismul românesc cu trăsăturile sale distinctive a revenit, mai curînd, tinerilor poeţi talentaţi.

Pe undeva, pe la mijlocul drumului dintre moderniști şi tradiţionalişti, s-a situat Garabet Ibrăileanu (1871–1836). A fondat împreună cu Constantin Stere, în 1906, revista *Viaţa românească*, al cărei secretar de redacţie va fi pînă în 1933. Din 1908, pînă la sfîrşitul vieţii sale, a fost profesor de istoria literaturii române şi estetică literară la Universitatea din Iaşi. A contribuit astfel în mod semnificativ la formarea intelectuală şi spirituală a noilor generaţii de scriitori şi la promovarea propriului său ideal estetic — realismul. A abordat literatura prin prisma sociologului şi a filozofului culturii, aşa cum o dovedeşte cea mai influentă operă teoretică a sa, *Spiritul critic în cultura românească* (1909). În acest eseu, el analizează geneza formelor culturii în România, aşa cum sînt oglindite în operele celor mai importanţi scriitori din perioada 1840–1880. Socoteşte că anul 1840 ar fi data apariţiei spiritului critic în cultura românească, dată ce coincide cu fondarea revistei *Dacia literară* şi accentul pus de aceasta pe tradiţiile şi realităţile sociale contemporane, ca bază pentru o literatură şi cultură viguroase. Acestea sînt criteriile folosite de el în analizarea curentelor literare şi evaluarea fiecărui scriitor în parte, cărora le-a adăugat simpatia faţă de ţăran, acesta reprezentînd, în opinia sa, realitatea dominantă în România modernă.

Deşi a fost un teoretician de frunte al poporanismului şi ideile lui politice se asemănau cu cele ale lui Constantin Stere, Ibrăileanu nega posibilitatea armonizării literaturii cu ideologia. Respingînd formula sămănătoristă a unei vieţi rustice idealizate, Ibrăileanu pretindea originalitate şi realism în înfăţişarea vieţii ţăranului. Modelele sale erau Slavici şi Creangă, care,

[38] Ovidiu Densuşianu, „Rătăciri literare" (1905), pp. 86–91, şi „Stilul nostru", în Idem, *Opere*, vol. 4, Bucureşti, 1981.

gîndea el, îşi bazaseră reconstituirea vieţii satului pe viaţa cotidiană a locuitorilor săi. În articolul *Ţăranul în literatura românească* (1907), consideră că *Pastelurile* lui Alecsandri au marcat începutul idealizării vieţii rustice, perpetuată de sămănătorişti. A denunţat caracterul înşelător al prezentării ţăranului drept o fiinţă fericită, ce ducea o viaţă demnă de invidiat, socotind în acelaşi timp drept respingător naturalismul lui Zola, atît din punct de vedere estetic cît şi uman. Ibrăileanu dorea ca ţăranul să fie descris în toată condiţia inferiorităţii lui sociale şi a lipsei de educaţie, dacă aşa era într-adevăr, dar cerea ca portretul să fie complet şi să fie explicate cauzele acestor stări de lucruri, precum în volumul de povestiri al lui Mihail Sadoveanu *Crîşma lui moş Precu* (1904).[39]

În calitate de secretar de redacţie şi principal critic literar al revistei *Viaţa românească*, Ibrăileanu s-a impus ca forţă literară călăuzitoare a acesteia, impunîndu-i propriul său spirit combativ şi rafinament intelectual. Cu toate acestea, a evitat sectarismul literar şi s-a mîndrit cu publicarea tuturor scriitorilor români şi, ca atare, în buna tradiţie a *Daciei literare*, a transformat revista într-un promotor al literaturii naţionale. Deşi ostil, în general, simbolismului, Ibrăileanu a publicat operele adepţilor acestui curent, pentru că îi considera, alături de romantici şi de realişti, creatori de literatură naţională. Se va delimita definitiv de simbolişti de-abia atunci cînd aceştia vor respinge total realismul şi se vor lăsa în voia unor „asocieri bizare". Sub îndrumarea sa, *Viaţa românească* a dovedit o uriaşă vitalitate creatoare şi a adunat în jurul ei scriitori şi cărturari de seamă.[40] Revista a adus în prim-plan noi valori literare şi spirituale, făcînd, dintr-un anumit punct de vedere, ceea ce făcuse, în epoca ei de aur, revista *Convorbiri literare*. Promovînd o literatură de largă respiraţie umanistă şi democrată, *Viaţa românească* a asigurat un echilibru între spiritul citadin şi modernist al revistei *Vieaţa nouă* şi exclusivismul ruralist al *Sămănătorului*.

POEZIA

Inovaţia şi experimentul au caracterizat opera celor mai buni poeţi din deceniile de dinaintea izbucnirii Primului Război Mondial. Aceştia desfid

[39] Garabet Ibrăileanu, „Ţăranul în literatura românească" (1907), în Idem, *Studii literare*, vol. 2, Bucureşti, 1979, pp. 152–159, şi „Mihail Sadoveanu: Morala d-lui Sadoveanu" (1909), în *Studii literare*, vol. 1, Bucureşti, 1979, pp. 208–221.

[40] Z. Ornea, *Poporanismul*, Bucureşti, 1972, pp. 350–394.

orice tentativă, oricît de modestă, de încadrare într-o categorie anume. Alexandru Macedonski şi simboliştii pe care i-a inspirat, precum şi precursorii avangardei, ataşaţi ideii de autonomie a esteticului, au experimentat cu îndrăzneală atît în materie de formă, cît şi de tematică. Au căutat izvoare de inspiraţie lăuntrice şi au ţinut prea puţin seama de marile probleme sociale şi politice ale zilei. Alţi poeţi, nu mai puţin talentaţi, şi-au găsit inspiraţia în teme ceva mai tradiţionale. George Coşbuc şi Octavian Goga, amîndoi ardeleni, au scris despre sat şi şi-au asumat o parte de responsabilitate în vederea promovării bunăstării generale.

Operele cele mai valoroase ale lui Alexandru Macedonski (1854–1920) s-au distins prin originalitatea şi îndrăzneala ideilor sale poetice şi prin farmecul versului său, uneori suav şi melancolic, alteori exuberant şi frenetic. Mai presus de orice, poet al percepţiei vizuale, Macedonski a avut o afinitate pentru formele şi culorile din natură, dar arareori a căutat înţelesuri mai profunde. În acelaşi timp, nu a reuşit prea curînd să-şi găsească un glas poetic propriu. Atras iniţial către poezia socială, în prefaţa primului său volum, *Poezii* (1882), autorul enunţă misiunea poetului: „aceea de a înnobila simţurile şi de a biciui viciurile". Rezervă însă poeziei o misiune mai amplă decît simpla exprimare a unor valori morale şi, în *Curs de analiză critică* (1880), dă glas observaţiilor sale cu privire la natura poeziei, observaţii de o noutate absolută în gîndirea estetică românească. Subliniind că poezia urmărea o logică, iar proza alta, Macedonski argumenta că o asociere de idei ce era evident ilogică în proză putea fi o lovitură de geniu în poezie. Poezia, insista el, însemna ceva mai mult decît versuri frumoase, imagini precise şi o construcţie ideatică, pentru că, dacă acestea ar fi eliminate, n-ar mai rămîne decît proză. Poezia, era, astfel, inerent diferită de proză: era sugestie, nu descriere.[41]

Opera lui Macedonski a dăruit poeziei româneşti sunete noi. După o perioadă de criză personală la sfîrşitul anilor '80, melancolia va ceda locul armoniei şi seninătăţii într-una dintre cele mai frumoase poezii, *Noaptea de mai* (1887). Apoi, prin revista înfiinţată de el, *Literatorul*, se vor face auzite primele versuri simbolist-instrumentaliste scrise în limba română. Dornic să introducă simbolismul, el explica într-un eseu, *Poesia viitorului* (1892), că poezia era în esenţă arta cuvîntului şi, ca atare, forţa ei de expresie provenea din calitatea sunetelor ei. Astfel de idei erau atît de noi, încît au stîrnit comentarii sarcastice din partea majorităţii criticilor.

[41] Alexandru Macedonski, *Opere*, vol. 4, Bucureşti, 1946, pp. 76–99.

În anii ce vor urma, Macedonski va da deplin glas sensibilității sale poetice. Volumul său *Excelsior* (1895), în care și-a adunat poeziile deschizătoare de drumuri, publicate în *Literatorul*, a reprezentat o piatră de hotar în dezvoltarea poeziei românești moderne. Cu toate acestea, volumul a fost ignorat de criticii de frunte ai zilei. Neobosit, va înființa în 1901 o altă revistă, *Forța morală*, care a ocupat un loc-cheie în viața literară de la început de veac, dat fiind că în paginile ei și-a publicat unele din cele mai strălucite piese — *Lewski*, *Mănăstirea* și *Noaptea de decemvrie*.[42] Dar, în 1904, aproape că a pus capăt activității sale în limba română, dat fiind că s-a concentrat mai ales asupra stabilirii reputației sale ca scriitor de limbă franceză.

Opera lui Macedonski a constituit una dintre cele mai originale contribuții din deceniile premergătoare Primului Război Mondial la dezvoltarea limbajului poetic românesc, fapt recunoscut și primit cu căldură de contemporanii săi mai tineri. Cercul de scriitori adunat în jurul revistei *Convorbiri critice*, editată de Mihail Dragomirescu, a inaugurat reconsiderarea operei macedonskiene, organizînd entuziaste lecturi publice ale poeziilor lui Macedonski. Cînd s-a reîntors în țară, în 1912, după o ședere prelungită în Franța, tînăra generație l-a întîmpinat ca pe un mare poet.

George Coșbuc (1866–1918), originar din Transilvania, a fost unul dintre cei mai originali poeți lirici români. După cîțiva ani de activitate la revista *Tribuna* din Sibiu, ca unul dintre editori, Coșbuc va trece munții în 1889 și se va stabili în București, unde Titu Maiorescu îi oferă un post la Ministerul Educației. Subiectul preferat al lui Coșbuc era satul, iar prozodia sa a fost profund influențată de baladele populare.[43] Publicarea poeziei sale *Nunta Zamfirei* (1889) a constituit un eveniment de marcă în dezvoltarea liricii românești, În descrierea nunții, Coșbuc a combinat realul cu fantasticul. Spectacolul, cu toată exuberanța și bogăția lui, era de fapt o nuntă țărănească, cel mai de seamă eveniment din viața satului, aducînd toate formulele rituale și detaliile etnografice. Primul său volum de versuri lirice, *Balade și idile* (1893), a fost un luminos buchet de mare poezie, inspirată din aceleași surse rurale. În numeroase din poeziile sale, Coșbuc a abordat și temele sociale curente. Asemenea majorității contemporanilor lui, s-a înrolat în dubla luptă de dobîndire a drepturilor naționale pentru românii din Transilvania și a dreptății sociale pentru țăranii din Regat.

[42] Cu privire la arta poetică a lui Macedonski, vezi Adrian Marino, *Opera lui Alexandru Macedonski*, București, 1967, pp. 427–530.

[43] Petru Poantă, *Poezia lui George Coșbuc*, Cluj-Napoca, 1976, pp. 29–51.

În *Decebal către popor* (1896), căpetenia dacilor îşi cheamă poporul la luptă pentru apărarea gliei lor împotriva invadatorilor romani, un apel pe care, în urma Procesului Memorandumului, cititorii lui Coşbuc l-au interpretat cu uşurinţă ca o chemare adresată tuturor românilor la apărarea drepturilor lor istorice în Transilvania. *Noi vrem pământ!* (1894) a denunţat oprimarea ţărănimii din România cu o vehemenţă rar auzită înainte în poezia românească. *Doina* (1895) sa a fost un poem-sinteză, în care se regăsesc unite toate direcţiile poeziei sale. După 1900, s-a dedicat mai ales traducerii *Divinei Comedii* a lui Dante şi a scris puţină poezie originală.

Coşbuc s-a aplecat cu mare simpatie asupra ţăranului, aşa cum sugerează activitatea sa editorială la *Sămănătorul*, ca artist nu a fost însă un sămănătorist. A insistat asupra descrierii realiste a satului şi a locuitorilor lui, tot aşa cum a abordat tematica naturii. A văzut natura doar ca un simplu mijloc prin care omul îşi asigura cele necesare traiului şi, astfel, pentru el, existenţa ţăranului în natură părea un lucru firesc, nu un pretext de reverii romantice. Cu înţelegerea unui ţăran faţă de mediul şi destinul uman, Coşbuc a compus versuri neasemuite din punct de vedere al prozodiei şi muzicalităţii. A adus o contribuţie remarcabilă la evoluţia poeziei româneşti, întrucît a pregătit terenul pentru acceptarea versului alb.

Un alt transilvănean, Octavian Goga (1881–1938), a crezut şi el în obligaţia artistului de a descrie viaţa satului aşa cum era ea cu adevărat. Un fin observator al ţăranilor din satul său de lîngă Sibiu, a urmărit viaţa acestuia cu toate amănuntele, agitaţia şi neliniştile lui. Era convins că viţiile celor de la ţară erau de o imensă complexitate şi că printre ele putea afla „toate tipurile de mari simboluri ale suferinţei: Hamlet, Polonius, Ophelia".[44] Satul, în primul şi cel mai important volum al său, *Poezii* (1905), a reprezentat o sinteză a lumii rurale transilvănene de la început de veac. El constituia în contemporaneitate spaţiul în care istoria conserva formele vieţii rurale şi căruia valorile etice tradiţionale îi confereau soliditate. Cu toate că s-a identificat deplin cu cei „sortiţi să plîngă şi să tacă" şi că a descris natura cu sublimă delicateţe, Goga a ocolit sentimentalismul sămănătoriştilor. Poezia lui are o simplitate şi sobrietate clasice, datorate probabil contactului său strîns cu folclorul. În multe din versurile sale răzbate o notă profetică, religioasă, ce sublimează suferinţa şi-i transformă pe cei ce suferă în protagonişti de epopee clasică. Primul său volum a

[44] Cu privire la Goga ca poet social şi naţional, vezi Constantin Ciopraga, *Literatura română între 1900 şi 1918*, Iaşi, 1970, pp. 218–230.

adunat tot ceea ce a fost mai bun din poezia sa. Cel de al doilea, *Ne cheamă pămîntul* (1909), nu înseamnă un pas înainte în materie de tehnică a versificaţiei şi repetă idei mai vechi, poate din cauza implicării sale din ce în ce mai mari în mişcarea naţională din Transilvania. La sfîrşitul Primului Război Mondial a ales calea politicii în dauna poeziei, iar cariera sa de poet a fost esenţialmente încheiată.

Cel mai dinamic şi cel mai novator curent din poezia românească a acestei perioade a fost simbolismul. S-a infiltrat de afară în România şi, asemenea romantismului, a fost asimilat treptat sensibilităţilor şi realităţilor sociale româneşti. Macedonski a ajutat la introducerea lui, dar propriile lui metode au rămas mai aproape de cele ale romanticilor, vitalitatea lui fiind în contradicţie cu discreţia simbolistă. Contribuţia lui Ovid Densuşianu a fost mai substanţială. Acesta a etichetat simbolismul ca expresie a „sufletului latin", care, credea el, era mai înclinat către observare şi avea o mobilitate mai mare a emoţiilor şi impresiilor decît „sufletul german", ce i se părea că tinde să se piardă în abstracţiuni. A dorit să îndrepte simbolismul românesc către viaţa cotidiană şi să-i confere o funcţie socială, întrucît îl considera nu doar o revoluţie în estetică, ci şi un model spiritual capabil să transforme ideile şi sentimentele în general. În acelaşi timp, a vrut să înlocuiască sursele rurale de inspiraţie poetică şi natura rustică cu peisajul orăşenesc. Ca teoretician al poeziei citadine, a urmărit să scoată poezia românească din melancolia şi resemnarea pe care le găsea în folclor pentru a o îndrepta spre tehnologia şi dinamismul lumii moderne, pe care o asocia cu oraşul, „centrul vieţii trăite cu intensitate".[45]

Simbolismul a fost instrumentul ales al multor poeţi care şi-au făcut debutul la sfîrşitul secolului al XIX-lea. El a luat diverse forme — varietatea exterioară, decorativă, reprezentată de Ion Minulescu, inovatoare mai curînd în formă decît în conţinut, şi cea interiorizată, sugestivă, practicată de George Bacovia. Ucenicia simbolismului românesc se face simţită în primul volum de poezii, *Fecioara în alb* (1902), al lui Ştefan Petică (1877–1904), simbolist de la un capăt la celălalt. Petică era convins că frumuseţea autentică a lumii era distrusă de capitalism şi căuta, ca o compensaţie, în simbolism frumuseţea ideală a visului.[46] Admirator al lui Hugo von Hofmannstahl şi

[45] Ovid Densuşianu, „Sufletul latin şi literatura nouă" (1922), în Idem, *Opere*, Vol. 5, Bucureşti, 1981, pp. 50–199.

[46] Ştefan Petică, „Estetismul lui Ruskin" (1900), în Idem, *Opere*, Bucureşti, 1938, pp. 351–359.

Stefan George, pentru măiestria lor în a crea iluzia, Ştefan Petică a căutat un refugiu poetic din urîţenia societăţii contemporane, aplicînd tehnicile intimiste ale picturii cu linii fine şi subtile degradeuri de sens.

Simbolismul românesc a dobîndit o personalitate proprie în operele lui George Bacovia şi Ion Minulescu. George Bacovia (1881–1957), retras şi izolat, avea conştiinţa acută a descompunerii lente a tuturor lucrurilor. A dat expresie simţirii tragediei vieţii cotidiene, motivul dominant al aproape întregii sale opere poetice, într-o manieră simplă şi în culori sumbre.[47] În primul său volum de poezii, *Plumb* (1916), profunda deşertăciunea a lumii aşa cum apare în viziunea lui este de-a dreptul zguduitoare. Incapabil să găsească un refugiu în ireal sau să accepte posibilitatea autoamăgirii, Bacovia s-a lăsat copleşit de absurditatea lumii înconjurătoare şi a sfîrşit prin a o abandona. Înaintea lui Bacovia, nici un literat român nu a stăruit cu atîta îndîrjire să facă apel la culorile şi imaginile sumbre ale unor cimitire părăsite şi ale unor străzi pustii dintr-un tărîm al nimănui. În vidul moral terifiant pe care îl evocă aceste imagini, Bacovia a anticipat anxietatea europeană a secolului XX.

Cu greu s-ar putea imagina un contrast mai izbitor faţă de melancolia lui Bacovia decît jovialitatea lui Ion Minulescu (1881–1941). Sociabil pînă la extrem, Minulescu era un temperament neinhibat şi în veşnică mişcare. Zgomotos şi maimuţărind orice şi pe oricine, părea extras din paginile lui Caragiale. Înclinat spre grandilocvenţă şi muzicalitate stridentă, s-a distanţat vizibil de tiparele obişnuite ale poetului simbolist.[48] În primul său volum, *Romanţe pentru mai tîrziu* (1908), în locul simbolurilor, poetul face apel la alegorii, ce adesea nu au sensuri ascunse, adînci, ci sînt folosite ca simple elemente decorative. Uneori s-a dovedit un simbolist comic, tratînd marile teme lirice cu umor sentimental, frizînd burlescul. În cel de-al doilea volum de poezii, *De vorbă cu mine însumi* (1913), părea aproape că parodiază simbolismul cu imagini surprinzătoare, efecte onomatopeice neobişnuite, repetiţii obsesive şi peisaje exotice. Principala sa contribuţie la poezia românească se regăseşte nu atît în inovaţiile tematice, cît în acelea de limbaj. Minulescu s-a exprimat în limba de fiecare zi, cea citadină cu precădere, creînd neologisme şi introducînd cuvinte străine („Boston", „Pullman", „cakewalk"), nemaiauzite pînă atunci în poezia românească.

---

[47] V. Fanache, *Bacovia: Ruptura de utopia romantică*, Cluj, 1994, pp. 26–140.

[48] Emil Manu, *Ion Minulescu şi conştiinţa simbolismului românesc*, Bucureşti, 1981, pp. 47–133.

În deceniile premergătoare Primului Război Mondial, realismul a cîştigat constant teren în proză, cu toate că mai persistau diverse forme ale neoromantismului, mai ales în rîndurile scriitorilor influenţaţi de sămănătorism. Romancierii şi nuveliştii şi-au concentrat atenţia asupra unor clase sociale ce nu apăruseră în proză înainte, mai ales locuitorii oraşelor şi marii boieri. Satul nu a fost nicidecum neglijat, dar scriitorii s-au apropiat acum de tragediile vieţii ţărăneşti, oferind documente sociale întunecate. Chestiunile morale i-au preocupat pe numeroşi autori, alienarea individului în societate ocupînd un loc aparte.

Într-o vreme în care romanul românesc se afla abia la începuturi, cînd melodrama romantică şi foiletoanele sentimentale se bucurau de mare audienţă, Duiliu Zamfirescu (1858–1922) a adus naraţiunea de mare întindere la un nou nivel de rafinament artistic şi i-a amplificat conţinutul social adăugînd tipologiei ţăranului şi a parvenitului, şi figura moşierilor. Alături de *Ciocoii vechi şi noi* al lui Nicolae Filimon şi de *Mara* lui Ion Slavici, *Viaţa la ţară* (1898) a pus bazele romanului românesc modern.

Influenţat de viziunea lui Zola despre generaţii şi ereditate, Zamfirescu a conceput primul roman ciclic din literatura română. Cronica familiei Comăneştenilor se concentrează asupra vechii clase de boieri pămînteni, ce ieşise din perioada fanariotă la începutul secolului al XIX-lea secătuită de vlaga ei morală. Mai tîrziu, boierimea avea să îndure noi lovituri din partea burgheziei industriale şi bancare în formare, din partea arendaşilor şi a variilor tipuri de parveniţi pe scara socială, oameni lipsiţi de ataşament atît faţă de pămînt, cît şi faţă de tradiţie şi motivaţi doar de perspectivele unor cîştiguri materiale. Familia Comăneştenilor încerca să se revigoreze prin alianţe matrimoniale cu ţărani în timpul Războiului de Independenţă şi mai apoi cu o familie ardeleană. Lucrarea ce s-a bucurat de cel mai mult succes din întreg ciclul a fost *Viaţa la ţară*, saga unei gospodării boiereşti, primul roman de seamă din literatura română. Acest roman este în acelaşi timp un delicat poem închinat vieţii de la ţară, o poveste de dragoste gingaşă şi de contemplare senină. În ciuda scenelor idilice şi a atmosferei romantice, el reprezintă unul dintre primele romane realiste româneşti. Puterea sa de observaţie, rafinată de-a lungul unei ucenicii îndelungate în calitate de jurnalist şi de autor de nuvele, capacitatea de a plasa personajele în timp şi spaţiu, precum şi fineţea nuanţării limbii îl definesc pe Zamfirescu drept un maestru al genului. Un alt roman însemnat din acest ciclu este *Tănase Scatiu* (1907), povestea unui parvenit, scriere nota-

bilă prin analiza unui tip uman ce va apărea frecvent în beletristica românească şi prin observarea atentă a burghezului provincial, a cărui unică ocupaţie şi preocupare era aceea de a face bani. *În război* (1902), cel de-al treilea volum al ciclului, este istoria regenerării clanului Comăneştenilor şi povesteşte despre boierii care au pornit la război în 1877 şi s-au alăturat ţăranilor în măreaţa luptă pentru Independenţă. Graţie acelui amalgam de patriotism sincer şi de dezinteresare materială, eroii reamintesc personajele din *Război şi pace* al lui Tolstoi.

Concentrîndu-se asupra claselor de sus şi a oraşului, Zamfirescu a urmărit intelectualizarea şi urbanizarea, pe scurt, europenizarea romanului românesc. El s-a opus astfel unor critici ca Maiorescu, care preţuiau poezia populară şi lumea rurală ca izvoare de inspiraţie pentru literatura cultă. Duiliu Zamfirescu a dorit să deplaseze punctul central al prozei către oraş, pentru că acolo scriitorul putea întîlni individualităţi mai complexe şi mai rafinate decît la sate. Deşi nu a negat ţăranului un loc estetic în literatură, Duiliu Zamfirescu a insistat că autorii moderni trebuie să se îndrepte către persoane mai complexe, singurele capabile să ofere materialul necesar unei „creativităţi superioare". Îşi expune cu putere tezele în 1909, în discursul de recepţie la Academia Română. Intitulat *Poporanismul în literatură*, discursul declara că o literatură dominată de lumea rurală este o piedică primejdioasă în calea apariţiei unei literaturi moderne în materie de idei şi mijloace de expresie şi îndrepta un atac făţiş la adresa unor contemporani preţuiţi precum Coşbuc şi Goga.[49] Ieşirea violentă a lui Zamfirescu reflecta o reacţie mai generală faţă de poporanism în viaţa culturală, care, graţie succesului *Vieţii româneşti*, atinsese atunci culmea popularităţii. Pe plan personal, critica aspră adresată realismului ţărănesc şi culturii populare ce îl alimenta a dus la o răcire treptată a prieteniei lui cu Titu Maiorescu, care recunoscuse în amîndouă fundamentele unei literaturi autentice.

Zamfirescu a dezvoltat tema urbanizării într-un mod cu totul special, dat fiind că, în fond, nu-i putea suferi pe orăşeni, iar dintre aceştia arendaşul Tănase Scatiu era tipic pentru burghezia acaparatoare. Orăşeanul ideal era, după opinia lui, persoana care dobîndise rafinamentele intelectuale oferite de oraş şi, apoi, dispreţuind moralitatea citadină generală, se retrăgea în locul său de origine de la ţară. Lui Zamfirescu i se părea că oraşul dezintegra calităţile etnice specifice ale unui individ şi că salvarea naţională, în sensul

[49] Duiliu Zamfirescu, „Poporanismul în literatură", în Idem, *Opere*, vol. 6, partea I, Bucureşti, 1987, pp. 34–39.

acesta, se putea găsi doar la sat. Dar, în acelaşi timp, condamna sămănătorişti şi pe alţii care glorificau ţăranul şi falsificau lumea rurală. Insista ca atît ţăranul, cît şi lumea rurală să fie descrise realist. Întreaga proză a lui Zamfirescu a fost, practic vorbind, o reafirmare a acestei ideologii.

Barbu Delavrancea (1858–1918) nu se lasă încadrat într-un curent anume. A fost un admirator înfocat al folclorului şi, prin temperament, un romantic, dar, în acelaşi timp, unul dintre primii susţinători ai naturalismului, un scriitor care a încercat să-şi disciplineze exuberanţa romantică înnăscută adoptînd o abordare pozitivistă a propriei sale activităţi creatoare. A dorit să fie un scriitor al timpului său şi, ca atare, să-l urmeze pe Flaubert şi pe Zola, admirîndu-i totodată pe Balzac şi pe Shakespeare pe care i-a asociat curentelor literare contemporane. Deşi profund interesat de legile eredităţii şi ale determinismului, nu a reuşit să creeze o operă naturalistă. Mai curînd, amestecînd formule şi influenţe, Delavrancea a fost un autor de opere hibride, în care nota romantică era de obicei predominantă.[50]

Cele mai reuşite creaţii ale lui au fost nuvelele, cele mai potrivite temperamentului său romantic. A fost în stare să scrie despre sat cu multă tandreţe, ca de pildă în *Sultănica* (1885), în care a înfăţişat, nu fără regret pentru dispariţia ei treptată, gospodăria ţărănească patriarhală, plasînd-o într-un peisaj plin de culori şi de umbre ce amintesc de pictura impresionistă. Curînd, interesul scriitorului s-a îndreptat totuşi către oraş şi către subiecte considerate mai potrivite spiritului vremii. *Trubadurul* (1887) este o lucrare tipică pentru noua sa proză şi a fost nuvela ce a suscitat cele mai multe discuţii. În acest amalgam de romantism şi naturalism, starea de spirit dominantă era acel *mal de siècle*, alături de unele accente de determinism pozitivist. Eroul nuvelei este un tînăr ce nu se poate adapta la normele morale ale societăţii şi care încearcă să-şi înţeleagă propria existenţă aplicîndu-i cele mai contradictorii teorii, de la Rousseau şi Schopenhauer la darwinism social şi pozitivism. Disprețuieşte civilizaţia şi tînjeşte după vremurile primitive; obsedat de „robia speciilor", încearcă să se elibereze de legea de fier a eredităţii. Cu *Iancu Moroi* (1885), drama unui mic funcţionar tiranizat de superiorul său, Delavrancea a încercat să realizeze o bucată cu adevărat naturalistă. A exagerat anormalitatea şi aspectele respingătoare, dar nu a reuşit să rămînă un observator rece, impersonal, fiind funciarmente un romantic.

[50] Pentru analiza operei sale, vezi Emilia Şt. Milicescu, *Delavrancea*, Cluj-Napoca, 1975, pp. 65–152.

Caracterul romantic al artei lui Delavrancea este izbitor în trei piese scrise către apusul carierei sale. Între 1894 şi 1909, aproape abandonase activitatea literară serioasă pentru a se dedica treburilor publice. Deputat în Parlament în numeroase rînduri şi primar conservator al Bucureştilor în 1899, se va angaja cu ardoare în sprijinirea cauzei româneşti în Transilvania. Apariţia dramei *Apus de soare* în 1909 va constitui astfel o revelaţie şi nu va întîrzia să fie salutată drept o capodoperă. Criticii au socotit-o de atunci o piatră de hotar în istoria dramaturgiei româneşti moderne. Înaintea lui Delavrancea, trei piese formaseră nucleul repertoriului naţional: *Răzvan şi Vidra* (1867) a lui Haşdeu, *Despot Vodă* (1879) a lui Alecsandri şi *Vlaicu-Vodă* (1902) a lui Alexandru Davila. Toate trei s-au bazat pe antagonismul dintre două persoane sau grupuri. În *Apus de soare*, Delavrancea s-a concentrat asupra conflictului lăuntric dintre domnitorul Moldovei secolului al XV-lea ajuns la bătrîneţe, Ştefan cel Mare — omul, împovărat de o întreagă viaţă de experienţe —, şi Domnul, care şi-a păstrat intactă tinereţea firii, a îndemnurilor nobile, spre binele ţării şi al obştei. Celelalte două piese ale lui Delvrancea, *Viforul* (1910) şi *Luceafărul* (1910), au fost inspirate din aceeaşi perioadă a declinului inexorabil al Moldovei medievale.

Din cauza romantismului şi retoricii sale exagerate, o mare parte din opera lui Delavrancea nu s-a potrivit gustului contemporan. Cu toate acestea, el a adus o contribuţie vitală la dezvoltarea prozei româneşti. Povestirile despre viaţa citadină şi eroii săi, care nu puteau să accepte cerinţele societăţii moderne, aveau să devină subiecte centrale ale beletristicii româneşti din secolul XX.

Un scriitor fără nici un fel de pretenţii moderniste a fost Alexandru Vlahuţă (1858–1919). Partizan statornic al literaturii cu misiune socială şi conţinut naţional, Vlahuţă a fost primul editor al revistei *Sămănătorul.* Ca sămănătorist, Vlahuţă era sigur că decăderea materială şi morală a satului se datora unor forţe exterioare, mai ales celor venite din partea oraşului. A găsit antidotul într-o culturalizare intensă a ţăranului, şi şi-a populat scrierile cu indivizi ce înfăptuiau lucruri bune la sate. S-a întors spre trecut pentru a găsi viaţa rurală ideală, ignorînd astfel reforma economică şi socială ca o cale de progres. Tipic pentru generaţia lui, care s-a hrănit cu ideile paşoptiştilor, Vlahuţă a apărat spiritul naţional şi conţinutul în literatură, lansînd un strigăt de alarmă împotriva pătrunderii neîntrerupte a modelelor şi valorilor străine. Împreună cu confraţii săi sămănătorişti era înclinat să vadă orice inovaţie în literatură ca o expresie a „străinismului", iar respingerea simbolismului şi a altor curente moderniste de către

ei a fost motivată de teama că acestea îl vor despărți pe scriitor de popor și deci de izvoarele autohtone de inspirație.

Ca scriitor, Vlahuță consemna ceea ce vedea în jurul său. Personajele lui erau trasate cu precizie, fără retușuri artistice, ca și cum le-ar fi copiat după un model ce îi stătea drept în față. Sentimentul dominant era compasiunea față de suferința umană, în special a celor umili. Caracteristice pentru arta sa sînt povestirea *Din durerile lumii* (1886) — ce descrie umilința socială și moartea din cauza tuberculozei a unui tînăr de la țară — precum și romanul autobiografic *Dan* (1894), care a introdus în literatura romînă eroul inadaptabil, veșnic certat cu societatea, un tip care a devenit unul dintre „dezrădăcinații" atît de des întîlniți în literatura sămănătoristă.[51]

Trei maeștri ai prozei scurte din această perioadă s-au preocupat, fiecare în felul său, de problematica morală. Inventivitatea lor artistică a fost limitată, însă subiectele abordate de ei au conferit profunzime nuvelei și romanului scurt.

Povestirile lui Ioan A. Brătescu-Voinești (1868–1946) se aseamănă cu niște documente de proză moralizatoare de genul celor compuse de Charles Dickens, pentru ale cărui romane nutrea o profundă admirație. Scrierile sale nu acoperă întreg diapazonul și nici n-au originalitatea lui Dickens, excepție făcînd, poate, explorarea inadaptabilității eroilor la epoca modernă. Într-un stil limpede, linear, ce se baza pe observarea precisă a realității cotidiene, Brătescu-Voinești a dat glas sensibilității sale și căldurii umane față de toți cei ce sufereau. De o blîndețe aparte din partea lui beneficiază de pildă figura unui boier scăpătat din *În lumea dreptății* (1906), pe care autorul îl prezintă ca pe un ins retras dintr-o lume înconjurătoare străină lui și absorbit de cultul pentru trecut. Brătescu-Voinești nu a manifestat însă nici un fel de simpatie pentru burghezie, a cărei rapacitate și lipsă de respect față de rangul social provocase, se plîngea el, ruina moralității.[52] Ideologic, Brătescu-Voinești se plasează undeva între junimism și sămănătorism. Boierii lui reprezintă într-adevăr o apologie discretă a sistemului patriarhal, dar autorul este interesat, la urma urmelor, mai curînd de motivațiile etice și psihologice al indivizilor decît de cauzele sociale.

Gala Galaction (1879–1961) s-a preocupat și el de chestiuni morale. Propria sa viață a fost un joc continuu al contrastelor, pe care a încercat să le topească într-o singură existență, coerentă, un efort care a mers cît se poate de departe, explicînd originalitatea lui ca artist. A fost atras de

[51] *Istoria literaturii române*, vol. 3, București, 1973, pp. 746–753.

[52] D. Caracostea, *Poetul Brătescu-Voinești*, București, 1921, pp. 110–176.

literatură atît ca un mijloc de trăire a vieţii, cît şi ca o vocaţie creatoare, deşi la universitate a abandonat studierea ei formală în favoarea teologiei, pe măsură ce se adîncea propria-i criză spirituală. Arta lui a reflectat aceste incertitudini timpurii. Deşi şi-a găsit o sursă de inspiraţie în folclor şi s-a lăsat influenţat de literatura hagiografică, Gala Galaction nu a fost mai puţin receptiv la inovaţie, fiind atras în mod special de simbolism. Într-una din capodoperele sale, *De la noi, la Cladova* (1910) şi în *Gloria Constantini* (1910), Gala Galaction descrie, din punctul de vedere al moralistului, patimile violente şi luptele de conştiinţă ce-i sfîşie pe oameni.[53] Unii critici l-au socotit pe Galaction sămănătorist; alţii l-au numit cel mai creştin dintre scriitorii români. A fost, cîte puţin, şi una şi alta. A scăpat de artificialitatea sămănătorismului, reinterpretînd conţinutul folcloric al lucrărilor reprezentative ale acestuia în lumina unei unice experienţe spirituale de viaţă.

Ion Agârbiceanu (1882–1962), scriitor transilvănean, examinează, la rîndul său, cazuri de conştiinţă, din perspectiva moralistului cu studii superioare de teologie. A considerat literatura un mijloc de cunoaştere ce ar permite indivizilor să combată viciile sociale şi morale şi să devină conştienţi de forţa propriilor personalităţi. Decorul şi eroii nuvelelor sale sînt tipic rurali şi, cu toată simpatia lui pentru ţărani, îi tratează realist, netransformîndu-i niciodată în personaje de operetă. Subiectul său predilect este viaţa cotidiană, iar stilul prozei lui, lipsit de elementele fantastice şi eretice ale lui Galaction, nu depăşeşte limitele simple, directe ale realismului.[54] Agârbiceanu nu şi-a construit nuvelele potrivit vreunei formule, ci a narat cu spontaneitate, atent mai curînd la ceea ce spunea decît la cum spunea, ca de pildă în *Fefeleaga* (1908) şi *Luminiţa* (1908), splendide realizări ale artei sale. Acestea prezintă viaţa grea a ţăranului — de data aceasta, femei — într-o limbă sobră, succintă. Prima este povestea unei văduve, nevoită să-şi vîndă calul cu care cîştiga pîinea zilnică pentru copii şi totodată unicul ei tovarăş de suferinţă; cea de-a doua descrie moartea unei bătrîne, care atunci cînd a simţit că i se apropie sfîrşitul, a întins mîna către lumînarea de la căpătîi, gestul ei simbolizînd lupta de-o viaţă pentru puţină lumină.

Cea mai importantă lucrare a lui Agârbiceanu înainte de Primul Război Mondial a fost romanul *Arhanghelii* (1914), ce a introdus o temă nouă

---

[53] Teodor Vîrgolici, *Gala Galaction*, Bucureşti, 1967, pp. 124–196.

[54] Mircea Popa, *Introducere în opera lui Ion Agârbiceanu*, Bucureşti, 1982, pp. 36–134.

în literatura română, industria, într-o vreme cînd atenţia literară se concentra aproape exclusiv asupra agriculturii şi a ţăranului. Este povestea unei mine, personaj principal, dat fiind că existenţa economică, socială şi etică a întregii comunităţi depinde de ea. Prin tensiunea dramatică susţinută, figuraţia umană, constituită din portrete de mare profunzime, şi o problematică socială complexă, *Arhanghelii* îşi află locul alături de *Mara* lui Slavici şi *Ion* al lui Rebreanu în evoluţia realismului românesc.

7
PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

NEUTRALITATEA, 1914–1916

În săptămînile ce au urmat asasinării, la 28 iunie 1914, a arhiducelui Franz Ferdinand, Regele Carol şi politicienii liberali şi conservatori au privit cu îngrijorare crescîndă deteriorarea situaţiei internaţionale. Aveau motive întemeiate să se teamă de război, pentru că poziţia geografică a României făcea inevitabil ca această ţară să se găsească în mijlocul unui conflict european în expansiune. Ţara era departe de a fi unită cînd s-a confruntat cu această criză. Exista o breşă politică serioasă între Rege şi un mic grup de germanofili, pe de o parte, şi majoritatea politicienilor şi opinia publică, pe de altă parte, care se pronunţau în favoarea Antantei. Totuşi, ambele părţi au putut cădea de acord asupra necesităţii urgente de a se evita războiul. Lipsa de pregătire a armatei române şi comportamentul agresiv al Austro-Ungariei faţă de Serbia i-au pus pe toţi pe gînduri. Convinşi că Serbia dorea să rezolve criza în mod paşnic şi temîndu-se că, în caz contrar, Rusia va da sprijin militar Serbiei şi astfel va izbucni un război general, Regele şi primul-ministru Brătianu au cerut ambelor părţi să-şi rezolve diferendele prin negocieri. S-au alarmat profund în momentul în care Austro-Ungaria a adresat Serbiei, la 24 iulie, un drastic ultimatum. Războiul li se părea acum inevitabil, dat fiind că Serbia, în opinia lor, nu putea nicicum să accepte toţi termenii ultimatumului.

O dată cu trecerea lunii iulie, a devenit evident că guvernul român va rămîne neutru. Carol ar fi preferat să onoreze angajamentele luate pe bază de tratat de către România faţă de Puterile Centrale, dar, aşa cum i-a mărturisit lui Czernin, la 24 iulie, se întîmplaseră atîtea lucruri în anul anterior, încît existau puţine şanse să se poată adopta un asemenea curs. L-a asigurat în schimb pe Czernin că va face tot posibilul să onoreze angajamentele României faţă de Puterile Centrale. A subliniat, de asemenea, că, în situaţia în care condiţiile interne ar face un astfel de curs de acţiune imposibil, România va adera la o politică de strictă neutralitate. Majoritatea oficialităţilor austro-ungare nu aşteptau nimic mai mult. Feldmareşalul Conrad von Hötzendorf, şeful Statului Major General al armatei austro-ungare,

vorbea în numele multora dintre ei, cînd a mărturisit că nu-şi face nici un fel de iluzii cu privire la orientarea României. Aceasta, cugeta el, fusese „pierdută", pentru că românii doreau să-şi întemeieze statul naţional unitar prin alipirea Transilvaniei şi Bucovinei, iar în împrejurările date vor acţiona într-o manieră anume, gîndită pentru atingerea acestui ţel.

Dată fiind agravarea crizei, conducătorii români au devenit tot atît de preocupaţi de Balcani, ca şi de Europa Centrală. Tratatul de la Bucureşti nu pusese capăt rivalităţii dintre România şi Bulgaria. La 27 iulie, cu o zi înaintea declaraţiei de război austro-ungare împotriva Serbiei, Czernin s-a întîlnit cu Brătianu pentru a obţine de la acesta o declaraţie clară cu privire la intenţiile sale. Brătianu l-a informat că România va duce o politică de aşteptare, dar dacă Bulgaria va fi implicată în conflict şi dacă se vor produce schimbări semnificative în echilibrul de forţe dintre statele din Europa de Sud-Est, situaţia României va deveni „critică". Cu toate că nu se îndoia că Austro-Ungaria va înfrînge Serbia, Brătianu s-a opus oricăror schimbări ale frontierelor Serbiei. Dar dacă acest lucru avea să se întîmple şi Bulgaria ar fi fost beneficiara acestei situaţii, Brătianu şi-a declarat intenţia de a căuta o sporire corespunzătoare a teritoriului României.[1]

În cadrul unei şedinţe a Consiliului de Coroană din 3 august, guvernul român a decis în mod formal să adopte o politică de neutralitate. Prezidată de Rege, această şedinţă, la care au participat membrii guvernului, foşti prim-miniştri şi şefii principalelor partide politice, a pus în balanţă două opţiuni. Prima — intrarea imediată în război de partea Puterilor Centrale — a fost susţinută de către Carol, care şi-a exprimat certitudinea cu privire la victoria germană şi a apelat la onoarea celor prezenţi să respecte angajamentele luate prin tratate faţă de Germania şi Austro-Ungaria. Dar ceilalţi nu i s-au alăturat, cu excepţia lui Petre Carp, liderul conservator, care a respins drept nerelevant sentimentul public covîrşitor favorabil Antantei şi a exprimat lipsă de interes faţă de situaţia românilor din Transilvania. Acestea erau exact problemele care frămîntau în cel mai înalt grad gîndurile tuturor celorlalţi. Hotărîrea Italiei de a rămîne neutră le-a influenţat şi ea gîndirea. Consideraţiile de ordin moral ale lui Brătianu au fost şi ele bine venite: acesta a argumentat că România fusese descărcată de obligaţia de a veni în ajutorul Austro-Ungariei, stabilită prin tratat, întrucît aceasta din urmă nu consultase guvernul român înainte de a adresa Serbiei ultimatumul ei şi datorită caracterului ultimatumului însuşi, care, după părerea

[1] *Documents diplomatiques concernant les rapports entre l'Autriche-Hongrie et la Roumanie (22 juillet 1914–août 1916)*, Viena, 1916, p. 3: Berchtold către Czernin, 26 iulie 1914.

lui Brătianu, fusese formulat în așa fel încît să forțeze Serbia să aleagă calea războiului. Confruntat cu atitudinea cvasiunanimă a conducătorilor partidelor politice în favoarea neutralității, care au declarat că nu-și pot asuma responsabilitatea pentru un guvern care se angaja în război de partea Puterilor Centrale, Regele, subliniind rolul său de monarh constituțional, a acceptat hotărîrea lor.

Puterile Centrale au primit cu amărăciune refuzul României de a se alătura efortului lor de război, dar au decis să interpreteze acțiunea ei în cea mai bună lumină posibilă. La 5 august, miniștrii acestora la București l-au informat pe Brătianu că ei apreciau atitudinea Consiliului de Coroană ca fiind în deplină concordanță cu relațiile lor tradiționale de prietenie și că puteau continua să privească România drept aliat. Dar, ambele țări și-au menținut presiunile asupra României pentru a o determina să intre în război de partea lor. Germania a avut o atitudine diferită de cea a aliatului ei, pledînd pentru acordarea de concesii României, în special în problema naționalității din Transilvania. Ambele țări au supraapreciat influența lui Carol și, cînd acesta a decedat la 10 octombrie, au început să se teamă de o schimbare bruscă a politicii României în sensul distanțării ei de Puterile Centrale, sub domnia lui Ferdinand, succesorul și nepotul acestuia. Czernin în mod special avea gîndurile cele mai negre. Era sigur că, dacă Puterile Centrale aveau să fie oprite pe cîmpul de luptă, nici o forță din lume n-ar putea împiedica România să atace Austro-Ungaria. Totuși, așa cum vor dovedi evenimentele, nici Ferdinand, nici Brătianu nu aveau vreo intenție să abandoneze neutralitatea pînă în momentul în care cursul războiului ar fi devenit clar. Pe moment, cea mai evidentă schimbare în politica lor a fost dată de faptul că au pus capăt accesului neîngrădit pe care reprezentanții Puterilor Centrale îl avuseseră la Carol, precum și caracterului deschis al discuțiilor lor.

În primele luni de război, guvernul Brătianu a încercat să-și consolideze poziția internațională, printr-o activitate diplomatică intensă. A încheiat înțelegeri avantajoase cu Italia și cu Rusia. Aceea dintre România și Italia, semnată la București, la 23 septembrie, reflecta interesele lor comune în privința Austro-Ungariei. Cu toate că erau aliate cu aceasta, ambele rîvneau la teritorii locuite de conaționalii lor. Au căzut de acord, de această dată, să se informeze reciproc în legătură cu orice schimbări preconizate în politica lor și au promis să nu renunțe la neutralitate fără consultări prealabile.[2]

---

[2] Glenn E. Torrey, „The Rumanian-Italian Agreement of 23 September 1914", în *Slavonic and East European Review*, 44/103, 1966, pp. 403–420.

Acordul cu Rusia a avut o istorie mai lungă. Chiar înainte de declarația de neutralitate a României, se angajaseră negocieri între cele două părți. La 5 august, ministrul de Externe rus, Sazonov, a prezentat proiectul de convenție ministrului român la Petrograd. Principala sa prevedere se referea la cooperarea militară împotriva Austro-Ungariei îndată după intrarea în vigoare a tratatului. Rusia era de acord să continue lupta pînă cînd întreg teritoriul Austro-Ungariei locuit de români avea să se unească cu România, iar România se angaja să nu facă pace fără consimțămîntul Rusiei. În plus, Rusia se oferea să garanteze frontierele României împotriva unui atac din partea Bulgariei. Oricît de atrăgătoare puteau fi aranjamentele cu caracter teritorial, Brătianu nu avea nici cea mai mică intenție ca România să fie atrasă în conflict în această fază timpurie. Pe de altă parte, nu fusese liniștită în mod vizibil neîncrederea românilor față de intențiile Rusiei în Europa de Sud-Est. În plus, Franța și Marea Britanie, spre care România își îndreptase simpatia, fuseseră sceptice în legătură cu inițiativa Rusiei, date fiind bine cunoscutele sentimente germanofile ale Regelui Carol și strînsele legături economice și politice ale României cu Puterile Centrale. Acestea considerau, de asemenea, că o înțelegere bilaterală între Rusia și România ar putea modifica fragilul echilibru din Balcani incitînd Bulgaria și Turcia să atace Serbia și Grecia. Sazonov s-a arătat sensibil la rezervele României și, la 26 septembrie, a făcut o nouă propunere, cerînd doar o neutralitate binevoitoare din partea României, în schimbul recunoașterii de către Rusia a pretențiilor teritoriale ale României față de Austro-Ungaria. Procedînd astfel, el nu a ținut seama de îngrijorarea unora dintre colegii săi potrivit cărora o extindere a României pe baza principiilor etnice ar putea prea bine să ridice problema Basarabiei. Cînd întrebarea i-a fost pusă ministrului român, Constantin Diamandi, acesta a evitat un răspuns direct. I-a spus lui Sazonov că motivul diferendelor care despărțiseră țările lor în 1877–1878 a fost tratamentul arbitrar aplicat României de către Gorceakov și și-a exprimat speranța că politica lui Sazonov va duce la „încredere reciprocă".[3] Acordul a fost încheiat la 1 octombrie, o dată cu schimbul de scrisori între Sazonov și Diamandi. Brătianu făcuse tratatul cu autorizarea Regelui. Se pare că Regele Carol mai credea încă în victoria Germaniei, dar după Bătălia de pe Marna, care a oprit înaintarea germană în Franța, acesta a considerat că un acord care să asigure neutralitatea Rusiei ar fi de mare valoare strategică pentru România.

[3] Cu privire la negocierile pentru tratat, vezi Anastasie Iordache, „Încheierea acordului româno-rus din 18 septembrie/1 octombrie 1914: însemnătatea și consecințele sale", în *Revista de istorie,* 29/1, 1976, pp. 49–62.

Negocierile între Rusia și România pentru un tratat de alianță mai angajant au continuat cu intermitențe în întreg anul 1915 și la începutul celui următor. Brătianu, care își asumase în mod clar, după moartea Regelui Carol, răspunderea pentru politica externă, a formulat pretenții suplimentare pentru intrarea României în război. El avea un mare respect pentru puterea militară și economică a Germaniei și era hotărît să nu intre prematur în război. Cea mai importantă dintre condițiile sale era obținerea unei garanții scrise că România va primi Transilvania, Bucovina și Banatul ca răsplată pentru serviciile aduse. Atît el, cît și majoritatea politicienilor români considerau că această cerință era perfect justificată de istorie și de caracterul etnic al acestor teritorii. Avînd neîndoielnic în minte campania din 1877–1878, Brătianu a insistat, de asemenea, pentru încheierea unei convenții militare separate cu Rusia, care să specifice condițiile de cooperare între cele două armate și să limiteze libertatea de mișcare a armatei ruse pe teritoriul românesc. Era, de asemenea, deosebit de conștient de izolarea geografică a țării sale în raport cu Aliații occidentali și a căutat să obțină garanții din partea acestora în legătură cu un flux continuu de armament și provizii, care ar fi putut parveni doar prin Rusia. Nefericita campanie a Dardanelelor din aprilie-decembrie 1915 și faptul că forțele expediționare britanice și franceze de la Salonic n-au reușit să realizeze nimic în toamna acelui an cu greu ar fi putut să-l liniștească. În același timp, Sazonov se ferea să-și asume angajamente politice prea mari, iar conducătorii militari ruși nu se puteau hotărî dacă deschiderea unui front românesc ar ajuta sau ar dăuna cauzei lor.

Marea Britanie și Franța se pronunțau pentru intrarea imediată a României în război, dar aveau dubii serioase cu privire la capacitatea armatei române de a duce un război susținut împotriva Puterilor Centrale. Liderii britanici aveau la rîndul lor rezerve în privința pretențiilor teritoriale ale României față de Austro-Ungaria. Nu se deciseseră încă în legătură cu destrămarea Dublei Monarhii, întrucît doreau să mențină un stat puternic în răsăritul Europei Centrale, pentru a contrabalansa puterea Rusiei. Mai mult decît atît, nu aveau intenția să sacrifice interesele Serbiei în Banat pentru a satisface cererile „exagerate" ale României. În ceea ce privește acțiunile militare, de care Brătianu a condiționat alierea cu Antanta, factorii de decizie politică britanici au arătat puțin interes pentru organizarea unei ofensive aliate pe frontul de la Salonic, pe motivul că prețioasele resurse ar putea fi mai bine folosite în altă parte. Totuși, în ciuda rezervelor lor, aceștia au sprijinit în general inițiativa franceză de atragere a României în război.

În primul an de război, relațiile politice ale României cu Puterile Centrale au devenit din ce în ce mai încordate din cauza refuzului lui Brătianu de

a renunța la neutralitate. Pentru a-l cîștiga de partea lor, Viena și Berlinul au încercat tot felul de metode de persuasiune. Au făcut mari presiuni asupra lui István Tisza, prim-ministrul ungar, pentru a-l determina să acorde concesii românilor din Transilvania sau chiar să permită armatei române să ocupe o parte din această provincie sub pretextul apărării ei împotriva unei invazii ruseşti. Dar Tisza nici n-a vrut să audă. Tuturor acestor stăruințe, le-a replicat că dacă li se va da mai mult, românii vor cere și mai mult. În loc de concesii, el recomanda adoptarea unei atitudini dure față de România drept o politică mult mai eficace.[4]

Puterile Centrale au încercat din nou să joace „cartea bulgară". Reprezentanții lor evocau neîncetat pe lîngă Brătianu posibilitatea aderării Bulgariei la Tripla Alianță și disponibilitatea acesteia din urmă de a-i satisface ambițiile teritoriale, inclusiv recuperarea Sudului Dobrogei. În ceea ce-l privește, Czernin, convins că Brătianu era prea puternic angajat față de Antantă pentru a-l putea cîștiga de partea lui, fie prin linguşeli, fie prin amenințări, a acționat pentru instalarea unui guvern conservator, condus de Alexandru Marghiloman sau de alt politician progerman, în locul liberalilor. Dar nu i-a reuşit nimic. Brătianu a refuzat să se clintească, evocînd incapacitatea sa de a guverna „împotriva țării", care, toate părțile o recunoşteau, avea sentimente deosebite de simpatie pentru Franța și Marea Britanie. Nici Regele, care nu aproba pe deplin acțiunile lui Brătianu, nu a putut fi convins să-l schimbe din funcția de prim-ministru. Ferdinand, evident influențat de Brătianu, şi-a exprimat îndoiala că Puterile Centrale ar putea cîștiga războiul. În orice caz, Brătianu, și nu el, deținea controlul deplin asupra guvernului. Conservatorii — singura alternativă în raport cu liberalii — nu mai erau acum decît o rămăşiță palidă a puternicului partid de odinioară, care, sub Carol, şi-ar fi înlocuit rivalii într-un moment atît de critic.

Viața politică internă în timpul celor doi ani de neutralitate a fost dominată de ideea războiului. În sînul ambelor partide politice majore, au apărut semnificative diferențe de opinii cu privire la neutralitate sau intervenție. Conservatorii n-au reuşit să-și păstreze măcar o aparență de coeziune. Un grup, condus de Alexandru Marghiloman și Titu Maiorescu, ce era în mod tradițional progerman, se exprima în favoarea neutralității, dar dorea să fie menținute bunele relații cu Puterile Centrale. Celălalt, un grup mai mic, strîns în jurul lui Nicolae Filipescu, cerea intrarea imediată a României în război de partea Antantei și se situa astfel aproape de conservatorii

[4] István Tisza, *Összes munkái*, II, Budapesta, 1924, p. 126: Tisza către Czernin, 7 septembrie 1914.

democraţi ai lui Take Ionescu, care, la rîndul lor, doreau să se treacă la acţiune imediată împotriva Austro-Ungariei. Cu toate că ambele grupuri recunoşteau primejdiile unei acţiuni precipitate, ele erau impulsionate de nevoia de „eliberare" a Transilvaniei şi de realizare a unităţii naţionale. La polul opus se afla Petre Carp cu o mînă de suporteri. Aceştia insistau în continuare asupra necesităţii ca guvernul să-şi onoreze angajamentele asumate prin tratatele cu Puterile Centrale, dar nu au fost luaţi în seamă. Ruptura finală între aripile Marghiloman şi Filipescu a avut loc la congresul partidului din 18 mai 1915. Cauzele erau adînc înrădăcinate: rivalitatea pentru conducerea partidului şi acutele divergenţe cu privire la politica externă.[5] Eforturile ulterioare de a remedia ruptura şi de a reconstitui un Partid Conservator unit şi puternic au eşuat. Iniţiativa cea mai promiţătoare — „fuziunea" din 1916 a aripii Filipescu cu partidul lui Take Ionescu — a fost lipsită de substanţă şi nu a reuşit să ofere conservatorilor nici o şansă de revitalizare.

Partidul Liberal rămăsese mai mult sau mai puţin unit. Majoritatea sprijinea politica guvernului de „neutralitate". Brătianu evita să facă declaraţii publice cu privire la politica externă, dar în timp ce nu-i oprea pe ceilalţi să-şi exprime în parlament propriile lor opinii, adesea patetice, el refuza să ia vreo poziţie. Situaţia europeană generală părea să-i justifice prudenţa. Incapacitatea Puterilor Centrale de a obţine o victorie rapidă pe frontul de Vest şi necesitatea de a obţine angajamente ferme din partea Aliaţilor de sprijinire a pretenţiilor teritoriale ale României înainte de a se porni la o acţiune decisivă au consolidat politica sa de neimplicare şi l-au protejat împotriva criticilor.

La congresul său extraordinar din 23 august 1914, micul Partid Social-Democrat a votat împotriva intrării în război, dar a aprobat mobilizarea în vederea apărării integrităţii teritoriale a ţării. În cursul celor doi ani ce au urmat, majoritatea socialiştilor a continuat să se pronunţe în favoarea strictei neutralităţi, dar cîţiva au cerut o mai mare înţelegere pentru aspiraţiile naţionale. Constantin Dobrogeanu-Gherea a oferit justificarea teoretică pentru poziţia socialiştilor cu privire la neutralitate. El s-a pronunţat pentru o soluţionare paşnică a diferendelor internaţionale ca regulă generală, dar a făcut o excepţie în cazul războaielor de eliberare naţională, care reprezentau culminarea unei lungi perioade de luptă. De aceea, el a considerat primul război balcanic ca justificat, cel puţin în parte, pentru că originile lui se regăseau în trecut, în „tragicele evenimente petrecute cu

[5] I. Căpreanu, „Criza din anul 1915 a Partidului Conservator", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 10, 1973, pp. 255–265.

500 de ani înainte", dar a condamnat cel de-al doilea război balcanic, ca simplă expresie a rivalităților dintre „clasele exploatatoare" din cîteva țări balcanice. El a plasat în aceeași categorie și noul conflict european, denunțîndu-l drept un război imperialist clasic, dus pentru dobîndirea dominației economice asupra lumii. Singura politică pe care o avea de urmat România era, de aceea, stricta neutralitate, întrucît națiunile mici puteau participa la o astfel de conflagrație doar ca pioni ai Marilor Puteri sau ca obiecte de compensație între ele.[6]

Neutralitatea nu putea proteja economia românească împotriva războiului. Toate ramurile au fost afectate. Industria a fost încet-încet orientată spre satisfacerea necesităților militare, întrucît guvernul Brătianu se străduia să pregătească armata de luptă. Dar nivelul scăzut al industrializării, în special în metalurgie și în ramurile conexe, precum și lipsa de mînă de lucru calificată se făceau acut simțite. Ca atare, liberalii au fost nevoiți să comande urgent echipamentul militar necesar din străinătate.

Agricultura a fost afectată negativ de distrugerea piețelor tradiționale din străinătate și de pregătirile de război pe plan intern. Mobilizarea, care s-a accelerat după aprilie 1915, a provocat greutăți mai ales gospodăriilor mici, deoarece le-a lipsit de principala lor sursă de mînă de lucru, într-un moment în care povara suplimentară reprezentată de rechizițiile de stat în animale și hrană cădea în special pe umerii lor. Drept rezultat, mulți țărani nu și-au putut plăti impozitele față de stat sau datoriile personale și și-au pierdut astfel pămîntul.

Pentru a rezolva criza economică din ce în ce mai serioasă, guvernul și-a intensificat intervenția în domeniul economiei.[7] Preocuparea sa imediată a fost asigurarea unor cantități suficiente de alimente pentru consumul intern, acoperirea nevoilor armatei și furnizarea necesarului de materii prime pentru industrie. O serie de decrete din 1914 și 1915 au restrîns exportul unei lungi liste de articole și au impus noi și grele taxe de export, plătibile în unele cazuri în aur, dar, din cauza presiunilor exercitate de marii producători și exportatori, porumbul, alimentul de bază al majorității populației, nu a fost protejat, iar în 1915 au fost ridicate și interdicțiile anterioare cu privire la exportul altor grîne. Întrucît rezervele de alimente se diminuau, au fost reimpuse, la începutul anului 1916, restricțiile asupra

[6] Pentru o discuție cu privire la atitudinea lui Dobrogeanu-Gherea față de război, vezi D. Hurezeanu, *C. Dobrogeanu-Gherea: studiu social-istoric*, București, 1973, pp. 314–330.

[7] Ema Nastovici, „Măsuri de reglementare a situației economice interne în anii 1914–1916 și urmările lor", în *Revista de istorie*, 31/8, 1978, pp. 1373–1390.

exporturilor. Guvernul a fost confruntat de asemenea cu efectele financiare ale războiului, care s-au făcut resimțite aproape imediat. Disponibilitatea de credite s-a limitat serios, dat fiind că băncile străine și-au retras sume mari de capital, iar noile investiții străine încetaseră aproape cu totul. Sursele interne de credit s-au dovedit insuficiente pentru acoperirea nevoilor economice normale și a costurilor suplimentare ale armamentelor. Guvernul, în disperare de cauză și în secret, s-a orientat pentru împrumuturi către Italia și Marea Britanie. Cea din urmă a acordat două împrumuturi de cinci și respectiv de șapte milioane de lire în 1915, în vederea cumpărării de echipament militar de la firme britanice, împrumuturi ce erau evident menite să atragă România mai aproape de Antantă. Guvernul a luat de asemenea măsuri de creștere a livrărilor de arme și muniții. În 1915 a înființat Comisia Tehnică Industrială, menită să supravegheze producția de echipament militar, și Direcția Generală a Munițiilor pentru a obține materiile prime necesare pentru realizarea obuzelor, cartușelor și grenadelor. Rezultatele au fost încurajatoare, dar, așa cum o vor dovedi evenimentele, producția nu reușea să satisfacă necesitățile unei campanii moderne de mare anvergură.

Războiul a cauzat și o reorientare generală a comerțului exterior al României. Pînă în vara anului 1914, 80 la sută din exporturile României treceră prin gurile Dunării, Marea Neagră și Strîmtori, dar închiderea Strîmtorilor de către Turcia a deteriorat serios orientările tradiționale ale comerțului. Relațiile comerciale ale României cu Marea Britanie, Franța, Belgia și Olanda, în special, au fost restrînse serios, o situație ce a dus la creșterea comerțului cu Puterile Centrale.[8] Germania și Austro-Ungaria, care livrau deja României 60 la sută din importurile sale și preluau 20 la sută din exporturile acesteia, și-au reîntărit poziția pe piața românească. Între 1914 și 1916, participarea Germaniei la comerțul exterior românesc a crescut de la 23 la 29,4 la sută, iar a Austro-Ungariei de la 18,5 la 47,9 la sută. România exporta mari cantități de grîne și de petrol ambelor țări și este evident că se afla pe un loc de frunte în planurile de război ale Puterilor Centrale, ca furnizor de alimente și materii prime. În schimb, guvernul român a căutat să cumpere echipament militar deopotrivă din Germania și Austro-Ungaria, dar ambele, conștiente de direcția în care erau îndreptate sentimentele României, nu-i dădeau decît o mică parte din articolele cerute și insistau să se facă plata imediat pentru toate bunurile trimise.

[8] Ema Nastovici, *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916*, București, 1979, pp. 162–187.

Pe măsura desfășurării războiului, s-au intensificat și presiunile diplomatice asupra lui Brătianu, pentru a-l convinge să renunțe la neutralitate. În primăvara anului 1916, Franța și Rusia au folosit toate mijloacele pentru a cîștiga adeziunea României la Antantă în timp util, astfel ca ea să coincidă cu ofensiva generală a Aliaților, planificată atît pe frontul de Est, cît și pe frontul de Vest. La 16 iunie, ministrul Franței la București, Camille Blondel, l-a informat sec pe Brătianu că sosise vremea pentru o decizie. Brătianu a cerut un răgaz, dar și-a dat seama acum că nu va mai putea fi menținută politica de neutralitate. Totuși, a o abandona ar fi însemnat să-și expună țara unui pericol incalculabil, întrucît nimic din ceea ce se întîmplase din vara anului 1914 pînă atunci nu-l convinsese că Aliații puteau asigura un ajutor potrivit țării sale. Era, de asemenea, dureros de conștient cît de expusă era granița de sud a României, o dată cu intrarea Bulgariei în război de partea Puterilor Centrale în octombrie 1915. Tocmai de aceea, el a cerut îndeplinirea unei serii de condiții menite să protejeze țara sa din punct de vedere militar și să garanteze înfăptuirea pretențiilor sale teritoriale. El dorea: un angajament comun din partea Rusiei și a Italiei de aprovizionare cu 300 de tone de muniții zilnic pe întreaga durată a războiului; o ofensivă generală aliată pe toate fronturile pentru a coincide cu atacul României împotriva Austro-Ungariei; o ofensivă rusească în Bucovina și Galiția pentru a apăra flancul de nord al României; trimiterea de trupe rusești în Dobrogea pentru a proteja sudul României împotriva unui atac bulgar sau, dacă acest lucru nu era posibil, o ofensivă comună franco-britanică împotriva Bulgariei, pornită de la Salonic. Brătianu a insistat de asemenea asupra încheierii unui tratat politic cu Aliații, care să garanteze unirea Transilvaniei și Bucovinei cu România, în concordanță cu frontierele pe care le indicase în negocierile purtate cu Rusia în 1915. Cînd i-a prezentat aceste condiții lui Blondel, la 4 iulie, el i-a asigurat pe Aliați că, dacă acceptă aceste condiții, România ar putea începe operațiunile militare la puțin timp după 1 august.[9]

Deși negocierile aveau să mai dureze alte șase săptămîni, propunerile lui Brătianu au pus efectiv capăt unei perioade de incertitudine de doi ani. N-a făcut acest pas cu ușurință. Așa că, la sfîrșitul lunii iunie, el ezita încă să ia un angajament final față de Aliați. Principalul motiv era acum, așa cum fusese și în 1914 și în 1915, folosirea războiului pentru a realiza unitatea națională, prin dobîndirea Transilvaniei și Bucovinei de la Austro-

[9] Glenn E. Torrey, „Rumania's Decision to Intervene: Brătianu and the Entente, June-July 1916", în *Rumanian Studies*, 2, 1973, pp. 3–29.

Ungaria. Hotărîrea sa de a acționa fusese influențată de intensificarea luptelor și, paradoxal, de ceea ce percepea el a fi perspectivele sporite de pace. Ofensiva rusă din Galiția, începută în primele zile ale lunii iunie de către generalul Brusilov, constituise un factor hotărîtor în calculele lui Brătianu, întrucît arătase slăbiciunea militară a Austro-Ungariei și, combinată cu zvonurile despre sondajele de pace din partea Puterilor Centrale, sugerase că o pace generală ar putea fi aproape. Brătianu se temea că dacă beligeranții vor ajunge la o reglementare înainte ca România să intre în război, „cîștigîndu-și" astfel dreptul de a participa la împărțeală, ocazia de a crea România Mare va fi pierdută. Știa de asemenea că dacă era să obțină teritoriu din partea Austro-Ungariei, avea nevoie de sprijinul Franței și al Marii Britanii la Conferința de Pace și că nu putea, tocmai de aceea, să-și permită să le dezamăgească în acest moment critic, așa cum făcuse în 1915, cînd șovăise să se alăture Antantei.

Toate aceste considerente au coincis cu o hotărîtă ofensivă diplomatică aliată la sfîrșitul lunii iunie. Franța și Rusia și-au folosit toate mijloacele de convingere pentru a-l constrînge pe Brătianu să intre imediat în război, formulînd, într-adevăr, un ultimatum, în sensul că, dacă nu răspunde cererilor lor, acesta nu se poate aștepta să-și vadă îndeplinite obiectivele teritoriale. Totuși, Rusia ezita să satisfacă toate cererile lui Brătianu, împrejurare care a blocat o înțelegere pînă la începutul lui august. Atunci, marii comandanți ruși ajunseseră la convingerea că sprijinul armatei române împotriva Austro-Ungariei ar fi avantajos, dar politicienii ruși continuau să considere condițiile lui Brătianu drept „exagerate". Intervenția Franței, sprijinită de Marea Britanie și Italia, a înfrînt în cele din urmă reținerea Rusiei. Franța a oferit o formulă flexibilă, potrivit căreia Rusia acorda, deocamdată pe hîrtie, tot ceea ce dorea Brătianu, chiar egalitate cu ceilalți aliați la Conferința de Pace, dar dacă, la sfîrșitul războiului, se dovedea că toate condițiile României nu puteau fi îndeplinite, Franța propunea ca, în cazul acesta, principalii Aliați să forțeze pur și simplu România să accepte mai puțin decît i se promisese. În cele din urmă, la 17 august 1916, Brătianu și reprezentanții diplomatici ai Franței, Marii Britanii, Rusiei și Italiei la București au semnat convenții politice și militare, stipulînd condițiile intrării României în război. De importanță imediată au fost prevederile referitoare la un atac împotriva Austro-Ungariei, care să înceapă nu mai tîrziu de 28 august, și recunoașterea dreptului românilor din Austro-Ungaria la autodeterminare și la unire cu Regatul României.

Consiliul de Coroană al României a aprobat formal tratatele și a declarat război Austro-Ungariei la 27 august. În ziua următoare, Germania

a declarat război României. I-au urmat Turcia, la 30 august, și Bulgaria, la 1 septembrie.

RĂZBOIUL, 1916–1918

În ajunul celei mai importante campanii pe care o dusese din anii 1877–1878, armata română își dublase aproape rîndurile față de ceea ce fusese cu trei ani mai înainte. Efectivele sale crescuseră de la 10 600 ofițeri, 460 000 soldați și 150 000 cai în 1913 la 19 843 ofițeri, 813 758 soldați și 281 210 cai în 1916. Dar mobilizarea agravase vechile deficiențe sub raportul echipamentului și aprovizionării. Industria românească putea satisface doar o mică parte a necesităților armatei. De exemplu, putea asigura zilnic doar două obuze pentru fiecare tun și un singur cartuș pentru fiecare pușcă. În ciuda eforturilor lui Brătianu de a spori producția de armament, armata trebuia să se bazeze pe cumpărările de arme și muniții de toate felurile din exterior. În anii antebelici, Germania și Austro-Ungaria fuseseră principalii furnizori de echipament militar, dar după declanșarea războiului și după ce guvernul său s-a apropiat tot mai mult de Antantă, Brătianu a încercat să reducă dependența armatei de Puterile Centrale. Prima serie de noi înțelegeri pentru cumpărarea de armament se făcuse cu Franța la 21 martie 1915. Dar transportul achizițiilor din Vest spre România s-a dovedit dificil. Singura rută utilizabilă a fost aceea prin Salonic către Turnu Severin. Dar această linie de aprovizionare a fost tăiată de atacul bulgar asupra Serbiei în octombrie 1915. După aceea, pînă în noiembrie 1917, aprovizionările aveau să parvină pe o rută lungă, ocolită, trecînd prin porturile rusești Arhanghelsk de la Marea Albă și Vladivostok de la Pacific.

Armata română a intrat astfel în război inadecvat echipată și nesigură în privința surselor de aprovizionare. Cele mai serioase deficiențe priveau artileria grea, mitralierele și avioanele. În timp ce o divizie românească dispunea în medie de trei pînă la patru piese de artilerie de cîmp, 1–2 mitraliere grele la fiecare batalion, o divizie germană sau austro-ungară avea șase pînă la șapte piese de artilerie de cîmp și șase pînă la opt mitraliere grele, precum și douăsprezece mitraliere ușoare, de care forțele românești erau lipsite în totalitate. Forța aeriană a României era alcătuită din douăzeci și opt de avioane, toate vechi și incapabile să depășească o viteză de 80 km/h. Existau de asemenea și alte lipsuri. Rețeaua feroviară era prost concepută pentru a asigura mișcarea trupelor și a proviziilor către front, iar numărul de locomotive și vagoane era prea mic pentru a asigura trafi-

cul militarilor şi al civililor în acelaşi timp. Concentrarea rapidă a armatei făcea ca mulţi ofiţeri şi soldaţi să fi rămas la nivelul unei instrucţii rudimentare. Se resimţea foarte mult lipsa unor ofiţeri experimentaţi şi bine instruiţi. Erau probleme vechi, răspunderea revenind atît guvernelor conservatoare, cît şi celor liberale, întrucît acordaseră o prea mică atenţie unor asemenea chestiuni după dobîndirea independenţei. Acum, pe cîmpul de luptă, aceste deficienţe se manifestau cu toate consecinţele lor inevitabile.

Obiectivele iniţiale încredinţate armatei române erau ambiţioase şi, aşa cum au arătat evenimentele, nerealiste. Înaltul Comandament a căutat, la început, să cureţe Transilvania de forţele inamice şi apoi şi-a propus să înainteze pe valea Tisei şi pe valea Dunării pentru a lipsi armata austro-ungară de principalele surse de alimente. A pus la dispoziţia acestor operaţii trei pătrimi din forţele sale, adică în jur de 420 000 de oameni. În sud, staţiona o armată de 142 000 de oameni, pentru a apăra frontiera împotriva unui atac bulgaro-german şi pentru a asigura acoperire debarcării trupelor ruseşti în Dobrogea. O dată ce acestea din urmă s-au instalat pe poziţie, armatele române şi ruse urmau să pornească la ofensivă în nord-estul Bulgariei şi să stabilească o linie defensivă permanentă, mergînd de la Rusciuc pînă la Varna.

Prima fază a acestui mare plan a început în noaptea de 27/28 august, cînd trupele române au trecut frontiera în Transilvania. Întîlnind doar o slabă rezistenţă, ele au ocupat Braşovul la 30 august, şi la 2 septembrie au preluat sub control principalele trecători ale Carpaţilor. În următoarele cîteva zile, acestea au intrat în Făgăraş, Miercurea Ciuc şi Odorhei şi au avansat pînă în apropierea oraşelor Sibiu şi Sighişoara. Apoi, la 8 septembrie, Înaltul Comandament a ordonat pe neaşteptate o oprire a ofensivei. În ciuda succeselor iniţiale, campania nu s-a desfăşurat cu suficientă vigoare, pentru a fructifica la maximum avantajul dat de lipsa de pregătire a inamicului. Înaintarea medie zilnică fusese doar de doi sau trei km, un ritm care a permis armatelor germană şi austro-ungară să primească întăriri şi să se regrupeze pentru o contraofensivă.

Principala raţiune a opririi ofensivei în Transilvania a fost alarmanta întorsătură a evenimentelor în sud. Armata bulgară, sprijinită de forţele germane, toate comandate de către feldmareşalul August von Mackensen, pornise la ofensivă la 31 august şi capturase Turtucaia la 6 septembrie, precum şi Silistra la 8 septembrie. Confruntat cu înaintarea constantă a inamicului, Înaltul Comandament român a hotărît să întărească frontul din Dobrogea prin transferarea rezervelor din Transilvania. Tactica a funcţionat, iar rezistenţa românilor a devenit mai îndîrjită. Deşi forţele bulgare

şi germane au continuat să înainteze spre nord în Dobrogea, ele au fost oprite în cele din urmă la sud de Constanţa, la 19 septembrie. Generalul Alexandru Averescu, noul comandant al Armatei 3 din sud, a elaborat un plan cutezător de contraatac în spatele liniei bulgaro-germane venind de peste Dunăre, combinat cu un asalt frontal în Dobrogea. Aceasta a fost aşa-zisa operaţiune Flămînda, după numele micului port aflat la răsărit de Giurgiu, unde a început campania. Atît opinia publică românească, cît şi trupele de pe front îşi puneau mari speranţe într-o victorie decisivă a lui Averescu, care comandase una din loviturile din Transilvania şi al cărui nume era extraordinar de popular. Forţele româneşti au trecut fluviul la 1 octombrie şi şi-au atins obiectivele iniţiale. Dar operaţia a fost abrupt oprită şi trupele au fost retrase peste Dunăre, la 4 şi 5 octombrie, pentru a face posibilă consolidarea frontului din Transilvania, unde o periculoasă contraofensivă austro-germană era în plin avînt.

În Transilvania, armata română a rezistat pe toate fronturile între sfîrşitul lui septembrie şi sfîrşitul lui octombrie, o dată ce s-a retras spre linia Carpaţilor şi a stabilit poziţii defensive puternice în trecători. Dar contraofensiva inamică a recucerit aproape întreg teritoriul pierdut în favoarea românilor în primele două săptămîni de campanie. În extremitatea vestică a frontului, după bătălia de la Sibiu, din 26–28 septembrie, românii au fost obligaţi să se retragă spre sud de-a lungul Oltului, iar în est, aceştia au evacuat Braşovul la 8 octombrie. Dar pînă la sfîrşitul lunii, armata română, aflată acum sub comanda lui Averescu, a păstrat controlul asupra trecătorilor, care barau drumul spre Bucureşti şi cîmpia Munteniei.

Principalul obiectiv al lui Erich von Falkenhayn, care îşi asumase la 30 septembrie comanda armatelor germane şi austro-ungare din Transilvania, era acela de a forţa trecătorile Bran şi Predeal, la sud de Braşov, pentru o rapidă înaintare spre Bucureşti, ceea ce, sconta el, va despărţi armatele române din Moldova de acelea din Muntenia şi va obliga România să capituleze. Spre nord, trupele lui Falkenhayn au încercat să invadeze Moldova prin larga vale a Oituzului, dar ele au fost respinse dincolo de graniţă, ca urmare a unor bătălii grele desfăşurate între 18 şi 27 octombrie. La capătul de vest al frontului de pe Carpaţi, eforturile germane de străpungere a munţilor de-a lungul Jiului, între 23 şi 28 octombrie, au fost zădărnicite de înverşunata rezistenţă românească.

Falkenhayn a reunit rapid o forţă nouă, mai puternică, pe rîul Jiu, compusă din patru divizii de infanterie şi două divizii de cavalerie, lansînd la 11 noiembrie o viguroasă ofensivă care s-a dovedit a fi începutul unei catastrofe militare pentru România. Întîmpinînd rezistenţa unei singure divizii române, germanii au realizat o pătrundere, cucerind oraşele Tîrgu

Jiu și Craiova la 17 noiembrie și, respectiv, 21 noiembrie. Trupele române s-au retras către Olt, dar linia de apărare de aici nu a putut fi menținută, din cauza superiorității inamice în efective și sub raportul puterii de foc. Lupta decisivă a avut loc mai către est, pe Argeș și pe Neajlov, între 30 noiembrie și 3 decembrie. Înfrîngerea armatei române de aici a dus la o retragere generală către est, iar la 6 decembrie, trupele germane au intrat în București. Armata română a stabilit o serie de linii de apărare temporare mai spre est, pînă cînd frontul s-a stabilizat în sfîrșit la 10 ianuarie de-a lungul Dunării și al Siretului în sudul Moldovei și către nord, la vest de Siret. Campania care începuse sub auspicii favorabile, cu aproximativ patru luni înainte, prin pătrunderea românească în Transilvania, se terminase astfel într-un mod dezastruos. Românii suferiseră pierderi grele în efective — circa 250 000 de soldați, morți, răniți sau luați prizonieri, adică aproape o treime din forțele mobilizate în august 1916 — și în echipament, reprezentînd două treimi din armele din dotarea individuală, jumătate din mitralierele armatei și o pătrime din tunuri. Peste jumătate din teritoriul țării, în care se aflau cele mai importante regiuni agricole și centre industriale, a fost ocupat de către inamic.

Principalele cauze ale înfrîngerii armatei române au fost subdezvoltarea industrială a țării și lipsa de echipament adecvat pentru armată. Marele Stat Major român nu pregătise un plan de operații suficient de cuprinzător și de detaliat, care ar fi fost esențial pentru coordonarea forțelor dispersate pe un front de luptă atît de întins. Așa cum au dovedit-o evenimentele, transferarea improvizată a unităților de pe un front pe altul a slăbit capacitatea ofensivă și defensivă a armatei în întregul ei. Lipsa de ofițeri și insuficienta instruire a majorității trupelor de pe linia frontului au făcut ca aceste probleme să fie și mai serioase. În sfîrșit, armata română a fost nevoită să se confrunte cu o concentrare de forțe inamice mult mai puternică decît cea așteptată, ca urmare a eșecului ofensivei rusești în Galiția și inexistenței unui susținut atac aliat pe frontul de la Salonic și pe cel italian.

Una dintre primele măsuri ale lui Brătianu, după evacuarea Regelui și a miniștrilor acestuia de la București la Iași, a fost să formeze un guvern de unitate națională la 24 decembrie 1916. Take Ionescu și un număr de conservatori democrați au strîns rîndurile cu liberalii, însă conservatorii au rămas deoparte. Deplin conștient de moralul scăzut în rîndul soldaților din cauza înfrîngerii suferite și temîndu-se de tulburări sociale de amploare, provocate de greutățile extreme prin care treceau toate păturile populației, Brătianu a făcut din reformele agrară și electorală principalul obiectiv de politică internă al guvernului de coaliție.

Revoluția rusă din martie 1917 a dat un imbold reformei. Posibilele repercusiuni ale revoluției asupra soldaților și țăranilor români au provocat o adevărată alarmă în cercurile guvernamentale. Mulți politicieni se temeau că această „contagiune" se va răspîndi cu repeziciune din Rusia, peste Prut, în Moldova. Sub presiunea acestor evenimente, Regele a dat o proclamație către trupele sale, la 5 aprilie 1917, promițîndu-le pămînt și drept de vot de îndată ce războiul avea să ia sfîrșit. Acest gest a fost sprijinit atît de liberali, cît și de conservatori și părea să aibă efectul dorit asupra moralului armatei.

La 6 mai, Brătianu a propus în Camera Deputaților adoptarea unor noi legi, agrară și electorală. Proiectele pe care le-a introdus guvernul erau destinate să modifice articolele Constituției, care interziceau exproprierea proprietății private, indiferent de motiv, cu excepția utilității publice (apărarea națională sau drumuri și căi ferate) și care restrîngeau dreptul la vot în asemenea măsură încît majoritatea țărănimii era în fapt privată de aceasta. Nou propusa reformă agrară lărgea noțiunea de utilitate publică, pentru a include creșterea suprafețelor gospodăriilor țărănești, și a permis exproprierea pămînturilor deținute de Coroană, instituțiile publice și private, străini, moșierii absenți din țară și a două milioane de hectare în plus aparținînd moșierilor. În sfîrșit, aceasta menționa că, în răstimp de șase luni de la sfîrșitul războiului, Legislativul va aproba o lege materializînd aceste principii generale și stabilind în detaliu mijloacele prin care acestea pot fi duse la îndeplinire. Cît privește reforma electorală, guvernul a propus introducerea imediat după război a votului universal pentru toți bărbații de peste 21 de ani.

Cea mai semnificativă opoziție față de coaliția guvernamentală a venit din partea nou formatului Partid al Muncii, care fusese constituit la 1 mai de cîțiva deputați conduși de George Diamandi și dr. Nicolae Lupu, precum și de un număr de intelectuali, aparținînd cu toții aripii stîngi a Partidului Liberal. Aceștia doreau să meargă mai departe și mai rapid decît Brătianu în privința reformelor electorală și agrară. Nu numai că cereau adoptarea imediată a votului universal și acordarea unui lot de cîte 5 ha de teren tuturor țăranilor care nu posedau pămînt (în schimbul unei compensații acordate moșierilor), ci și susțineau un amplu program de reformă socială, care includea naționalizarea bogățiilor minerale și a Băncii Naționale, un impozit progresiv pe venituri și o legislație a muncii permițînd grevele și autorizînd contractele colective între muncitori și patroni.[10]

[10] Eufrosina Popescu, „Crearea Partidului Muncii și activitatea sa în parlamentul din Iași (mai-iunie 1917)", în *Studii: revistă de istorie*, 25/5, 1972, pp. 1017–1033.

Brătianu i-a refuzat acestui partid publicarea programului, pe motivul că situația gravă în care se afla țara făcea de neacceptat orice fel de chemare la conflict social. Partidul Muncii n-a avut succes în dobîndirea de sprijin pentru programul său și s-a destrămat în decembrie 1918. Conducătorii lui s-au alăturat altor partide, în special nou constituitului Partid Țărănesc.

Majoritatea liberală și-a trecut cu repeziciune legile prin cele două Camere ale Parlamentului, o grabă care sugerează cît de urgentă devenise nevoia de a pacifica masele populare. La 14 iunie, Camera Deputaților a adoptat proiectul guvernamental de revizuire a Constituției cu 130 voturi pentru și 14 contra, iar Senatul a urmat-o la 20 iunie, cu 79 de voturi pentru și 5 voturi contra. La 19 iulie, Regele a sancționat cele două hotărîri printr-un decret amendînd articolele 19, 57 și 67 ale Constituției.

În domeniul relațiilor externe, Brătianu a acționat între timp cu fervoare pentru a stabili strînse relații cu guvernul provizoriu de la Petrograd, pentru a întări cooperarea militară româno-rusă pe frontul din Moldova și pentru a menține fluxul de livrări provenind de la aliații occidentali prin porturile rusești. El a petrecut o săptămînă (5–12 mai) la Petrograd pentru a-i cunoaște pe noii conducători ruși. A ieșit satisfăcut de la întîlnirile cu ministrul de Război, Aleksandr Gucikov, și ministrul de Externe, Pavel Miliukov, primind asigurări că livrările vor continua să parvină armatei române. A recunoscut însă situația precară în care se găsea guvernul provizoriu și era evident îngrijorat de lipsa de cooperare între acesta și „comitet", așa cum îi spunea el Sovietului Muncitorilor și Țăranilor din Petrograd, care, observa el, dobîndea putere și influență.[11]

Reorganizarea armatei române a fost încheiată pînă în iunie 1917, în cele mai dificile condiții. Efectele unei ierni aspre și ale unei epidemii de tifos exantematic, pierderile grele de cai, care au afectat atît transportul de provizii, cît și efectivele cavaleriei, precum și lipsa de armament de toate felurile trebuiau depășite înainte ca armata să poată spera din nou să pornească la luptă. Din fericire, iarna și epuizarea de ambele părți au limitat luptele în această perioadă la ciocniri locale neconcludente. Misiunea militară franceză, condusă de generalul Henri Berthelot, care a sosit în România în octombrie 1916, a contribuit în mod semnificativ la această muncă de reorganizare. Compusă din aproximativ 1 500 persoane, incluzînd aproape 300 ofițeri, aceasta a furnizat o instruire specializată pentru folosirea noilor arme și aplicarea noilor tactici, în special în ducerea unui război de poziție. Berthelot însuși a cîștigat încrederea Regelui și a

[11] *România în primul război mondial*, București, 1979, p. 309.

oficialităților române și a exercitat o influență considerabilă asupra politicii militare. Prin chemarea sub arme a unui număr de noi recruți, armata a ajuns la 700 000 de soldați, aproximativ 460 000 dintre aceștia fiind organizați în unități combatante regulate.

Mari cantități de arme — mitraliere, artilerie grea, artilerie ușoară și grenade — au sosit în principal din Franța, ceea ce a sporit în mod semnificativ puterea de foc a armatei. Fiecare pluton a fost asigurat cu două mitraliere ușoare și fiecare batalion avea acum opt mitraliere grele. S-au îmbunătățit, de asemenea, comunicațiile, prin stabilirea legăturilor telegrafice între punctele de comandă și unitățile de pe front, o rețea care lipsise aproape cu totul în 1916.

În iulie și august 1917, ostilitățile s-au reluat pe frontul din Moldova. Armata română, sub comanda lui Averescu, a trecut la ofensivă la 22 iulie împotriva forțelor austro-ungare, lîngă Mărăști. Atacul a fost gîndit ca o parte a unui efort general aliat, atît pe frontul de Vest, cît și pe frontul de Est, cu scopul de a scoate Puterile Centrale din război. Obiectivul urmărit în Moldova era acela de a ține blocate trupele germane și austro-ungare și de a împiedica afluirea lor către alte fronturi. Scopul imediat al atacului românesc de la Mărăști a fost acela de a ocupa Valea Putnei la 10 km către vest, pentru a preîntîmpina o preconizată ofensivă inamică. Cu toate că Armata română a atins valea, comandantul acesteia, generalul Averescu, a dat ordin de oprire a înaintării, din cauza degradării situației din Galiția, unde trupele germane și austro-ungare luaseră Tarnopolul din mîna rușilor la 25 iulie. Transferarea întăririlor ruse din Moldova spre nord și prăbușirea moralului și a disciplinei în rîndurile multor unități rusești i-au convins pe comandanții români că era nevoie de prudență. Cu toate acestea, operațiunea de la Mărăști l-a făcut pe mareșalul Mackensen, care comanda Armata 9 germană la sud, să amîne propria sa ofensivă și să-și focalizeze operațiile asupra unui teren mai puțin favorabil, pentru a contracara amenințarea pe care o reprezenta înaintarea română.

Mackensen a hotărît o ofensivă pe două direcții, prima de la sud spre nord, de-a lungul Văii Siretului, iar a doua de la vest spre est, centrată pe Valea Oituzului. Cele două armate urmau să se întîlnească în apropierea Adjudului. Obiectivul operației era să dea o lovitură decisivă forțelor române și rusești, care ar fi dus la scoaterea României din război și ar fi deschis drumul spre Odessa. Comandanții germani contau pe menținerea deficiențelor armatei române pe care le cunoscuseră în 1917 și pe demoralizarea armatei rusești, pentru a realiza o victorie cu cel mai mic preț posibil.

Atacul a început la 6 august în apropiere de Mărăşeşti. Bătălia, care nu s-a comparat cu nimic ca ferocitate cu luptele de uzură de pe Frontul de Vest, a atins apogeul la 19 august, cînd forţele române au oprit efectiv înaintarea germană. Din acel moment, pînă la 3 septembrie, cînd Mackensen a ordonat să se pună capăt ofensivei, acţiunea s-a limitat la ciocniri cu caracter local. Armata germană fusese capabilă să avanseze 6–7 km, de-a lungul unui front de 30 km, dar cu pierderi grele şi fără să-şi atingă vreun obiectiv major. Pierderile sale în morţi, răniţi şi dispăruţi s-au ridicat la circa 60 000 oameni, faţă de 27 000 oameni înregistrate de armata română. Românii puteau astfel să-şi clameze victoria în cea mai importantă bătălie pe care o duseseră în 1917. Cea de a doua, ofensiva de la Oituz, care a început la 8 august, le-a adus germanilor doar neînsemnate cîştiguri teritoriale. Mackensen a oprit atacul la 3 septembrie, pentru a transfera trupele pe frontul italian. Acţiunea sa a pus în mod efectiv capăt marilor bătălii din 1917 pe frontul din Moldova. Bătăliile ce-au urmat, la scară mai mică, au avut drept efect doar puţine schimbări pe linia frontului. Românii supravieţuiseră astfel efortului total al Puterilor Centrale de a obţine capitularea lor.

A apărut un nou pericol. La sfîrşitul verii anului 1917, evenimentele revoluţionare din Rusia creaseră o situaţie instabilă de-a lungul liniei frontului şi ameninţau să distrugă stabilitatea politică şi socială din Moldova. Abdicarea Ţarului în martie anterior şi declaraţiile oficiale liberale ale noului guvern provizoriu treziseră un entuziasm extraordinar în rîndul soldaţilor ruşi din Moldova. Sătui de război, ei au interpretat aceste evenimente ca un semn că pacea şi o viaţă mai bună nu erau departe. În aprilie, soldaţii ruşi au început să ţină masive adunări publice şi să organizeze demonstraţii de stradă în multe locuri din apropierea taberelor lor, cerînd soldaţilor şi civililor români să li se alăture. Sînt tipice în acest sens evenimentele de la Bacău şi Tg. Ocna, două localităţi situate în apropierea frontului. La adunările de masă, ofiţerii şi soldaţii ruşi au adoptat rezoluţii cerînd încheierea imediată a păcii şi şi-au proclamat sprijinul în favoarea democraţilor şi liberalilor din ţară. Aici, şi în întreaga Moldovă, au apărut soviete ale deputaţilor soldaţilor, după modelul Sovietului din Petrograd.

Sentimentul de speranţă a provocat o renaştere a activităţii politice în rîndul social-democraţilor din România. Mici grupuri de socialişti urmăriseră de aproape cursul evenimentelor din Rusia şi dezbătuseră însemnătatea lor pentru România cu un marcat simţ al anticipaţiei. La Iaşi, principalul lor centru de activitate, aceştia şi-au redeschis în 1917 sediile partidului şi au început să publice un ziar, *Social-democraţia*. Militanţii şi-au făcut

apariția imediat și au încercat să profite de faptul că oamenii obișnuiți se săturaseră de război și-și puseseră speranțe în încheierea păcii pentru a-și promova cauza. La mijlocul lunii aprilie, ei au organizat, la Iași, prima lor demonstrație antirăzboinică importantă. Vorbitorii au denunțat războiul drept o acțiune capitalistă, total străină intereselor clasei muncitoare. În schimb, nu au avut decît vorbe de laudă pentru revoluția din Rusia, considerat un eveniment de importanță mondială, și au cerut celor de față să extindă influențele ei „binefăcătoare" asupra României.

Un important punct de cotitură în dezvoltarea social-democrației românești radicale a fost fuga la Odessa, în mai și iunie 1917, a unui număr de militanți, pentru a scăpa arestării de către guvernul român. Aici ei au ajuns sub influența directă a revoluției din Rusia. Cristian Racovski, un conducător de origine bulgară al Partidului Social-Democrat din România, și cîțiva adepți ai lui au înființat Comitetul român de acțiune social-democrată, în scopul revitalizării partidului și al organizării unei revoluții în România după modelul rus. Au desfășurat o susținută campanie de propagandă, cerînd răsturnarea „țarismului românesc" ca o premisă necesară pentru instalarea unui guvern democratic și înfăptuirea reformei agrare. Totuși, revoluția preconizată de către aceștia era burghezo-democrată. Nu spuneau nici un cuvînt despre o revoluție socialistă, întrucît considerau condițiile economice și sociale din România prea puțin maturizate pentru a asigura succesul acesteia. Dar luarea puterii de către bolșevici în noiembrie a produs o schimbare radicală. Un număr de militanți se așteptau acum ca revoluția socialistă să izbucnească și să triumfe mult mai devreme în interior decît îndrăzniseră să spere și și-au dublat eforturile propagandistice printre muncitorii și soldații din Moldova.[12]

Situația de peste Prut, în Basarabia, a complicat și mai mult relațiile guvernului român cu guvernul provizoriu rus. Revoluția din martie a pus în mișcare români-basarabeni din toate clasele sociale. În aprilie, aceștia au organizat adunări publice în fiecare parte a provinciei, pentru a-și exprima insatisfacția față de vechea orînduire. Obștile sătești se aflau în fruntea mișcării de protest. Reprezentanții acestora, întruniți la 19 și 20 aprilie, au cerut autonomia administrativă, culturală și economică a Basarabiei și convocarea unei adunări naționale pentru adoptarea legislației necesare. O adunare, mult mai numeroasă, reunind circa 10 000 de ofițeri și soldați români, organizată la Odessa, la 1 mai, a cerut și autonomia politică a

[12] În legătură cu activitățile socialiștilor militanți din România, vezi Keith Hitchins, „The Russian Revolution and the Rumanian Socialist Movement, 1917–1918", în *Slavic Review*, 27/2, 1968, pp. 271–275.

Basarabiei şi a anunţat în plus formarea unor unităţi separate ale armatei ruseşti — cohortele moldoveneşti — pentru a menţine ordinea publică. Un comitet ales de către adunare i-a cerut generalului Dmitri Şcerbacev, comandantul forţelor ruseşti de pe frontul românesc, să crească numărul unităţilor moldoveneşti şi să retragă toate trupele ruseşti din Basarabia. Cîteva zile mai tîrziu, la 2 şi 3 mai, un congres al clerului basarabean s-a reunit la Chişinău pentru a da glas unor preocupări naţionale similare. În afară de autonomia politică şi de înfiinţarea unui Înalt Sfat, avînd puteri executive şi legislative, majoritatea a cerut un mitropolit român drept şef al bisericii basarabene. Aproape în acelaşi moment, reprezentanţii profesorilor români din Basarabia îşi ţineau propriul lor congres la Chişinău pentru a cere „românizarea" învăţămîntului şi înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin în manualele şcolare. Probabil că cea mai importantă dintre toate aceste adunări din aprilie şi din mai i-a adunat laolaltă pe conducătorii intelectualităţii liberale şi ai boierimii conservatoare. Lăsînd deoparte diferendele trecute, aceştia au fondat Partidul Naţional Moldovenesc, care a proclamat drept principalul său scop constituirea unei Basarabii româneşti autonome. În plus, faţă de aceste adunări urbane, formale, în mediul rural se desfăşurau puternice mişcări sociale. În aprilie, ţăranii au început să ocupe pămînturi aparţinînd marilor moşii şi să formeze comitete care să supravegheze împărţirea şi distribuirea unor asemenea pămînturi. În mediul rural s-au înregistrat serioase dezordini şi o prăbuşire a administraţiei.

În vara anului 1917, Basarabia era astfel în fierbere. Partidul Naţional şi diferite organizaţii profesionale şi economice româneşti din provincie se străduiau să dea coerenţă mişcării pentru autonomie şi să-şi apere cauza împotriva naţionaliştilor ucraineni, care cereau integrarea Basarabiei într-o Ucrainã independentă, pe de o parte, şi, pe de altă parte, împotriva bolşevicilor, care au denunţat naţionalismul de orice fel şi încercau să cîştige provincia de partea revoluţiei proletare. Ofiţerii armatei moldoveneşti au preluat acţiunea în mîinile lor. La 29 iulie, cîţiva membri ai Comitetului Central Militar, care se formase în aprilie, au decis să convoace o adunare generală a provinciei, un sfat al ţării, în vederea elaborării unui plan pentru realizarea „autonomiei naţionale şi teritoriale" a Basarabiei. În pregătire, ei au ţinut un „congres militar" la Chişinău, la 5–9 noiembrie, în momentul în care bolşevicii puneau mîna pe putere la Petrograd. Cei aproape 900 de delegaţi, reprezentînd ofiţerii şi soldaţii români basarabeni din unităţi ale fostei armate ruse, au proclamat cu o majoritate covîrşitoare autonomia provinciei şi au hotărît să convoace Sfatul Ţării cît mai curînd posibil

pentru a obține ratificarea acțiunii lor. Datorită tulburării generale, alegerea delegaților a trebuit să se facă indirect, prin intermediul comitetelor de muncitori și țărani, al diferitelor corporații profesionale și al organelor administrative locale. A rezultat o adunare de 138 membri, reprezentînd un larg spectru de interese economice și sociale și de grupuri etnice (70 la sută erau români, iar restul erau ruși, bulgari, germani și evrei).

Sfatul Țării s-a întrunit la 4 decembrie și, de la bun început, majoritatea moldovenească a dominat lucrările. L-a ales drept președinte pe Ion Inculeț, liberal și naționalist și membru al unei vechi familii moldovenești, care fusese profesor la Universitatea din Petrograd cînd izbucnise revoluția din martie. La 15 decembrie, după dezbateri îndelungate și aprinse, Sfatul Țării a proclamat „Republica Federativă Democratică Moldovenească" între Prut și Nistru, alegînd pe Ion Inculeț ca președinte și un consiliu director compus din naționaliști români cu rol de comitet executiv.

Pentru a supraviețui, tînăra republică avea nevoie de sprijin din afară. Consiliul director a recunoscut precaritatea situației sale și, la 21 decembrie, a trimis o delegație la Iași pentru a cere guvernului român să-l sprijine în „restabilirea ordinii". Datorită situației critice pe propriul său front de luptă, guvernul român a refuzat la început trimiterea de trupe. Situația noii republici de peste Prut devenea din ce în ce mai disperată și, la 17 ianuarie 1918, forțele bolșevice au ocupat Chișinăul și au dizolvat Sfatul Țării. Românii ce făcuseră parte din acesta s-au întîlnit în secret în aceeași zi și au hotărît să trimită un nou apel la Iași pentru obținerea de ajutor. De această dată, guvernul român a răspuns prin trimiterea unei divizii de infanterie, care i-a alungat pe bolșevici din Chișinău, la 26 ianuarie, și a readus Sfatul Țării la putere. Cînd, la 6 februarie, Sfatul Țării a declarat independența Republicii Moldovenești, majoritatea membrilor săi au considerat acest act doar un preludiu al unirii cu România.[13]

Ideea unei iminente dobîndiri a Basarabiei n-a fost de natură să liniștească imediat guvernul român. Răsturnarea guvernului provizoriu rus și luarea puterii de către bolșevici la 7 noiembrie, precum și intenția acestora de a căuta pace cu Puterile Centrale periclitau însăși existența statului român. Retragerea Rusiei din război ar fi lăsat armata română singură împotriva unui inamic de departe mai puternic pe frontul moldovenesc și ar fi tăiat efectiv întreaga aprovizionare militară din Vest. Consiliul de Coroană a votat la 2 decembrie continuarea războiului, chiar dacă armata rusă ar fi încheiat un armistițiu cu inamicul. Dar atunci cînd, a doua zi, generalul

[13] Ștefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei: Studiu și documente*, București, 1929, pp. 148–151.

Şcerbacev l-a informat pe Mackensen despre dorinţa sa de a negocia un armistiţiu, cabinetul român a hotărît că nu are altă alegere decît să-l accepte. Armistiţiul între Rusia şi Puterile Centrale, semnat la 5 decembrie, la Brest-Litovsk, a pecetluit soarta României.

Pacea, cu toate acestea, se instala greu în ceea ce rămăsese din acea parte a Regatului României care scăpase ocupaţiei germane. Negocierile dintre România şi Puterile Centrale, de la Focşani, desfăşurate între 7 şi 9 decembrie, au condus la o încetare a focului, care cerea armatelor inamice să-şi păstreze poziţiile. Dar guvernul Brătianu nu se grăbea să se ajungă la o reglementare definitivă de pace, iar tergiversările sale l-au condus în cele din urmă pe exasperatul Mackensen să dea un ultimatum la începutul lui februarie 1918, cerînd să se ia o decizie în privinţa războiului sau a păcii în termen de patru zile. Cabinetul era departe de a avea o poziţie unitară cu privire la ceea ce urma exact să facă, cu toate că toţi membrii săi erau pentru continuarea războiului. Cei patru miniştri democrat-conservatori au cerut denunţarea imediată a armistiţiului şi reluarea războiului, în timp ce Brătianu şi colegii săi liberali se pronunţau pentru o continuare a armistiţiului şi a unor convorbiri de pace cu germanii pentru a cîştiga timp în vederea unei retrageri a armatei către Ucraina. Cînd democrat-conservatorii au hotărît să iasă din cabinet, destrămînd prin aceasta guvernul de coaliţie, Brătianu şi liberalii au demisionat. Nici un partid nu era dornic să facă pace cu inamicul. Ca atare, Regele a încredinţat formarea unui nou guvern generalului Averescu, care nu putea vedea o alternativă la o pace separată cu Puterile Centrale. El a început negocierile de îndată şi a aranjat o întîlnire între Rege şi Czernin, noul ministru de Externe austro-ungar, în apropiere de linia frontului, la 27 februarie. Termenii de pace propuşi de către Czernin erau duri: mari cedări de teritorii, incluzînd Dobrogea şi trecătorile Carpaţilor; controlul german şi austro-ungar al Dunării; demobilizarea armatei române; dreptul de trecere al trupelor germane prin teritoriul românesc, spre Rusia; un control efectiv al producţiei petroliere româneşti pînă la sfîrşitul secolului. Sub presiunea unui nou ultimatum din partea Puterilor Centrale, guvernul român a semnat la 5 martie o pace preliminară, la Buftea, în afara Bucureştilor, pe baza condiţiilor prezentate de Czernin. Pacea de la Brest-Litovsk dintre Rusia şi Puterile Centrale, semnată la 3 martie, care lipsise România de întreg sprijinul Rusiei şi care o despărţise efectiv de Vest, a cîntărit greu în hotărîrea de a semna pacea de la Buftea. Dar Brătianu şi liberalii s-au opus cu îndîrjire încheierii unei păci finale cu Puterile Centrale. Dat fiind acest impas, Averescu a demisionat la 12 martie. A fost înlocuit de către conservatorul

Alexandru Marghiloman, rămas la București după mutarea guvernului la Iași, care-și datora numirea în primul rînd speranței că, progerman fiind, ar fi fost capabil să îndulcească termenii păcii.

Cu toate acestea, Marghiloman nu a obținut nici un fel de concesii din partea Puterilor Centrale, care erau hotărîte să pedepsească România și să subordoneze economia acesteia propriului lor efort de război. Termenii păcii finale, consacrați prin Tratatul de la București din 7 mai, au plasat România într-o stare de dependență politică și economică față de Germania și Austro-Ungaria. România a pierdut teritorii de-a lungul vechii frontiere cu Austro-Ungaria, care includeau trecătorile strategice din munți și 130 de sate cu o populație de circa 725 000 de locuitori. Grosul armatei trebuia demobilizat, iar echipamentul acesteia predat învingătorilor. Germania a preluat controlul economiei românești. Ea urma să primească imense cantități de grîne la prețuri avantajoase, a dobîndit monopolul industriei petroliere românești pe timp de 90 de ani și și-a asumat controlul navigației pe Dunăre, al porturilor fluviale românești și al șantierelor navale. Pînă la urmă, România a fost împărțită. Dobrogea și Muntenia, pînă la Siret, rămîneau sub ocupația dușmanului, o suprafață de aproximativ 100 000 km^2 dintr-un teritoriu de 131 000 km^2 înainte de război, care cuprindea 72 la sută din populația sa antebelică. Moldova, care a rămas mai mult sau mai puțin independentă, avînd propria sa administrație, a fost despărțită aproape total de zona ocupată.

Marghiloman, care își preluase funcția la 18 martie, a pornit de îndată la pregătirea noilor alegeri parlamentare, pentru a conferi legitimitate guvernului său și pentru a-și asigura o majoritate.[14] El a decis să conducă alegerile în concordanță cu vechiul sistem al colegiilor și un drept de vot restrîns în funcție de nivelul impozitelor și mărimea proprietății, care, ca și în trecut, îi favoriza pe conservatori. Perspectivele de succes s-au mărit prin hotărîrea conducătorilor liberali de a nu intra în competiție. Ei și-au declarat intenția de a rămîne credincioși politicii urmate începînd cu august 1916 și de a nu lua nici o măsură care ar fi însemnat o aprobare a guvernului Marghiloman. Erau de asemenea foarte preocupați ca nu cumva, printr-o campanie electorală animată, care, se temeau ei, ar fi putut duce la dezordini, să ofere Puterilor Centrale un pretext pentru înăsprirea măsurilor împotriva țării. Alte grupări politice, cu toate acestea, n-au avut astfel de rețineri. Liga Poporului, formată în aprilie de către generalul Averescu și din cîțiva foști membri ai Partidului Conservator, a hotărît

[14] Despre guvernul Marghiloman, vezi Ion Bulei, *Conservatori și conservatism în România*, București, 2000, pp. 504–529.

să participe cu propriii săi candidați. Cu toate că au avansat planuri de reformă politică și agrară, aceasta nu a fost în măsură să fructifice popularitatea personală a lui Averescu. N-a fost nici o surpriză că guvernul a cîștigat alegerile, însă Liga Poporului și Partidul Muncii au dobîndit și ele reprezentare în noul parlament, deschis la 17 iunie.

Sigur pe majoritatea sa, Marghiloman a încercat să promoveze un program, care nu i-a adus decît o popularitate redusă în țară. A obținut ratificarea tratatului de pace cu Puterile Centrale cu o largă majoritate, dar n-a putut să-l convingă pe Rege să-l semneze. Obstinația lui Ferdinand, date fiind condițiile existente, n-a avut nici un efect practic, dar a simbolizat un sentiment larg răspîndit de revoltă față de condițiile umilitoare de pace și o hotărîre de a opune rezistență, fie ea și pasivă.

Principala problemă internă care a preocupat guvernul a fost reforma agrară. De-a lungul campaniei electorale, Marghiloman a făcut cunoscut în mod clar că se opunea exproprierii marilor moșii ca principală cale de sporire a loturilor țărănești. Nici nu se gîndea ca toți țăranii să primească pămînt. Asemenea multor politicieni, care acceptaseră inevitabilitatea reformei agrare, fie liberali, fie conservatori, el dorea să creeze o clasă de proprietari rurali mijlocii, formată din țărani „harnici" și „merituoși", care să-și asume răspunderea producției agricole și să formeze coloana vertebrală a unui sistem politic constituțional moderat. Ministrul Agriculturii din guvernul său, Constantin Garoflid, a încercat, dînd dovadă de cutezanță, să pună în practică aceste idei. A introdus obligativitatea dării în arendă către comune și grupuri de țărani a moșiilor de peste 100 ha, o măsură temporară, care potrivit lui avea să pregătească terenul pentru o reformă agrară sistematică, o dată cu sfîrșitul războiului și revenirea la cursul normal al vieții. Dar evenimentele aveau să-l depășească atît pe el, cît și pe Marghiloman.

În privința problemei Basarabiei, guvernul Marghiloman a continuat politica liberalilor. Situația de acolo, în ciuda prezenței trupelor românești, rămînea instabilă, întrucît diverse grupuri etnice și sociale se străduiau să-și îndeplinească ambițiile ce intrau în conflict. Republica Moldovenească era amenințată și din partea Republicii Ucrainene, care fusese proclamată la 20 noiembrie 1917 și care ridicase problema viitorului Basarabiei pe lîngă Puterile Centrale în martie 1918. Subliniind faptul că mari grupuri compacte de populație ucraineană locuiau în partea de nord și de sud a provinciei și că aceasta în întregimea ei era legată din punct de vedere economic de Odessa, ucrainenii au cerut să fie reprezentați la negocierile de pace între România și Puterile Centrale și să aibă un cuvînt de spus cu privire la orice schimbări ale granițelor între Rusia și România. Românii

basarabeni s-au orientat bineînțeles către România, acolo unde sprijinul pentru unire era puternic, atît din partea liberalilor, cît și a conservatorilor, inclusiv din partea lui Marghiloman și a membrilor guvernului său. Astfel, atunci cînd Inculeț și primul său ministru, Daniil Ciugureanu, au sosit la Iași, la 20 martie, cu intenția de a se îndrepta spre București pentru a participa la negocierile de pace, Marghiloman le-a cerut să supună problema unirii mai întîi Sfatului Țării. La 23 martie, Inculeț și Ciugureanu s-au reîntors la Chișinău, însoțiți de Constantin Stere, care reprezenta guvernul român. Dezbaterile din Sfatul Țării au fost animate, însă blocul românesc, care se pronunța pentru unire și forma majoritatea, a fost cel care și-a impus punctul de vedere. La 27 martie, Sfatul Țării a aprobat rezoluția cu privire la unire, în conformitate cu „dreptul istoric și dreptul etnic și cu principiul că popoarele trebuie să-și hotărască propria lor soartă". Votul final a fost de 86 pentru, 3 împotrivă și 36 abțineri, în special în rîndurile deputaților germani, bulgari și ucraineni. Majoritatea românească a pus însă și un număr de condiții pentru realizarea unirii, care ar fi permis basarabenilor să păstreze autonomia provinciei. Cele mai importante erau prevederea potrivit căreia Basarabia va continua să aibă propriul său parlament (Sfatul Țării), cu puterea de a aproba bugetele locale și de a numi toate organele administrației locale, și aceea că provincia va fi reprezentată proporțional cu populația ei în Parlamentul României. Sfatul Țării a insistat, de asemenea, asupra realizării unor reforme politice și sociale: alegerile din Basarabia, la toate nivelurile administrației, ca și pentru Sfatul Țării și Parlamentul României, să se țină pe baza votului universal; libertățile civile, inclusiv libertatea cuvîntului, de asociere și a presei, să fie garantate prin Constituție; să fie respectate drepturile minorităților.[15] Aceste cerințe însemnau o respingere a sistemului politic țarist și a politicii culturale de rusificare, precum și o hotărîre de așezare a provinciei pe un curs nou, democratic, de dezvoltare. Ele reflectau, de asemenea, o anumită nemulțumire față de practicile politice din Regatul României. Noua relație cu România, așa cum o vedeau românii-basarabeni, trebuia să fie bazată pe principii federaliste.

Românii din provincie au procedat cu repeziciune la organizarea guvernării lor. La 3 aprilie, Sfatul Țării l-a ales pe Stere drept președinte al său și i-a desemnat pe Inculeț și Ciugureanu ca miniștri fără portofoliu în cabinetul Marghiloman. A ales, de asemenea, Consiliul de directori generali care urma să ducă la îndeplinire un cuprinzător program economic și social ce preconiza restabilirea ordinii publice pe baza respectării legii

[15] P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812–1918*, Iași, [f.a.], pp. 319–321.

şi a drepturilor cetăţenilor, reforma fiscală, reintegrarea eparhiei basarabene în Biserica Ortodoxă Română, „derusificarea" învăţămîntului, în conformitate cu spiritul şi istoria popoarelor din această provincie, precum şi sprijin deplin pentru agricultură, ca bază a economiei Basarabiei, pînă la îndeplinirea reformei agrare. Totuşi, în ciuda eforturilor Consiliului de directori, acesta nu putea controla cursul evenimentelor din provincie. În primăvară şi vară, economia s-a deteriorat constant, iar procesul de unire cu România s-a dovedit greoi.

În domeniul afacerilor externe, guvernul Marghiloman a urmărit o politică de neutralitate. Înconjurat din toate părţile de forţe ostile, nu a avut altă alegere decît să încerce să stabilească relaţii mai strînse cu Puterile Centrale. Procedînd astfel, spera să obţină pînă la urmă o îndulcire a prevederilor Tratatului de la Bucureşti. Guvernul a menţinut, totuşi, relaţii diplomatice cu ţările Antantei şi a respins cererile Puterilor Centrale de a se alătura războiului purtat de acestea împotriva Aliaţilor occidentali. Marghiloman avea numeroase dovezi pentru cît de nepopulară putea să fie o astfel de măsură, dată fiind atitudinea ostilă cu care administraţia şi populaţia în general duceau la îndeplinire prevederile Tratatului de la Bucureşti.

Confruntări decisive pe cîmpul de luptă au schimbat cu rapiditate sorţii României. Eşecul ofensivei germane din iulie 1918 pe Frontul de Vest şi înaintarea ulterioară constantă a Aliaţilor spre Germania, asociate cu o reuşită ofensivă italiană împotriva forţelor austro-ungare în Nordul Italiei au anunţat prăbuşirea Puterilor Centrale. În Balcani, o mişcare a Aliaţilor spre nord, care avea să înceapă la 15 septembrie, de la Salonic, a obligat Bulgaria şi Turcia să semneze un armistiţiu la 30 septembrie şi, respectiv, 30 octombrie. Aşa-numita Armată de la Dunăre, compusă din trei divizii aliate, puse sub comanda generalului Berthelot, care părăsise România cu statul său major în martie, după încheierea Păcii de la Buftea, era pregătită să treacă fluviul la Giurgiu. La 3 noiembrie, Austro-Ungaria a acceptat condiţiile Aliaţilor pentru o încetare a focului.

Sub impresia acestor evenimente, Brătianu şi liberalii, precum şi alţi politicieni proantantişti s-au grăbit să reintre în război de partea Aliaţilor. Guvernul Marghiloman, o piedică în calea unui asemenea act, a fost obligat să demisioneze la 6 noiembrie, iar Regele, cu sprijinul liberalilor, l-a numit pe generalul Constantin Coandă, care reprezentase Înaltul Comandament Român pe lîngă Marele Stat Major al armatei ruse în 1916 şi 1917, să conducă un guvern de tranziţie. Acesta a anulat toate actele guvernului Marghiloman, a luat măsuri în vederea realizării reformei electorale şi a celei agrare, care fuseseră înscrise în Constituţie în vara anului 1917, şi a pregătit armata pentru reluarea ostilităţilor.

Regele Ferdinand a ordonat armatei reintrarea în război la 10 noiembrie şi în aceeaşi zi trupele aliate au trecut Dunărea la Giurgiu. Mobilizarea armatei s-a dovedit deosebit de dificilă, din cauza lipsei cailor şi a echipamentului, ca şi a dispersării ofiţerilor şi soldaţilor ce fuseseră demobilizaţi la începutul anului, dar la mijlocul lunii noiembrie o forţă de 90 000 de oameni era gata de acţiune. În acel moment, unităţile armatei române începuseră să înainteze în Muntenia, Dobrogea şi Transilvania. Începînd cu 10 şi 11 noiembrie, armata germană a procedat la retragerea din România ocupată, pentru ca, la 1 decembrie, ultimele detaşamente germane să treacă Munţii Carpaţi. În aceeaşi zi, Regele Ferdinand intra în Bucureşti în fruntea armatei sale.

ROMÂNIA MARE

România Mare a luat fiinţă cu repeziciune. Întrucît monarhia austro-ungară se dezintegrase, la început românii din Bucovina, la 28 noiembrie, şi apoi aceia din Transilvania, la 1 decembrie, s-au pronunţat pentru unirea cu „Ţara". Zece zile mai tîrziu, Sfatul Ţării din Basarabia a renunţat la toate condiţiile formulate în martie pentru unire.

În Bucovina, în decursul celor patru ani de război, activitatea naţionalistă românească fusese modestă. Pînă în 1916, majoritatea soldaţilor români, precum şi populaţia civilă, inclusiv ţărănimea, rămăseseră loiale Austriei. Cazurile de colaborare cu autorităţile de ocupaţie ruseşti erau rare şi doar cîţiva intelectuali au emigrat în România pentru a continua activităţi antiaustriece. În Bucovina, propaganda lor avusese o oarecare influenţă printre intelectuali, care deveniseră, după intrarea României în război, mai sensibili la ideea unei Românii Mari. Măsurile aspre adoptate de autorităţile militare austro-ungare împotriva populaţiei civile româneşti, suspectată de activităţi subversive, au contribuit în mare măsură la promovarea iredentismului. Cu toate acestea, deputaţii români din Parlamentul austriac au rămas loiali pînă în sesiunea din 22 octombrie 1918, ultima oară cînd reprezentanţii Bucovinei s-au adresat acestui for. După aceea, dat fiind că vechile instituţii imperiale se dezintegraseră, românii şi celelalte naţionalităţi ale Bucovinei şi-au asumat responsabilitatea propriilor lor treburi prin intermediul nou formatelor consilii naţionale.

Fruntaşii politici români din Bucovina au trecut la acţiune decisivă, pentru a face ca această provincie să devină parte a României, convocînd o adunare constituantă la Cernăuţi, la 27 octombrie. Compusă din deputaţi ai Parlamentului austriac şi ai Dietei provinciale din Bucovina, din politi-

cieni locali şi proeminente figuri ale vieţii economice şi intelectuale, adunarea a aprobat o rezoluţie exprimînd intenţia sa de unire a provinciei cu România şi de creare a unui consiliu naţional format din 50 de membri, care să se ocupe de administrarea treburilor ei pînă la realizarea unirii propriu-zise. Consiliul, avîndu-l drept preşedinte pe Iancu Flondor, fost deputat în Parlamentul austriac, nu a lăsat să planeze nici un dubiu asupra faptului că se va opune oricărei împărţiri a ţării după considerente etnice. Această poziţie l-a adus într-un conflict acut cu Consiliul Naţional Ucrainean, care, la sfîrşitul lui octombrie, preluase controlul asupra districtelor locuite de ucraineni (ruteni) şi asupra oraşului Cernăuţi. În acest moment, la 4 noiembrie, Aurel Onciul, un alt fost deputat în Parlamentul austriac, care acţiona pentru păstrarea Bucovinei în cadrul unui stat austriac federal, a încheiat o înţelegere cu Consiliul Naţional Ucrainean pentru împărţirea provinciilor în districte separate româneşti şi rutene şi, împreună, au forţat guvernatorul austriac să cedeze puterea guvernului provizoriu româno-ucrainean de la Cernăuţi. Consiliul Naţional Român a denunţat de îndată înţelegerea şi, la 7 noiembrie, a apelat la guvernul român de la Iaşi să trimită trupe. Răspunsul a fost imediat. La 11 noiembrie, trupele române au intrat în Cernăuţi şi forţele ucrainene s-au retras către Galiţia, fără să opună rezistenţă. Consiliul Naţional Român a creat ulterior propriul său guvern provizoriu, avîndu-l pe Flondor preşedinte al Consiliului de Miniştri. Dar independenţa sa a durat doar două săptămîni, întrucît sentimentul favorabil unirii cu România era covîrşitor. La 28 noiembrie, Consiliul Naţional a convocat un congres românesc, care a votat în unanimitate pentru unire. Guvernul român a aprobat acest act, la 19 decembrie, prin decret.

În Transilvania, evenimentele au avut un curs similar. După eşecul negocierilor formale între primul-ministru István Tisza şi Partidul Naţional Român, desfăşurate în 1914, nici o soluţie de compromis în problema naţională n-a mai fost posibilă. Partidul Naţional şi-a încetat activitatea în august 1914. Ca şi în Bucovina, majoritatea soldaţilor şi civililor români şi-au îndeplinit obligaţiile în mod loial, deşi un mic, dar constant, val de intelectuali şi de alte categorii continua să treacă graniţa în România, îngroşînd rîndurile celor ce activau pentru unirea provinciei cu România. După intrarea României în război şi pătrunderea trupelor române în Transilvania, guvernul ungar a luat măsuri severe pentru limitarea activităţilor politice şi culturale ale românilor. Cea mai notabilă a fost crearea de către acesta a unei „zone culturale" de-a lungul frontierei cu România, care era menită să înăbuşe, o dată pentru totdeauna, sentimentul naţional românesc. În anii 1917 şi 1918 guvernul ungar a introdus o serie de măsuri plasînd şcolile elementare şi secundare, ortodoxe şi unite, sub controlul statului, acţiune

care a semnificat maghiarizarea și care, într-adevăr, era concepută să ducă la bun sfîrșit campania care începuse în 1879 cu adoptarea primei legi cuprinzătoare de restrîngere sau de interzicere a activităților școlilor confesionale nemaghiare.[16]

Cu toate că Partidul Național decisese să-și reia activitatea în decembrie 1917, aceasta a rămas discretă pînă în toamna anului 1918. La 12 octombrie, fruntașii partidului s-au pronunțat în favoarea autodeterminării pentru „națiunea română din Ungaria și Transilvania" și au făcut cunoscută intenția lor de a convoca o adunare națională pentru a hotărî soarta Transilvaniei. Alexandru Vaida, un deputat din Parlamentul ungar, a dat citire unei declarații în acest sens în Camera Deputaților, cu ocazia unei memorabile sesiuni din 18 octombrie. Întrucît aparatul administrativ existent în Transilvania se dezagregase, Partidul Național și micul Partid Social-Democrat Român au creat un Consiliu Național Român la 31 octombrie. Consiliul, alcătuit din șase membri pentru fiecare partid, și-a asumat atribuțiile unui guvern provizoriu român, iar la 9 noiembrie a informat Guvernul ungar că preia controlul asupra tuturor zonelor din Ungaria și Transilvania locuite de români. Negocierile acestuia de la Arad, din 12–14 noiembrie, cu Oszkár Jászi, ministrul Naționalităților în noul guvern ungar condus de Mihály Károlyi, care își preluase funcția la 31 octombrie, nu au dus la nimic. Jászi a propus un sistem de autonomie cantonală, bazat pe modelul elvețian, dar românii au insistat asupra dreptului deplin la autodeterminare.[17] Ca urmare, Partidul Național a convocat Marea Adunare Națională, care s-a întrunit la Alba Iulia, la 1 decembrie. Cu o participare de circa 100 000 de delegați, veniți din toate colțurile Transilvaniei, aceasta a aprobat cu o majoritate zdrobitoare unirea cu România. Dar a pus unele condiții: Transilvania să rămînă autonomă pînă se va putea alege o adunare constituantă pentru România unită și se va organiza noul stat național în conformitate cu principiile liberale și democratice. Adunarea a pus puterea executivă în mîinile unui Consiliu Dirigent, cu sediul la Sibiu. Guvernul român a recunoscut unirea, prin decret, la 11 decembrie.

În timp ce se reuneau astfel părțile constitutive ale statului național român lărgit, Brătianu făcea pregătiri febrile pentru lupta ce era sigur că se va

---

[16] Lazăr Triteanu, *Școala noastră 1850–1916: „Zona Culturală"*, Sibiu, 1919, pp. 61–156.

[17] Oszkár Jászi, *Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott Aradi targyalásaimra*, Cluj, 1921.

da la conferința generală de pace.[17a] Dar a rămas, totuși, înmărmurit de ostilitatea pe care a avut-o de înfruntat din partea Aliaților occidentali. Politicienii francezi și britanici au interpretat pacea separată a României cu Puterile Centrale ca o abrogare a Tratatului din 1916 și s-au considerat ca atare exonerați de orice responsabilitate de a-și ține promisiunile pe care le făcuseră pentru a dobîndi intrarea României în război.

Brătianu a sosit la Paris, la 13 ianuarie 1919, avînd o concepție proprie privind locul pe care România ar trebui să-l aibă la Conferința de Pace. Toate activitățile sale au fost bazate pe insistența că tratatul din 1916 cu Antanta rămăsese valabil și că, în consecință, România era îndreptățită să primească tot ceea ce i s-a promis și să fie tratată ca partener aliat cu drepturi depline. El a respins cu fermitate contraargumentele potrivit cărora România abrogase ea însăși tratatul prin încheierea unei păci separate cu inamicul. El era hotărît, de asemenea, să obțină recunoașterea de către Aliați a dobîndirii Basarabiei, care, desigur, nu figurase în tratatul inițial.

Tratamentul acordat României la conferință s-a dovedit a fi un puternic șoc pentru Brătianu. În primul rînd, Cei Patru Mari, care împreună cu Japonia constituiseră Consiliul Suprem, deciseseră că România trebuia să fie pedepsită pentru capitularea ei din 1918. Întrucît își rezervaseră oricum dreptul de a lua deciziile finale, nu au avut nici o intenție de a permite României să ia parte ca egal la procesul de pace. Consiliul Suprem și-a exprimat clar poziția față de România, permițîndu-i să participe la conferință doar cu cei doi reprezentanți ai ei, în timp ce Serbiei, care nu capitulase niciodată, i-a acceptat trei reprezentanți. Dar chiar și așa, Consiliul îi consulta pe acești reprezentanți (și pe cei ai altor aliați mai mici) doar atunci cînd erau luate în considerație probleme de interes direct pentru țările lor și cîteodată nici măcar atunci. Marile Puteri i-au dat României locuri în 7 dintre numeroasele comisii însărcinate cu investigarea diverselor probleme concrete și cu pregătirea rapoartelor asupra acestora pentru uzul factorilor de decizie, dar, poate pentru a evita vreo obstrucție nedorită, ei i-au exclus pe reprezentanții României din două comisii, și anume din acelea care se ocupau de granițele teritoriale și de minorități, probleme pe care Brătianu și majoritatea românilor le considerau cruciale pentru viitorul țării.

În fața acestor lovituri, Brătianu a pledat cu și mai multă forță cauza României și, procedînd astfel, s-a făcut nesuferit celor mai importanți dintre

[17a] Pentru o succintă trecere în revistă a scopurilor și frustrărilor lui Brătianu în timpul conferinței de pace, vezi Atanasie Iordache, „Ion I.C. Brătianu la conferința păcii de la Paris din 1919", *Revista Istorică*, serie nouă, vol. 4, nr. 9–10 (1993), pp. 817–839.

Aliați. Două apariții în fața Consiliului Suprem, în timpul analizării problemelor teritoriale, au scos în evidență profunzimea angajării sale față de ideea României Mari. La 31 ianuarie 1919, el a respins net orice compromis cu privire la revendicările teritoriale ale României. A cerut cedarea întregului Banat, în conformitate cu termenii tratatului din 1916, evocînd istoria (strămoșii românilor au fost primii care s-au așezat în această regiune) și statistici etnice (românii constituiau cea mai numeroasă naționalitate din întreaga regiune) pentru a-și justifica revendicarea. S-a opus împărțirii, chiar dacă treimea estică a Banatului cuprindea o majoritate sîrbă, pe motivul că o astfel de măsură ar distruge „integritatea economică și politică" a regiunii.[18] Cei prezenți nu s-au lăsat impresionați, chiar dacă Brătianu a invocat faptul că moartea a 335 000 de soldați români în război ar justifica prin ea însăși pretenția României. La 1 februarie, el și-a continuat expunerea, argumentînd de data aceasta că România trebuie să primească întreg teritoriul ce i s-a promis în 1916, ca recompensă dreaptă pentru sprijinul dat Antantei. El a respins cu indignare sugestiile Consiliului Suprem potrivit cărora plebiscite imparțiale în teritoriile disputate (Bucovina, Transilvania și Basarabia) ar oferi o evaluare mai corectă a opiniei publice decît adunările populare care votaseră unirea în toamna precedentă. În Transilvania, admitea Brătianu, maghiarii nu au votat pentru unire și nici nu ar face-o, pentru că nu doreau să accepte statutul de minoritate în raport cu un popor pe care l-au dominat o mie de ani. El a evidențiat că, în orice caz, războiul rezolvase problema, dar a promis că statul român va acorda minorităților libertăți politice cît mai depline posibil. Dacă aspirațiile teritoriale ale României vor fi satisfăcute și dacă Aliații vor acorda permisiunea de a se înainta mai departe către apus în Ungaria, atunci, a promis Brătianu, armata sa va distruge bolșevismul, „o boală gravă și contagioasă", care se răspîndea cu repeziciune din Rusia spre Ungaria și Europa Centrală. Răspunsul Consiliului a fost foarte departe de speranțele lui Brătianu. El a votat pur și simplu pentru înființarea unei Comisii Teritoriale Românești, a cărei sarcină era să judece legitimitatea revendicărilor teritoriale ale României.

Brătianu a recunoscut că de unul singur ar avea puține șanse de reușită în confruntarea cu autoritatea Marilor Puteri. În luna mai, exasperat de statutul de categoria a doua acordat României și lui însuși, a încercat să constituie un front unit al micilor „învingători" est-europeni (Polonia, Cehoslovacia, Serbia, Grecia și România) cu scopul de a obține o audi-

[18] *Papers relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919*, III, Washington, 1943, pp. 830–834.

ență mai favorabilă doleanțelor lor. Problema pe care a ales-o ca test de putere a fost tratatul de pace cu Austria. El și colegii săi erau nemulțumiți întrucît nu urmau să vadă textul tratatului înainte de a fi supus Austriei și, ca atare, n-ar fi avut prilejul să propună schimbări. Cu toate că Brătianu și colegii săi au reușit, pînă la urmă, să vadă tratatul, ei nu au avut nici o influență asupra formei lui finale.

Pentru Brătianu (și pentru toți românii) problema teritorială cea mai importantă era Transilvania. Brătianu era hotărît să primească fiecare centimetru pătrat din această provincie și, dacă era posibil, să extindă frontiera cu Ungaria spre apus pînă la Tisa. Dar preocuparea teritorială s-a amestecat printre alte probleme: hotărîrea celor Patru Mari să realizeze o pace pentru Europa care să convină propriilor lor interese; interesul lor pentru drepturile minorităților în statele succesoare în general și în România în special; amenințarea vădită a bolșevismului în Europa Centrală.

Linia de demarcație dintre forțele ungare și românești, stabilită la 13 noiembrie 1918 de către generalul Louis Franchet d'Esperey, comandantul-șef al Forțelor Aliate în Europa de Sud-Est, de-a lungul Mureșului în Transilvania centrală nu s-a menținut. Trupele române au continuat să înainteze, în ciuda interdicției formulate de Consiliul Suprem la 25 ianuarie 1919 în privința cuceririi de teritoriu fără aprobarea acestuia. La momentul respectiv, armata română înaintase deja de-a lungul unui front larg către poziții aflate cam la jumătatea drumului dintre Cluj și Oradea. Consiliul Inter-Aliat de Război de la Versailles a încercat să pună în sfîrșit capăt ostilităților din Transilvania la 25 februarie prin stabilirea unei noi linii de demarcație de-a lungul căii ferate ce ducea de la Satu Mare, prin Oradea, la Arad, pe care Consiliul Suprem a recunoscut-o, la 26 februarie, ca limită absolută a ocupației române. Cele trei orașe au rămas în afara zonei românești și continuau să fie ocupate de către trupele franceze. Pentru a preîntîmpina alte ostilități, Consiliul a creat o zonă neutră între armata română și cea ungară la vest de linia de demarcație. Cînd, la 20 martie, locotenent-colonelul Fernand Vix, de la Misiunea Militară Aliată din Budapesta, a informat guvernul ungar despre această hotărîre, Károlyi a obiectat cu înverșunare, susținînd că această zonă ar deposeda Ungaria de o suprafață întinsă locuită în special de maghiari. A urmat o criză politică. Károlyi a demisionat și un nou guvern format din comuniști și socialiști de stînga a proclamat Republica Sovietică la 21 martie.

Brătianu era deplin conștient de îngrijorarea Aliaților cu privire la răspîndirea bolșevismului din Rusia în Europa Centrală și a căutat să profite de întorsătura evenimentelor pentru a-și promova propria cauză. La

un prînz cu Lloyd George, la 25 martie, el a solicitat solidaritate din partea tuturor Aliaților în fața „pericolului bolșevic" și a propus trimiterea imediată a unui ajutor militar aliat polonezilor și românilor pentru a le permite să se opună puhoiului.[19] Brătianu era încrezător că incertitudinea politică din Ungaria va întări poziția sa la Conferința de Pace, întrucît numai România avea forțele imediat disponibile pentru a trece la acțiune împotriva Republicii Sovietice. El se angajase deja într-o campanie înverșunată de cîștigare a sprijinului împotriva Ungariei și a bolșevismului și era dornic să purceadă la o campanie militară cu autorizarea Aliaților, în scopul de a pătrunde mai adînc în Ungaria, de a răsturna regimul blestemat, această acțiune accentuînd pretențiile teritoriale ale României. Dar speranțele sale s-au năruit, cînd, la 1 aprilie, Consiliul Suprem a hotărît să trimită pe generalul Jan Christian Smuts la Budapesta pentru a încerca să ajungă la o înțelegere cu Béla Kun, șeful noului guvern ungar. Brătianu se temea că, dacă Béla Kun avea să fie conciliant, Consiliul Suprem va recunoaște regimul acestuia și-l va invita să trimită o delegație la Paris, situație care ar fi putut costa scump România sub raport teritorial. Dar temerile sale s-au dovedit nefondate. Kun numai conciliant nu a fost la întîlnirea sa cu Smuts. El a respins autoritatea Consiliului Suprem de a impune propria sa graniță Ungariei și a cerut ca linia de demarcație de-a lungul Mureșului, din 13 noiembrie 1918, să fie restabilită și, drept rezultat, armata română să fie obligată să se retragă la estul rîului. Smuts n-a avut altă alegere decît să se reîntoarcă la Paris, la 12 aprilie, lăsînd conflictul româno-ungar nerezolvat. Între timp, Brătianu și Consiliul de Miniștri de la București hotărîseră să ia lucrurile în propriile lor mîini, trimițînd armata română mai adînc spre vest. Ei plănuiau să înceapă ofensiva la data de 16 aprilie. Un atac ungar, declanșat în regiunea Munților Apuseni, în noaptea de 15 spre 16 aprilie, a dat campaniei române aparențele unui contraatac și a folosit pentru a-i calma pe Aliați, a căror nemulțumire față de comportarea lui Brătianu ajunsese la un punct critic.

Ofensiva română s-a desfășurat cu succes și a împins constant inamicul înapoi în estul Ungariei. Brătianu a urmărit cu înfrigurare înaintarea armatei române, întrucît era convins că viitoarele fruntarii ale României depindeau de rezultatul acestei campanii. La 25 aprilie, el și-a informat colegii de la București că era pregătit să exercite în continuare presiuni pentru o graniță pe Tisa și că nu va accepta „ca dificultăți politice" — referire la așteptatele obiecții din partea Aliaților — să-i stea în cale. Era

[19] Gheorghe I. Brătianu, *Acțiunea politică și militară a României în 1919*, București, 1940, pp. 59–60.

de asemenea dornic să coordoneze o ocupație militară comună a Ruteniei și a sudului Galiției, împreună cu armata poloneză, cu scopul de a preveni o joncțiune a „bolșevicilor ruși și unguri".

La începutul lunii mai, armata română avansase mult în estul Ungariei și nu exista nici un obstacol serios în calea unui marș asupra Budapestei. Dar în acest moment, la Paris, Aliații au intervenit ferm cerînd oprirea înaintării românilor spre Tisa. Brătianu însuși a început să reflecteze mai bine în legătură cu înțelepciunea înaintării mai adînci în teritoriul Ungariei, întrucît nu dorea să realizeze răsturnarea Republicii Sovietice și înlocuirea acesteia cu un guvern ungar conservator și naționalist, care, cu sprijinul Aliaților, ar fi rezistat cu siguranță cererilor teritoriale ale României. În consecință, la începutul lunii mai, înaintarea română s-a oprit la Tisa.

În iunie, relațiile dintre Consiliul Suprem și Brătianu s-au degradat din nou. La 10 iunie, Consiliul l-a admonestat pe Brătianu pentru faptul că nu ținuse seama de linia de demarcație Franchet d'Esperey și, ca atare, precipitase criza care a dus la demisia guvernului Károlyi și la venirea la putere a bolșevicilor. Mînia Consiliului fusese atîțată de campania armatei ungare de pe frontul cehoslovac, care începuse la 30 mai și care avusese succese notabile. Dar Béla Kun răspunsese într-un mod conciliant ultimatumului adresat de Consiliu pentru a opri înaintarea Armatei Roșii, iar Consiliul spera să folosească această ocazie pentru a realiza și o reglementare pașnică a disputei teritoriale ungaro-române. Aliații au cerut acum ca Brătianu să-și retragă trupele de la Tisa pe linia de demarcație trasată în februarie de către Consiliul Inter-Aliat de Război. Brătianu a refuzat. Atunci cînd a subliniat că nu el era responsabil pentru condițiile sociale din Ungaria și cînd a insistat că Tisa era singura linie de apărare concretă pentru armata sa, Consiliul a amenințat că îi va tăia orice aprovizionări militare și orice alt ajutor acordat României dacă nu se va conforma imediat condițiilor sale. Impasul ivit între Aliați și Brătianu în privința frontierelor a fost accentuat de o dispută acerbă referitoare la politica României față de minorități. Convins că nu putea obține nimic mai mult la Paris, cel puțin pentru moment, Brătianu a plecat spre casă la 2 iulie.

În decurs de o lună, trupele române aveau să ajungă la Budapesta. Rămăseseră pur și simplu pe pozițiile lor pe Tisa, un act care arătase încă o dată că Aliații nu vor lua nici o măsură serioasă pentru a duce la îndeplinire amenințările împotriva României. Armata ungară, care profitase de acalmia luptelor pentru a se regrupa, a lansat un atac dincolo de Tisa, la 20 iulie. Dar după o înaintare inițială, aceasta a fost respinsă de o puternică contraofensivă română, începută la 24 iulie. La 29 iulie, românii au trecut Tisa și s-au îndreptat rapid spre Budapesta. La 1 august, Kun și guvernul său au

demisionat, iar la 4 august armata română a intrat în capitala Ungariei. Principalul obiectiv urmărit de Brătianu prin ocuparea orașului a fost acela de a instala un guvern doritor să facă pace pe baza unor condiții favorabile României. Pentru moment, românii au impus severe condiții de armistițiu noului guvern ungar: reducerea armatei ungare la 15 000 de oameni, aceasta putînd fi folosită doar pentru apărarea ordinii publice; confiscarea întregului echipament militar care depășea necesitățile acestei forțe; plata tuturor cheltuielilor implicate de întreținerea forței românești de ocupație la vest de Tisa. Autoritățile de ocupație românești au confiscat, de asemenea, mari cantități de echipament industrial, locomotive și alte bunuri mobile, acțiune pe care au justificat-o ca reprezentînd reparații pentru pierderile pe care România le suferise de-a lungul ocupației germane și austro-ungare din 1917–1918.

În timp ce se consuma disputa româno-ungară cu privire la frontieră, Brătianu fusese implicat într-o dispută cu Aliații privind drepturile minorităților. Problema în dispută era în esență similară aceleia care cauzase atîta ostilitate între România și puterile occidentale la Congresul de la Berlin din 1878: statutul civil al evreilor din România. Metoda aplicată de către Marile Puteri în abordarea acestei probleme a fost, de asemenea, o reminiscență a conferinței de pace anterioare. Acestea au introdus în proiectul tratatului de pace cu Austria garanții privind drepturi egale, precum și angajamentul de a lua ulterior alte măsuri pe care le-ar fi putut considera drept necesare în favoarea evreilor. Toate aceste drepturi urmau să fie stabilite în detaliu într-un tratat separat al minorităților, pe care Aliații aveau să-l redacteze, iar România ar fi fost obligată să-l semneze. Influentele organizații evreiești din Europa Occidentală au adus această chestiune în fața Marilor Puteri și au făcut presiuni pentru o soluție care să asigure garanții internaționale cu privire la orice fel de angajamente pe care și le-ar putea asuma guvernul României.

Brătianu s-a simțit nu numai profund jignit, dar și îngrijorat că grupurile evreiești care aveau strînse legături cu cercurile financiare și politicienii liberali din Europa Occidentală și America puteau crea enorme dificultăți României chiar în momentul în care aceasta avea nevoie disperată de ajutorul Aliaților pentru a-și împlini aspirațiile sale naționale. În consecință, el a promis Aliaților, la 31 mai, că România va asigura „egalitatea absolută" și libertăți politice largi tuturor minorităților etnice, dar a refuzat să accepte o micșorare a suveranității țării sale permițînd altor state să dicteze politica guvernamentală. Refuzul său hotărît de a accepta mai mult a con-

dus la noi tensiuni cu Aliații, ceea ce a precipitat plecarea lui de la Paris la 2 iulie.[20]

De la București, Brătianu a continuat să se opună Tratatului cu Austria. O misiune a Consiliului Suprem, condusă de Sir George Clerk, venită la București la începutul lunii septembrie, a sporit tensiunea, întrucît aducea o notă a Consiliului, ce îl acuza pe Brătianu de sfidare flagrantă a voinței acestuia, prin urmărirea propriilor sale obiective în Ungaria. În asemenea împrejurări, nu este surprinzător că Aliații au respins propunerea lui Brătianu ca România să adere la tratat, dar să nu fie obligată să îndeplinească prevederile ce-i lezau interesele. Lucrurile ajungînd într-un astfel de impas, nici un delegat român nu a fost prezent la semnarea Tratatului cu Austria de la Saint Germain la 10 septembrie. Două zile mai tîrziu, Brătianu și guvernul său au demisionat, invocînd drept motive neluarea în seamă a Tratatului de pace din 1916 de către Consiliul Suprem și impunerea de către acesta a unor condiții incompatibile cu suveranitatea țării. Brătianu a fost urmat în funcție, la 29 septembrie, de fostul său ministru de Război, generalul Arthur Văitoianu, dar nu exista nici o îndoială că el deținea puterea reală în guvern.

Consiliul Suprem a rezolvat în cele din urmă problemele cu România la 15 noiembrie, cînd a adresat guvernului Văitoianu un ultimatum, cerîndu-i ca în interval de 8 zile să retragă armata română din Ungaria pe linia de frontieră stabilită de Conferința de Pace; să primească o comisie interaliată care să aprecieze valoarea bunurilor rechiziționate în Ungaria de forțele de ocupație române; să oprească orice viitoare rechiziție; să semneze tratatul cu Austria și Tratatul Minorităților. Consiliul a amenințat cu severe sancțiuni în cazul în care guvernul nu se va conforma. Guvernul Văitoianu a refuzat, cu toate acestea, și a demisionat la 30 noiembrie. Succesorul său, așa-numitul guvern al Blocului Parlamentar, condus de Alexandru Vaida, a hotărît să accepte condițiile Consiliului, pentru a nu periclita cîștigurile deja obținute și pentru a restabili bunele relații cu Occidentul, pe care majoritatea politicienilor români le considerau esențiale pentru dezvoltarea postbelică a țării. Vaida a fost de acord în principiu să rezolve diferendele privind Ungaria și l-a trimis pe generalul Coandă la Paris, unde acesta a semnat Tratatul cu Austria și Tratatul Minorităților la 9 decembrie.

Situația Banatului a fost rezolvată relativ ușor. Brătianu căutase să încorporeze întreaga regiune în România pe baza criteriului populației (600 000 români față de 400 000 șvabi și 300 000 sîrbi) și a unității

[20] *Ibidem*, pp. 55–56, 78–86.

economice şi geografice a regiunii, dar Consiliul Suprem a trasat frontiera între România şi noua Iugoslavie de-a lungul unor graniţe aproximativ etnice: românii au primit circa două treimi din regiune, iar sîrbii o treime. Armata sîrbă, care ocupase cea mai mare parte a Banatului, a abandonat acea porţiune care avea să revină României în mîinile francezilor, aceştia predînd-o apoi armatei române în iulie 1920.

Aprobarea formală de către Aliaţi a dobîndirii de către România a Basarabiei a fost o altă chestiune. Ea a fost dată încet şi fără tragere de inimă şi a pus forţa de convingere a lui Brătianu la grea încercare. El a subliniat că 70 la sută din populaţie era românească şi a insistat că unirea cu România fusese realizată liber de către o adunare legal constituită, Sfatul Ţării. Într-una din apariţiile sale în faţa Comisiei Teritoriale Româneşti, la 22 februarie 1919, el a atras atenţia că naţiunea română nu putea exista fără Nistru ca graniţă răsăriteană: „Basarabia este uşa casei noastre; în mîna altora ar primejdui însăşi vatra." Dar Aliaţii nu au fost lesne influenţaţi. Americanii par să fi fost cei mai încăpăţînaţi. Secretarul de Stat Robert Lansing, afişînd un scepticism arogant cu privire la modul în care România dobîndise teritoriul, a întrebat dacă Brătianu ar fi de acord cu un plebiscit în Basarabia. Brătianu a răspuns că nu crede că ar fi de acord. El a susţinut că nu are nici un fel de dubii în privinţa rezultatului, dar că nu va fi de acord cu o retragere a armatei, ceea ce, în mod sigur, ar expune populaţia la „anarhie bolşevică".

Întreaga chestiune, care a fost amestecată cu alte probleme în suspensie între Aliaţi şi România, s-a prelungit aproape tot anul 1920. La începutul acelui an, Alexandru Vaida, prim-ministrul României, s-a dus la Paris şi a ajuns la o înţelegere cu Aliaţii în privinţa evacuării Ungariei. Spre sfîrşitul lui martie, evacuarea fusese încheiată, dar Consiliul Ambasadorilor, care se constituise în cadrul Conferinţei de Pace, a declarat că nu va semna tratatul pe care îl elaborase cu privire la Basarabia pînă cînd România nu va semna pacea definitivă cu Ungaria. Această condiţie a fost pînă la urmă îndeplinită, atunci cînd România a semnat Tratatul de la Trianon, la 4 iunie 1920, prin care i s-a acordat întreaga Transilvanie inclusiv oraşele Oradea şi Arad. Totuşi, abia la 28 octombrie, i-a prezentat Consiliul Ambasadorilor lui Take Ionescu, ministru de Externe în noul guvern condus de către generalul Averescu, tratatul cu privire la unirea Basarabiei cu România. Acesta recunoştea suveranitatea României asupra teritoriului respectiv şi specifica Nistrul drept graniţă între România şi Rusia, dar prevedea, de asemenea, că Rusia va adera la tratat atunci cînd va veni la putere un guvern cu care Aliaţii vor putea trata şi că toate aceste probleme în dispută în privin-

ța detaliilor tratatului vor fi rezolvate atunci prin arbitrarea de către Consiliul Societății Națiunilor. Dar negocierile propriu-zise pentru o reglementare aveau să fie lăsate pe seama României și a Rusiei. Refuzul acesteia din urmă de a recunoaște suveranitatea României asupra teritoriului s-a dovedit un obstacol major în calea normalizării relațiilor între cele două țări de-a lungul întregii perioade interbelice.

Conferința de pace a rezolvat cu relativă ușurință problema granițelor în Dobrogea între România și Bulgaria. Tratatul de la Neuilly din 27 noiembrie 1919 a lăsat intactă frontiera stabilită prin Pacea de la București din 1913.

În toamna anului 1920 toate noile cîștiguri teritoriale ale României primiseră sancționarea pe plan internațional. Se adăugaseră astfel 156 000 km^2 (în 1919, România cuprindea astfel 296 000 km^2) și 8,5 milioane de locuitori (în 1919, România avea 16 250 000 locuitori) față de Regatul dinainte de război. Numărul românilor trăind în afara frontierelor noului stat național mărit se redusese în consecință la aproximativ 600 000: 250 000 în Uniunea Sovietică, 230 000 în Iugoslavia, 60 000 în Bulgaria și doar 24 000 în Ungaria. Dar în procesul de împlinire a aspirațiilor naționale îndelung nutrite, românii s-au ales și cu substanțiale minorități. În 1920, în jur de 30 la sută din populație era formată din neromâni, față de 8 la sută înainte de război, potrivit recensământului realizat în 1912. Minoritățile cele mai importante în noua Românie erau maghiarii (9,3 la sută din totalul populației), evreii (5,3 la sută), ucrainenii (4,7 la sută) și germanii (4,3 la sută). Noile provincii au sporit de asemenea substanțial capacitatea productivă a României. De exemplu, potențialul industrial al țării era în 1919 de 235 la sută față de ceea ce fusese în 1916, o creștere datorată în principal Transilvaniei și Banatului.

Aceste cîștiguri de teritoriu, populație și capacități economice trebuie totuși cîntărite în raport cu enormele pierderi umane și materiale cauzate de război. Dacă se adaugă numărul soldaților uciși — aproximativ 300 000 — la numărul de morți din rîndul populației civile, se apreciază că România a pierdut o zecime din populația ei de dinainte de război. Totalul distrugerilor suferite de industrie, agricultură și alte ramuri ale economiei și de proprietatea particulară au fost apreciate la 72 000 milioane lei aur. Industria a suferit cel mai mult. Din 845 de întreprinderi ce primeau sprijin guvernamental în 1915, numai 217 se aflau în funcțiune în 1917–1918, iar producția din 1918 scăzuse drastic în toate ramurile față de ceea ce fusese în 1913–1914: petrol — la 47 la sută; cărbune — la 41 la sută; metalurgie — la 19,4 la sută. Rețeaua de transport fusese aproape în întregime distrusă: din 910 locomotive în 1914, în 1919 se mai aflau în funcțiune doar 265, iar numărul vagoanelor de marfă se redusese de la 53 576 la 3 511.

Agricultura se afla într-o situație similară. Din cauza lipsei mîinii de lucru, a animalelor de povară, a mașinilor și uneltelor, producția scăzuse la asemenea niveluri încît în 1919 România — un exportator de cereale tradițional — a trebuit să importe grîne și alte alimente pentru a face față necesităților urgente ale populației. În 1919–1920 fuseseră însămînțate doar 8 300 000 ha, față de 13 700 000 ha în 1911–1915, iar producția de grîu a scăzut la 35 la sută.[21]

România se confrunta cu sarcini înspăimîntătoare. Mai întîi trebuiau înlăturate pagubele de război, apoi trebuia să se asigure integrarea în structurile existente a noilor provincii și a noilor cetățeni și redefinirea instituțiilor unui stat național modern. Ca și în secolul anterior, intelectualii au fost cei ce au oferit proiectele.

[21] Emil Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor pentru apărarea patriei în primul război mondial, 1916–1918*, București, 1981, pp. 288–294; Mușat și Ardeleanu, *Viața politică 1918–1921*, pp. 26–30.

În perioada dintre cele două războaie mondiale, intelectualii români de cele mai diverse convingeri ideologice s-au angajat într-o polemică aprinsă în privința cursului pe care trebuia să-l ia dezvoltarea țării. Lăsînd în urmă marea conflagrație și lupta pentru unificarea politică și avînd imediat în față sarcina organizării noii Românii, ei au fost nevoiți să reconsidere vechile valori și să găsească noi definiții ale specificului național. Prilejurile sporite de integrare politică și culturală în Europa Occidentală au accentuat urgența lor.

Răspunsurile pe care le-au dat acestor chestiuni fundamentale au sfidat consensul. Totuși, oricît de diverse ar fi fost problemele pe care le ridicau, se pot discerne două grupări largi de intelectuali — europeniștii și tradiționaliștii. Cei dintîi considerau România ca parte a Europei și insistau că ea nu avea altă alegere decît să urmeze calea de dezvoltare economică și socială urmată de Occidentul urbanizat și industrializat. Tradiționaliștii, pe de altă parte, scoteau în evidență caracterul agrar al României și căutau modele de dezvoltare bazate pe propria ei moștenire socială și culturală unică. Afinitățile ambelor grupări la curentele de gîndire antebelice sînt izbitoare, dar acest lucru nu este surprinzător, deoarece ei se inspirau copios din viziunile agrare și industriale anterioare privind viitorul României. Totuși, în materie de originalitate, gîndirea acestora nu a plătit tribut predecesorilor lor intelectuali, întrucît ei au reinterpretat locul României în Europa, în lumina propriei experiențe și a propriilor speranțe privind noul veac.

EUROPENIȘTII

Europeniștii, deși abordau dezvoltarea din unghiuri diferite, împărtășeau aceeași opinie despre istoria modernă a României și locul ei în această parte a Europei. Două personalități se impun cu deosebire: criticul literar

Eugen Lovinescu şi economistul şi sociologul Ştefan Zeletin. Pentru prima oară în literatura cultă, ei au procedat la o investigare cuprinzătoare a cauzelor care s-au aflat la baza dezvoltării României moderne. Ambii legau acest proces de introducerea capitalismului de tip occidental în Principatele Române şi considerau Revoluţia de la 1848 şi Constituţia de la 1866 drept pietre de hotar în asigurarea supravieţuirii ţării. Dar Lovinescu găsea forţa motrice a schimbării în idei, în timp ce Zeletin punea accentul pe cauzele economice şi sociale. Cu toate acestea, ambii erau de acord că „occidentalizarea" era o etapă istorică necesară, prin care era sortită să treacă fiecare ţară, şi nu aveau nici un dubiu că forţele externe, adică influenţele europene, mai curînd decît cele interne, reprezentaseră catalizatorul principal al dezvoltării României moderne.

Eugen Lovinescu (1881–1943) a fost cel mai influent critic literar al vremii. În afară de gîndirea şi literatura română, literatura şi gîndirea franceză au exercitat o influenţă majoră asupra dezvoltării sale intelectuale (şi-a luat doctoratul la Sorbona în 1909). Adoptînd o perspectivă europeană chiar de la primele sale scrieri critice, el s-a opus acelor concepte ideologice şi estetice, ca de pildă ale sămănătorişti1or, care căutau inspiraţia creatoare într-o lume rurală idealizată şi insistau asupra funcţiei sociale primordiale a artei.

Critica sa cea mai susţinută împotriva curentului agrarian şi a celui tradiţionalist s-a exprimat în analizele sale cuprinzătoare consacrate formării României moderne — *Istoria civilizaţiei române moderne* (3 volume, 1924–1926). El a trasat originile României moderne, fixîndu-le în prima jumătate a secolului al XIX-lea, la începuturile amplelor contacte intelectuale şi culturale cu Europa Occidentală, şi le-a tratat ca o confruntare între sistemul occidental şi cel autohton de idei. Primul a triumfat, argumenta el, întrucît elitele din Moldova şi Muntenia au considerat Europa ca fiind superioară Estului. Aceste elite au purces la ştergerea enormelor diferenţe pe care le percepeau între ei înşişi şi Occident, prin adoptarea instituţiilor, moravurilor şi metodelor acestuia din urmă, în conformitate cu ceea ce Lovinescu a numit „sincronism".

Această „lege" era în opinia sa cheia înţelegerii relaţiei dintre România agricolă şi patriarhală, pe de o parte, şi Occidentul industrializat şi urbanizat, pe de altă parte. În consecinţă, inferiorii au imitat superiorii, adică popoarele subdezvoltate le-au imitat pe cele avansate, iar satul a imitat oraşul. La început, imitaţia era deplină, superficială şi neselectivă, dar pe măsură ce avea loc un proces de maturizare, ea s-a transformat într-o adaptare a ceea ce în mod conştient era considerat a fi necesar şi superior, stadiu pe care România l-a atins, în opinia lui Lovinescu, în anii '20 ai seco-

lului nostru. Dar, insista el, sincronismul nu a fost doar simplă imitație; a fost deopotrivă integrare. Era convins că întreaga Europă devenea mai unită drept rezultat al extinderii mijloacelor moderne de comunicație și a subliniat că cele mai diverse societăți se „omogenizau" mai rapid decît oricînd înainte. Drept exemplu, el cita viteza cu care se internaționalizase o nouă formă de artă, cît de rapid s-au răspîndit în Europa impresionismul, cubismul, expresionismul și dadaismul. Era evident, considera el, că România nu putea să nu devină parte a acestei civilizații integrale și cosmopolite.[1]

Civilizația, deci, înseamna pentru Lovinescu Occidentul cu industria sa, cu centrele sale urbane, cu instituțiile politice și economice liberale. El remarca rapiditatea cu care România începea să semene, din ce în ce mai mult, cu Occidentul din toate punctele de vedere. Considera evoluția istorică a Europei moderne ca o competiție între ideile inovatoare și democratice promovate de clasele sale urbane, pe de o parte, și ideile patriarhale, reacționare, susținute de clasele rurale, pe de altă parte. Partizan de neclintit al ideii de progres, el nu avea nici o îndoială în privința celor care vor cîștiga. A denunțat drept „romantice" și „reacționare" eforturile sămănătoriștilor și ale altor curente similare agrariene de a găsi în trecutul feudal românesc elementele necesare unei civilizații autohtone. A susține, așa cum au făcut aceștia, că ideile Revoluției franceze, care avuseseră o atît de mare influență asupra românilor de la 1848, au zădărnicit întrucîtva dezvoltarea organică, naturală a societății românești, a slăvi primitivismul rural și a idealiza Evul Mediu ca temelii ale unei civilizații creatoare, pline de vitalitate în epoca modernă, l-au șocat ca pură absurditate. Întrucît admira orașul occidental, ca reprezentînd cel mai înalt stadiu al dezvoltării sociale și întrucît legea sincronismului presupunea o aliniere a românilor cu aceste mari centre, el a încredințat claselor urbane românești responsabilitatea primordială pentru crearea civilizației moderne românești. A apreciat clasele urbane, prin care înțelegea burghezia și intelectualitatea, drept purtătoare ale celor mai înalte daruri de civilizație, singurele în măsură să introducă toate elemenetele civilizației lumii în rîndurile românilor și să înfrîngă rezistența maselor țărănești „pasive" și „inerte".[2]

Ștefan Zeletin (1882–1934) studiase în Germania (1909–1912) și își luase un doctorat la Universitatea din Erlangen cu o disertație asupra

[1] Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, III, București, 1926, pp. 43–51, 63–103, 187–191.

[2] Poziția sa reiese clar din critica pe care a făcut-o curentelor agrariene și tradiționaliste în literatură: Eugen Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane, 1900–1937*, București 1937, pp. 18–21, 29–32, 51–54.

originilor hegeliene ale pragmatismului englez. European și materialist, el a insistat asupra faptului că destinul României era inextricabil legat de sorții capitalismului occidental.[3] Cea mai influentă lucrare a sa, *Burghezia română: Origina și rolul ei istoric* (1925), a oferit o interpretare economică a „occidentalizării" României, completînd și echilibrînd analiza lui Lovinescu privind fazele intelectuale și culturale ale procesului. A încercat să arate că România modernă era produsul unor schimbări economice fundamentale, determinate de introducerea capitalului european occidental după Tratatul de la Adrianopol (1829), care a eliberat Principatele Române de efectele sufocante ale monopolului comercial otoman. Procesul de europenizare, în viziunea sa, fusese rapid și era convins că România intrase definitiv în sfera economică vest-europeană după Războiul Crimeii, un eveniment care determinase o revoluție economică în Principate. Astfel, în următoarea jumătate de secol, vechiul stat agrar a dispărut încetul cu încetul, pe măsură ce țara s-a adaptat ea însăși proceselor și exigențelor capitalismului.[4] Transformarea economică, sublinia el, a determinat o inovație politică, întrucît vechile instituții feudale cedaseră locul celor aparținînd democrației occidentale a clasei mijlocii. El arăta cum acest proces a dat naștere unei burghezii naționale, clasa care avea să conducă țara prin toate etapele succesive de modernizare.

Asemenea lui Lovinescu, Zeletin era un determinist, care vedea viitorul ca aparținînd claselor industriale urbane. I-a atribuit țărănimii „înapoiate" și „apatice" un rol minor în transformarea țării și, deși se aștepta ca situația acesteia să se îmbunătățească pe măsura dezvoltării capitalismului, el considera suferința drept o consecință naturală, chiar dacă nefericită, a procesului de modernizare. Concepția potrivit căreia România era destinată să rămînă predominant agrară, atît de dragă agrarienilor, l-a izbit ca fiind contrară legilor evoluției sociale. Nu putea concepe pentru România un alt curs decît acela al industrializării și al unei adaptări neîntrerupte la progresele tehnologice ale Apusului, dacă aceasta spera să se elibereze de permanenta condiție de inferioritate.

Majoritatea scriitorilor grupați în jurul revistei *Viața Romînească* pot fi, de asemenea, categorisiți ca europeniști, dar aceștia au dat mult mai mare atenție realităților autohtone decît Lovinescu și Zeletin. În primul rînd, au păstrat ceva din concepția lor poporanistă de dinainte de război,

---

[3] Referitor la cariera lui Zeletin, vezi Cezar Papacostea, *Ștefan Zeletin: Însemnări privitoare la viața și opera lui*, în *Revista de filozofie*, 20/3, 1935, pp. 201–262.

[4] Ștefan Zeletin, *Burghezia română: Origina și rolul ei istoric*, București, 1925, pp. 34–166, 252–255.

care este evidentă mai ales în opoziția lor față de industrializarea pe scară largă. Erau convinși, chiar și în 1935, că o industrie modernă, de tip occidental, avea puține șanse de succes și ar fi continuat să fie „parazitară", întrucît, în viziunea lor, ar fi fost necesare cel puțin două secole pentru a se putea acumula capitalul autohton necesar susținerii industrializării. Opoziția față de industria capitalistă s-a manifestat și în vederile lor despre organizarea politică; ei pledau pentru o „democrație rurală", care ar fi acordat prioritate nevoilor și aspirațiilor țărănimii.

Totuși, figurile de frunte ale cercului celor de la *Viața Romînească*, precum criticul literar Garabet Ibrăileanu (1871–1936) și sociologul Mihai Ralea (1896–1964), directorul revistei după 1930, aveau grijă să se delimiteze de agrarienii radicali, în special de acele curente tradiționaliste care idealizau modul de viață al țăranului și se mulțumeau să-l lase într-o stare de înapoiere economică și culturală. S-au pronunțat pentru triumful în România al marilor principii ale liberalismului european — libertate și dreptate, aceeași pentru toți — și pentru răspîndirea învățăturii umaniste și a tehnologiei venind din țările mai avansate din Occident. Astfel, ei au pledat pentru reformele electorală și agrară și pentru „europenizare", pe care o înțelegeau ca o ridicare a nivelului de trai și o democratizare a instituțiilor. Considerau contactul cu Occidentul ca esențial pentru dezvoltarea civilizației românești și, ca atare, au respins exclusivismul cultural îngust al multor tradiționaliști. Dar, în același timp, ei au dezaprobat cosmopolitismul sfidător al lui Lovinescu și au preferat să fundamenteze creativitatea românească pe sursele autohtone și nu pe „imitarea integrală" a formelor occidentale.[5]

Mihail Manoilescu (1891–1950) poate fi clasificat printre europeniști în ciuda respingerii de către acesta a liberalismului „de tip vechi" și a îmbrățișării corporatismului în anii '30. În privința dezvoltării României, nu avea nici o îndoială că aceasta trebuie să urmeze calea occidentală de industrializare, pe care o aprecia drept soluția pentru înapoierea economică în general și pentru problema agrară în particular și ca mijlocul prin care se putea pune capăt dependenței României de țările economic avansate ale Europei. A respins drept fantezist scopul poporaniștilor și al altor agrarieni de a construi o economie prosperă și modernă bazată pe agricultură. În principala sa lucrare privind relațiile economice internaționale, *Theorie du protectionnisme et de l'échange international* (1929), el argumenta

[5] Ovid S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale*, I, București, 1972, pp. 114–136; Klaus Heitman, *Das „rumänische Phänomen"*, în *Südost-Forschungen*, 29, 1970, pp. 203–214.

că industria se bucură de o superioritate intrinsecă asupra agriculturii. Bazat pe propriile sale analize, conchidea că productivitatea muncii în industrie era mai mare decît aceea din agricultură. Arăta cum disparitatea valorică astfel obținută explica imensul avantaj în materie de comerț și sub raportul dominației economice și politice obținut de Europa Occidentală asupra Europei Răsăritene agricole.[6]

Asemenea lui Zeletin, Manoilescu a acordat un rol-cheie burgheziei în dezvoltarea capitalismului în România, în secolul al XIX-lea. Dar a identificat o criză crescîndă a burgheziei românești și a pledat cu putere pentru schimbări fundamentale în structura acesteia, condiție a îndeplinirii sarcinilor sale în secolul al XX-lea. A considerat ca încheiată perioada creatoare a vechii burghezii, care își asumase conducerea dezvoltării capitaliste a României după 1829 (analiza sa privind originile acesteia este în esență aceeași ca a lui Zeletin) și prorocea că va fi confruntată cu o revoltă de proporții din partea masei populației, pe care o exploatase fără milă. În *Rostul și destinul burgheziei românești* (1942), Manoilescu a argumentat că burghezia trebuie „purificată" printr-o completă reconstrucție a organizării sale politice, economice și sociale, un proces pe care îl percepea ca fiind în deplină desfășurare în Germania nazistă și în Italia fascistă. În România, de asemenea, el anticipa că burghezia va continua să organizeze și să conducă economia, dar nu va mai fi împovărată de „daraua" capitalismului și liberalismului. În loc de a rămîne dominantă, va fi integrată în stat prin intermediul unui unic partid politic atotcuprinzător, iar motivația sa economică va fi „dematerializată" prin corporatism. Drept rezultat, burghezia română va fi alcătuită din persoane dornice să producă și să slujească societatea în ansamblul ei, dar ea va rămîne o burghezie, întrucît proprietatea individuală asupra mijloacelor de producție va fi menținută.[7]

TRADIȚIONALIȘTII

La polul opus europeniștilor, grupuri și indivizi căutau modele pentru dezvoltarea României în trecutul autohton, real sau imaginar. Termenul

[6] Mihail Manoilescu, *Le Triangle économique et social des pays agricoles: la ville, le village, l'étranger,* în *Internationale Agrarrundschau*, 6, 1940, pp. 16–26; Mihail Manoilescu, *Forțele naționale productive și comerțul exterior*, București, 1986, Introducere, pp. 26–28. Vezi și Joseph Love, *Făurirea lumii a treia*, București, 2002, pp. 107-140.

[7] Mihail Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, București, 1942, pp. 322–348, 380–398; I. Didilescu, *Burghezia văzută de un economist român,* în *Ethos*, 1/1, 1944, pp. 107–125.

„tradiționaliști" îi definește cu exactitate, dar ei nu erau în nici un fel unanimi în legătură cu ceea ce reprezintă tradiția românească. În general, împărtășeau credința în caracterul predominant rural al dezvoltării istorice a României și se opuneau cu fermitate „importurilor" culturale și instituționale din Occident, pe care le considerau „neorganice". Toți se inspirau din curentele de idei, care se afirmaseră în viața intelectuală europeană, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Este poate paradoxală îndatorarea lor față de gîndirea europeană occidentală, dată fiind tendința lor de a respinge instituțiile politice și economice apusene. Influența Germaniei a fost copleșitoare. Romanticii germani i-au învățat pe tradiționaliștii români să aprecieze superioritatea „culturii" (definită drept o expresie „organică", unică a spiritului comunității sau națiunii) asupra „civilizației" (concepută în principal ca progres material sau tehnologic). Mai tîrziu, sociologii germani au reîntărit credința tradiționaliștilor în sat ca principal modelator și protector al specificului național. De importanță deosebită a fost lucrarea lui Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887), care preamărea „comunitatea", așa cum era ea bazată pe tradiție și legături „naturale" între membrii săi, drept o formă primară, organică, de viață socială, și respingea „societatea", care era văzută ca fiind compusă din indivizi ce se alătură unul altuia prin simple relații „exterioare" și „mecanice". Pentru Tönnies (și admiratorii săi români), întruchiparea comunității era satul, în timp ce „societatea" se manifesta în marile centre urbane. Asemenea idei, așa cum am văzut, au hrănit în grade diferite autohtonismul junimiștilor, sămănătoriștilor și poporaniștilor.

În anii imediat următori Primului Război Mondial, insistența asupra caracterului agrar unic al României și căutarea valorilor românești autentice în lumea rurală s-au întrepătruns cu curente europene de gîndire mai generale, opuse raționalismului și pozitivismului științific din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Criza conștiinței europene a anilor '90 ai secolului trecut, care a indicat o dislocare de proporții geologice în modelele de gîndire și în expresia artistică ce avea să fie cunoscută drept „modernism", a fost pe deplin împărtășită de intelectualii români în anii '20 ai secolului nostru. Mulți au respins valorile care dominaseră mare parte a secolului al XIX-lea. În parte, lucrurile pot fi puse pe seama războiului. Cruzimea lui și distrugerile pe care le-a produs au discreditat rațiunea și au subminat prestigiul civilizației occidentale. Marcați de aceste experiențe, intelectualii români au respins raționalismul, reprezentat de Kant și succesorii săi, care îi șocaseră prin disperanta lor neaderență la lumea reală. Aceștia s-au orientat pentru îndrumare către alte modele: spre Nietzsche, al cărui antiraționalism i-a fascinat; spre Dilthey și Einstein, al căror relativism

i-a abătut de la determinismul darwinist; spre Spengler, ale cărui teorii privind declinul inevitabil al civilizaţiilor, în special al celei occidentale, le-au pus la îndemînă noi instrumente de analiză; spre Ludwig Klages, care a dat în vileag opoziţia dintre suflet şi gîndire; spre Heidegger şi slăvirea de către acesta a „nimicniciei" drept unica realitate; spre Freud, care le-a revelat vastul domeniu creator al subconştientului. Astfel, totul le-a apărut acestor intelectuali români a fi în curgere, a fi vremelnic şi schimbător.

În căutarea de noi valori, aceştia au îmbrăţişat cu patimă toate lucrurile venite din Orient. Un veritabil val de idei iraţionaliste şi mistice părea să străbată viaţa intelectuală românească. Veneau din Asia, în special din India, dar şi din Europa. Alături de budism şi yoga, de filozofia creştină şi mistică, aşa cum au fost înfăţişate de Părinţii Bisericii, Kierkegaard şi Berdiaev au exercitat o profundă influenţă asupra gîndirii româneşti.

În cazul multor intelectuali, fascinaţia filozofiei Orientului le-a reîntărit admiraţia pentru satul românesc. Ei au descoperit analogii izbitoare între sensibilităţile religioase şi structurile mentale ale acestor două lumi aparent deosebite. Imersiunea lor în ambele culturi nu s-a deosebit de o revenire la viziunea rousseauistă a omului sănătos al naturii, necorupt de viciile civilizaţiei cosmopolite şi raţionaliste. În ţară, au descoperit în ortodoxia răsăriteană principalul sprijin al acestui mod de viaţă simplu, nealterat. Prin intermediul acestei originale fuziuni de spiritualitate creştină răsăriteană şi de lume rurală românească, ei au pus bazele unei expresii caracteristice a identităţii româneşti a anilor '20 — ortodoxismul.

Dintre toate curentele tradiţionaliste ale perioadei interbelice, nici unul nu a avut o mai mare influenţă asupra vieţii intelectuale şi culturale şi nu a contribuit mai mult la dezbaterea problemei dezvoltării naţionale a României decît cel cultivat de fondatorii revistei literare *Gîndirea*. Aceştia se aflau în vîltoarea vieţii intelectuale româneşti din epoca de după război şi au conceput *Gîndirea* ca un vehicul pentru propriile lor idei privind „fenomenul" românesc. Erau tradiţionalişti în sensul larg, dornici să înţeleagă adîncimile spiritului românesc şi să exploreze acele zone care pînă atunci fuseseră neglijate. Asemenea majorităţii intelectualilor români ai timpului, erau preocupaţi să păstreze valorile româneşti specifice în literatură şi artă, care, li se părea lor, fuseseră periclitate de facilele concesii faţă de „spiritul cosmopolit" predominant al vremii. „Gîndirieştii", aşa cum aveau să fie cunoscuţi, erau atraşi de gîndirea speculativă, de trăirile mistice şi religioase şi de spiritualitatea primitivă a folclorului, fiind preocupaţi să comunice propriile lor idei într-un limbaj pe de-a-ntregul modern. Aceste preocupări mai curînd decît o ideologie specifică au asigurat cercului *Gîndirea* coeziunea sa.

Două principale curente, sau aripi, pot fi identificate în cercul *Gîndirea*, de-a lungul perioadei sale celei mai fertile din anii '20 și de la începutul anilor '30. Reprezentativ pentru aripa de dreapta a fost Nichifor Crainic (1889–1972), editorul revistei, din 1926 pînă la dispariția ei în 1944, și principalul teoretician al ortodoxismului. Alarmat de ceea ce el și mulți alții percepeau drept o decădere morală și spirituală constantă a societății românești, începînd din secolul al XIX-lea, a căutat să reorienteze această tendință prin revenirea la „valorile autentice" ale spiritului românesc, adică spre învățăturile ortodoxiei răsăritene. Accentul pus de către el asupra spiritualității ortodoxe l-a ajutat să deosebească tipul său de autohtonism de sămănătorism și poporanism, care accentuaseră mijloacele culturale și, respectiv, economice de regenerare națională. Teoriile lui Crainic erau sufletul „gîndirismului". Dar o altă tendință în cadrul cercului, aceea de stînga, a creat „stilul Gîndirea" căruia i s-a datorat enormul prestigiu literar al revistei. Acei poeți și romancieri au căutat dincolo de ortodoxismul răsăritean surse mai profunde de tradiție autohtonă și calea potrivită de dezvoltare națională. Recunoscînd contribuția pe care ortodoxia a avut-o în trecut în viața culturală și spirituală românească, aceștia și-au extins investigațiile asupra psihologiei populare, așa cum se releva în folclor și în mitologie, asupra religiilor orientale și asupra curentelor filozofice și sociale contemporane din Europa Occidentală. Reprezentantul lor de frunte a fost poetul și filozoful Lucian Blaga.

Nichifor Crainic s-a pregătit inițial pentru preoție, dar a fost atras treptat spre literatură și ziaristică. În momentul în care s-a alăturat *Gîndirii*, în 1921, era deja autorul a două volume de poezie patriotică și bucolică și dobîndise o experiență editorială considerabilă. Și-a păstrat un adînc interes pentru teologie și a acordat religiei un rol decisiv în dezvoltarea spirituală și culturală națională. A elaborat propria sa filozofie a culturii, precum și teoriile estetice care au condus la fundamentarea ortodoxismului într-o serie de articole publicate în *Gîndirea* între 1922 și 1929. Dar tentativele sale de a traduce teoria în practică, după ce a devenit editor al *Gîndirii*, nu s-au bucurat de un succes notabil. În ciuda dogmatismului său, Crainic a fost tolerant — cel puțin pînă la sfîrșitul anilor '30 — cu acei colegi care îi ignorau preceptele. Prietenia sa cu Lucian Blaga și respectul pentru lucrările filozofice ale acestuia, care se îndepărtau mult de idealul ortodoxismului, sînt revelatorii în acest sens.

Tema centrală a articolelor lui Crainic era lipsa spiritualității originale și autentice în cultura contemporană românească. Artiștii și scriitorii, intelectualii în genere, afirma el, în loc să se inspire din bogata moștenire a culturii populare românești, se întorseseră spre modelele străine, în special

cele franceze, ca sursă de inspirație. Rezultatul nefericit fusese izolarea elitei culte de țărănime, adică de izvorul spiritualității naționale. Aici se afla, își asigura Crainic cititorii, principala cauză a superficialității culturii românești contemporane și a absenței „fermentului gîndirii religioase", pe care îl considera esențial pentru o muncă intelectuală rodnică.[8]

Aprecierile lui Crainic privind cultura română și speranțele sale în ceea ce privește dezvoltarea ei viitoare se bizuiau pe filozofia creștină a istoriei. Inspirîndu-se din Părinții Bisericii și din asemenea teologi moderni precum Vladimir Soloviov, Serghei Bulgakov și Nikolai Berdiaev, Crainic a văzut istoria ca desfășurarea unui plan divin de a-i restitui omului locul de origine în creație prin intermediul lui Isus Cristos, un proces care ar lua sfîrșit o dată cu instalarea Împărăției Domnului pe pămînt. Pentru Crainic, nașterea lui Cristos a marcat marele punct de cotitură în istoria umanității, iar cultura creștină, în mod corespunzător, a reprezentat cea mai înaltă dezvoltare a spiritului uman. Stilul bizantin, o sinteză între splendoarea Antichității și bogăția spiritualității creștine, însemna pentru el apogeul tradiției culturale creștine.

Urmărind analiza realităților românești din această perspectivă, Crainic a plasat lumea rurală în centrul atenției sale. A considerat masele țărănești din România (asemenea tuturor populațiilor agricole) ca eminamente religioase și cita producțiile literaturii foclorice pentru a-și susține punctul de vedere. Intuia că bocetele și colindele erau dovada faptului că poporului român i se potrivea în mod special creștinismul răsăritean, care avea întru cîtva un caracter local și era intim legat de obiceiurile și credințele populare. Crainic a mers atît de departe încît a afirmat că toată cultura istorică românească își găsește sorgintea în Biserică și este pătrunsă de „forța creatoare" a religiei ortodoxe și de concepția bizantină privind lumea transcendentală și cea fenomenală. El a văzut Răsăritul drept un simbol a numeroase secole de izolare a societății românești de burghezia apuseană, de lumea urbanizată. Potrivit acestei idei, ortodoxia bizantină fusese indispensabilă pentru diferențierea mentalității patriarhale („un bloc de stîncă în fața istoriei") de curentele civilizației europene și protejase geniul autohton împotriva asimilării de către mai sofisticatul Occident.[9] Cu toate acestea, lui Crainic i se părea că dezvoltarea intelectuală și culturală românească modernă apucase pe un drum foarte diferit de cel pe care ar fi trebuit să-l urmeze dacă ar fi rămas credincioasă moștenirii sale răsăritene primordiale. El credea că această deviere era rezultatul unei occidentalizări masive,

[8] Nichifor Crainic, „Isus în țara mea", în *Gîndirea*, 2/11–12, 1923, p. 119.
[9] Nichifor Crainic, „Parsifal", în *Gîndirea*, 3/8–10, 1924, pp. 184–186.

fără discernămînt. Aceasta începuse cu intelectualii de la 1848, pe care Crainic îi acuza de a fi îndepărtat poporul român de la „cursul de dezvoltare predestinat", înlocuind instituțiile care evoluaseră de-a lungul veacurilor, ca răspuns la condițiile românești concrete, cu importuri haotice din Occident. El asemăna lucrarea lor cu europenizarea impusă Rusiei de Petru cel Mare. În România (la fel ca și în Rusia), spiritul Apusului, exemplificat de o civilizație cosmopolită, urbană, a subminat spiritul organic al satului patriarhal. Atît pașoptiștii români cît și Petru cel Mare se făceau astfel vinovați de „denaturarea" conținutului spiritual, aproape magic, al culturii autohtone, prin transformarea religiei într-o problemă etică și socială.

Crainic îi considera pe pașoptiști și pe descendenții acestora răspunzători pentru subminarea Bisericii Ortodoxe Române și, în consecință, îi blama pentru faptul că Biserica nu reușise să inculce culturii românești contemporane un spirit religios autentic. În zelul lor de a modela societatea românească după tipicul Europei Occidentale, acești intelectuali laici subjugaseră treptat statului Biserica Ortodoxă. Ei confundaseră ortodoxia cu catolicismul, chiar dacă ea nu fusese „vinovată de crimele catolicismului". De exemplu, Biserica Ortodoxă nu pusese sub semnul întrebării autoritatea statului și nici nu crease o Inchiziție pentru a înăbuși cunoașterea și progresul. Totuși, intelectualii laici reduseseră Biserica la neputință. Pe vremuri, „creatoare de valori spirituale", ea devenise o simplă creație a statului, bună doar să se ocupe cu probleme minore, precum salariile clericilor și recăsătoria. În asemenea împrejurări, era cît se poate de firesc pentru Biserică să devină excesiv de preocupată de formele exterioare și (asemenea intelectualilor) să se despartă de sufletul poporului, abdicînd de la răspunderea de a îndruma viața spirituală și culturală. Cum altfel, se întreba Crainic, s-ar putea explica „împrumuturile haotice" dintr-o civilizație străină? Ceremonialurile Bisericii, după părerea lui, lăsau mult de dorit. El argumenta că ritualul religios diferă în esență puțin de ceremonialul vrăjitoresc: și unul, și celălalt promovau pasivitatea spirituală și nu făceau nimic pentru a ridica poporul din condiția lui prezentă.

Nefericitele efecte ale laicizării societății românești pot fi găsite în acele manifestări ale spiritului național românesc pe care, de altfel, Crainic le aproba. De exemplu, a vorbit admirativ despre scriitorii care se grupaseră în jurul *Sămănătorului* și, în special, despre conducătorul acestora, Nicolae Iorga. Crainic prețuia „tendința națională" pe care o reprezentau aceștia și, în mod special, aproba rolul lor în mobilizarea națiunii în sprijinul realizării țelului de unificare politică în deceniul anterior Primului Război Mondial. Totuși, în ultimă instanță, considera mișcarea sămănătoristă ca deficitară. Ea făcea eroarea de a plasa omul în centrul lumii rurale și de-al portretiza

doar ca o simplă „erupție a forțelor naturale"; sămănătorismul ignora în întregime ceea ce era pentru Crainic cel mai important aspect al vieții rurale: profunda conștiință religioasă a țărănimii. Sămănătorismul, potrivit lui Crainic, oferea doar un erou stereotip, de baladă populară, adaptat cerințelor actuale — „o apologie a instinctelor primitive" — ce-și juca rolul pe un fundal de „culori strălucitoare", considerat ca decor potrivit pentru acele instincte. Sămănătoriștii erau prea absorbiți de latura materială a existenței umane, iar Crainic era dornic să arunce o lumină metafizică asupra tradiționalismului lor. Așa cum se exprima el, sămănătorismul avea o viziune grandioasă a pământului românesc, dar ignora cerul limpede al spiritualității românești; peste pământul românesc, pe care toți îl iubeau, se afla „bolta" spiritualității răsăritene.[10]

Crainic a găsit o justificare pentru ostilitatea sa față de Occident în scrierile filozofilor germani contemporani ai culturii, în special pe cele ale lui Oswald Spengler, al cărui *Declin al Occidentului* fusese primit cu entuziasm de către gîndiriști. Teoriile lui Crainic se citesc ca un comentariu asupra lui Spengler. Asemenea lui Spengler, el vedea Occidentul în termenii unei antinomii între civilizație și cultură și îl considera o civilizație într-un avansat stadiu de declin. Trăsătura sa caracteristică era „orașul mondial" — de exemplu Berlinul și New Yorkul — care reprezenta locul „unui materialism plat" și al unui „internaționalism lipsit de culoare", unde toate aspirațiile intelectuale înalte ale omului fuseseră sufocate. Civilizația, argumenta Crainic, era bătrînețea unei culturi, acea perioadă în care Occidentul intrase în secolul al XIX-lea, îmbrățișînd din toată inima materialismul și scientismul. Civilizației îi opunea cultura, pe care o definea drept expresia valorilor spirituale organice, primare, ale poporului. Potrivit definiției sale, cultura era exact acel tradiționalism spiritualizat al lumii rurale românești, care trebuie să fie apărat cu orice preț de contaminarea Occidentului.

Asemenea lui Spengler, Crainic nu vedea nici o speranță pentru Occident, dar România putea să evite ruina dacă voia să se dedice cultivării unor valori spirituale mai înalte, și anume celor înscrise în Sfinta Scriptură, așa cum sînt ele interpretate de către Biserica Ortodoxă de Răsărit și celor aflate în straturile mai adînci ale culturii populare. Cu alte cuvinte, România ar trebui să rămînă credincioasă tradiției și să evite nivelarea și uniformitatea civilizației, impusă noii generații de către occidentalizanți, precum Eugen Lovinescu, cu a sa teorie a sincronismului. Folosind teoria stilului cultural, Crainic a încercat să demonstreze natura organică a cul-

[10] Nichifor Crainic, „Sensul tradiției", în *Gîndirea,* 9/1–2, 1929, pp. 6–7, 9–10.

turii şi sterilitatea imitaţiei. Într-un eseu intitulat *A doua neatîrnare*, el a folosit exemplul stilului gotic din arhitectură în Europa Occidentală medievală pentru a demonstra că graniţele culturale nu erau determinate de „imitaţia integrală", aşa cum pretindea Lovinescu, ci de o sensibilitate religioasă specifică, „disciplinată de un comandament central: dogma". Stilul gotic nu era nici mai mult, nici mai puţin decît expresia în piatră a dogmei romano-catolice. Dincolo de graniţele sale, se afla o lume guvernată de dogma ortodoxă şi stilul bizantin. Peste secole, stilul gotic şi cel bizantin s-au dezvoltat diferit ca răspuns la caracterul distinctiv şi la sensibilitatea naţiunilor care le-au adoptat şi modelat. Crainic a denumit îndelungatul proces de formare drept „disciplina tradiţiei". Era sigur că dacă ar fi aderat la aceasta, românii ar fi putut dobîndi o a doua independenţă — aceea a spiritului — care să împlinească independenţa politică dobîndită în 1877.

Crainic avea grijă să sublinieze că tradiţia nu însemna o stagnare a dezvoltării culturale. Din contră, tradiţia la care se referea el era o forţă vie, dinamică, operînd în concordanţă cu „specificul naţional"; acesta era elementul care deosebea popoarele unul de altul şi care a salvat personalitatea colectivă a unei naţiuni de disoluţia civilizaţiei: a fost „disciplina interioară" care a însoţit dezvoltarea organică a oricărei culturi. „Disciplina interioară" pentru români, insista Crainic, înseamnă ortodoxismul şi a ignora acest lucru, avertiza el, ar echivala cu abandonarea oricărui sens mai înalt al istoriei şi ar conduce la izolarea de sursele originare ale spiritului creator.

După 1930, Crainic a fost tot mai mult absorbit de activităţile jurnalistice. Principala sa ambiţie a fost instituirea unui sistem politic care să reflecte şi să promoveze punctul său de vedere privind tradiţia. Aşa cum era de aşteptat, el nu considera democraţia ca filozofie politică potrivită României, întrucît o asocia cu civilizaţia burgheză occidentală.

Atunci cînd folosea termenul „democraţie" în sens pozitiv, îl concepea ca un sinonim al iubirii de oameni în sensul evanghelic. Respingea ideea unei Românii împărţite în clase sociale care se exclud reciproc, susţinînd că privilegiile de clasă erau complet străine mentalităţii ortodoxe. Afirma că nu vede nici un fel de diferenţe semnificative între capitalism, socialism şi comunism şi le condamna pe toate acestea ca emanaţii ale raţionalismului Renaşterii şi ale Revoluţiei franceze, care introduseseră procesul distructiv de laicizare în cultura europeană prin înlocuirea Cetăţii lui Dumnezeu cu Cetatea Mondială.[11]

---

[11] Nichifor Crainic, „Pacifism", în *Gîndirea,* 10/4, 1930, pp. 105–106, şi „George Coşbuc, poetul rasei noastre", în N. Crainic, *Puncte cardinale în haos*, Bucureşti, 1936, pp. 187–188.

Lucian Blaga (1895–1961) a realizat o abordare mai largă, mai europeană, a problemei specificului național și a căilor de dezvoltare decît Crainic, colegul său de la *Gîndirea* timp de aproape douăzeci de ani. Blaga este o figură singulară în istoria liricii și filozofiei românești. În nici unul dintre aceste domenii nu poate fi încorporat cu ușurință într-o anume școală. Pare să nu fi inspirat discipoli în filozofie, cu toate că a avut parte de mulți admiratori; în poezie, pe de altă parte, influența sa a fost mai fertilă, așa cum se poate vedea din activitățile tinerilor săi ciraci din Cercul Literar de la Sibiu, în timpul și imediat după cel de-al Doilea Război Mondial. Ca poet, Blaga a experimentat o multitudine de forme, iar sub raport tematic, s-a inspirat din cele mai variate surse, de la folclorul românesc și amintirile sale din copilărie privind viața la țară pînă la expresionismul german și propria sa concepție, foarte personală, despre viață. În filozofie a creat propriul său sistem, care avea în centrul său ideea de „mister". A propovăduit iraționalul, ilogicul și inconștientul, făcînd din acestea instrumente ale pătrunderii esențelor ascunse ale Universului. Considera rațiunea ca un factor ce izolează și nu un punct de contact între om și „Marele Anonim", așa cum numea el principiul universal primordial. Datora cel mai mult filozofiei germane, în special lui Kant, Schopenhauer și Nietzsche, și psihologiei germane, lucrările sale în ansamblul lor reprezentînd al doilea val al intensei influențe germane asupra gîndirii românești, urmînd celui promovat de junimism în ultima jumătate a secolului al XIX-lea. Blaga avea o enormă admirație pentru cultura germană, atribuindu-i un rol major în dezvoltarea literaturii române începînd cu 1800. Aprecia influența germană drept „catalizatoare", întrucît stimula creativitatea autohtonă, dar nu i se impune cu tot dinadinsul, spre deosebire de influența culturală franceză, pe care o numea „modelatoare", întrucît căuta să refacă cultura unui străin după propriul său chip.[12] Mai mult decît atît, el a pătruns cu patimă într-un tărîm al speculației și al sintezei, foarte la modă pe vremea aceea în Germania, dar neexperimentat decît puțin pînă atunci în România — filozofia culturii.

Blaga s-a simțit atras de cercul *Gîndirea* prin preocuparea comună față de marile probleme filozofice și față de căutarea izvoarelor specificului național românesc. El împărtășea, de asemenea, cu colegii săi un simțămînt de stagnare spirituală generală, atît în România, cît și în Europa. Ca și acestora, îi repugna societatea modernă, mecanizată, și principalul ei simbol — orașul cosmopolit —, și ca o reacție față de acestea, s-a agățat

[12] *Spațiul mioritic*, 1936, în Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, București, 1944, pp. 319–320.

aproape cu disperare de viața rurală, ca suprem loc de refugiu pentru spiritul uman oprimat. Împărtășea deziluzia resimțită de intelectualii secolului al XX-lea față de pozitivismul din istorie și relativismul și scepticismul din etică și estetică; căuta „valori permanente" nu într-o acumulare de „fapte pozitive" sau în explicarea rațională a condiției umane, ci în percepția intuitivă a structurilor spirituale absolute. Blaga a găsit în interiorul cercului *Gîndirea* o atmosferă propice acestei căutări și propriei sale creativități. Totuși el nu s-a integrat deplin în tiparul *Gîndirii*. În ciuda unor similitudini de idei, se deosebea de Crainic și de alți reprezentanți ai aripii de dreapta prin orientarea sa teoretică mai profundă. Blaga nu s-a interesat de politică, nici n-a căutat căile de aplicare a ideilor sale pentru soluționarea problemelor sociale. A abordat asemenea chestiuni precum autohtonismul și satul românesc dintr-o perspectivă ontologică și a fost preocupat mai puțin de aspectul exterior al lucrurilor și mai mult de realitățile care se aflau în spatele acestora.

Chiar de la începutul carierei sale ca poet și dramaturg, Blaga a fost implicat în controversa istorică privitoare la originea poporului român. S-a situat împotriva concepției latiniste dominante, împingînd înapoi originile evoluției etnice românești pînă la îndepărtata lume tracică de dinainte de cucerirea Daciei de către romani. Acest absolut biologic găsea rezonanță în modul său de gîndire metafizic, în timp ce poetul din el era irezistibil atras de vitalitatea debordantă și viziunea cosmică a lumii tracice, pe care a descris-o cu atîta forță și originalitate în „drama sa păgînă" *Zamolxe* (1921). Blaga argumenta că românii erau mult mai mult decît latini prin raționalitatea și echilibrul lor. Ei posedau de asemenea o moștenire slavo-tracică vitală, care, din timp în timp, izbucnea asemenea unei „violente furtuni stîrnite din adîncurile metafizice ale sufletului românesc", tulburînd sensul latin al simetriei și armoniei, o furtună pe care o caracteriza ca fiind „revolta originilor noastre nelatine". Ca totdeauna în probleme de etnicitate, Blaga a păstrat un simț al proporțiilor și s-a ferit de limitările artificiale ce încătușau creativitatea. Tracismul nu s-a impus asupra operei sale, iar cînd „tracomania" agresivă și îngustă cîștiga teren, la sfîrșitul anilor '20 și în anii '30, el s-a disociat de aceasta.

Fundamental pentru înțelegerea autohtonismului lui Blaga este conceptul său de „stil", pe care l-a elaborat într-o formă mai mult sau mai puțin definitivă în *Orizont și stil* (1935). Prin stil el înțelegea suma totală a categoriilor care deosebeau una de cealaltă perioadele istorice, lucrările de artă și comunitățile etnice. A descoperit sursele stilului în categoriile inconștiente ale gîndirii, pe care le-a propus drept determinări primordiale ale originalității culturilor. Inconștientul, în plus, oferă cheia întregii sale

filozofii a culturii, căci, după părerea sa, stilul a izvorît din psihologia etnică colectivă. Spre deosebire de Freud şi de Şcoala psihanalitică, Blaga nu a privit inconştientul drept un „haos", doar ca o simplă sursă a instinctelor animalice, ci l-a învestit cu numeroase categorii primare şi secundare, pe care, grupate laolaltă, le-a numit „matricea stilistică" şi care, într-o imensitate de combinaţii, determinau în ultimă instanţă stilul. Atribuia inconştientului asemenea categorii primare precum „orizonturile" spaţial şi temporal, un „accent" axiologic, „atitudini" de înaintare sau repliere şi „aspiraţii" către formă şi ordine, ca şi categorii secundare precum înclinaţiile către mişcare sau calm, sobrietate sau pitoresc, masiv sau delicat. Inconştientul în cazul acesta era zona impulsurilor creatoare autentice. Blaga nu a negat contribuţia raţiunii şi voinţei umane, deşi a subliniat ideea că direcţia stilistică fundamentală este determinată de forţe aflate dincolo de controlul conştientului. În ciuda criticii făcute lui Freud, este evident ceea ce datorează Blaga psihanalizei şi aceasta ne ajută să explicăm de ce a acordat atît de puţină încredere raţionalismului şi de ce „misterul" (sau necunoscutul) devine „unghiul suprem" din care contempla lumea. Datora de asemenea mult teoriilor lui Jung despre inconştientul colectiv, întrucît matricea stilistică reprezenta sinteza a mii de ani din viaţa unui grup, o fuziune complexă a tot ceea ce a fost caracteristic colectivităţii şi indivizilor ce o compun.[13] În opinia lui Blaga, în consecinţă, matricea stilistică se află în continuă evoluţie pe măsură ce noi elemente sînt încet-încet încorporate; în acest sens, ea este un produs al istoriei, iar evoluţia ei ajută la explicarea diferenţelor de stil de la regiune la regiune şi în perioade diferite. În elaboarea teoriei sale privind stilul, Blaga a încercat deci să aşeze tradiţionalismul pe o nouă bază, avînd rădăcinile în adîncimi obscure, arhaice şi biologice ale rasei.

Teoria lui Blaga privind stilul a fost, de asemenea, puternic influenţată de către exponenţii germani ai morfologiei culturii, în special de către Leo Frobenius, un etnolog şi o autoritate în arta preistorică, şi de către Spengler. Admirator timpuriu al *Declinului Occidentului*, Blaga l-a numit pe autorul lucrării un „Copernic al istoriei", datorită înlocuirii de către acesta a cronologiei cu morfologia în abordarea dezvoltării umane şi datorită căutării de către acesta a „fenomenului arhetipal" în spatele faptelor istorice. Blaga l-a plasat alături de Kant şi de Einstein ca spirite care au revoluţionat gîndirea. Printre altele, Blaga a împrumutat de la el tehnica studiului comparativ al civilizaţiilor şi antinomia între cultură şi civilizaţie, dar a

[13] Lucian Blaga, *Orizont şi stil*, 1935, în L. Blaga, *Trilogia culturii*, pp. 21–40, 141–155.

considerat abordarea lui Spengler esențialmente deficitară. Aceasta redusese fenomenele culturii la formă, în ciuda faptului că ele cuprindeau multe alte elemente; ea se limitase la descriere, cînd de fapt fenomenele culturii cereau o explicare; a făcut din intuirea spațiului factorul determinant al stilului și l-a tratat drept un act creator al sensibilității conștiente și nu un produs al categoriilor inconștiente, așa cum propusese Blaga.[13a]

Blaga a trecut de la abstract la o aplicare a teoriilor sale privind stilul în lucrarea *Spațiul mioritic* (1936), cea mai importantă investigație filozofică a tradiționalismului românesc realizată în perioada interbelică. Prin „spațiu mioritic", Blaga se referea la plaiul baladelor populare românești, în special *Miorița*. Plaiul însă a reprezentat pentru Blaga mai mult decît o formă de relief. El a fost orizontul spațial specific pentru cultura românească, „orizont ondulatoriu infinit" de deal și vale, care a constituit „substratul spiritual" al creațiilor anonime ale culturii populare românești. Din acest orizont inconștient al matricei stilistice, Blaga considera că derivă „masiva" preferință a poeților populari români pentru alternanța silabelor accentuate și neaccentuate și dispunerea unică a caselor țăranilor români, despărțite una de alta prin spații înverzite, „silabe neaccentuate între case". Pentru a demonstra efectul acestui orizont spațial inconștient, el a atras atenția asupra faptului că sașii din Transilvania, care trăiseră alături de români timp de șapte secole, și-au construit casele foarte diferit, într-un mod corespunzător orizontului spațial inconștient german. Blaga a subliniat că peisajul nu a determinat starea fizică a individului sau a colectivității etnice. Această relație a fost mai profundă și merge înapoi la o epocă mult mai veche. Românul, de exemplu, avusese sensul locuirii în spațiul mioritic, chiar dacă putea locui de fapt pe marea cîmpie a Bărăganului din Muntenia, unde cîntul popular lua locul plaiului, în timp ce sasul, care a locuit același spațiu ca și românul, era încă dominat de spiritul „spațiului gotic", moștenit de la strămoșii săi îndepărtați din Germania.

În căutarea coordonatelor stilului cultural românesc, Blaga și-a concentrat atenția asupra lumii rurale, unde, considera el, se găseau elementele constitutive ale spiritualității românești. La o primă privire, prin aprecierea sa caldă a ortodoxiei, căreia îi acorda un loc „organic" în psihologia națională, Blaga părea să adopte modul lui Crainic de abordare a problemei. Totuși, nu a fost interesat de dogma religioasă. Atunci cînd vorbea despre ortodoxie, înțelegea mai curînd o arie etnico-geografică, separată de romano-catolicismul și protestantismul european. În plus, pentru el, elementele

[13a] Keith Hitchins, „Blaga, Spengler and Cultural Style", în Idem, *The Identity of Romania*, București, 2003, pp. 177–199.

care distingeau cele trei ramuri ale creştinismului una de cealaltă proveneau din „infiltraţiile spirituale“ timpurii ale „geniului autohton“ în doctrina creştină universală aşa cum se răspîndise ea pe diverse tărîmuri. Această fuziune a învestit romano-catolicismul cu categoriile de „autoritate“ („dorinţa de putere“; un „spirit juridic subtil“), protestantismul cu aceea de „libertate“ („independenţa judecăţii“; „conceptualizarea problemelor“; „datorie“), iar ortodoxismul cu aceea de „organic“ („viaţă“; „pămînt“, „natură“). Aceste diferenţe au fost, ca atare, rezultatul stilului mai curînd decît al doctrinei, un punct de vedere pe care Blaga l-a ilustrat cu exemple privind felul în care fiecare a privit Biserica, naţiunea şi cultura. Catolicismul a conceput Biserica ca un stat universal, protestantismul, ca o comunitate care întruchipează libertatea, iar ortodoxismul, ca un organism, o unitate a întregului, în care fiecare membru era răspunzător pentru faptele celorlalţi.

Faţă de naţiune catolicismul era aproape disprețuitor, întrucît urmărea ţeluri universale; protestantismul considera apartenenţa la naţiune drept rezultatul unei alegeri deliberate a individului, un individ mînat de simţul datoriei; ortodoxismul vedea naţiunea ca destin, îmbrăţişînd-o cu entuziasm. În fine, în privinţa culturii, catolicismul a promovat mişcări multidimensionale, precum romanticul, goticul, barocul, care au servit o idee; protestantismul a favorizat creaţiile individuale de mare originalitate; ortodoxismul a inspirat lucrări care au fost „spontane, anonime şi populare“. Catolicismul şi protestantismul, considera Blaga, au favorizat creşterea oraşelor, în timp ce ortodoxismul se potrivea de minune dezvoltării satului. Satele din Occident, ca atare, îi păreau a fi oraşe în miniatură, care îşi pierduseră caracterul rural şi originalitatea creatoare. Dimpotrivă, oraşul din Europa Răsăriteană se aseamănă unui sat supradimensionat, în timp ce satul însuşi şi-a păstrat puterea creatoare ancestrală, chiar acolo unde fusese atins de influenţe culturale din afară.[14]

Blaga a folosit termenul ortodox mai curînd în sens cultural decît în sens religios. A precizat cu claritate că originalitatea spiritului românesc nu trebuie căutată deloc în dogma ortodoxă, ci în „derogările“ de la aceasta, determinate de „spiritul de erezie“, adică de folclorul semipăgîn păstrat în legendele sacre, în bocete şi în colinde. I se părea că doctrina ortodoxă însăşi avusese un efect nivelator asupra popoarelor din Europa de Sud-Est. În consecinţă, elementele stilistice, care i-au deosebit pe români de coreligionarii lor bulgari şi sîrbi, s-au manifestat cel mai puternic în

[14] Lucian Blaga, *Spaţiul mioritic*, în L. Blaga, *Trilogia culturii*, pp. 184–190, 194–197.

operele poeților și artiștilor populari. Sub „masca" ortodoxismului, românii și-au păstrat vechile lor credințe și obiceiurile precreștine, în special în modul lor specific de a înțelege și simți existența, care, în opinia lui Blaga, își găseau sorgintea în timpurile tracice păgîne. Specifică românilor era viziunea despre lume în care natura fuziona cu transcendentalul, ori, așa cum s-a exprimat Blaga, care vedea natura ca un receptacol al nevăzutului. Această „perspectivă sofianică" făcea ca pămîntul să fie scăldat de o lumină celestă în același fel în care, de pildă, în balada *Miorița*, întreaga natură este transformată într-o biserică. Acest mod de a privi transcendentalul era, după cum gîndea el, determinantul stilistic cel mai important al ortodoxismului.

Pentru Blaga, spiritualitatea românească, care determina în primul rînd specificul național, fusese cel mai bine păstrată în lumea rurală. El însuși se născuse într-un sătuc din Transilvania, iar amintirile copilăriei au exercitat o puternică influență asupra gîndirii sale de-a lungul întregii vieți. Concepea satul românesc ca spațiul de desfășurare al modului de existență organic, eminamente uman. Viața creatoare a satului era ceea ce înțelegea el prin „cultură", iar această cultură o punea în opoziție cu „civilizația". Orașul era întruchiparea civilizației, a lumii burgheze, mecanizate, a cărei prăbușire iminentă o prevedeau atît Blaga, cît și mulți dintre contemporanii săi români și vest-europeni. Poezia sa de început, în special, este plină de teama expresionistă că omul european trăia sfîrșitul unei epoci, un simțămînt pe care l-a exprimat în viziunile sale apocaliptice, dezolante, asupra orașului modern și „mașinismului". Orașul (civilizația), potrivit lui Blaga, era caracterizat de preocupări „necreatoare", precum acumularea de cunoștințe concrete și formularea de concepții raționaliste; era locul în care omul și-a pierdut „sentimentul cosmic", atașamentul său la modul său de existență eminamente uman. Spiritul științific, care era una dintre însușirile caracteristice ale civilizației europene moderne, îi părea lui Blaga că dizolvă „fenomenele concrete" ale existenței și că izolează lumea de om. Un asemenea punct de vedere provenea firesc din concepția lui Blaga asupra lumii, drept esențialmente antiraționalș și ca atare refractară la structurile științei raționale. Satul, pe de altă parte, o zonă eminamente a mitului și a gîndirii magice, a asimilat aparențele concrete și a plasat omul într-o relație creatoare cu existența. Proslăvirea de către Blaga a gîndirii magice evidențiază tendința sa generală de a exalta mentalitatea ancestrală în detrimentul celei civilizate. Gîndirea magică, sublinia el, nu avea drept scop stabilirea unei relații universal valabile, ci mai curînd căuta să organizeze experiența umană individuală în strînsă legătură cu specificul temporal și spațial. Acest tip de gîndire, argumenta el, este cu adevărat

creator, întrucît stabilește relații puternice între lucruri foarte diferite. Grație „perspectivei sale magice", țăranul este blagoslovit cu un dar special de a-și organiza experiența în concordanță cu interesele sale vitale.[15]

Dragostea pentru sat l-a convins pe Blaga, în *Geneza metaforei și sensul culturii* (1937), la extinderea antinomiei între lumea rurală și cea urbană, într-o teorie a „culturilor minore" și a „culturilor majore". Prima categorie, reprezentată de sat, nu era cu nimic inferioară în structurile sale celei de a doua, deci civilizației. Culturile minore nu reprezentau un simplu stadiu întîrziat în evoluția istorică a civilizației; erau realități independente, care exprimau un mod de existență aparte, definit de Blaga ca „naiv" și „copilăros". Într-un articol ulterior, a mers și mai departe, asemuind culturile minore preistoriei, care, pentru el, erau o formă de „viață permanentă" care nu evolua, ci mai curînd se menținea paralelă cu istoria.[16] Această idee reprezenta concepția lui Blaga cu privire la evoluția istoriei românești. Luînd evacuarea romană a provinciei Dacia din secolul al III-lea ca punct de pornire, a demonstrat că începuturile poporului român coincideau cu „retragerea din istorie" într-o lume anistorică. Aici, acesta a dus o existență organică, într-un ritm propriu, cu una sau două scurte întreruperi, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea. În timpul acestui lung „boicot" al istoriei, arta țărănească, arhitectura satului, poezia și muzica populară au cunoscut o puternică dezvoltare cu totul deosebită de mai largile curente culturale europene. Blaga a oferit astfel o explicație metafizică a unicității românești, atît de dragă tradiționaliștilor.

Relația lui Blaga cu *Gîndirea* a fost ambiguă, iar pentru gîndiriști adesea inconfortabilă. Pe de o parte, au existat similitudini de idei și de tendințe intelectuale. Principala legătură între Blaga și teoreticienii ortodoxismului a fost, fără doar și poate, autohtonismul. Aceștia au nutrit o nemulțumire profundă față de starea existentă a vieții spirituale românești. Se simțeau atrași de lumea rurală și de folclorul acesteia, ca izvor de spiritualitate autohtonă, și dimpotrivă, aveau un sentiment de repulsie față de spiritul mecanic, „anorganic" al societății urbane. În ultima analiză, acestea sînt mai ales asemănări de suprafață. Tradiționalismul lui Blaga este mai complex și se sprijină pe o fundamentare teoretică superioară. În timp ce, de pildă, ostilitatea lui Crainic față de oraș și prețuirea de către acesta a satului erau naționaliste, atitudinea lui Blaga a fost filozofică. În timp ce Crainic desconsidera producțiile intelectuale occidentale, orientarea lui Blaga era larg europeană. Blaga era netulburat de împrumuturile cultu-

[15] Lucian Blaga, *Despre gîndirea magică*, București, 1941, pp. 135–137.

[16] Lucian Blaga, „Despre permanența preistoriei", în *Saeculum*, 1/5, 1943, pp. 3–17.

rale din străinătate, pentru că era convins că matricea stilistică va asigura în ultimă instanță specificul național al literaturii și al artei și chiar al teoriilor filozofice și științifice. Analizîndu-și propria operă, el a declarat etnicitatea ca fiind destinul său, pe care nu avea puterea să-l controleze; nu era un program elaborat rațional, pentru că se simțea legat în mod irevocabil de etnic, prin toate categoriile modelatoare ale matricei stilistice. Cu toate că era de fapt foarte național în spirit și în sursele de inspirație, nu a permis niciodată ca propria sa operă să fie dominată de formule artistice înguste. Respingînd ortodoxismul propovăduit de către Crainic, el a negat ideea că o operă de artă devine națională prin adăugiri facile de folclor și de peisaj național. El însuși a fost atras de folclor, nu ca folclorist, ci ca filozof, preocupat de explorarea impulsurilor stilistice interioare ale acestuia. Și-a considerat propria sa poezie, recunoscut modernistă, ca fiind, în anumite privințe, mai tradiționalistă decît cea aparținînd tradiției comune, pentru că restabilea contactul cu sursele spirituale ancestrale ale rasei. În poezia sa, natura nu a fost niciodată un obiect estetic, un element decorativ, ci mai curînd un text ce trebuia citit în încercarea de a descifra „misterul". O poezie sau o sculptură era românească pentru el în virtutea propriului său ritm interior sau mod de interpretare a realității. Preferința sa în materie de artă „națională" era cel mai bine reprezentată de sculptura lui Constantin Brâncuși, care îmbina cele mai arhaice izvoare autohtone cu structurile artistice moderne și care se conforma idealului „tradiționalismului metafizic", exprimat de către Blaga.

Datorită folosirii miturilor folclorului românesc și datorită dragostei pentru satul românesc, tradiționalismul lui Blaga era adesea confundat cu gîndirismul. Totuși, spre deosebire de Crainic și de alți cîțiva tradiționaliști, Blaga nu a vrut să permanentizeze trecutul. El a căutat o legătură cu trecutul pentru a descoperi „fenomenele originale" ale existenței umane, o înțelegere care, credea el, va sparge modelele învechite de comportament și va inaugura o nouă epocă a spiritualității. Căuta în lumea ancestrală a satului secretele uitate ale vîrstei inocenței, înainte ca păcatul cunoașterii să-l fi înstrăinat pe om de natură și de sine.

Poziția adoptată de cercul *Gîndirea* și în special de către Crainic și aderenții săi, în problema specificului național și a dezvoltării naționale, a provocat un răspuns aprig din partea europeniștilor. Eugen Lovinescu numea ortodoxismul o religie obscurantistă, închistată în formule rigide, care impusese românilor limbajul liturgic străin și i-a aruncat în marea masă a slavilor, care aproape îi înghițise. Acesta și-a reiterat convingerea că „emanciparea" spiritului național românesc intervenise la începutul secolului al XIX-lea, cînd tinerii români au venit în contact direct cu lumea intelectuală

și materială a Occidentului, ce i-a eliberat de „sclavia" formelor culturale răsăritene. Mihai Ralea s-a alăturat lui Lovinescu în condamnarea acelora care puneau accentul asupra instinctului românilor și pe misticismul care nu putea decît să le anihileze orice posibilitate de luminare și civilizație. El considera că ortodoxismul era pur și simplu un impediment în definirea specificului național și în crearea unei spiritualități autohtone din cauza „obscurantismului" său și caracterului său esențialmente bizantino-slav. Alți europeniști, precum criticul literar Pompiliu Constantinescu (1901–1946), au mers atît de departe încît să nege în întregime sensibilitatea religioasă a poporului român. Constantinescu susținea că religia fusese întotdeauna pentru români legea, adică un contract între credincioși și Dumnezeu. El argumenta, de asemenea, că larga răspîndire a superstițiilor în rîndul maselor demonstra o absență a „aptitudinii" mistice, religioase, dat fiind caracterul pragmatic și frust al acestor credințe populare.

Crainic și gîndiriștii și-au avut și ei apărătorii lor. Cel mai important a fost filozoful Nae Ionescu (1888–1940), teoreticianul trăirismului, o variantă românească a existențialismului. Ideile exprimate de el în ziarul *Cuvîntul*, începînd cu 1926, s-au topit într-o coerentă filozofie a culturii în următorul deceniu, care i-a adus un extraordinar de mare număr de adepți printre intelectualii din generația mai tînără, inclusiv Mircea Eliade și Emil Cioran.

Asemenea lui Crainic (și Blaga), Ionescu a simțit venirea unei noi ere de spiritualitate, care, după el, își avea originile în revolta împotriva pozitivismului din anii '90 ai secolului trecut și s-a apropiat de maturitate în Europa de după Primul Război Mondial. Pretutindeni Ionescu vedea omul luptîndu-se pentru dobîndirea unui nou „echilibru spiritual", pentru „reîntoarcerea la Dumnezeu", pentru a scăpa de „înfricoșătorul vid" al scientismului și tehnologiei și de îndepărtata ființă supremă a raționaliștilor. Timp de un deceniu, observase cu un ochi critic acest mare ferment al sufletului uman, după cum îl numea el, pînă cînd, în cele din urmă, în 1931, s-a convins că în Europa era în curs de desfășurare o revoluție spirituală adevărată; aceasta se manifesta în toate domeniile de activitate umană, dar își exercita forța în mod special în opoziția sa față de concepția mentală definită de raționalismul cartezian, față de spiritul democrației sociale și politice, față de sistemul economic capitalist burghez și protestantism. Toate aceste însușiri caracteristice ale epocii moderne treceau, spre satisfacția evidentă a lui Ionescu, printr-o criză acută. El a indicat protestantismul ca principalul rău în subminarea gîndirii religioase europene de la Renaștere încoace. Pentru el, protestantismul însemna: raționalizarea religiei, adică

necesitatea de a înțelege și explica hotărîrile lui Dumnezeu; așezarea lui Dumnezeu în categoriile logicii umane ca și cum ar fi fost un plan al realității — acela al rațiunii — în care om și Dumnezeu erau doar cantitativ diferiți; „individualismul rătăcitor" în interpretarea lumii lui Dumnezeu. Ionescu a găsit toate acestea ca fiind total străine spiritului ortodox. În ortodoxie, adică în adevăratul creștinism, credinciosul a recunoscut opoziția dintre gîndire și credință și a acceptat „sacrificiul dureros" al intelectului cînd a proclamat „cred pentru că este absurd".[17]

Ionescu a identificat aspectul românesc al crizei sufletului european ca o căutare a adevăratelor surse de spiritualitate autohtonă. Ca filozof, principala sa preocupare fusese problema ființei, la început în sens general uman, dar din ce în ce mai puternic apoi ca o explorare a naturii specifice a sufletului românesc. Definiția românismului pentru el, ca și pentru Blaga, era mai curînd ontologică decît istorică și depindea mai curînd de elementele spirituale decît de cele materiale. În viziunea lui Ionescu, ortodoxia și spiritualitatea românească erau concepte ce se puteau substitui între ele. Scrierile sale voluminoase despre acest subiect abundă în propoziții de genul „a fi român înseamnă a fi ortodox" sau „sîntem ortodocși pentru că sîntem români, și sîntem români pentru că sîntem ortodocși". El argumenta că influența ortodoxiei se făcuse simțită în întregul proces de formare a națiunii române. Asocierea intimă a religiei cu etnicitatea explica natura marcat populară a ortodoxiei românești. În versiunea lui Ionescu, ortodoxia coborîse la nivelul vieții de fiecare zi, contribuind la crearea unei religii românești specifice, care s-a manifestat nu în doctrine abstracte, ci în creații unice de folclor românesc. Asemenea lui Blaga și Crainic, a identificat spiritualitatea românească autentică cu lumea rurală și a discutat în termeni aprobatori despre „ortodoxismul țărănesc".

Legătura dintre românism și ortodoxie a fost într-adevăr atît de puternică, încît nici un act de voință nu ar fi putut, în opinia lui Ionescu, s-o desfacă. Argumentul lui Ionescu nu este asemănător cu acela al lui Blaga, deși, lucru de înțeles, el a ocolit autoritatea lui Freud și Jung. Într-o serie de articole despre prozelitismul catolic în România, el argumenta că ortodoxismul și catolicismul nu erau numai două confesiuni diferite, cu doctrine și culturi diferite, dar, mai important încă, ele erau două moduri de existență fundamental diferite. Cu alte cuvinte, fiecare dintre acestea fusese condiționat în cursul dezvoltării sale de împrejurările locale dominante; catolicismul, ca atare, a reflectat structura spirituală și dezvoltarea istorică

[17] Nae Ionescu, *Roza vinturilor*, București, 1937, pp. 7, 9, 24–27, 67, 74, 257–258.

specifice Europei de Sud-Vest, în timp ce ortodoxismul se adaptase condiţiilor predominante în Europa de Sud-Est. Ionescu conchidea, subliniind lipsa de speranţă a catolicismului de a pătrunde în lumea ortodoxă, ca şi incapacitatea ortodoxismului de a face cu succes prozelitism în afara propriei sale zone spirituale. Catolicismul şi ortodoxismul nu se puteau întrepătrunde. Ca forme organice ale vieţii spirituale, ele nu puteau fi transmise sau impuse; un român nu putea deveni catolic, chiar dacă învăţa catehismul pe dinafară şi se declara el însuşi catolic cu toată fervoarea unui convertit, întrucît, pur şi simplu, nu era produsul acelor condiţii care făcuseră să apară catolicismul.

Ineluctabilitatea, am putea spune, spiritului ortodox pentru români dă o explicaţie mai adîncă opiniilor lui Nae Ionescu privind formele culturale şi politice româneşti contemporane. Aşa cum vedea el lucrurile, cultura mai înaltă a celor o sută de ani precedenţi fusese orice altceva, dar nu autentică. De vină erau intelectualii occidentalizaţi, începînd cu generaţia de la 1848. Ignorînd diferenţele structurale fundamentale între Răsăritul ortodox şi Apusul catolic-protestant, ei s-au străduit să transpună cultura occidentală în realităţile româneşti, acţiune care a creat condiţiile pentru o „crasă falsitate“ şi pentru „artificialitate“. Aceiaşi indivizi erau răspunzători pentru a fi pus bazele statului român modern, o formă politică, în opinia lui Ionescu, total străină caracterului societăţii româneşti, aşa cum evoluase timp de secole înainte de 1848. Aparatul formal al statului român modern, cu parlamentarismul său, cu democraţia egalitaristă şi viaţa socială şi politică urbană au reprezentat, în opinia sa, o spoială, mai ales franţuzească, acoperind viaţa autentică, cuprinzătoare, a naţiunii ce se desfăşura sub aceasta.

Nae Ionescu a perceput, astfel, incompatibilitatea fundamentală dintre România şi Europa Occidentală. Ideea că România ar putea fi vreodată integrată în Europa l-a şocat ca absurdă în lumina dihotomiei dintre lumile ortodoxă şi catolic-protestantă, pe care s-a străduit atît de mult să o scoată la iveală. Ca urmare, viitoarea dezvoltare a României avea să se sprijine pe „realităţile organice“ predominante, prin care el înţelegea categoriile sociale şi economice ale satului şi agriculturii şi liantul spiritual reprezentat de ortodoxie. El a respins oraşul ca „prea abstract“ şi industria modernă ca „prea raţională“, prea puţin potrivite pentru un popor contemplativ şi neobişnuit cu disciplina capitalismului. Mai curînd, a identificat o fuziune perfectă între ţăran şi ortodoxie şi a făcut din spiritualitatea ortodoxă baza unei „comuniuni [româneşti] armonioase de gîndire şi faptă“.[18]

[18] Nae Ionescu, „Naţionalism şi ortodoxie“, în *Predania,* 8–9, 1937, p. 3.

La sfîrșitul anilor '20, un număr de intelectuali, care și-au spus „tînăra generație" și care erau profund influențați de Nae Ionescu, au căutat să scape de „goliciunea înspăimîntătoare" a pozitivismului și a tehnologiei moderne și să realizeze un nou „echilibru spiritual". Nichifor Crainic a identificat în febrilitatea lor confirmarea unei „noi orientări" în viața intelectuală românească și o „reîntoarcere la religie" și le-a deschis acestora paginile revistei *Gîndirea*. Dar această generație avea propriul său program. Hotărîți să descopere adevăratele coordonate ale spiritualității românești și dornici să așeze cultura română pe un nou făgaș, reprezentanții ei nu s-au alăturat cercului *Gîndirea*, formînd în schimb o asociație lipsită de coeziune, numită *Criterion*. Printre membrii acesteia s-au aflat Mircea Eliade (1907–1986), care avea să devină un renumit istoric al religiilor; Emil Cioran (1911–1995), filozoful de mai tîrziu al destinului tragic al omului; Mircea Vulcănescu (1904–1952), filozof și sociolog.[19]

Membrii asociației *Criterion* au îmbrățișat cu entuziasm îndemnurile lui Ionescu de a trăi viața și de a nu o reduce la formule abstracte. Mircea Eliade, Emil Cioran și alții nu aveau nici un fel de dubii că ei erau astfel misionarii unei noi spiritualități și fondatorii unor noi legi și obiceiuri. Îi citeau pe Swedenborg, Kierkegaard, Șestov, Heidegger, Unamuno și Berdiaev; îi interesau orfismul, teosofia, misticismul oriental și religiile arhaice; vorbeau despre providențiala misiune a generației lor; criticau fățiș mediocritatea existenței burgheze și denunțau materialismul în toate formele sale de manifestare. Misiunea lor, așa cum a fost definită de către Mircea Vulcănescu, a fost aceea „de a asigura unitatea sufletului românesc", adică să aducă cu sine reconstrucția spirituală a României, așa cum generația precedentă își îndeplinise sarcina realizării unității politice.[20]

Asemenea lui Crainic și Ionescu, membrii asociației *Criterion* se simțeau atrași de sat ca leagăn al spiritualității românești și se pronunțau aprobator cu privire la rolul pe care ortodoxia îl avusese în modelarea experienței naționale. Dar ei nu erau ortodoxiști. În repulsia lor față de pozitivism și materialism moștenită din secolul al XIX-lea, ei s-au întors spre misticism, dar nu spre doctrina ortodoxă. Li se părea axiomatic că exaltarea mistică, mai curînd decît credința, a fost temeiul sensibilității umane. Experiența lui Mircea Eliade era caracteristică. Într-un mic volum de eseuri privind căutările spirituale ale generației sale, publicat în 1927 și intitulat

[19] Prezentarea cea mai completă a obiectivelor și activității acesteia o realizează Liviu Antonesi, „Le Moment Criterion – un modele d'action culturelle", în Alexandru Zub (ed.), *Culture and Society*, Iași, 1985, pp. 189–206.

[20] Mircea Vulcănescu, „Generație", în *Criterion*, 1/3–4, 1934, p. 6.

Itinerariu spiritual, a pornit de la ideea că ortodoxia putea oferi tinerei generații o concepție cuprinzătoare asupra existenței și ar putea deveni „un nou fenomen în istoria culturii române moderne".[21] Dar recunoștea că înțelegerea sa în privința ortodoxiei era superficială, iar mai tîrziu, întrucît orizonturile sale intelectuale și experiența sa de viață s-au lărgit, în mod special în timpul ședерii sale în India, unde a început să fie fascinat de hinduism, ortodoxia va ocupa doar un loc modest în amplele sale studii comparatiste asupra religiei. Cioran s-a îndepărtat și mai mult de la subiect. A devenit preocupat de tragedia existenței individuale și și-a pus speranța în misticismul protestant de tipul Kierkegaard. Cînd a scris despre criza spirituală din România interbelică, a adus într-adevăr un omagiu ortodoxiei, pentru a fi apărat specificul românesc de-a lungul secolelor împotriva asimilării de către societățile mai dinamice, dar a văzut salvarea supremă doar în integrarea României într-o Europă urbană, cosmopolită.[22] Mircea Vulcănescu a recunoscut, de asemenea, influența formativă a ortodoxiei asupra vieții spirituale românești, dar, spre deosebire de Eliade și Cioran, a căutat salvarea sa și a generațiilor viitoare în sat. Doar aici, gîndea el, supraviețuia un stil organic al vieții românești și doar aici sufletul românesc va trebui să înfrunte provocarea „invaziei masive" a Occidentului.[23] Totuși, acești discipoli ai lui Nae Ionescu au alcătuit generația cosmopolită, despre care Eugen Lovinescu a prezis că va înceta să se constituie în imitatori și va începe să creeze valorile spirituale românești originale.

A TREIA CALE

Între cele două războaie mondiale, țărăniștii au fost cei mai consecvenți și cei mai eficienți propovăduitori ai unei Românii în armonie cu „caracterul ei eminamente agrar". Ei s-au pronunțat pentru elaborarea unor politici economice și sociale și pentru crearea unui stat care să corespundă intereselor și necesităților țărănimii, care constituia majoritatea covîrșitoare a populației. Aceștia erau convinși de unicitatea evoluției istorice românești, pe care o atribuiau unui sistem agricol avînd rădăcinile în gospodăria indi-

[21] Mac Linscott Ricketts, *Mircea Eliade; The Romanian Roots, 1907–1945*, I, Boulder, Colorado, 1988, pp. 245–279.

[22] Emil Cioran, *Schimbarea la față a României*, București, 1936, pp. 75–77, 106–109.

[23] Mircea Vulcănescu, *Tendințele tinerei generații*, București, 1934, pp. 15–16.

vidual independentă. Scopul lor, în întreaga perioadă interbelică, a fost, ca atare, întărirea acestui nucleu de producție agricolă, din care aceștia făceau baza viitoarei dezvoltări sociale și politice a României. Nu au negat că în România capitalismul ar fi posibil și chiar au recunoscut că industria modernă ajunsese să sprijine agricultura și putea chiar să aducă beneficii. Dar ei doreau să excludă capitalismul din organizarea agriculturii, întrucît îl considerau incompatibil cu caracterul agriculturii românești așa cum se dezvoltase aceasta de-a lungul secolelor. Erau convinși că tot ceea ce era deosebit și autentic în modul de viață românesc va fi distrus de capitalism și de tot ceea ce decurgea din acesta. Nu aveau nici o îndoială că pledoaria lor va fi încununată de succes, întrucît agricultura țărănească, în opinia lor, era puternică și, prin însăși natura ei, necapitalistă. Ca dovadă, ei menționau analizele economice cu privire la gospodăria țărănească luată ca unitate de producție distinctă, precum și „incompatibilitatea psihologică" între căile țărănești și cele capitaliste.

Elaborîndu-și propria lor teorie privind dezvoltarea, țărăniștii s-au inspirat copios atît din literatura de specialitate occidentală, cît și din cea răsăriteană, în special din scrierile economiștilor și sociologilor germani și economiștilor agrarieni ruși. Dar românii nu erau în nici un fel simpli imitatori ai modelelor străine și nu se rezumau la abstracțiuni. Mai curînd se preocupau de cele mai stringente realități economice și sociale ce confruntau România Mare după Primul Război Mondial — stagnarea agricolă și sărăcia țăranilor. Remediile pe care le-au propus se potriveau acelor curente indigene de gîndire care, de la mijlocul secolului al XIX-lea, subliniaseră caracterul agrar al societății românești și elaboraseră strategii de dezvoltare care promiteau să alimenteze „tradiția sănătoasă" și „geniul național".

Dintre toate aceste curente, țărăniștii s-au aflat cel mai aproape de poporaniști și, într-un anume sens, erau urmașii lor. Atît unii cît și ceilalți propovăduiau o ordine economică și socială agrară ale cărei baze căutau să le împlînte în tradițiile și instituțiile autohtone, erau neîncrezători în societatea burgheză industrială și în oraș. Totuși, țărănismul nu a fost doar o prelungire a poporanismului. Cu toate că sprijinitorii săi s-au inspirat generos de la predecesorii lor intelectuali, ei au fost, de asemenea, profund influențați de progresele înregistrate în gîndirea sociologică și economică din perioada interbelică. Cea mai originală contribuție adusă de aceștia gîndirii sociale românești a fost probabil elaborarea sistematică a doctrinei României agrare, ca o a treia lume situată între individualismul capitalist al Vestului și colectivismul socialist al Estului. Această doctrină, la

rîndul ei, se întemeia pe două premise fundamentale: prima — gospodăria țărănească era un mod aparte de producție și forma însăși baza economiei naționale; a doua — „statul țărănesc", o entitate politică administrată de majoritatea populației și răspunzătoare față de ea trebuia să înlocuiască ordinea existentă.

Elaborarea principiilor economice ale țărănismului a fost în principal opera lui Virgil Madgearu (1887–1940) care, în anii '20 și '30, a publicat un șuvoi constant de cărți și articole privind problemele agriculturii și în general problemele economice. În acestea el a definit caracterul special al dezvoltării economice și sociale a României în trecut și a oferit o evaluare a perspectivelor sale de viitor.[23a] Ideile sale au fost puternic influențate de studiile efectuate în domeniul teoriei economice în Germania, unde și-a luat doctoratul în 1911, la Universitatea din Leipzig, și apoi de studiile sale privind economiștii clasici englezi și experiența practică dobîndită în managementul financiar la Londra. După Primul Război Mondial a devenit principalul teoretician al Partidului Național Țărănesc și ministru în cîteva guverne național-țărăniste între 1929 și 1933. După 1933 și-a dedicat majoritatea timpului învățămîntului și cercetării. În noiembrie 1940, a fost asasinat de Garda de Fier, organizație fascistă românească.

La început, Madgearu a fost preocupat de industrie, pe care o considera esențială pentru dezvoltarea sănătoasă a fiecărei țări. Propriile sale cercetări privind dezvoltarea economică a României în secolul al XIX-lea, care au constituit baza tezei sale de doctorat din 1911, *Zur industriellen Entwicklung Rumäniens*, l-au convins că România nu era nicidecum destinată să rămînă o țară exclusiv agrară. Dar era deja preocupat ca formele pe care industria le îmbrăca în România să fie potrivite caracterului și necesităților țării. Într-un eseu consacrat meșteșugurilor, scris în 1912, a identificat cauza care s-a aflat la baza declinului lor în „procesul de occidentalizare", care introdusese instituții străine în textura socială românească, fără să aibă în vedere compatibilitatea lor cu „ființa noastră națională". Atribuia acestei „ruperi abrupte" cu trecutul rolul de cauză a numeroase „contradicții" între „temeiurile spirituale" ale României și „formele străine" care stau în miezul „tuturor problemelor noastre".

Spre sfîrșitul Primului Război Mondial, Madgearu conchisese că sarcina fundamentală a intelectualilor români era aceea de a face să concorde instituțiile politice ale țării cu condițiile economice și sociale predominante. El considera că întemeietorii României moderne din secolul al XIX-lea

[23a] Despre concepția lui Madgearu, vezi Keith Hitchins, „A Rural Utopia: Virgil Madgearu and Peasantism", în Idem, *The Identity of Romania*, pp. 119–144.

comiseseră o teribilă eroare ignorînd fondul de dragul formei. Madgearu şi colegii săi ţărănişti propuneau acum inversarea procedeului. Intenţionau să facă din ţărănime şi din agricultură principalul obiect al guvernării.

Efortul lui Madgearu de a explica adevărata natură a dezvoltării economice şi sociale a României s-a concentrat asupra calităţilor unice ale micii gospodării ţărăneşti. În formularea teoriei sale s-a inspirat din tezele poporaniştilor, în special ale lui Constantin Stere, în privinţa ideilor fundamentale ale agriculturii ţărăneşti. S-a inspirat de asemenea, în mare măsură, şi din scrierile economistului agrarian rus Aleksandr Ceaianov, în special din lucrarea acestuia *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft* (1923), care a oferit bazele teoretice pentru analiza făcută de Madgearu asupra gospodăriei familiale româneşti. S-a simţit atras în mod special de argumentele lui Ceaianov cu privire la diferenţele calitative dintre agricultura ţărănească, pe de o parte, şi marea întreprindere agricolă capitalistă, pe de altă parte.

Madgearu şi-a dat osteneala să demonstreze viabilitatea micii gospodării ţărăneşti, întrucît pe aceasta se baza nu doar valabilitatea teoriei economice şi sociale ţărăniste, dar şi doctrina politică a statului ţărănesc. A admis, ca şi Ceaianov, că marea întreprindere are anumite avantaje faţă de mica gospodărie, dar acestea, insista el, erau tehnologice şi aveau să atingă pînă la urmă limita lor economică naturală, punct în care marea întreprindere va deveni „iraţională" şi, în consecinţă, se va dezintegra. Argumenta că gospodăriile ţărăneşti, în ciuda inferiorităţii lor tehnologice faţă de ferma capitalistă, nu numai că nu au dispărut, dar au devenit de fapt şi mai puternice. Cheia acestei forţe o identifica într-o calitate aparte a gospodăriei ţărăneşti — producţia realizată de către familie. Această activitate, insista el, era guvernată de propriile sale legi, în special de o concepţie diferită privind cîştigul şi de o psihologie economică diferită de aceea a întreprinderii capitaliste.[24] Fusese nevoit să accepte că economia mondială contemporană era dominată de capitalism, dar dincolo de aceasta, afirma el, exista o agricultură cu modul său de producţie distinct şi cu propria sa idee de cîştig, o concepţie care ne reaminteşte de teoria lui Blaga despre culturile majore şi minore.

În analiza sa dedicată activităţii economice a gospodăriei ţărăneşti Madgearu arăta că dimensiunea şi nivelul de producţie ale acesteia erau determinate, în special, de „forţe organice naturale", de modul în care, de exemplu, numărul membrilor de familie, vîrsta acestora şi capacitatea

[24] Virgil Madgearu, „Teoria economiei ţărăneşti", în V. Madgearu, *Agrarianism. Capitalism. Imperialism*, Bucureşti, 1936, p. 60.

de a lucra o anumită suprafață de teren stabileau limitele fizice ale gospodăriei înseși. A subliniat, de asemenea, că volumul total de produse depindea la rîndul lui de numărul celor ce lucrau și al celor ce consumau într-o gospodărie, întrucît principalul stimulent al activității ei economice era satisfacerea nevoilor membrilor săi, nu profitul.

Întrucît a analizat situația agriculturii românești în urma reformelor agrare de după Primul Război Mondial, Madgearu era sigur că țărănimea se afla în pragul unei noi ere. El considera că venise, în sfîrșit, momentul pentru crearea unei a treia căi țărănești între capitalism și socialism. După el, agricultura românească fusese „țărănizată", termen prin care înțelegea că cea mai mare parte a pămîntului arabil era acum formată din mici gospodării. Statisticile veneau în sprijinul acestei opinii. Ca rezultat al acestor reforme, circa 6 milioane ha, aparținînd marilor proprietăți, fuseseră expropriate, iar în 1924, 3,5 milioane ha intraseră în proprietate țărănească, circa 1,5 milioane de persoane primind pămînt. Începînd cu acel an, mica proprietate reprezenta aproape 90 la sută din întregul pamînt arabil față de circa 52 la sută cît reprezentase aceasta înainte de reforme.[25] Ca rezultat al acestor schimbări „revoluționare" în sistemul de proprietate asupra pămîntului, Madgearu era sigur în anii '20 că gospodăria țărănească va rezista. Înainte de orice, a identificat în caracterul unic al acesteia o sursă importantă de putere. El a făcut o distincție netă între agricultură și producția industrială. Prima, declara el, nu-și va putea asuma niciodată caracteristicile celei de-a doua. Cu toate că agricultura, asemenea industriei, presupunea folosirea forței de muncă și a capitalului, prima rămînea legată de natură, de capriciile vremii și de calitatea solului. Nici concentrarea forțelor productive în mari întreprinderi nu era, în opinia sa, realizabilă în agricultură. Un asemenea proces, considera el, era aplicabil doar industriei capitaliste, date fiind inerentele diferențe între agricultură și producția industrială. Numind-o pe prima „organică" și pe cea de-a doua „mecanică", el a acceptat, într-adevăr, dihotomia filozofico-culturală între „cultură" și „civilizație" drept cauza incompatibilității între teoria economică occidentală și realitatea economică românească. Această incompatibilitate fundamentală l-a convins că agricultura românească nu va putea fi niciodată orientată spre sistemul capitalist, după cum, în consecință, nici dezvoltarea economică românească, în general, nu va urma modelul vest-european.

[25] Virgil Madgearu, „Revoluția agrară și evoluția clasei țărănești", în V. Madgearu, *Agrarianism. Capitalism. Imperialism*, pp. 40–41; D. Șandru, „Considérations sur la structure de la propriété foncière rurale de Roumanie entre les deux guerres mondiales", în *Revue roumaine d'histoire*, 15/4, 1976, pp. 585–604.

Madgearu își întemeia afirmația sa despre superioritatea micii gospodării țărănești față de întreprinderea agricolă mare pe demonstrarea profitabilității mai ridicate a celei dintîi. Cita, spre exemplificare, cheltuielile reduse de producție pe unitatea de suprafață, posibile datorită capacității familiei de a îndeplini o multitudine de sarcini fără ajutorul unui personal specializat sau fără forță de muncă angajată și fără mari investiții de capital. Un asemenea grad de independență economică avea un merit în plus, în opinia sa, acela de a proteja micul proprietar de complicațiile sistemului capitalist. În consecință, Madgearu argumenta că gospodăria țărănească demonstrase din plin superioritatea agriculturii mici, necapitaliste, în timpul crizei economice mondiale din anii 1929–1933. Sublinia că micul gospodar a putut rezista mai bine crizei decît marele fermier capitalist, întrucît a fost capabil să reducă cheltuielile la minimum minimorum, să trăiască din propria sa producție fără să cumpere hrană și a putut să nu-și desfacă marfa pe piață pînă la creșterea prețurilor.

Madgearu era de asemenea optimist în legătură cu trăinicia micii gospodării familiale. Era atît de sigur că viitorul agriculturii românești depindea de producătorul țăran, încît a refuzat să considere altceva decît niște simple aberații temporare asemenea contradicții evidente precum accentuarea diferențierii sociale în rîndurile țărănimii. A prezis, încrezător, în 1924, că micul proprietar, lucrîndu-și pămîntul cu ajutorul familiei sale și bucurîndu-se de autonomie economică, era sortit să devină categoria țărănească dominantă.[26]

În anii '20, Madgearu s-a opus în mod ferm expansiunii sistemului capitalist și marii industrii în România. Le considera pe amîndouă ca fiind fundamental în contradicție cu caracterul agrar al acesteia. Într-o cuvîntare ținută în fața Camerei Deputaților în 1927, a mers atît de departe încît a afirmat că România nu va deveni niciodată un stat industrial și a cerut ca o asemenea „iluzie", pe care Partidul Liberal și sprijinitorii săi din clasa mijlocie o promovau, să fie abandonată o dată pentru totdeauna.

Opoziția lui Madgearu față de capitalism se sprijinea pe analiza sa cu privire la dezvoltarea acestuia în România secolului al XIX-lea, dezvoltare considerată „anormală". El argumenta că acesta n-a evoluat în mod firesc în condițiile economice și sociale existente în România, ci își datora dezvoltarea în primul rînd interesului străin pentru alimentele românești și pentru materiile prime după 1829, cînd aceste bunuri au ajuns pe piața internațională din abundență. Madgearu recunoștea că, din acel moment,

[26] Virgil Madgearu, „Doctrina țărănistă", în *Doctrinele partidelor politice*, București, 1924, p. 72.

mari cantităţi de capital occidental au intrat în România, dar el a negat că acest capital a determinat schimbări fundamentale în structura economică a ţării, esenţialmente „agrar feudală", sau că ar fi revoluţionat modul de producţie, întrucît investitorii europeni nu aveau interes să facă aşa ceva; aceştia aveau doar o singură preocupare şi anume aceea de a-şi asigura materiile prime pentru propriile lor necesităţi. La rîndul său, capitalul autohton nu a exercitat o influenţă mai mare asupra organizării economiei României; acesta a servit doar ca o „anexă" a capitalului străin. Ca atare, conchidea el, o adevărată burghezie, în sensul vest-european al cuvîntului, nu s-a dezvoltat în România. Mai curînd, clasa conducătoare a fost o oligarhie politică şi economică; aceasta, în loc să procedeze la abolirea feudalismului din agricultură şi, astfel, să elibereze forţele productive ale acesteia, a preferat să menţină structurile economice şi sociale existente şi să creeze, alături de agricultură, o nouă sursă de venit — industria naţională. Acea industrie, considera el, era artificială, întrucît oligarhia o „forţase" prin asigurarea unor tarife protecţioniste şi prin alte stimulente, şi fusese sprijinită de Occident prin exportul de tehnologie şi capital. Cu toate acestea, oligarhia a trecut la crearea unui cadru politic şi legal pe care îl considera nimerit pentru statul modern, dar care, de fapt, avea puţin de a face cu realitatea economică şi socială.

Madgearu i-a atribuit teoreticianului român social-democrat Constantin Dobrogeanu-Gherea faptul că a observat contradicţia fundamentală din organizarea societăţii româneşti la începutul secolului al XX-lea — instituţii politice şi juridice potrivite societăţii burgheze occidentale, care sînt suprapuse unei structuri economice agrare înapoiate, caracteristice timpurilor premoderne — un sistem numit de el neoiobăgia. Pentru Madgearu, aceasta reprezenta contradicţia supremă dintre formă şi fond.

Alţi ţărănişti aveau şi ei puncte de vedere similare cu cele susţinute de Madgearu cu privire la proprietatea ţărănească. Ion Mihalache (1882–1963), unul dintre fondatorii Partidului Ţărănesc, în 1918, şi o figură politică de frunte a perioadei interbelice, a încercat să pună în concordanţă teoria ţărănistă cu problemele curente ale vieţii economice şi ale competiţiei politice. Scriind în 1925, el a procedat la o abordare mai radicală a chestiunii pămîntului decît colegul său mai erudit, Madgearu. Sub „noul regim agrar" pe care îl prevedea Mihalache în România, nu va mai exista marea proprietate, cu excepţia unor ferme model şi a altor forme de sprijin necesare pentru agricultura pe scară mică. În orice caz, aceasta nu va mai constitui baza unei clase sociale care exploata alţi muncitori în agricultură. Ideile lui Mihalache cu privire la lipsa unei semnificative diferenţieri sociale în rîndurile ţărănimii se asemănau şi ele cu cele ale

lui Madgearu, dar şi în acest caz era mai categoric, chiar dacă mai puţin profund: nu va exista nici ţărănime mijlocaşă (întrucît pămîntul ei va fi expropriat în beneficiul micii gospodării familiale), nici proletariat agricol (întrucît nu vor rămîne decît persoanele necesare să îndeplinească muncile agricole). Ca şi alţi ţărănişti, el a redus rolul industriei la acela de suport pentru agricultură.

Baza noului regim agrar al lui Mihalache era mica proprietate independentă. El definea mica proprietate drept cantitatea de pămînt arabil pe care un ţăran şi familia sa o puteau lucra eficient cu ajutorul ocazional al semenilor, fără a exploata forţa de muncă a altor categorii sociale. Acest tip de proprietate, argumenta el, ar asigura un maximum de producţie, dacă noua ordine agrară ar putea garanta ţăranului proprietar toate beneficiile muncii sale.[27] Nu avea nici o îndoială că aceasta era direcţia pe care era destinată să o ia dezvoltarea economică modernă românească.

Acesta era idealul economic şi social al ţărăniştilor. Dar starea micii agriculturi ţărăneşti, existentă în anii '20 şi în mod special în anii '30, a deviat în mod izbitor de la viziunea lui Madgearu şi Mihalache. Condiţiile predominante în lumea rurală erau de asemenea natură încît puneau sub semnul întrebării întreaga teorie despre forţa şi trăinicia micii gospodării ţărăneşti. Un mare număr de mici gospodării ţărăneşti, poate o treime, avea venituri insuficiente pentru a-şi asigura strictul necesar. Consecinţele unei asemenea sărăcii erau condiţii de locuit, alimentaţie şi igienă mult sub standardele minime, care, la rîndul lor, contribuiau la o rată înaltă a mortalităţii şi diminuau serios capacitatea de muncă a unui larg segment al populaţiei rurale. Ieşirea din sărăcie era blocată de suprapopulaţia endemică, de proprietăţile prea mici şi prea risipite pentru a fi viabile din punct de vedere economic, ca şi de metodele înapoiate de cultivare a pămîntului, toate la un loc contribuind la accentuarea nivelului scăzut cronic al productivităţii.

Madgearu era dureros de conştient de sărăcia din rîndurile ţărănimii şi de neajunsurile din producţia agricolă şi era hotărît să facă schimbări fundamentale în modul în care era organizată agricultura. În căutare de soluţii, el a rămas în mare încrezător în doctrina ţărănistă şi a conchis că sistemul cooperatist era cel mai bun mijloc de modernizare a agriculturii româneşti, fără să pericliteze structura sa economică şi socială necapitalistă. A conceput cooperativa ca o asociaţie bazată pe ajutor reciproc şi venit din muncă, excluzînd ideea profitului. A caracterizat-o drept necapitalistă şi deosebit de potrivită naturii agriculturii ţărăneşti, idealul său căpătînd

[27] Ion Mihalache, *Noul regim agrar* [f.l.], pp. 6–8.

formă într-o nouă lege privind cooperativele, adoptată de guvernul național-țărănesc în 1929.

Madgearu considera cooperativele capabile să servească multe scopuri, dar nici unul mai important decît protejarea gospodăriei familiale de „contaminarea" cu formele capitaliste și chiar destrămarea ei prin aceste forme. Cu toate că era astfel sigur că metodele de producție ale gospodăriei familiale ar putea să o facă imună în fața capitalismului, el a recunoscut că, în timp, structurile capitaliste ar putea ajunge să domine agricultura prin intermediul controlului asupra creditului și prin distribuirea bunurilor. A avertizat că prin intermediul relațiilor sale cu piața, fiecare mică gospodărie țărănească devine o parte a economiei mondiale și un obiect al dictatului acesteia în ceea ce privește gama produselor și nivelul prețurilor. Deși nu identifica nici o dovadă potrivit căreia capitalismul ca sistem economic mondial cuprinsese masa gospodăriilor țărănești, prin restructurarea producției pe baze capitaliste, el era realmente alarmat de controlul pe care piața capitalistă îl exercita deja asupra producției țărănești prin intermediul „aparatului comercial". Principalul scop al cooperativelor, așa cum îl vedea el, era acela de a permite țăranilor să obțină controlul tuturor verigilor — în special în materie de comerț și credit — între ei înșiși și piața mondială. În acest mod, preconiza el, mecanismele de exploatare capitalistă ar fi constituit simple instrumente tehnice, prin care gospodăria familială țărănească ar fi devenit mai puternică. Prin urmare, a acordat întregul său sprijin cooperativelor de toate felurile — de credit, de producție și de consum — considerînd că acesta este cel mai bun mijloc de salvare de la dispariție a gospodăriei țărănești și de așezare a întregii organizări a producției agricole pe baze raționale și totuși naturale.

Madgearu era profund nemulțumit de stadiul existent al mișcării cooperatiste. În ciuda impresionantei creșteri statistice, a realizat că aceasta nu reușise să-și fructifice potențialul. Situația în cooperativele de credit era absolut dezamăgitoare. Cu toate că erau prospere și cu toate că numărul lor creștea constant, ele nu erau guvernate — după cum se plîngea Madgearu — de un spirit autentic de cooperare; ele erau, mai curînd, întreprinderi capitaliste dominate de burghezia sătească și, uneori, de moșieri, a căror principală preocupare era aceea de a obține dividende cît mai mari cu putință pentru ei înșiși și alți acționari. Cooperativele de producție nu reușiseră să-și realizeze scopurile. Fondatorii lor le încredințaseră o varietate de sarcini considerate esențiale pentru raționalizarea și intensificarea producției agricole — achiziționarea de unelte, mașini și semințe, organizarea muncii în comun și comercializarea produselor —, dar ele pur și

simplu nu prosperaseră. În fața unor asemenea rezultate descurajante, Madgearu a cerut în mod repetat revizuirea întregului sistem cooperatist; de altfel, avea prea puțină speranță ca obstacolele aflate în calea unei agriculturi sănătoase să poată fi depășite.

Totuși, existau anumite limite sub raportul gradului de cooperativizare peste care Madgearu nu permitea să se treacă. De exemplu, s-a opus cu fermitate unui proiect de lege, introdus în 1931 de către Gheorghe Ionescu-Șișești, ministrul Agriculturii, în vremelnicul guvern condus de Nicolae Iorga, ce prevedea organizarea unui nou tip de cooperative de producție, care ar fi combinat toate gospodăriile diverselor categorii de țărani într-o singură unitate economică. Ionescu-Șișești, specialist în problemele agrare, era convins că asemenea complexe mari vor fi în avantajul tuturor celor interesați, întrucît vor reduce cheltuielile și vor spori atît cantitatea, cît și calitatea producției. Dar Madgearu avea o opinie diferită. I se părea că este deosebit de riscant să se atingă de mica proprietate și de sistemul de producție bazat pe aceasta și, oricum, se temea că asemenea asociații de producători nu ar fi operaționale din cauza psihologiei individualiste înnăscute a țăranului. În mod evident, se gîndea la atașamentul dovedit al țăranului față de propria sa bucățică de pămînt, dar angajamentul ideologic al lui Madgearu față de gospodăria familială, ca bază a organizării agriculturii, îl făcea, de asemenea, să se îngrijoreze de orice plan care aducea a colectivizare. Oricum, Madgearu pare să fi fost corect în evaluarea sa privind reacția țărănească față de acest plan. Deși li s-au oferit diverse stimulente financiare, precum creditele cu dobînzi scăzute, s-au creat doar în jur de o sută de asemenea cooperative, majoritatea acestora avînd o existență scurtă.

Madgearu nu vedea decît slabe posibilități, cel puțin în anii '20, de dezvoltare a unei industrii puternice în România. În afară de argumentele obișnuite despre caracterul predominant agrar al țării, el invoca absența unei piețe interne puternice pentru industriașii români, determinată de nivelul scăzut de viață și de lipsa puterii de cumpărare a majorității țărănimii. Madgearu a continuat să se opună industriilor „artificiale", întrucît, pe termen lung, asemenea întreprinderi ar fi afectat în mod negativ economia națională prin devierea resurselor, și așa puține, de la dezvoltarea „factorilor naturali" ai economiei, adică de la agricultură.[28] Totuși, a anticipat momentul cînd se va naște o „industrie sănătoasă", servind nevoile țărănimii. Considera că inițiativa trebuia să vină din lumea rurală însăși, întrucît succesul gospodăriei familiale ridica productivitatea și îmbunătățea

[28] Virgil Madgearu, *Țărănismul,* București, 1921, pp. 24, 57–58.

nivelul de trai. Prosperitatea crescîndă în lumea rurală ar fi creat, la rîndul ei, noi nevoi și ar fi lărgit piața internă pentru bunurile manufacturate. Madgearu era sigur că populația urbană va avea mult de profitat și, pe măsură ce nivelul ei de trai va crește, vor spori în mod firesc achizițiile acesteia de produse din lumea rurală. Aceasta era, după părerea sa, baza „reală" a industriei naționale.

În căutarea unei baze politice pentru țărănism, Madgearu a preconizat crearea unui nou tip de stat, care să satisfacă o dată pentru totdeauna necesitățile și aspirațiile marii mase a populației și care, în același timp, să admită că dezvoltarea socială și economică a României era destinată să rămînă diferită de cea a Occidentului capitalist. Din aceasta decurgea implicit presupunerea sa că țărănimea forma o clasă separată, distinctă, atît din punct de vedere economic, cît și din punct de vedere psihologic, de burghezie și de proletariatul urban și că, în consecință, statul care reprezenta țărănimea ar trebui să se deosebească de structurile politice burgheze și socialiste. A denumit noua entitate statul țărănesc.

În centrul doctrinei sale cu privire la statul țărănesc se afla convingerea sa că țărănimea devenise forța hotărîtoare în dezvoltarea politică românească, drept rezultat al reformelor adoptate după Primul Război Mondial. Credea că venise în sfîrșit vremea pentru crearea unei puternice organizații politice țărănești, ca mijloc de materializare a obiectivelor economice și sociale țărăniste. El a respins, considerînd-o un nonsens, afirmația fruntașilor liberali și social-democrați că țărănimea era incapabilă să-și aibă propriul ei partid și chiar să-și formuleze un program distinct, ea fiind lipsită întru cîtva de conștiință de clasă și de „instinct politic". Madgearu nu a văzut nici o rațiune pentru care țărănimea trebuie să fie întotdeauna la remorca unuia sau altuia dintre partidele politice constituite și a declarat țărănismul drept începutul unei „renașteri politice", care va transforma complet structura socială și politică a țării.

În privința formelor politice care ar fi fost cele mai avantajoase pentru electoratul său Madgearu a optat fără ezitare pentru democrația parlamentară. Pe tot parcursul perioadei interbelice, în special în anii '30, cînd dreapta se afla în plin avînt, el s-a afirmat ca apărător al guvernării pentru și de către popor. Spre deosebire de mulți intelectuali sprijinitori ai cauzei țărănești, care respingeau nu numai societatea industrială burgheză, ci și formele ei politice, ca importuri nepotrivite condițiilor României, el n-a ezitat în angajarea sa față de „democrația autentică". Prin acest termen înțelegea un sistem de guvernare bazat pe voința liber exprimată a majorității și pe un legislativ cu adevărat reprezentativ, capabil să împiedice

„oligarhia industrială și financiară" să folosească procesele democratice în scopurile sale egoiste.

Madgearu era suficient de realist ca să-și dea seama că funcționarea tipului său de democrație impunea ca masa de țărani să dobîndească experiență politică. Era sigur că acest lucru s-ar putea întîmpla doar dacă sistemul administrativ era suficient de deschis să permită o participare cetățenească largă la treburile publice. Ca prim pas, a propus o reformă a administrației sătești și județene, care ar fi înlocuit administratorii numiți de autoritățile centrale și răspunzători față de ele cu oficiali și reprezentanți aleși pe plan local care să conducă treburile locale. În orice caz, a respins schimbarea bruscă sau violentă considerînd-o un preludiu al „catastrofei sociale". Schimbarea, pentru a fi benefică și durabilă, trebuia să fie „organică", avertiza el, un proces treptat, avîndu-și rădăcinile în experiența națională.[29] Ideea de schimbare a lui Madgearu ne ajută să înțelegem rezerva sa față de instituțiile politice vest-europene. În viața politică, la fel ca și în dezvoltarea economică, el făcea o distincție netă între experiența răsăriteană și cea occidentală. Această abordare comparativă l-a convins că tipul său de democrație țărănească se va dovedi, pe termen lung, superior formei „burgheze" care evoluase în Europa Occidentală. Criza economică de la începutul anilor '30 cristalizase gîndirea sa în materie. Convins fiind că „ordinea socială burghezo-liberală" era în declin, a intuit, drept principala cauză a acestui fenomen, o contradicție extraordinară în societatea occidentală, care fusese exacerbată de recenta depresiune. A remarcat o infrastructură bazată pe inegalitatea economică și socială, pe de o parte, și o suprastructură democratică, bazată pe egalitatea în fața legii și votul universal, pe de altă parte. Această contradicție era, în opinia lui Madgearu, inerentă democrației burgheze individualiste și, ca atare, n-ar fi putut să fie niciodată rezolvată. Dar nu-și pierdea, în nici un caz, speranța în democrația în sine. N-a căutat alternativa în vreo formă oarecare de autoritarism, așa cum o arată asprele sale condamnări atît la adresa dictaturii naziste, cît și a celei comuniste.

Cu toate acestea, era hotărît să ocolească „capcanele" democrației occidentale, care ajunseseră, după părerea sa, la o accentuare exagerată a drepturilor individuale și la o aproape completă desconsiderare a răspunderilor individuale față de societate. Acest tip de democrație, care proclama libertatea ca un drept inalienabil, dar ignora principiile șansei egale și justiției sociale, se baza, conchidea Madgearu, pe abstracțiuni legale și nu reușise să țină pasul cu evoluția generală a societății.

[29] Virgil Madgearu, „Tendințele de renovare ale democrației", în *Viața românească*, 28/5–6, 1935, p. 13.

Spre deosebire de aceasta, democrația rurală, pe care o recomanda cu atîta entuziasm, apăruse din condițiile specifice românești și, ca atare, ar fi putut răspunde mai eficient decît democrația burgheză nevoilor precumpănitoare ale societății românești. Combinînd democrația parlamentară cu responsabilitatea socială, democrația rurală românească s-ar fi dovedit — el nu avea nici o îndoială în acest sens — superioară democrației occidentale.

Și alți țărăniști, în afară de Madgearu, făceau speculații privind natura statului țărănesc și rolul acestuia în dezvoltarea națională. Constantin Rădulescu-Motru a abordat ideea statului țărănesc de pe o poziție filozofico-culturală. Spre deosebire de Madgearu, care punea accentul pe o restructurare a instituțiilor economice și politice, Rădulescu-Motru concepea statul țărănesc ca fundament al renașterii spirituale a poporului român. El nu ignora în nici un caz importanța reformelor economice și politice, dar, încă de la sfîrșitul veacului, el tratase problemele sociale în primul rînd ca probleme morale și, ca atare, susceptibile de soluții morale. Ostilitatea sa față de „statul burghez", evidentă în *Cultura română și politicianismul* (1904), nu s-a atenuat în perioada interbelică. El disprețuia sistemul politic „sancționat" de Constituția din 1923, ca fiind „contractual" și „neorganic", întrucît plasase statul pe temeliile burgheze și ignorase contribuția țărănimii la dezvoltarea națiunii. Pentru a lua locul vechiului stat burghez liberal, a propus un tip de organizare politică ce ar fi restabilit relația „naturală" între interesele celor mulți, ale căror destine erau legate de pămînt, și interesele celor puțini, care erau angajați în industrie și comerț. Rădulescu-Motru a numit o asemenea formulă — o politică a „realităților", întrucît ea lua în considerare contribuțiile aduse națiunii și aspirațiile majorității covîrșitoare a populației. Deși a atribuit numeroase sarcini specifice, sociale și economice, statului țărănesc, el a considerat că misiunea sa primordială trebuie să fie de natură spirituală. Avea în vedere nici mai mult, nici mai puțin decît o regenerare națională, care trebuia realizată prin restabilirea continuității cu instituțiile tradiționale. În opinia sa, întregul proces trebuia să înceapă cu satul. Deplîngînd dispariția vechilor structuri politice și sociale rurale, el se pronunța pentru o „reîntoarcere la sat" drept o soluție durabilă a „contradicțiilor" României moderne.[30]

Criza economică mondială de la începutul anilor '30, care a provocat ravagii în țările cu economii agrare precum România, a influențat profund gîndirea țărănească. Madgearu a fost obligat să-și modifice poziția

[30] Constantin Rădulescu-Motru, *Românismul: catehismul unei noi spiritualități*, ed. a II-a, București, 1939, pp. 169–177.

privind industrializarea. El fusese influențat în mod deosebit de incapacitatea României și a altor țări est-europene de a obține concesiuni tarifare pentru produsele lor agricole din partea statelor industrializate ale Europei Occidentale. Eșecurile în serie ale conferințelor economice internaționale de a ajunge la o înțelegere l-au condus pe Madgearu la concluzia că singura soluție pentru țările agrare era aceea de a-și diversifica economiile. Se alarmase în mod special din cauza tendinței statelor industrializate ale Europei Occidentale de a-și dobîndi independența economică prin intensificarea propriei lor producții agricole, acțiune care putea reduce permanent — se temea el — achizițiile lor din Europa Răsăriteană. Manifesta îngrijorare față de ceea ce i se părea a fi, prin anul '38, planurile expansioniste germane ce-și propuneau să atragă economiile agrare ale Europei de Sud-Est în zona lor economică autarhică.

La început, Madgearu a crezut că ar fi suficientă o politică de industrializare orientată spre prelucrarea produselor agricole și a principalelor materii prime ale țării, care ar micșora suprapopulația rurală și ar spori venitul țăranului. Se opunea în continuare industriilor „parazitare", adică acelora care nu se puteau susține prin ele însele, „drenînd" bugetul de stat și „jefuindu-l" pe consumator. Dar „reagrarizarea" Vestului industrializat, în special a Germaniei, îl convinsese în cele din urmă că industrializarea forțată, chiar dacă era contrară „condițiilor naturale", predominante în România, era singura cale de lărgire a pieței interne pentru produsele agricole și de micșorare a dependenței țării față de piața internațională.

Pe la mijlocul anilor '30, în timp ce România cunoștea o refacere economică treptată, Madgearu lăuda industrializarea ca „fenomen natural" și ca un aspect al „procesului general" de evoluție economică a popoarelor. Recunoscînd legătura strînsă între agricultură și industrie, el a identificat variatele avantaje ale industrializării pentru țările subdezvoltate, precum introducerea unor noi metode de producție, mai eficiente, reducerea costurilor și prețurilor, creșterea generală a puterii de cumpărare, lărgirea piețelor. Madgearu socotea, de asemenea, că industrializarea țărilor agricole nu numai că nu va leza, dar va întări schimburile economice cu Occidentul, întrucît prosperitatea și puterea de cumpărare crescîndă a celor dintîi vor crea o cerere pentru noi produse de la celelalte. El a evocat ca dovadă comerțul german cu Cehoslovacia, care era mai extins decît cu statele agrare subdezvoltate din Europa de Răsărit. Reevaluarea de către Madgearu a industrializării s-a bucurat de larg sprijin printre țărăniști, iar în 1935 Partidul Național Țărănesc i-a aprobat pe deplin punctul de vedere.

Întrucît studia multiplele fațete ale reformei agrare și ale industrializării și se concentra deopotrivă asupra unei sarcini tot atît de îndrăznețe privind

conducerea unei economii complexe, Madgearu a atribuit statului rolul-cheie de coordonator. Nu era pentru el o idee nouă. La începutul carierei sale, preconizase rolul activ al statului în economia națională, dar criza economică generală din anii '30 îl convinsese că epoca liberalismului economic în Europa trecuse o dată pentru totdeauna. Cu toate că nu împărtășea presupunerile unora dintre colegii săi în legătură cu dispariția iminentă a capitalismului occidental, el nu dorea să lase inițiativa economică doar în mîini particulare. A propus în schimb planificarea și coordonarea de stat, pe care a denumit-o dirijism. Primele succese ale Noii Orientări (New Deal) — sau „revoluția Roosevelt", cum îi spunea el — în revitalizarea și refacerea economiei americane l-au încurajat să creadă că intervenția statului ar putea avea rezultate benefice similare în propria sa țară.[31]

Madgearu a considerat că dirijismul va funcționa cel mai bine într-un cadru socialist, dar nu a ajuns să susțină o transformare socialistă a economiei românești, în parte, cel puțin, datorită angajării sale față de gospodăriile țărănești particulare și concepției sale despre individualismul țărănesc. Cu toate acestea credea că România, datorită structurii sale agrare unice, ar putea fi capabilă să adapteze principiile dirijismului la nevoile ei particulare. Nu-și făcea nici un fel de iluzii, dată fiind complexitatea sarcinii. Apărea, în primul rînd, acea dificultate în raționalizarea organizării și producției agricole a mii de gospodării mici, risipite. Un obstacol tot atît de greu era și mentalitatea țăranului care, susținea Madgearu, își lucra pămîntul conform propriilor sale nevoi și propriului temperament și puțin îi păsa de piață sau de obiectivele economice naționale.

În ultima sa lucrare importantă, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, publicată în 1940, Madgearu a analizat evenimentele economice și sociale din perioada interbelică. Nu a putut discerne nici o schimbare fundamentală în structura economiei românești: sectorul capitalist în general era încă redus, întrucît capitalismul, ca mod de producție, pătrunsese în mod semnificativ doar în cîteva ramuri industriale, iar agricultura continua să fie predominantă. A conchis că nu exista încă posibilitatea ca economia românească să fie integrată în sistemul capitalist mondial, deoarece structura sa continua să fie determinată de cîteva milioane de gospodării țărănești, care formau o rețea economică guvernată de valori calitativ diferite de cele ale economiei capitaliste. Cu toate acestea, el nu putea ignora faptul că asupra agriculturii românești capitalismul

[31] Virgil Madgearu, „Revoluția Roosevelt", în *Viața romînească* 26/9, 1934, pp. 3–20.

exercita o influență puternică. Deși continua să nege că acesta transformase modul de producție al gospodăriilor țărănești, el a fost nevoit să admită că pătrunsese în mecanismul repartiției și că, drept consecință, subordonase pieței capitaliste „întreaga esență" a gospodăriei țărănești.[32]

Toți participanții la dezbaterea cu privire la caracterul național și la căile de dezvoltare au căzut de acord cel puțin asupra unui aspect: că România cunoscuse o rapidă și semnificativă schimbare în secolul anterior. Dincolo de retorică, recunoșteau că țara lor începuse să semene mai mult cu Europa Occidentală. Dar nu erau unanimi în a aprecia dacă procesul de europenizare fusese bun sau rău, nici în privința gradului în care această europenizare afectase strucura societății românești și dacă procesul trebuia să continue. Europeniștii accentuau schimbările structurale fundamentale și insistau că nu exista alternativă la continuarea integrării culturale și economice în Europa, în timp ce tradiționaliștii tratau europenizarea ca o simplă spoială de civilizație, care nu afectase resursele spirituale interne ale comunității și care putea fi înlăturată. Țărăniștii căutau o a treia cale de dezvoltare, care să împace democrația politică și tehnologia Occidentului cu structurile agrariene indigene unice. Crizele interne economice și politice și dezechilibrarea relațiilor internaționale în perioada interbelică au pus însă la grea încercare aceste previziuni în legătură cu viitorul României.

[32] Virgil Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, p. 358.

9

SOCIETATE ŞI ECONOMIE
1919–1940

Între cele două războaie mondiale, România a prezentat contrastul izbitor dintre o înapoiere adînc înrădăcinată, pe de o parte, şi înflorirea, chiar dacă inegală, a industrializării şi urbanizării, pe de altă parte. Stuctura sa economică şi socială a păstrat în linii mari configuraţia de dinainte de război. Agricultura a rămas baza economiei ţării şi organizarea acesteia s-a schimbat prea puţin în ciuda unei reforme agrare cuprinzătoare. Marea majoritate a populaţiei a continuat să trăiască la ţară şi să-şi obţină venitul în primul rînd din agricultură. În relaţiile internaţionale, România a rămas dependentă de Apus, o piaţă pentru produsele sale agricole şi materiile sale prime şi sursă pentru multe feluri de bunuri manufacturate şi de investiţii de capital. Totuşi, semnele de schimbare erau evidente.

Industria se dezvolta şi devenea tot mai capabilă să satisfacă necesităţile consumatorilor, iar importurile de materii prime şi de semifabricate creşteau mai repede decît acelea de produse manufacturate. Populaţia urbană s-a mărit, întrucît oraşele şi-au sporit rolul în organizarea şi conducerea economiei. Chiar şi agricultura punea în evidenţă o schimbare, întrucît bizuirea tradiţională pe producţia de cereale a suferit o uşoară mutaţie în favoarea cultivării legumelor şi a plantelor industriale. În toate ramurile economiei, statul şi-a asumat un rol de conducere sporit. Deşi respecta proprietatea privată asupra pămîntului şi a mijloacelor de producţie şi deşi acorda capitalului privat, autohton şi străin, numeroase avantaje, statul şi-a arogat pentru sine planificarea şi administrarea a ceea ce avea să fie în mod obişnuit numit „economia naţională“.

POPULAŢIA

În 1930, anul în care s-a realizat singurul recensămînt complet din perioada interbelică, populaţia României a fost de 18 052 896 de persoane, cifră care reprezenta o creştere de circa 2,5 milioane faţă de populaţia estimată

a anului 1920. În 1939, populaţia ajunsese la 19 933 802 de persoane. Astfel, populaţia a crescut cu aproape patru milioane de persoane în perioada interbelică. A sporit, de asemenea, densitatea populaţiei, de la 55,2 locuitori pe km^2, după cum se estima în ajunul Primului Război Mondial, pentru teritoriile care vor alcătui mai tîrziu România Mare, la 67,6 locuitori pe km^2 în 1939. Rata de creştere a fost mai mare decît media europeană. Între 1930 şi 1933, densitatea medie în Europa a crescut cu 1,1 locuitori, iar în România cu 2,5 locuitori.[1]

Populaţia a rămas covîrşitor rurală, iar procentul populaţiei rurale în raport cu populaţia urbană a crescut constant de-a lungul întregii perioade interbelice. În 1920, populaţia rurală înregistra 12 087 612 de persoane (77,8 la sută), iar cea urbană 3 453 812 de persoane (22,2 la sută). În 1939 cifrele erau de 16 312 136 (81,8 la sută) şi, respectiv, 3 621 666 (18,2 la sută). Astfel, creşterea totală a populaţiei rurale în această perioadă a fost de 4 234 524 de persoane, în timp ce populaţia urbană a crescut doar cu 167 854 de persoane. În 1930 erau diferenţe semnificative de la provincie la provincie sub raportul existenţei populaţiei urbane. Muntenia era cea mai urbanizată (27,1 la sută din populaţie), iar Basarabia era cea mai puţin urbanizată (12,9 la sută). Dar în cea din urmă, satele-tîrguri, care nu erau incluse în statisticile urbane, erau numeroase. Acestea au servit ca centre economice locale indispensabile şi într-o măsură limitată au preluat locul marilor oraşe.

Creşterea populaţiei a fost rezultatul unei rate înalte a natalităţii, aproape dublă faţă de vestul şi nordul Europei, şi al unui uşor declin în rata mortalităţii. Totuşi, în perioada interbelică, rata natalităţii a fost semnificativ mai joasă decît a fost în anii imediat de dinaintea Primului Război Mondial şi a continuat să scadă de la 39,4 naşteri la mia de locuitori în 1921 la 28,3 în 1939. Declinul a fost cel mai pronunţat în lumea rurală, de la 44,2 naşteri la mia de locuitori în 1921, la 29,9 în 1939. În centrele urbane, rata a rămas constantă, deşi a fost mult mai mică decît în zonele rurale (22,7 în 1921; 20,9 în 1939). Erau semnificative variaţii de la regiune la regiune. În Vechiul Regat şi Basarabia rata natalităţii a rămas înaltă, mult deasupra mediei europene, dar în Transilvania şi Banat aceasta a înregistrat un declin marcat, în Banat atingînd doar jumătate din nivelul înregistrat în Vechiul Regat.[2]

---

[1] D. C. Georgescu, „Populaţia satelor româneşti", în *Sociologie românească*, 2/2–3, 1937, p. 68; Sabin Manuilă şi D. C. Georgescu, *Populaţia României*, Bucureşti, 1937, p. 9.

[2] S. Manuilă şi D. C. Georgescu, *Populaţia României*, pp. 79–88; S. Manuilă, *Structure et évolution de la population rurale*, Bucureşti, 1940, pp. 39–54.

Alte aspecte ale proceselor demografice ale României interbelice prezintă un tablou general întunecat. Statisticianul român Sabin Manuilă, într-un studiu nepublicat, *Spre 20 milioane de locuitori*, comparînd situația din propria sa țară cu aceea din statele industrializate ale Europei, observa că în nici unul dintre acestea speranța de viață nu era atît de coborîtă, că șansele de supraviețuire ale unui nou-născut nu erau atît de sumbre precum în România. Mortalitatea rămînea alarmant de ridicată, în special în privința copiilor de sub un an. În această perioadă s-a realizat un mic progres în scăderea mortalității infantile. Între 1871 și 1891, media a fost 19,2 morți la sută, continuînd să fie, în 1930, tot de 19,2 la sută, cea mai înaltă rată din Europa. În medie, în perioada interbelică, 120 000 de copii mureau în fiecare an, înainte de a-și sărbători prima aniversare. Principalele cauze erau alimentația proastă și lipsa de grijă față de mamă, care suferea în special din cauza muncii excesive din timpul sarcinii. Rata mortalității la copiii între 1 și 4 ani era de asemenea ridicată, fiind provocată în primul rînd de afecțiuni ale bronhiilor, de pneumonie și variate boli de stomac, rezultînd de asemenea dintr-o alimentație proastă. Studiile privind sănătatea copilului preșcolar, în vîrstă de 3–7 ani, arătau că aproape jumătate din aceștia erau sub greutatea și înălțimea normale, situație atribuită în special malnutriției. La nivelul populației, în general, rata mortalității rămînea, de asemenea, cea mai mare din Europa. Alimentației inadecvate, proastei igiene și condițiilor de locuit adesea sub cele normale, li se adăugau serviciile medicale vrednice de plîns, în special la țară. Medicii erau puțini aici, iar medicamentele, chiar atunci cînd se găseau, erau scumpe. Potrivit diferitelor estimări, cel puțin o treime din cei care au murit în zonele rurale nu au fost niciodată la un doctor și nu au luat niciodată vreun medicament. Chiar în 1935 mortalitatea la nivelul general al populației era de 21,1 la mie, înainte de a scădea la 18,6 la mie în 1939. Oricît de tulburătoare pot fi aceste cifre, ele reprezintă totuși un declin semnificativ față de anii imediat de dinaintea Primului Război Mondial, cînd, de exemplu, în 1910, se înregistrau 25,1 morți la mie. Speranța de viață s-a mărit la rîndul ei. În 1912–1913, aceasta era în jur de 40,8 ani, iar în anul 1940, de 48–50 ani.[3]

Intrările și ieșirile din țară au avut doar un mic efect asupra creșterii populației. Cea mai masivă emigrație a avut loc în anii imediat de după Primul Război Mondial, cînd aproximativ 200 000 de maghiari au părăsit Transilvania plecînd în Ungaria. Mulți fuseseră angajați în administrația publică sau fuseseră oameni de afaceri și specialiști, locul lor fiind luat

[3] D. Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iași, 1980, pp. 18–27.

acum de români. Cel de-al doilea contingent de emigranţi ca mărime a fost cel de 42 000 de turci care au plecat din Dobrogea în Turcia. Emigraţia spre Statele Unite a fost relativ modestă: 67 646 de persoane între 1921 şi 1930 şi doar 3 871 în următorul deceniu. Dintre aceştia, peste jumătate erau evrei. Imigraţia în România a fost neînsemnată. Cele mai semnificative două mişcări de populaţie au avut loc între 1918 şi 1921, din Rusia Sovietică, cînd 22 000 de evrei au trecut în Basarabia, şi în anii '20, cînd aproximativ 20 000 de români au revenit în Transilvania şi Bucovina din Statele Unite, în general pentru a cumpăra pămînt şi a se stabili în satele pe care le părăsiseră înainte de Primul Război Mondial.

Din punct de vedere etnic, românii formau majoritatea substanţială a populaţiei. În 1930 ei reprezentau 71,9 la sută din total (12 981 324), în timp ce minoritatea cea mai numeroasă, maghiarii, reprezentau 7,2 la sută (1 415 507), urmaţi de germani, 4,1 la sută (745 421), evrei, 4 la sută (728 115) şi ucraineni, 3,2 la sută (582 115). Dar aceste proporţii au variat în mod semnificativ de la regiune la regiune. De exemplu, maghiarii alcătuiesc 29 la sută din populaţia Transilvaniei şi 23 la sută în Crişana şi Maramureş, în timp ce germanii reprezentau 24 la sută din locuitorii Banatului şi 8 la sută din cei ai Transilvaniei. Evreii constituiau 30 la sută din populaţia urbană în Bucovina, 27 la sută în Basarabia şi 23 la sută în Moldova. În Transilvania, între 1910 şi 1930, în ciuda schimbărilor de frontieră, proporţia neromânilor locuind în oraşe a crescut, chiar dacă sporul populaţiei urbane româneşti a fost mai mult decît dublu. În 1930, 27 la sută din maghiari, 23 la sută din saşi şi 10,1 la sută din români (comparativ cu 10,6 la sută în 1910) locuiau în oraşe.[4]

LUMEA RURALĂ

Agricultura a rămas principala ocupaţie a locuitorilor din mediul rural al României, iar proprietatea funciară a continuat în mare măsură să determine relaţiile lor sociale. Potrivit recensămîntului din 1930, 90,4 la sută din populaţia rurală activă identifica în agricultură — cultivarea pămîntului, creşterea vitelor, viticultura şi pomicultura — sursa principală de venituri. Deosebiri economice şi sociale semnificative împărţeau această populaţie în pături distincte.[5] Vorbind în mare, cei ce aveau mai puţin de

[4] S. Manuilă şi D. C. Georgescu, *Populaţia României*, pp. 50–59.

[5] Pentru o analiză a structurii sociale rurale, vezi Anton Golopenţia, „Starea culturală şi economică a populaţiei rurale din România", în *Revista de igienă socială*, 10/1–6, 1940, pp. 240–246.

5 ha erau trecuți în categoria „gospodăriilor țărănești", iar cei ce dețineau peste 500 ha, erau trecuți în cea a „fabricilor", întrucît produceau de obicei grîne pentru piața externă și aparțineau marii burghezii sau fostei clase boierești. Între acestea se aflau moșiile, care erau parcelate și închiriate țăranilor în schimbul dijmei, și fermele, deținute de orășeni. Deosebirile sociale între proprietarii de moșii și cei de ferme nu erau mari; ele nu țineau de dimensiunea exactă a proprietății, indiferent care era aceasta, întrucît, de obicei, aveau și alte surse de venituri și, în orice caz, duceau același mod de viață urban.

Printre țăranii deținători de pămînt, diferențele sociale erau mult mai precis definite. Cîteva hectare în plus sau în minus puteau plasa un individ într-o categorie diferită. În vîrful acestei ierarhii sociale se aflau chiaburii, cu proprietăți de la 50 la 500 ha, care foloseau mînă de lucru plătită și aveau un mod de viață asemănător aceluia al intelectualității satelor. Aceștia aveau suficient pămînt, animale, mașini și unelte pentru a-și satisface din agricultură toate nevoile lor. Imediat după aceștia, veneau țăranii cu stare, care dețineau între 10 și 50 ha și care aveau un mod de viață tipic țărănesc, limitat, lucrînd alături de angajații lor plătiți. Ei fuseseră adesea descriși drept „masa dinamică" a țărănimii române și reprezentau 5–20 la sută din locuitorii fiecărui sat. Dispuneau de suficient pămînt pentru a face față nevoilor lor limitate, dar, în mod obișnuit, își sporeau veniturile prin angajarea în activități neagricole. Totuși, pentru aceștia, asemenea venituri suplimentare erau de importanță relativ mică. Micii gospodari, posedînd între 3 și 10 ha, și-au menținut independența și, de obicei, aveau suficiente animale de povară și unelte, dar rar erau capabili să angajeze mînă de lucru plătită. Gospodarii dependenți, avînd între 1 și 3 ha, nu dispuneau de suficiente animale și unelte agricole și, într-o măsură mult mai mare decît micii gospodari, erau nevoiți să-și caute de lucru în afara agriculturii pentru a o scoate la capăt. Asemenea surse de venit erau vitale pentru acei muncitori agricoli cu pămînt care posedau mai puțin de 1 ha. Nu aveau ce face altceva decît să lucreze pentru țăranii bogați și înstăriți și chiar să migreze spre alte regiuni sau spre orașe în căutare de lucru, lăsîndu-și micul lot de pămînt în grija nevestelor. Producția unor astfel de gospodării mici nu era în măsură să întrețină o familie în mod corespunzător. La treapta de jos a scării sociale erau muncitorii agricoli fără pămînt. Este dificil să se aprecieze numărul lor, dată fiind varietatea de termeni folosită în statisticile oficiale pentru a-i defini, deși recensămîntul din 1930 arată că erau peste 500 000. Pătura mijlocie a lumii rurale, arendașii, era încă activă, dar pierduse importanța sa de dinainte de război în viața satului, în mare măsură ca urmare a reformei agrare. Cu toate acestea, persoane de tot felul continuau să fie angajate în activitatea de aren-

dare a pămîntului de toate categoriile, dar puţine dintre ele îşi realizau veniturile exclusiv din aceasta. În orice caz, marile trusturi de arendare de dinainte de război dispăruseră.

Ţăranii care aveau mai puţin de 10 ha de pămînt şi care au fost nevoiţi să găsească alte surse de venit pentru a-şi menţine nivelul de trai, închiriau adesea pămînt în plus, în schimbul unei dijme sau al unei plăţi în numerar. Alţi ţărani, în special cei săraci, se angajau ca zilieri, de obicei în toiul campaniei de recoltare, deplasîndu-se din loc în loc potrivit cererii de mînă de lucru. Şansele erau mai bune în unele regiuni decît în altele. În Muntenia şi Moldova, de exemplu, unde moşiile erau numeroase, unde mîna de lucru se găsea din belşug, iar concurenţa pentru terenuri suplimentare era strînsă, moşierii puteau adesea impune condiţii deosebit de grele. Situaţia multor ţărani de aici nu se deosebea astfel foarte mult de aceea de dinainte de reforma agrară. Alţi ţărani, în special în Muntenia şi Transilvania, îşi completau veniturile practicînd o meserie acasă sau făcînd un negoţ modest între propriul lor sat sau judeţ şi un oraş mai mare. O parte dintre ei practicau meşteşugurile tradiţionale sătesti, ca dulgheria şi fierăria, pentru a satisface nevoile locale, dar astfel de prilejuri erau mai puţine decît înainte de război. În unele zone, în special în Banat, micii gospodari, care o scoteau cu greu la capăt, nu aveau altă soluţie decît să-şi limiteze numărul membrilor de familie. Cînd toate astea nu le reuşeau, mulţi capi de familie erau obligaţi să ia calea pribegiei, în căutare de lucru în alt oraş, alt judeţ sau chiar altă provincie. Dacă erau meşteşugari, puteau lipsi de acasă cea mai mare parte a anului. Căutarea de surse suplimentare de venituri a făcut ca o mare parte a populaţiei rurale să rămînă în mod constant mobilă. De multe ori, o simplă carte poştală, anunţînd găsirea de lucru, era suficientă pentru a pune oamenii în mişcare. Dar o asemenea mobilitate, deşi reprezenta o necesitate economică, a avut consecinţe nefaste pentru societatea rurală: viaţa familială s-a destrămat şi sănătatea tuturor membrilor săi a fost pusă în primejdie.

Circa 10 la sută din populaţia rurală activă era dependentă, ca primă sursă de venit, de alte activităţi decît agricultura. Cei din acest segment erau angajaţi în diverse activităţi industriale ca meşteşugari, mineri sau muncitori necalificaţi, sau erau angajaţi în comerţ, adesea ca negustori ambulanţi, sau în transporturi, mai ales ca muncitori la calea ferată.

Marea majoritate a ţăranilor duceau o existenţă precară. Un studiu efectuat pe 303 de gospodării ţărăneşti, realizat în 1935, arăta că 35 la sută din venitul brut provenea din cultivarea cerealelor, legumelor şi plantelor industriale, 22 la sută din creşterea animalelor şi 42 la sută din activităţi neagricole. Alt studiu efectuat pe un eşantion de 424 de gospodării ţărăneşti,

între 2,5 şi 15 ha, referitor la perioada 1930–1934, arată că acestea nu erau economic viabile, întrucît venitul lor brut acoperea doar cheltuielile curente de cultivare a terenului, munca acelora din afara familiei şi amortizarea de capital investit în gospodărie. Nu mai rămînea nimic pentru altceva; consecinţa era un nivel de viaţă sub normal. Agricultura, prima sursă de venit a ţăranilor, nu acoperea nici măcar costul hranei. Un studiu realizat în 1933–1934 asupra bugetelor unui număr de 159 de gospodării, între 2,5 şi 15 ha, arată că pentru acei ţărani care aveau mai puţin de 10 ha, cheltuielile pentru hrană depăşeau veniturile realizate din agricultură. Dacă se ţine seama de venitul obţinut din angajarea în munci neagricole, atunci venitul total al gospodăriilor de 3–5 şi 5–10 ha era suficient pentru a asigura hrana unei familii. Dar acest lucru nu era valabil pentru gospodăriile sub 3 ha. În plus, pentru nici una din aceste categorii, nivelul venitului nu era suficient pentru a acoperi costul hranei, al îmbrăcămintei şi al unor astfel de cheltuieli, precum cele pentru biserică, şcoală, sănătate, ca să nu mai menţionăm şi impozitele. Pentru a supravieţui, ţăranii trebuiau să-şi restrîngă consumul de hrană şi să se mulţumească cu îmbrăcăminte necorespunzătoare, cu condiţii de locuit sub normal, ceea ce ducea adesea la îmbolnăviri grave şi chiar la moarte; puteau împrumuta bani sau să-şi vîndă pămîntul şi animalele, acte de disperare care pe termen lung reduceau şi mai mult venitul gospodăriei. Starea economică proastă în care se găseau aceste familii nu a fost provocată de risipă. Hrana reprezenta articolul cel mai important în bugetul familiei: în gospodăriile sub 3 ha, ea reprezenta 6/7 din totalul cheltuielilor; în cele de 3–10 ha, 3/4; în cele de 10 ha, 2/3. Mai rămînea foarte puţin ca să „risipeşti" pe îmbrăcăminte şi alte „obiecte de lux".[6]

Alimentaţia majorităţii ţăranilor era, din toate punctele de vedere, nepotrivită pentru asigurarea sănătăţii şi a unui înalt nivel de productivitate. Lipsea varietatea. În aproape toate părţile României, porumbul era alimentul de bază. În Vechiul Regat, acesta constituia 70–95 la sută din totalul cerealelor consumate, în timp ce în alte locuri — Bucovina şi Transilvania, de pildă — proporţia era întru cîtva mai mică, probabil 50 la sută, fiind parţial înlocuit cu grîu sau secară. Porumbul se consuma în special sub formă de mămăligă. O hrană dependentă de un singur aliment este nesănătoasă, mai ales în cazul porumbului, întrucît el constituie un aliment deficitar şi nu asigură complexul de substanţe nutritive necesare creşterii şi protecţiei împotriva îmbolnăvirilor. Consumul ţărănesc de alte alimente decît cereale era în general scăzut. Laptele era unul dintre acestea şi absenţa

[6] *Ibidem*, pp. 235–240.

sa din alimentaţie avea un efect debilitant asupra dezvoltării intelectuale şi fizice a copiilor. Principala cauză a consumului scăzut de lapte era pur şi simplu lipsa vacilor. Din 3,5 milioane familii rurale, în 1935, aproape 2 milioane nu aveau vaci. Carnea reprezenta, de asemenea, o raritate pentru majoritatea gospodăriilor ţărăneşti. Numărul relativ mic al vacilor afecta firesc consumul de carne, dar erau, de asemenea, 1,5 milioane de familii care nu aveau porci. Studii efectuate între 1930 şi 1939, în unele părţi ale Moldovei, de exemplu, arată că în privinţa consumului de carne acesta era doar de 4–8 kg anual de persoană. Deşi în alte locuri cifrele difereau foarte mult, concluzia care reiese la nivelul întregii ţări era aceea că ţăranii români consumau mult mai puţină carne decît ţăranii din alte ţări europene. Cartoful era leguma cea mai larg folosită, în special în Transilvania şi Bucovina şi în regiunile muntoase ale altor provincii.[7]

Nivelul de consum al populaţiei rurale depindea în mod firesc de situaţia materială a fiecărei familii, dar hrana de care dispunea sărăcimea rurală a fost întotdeauna insuficientă. Aceasta era cea din urmă capabilă să se adapteze proastelor recolte sau altor crize. Întrucît ţăranul sărac consuma de obicei mai mult de jumătate din ceea ce producea, în timpuri grele, el şi familia sa mîncau pur şi simplu mai puţin pentru a avea suficiente cereale şi legume la vînzare şi a face astfel faţă obligaţiilor fiscale ale familiei şi altor cheltuieli fixe. Alimentaţia ţăranului era de asemenea limitată prin obiceiuri, întrucît majoritatea familiilor ţărăneşti tindeau să consume doar ceea ce cultivau ele însele şi, în consecinţă, nu cumpărau mai nimic de pe piaţă. Îmbunătăţirea alimentaţiei populaţiei rurale putea să înceapă doar o dată cu sporirea şi diversificarea producţiei agricole şi cu un cîştig mai substanţial al ţăranului de pe urma muncii sale. Aceste îmbunătăţiri, la rîndul lor, aveau să depindă de măsura în care statul era pregătit să se angajeze în dezvoltarea agriculturii.

Starea de sănătate proastă a populaţiei rurale devenise un fenomen cronic, dată fiind alimentaţia inadecvată, condiţiile de locuit rudimentare şi necunoaşterea unor norme elementare de igienă. Măsurile guvernului au adus doar o palidă îmbunătăţire a acestor condiţii. Deşi bolile infecţioase, precum scarlatina şi pojarul, au fost puse sub control în anii '30, bolile sociale s-au extins în aceeaşi perioadă. Cele mai serioase erau sifilisul, tuberculoza şi pelagra. Numărul cazurilor înregistrate între 1930 şi 1937 aproape s-a dublat, ajungînd de la 341 000 la 609 000. Boală caracteristică sărăciei, pelagra a avut o incidenţă deosebit de gravă, fiind, după tuberculoză şi cancer, cauza principală a deceselor. Pelagra a avut o largă

[7] D. Şandru, *Populaţia rurală*, pp. 137–159.

răspîndire în regiunile unde cultivarea porumbului era deosebit de intensă şi unde mari cantităţi de mămăligă formau baza alimentaţiei. Există o relaţie izbitoare între extinderea suprafeţelor cultivate cu porumb şi creşterea cazurilor de pelagră. Întrucît totalul suprafeţelor cultivate cu porumb în perioada interbelică a crescut de la 3 295 000 ha la aproape 5 000 000 ha şi întrucît consumul a sporit de la 15 700 000 chintale la 35 800 000 chintale între 1927 şi 1937, cazurile de pelagră s-au dublat aproape, ajungînd la 68 500 (din motive necunoscute, numărul cazurilor raportate în 1937 a scăzut drastic, fiind de 8 894).

De-a lungul întregii perioade interbelice, împotriva schimbării la sate au acţionat forţe puternice. Cultura tradiţională şi-a păstrat dominaţia în sectoare importante ale vieţii rurale, precum hrana, igiena şi îngrijirea sănătăţii. Era terenul de acţiune al femeilor şi bătrînilor, care rar părăseau satul şi care citeau mai puţin decît alte grupuri. Dar nici în îmbunătăţirea metodelor agricole, nici în creşterea animalelor sau în comercializarea produselor agricole nu s-au înregistrat cine ştie ce progrese. Experienţa dobîndită de bărbaţi în armată sau de cei angajaţi în munci sezoniere, departe de casă, nu pare să fi avut prea mare efect asupra vieţii din satul lor de baştină.

Învăţămîntul rural, în care promotorii reformei agrare îşi puseseră mari speranţe de schimbare, a avut un impact mai mic decît cel aşteptat.[8] Deşi numărul ştiutorilor de carte crescuse constant de la începutul secolului, în 1930, 48,5 la sută din populaţia rurală avînd vîrsta de peste şapte ani era încă analfabetă. Cel mai larg grup îl constituiau în continuare femeile, care reprezentau 61 la sută din totalul analfabeţilor de la sate, o situaţie ce se datora, cel puţin în parte, ideii persistente că fetele nu aveau nevoie de şcoală. Majoritatea copleşitoare a copiilor din mediul rural, 94 la sută, beneficia ca educaţie organizată doar de şcoala primară. În 1930, doar 2 la sută din copii urmaseră şcoala secundară, 0,7 la sută avuseseră parte de o şcoală profesională, iar 0,2 la sută, adică circa 20 000, urmaseră o universitate.

Şcoala primară juca astfel un rol-cheie în deschiderea satului spre lumea exterioară, dar, din numeroase cauze, ea n-a reuşit să-şi îndeplinească rostul cum trebuie. Deşi învăţămîntul primar era obligatoriu şi gratuit pentru toţi copiii între şapte şi paisprezece ani, mulţi dintre aceştia (400 000 din 2 800 000) nici nu erau înscrişi, iar alţii, în număr mare, nu frecventau cursurile. În anul şcolar 1931–1932, de exemplu, doar 70 la sută din

[8] Anton Golopenţia, „Gradul de modernizare al regiunilor rurale ale României", în *Sociologie românească*, 4/4–6, 1939, pp. 209–217.

cei înscrişi frecventau într-adevăr şcoala. Într-un număr de zone rurale se resimţea lipsa învăţătorilor, iar şcolile, situate în sate sau oraşe, erau greu accesibile multor familii izolate. Dar principalele motive pentru slaba frecvenţă erau adesea pur şi simplu lipsa de haine potrivite pentru iarnă, precum şi, mai ales, faptul că în timpul lucrărilor de primăvară şi al secerişului de toamnă copiii erau nevoiţi să lucreze pământul familiei. Evident, ştiinţa de carte nu era un panaceu pentru durerile societăţii rurale. O cuprinzătoare anchetă asupra a 60 de sate, realizată de sociologi români, în anii '30, a stabilit că existau biblioteci publice în 29 de sate, cu un total de 50 000 de locuitori. Între 2 300 şi 4 200 de cititori frecventau în fiecare an aceste biblioteci, citind în medie două sau trei volume pe an. Majoritatea acestora erau cărţi de beletristică sau de literatură religioasă, puţini fiind preocupaţi de probleme tehnice, economice sau de sănătate. Numărul abonaţilor la ziare şi reviste — mijloace prin care populaţia rurală se putea informa despre ce se întîmpla în lumea largă — era mic, mai ales din cauza sărăciei larg răspîndite; ţăranii, aşa cum am văzut, aveau nevoi mai urgente decît să citească.

În ciuda conservării tradiţiei în lumea rurală, în multe zone prevala ceea ce s-ar putea numi un interregn cultural. Ca urmare a amplelor schimbări sociale ce aveau loc, valorile tradiţionale erau subminate. Bătrînii şi femeile, în special, mai ţineau la ele, dar majoritatea bărbaţilor şi a tinerilor le priveau cu sentimente contradictorii. Tinerii erau reticenţi şi chiar le era ruşine să urmeze vechile obiceiuri şi credinţe, dar ei nu asimilaseră încă elementele noii civilizaţii esenţial urbane. Doar în puţine locuri, la sfîrşitul anilor '30, se restabilise un echilibru între cultura rurală tradiţională şi valorile clasei mijlocii de la oraş.

DEZVOLTAREA URBANĂ

Orăşenii reprezentau în 1930 circa 20 la sută din totalul populaţiei. Concentrarea lor într-un mic număr de oraşe este izbitoare. Din 172 de localităţi clasificate drept oraşe, 20 dintre cele mai mari găzduiau mai mult de jumătate din populaţia urbană. Explicaţia se regăseşte în faptul că 53 la sută din întreprinderile comerciale, industriale şi de transport se găseau în aceleaşi oraşe. Marea majoritate a celorlalte oraşe erau simple aglomerări urbane, care serveau necesităţilor sociale şi culturale şi care erau centre administrative locale şi pieţe de desfacere pentru schimburi de bunuri agricole şi meşteşugăreşti. Toate aceste elemente sugerează că urbanizarea

nu făcuse încă decît progrese modeste. Însă, în anii '30, ritmul acesteia s-a intensificat. Între 1930 și 1941, populația orașelor a sporit cu peste 14 la sută. Creșterea s-a datorat aproape în exclusivitate imigrării din zonele rurale, care, așa cum am văzut, fusese principala sursă a populației urbane înainte de Primul Război Mondial.[9] Atît de mare fusese acest influx în cei 60 sau 70 de ani anteriori, încît populația orașelor se schimbase aproape în întregime. Doar un procent de 2 sau 3 la sută aparținea unei a treia sau a patra generații urbane. Bucureștii reprezintă un exemplu izbitor: în 1930, numai 15 la sută din locuitorii lor se născuseră în acest oraș; restul îl alcătuiau oameni născuți la țară sau în alte orașe. O mare parte a celor nouveniți pare să fi fost atrasă de posibilitățile de angajare și de salariile mai bune oferite în industrie, dar datele precise lipsesc. Mulți țărani erau, de asemenea, atrași spre orașe de comerț, transporturi și chiar de meșteșuguri. Legătura între creșterea industrială și migrarea spre orașe a fost evidentă în special de-a lungul crizei economice de la începutul anilor '30, cînd ambele procese au încetinit simultan. Într-o anumită măsură, autoritățile locale au împiedicat de-a lungul tuturor acestor ani scurgerea de populație de la țară, la ordinul Ministerului Muncii, Sănătății și Asigurărilor Sociale, care căuta cu disperare căi de atenuare a șomajului urban și a problemelor ce derivau din acesta. Cînd industria și-a revenit și au fost ridicate piedicile din calea migrației, în 1937, influxul spre orașe s-a reluat, chiar cu o mai mare intensitate decît înainte.

Bucureștii aveau un loc aparte în procesul de urbanizare. Fiind un centru administrativ, economic și cultural complex, orașul a crescut într-un ritm mai intens și a exercitat în treburile publice o influență categoric mai mare decît oricare alt oraș. Populația s-a mărit de la 382 000 de locuitori în 1918 la 631 000 în 1930 și la aproximativ 870 000 în 1939, cea mai susținută creștere în istoria orașului. În schimb, cel de-al doilea oraș ca mărime al țării (în 1930), Chișinăul, avea doar 117 000 de locuitori. Bucureștii își datorează creșterea spectaculoasă rolului de Capitală a României Mari, care cerea instituții administrative noi și mai mari și o birocrație lărgită. Dar principala rațiune a fost de ordin economic. Nicăieri în țară industria nu s-a dezvoltat atît de rapid.[10] Numeroase noi întreprinderi au luat ființă, iar cele vechi s-au lărgit. Nici un alt loc nu oferea antreprenorului atîtea avantaje: mînă de lucru numeroasă și ieftină, o piață de consum mare,

[9] D. Șandru, „The Growth of Romania's Urban Population between the Two World Wars through Peasant Immigration", în *Nouvelles études d'histoire*, 6/1, 1980, pp. 167–177.

[10] Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, București, 1966. pp. 181–185.

apropierea de principalele instituţii de credit şi mai important decît toate, de birourile guvernamentale, care acordau substanţiale favoruri economice. În perioada interbelică, Bucureştii au devenit un adevărat centru industrial, producînd aproape orice tip de bunuri manufacturate. Aici erau plasate cîteva din marile conglomerate industriale, precum Uzinele Malaxa, care produceau, printre altele, motoare Diesel, locomotive şi oţel. În 1938 producţia industrială a oraşului reprezenta 17 la sută din totalul producţiei industriale a ţării (22 la sută dacă se iau în considerare şi împrejurimile pe o rază de aproximativ 30 km). Viaţa financiară, economică şi socială a întregii ţări era influenţată în mod decisiv de industria acestui oraş.

Dezvoltarea economică a Bucureştilor a influenţat aşezările din apropiere şi a dus la dezvoltarea unui număr mare de suburbii industriale. Evoluţia comunei suburbane Colentina-Fundeni, în 1899 un sat cu aproximativ 1 000 de locuitori, este tipică.[11] Ceea ce surprinde imediat este creşterea puternică a populaţiei, de la 1 970 de persoane în 1912, la 5 950 în 1930 şi la 14 128 în 1939. Mişcarea de populaţie spre Colentina-Fundeni se realiza în principal dinspre Bucureşti mai curînd decît din satele înconjurătoare şi a fost determinată în special de extraordinara creştere a chiriilor şi de lipsa unor locuinţe ieftine în Capitală în perioada interbelică. În 1939 majoritatea locuitorilor erau meşteşugari şi muncitori calificaţi; puţini dintre ei aparţineau clasei mijlocii a specialiştilor. A apărut o mare varietate de mici întreprinderi industriale (abatoare, tăbăcării, ateliere mecanice) şi magazine cu vînzare cu amănuntul pentru a satisface necesităţile unei populaţii locale în creştere şi chiar ale locuitorilor oraşului Bucureşti, care se duceau să cumpere acolo. O linie de tramvai a asigurat o legătură regulată între oraş şi comuna suburbană. În ciuda creşterii populaţiei şi a intensificării activităţii economice, Colentina-Fundeni a păstrat multe caracteristici ale satului, în special sub raportul locuinţelor, care tindeau să fie mici, cel mult cu un etaj, cu structuri de rezistenţă modeste. Dar în anii '30 au început să fie introduse comodităţile vieţii urbane, în special electricitatea şi apa potabilă adusă prin conducte din Bucureşti, iar construcţia de case (amplasamentul, mărimea şi materialele folosite) a devenit obiect al aceloraşi reglementări care se aplicau şi în Bucureşti.

[11] Petre Onică, „Evoluţia comunei suburbane Colentina-Fundeni", în *Analele Institutului Statistic al României,* 1, 1942, pp. 165–210. Luana-Irina Stoica, „La Banlieue bucarestoise de l'entre deux-guerres. Mahalaua — topos et realitè sociale", *New Europe College Yearbook 1997–1998*, Bucureşti, 2000, pp. 369–435.

AGRICULTURA

Reformele agrare, promise în 1917, au fost introduse între 1918 şi 1921.[12] Ele au diferit de la provincie la provincie, reflectînd specificul condiţiilor economice şi sociale în care evoluase fiecare din aceste provincii. De exemplu, legislaţia din Transilvania şi Basarabia a fost mai radicală decît aceea din Vechiul Regat şi Bucovina, probabil din cauză că în primele două starea de spirit revoluţionară în 1917 şi 1918 fusese mai intensă, iar stăpînirea pămîntului şi diferenţele naţionale nu puteau fi separate. Toate aceste legi aveau drept scop primordial împărţirea pămîntului către ţărani şi erau motivate mai mult sub raport social decît sub raport strict economic.

În Vechiul Regat, guvernul Brătianu a acţionat cu repeziciune pentru a realiza reforma agrară. La 15 decembrie 1918 un decret-lege a proclamat deplina expropriere a tuturor pămînturilor deţinute de Coroană, de instituţiile publice şi private, de proprietarii absenţi şi de către străini, ca şi a domeniilor particulare depăşind 500 ha. Dar proprietarii ce deţineau mai multe moşii erau protejaţi prin prevederea potrivit căreia exproprierea avea în vedere fiecare proprietate şi nu totalitatea proprietăţilor deţinute de către un individ. Foştii proprietari urmau să fie compensaţi cu bonuri de tezaur cu 5 la sută dobîndă, răscumpărabile în cincizeci de ani. Ţăranii care au primit pămînt trebuiau să achite două treimi din compensaţie, iar statul o treime.

Schimbările politice au împiedicat aplicarea legii. Demisia lui Brătianu, la 27 septembrie 1919, în semn de protest faţă de tratamentul aplicat României la Conferinţa de Pace de la Paris, a dus la o înfrîngere a liberalilor în alegeri şi la înlocuirea acestora de către aşa-numitul Bloc Parlamentar, care a patronat o lege agrară mai radicală, elaborată de către noul ministru al Agriculturii, Ion Mihalache, unul dintre conducătorii recent formatului Partid Ţărănesc. Spre deosebire de propunerile din 1917 şi 1918, care în esenţă erau acte politice, concepute de moşieri pentru a preîntîmpina o temută răscoală ţărănească de proporţii, proiectul de lege al lui Mihalache a exprimat un punct de vedere ţărănesc şi a fost clar influenţat de reforma agrară mai radicală aplicată în Basarabia. Acesta prevedea exproprierea tuturor terenurilor arabile particulare de peste 100 ha, urma să aibă în vedere totalul proprietăţilor moşierului, exceptînd fermele de

[12] Pentru legislaţia reformei agrare în Vechiul Regat, Transilvania şi Bucovina, vezi D. Şandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, Bucureşti, 1975, pp. 42–79; pentru Basarabia, vezi Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cernăuţi, 1923, pp. 315–319, şi Mitiţă Constantinescu, *L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie*, Bucureşti, 1925, pp. 418–422.

250–500 ha, şi limita folosinţa pămînturilor rămase proprietarilor prin interzicerea dării lor în arendă altcuiva decît cooperativelor ţărăneşti. Mihalache nu a reuşit să treacă un asemenea proiect de lege prin parlament. Puternica presiune a moşierilor, susţinută de interesele politice şi economice liberale, l-a convins pe Regele Ferdinand să demită guvernul Blocului Parlamentar, cu toate că acesta dispunea de o substanţială majoritate în Camera Deputaţilor.

Un guvern mai conservator, condus de către generalul Averescu, care şi-a preluat funcţia în martie 1920, şi-a asumat responsabilitatea reformei agrare. Ministrul Agriculturii în guvernul Averescu, Constantin Garoflid, se opusese anterior unor măsuri reformatoare, în special prevederilor prin care ar fi fost înlocuite marile moşii cu mici gospodării, întrucît, considera el, o asemenea acţiune ar dezorganiza complet producţia agricolă. O nouă lege a reformei agrare elaborată de el însuşi a fost promulgată la 17 iulie 1921. Aceasta nu se deosebea în punctele esenţiale de legea anterioară, în ciuda obiecţiilor lui Garoflid faţă de aceasta. Într-adevăr, cei care au beneficiat au fost acum ţăranii, întrucît împărţirea pămîntului ţinea cont în mai mare măsură decît legea anterioară de configuraţia terenului (deal sau cîmpie) şi de nevoile individuale. Garoflid a pornit de la presupunerea că un teren de 5 ha era suprafaţa potrivită pentru o gospodărie ţărănească viabilă şi, în consecinţă, a propus ca pămîntul expropriat să fie distribuit în loturi de cîte 5 ha sau în „suplimente" mai mici, pentru a aduce gospodăriile existente la limita de 5 ha. El a încercat, de asemenea, să rezolve două probleme fundamentale ale agriculturii româneşti: fîşiile ţărăneşti risipite şi continua fragmentare a micilor gospodării. În ceea ce priveşte cea dintîi, el a promis că va introduce o legislaţie specială pentru raţionalizarea împărţirii terenurilor cultivate, dar n-a luat nici o măsură, în special din cauza faptului că cei care deţineau puterea n-au manifestat nici un fel de interes pentru această idee şi pentru că majoritatea ţăranilor se opuneau cu îndîrjire modificării practicilor din vechime. Legea agrară însăşi a încercat să curme fragmentarea loturilor ţărăneşti prin interzicerea împărţirii gospodăriilor, obţinute în virtutea prevederilor sale, în loturi de mai puţin de 2 ha la cîmpie şi de 1 ha în zona de dealuri. Interdicţia nu a avut decît un efect minor.

În ultimă analiză, reforma agrară a fost adoptată întrucît toate clasele, chiar şi moşierii, ajunseseră să recunoască în cele din urmă inutilitatea şi pericolul încercării de a menţine vechiul sistem agrar. Mulţi conservatori, acceptînd inevitabilul, sperau să folosească ocazia pentru a impune agriculturii o nouă organizare, care să-i sporească eficienţa şi productivitatea. În ce-i priveşte, liberalii se pronunţau pentru reforma agrară în principiu,

dar mulți doreau să fie siguri că agricultura va continua să slujească necesitățile industriei. Agrarienii, pe de altă parte, au văzut în reformă un pas gigantic spre „țărănizarea" agriculturii și crearea unui stat țărănesc, o părere care în timp s-a dovedit prea optimistă. Neîndoielnic, toate aceste grupuri au fost impulsionate să acționeze în anii imediat postbelici de spectrul unor mișcări sociale ale maselor de jos și de necesitatea de a menține solidaritatea națională pentru a apăra noile teritorii dobîndite de la vecinii nemulțumiți.

Legile reformei agrare în noile provincii, care avuseseră drept principal scop împărțirea de pămînt țăranilor care nu aveau sau aveau prea puțin pămînt, au urmat niște principii similare celor aplicate în Vechiul Regat: au propus realizarea reformei prin exproprierea pămîntului domeniilor publice, al instituțiilor și particularilor, pe temeiul necesității publice; au oferit compensații proprietarilor de pămînt, respectînd astfel dreptul la proprietate privată; au fost în primă instanță piese ale legislației sociale vizînd satisfacerea cererilor țăranilor pentru pămînt, mai curînd decît măsuri economice menite să reorganizeze agricultura.

Legile reformei agrare pentru noile provincii nu au fost elaborate neapărat în vederea subminării statutului minorităților, dar din cauza naturii condițiilor sociale și economice din Transilvania, de pildă, schimbările în structura proprietății pămîntului nu puteau să-i afecteze decît în sens negativ pe maghiari și într-o mai mică măsură pe sași.

În Transilvania, românii erau aproape toți țărani, mici gospodari sau oameni lipsiți de pămînt, în timp ce marile proprietăți se aflau în special în mîinile maghiarilor. Cu toate că statisticile privitoare la proprietatea funciară a grupurilor etnice sînt incomplete, se pare că moșierii maghiari dețineau circa 90 la sută din totalul proprietăților ce depășeau 100 de iugăre cadastrale (1 iugăr = 0,58 ha), în timp ce românii dacă aveau 20 la sută din totalul pămîntului arabil și al pășunilor, în primul rînd sub forma unor mici proprietăți. Consiliul Dirigent a aprobat o lege a reformei agrare la 12 septembrie 1919, ce prevedea exproprierea în întregime a moșiilor străinilor, a unor instituții publice și particulare anume și a tuturor proprietăților depășind 500 de iugăre cadastrale. Atunci cînd era vorba de expropriere, legea considera toate proprietățile unui singur proprietar drept o unitate. Proprietățile între 200 și 500 de iugăre făceau obiectul unei exproprieri parțiale, iar proprietățile sub 200 de iugăre puteau fi expropriate dacă terenul respectiv era necesar pentru aplicarea reformei în județul respectiv. Țăranii care serviseră în război se aflau în fruntea lungii liste a celor îndrituiți să fie împroprietăriți, în timp ce țăranii cu mai mult de 5 ha puteau primi pămînt doar după ce erau satisfăcute necesitățile tutu-

ror acelora care deţineau o suprafaţă mai mică de 5 ha. Spre deosebire de reformele din celelalte provincii şi din Vechiul Regat, dinainte de 1924, reforma din Transilvania a prevăzut exproprierea de păduri cu scopul de a crea păşuni comunale. Din 5 258 000 iugăre de pămînt de tot felul în Transilvania (Banat, Crişana şi Maramureş), 2 746 000 iugăre au fost expropriate pînă în 1924. Aproximativ 177 000 de ţărani români (sau aproximativ 73 la sută din toţi beneficiarii) au primit pămînt, în timp ce 26 la sută din aceşti beneficiari au fost maghiari, saşi şi şvabi. Marea clasă moşierească maghiară şi numeroase instituţii maghiare, mai ales bisericile, au suferit o reducere drastică a domeniilor lor şi, în consecinţă, a puterii lor economice şi a activităţii lor sociale şi culturale.

Basarabia a cunoscut şi ea o reformă agrară radicală. A fost realizată de ţăranii înşişi în timpul primului an de după revoluţia din martie 1917. La 27 martie 1918, cînd Sfatul Ţării a votat Unirea cu România, aproape două treimi din suprafeţele marilor moşii ajunseseră în mîinile ţăranilor. Cu toate că Sfatul Ţării a hotărît ca reforma agrară din Basarabia să fie respectată, legislaţia adoptată ulterior de Parlamentul Român, în 1920, şi actele administrative emise de către guvernul român i-au favorizat pe moşieri în dauna ţăranilor. Printre modificările de reţinut au fost creşterea suprafeţei maxime a proprietăţii scutite de expropriere, de la 50 la 100 ha, şi stabilirea răscumpărării la 800 lei/ha, o sumă ce a trezit vehemente proteste din partea ţăranilor, care susţineau că obţinuseră pămîntul prin revoluţie şi că, în consecinţă, nu datorau nimic. Cu toate acestea, micile gospodării reprezentau acum circa 90 la sută din întregul pămînt arabil al provinciei.

Reforma agrară din Bucovina nu s-a deosebit în general de aceea din Vechiul Regat. Au fost expropriate aproximativ 75 000 ha. Micile gospodării au sporit cu 28 la sută pe seama marilor moşii, pe care reforma agrară le-a redus pînă la limita a 250 ha de pămînt arabil. Dar, ca şi în celelalte locuri, reforma nu a putut rezolva problemele fundamentale ale agriculturii. Cea mai izbitoare a fost persistenţa puţinătăţii terenului arabil în raport cu densitatea populaţiei şi deţinerea de către marii moşieri, care au supravieţuit reformei, a unor largi suprafeţe de pădure, ceea ce a redus astfel posibilitatea ţăranilor de a dispune atît de această resursă economică vitală, cît şi de păşunile ce s-ar fi putut crea prin defrişări.

Oricare ar fi fost deficienţele lor, legile reformei agrare au realizat un masiv transfer de pămînt de la marii moşieri la micii proprietari. Aproape 6 milioane de hectare de pămînt au fost expropriate pentru a fi împărţite ţăranilor, iar circa 1 400 000 de ţărani au primit pămînt. Cel mai izbitor rezultat a fost astfel o descreştere a numărului şi suprafeţei marilor proprietăţi în favoarea gospodăriilor mici şi mijlocii. Tendinţa a continuat să

se manifeste între 1930 și 1941, întrucît suprafața terenului arabil din gospodăriile cu peste 100 ha s-a redus de la 25 la sută din totalul pămîntului arabil la 13 la sută, în timp ce suprafața de pămînt deținută de micii proprietari țărani, cu terenuri între 1 și 5 ha, a crescut de la 48 la 62 la sută. Dar schimbarea nu a dus la prosperitatea agriculturii, întrucît numeroase proprietăți erau prea mici pentru a fi economic viabile și au continuat să fie reîmpărțite prin moștenire. La celălalt capăt al scării continuau să existe marile proprietăți. Deși moșiile de mii de hectare erau rare în perioada interbelică, mulți moșieri au reușit să-și păstreze proprietăți considerabile. Nu numai că au profitat de acea prevedere a reformei care rezerva proprietarului un maxim de 500 ha, dar au putut să-și mențină o cotă substanțial mai mare din pășunile și pădurile lor în raport cu cea fixată pentru terenurile agricole. Întrucît acestea jucaseră un rol vital în economia țărănească, neincluderea lor în totalitate în procesul de expropriere a avut un efect negativ asupra a numeroase gospodării țărănești. Cu toate că articolele din legile reformei agrare din 1921 prevedeau constituirea unor islazuri comunale, ca mijloc de satisfacere a necesităților presante ale majorității țăranilor, rezultatele s-au dovedit dezamăgitoare. În anul 1927, totalitatea pămîntului distribuit pentru a fi folosit ca pășuni comunale reprezenta doar 23 la sută din suprafața totală a fînețelor și pășunilor naturale ale țării. În ceea ce privește pădurile, exproprierea lor și constituirea de păduri comunale au fost inițial permise doar de legea pentru reforma agrară din Transilvania, dar în 1924 această prevedere a fost extinsă la întreaga țară. Totuși, nici un guvern nu și-a asumat responsabilitatea aplicării ei și, ca urmare, doar aproximativ 12 la sută din totalul suprafețelor împădurite au fost distribuite țăranilor.

Aplicarea reformei agrare a lăsat mulți țărani nemulțumiți. Un mare număr dintre aceștia, între 30 și 35 la sută dintre cei 2 300 000 de țărani îndreptățiți să fie împroprietăriți în 1921, nu au primit nimic, în principal datorită faptului că nu era suficient pămînt pentru a satisface pe toată lumea. Acești țărani ori au îngroșat rîndurile proletariatului rural, ori au fost forțați să închirieze pămînt de la moșieri în schimbul unei plăți în bani sau al unei dijme în produse. Dar chiar acei țărani care au beneficiat de reformă au fost nevoiți să suporte întîrzieri prelungite și adeseori costisitoare pînă și-au obținut terenurile alocate. Lucrările tehnice ale reformei — măsurarea pămîntului care făcea obiectul exproprierii și marcarea parcelelor care urmau să fie date individual țăranilor — se desfășurau cu o îngrozitoare încetineală. În 1927, doar aproximativ jumătate din moșiile care făceau obiectul exproprierii fuseseră măsurate și doar o parte relativ mică din acestea, în jur de 1 100 000 ha, fusese parcelată pentru a fi distribuită.

Adesea, pentru a atenua frustrarea ţăranilor, s-a procedat la acordarea provizorie de pămînt, dar asemenea practici au avut consecinţe economice nefericite. Producţia a suferit, întrucît ţăranii nu se simţeau stimulaţi să realizeze lucrări de ameliorare a suprafeţelor pe care le lucrau atîta timp cît existau dubii privind atribuirea lor definitivă. Pentru aceleaşi raţiuni — posesia nesigură — ţăranii obţineau cu greu împrumuturi. Aceştia erau, de asemenea, obiectul aşa-numitei arende forţate, o sumă pe care trebuiau să o plătească guvernului pînă obţineau titlul deplin de proprietate şi care, pînă în 1931, nu a contat ca plată pentru răscumpărare.

Pămîntul a continuat să treacă dintr-o mînă în alta în anii '30, în parte ca urmare a faptului că alocarea către ţărani a pămîntului expropriat nu se încheiase. Dar operaţiunile pieţei, activitatea asociaţiilor ţărăneşti şi criza economică mondială au avut o şi mai mare influenţă asupra structurii proprietăţii funciare în deceniul de dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial. Asociaţiile rurale de cumpărare a terenurilor, dominate de obicei de ţărani prosperi, au cumpărat suprafeţe considerabile de pămînt de la marii moşieri care mai rămăseseră. La celălalt capăt al scării sociale, ţăranii săraci şi alţi mici gospodari, care nu erau în stare s-o scoată la capăt, mai ales din cauza crizei economice, îşi vindeau proprietatea vecinilor lor mai avuţi. Mare parte din acest pămînt ajunsese iniţial în mîinile ţăranilor prin reformele agrare. O anchetă efectuată în 1938 în cîteva sate a constatat că, la cîmpie, ţăranii care primiseră astfel de terenuri în anii '20 au pierdut, în general, între 30 şi 40 la sută din pămînturile lor. Reforma agrară şi legislaţia suplimentară nu au întrerupt astfel procesul de stratificare socială de la ţară. În perioada 1930–1941 numărul gospodăriilor între 10 şi 100 ha a scăzut de la 7,6 la 6,4 la sută din totalul gospodăriilor, însă suprafaţa de pămînt pe care se întindeau acestea a crescut de la 14 la 24 la sută din întreg pămîntul arabil.

Sînt greu de cîntărit efectele legilor de reformă agrară asupra organizării agriculturii, dar ele nu par să fi schimbat în mod semnificativ structurile existente. Marii moşieri care mai rămăseseră foloseau în mai mare măsură maşinile agricole şi forţa de muncă angajată, pentru a compensa pierderea mîinii de lucru ţărăneşti şi, cel puţin în primii cîţiva ani de după legiferarea reformei, mulţi ţărani ezitau să încheie contracte cu moşierii, iar cei care o făceau preferau să plătească o sumă în numerar decît să dea dijmă pentru pămîntul muncit de către ei. Cu timpul însă, s-a observat o reîntoarcere parţială la situaţia anterioară reformei — numită de unii critici „neoiobăgistă" — întrucît din ce în ce mai mulţi ţărani au fost nevoiţi să închirieze pămînt de la moşieri pentru a completa ceea ce primiseră ca urmare a exproprierii moşiilor şi, în felul acesta, au revenit la o stare de dependenţă

economică. Vina pentru perpetuarea neajunsurilor din agricultură nu poate fi pusă doar pe seama reformei agrare. La determinarea dezvoltării economice și sociale a României Mari concurau forțe care aveau prea puțin de a face cu legislația din anii 1918–1921, în special un spor rapid de populație, o neîntreruptă fărîmițare a gospodăriilor țărănești prin moștenire și prin vînzări parțiale, capriciile pieței internaționale, dezvoltarea lentă a industriei și prioritățile economice ale guvernului român. Legile reformei nu au afectat nici ele în mod drastic axarea agriculturii românești pe producția de cereale, deși era evidentă tendința diferitelor categorii de țărani de a diversifica culturile. Cu toate acestea, în 1939 cerealele acopereau 83,5 la sută din totalul pămîntului arabil, în comparație cu 84,7 la sută în 1927.

Reforma agrară nu a îmbunătățit nivelul de trai al majorității țăranilor. În primul rînd, aceasta nu a satisfăcut nevoia lor de pămînt. Mulți au rămas fără pămînt, de fapt, dar chiar acei care au fost împroprietăriți adesea nu au primit suficient pămînt pentru a-și aduce gospodăria la nivelul promis de 5 ha. În plus, legile reformei prevedeau doar împărțirea de pămînt. Ele nu asigurau țăranilor animale, unelte și credite, toate acestea fiind esențiale ca țăranul să-și lucreze terenul cu oarecare perspectivă de succes. Așa-numita clasă mijlocie sătească, formată din țărani ce dețineau între 10 și 50 ha, s-a consolidat, dat fiind că membrii ei și-au mărit suprafața de teren arabil deținută și au devenit mai activi și mai influenți din punct de vedere politic. Dar, în general, țăranul cu o gospodărie sub 3 ha nu reușea să se descurce în cazul în care lucratul pămîntului era singura sa sursă de venituri.[13]

Incapacitatea diverselor categorii de țărani de a-și îmbunătăți nivelul de trai s-a datorat în parte politicilor fiscale și economice guvernamentale, care l-au împovărat greu pe țăranul obișnuit. Acesta trebuia să plătească numeroase taxe și impozite la nivel local și național, care-i diminuau venitul net. Potrivit unei cercetări desfășurate în anul 1938 asupra unui număr de șaizeci de sate, impozitele pe proprietățile sub 3 ha s-au ridicat la 2 la sută din cheltuielile anuale pentru administrarea și întreținerea unei gospodării în Bucovina, la 9 la sută în Muntenia, la 10 la sută în Moldova și la 17 la sută în Basarabia. Cu cît era mai mare proprietatea, cu atît devenea mai grea povara impozitelor. Restricțiile la exportul de produse agricole și taxele înalte la export (acestea au fost desființate în 1931) au afectat în mod negativ gospodăria țărănească. Acestea au făcut ca prețurile pentru asemenea produse să rămînă joase pe piața internă și au contribuit la creșterea diferenței dintre prețurile produselor agricole și cele

[13] Vasile Bozga, *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale*, București, 1975, pp. 72–74.

ale bunurilor manufacturate necesare ţăranului. Potrivit unor estimări diverse, preţurile reale ale bunurilor industriale au crescut de trei ori faţă de preţul produselor agricole în intervalul 1913–1940. Pentru ca să fie în măsură să cumpere 26 de articole industriale esenţiale, în 1913, ţăranul trebuia să producă 264 kg de grîu sau 407 kg de porumb, dar, în 1939, aceste cifre erau de 689 kg şi, respectiv, 918 kg. Consecinţele au fost atît în detrimentul ţăranului, cît şi al industriei. Cel dintîi se lipsea de aceste articole şi înregistra un declin în nivelul său de trai, în timp ce numeroase întreprinderi pierdeau o parte a pieţei lor.

Reformele agrare au fost în avantajul anumitor segmente ale ţărănimii şi astfel au avut consecinţe favorabile pentru viaţa economică şi socială a satului şi a ţării în general. Se poate stabili o legătură între aceste reforme şi sporirea consumului pe cap de locuitor la anumite alimente, o îmbunătăţire în construcţia caselor ţărăneşti, ca şi a altor clădiri, creşterea ştiinţei de carte. Este de-a dreptul izbitoare transformarea treptată a satului patriarhal de dinainte de reformă, care se străduise să-şi asigure autoaprovizionarea, într-un consumator regulat al bunurilor manufacturate. Industria şi-a găsit astfel o piaţă în creştere la ţară pentru bunurile sale, pe care oraşele, din cauza populaţiei lor relativ mici, nu i-o puteau oferi. Producătorii de bunuri de larg consum au beneficiat în mod deosebit de această stare de lucruri şi s-au dezvoltat anumite industrii, ca aceea de unelte agricole. În 1937, potrivit unor estimări, agricultura consuma 20–25 la sută din producţia industrială a ţării.

Reformele agrare au avut un efect favorabil asupra activităţii economice în general, chiar dacă ele nu au schimbat structura economică a ţării. De exemplu, ţăranul care dobîndise suficient pămînt şi era astfel în măsură să-şi sporească nivelul de trai tindea să devină un cumpărător constant al bunurilor manufacturate, o practică ce a încurajat unele industrii să-şi dezvolte producţia, să angajeze un plus de muncitori de la ţară. Cîteva industrii, aşa cum am văzut, produceau chiar în mod special pentru sectorul agricol. Totuşi, rămîne un fapt că ţărănimea în general cumpăra încă relativ puţine bunuri manufacturate. După criza economică din 1929–1933, de pildă, consumul ţărănesc de bunuri desfăcute pe piaţă a fost în declin, cel puţin temporar, întrucît multe gospodării erau nevoite să recurgă din nou la propria lor producţie.

După reforme, agricultura românească a cunoscut trei etape. Cea dintîi, de pînă la 1928, a fost o perioadă de refacere lentă, după pustiirea provocată de război şi de ocupaţie. Situaţia a fost absolut disperată între 1919 şi 1921, exact momentul cînd se pregătea o vastă reformă agrară. Suprafaţa de pămînt cultivată (ţinînd seama de schimbările de frontieră postbelice)

a scăzut cu circa 40 la sută, de la 13 700 000 ha, media între 1911 şi 1915, la 8 300 000 ha în 1919–1920, fiind urmată de o scădere drastică a producţiei. La cele cinci cereale principale (grîu, porumb, secară, orz şi ovăz), producţia din anul 1922 a fost de doar circa două treimi din media anilor 1911–1915. O severă descreştere a avut loc şi în privinţa numărului animalelor. În 1919, erau 1 860 000 capete de cornute mari, faţă de 2 940 000 în 1916. Cu toate că în 1921 numărul lor a fost în creştere, lipsa de animale de povară a rămas critică şi a încetinit refacerea agriculturii. Economia în întregul ei a avut de suferit, dat fiind că agricultura nu a putut contribui precumpănitor, aşa cum o făcuse înainte, la exporturile ţării. Spre deosebire de situaţia de dinainte de război, în 1919 a fost necesar importul unei cantităţi de 220 000 tone de cereale. Chiar în 1921, la trei ani după încheierea războiului, exporturile ţării ajunseseră doar la trei cincimi din nivelul antebelic.

Refacerea agriculturii a rămas inegală pe întreg parcursul anilor '20. Suprafaţa de pămînt cultivată a crescut de la 10 400 000 ha la 12 750 000 ha, dar producţia de cereale la hectar a rămas sub cantităţile antebelice: 8 chintale la hectar în 1928, în comparaţie cu aproape 14 chintale în 1914. Totalul animalelor de povară a scăzut chiar cu peste un milion de capete în această perioadă. Numărul mare de boi folosiţi este un indiciu al caracterului extensiv al agriculturii, în timp ce sporirea numărului de cai, în cazul gospodăriilor mici, în care veniturile agricole erau scăzute, arată tendinţa proprietarilor acestora de a se angaja în activităţi neagricole, în special în cărăuşie, pentru a-şi suplimenta veniturile. Cantitatea de maşini şi unelte agricole a crescut, dar repartiţia lor era inegală. Masa de ţărani săraci era nevoită, ca de obicei, să se descurce cu unelte învechite sau chiar fără acestea. Dar şi pe proprietăţile mai mari, numărul maşinilor moderne, precum tractoarele, era mult sub necesar. În 1927, în gospodăriile de peste 50 ha revenea doar un singur tractor la fiecare 863 ha de pămînt arabil. Mulţi ţărani pur şi simplu au abandonat agricultura, dat fiind că neîncetata fragmentare a gospodăriilor, lipsa de credite şi ratele înalte ale dobînzilor distruseseră viabilitatea economică a gospodăriilor.

Refacerea agriculturii la sfîrşitul anilor '20 a fost întreruptă brusc de criza economică mondială, ce a început să afecteze România în 1929, provocînd o cădere constantă a preţurilor la cereale, pînă la punctul lor cel mai scăzut în 1934. După aceea, preţurile agricole au crescut, întrecînd chiar nivelul anului 1930, dar ele nu au mai reprezentat acelaşi nivel al puterii de cumpărare. Totuşi, în timpul crizei agrare, suprafaţa totală de teren cultivat a întrecut media anuală a perioadei 1925–1929.[14] Principala excepţie o con-

[14] *Ibidem*, pp. 99–109.

stituia grîul. Suprafaţa cultivată cu grîu a cunoscut un declin important, pentru că acesta era cereala principală la export şi, ca atare, deosebit de sensibilă la condiţiile pieţei internaţionale. În schimb, s-a extins cultivarea porumbului, pentru că acesta era cultivat de micii gospodari, care încercau cu disperare să compenseze căderea preţurilor de pe piaţa indigenă prin creşterea producţiei principalului articol din alimentaţia lor. Acestor ţărani li s-a datorat uşoara creştere a suprafeţei cultivate cu in şi cînepă, întrucît se reîntorseseră la meşteşugurile casnice, pentru a-şi asigura îmbrăcămintea şi alte articole pe care nu-şi puteau permite să le cumpere.

Lovind în industria românească şi, prin aceasta, reducînd folosirea materiilor prime, depresiunea a accentuat criza din agricultură. Efectele acesteia arată că satul şi oraşul deveniseră din ce în ce mai dependente unul de altul. Micşorarea cererii de materii prime din partea filaturilor, a fabricilor de alcool, de zahăr, de ulei vegetal, textile şi pielărie a provocat o reducere drastică a venitului ţăranilor. Căderea producţiei industriale şi închiderea fabricilor s-a dovedit în timp dezastruoasă pentru miile de gospodării ţărăneşti ce depinseseră de lucrul în fabrică pentru a-şi suplimenta modestele venituri agricole. Şomajul de la oraşe i-a afectat pe cei de la ţară prin reducerea cererii de alimente.

Adevărata natură a structurii agrare a României — agricultura ţărănească, ceea ce înseamnă agricultură făcută de familiile ţărăneşti pe proprietăţile lor — a fost cauza fundamentală a crizei agrare. Această agricultură era neeconomică sub raportul organizării, primitivă ca metode şi împovărată de suprapopulare şi datorii. Mai devreme sau mai tîrziu, toţi reformatorii au descoperit că aceste deficienţe erau atît de strîns interconectate, încît nu puteau să separe cauzele de efecte.

Agricultura ţărănească era extensivă şi se baza pe cultivarea cerealelor, în special a porumbului şi a grîului. Producţia de grîne pentru piaţă, obţinută în gospodăriile ţărăneşti, caracteristică pentru agricultura românească începînd cu prima jumătate a secolului al XIX-lea, fusese consolidată de reformele agrare de după război. Dar multor observatori li s-a părut că această concentrare asupra cerealelor era nepotrivită pentru mica gospodărie ţărănească. În primul rînd, dat fiind că a descurajat creşterea animalelor, principala sursă de îngrăşăminte în agricultura ţărănească, cultura cerealelor a îngrădit şi dezvoltarea grădinăritului şi cultivarea plantelor industriale, mari consumatoare de substanţe nutritive din sol. Aceasta a împiedicat, de asemenea, diversificarea culturilor, care ar fi dus la o folosire mai intensivă a mîinii de lucru şi ar fi uşurat astfel povara suprapopulaţiei la ţară.

O problemă aparent insolubilă în agricultură era subfolosirea forței de muncă disponibile.[15] De pildă, populația activă în agricultură între 1927 și 1932, care număra 9,9 milioane de persoane, era capabilă de 1 865 100 000 de zile muncă, dar de fapt nu executa decît 814 400 000, sau 44 la sută din potențialul său. Dacă se au în vedere zilele folosite pentru îndeplinirea altor obligații în gospodăria țărănească, de exemplu cărăușia și mersul pe jos la și de la cîmp, energia totală cheltuită nu depășea probabil 55 la sută din disponibil. Relația dintre populația agricolă și suprafața de teren arabil oferă un alt exemplu concludent al neîncetatei presiuni demografice: în 1930, densitatea populației era de 112 locuitori per km^2, foarte înaltă după standardele europene, dar tipică pentru zonele mai puțin dezvoltate ale Europei Răsăritene. Situația s-a înrăutățit în anii '30, ajungîndu-se la 116 locuitori per km^2. Fragmentarea continuă a proprietăților țărănești a exacerbat problemele suprapopulației, reducînd capacitatea acestor loturi, din ce în ce mai mici, de a asigura cele necesare gospodăriilor respective.

Productivitatea agriculturii țărănești a rămas scăzută. Producția de grîu între 1928 și 1932 a fost de 9,5 chintale la hectar, cea mai joasă din toate țările din Europa de Sud-Est, cu excepția Greciei. Producția de porumb a fost întru cîtva mai bună, dar de asemenea joasă, dacă este să o comparăm cu a altor țări din regiune. Situația nu s-a îmbunătățit în anii '30, întrucît producția de grîu, porumb, orz și ovăz la hectar a fost mai mică în 1934 și 1938 decît fusese în 1906–1910. Cauzele erau multiple. Probabil cea mai importantă ținea de metodele primitive de cultivare a pămîntului: semănatul cu mîna, aratul superficial, lipsa de îngrășăminte, proasta rotație a culturilor — ceea ce ducea la secătuirea solului — și nerealizarea grăpatului și plivitului. Mașinile necorespunzătoare de care dispuneau micii cultivatori erau doar o parte a problemei. O altă parte o reprezenta calitatea animalelor de povară, ce s-a deteriorat în perioada interbelică, date fiind hrana proastă, grajdurile necorespunzătoare și folosirea lor în exces. Agricultura pe fîșii, pe care reformele au ignorat-o, s-a dovedit deosebit de dăunătoare, atît în privința risipirii pămîntului, cît și a energiei umane. Recensămîntul agricol din 1941 a arătat că mărimea medie a gospodăriilor era de 4,5 ha și că media numărului loturilor separate pe gospodărie era de cinci. Loturile erau uneori lungi de 125–150 m și doar de 3–6 m lățime. O asemenea configurație împiedica țăranul să folosească

[15] D. Șandru, „Considerații privitoare la problema suprapopulației agricole din România între cele două războaie mondiale", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, 15, 1978, pp. 79–91.

maşini moderne, chiar dacă şi-ar fi putut permite acest lucru, şi-l obliga să parcurgă distanţe mari între loturi şi să menţină necesarele, dar risipitoarele, poteci între numeroasele fîşii de pămînt.

Avantajele agriculturii intensive faţă de cea extensivă sar în ochi de îndată ce se compară producţia din Ţara Bîrsei, o regiune din jurul Braşovului, cu aceea din Dobrogea şi din Basarabia.[16] În acestea din urmă, producţia de grîne era predominantă şi în 1936 acoperea 83 la sută din terenul arabil în Dobrogea şi 86 la sută din acelaşi teren în Basarabia. Producţia la hectar era în general sub nivelul pe ţară. Ţara Bîrsei, în schimb, era spaţiul în care se realiza cea mai variată agricultură din România, incluzînd creşterea plantelor industriale, a sfeclei de zahăr, culturile de seră şi zootehnia, dar rezerva suprafeţe relativ mici cerealelor. Agricultura era aici cea mai productivă. În 1935, producţiile crescuseră la 17,9 chintale de grîu şi 16,6 chintale de porumb la hectar, faţă de 7,6 chintale şi, respectiv, 10,4 chintale la nivelul ţării în general. Asemenea producţii reflectau înaltul nivel al investiţiei de capital. Cel puţin în parte datorită naturii intensive a agriculturii, suprapopulaţia şi problemele ce decurgeau din aceasta în mediul rural erau minime.

INDUSTRIA

Războiul provocase distrugeri enorme în industrie şi dezorganizase aproape totalmente producţia, cu toate acestea, refacerea în anii '20 a fost rapidă şi substanţială. Ea se datorează în mare măsură liberalilor, care s-au aflat la guvernare cea mai mare parte a deceniului şi care şi-au pus considerabila putere politică şi economică în slujba industrializării. Alipirea noilor provincii, în special a Transilvaniei şi a Banatului, a sporit semnificativ capacitatea productivă a Vechiului Regat, cea dintîi provincie în domeniul ceramicii, industriei lemnului, energiei electrice şi metalurgiei, cea de a doua provincie, în industriile metalurgică şi textilă. Dinamismul anilor '20 este sugerat de creşterea numărului de întreprinderi de tot felul, de la 86 000 în 1918 la 273 000 în 1930, şi de creşterea producţiei între 1924 şi 1928, în minerit cu 189 la sută şi în producţia bunurilor manufacturate cu 188 la sută. Dezvoltarea industriei petroliere, care a fost stimulată de investiţiile substanţiale de capital, în special străin, a fost spectaculoasă. Producţia a crescut de la 968 000 tone în 1918 la 5 800 000

[16] V. Madgearu, *Evoluţia economiei româneşti după războiul mondial*, Bucureşti, 1940, pp. 54–58.

tone în 1930, plasînd România pe locul al şaselea printre producătorii mondiali. Industria metalurgică a cunoscut o creştere impresionantă, întrucît producţia de oţel a sporit de la 38 000 tone în 1925 la 144 000 tone în 1928. Au intrat în funcţiune mari conglomerate industriale, dotate cu o tehnologie avansată, capabile să producă o enormă varietate de bunuri. Uzinele Malaxa din Bucureşti, specializate în producţia de oţel, muniţii, motoare, instrumente de precizie, numeroase alte produse, şi Industria Aeronautică Română de la Braşov, care producea toate componentele de avion, sînt exemple ale tipului de complexe industriale care se născuseră de la război încoace. Statul, adică liberalii, dădea o atenţie specială industriei metalurgice, asigurîndu-i o masivă finanţare şi o protecţie continuă împotriva concurenţei străine.

Criza economică de la începutul anilor '30 a stopat temporar această creştere promiţătoare a industriei. În anii 1929 şi 1932 numărul marilor întreprinderi industriale, volumul capitalului investit în acestea şi numărul muncitorilor pe care îl foloseau au scăzut, iar producţia în aproape fiecare ramură industrială a suferit o scădere drastică.

O dată ce industria a depăşit efectele depresiunii, ea a atins noi niveluri de productivitate între 1934 şi 1938.[17] Valoarea globală a producţiei industriale aproape s-a dublat, ajungînd de la 34 900 milioane lei la 64 600 milioane lei. Industria metalurgică s-a extins, întrucît a sporit constant cantitatea de minereu de fier extras şi cea de oţel produs. A crescut, de asemenea, producţia de cărbune, ca răspuns la cererile industriei grele şi ale căilor ferate, dar ea nu a reuşit să pună în valoare întregul său potenţial, deoarece mari sume de bani erau îndreptate spre industria petrolieră, ce oferea beneficii mai mari. Producţia petrolieră a înregistrat un record în 1936 — 8,7 milioane tone — înainte de a cădea la 6,6 milioane tone în 1938. Descreşterea a fost determinată de treptata epuizare a rezervelor cunoscute şi, între 1934 şi 1937, şi de o diminuare a consumului intern.

Creşterea industrială a fost însoţită de o concentrare a controlului în mîini din ce în ce mai puţine, întrucît cartelurile şi holdingurile s-au înmulţit. În 1937, 57 la sută din totalul capitalului societăţilor anonime din industrie era deţinut de 3 la sută dintre acestea. În acelaşi an, cîteva carteluri, care repartizau companiilor membre pieţele de desfacere şi stabileau preţurile, dobîndiseră controlul asupra a cel puţin 90 la sută din capitalul investit şi din producţie în industriile metalurgică, de ciment, de hîrtie, de

[17] I. Puia, *Le Développement de l'industrie roumaine dans les années qui ont précédé la Seconde Guerre Mondiale*, în *Revue roumaine d'histoire*, 10/3, 1971, pp. 483–504.

rafinare a zahărului şi 50 la sută din controlul asupra industriilor petrolieră, chimică şi de sticlărie. Rolul acestora şi al altor monopoluri în viaţa economică şi politică a ţării, în anii 1934–1938, a marcat o semnificativă schimbare cantitativă şi calitativă faţă de situaţia de la începutul secolului. Concentrarea capitalului, a capacităţilor productive şi a desfacerii s-a realizat cu sprijinul liberalilor, care au acceptat argumentul că monopolul înseamnă raţionalizarea industriei, reducerea costurilor şi, în consecinţă, a preţului impus consumatorului, precum şi o încetare a concurenţei inutile într-o vreme în care industria românească se lupta să-şi confirme rolul de ramură independentă şi profitabilă a economiei naţionale. Dezvoltarea monopolurilor în industrie, în anii '30, a fost însoţită de o participare mai intensă a băncilor în întreprinderile industriale, proces care a accelerat concentrarea capitalului atît în industrie, cît şi în sistemul bancar.

Sub patronajul liberalilor şi beneficiind de intervenţia crescîndă a statului în viaţa economică, burghezia financiară românească era angajată într-o luptă pentru cîştigarea controlului asupra comerţului intern (cu ridicata şi cu amănuntul), a investiţiilor de capital şi a exploatării resurselor naturale ale ţării şi, ca atare, pentru eliberarea de tutela capitalului străin. A avut succes cel puţin în parte. În 1938, circa 60 la sută din capitalul întreprinderilor industriale se afla în mîinile sale (în special în transporturi, în comerţul exterior şi interior, în agricultură şi în diverse sectoare ale industriei mici), dar capitalul străin a continuat să fie predominant în industriile petrolieră, minieră, de rafinare a zahărului şi şi-a păstrat o poziţie puternică în industria lemnului şi în industria chimică. De-a lungul întregii perioade interbelice, România a continuat să fie un importator de capital, rămînînd, astfel, dependentă de investiţiile Europei Occidentale pentru a asigura progresul economiei.[18]

Multe ramuri ale industriei progresaseră suficient la sfîrşitul anilor '30 pentru a fi în măsură să satisfacă aproape toate necesităţile interne în materie de alimente, textile şi chimicale. Dar industria românească nu era în măsură să asigure suficiente maşini şi alte utilaje necesare pentru propria sa dezvoltare. Acestea trebuiau să fie încă importate, situaţie care indică

[18] Pentru o analiză a participării capitalului străin în diversele ramuri ale industriei româneşti, vezi Constanţa Bogdan şi Adrian Platon, *Capitalul străin în societăţile anonime din România în perioada interbelică*, Bucureşti, 1981, pp. 39–100; în economie în general, Ilie Puia, „Capitalul străin în economia României în deceniul premergător celui de-al doilea război mondial", în *Revista de istorie*, 34/8, 1981, pp. 1405–1421; în agricultură, D. Şandru, „Capitalul străin în agricultura României în anii crizei economice", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 19, 1982, pp. 431–445.

perpetuarea subdezvoltării industriale. Sub raport tehnologic, majoritatea uzinelor românești erau în urma celor din Occident. În industria grea doar Uzinele Malaxa și Oțelăriile Reșița se aflau la nivelul celor mai bune din Europa Occidentală; fabricile textile erau, de asemenea, echipate, în general, cu utilaje moderne.

Efectele industrializării s-au făcut simțite în întreaga economie. Transporturile s-au îmbunătățit simțitor. Rețeaua de căi ferate, de exemplu, a fost modernizată, fapt datorat în mare măsură dezvoltării industriei metalurgice. Puteau fi acum realizate pe plan intern locomotive de înaltă calitate, vagoane și șine de cale ferată. Industrializarea a accelerat, de asemenea, procesul de urbanizare prin atragerea oamenilor către orașe, pentru a lucra în întreprinderile noi sau extinse. Nou-veniții nu erau numai muncitori, ci și funcționari. Au apărut noi posibilități de angajare în sectorul serviciilor publice și în administrația de stat, ambele fiind extinse pentru a face față unei populații în continuă creștere.

În ciuda dezvoltării impresionante în multe ramuri ale industriei, structura economică de bază a țării nu s-a schimbat în mod semnificativ. În 1939, 78 la sută din populația activă continua să-și găsească în agricultură principala sursă de venit, în timp ce doar 10 la sută era angajată în industrie. România era încă dependentă de importuri pentru a-și echipa industria și a asigura consumatorilor o gamă largă de bunuri.

Mai persista încă o slăbiciune gravă a industriei românești: incapacitatea pieței interne de a-i absorbi produsele. Dezvoltarea industriei nu a fost deci determinată în primul rînd de creșterea cererii consumatorilor, ci mai curînd de intervenția statului sub forma unor tarife protecționiste și a altor restricții impuse importurilor. În ceea ce-o privește, piața indigenă se extindea lent, din cauza nivelului scăzut de trai al masei populației — țărănimea în primul rînd —, căreia îi lipseau mijloacele să cumpere bunuri manufacturate în țară. În 1937, de pildă, agricultura prelua doar 25 la sută din producția industrială a țării, cu toate că aproape 80 la sută din populația țării, așa cum am văzut, era agricolă. Prețurile înalte ale bunurilor prelucrate în țară descurajau și ele achizițiile. Drept rezultat, consumul de fier, ciment, hîrtie, sticlă, textile, petrol și zahăr în România era în anii '30 cel mai scăzut din Europa. Bugetul unei gospodării țărănești tipice este revelator. Aceasta aloca doar o mică parte din venitul ei pentru achiziționarea de articole care nu puteau fi produse în gospodărie, precum sare, tutun și chibrituri. Rata consumului la orașe era mai încurajatoare decît la sate, însă majoritatea potențialilor consumatori continua să se identifice în zonele rurale. Unii cercetători sugerează că această situație era cu adevărat un impediment pentru tranzacțiile comerciale între oraș și sat și, ca

atare, atît pentru dezvoltarea industriei, cît şi pentru cea a agriculturii. Ei au arătat că în multe sate persista mentalitatea ţărănească de a privi schimbul de bunuri între locuitorii aceleiaşi aşezări nu ca o sursă de venit sau ca o şansă de a urca în ierarhia economică, ci ca o furnizare reciprocă de lucruri necesare şi ca un act de solidaritate socială. Atîta timp cît prevala o asemenea atitudine faţă de comerţ, argumentau ei, schimburile între centrele urbane şi localităţile rurale nu puteau avea loc pe o bază egală, reciproc profitabilă.[19]

Au avut loc, desigur, schimburi comerciale între zonele urbane şi zonele rurale, dar, în comparaţie cu ţările Europei Occidentale, ele s-au desfăşurat la o scară modestă. Surprinzător, ansamblul schimburilor între industrie şi agricultură nu avea loc direct, ci mai curînd prin intermediul altor ţări. Agricultura românească avea o prea mică varietate de bunuri pe care să le ofere oraşului şi era astfel incapabilă să păstreze o înfloritoare piaţă internă pentru produsele sale. Lumea satelor a fost forţată să trimită surplusurile sale mari de grîne în exterior, cu scopul de a obţine bunuri manufacturate necesare, folosind venitul astfel obţinut pentru a cumpăra produse ale industriei româneşti. Dar, întrucît majoritatea ţăranilor putea cumpăra doar puţine asemenea produse, aşa cum am văzut, industria românească a fost obligată să se bazeze şi ea pe exporturi pentru a-şi menţine capacitatea productivă. Industriile petrolieră şi forestieră din România, de exemplu, nu ar fi putut dobîndi altfel nivelul lor de dezvoltare existent. Consumatorii străini preluau 82 la sută din producţia de petrol şi 70 la sută din producţia industriei forestiere.

Comerţul exterior al României de-a lungul perioadei interbelice a urmat orientările de dinainte de război. Exporturile tindeau să rămînă acelea ale unei ţări predominant agrare, întrucît grînele, animalele, lemnul, împreună cu petrolul reprezentau peste 90 la sută din exporturile României. O dată cu trecerea timpului, s-au înregistrat însă notabile schimbări sub raportul importanţei deţinute de fiecare dintre aceste articole. Cerealele, de exemplu, care reprezentau peste 50 la sută din totalul exporturilor pînă în anul 1927, au înregistrat după criza economică mondială o medie anuală de 25 la sută în perioada 1934–1938. Locul lor a fost luat de petrol, care în aceeaşi perioadă constituia 46 la sută din exporturile anuale. De-a lungul crizei economice, guvernul român a încurajat exportul produselor petroliere, pentru a compensa pierderea pieţelor de cereale, provocată de impunerea

[19] Paul Sterian, „Problema debuşeelor interioare", în *Sociologie românească*, 3/10–12, 1938, pp. 464–465 şi „Comerţul interior în România", în *Sociologie românească*, 3/4–6, 1938, pp. 158–169.

unor înalte bariere vamale de către clienţii tradiţionali ai României, ca mijloc de a-şi proteja propriile lor interese agricole. În ceea ce priveşte importurile, după 1933 a intervenit o mutaţie, articolele manufacturate lăsînd locul semifabricatelor şi materiilor prime. În 1930, aproximativ 10 la sută din importurile României erau materii prime, dar în 1939, acestea crescuseră la 34 la sută, în timp ce importurile de bunuri manufacturate au scăzut în aceeaşi perioadă de la 65 la sută la 33 la sută. Aceste cifre reflectă progresul industrializării şi capacitatea industriei de a satisface nevoile consumatorilor. Totuşi, ca şi în cazul capitalului, România a continuat să fie dependentă de statele industrializate ale Occidentului în privinţa unui număr de bunuri industriale. Ca stat agricol, ea se afla în dezavantaj net, întrucît era nevoită să exporte materii prime la preţuri relativ joase şi să importe bunuri industriale la preţuri înalte. Drept rezultat, în 1928, de pildă, pentru o tonă de bunuri importate, România trebuia să exporte 6,5 tone. Importul unor mari cantităţi de capital a contribuit la rîndul său la această dependenţă. Pînă în 1939, România acumulase o enormă datorie publică externă, în valoare de 69 de miliarde lei. Doar serviciul asupra acestei datorii impunea exportul unor imense cantităţi de materii prime. Poate că dovada cea mai izbitoare a acestei dependenţe se regăseşte în relaţia economică dezvoltată între România şi Germania în anii '30. În 1939, Germania devenise cel mai bun client al României, preluînd 32 la sută din exporturile ei şi era principalul ei furnizor, deţinînd 39 la sută din totalul importurilor României. Preponderenţa Germaniei apare cu atît mai impresionantă, din perspectiva constatării că operaţiile de export-import cu România reprezentau mai puţin de 1 la sută din totalul comerţului său exterior.[20]

POLITICA ECONOMICĂ

În anii '20, destinele economice ale României se aflau în mîinile liberalilor. Ideile politicienilor cu privire la problemele fundamentale ale dezvoltării erau puternic influenţate de marele teoretician al liberalismului românesc, Ştefan Zeletin. Asemenea lui, aceştia au atribuit burgheziei, adică lor înşile, rolul conducător în transformarea României într-o modernă naţiune europeană. Vintilă Brătianu, ministru de Finanţe în guvernele liberale din anii 1922–1928, a fost principalul interpret al teoriilor lui Zeletin. A

[20] I. Puia, *Relaţiile economice externe ale României în perioada interbelică*, Bucureşti, 1982, pp. 123–135.

urmărit nu numai scopuri economice, dar s-a concentrat şi asupra consolidării statului naţional român. Era încrezător că sub conducerea burgheziei (şi a liberalilor) diferenţele de clasă vor dispărea treptat, pe măsura creşterii economiei şi a modernizării ei, şi prevedea că pînă la urmă se va naşte o societate a unei clase mijlocii numeroase, fără conflicte sociale.[21] Atît el, cît şi colegii săi se bizuiau în mod serios pe intervenţia statului, pentru a realiza aceste ambiţioase obiective economice şi sociale. Lor le-a aparţinut aşa-numita doctrină a neoliberalismului, precum a formulat-o Zeletin, care susţinea că era libertăţii economice, ce servise scopuri salutare în secolul al XIX-lea, îşi trăise traiul şi trebuia să facă loc unei organizări şi conduceri sistematice şi urmăririi unor obiective bine definite. Ei au considerat drept punct de pornire Constituţia din 1923; au interpretat prevederile sale ca o justificare pentru intervenţia statului în economie şi au atribuit o funcţie socială libertăţilor individuale, supunîndu-le prin aceasta reglementării de către stat. Astfel de idei au asigurat baza teoretică a legislaţiei economice liberale din întreaga perioadă interbelică.

Liberalii, ca naţionalişti în materie de economie, erau hotărîţi să împartă cît mai puţin puterea cu străinii. Cu toate că recunoşteau nevoia de a menţine bune relaţii cu statele industrializate ale Europei, pentru simplul motiv că acestea dominau comerţul internaţional şi pieţele financiare, liberalii doreau să evite subordonarea economică faţă de Apus. Ei insistau ca infrastructura şi principalele industrii să fie în mîini româneşti, adică în propriile lor mîini. Sub deviza „prin noi înşine", ei s-au jucat chiar cu ideea finanţării ambiţiosului lor program economic doar cu capital autohton.[22]

Liberalii erau convinşi că industria oferea cea mai bună speranţă de aducere a României în lumea modernă şi de a-i da posibilitatea să devină o putere regională, a cărei cooperare să fie indispensabilă Marilor Puteri în urmărirea propriilor lor interese în Europa Răsăriteană. Ei şi-au consacrat limitatele investiţii de capital dezvoltării industriei grele, ameliorării transporturilor şi extinderii producţiei de materii prime.[23] Aşa cum făcuseră şi predecesorii lor, înainte de Primul Război Mondial, ei au permis unor întreprinderi favorizate să cumpere pămînt — în scopul dezvoltării — la preţuri joase de la stat; le-au exonerat de taxe pentru echipamentul de import şi le-au fixat preţuri reduse pentru transport şi combustibil.

---

[21] Vintilă I. Brătianu, „Burghezimea de ieri şi de mîine", în *Democraţia*, 1922, nr. 1–2, pp. 1–6.

[22] Ioan Saizu, „Dimensiunile, caracterul şi structura concepţiei «prin noi înşine» în perioada 1922–1928", în *Revista de istorie*, 32/12, 1979, pp. 2319–2339.

[23] Ion I. C. Brătianu, *Activitatea corpurilor legiuitoare şi a guvernului de la ianuarie 1922 pînă la 27 martie 1926*, Bucureşti, 1926, pp. 217–235.

Pentru a asigura controlul românesc asupra industriei şi minelor, liberalii au adoptat, în 1924, o serie de legi limitînd participarea străină în întreprinderile-cheie; Legea minelor a confirmat drepturile de proprietate ale statului asupra tuturor resurselor minerale ale ţării şi a dat acestuia dreptul de a le exploata direct sau indirect prin concesiuni acordate unor societăţi private. Legea specifica însă că trei cincimi din capital şi două treimi din membrii consiliilor de administraţie, ca şi anumiţi funcţionari, să fie români. După 1925, dată fiind puternica presiune din partea guvernelor şi cercurilor financiare străine, controlul românesc obligatoriu a fost redus la 50 la sută. În schimb, Legea privind comercializarea şi controlul întreprinderilor economice de stat, printre care se numărase serviciul maritim şi societăţile de electricitate, pe care liberalii au votat-o în 1924, mai cerea ca două treimi din membrii consiliilor de administraţie să fie români. Legea nu făcea nici un fel de concesii capitalului străin. Mai curînd, ea reprezenta o încercare a Partidului Liberal de a dobîndi controlul asupra ramurilor principale ale economiei prin intermediul naţionalizării. Procedura pe care intenţionau să o urmeze era, mai întîi, să naţionalizeze sursele de materii prime şi diferitele întreprinderi şi, apoi, o dată ajunse sub controlul statului, să le concesioneze oamenilor de afaceri pe care se putea conta că vor sprijini guvernul. Liberalii justificau concesionarea noilor întreprinderi de stat pe temeiul că nu puteau fi altfel administrate eficient şi că, dacă nu s-ar fi procedat în felul acesta, s-ar fi adăugat deficite imense la bugetul de stat, aşa cum se întîmplase în cazul monopolurilor în domeniul căilor ferate şi al serviciilor poştale. Tipică pentru abordarea liberală a problemei a fost o lege specială cu privire la energie, ce oferea numeroase stimulente investitorilor potenţiali în societăţile producătoare de electricitate, dar lăsa statului un sfert din energia produsă.[24]

Liberalii şi-au justificat restricţiile în privinţa capitalului străin prin sublinierea, corectă, că pătrunderea economică era frecvent însoţită de o presiune politică din partea guvernelor străine, pentru a obţine avantaje şi mai mari. Comparată cu alte legi similare, adoptate de către alte state europene, legislaţia românească a fost, de fapt, moderată. Totuşi a întîrziat dezvoltarea economică, întrucît a redus afluxul de investiţii de peste hotare, care erau indispensabile dată fiind lipsa de capital autohton. După cîţiva ani, liberalii au recunoscut necesitatea unei flexibilităţi şi au slăbit controlul în privinţa investiţiilor de capital străin în vederea accelerării dezvoltării economice.

[24] I. Saizu, „Rolul statului în economia naţională (1922–1928)", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 14, 1977, pp. 211–224.

Într-o anumită măsură, guvernul liberal a suplinit lipsa de investiţii de capital privat în interior prin finanţarea directă de către stat a industriei. În 1923 a fost creată Societatea Naţională de Credit Industrial, care avea să joace un rol important în accelerarea ritmului de dezvoltare industrială. În 1924 noua societate a finanţat cu un modest procent de 6 la sută marile întreprinderi industriale, dar în 1928 această cifră a crescut la 12 la sută, ceea ce reprezenta 31 la sută din valoarea producţiei tuturor acestor întreprinderi. Banca Naţională a fost la fel de activă.

Liberalii au promovat, de asemenea, industria autohtonă printr-o serie de înalte tarife protecţioniste, stabilite în anii 1924–1927. Guvernul naţional-ţărănesc din anii 1928–1930 şi cele ce i-au succedat imediat au menţinut politica protecţionistă liberală. Între anii 1929 şi 1938 taxele vamale la importuri au crescut cu 845 la sută, dar pentru materii prime, maşini şi alte articole necesare industriei româneşti taxele erau, în general, joase. Protecţionismul a avut rezultate amestecate. Pe de o parte, a permis unor mari întreprinderi industriale autohtone să creeze aproape un monopol asupra multor tipuri de bunuri industriale, menţinînd astfel la un nivel ridicat preţurile de consum. Pe de altă parte, nu poate exista nici un dubiu că protecţionismul a stimulat producţia. Liberalii au impus, de asemenea, taxe mari la exporturi, în special în privinţa produselor agricole. Principala raţiune pentru asemenea măsuri a fost aceea de a asigura aprovizionarea cu materii prime ieftine a industriei autohtone şi de a menţine costul vieţii scăzut, în special la oraşe. Dar guvernele liberale şi de opoziţie au avut şi alte motive: ele le-au considerat surse indispensabile de venit şi mijloace de a reorienta comerţul Transilvaniei şi Basarabiei cu Austria, Ungaria şi, respectiv, Rusia spre piaţa internă. Cu toate că, la mijlocul anilor '20, taxele vamale la exporturi au adus mai multe venituri decît tarifele la importuri, acestea au stînjenit dezvoltarea agriculturii şi au adăugat noi poveri ţărănimii, prin menţinerea produselor agricole la preţuri scăzute pe piaţa internă şi descurajarea exporturilor agricole, care erau o sursă indispensabilă de valută forte.

Eforturile liberalilor de a menţine în mîini româneşti segmentele-cheie ale economiei au fost doar parţial încununate de succes. Înainte de Primul Război Mondial, capitalul străin a reprezentat aproape 80 la sută din totalul capitalului investit în industria românească (o treime din acesta era austriac şi german). Capitalul autohton avea tendinţa să se îndrepte spre domeniile care promiteau beneficii rapide — pămînt, transporturi şi bănci. Drept rezultat al politicilor guvernului liberal, în anii '20 investiţiile autohtone au devenit mult mai diversificate, dar, în acest deceniu, n-a apărut nici o schimbare spectaculoasă în relaţia dintre capitalul străin şi cel

autohton. Capitalul austriac şi german de dinainte de război a fost pur şi simplu înlocuit de capitalul englez, francez şi belgian, cele mai importante poziţii în economie rămînînd în mîinile străinilor. Cu toate că investiţiile autohtone au continuat să crească în perioada 1925–1928, 65 la sută din capitalul societăţilor industriale pe acţiuni şi 25 la sută din acela al băncilor era străin.

Liberalii au tratat agricultura ca pe un copil vitreg şi au preferat să canalizeze puţinul capital indigen spre industrie, lăsînd prin aceasta mica ţărănime la cheremul tradiţiei şi al cămătarilor de la sate. Legislaţia adoptată de către liberali în privinţa agriculturii viza suferinţele ei specifice, conţinînd măsuri de apărare a gospodăriilor ţărăneşti, care în felul acesta puteau fi vîndute mai greu, şi de înfiinţare a unor camere de agricultură, alcătuite după modelul camerelor de industrie şi comerţ şi menite să coordoneze eforturile de reformă şi să reprezinte interesele agricole la toate nivelurile administraţiei. Liberalii au încercat, de asemenea, să asigure ţăranilor o instruire specifică, prin sporirea numărului de agronomi profesionişti în fiecare judeţ şi prin crearea de ferme model, în măsură să demonstreze practic avantajele noilor metode de cultivare a pămîntului şi ale tehnologiei moderne. Nici una dintre aceste măsuri nu a avut rezultatele dorite, întrucît le lipsea suportul financiar şi sprijinul moral. Liberalii au contat pe industrializare pentru a atenua criza din agricultură. Convinşi că nu va fi niciodată suficient pămînt pentru a satisface pe toţi ţăranii care aveau nevoie de pămînt, ei sperau să reducă suprapopulaţia rurală prin atragerea surplusului de forţă de muncă spre noile centre industriale. Dar, şi în acest caz, succesul i-a ocolit.

Naţional-ţărăniştii, aduşi la guvernare de o victorie electorală zdrobitoare în 1928, au urmărit obiective economice în aparenţă marcat diferite de acelea ale liberalilor. Aveau speranţe mari. Prima lor preocupare a fost, desigur, agricultura, dar ei au recunoscut, de asemenea, importanţa unei infrastructuri moderne şi a unor finanţe sănătoase. Pentru a-şi duce la îndeplinire planurile lor ambiţioase, naţional-ţărăniştii au încurajat investiţiile străine, în concordanţă cu o politică ce avea să fie cunoscută sub numele de „porţi deschise capitalului străin". În parte, ei au procedat astfel deoarece realizau că sursele interne de capital erau insuficiente, dar, în acelaşi timp, nu doreau să lase să le scape prilejul de a da o lovitură imensei puteri economice pe care o acumulase oligarhia industrială şi financiară liberală.

Naţional-ţărăniştii au introdus foarte multe măsuri destinate să îmbunătăţească agricultura. În 1929 au sporit cuantumul creditului disponibil în zonele rurale şi au înfiinţat noi instituţii pentru acordarea de împrumuturi. Dar legea s-a dovedit ineficientă, întrucît criza economică a epuizat

rapid mijloacele financiare destinate proiectului. Totuşi, chiar dacă ar fi fost continuat, este îndoielnic că ţăranul obişnuit ar fi beneficiat, întrucît el nu dispunea de garanţiile prevăzute de lege pentru obţinerea unui împrumut. Naţional-ţărăniştii au căutat, de asemenea, să sprijine agricultura prin noua lege a tarifelor vamale, din 1 august 1929, menită să încurajeze comerţul exterior şi, în mod special, să reducă taxele vamale la importul de maşini agricole şi la unele bunuri de consum. Modificările aduse astfel legislaţiei protecţioniste liberale au venit în sprijinul anumitor elemente ale ţărănimii. Încă o dată, principalii beneficiari ai unei asemenea legislaţii au fost ţăranii mai înstăriţi, care aveau mijloacele necesare pentru a obţine avantaje din asemenea concesii, mai curînd decît ţăranul obişnuit, care trăia la un nivel de subzistenţă. Pentru a proteja industria românească, naţional-ţărăniştii au menţinut taxele vamale la importul a numeroase bunuri manufacturate. Măsurile lor urmau să fie verificate de perspectivele de dezvoltare ale industriei protejate şi de costul de producţie pe plan intern al bunurilor în discuţie, raportat la costurile generale suportate de economia naţională pentru importul aceloraşi produse.

O mare parte a legislaţiei agrare naţional-ţărăniste a avut în vedere consolidarea „ţăranului merituos", adică a aceluia care îşi demonstrase deja capacitatea de a lucra eficient în gospodăria sa. Legea din 20 august 1929 privind înstrăinarea gospodăriilor obţinute prin reformele agrare, de exemplu, a înlăturat anumite restricţii impuse vînzării şi transferului unor asemenea terenuri, în scopul de a permite ţăranilor mai productivi să-şi extindă gospodăriile pe seama celor care păreau incapabili să se adapteze exigenţelor unei agriculturi moderne. Totuşi, legea a păstrat prevederile precedentei legislaţii liberale ce restrîngeau vînzarea pămîntului la persoanele care l-ar fi cultivat în mod real şi la cetăţenii români care aveau mai puţin de 25 ha. În ciuda unor asemenea măsuri de apărare, în practică, legea a făcut posibil ca ţăranii mai înstăriţi să dobîndească mai mult pămînt şi a făcut ca vecinii lor mai săraci să fie reduşi la statutul de proletariat agricol. Legea din 28 martie 1929 privind organizarea cooperativelor a oferit, de asemenea, avantaje reduse maselor de ţărani. Cu toate că era destinată să încurajeze libera asociere a ţăranilor şi să limiteze controlul exercitat asupra cooperativelor de către guvern, în practică ea a tins ca aceste cooperative să-i cuprindă doar pe ţăranii avuţi, întrucît numai aceştia puteau să asigure contribuţiile cerute de calitatea de membru. Nu au avut succes nici cooperativele de arendare a pămîntului, nici cele menite să încurajeze ţăranii să-şi grupeze gospodăriile într-o singură unitate economică şi să-şi lucreze pămîntul împreună. Lipsită de mijloace financiare corespunzătoare şi făcînd apel în special la straturile de sus ale ţărănimii, mişcarea

cooperatistă nu a reuşit să-şi atingă obiectivele stabilite de promotorii ei, întrucît nici aceştia, nici statul nu îi pregătiseră pe ţărani în acest scop. Drept rezultat, ţăranii, în rîndul cărora spiritul de cooperare era în orice caz slab, au avut tendinţa să privească cu suspiciune iniţiativele statului, socotindu-le drept încercări de a-i înregimenta şi chiar de a-i deposeda de pămînturile pe care le obţinuseră ca urmare a reformelor agrare.[25]

Programul agrar al naţional-ţărăniştilor nu a reuşit, în cele din urmă, să corecteze neajunsurile fundamentale ale agriculturii româneşti. Criza economică mondială, ce a lovit statele agricole cu o severitate neobişnuită, a fost într-o oarecare măsură răspunzătoare pentru eşecul lor, lipsindu-i de fondurile necesare pentru realizarea proiectelor lor ambiţioase. Dar, o parte din vină este a lor, pentru că au neglijat aspectele importante ale problemei agrare. De pildă, programul partidului lor din 1926 cerea exproprierea tuturor gospodăriilor de peste 100 ha, dar, o dată ajunşi la putere, ei n-au făcut nici un efort pentru aplicarea sa. Criza i-a convins că fărîmiţarea marilor proprietăţi ce mai rămăseseră ar exacerba condiţiile economice, oricum disperate, prin dezorganizarea producţiei. Nu au luat nici măsuri pentru contopirea loturilor ţărăneşti, o acţiune care ar fi însemnat mari paşi înainte spre raţionalizarea agriculturii. Ei au ajuns la concluzia că şi o asemenea măsură ar putea fi nocivă, întrucît îi lipsea sprijinul în rîndurile ţărănimii.

Naţional-ţărăniştii au acordat o atenţie relativ mică industriei. Limitînd largul sprijin al statului, acordat de către liberali, ei au încurajat printr-o legislaţie corespunzătoare acele industrii pe care le considerau viabile, precum construcţia de locomotive şi de vagoane. Dar nu au ezitat să retragă sprijinul acelor industrii pe care le considerau a fi „artificiale". De exemplu, îndoindu-se de capacitatea industriei autohtone de armament de a asigura armatei arme şi muniţii de bună calitate, aceştia s-au orientat spre firmele cehoslovace şi franceze. Ei au recunoscut, de asemenea, necesitatea îmbunătăţirii reţelei de transporturi şi telecomunicaţii. De aceea, în 1929, au finanţat un ambiţios program de reparaţii feroviare şi de construcţii de şosele, iar în 1930 au autorizat compania International Telephone and Telegraph să creeze un sistem naţional de legături telefonice.

Criza economică mondială a pus capăt tuturor calculelor economice ale naţional-ţărăniştilor. La începutul anului 1928, semnele crizei erau evidente în agricultura românească, iar în anul următor avîntul economic înre-

[25] A. G. Galan, *Patruzeci de ani de experienţe cooperative în România, 1893–1934*, Bucureşti, 1935, pp. 21–67; Ion Mihalache, M. Gormsen şi Ion Răducanu, *Problema cooperaţiei române*, Bucureşti, 1940, pp. 39–205.

gistrat în cei şase ani anteriori încetinise pînă la a se opri. Unul dintre primele indicii ale agravării situaţiei a fost severa cădere a preţurilor la bursa de valori din Bucureşti în perioada octombrie 1928–octombrie 1929. Economia românească era astfel deja slăbită atunci cînd efectele crizei mondiale au început să fie resimţite. De la începutul lui 1930, cînd toate ramurile economiei româneşti au fost afectate de către aceasta, şi pînă în 1932, criza şi-a urmat cursul în mare măsură necontrolată.[26] Preţurile agricole au căzut la circa două cincimi faţă de nivelul anului 1929: între 1929 şi 1931, preţul porumbului a căzut în diferite părţi ale ţării de la 10,40 lei/kg la 1,30 lei/kg, iar al fasolei de la 32 lei/kg la 2,40 lei/kg. Drept răspuns, ţăranii proprietari de mici gospodării şi-au redus în mod semnificativ achiziţionarea de bunuri de pe piaţă. Producţia fabricilor şi minelor, aşa cum am văzut, a suferit o cădere abruptă. Singura excepţie importantă a constituit-o producţia de petrol, care a crescut de la 4 200 000 tone în 1928 la 7 400 000 tone în 1933. Principalul motiv al unei asemenea creşteri mari a fost dorinţa companiilor străine, care dominau industria petrolieră românească, să asigure un nivel înalt al veniturilor, în ciuda declinului puternic al preţului petrolului în această perioadă. Respectivele companii au adoptat, de asemenea, măsuri drastice pentru a reduce costurile lor de producţie, concediind un mare număr de muncitori. Ca rezultat, în 1933, costul de producţie al unei tone de ţiţei a căzut doar la o cincime din ceea ce fusese în 1929. Alte industrii nu au fost la fel de norocoase. Falimentele suferite de marile şi mai ales de micile societăţi s-au triplat în anii 1929–1931. Şi alte companii, printre care şi unele dintre cele mai importante din ţară, şi-au redus programele de lucru la două sau trei zile pe săptămînă. Rezultatul a fost un şomaj masiv. N-au fost scutite nici societăţile de stat, precum monopolul căilor ferate, una dintre societăţile cu cel mai mare număr de angajaţi din ţară, care şi-a redus personalul cu o treime. Salariile muncitorilor calificaţi şi ale funcţionarilor din toate industriile au scăzut cu 37 la sută între 1929 şi 1933. O descreştere corespunzătoare în puterea de cumpărare a adîncit criza din industrie.

Datorită economiei sale predominant agrare, criza a lovit astfel România cu o forţă aparte. Lipsa de diversificare a diminuat capacitatea ţării de a răspunde crizei. Dependentă de exportul de cereale, ea a fost la discreţia pieţei internaţionale. Nu doar căderea preţurilor în Occident, ci şi noile tarife vamale mari, impuse produselor agriculturii româneşti de statele industrializate, pentru a-şi proteja propriii lor agricultori, au periclitat stabilitatea economică şi financiară a României. Guvernul român a putut face

[26] Asupra consecinţelor crizei, vezi I. Puia, *Relaţiile economice*, pp. 93–101.

prea puțin pentru a influența Marile Puteri. Represaliile împotriva bunurilor manufacturate ale respectivelor țări erau în afara oricărei discuții, întrucît acestea erau indispensabile și, în orice caz, guvernul trebuia să evite o confruntare cu Occidentul, care era singura lui sursă de împrumuturi și de alte ajutoare financiare. Chiar această dependență de capitalul străin a exacerbat criza. Investitorii străini și-au retras largi părți de capital, în căutarea unor profituri mai sigure și mai înalte altundeva, un exod care nu a făcut decît să mărească numărul întreprinderilor comerciale și industriale și al băncilor care au dat faliment. Colapsul lui Kredit Anstalt de la Viena, în mai 1931, a tăiat practic României sursele de capital străin, o lovitură ce a subminat eforturile guvernului de a face față propriei sale crize financiare. În dorința de a obține noi împrumuturi, a subordonat și mai mult economia țării capitalului străin, o situație ce s-a reflectat în taxele mai moderate impuse importurilor decît acelea percepute de liberali în anii '20.

Guvernul național-țărănist pînă în 1931 și cele ce i-au succedat pe termene scurte au încercat varii măsuri pentru a combate efectele crizei. Preocuparea imediată a fost datoria țărănească. De la începutul crizei, guvernul urmărise o politică de-a dreptul draconică de percepere a tuturor taxelor care îi erau datorate de către țărani, mergînd atît de departe încît a ajuns să scoată la licitație proprietățile celor ce nu-și plătiseră impozitele. Principalul motiv al unei asemenea acțiuni drastice a fost lipsa disperată de bani a guvernului, care, luni de-a rîndul, în anii 1929–1933, a fost obligat să oprească plata salariilor pentru mulți dintre funcționarii publici. Criza din ce în ce mai adîncă din agricultură, precum și tensiunea socială ce-a însoțit-o au forțat guvernul în cele din urmă să reducă impozitele, dar legea din 21 octombrie 1932 i-a ușurat pe țărani doar de o mică parte din greaua povară financiară.

Datoria particulară s-a dovedit a duce la ruinarea unui număr mult mai mare de țărani decît au făcut-o impozitele către stat. Majoritatea datornicilor contractaseră împrumuturi atunci cînd prețurile agricole erau înalte, iar perspectivele de rambursare luminoase. Totuși, chiar atunci, în anii '20, țăranii avuseseră mari dificultăți în obținerea de împrumuturi avantajoase. Într-o epocă de extindere a creditelor, ce a caracterizat anii '20, investițiile au curs spre industrie și comerț, domenii ce promiteau mari beneficii, mai curînd decît spre mai puțin profitabila și mai riscanta agricultură. Întrucît societățile oficiale de credit, precum băncile populare, aveau doar resurse limitate, mulți țărani s-au îndreptat spre cămătari, care, de obicei, le acordau împrumuturi pe termen scurt și cu dobînzi mari. Totalul datoriilor agricole a atins repede proporții cutremurătoare. Povara a fost resimțită

cel mai greu de ţăranii mai săraci; în 1932, două treimi dintre aceştia, posedînd mai puţin de 10 ha, nu-şi achitaseră împrumuturile. La început, guvernul a încercat să rezolve problema pe felii, dar, în cele din urmă, la 18 decembrie 1931, acesta a suspendat strîngerea forţată a datoriilor proprietarilor rurali şi a adoptat un masiv program de conversie a datoriilor. În anii 1932–1934, au fost aprobate patru legi privind datoriile agricole, ce nu au lăsat nici o îndoială în privinţa gravităţii situaţiei şi a dorinţei multora dintre cei de sus de a pune capăt agitaţiei ţărăneşti, care, se temeau ei, ameninţa ordinea socială existentă. Pentru a pune capăt crizei datoriilor, aceştia au găsit însă o soluţie ce a adus beneficii oligarhiei financiare, pe seama maselor de contribuabili, care trebuiau pînă la urmă să suporte povara costului conversiunii datoriilor.[27]

În vederea redeschiderii pieţelor pentru produsele agricole în Europa Occidentală, guvernul român s-a situat în fruntea mobilizării statelor agrare din Europa Răsăriteană la o acţiune colectivă. Scopul lor imediat a fost acela de a ridica restricţiile impuse importurilor agricole de către statele industrializate şi de a cîştiga concurenţa pentru pieţele de dincolo de Atlantic. Prima Conferinţă a statelor agrare est-europene s-a ţinut la Varşovia la 28–30 august 1930, dar aici, şi la întîlnirile ulterioare, desfăşurate pe parcursul următorilor doi ani, s-a realizat puţin. Marile Puteri nu erau doritoare să-şi modifice politicile lor economice faţă de Europa Răsăriteană şi-şi puteau permite, la adăpostul impunităţii, să ignore statele agrare.

Criza a avut o influenţă profundă şi de durată asupra gîndirii economice a politicienilor români, atît din Partidul Naţional Liberal, cît şi din Partidul Naţional-Ţărănesc. Dependenţa ţării lor de Marile Puteri industriale, pusă puternic în evidenţă în timpul crizei, prin restricţiile impuse de acestea importurilor de produse agricole din România şi prin refuzul lor de a lua în considerare problemele deosebite ale statelor agrare, i-au convins pe liderii ambelor partide să sprijine o politică de industrializare accelerată. Reacţia lui Virgil Madgearu a fost tipică. Opus anterior unei industrializări pe scară largă, el cerea acum dezvoltarea unei industrii puternice, pentru a asigura atît independenţa economică, cît şi independenţa politică a ţării.

Liberalii, aflaţi la putere între 1934 şi 1937, au făcut din industrializare elementul central al programului lor intern. Au pus accentul pe industria grea, din care se gîndeau să facă baza unei economii naţionale moderne. Toate activităţile lor pun în evidenţă un model de intervenţie sporită şi de control din partea statului în economie. Erau convinşi că încurajarea

[27] V. Bozga, *Criza agrară*, pp. 145–170.

şi protejarea industriei de către stat erau indispensabile, întrucît mijloacele particulare se dovediseră nepotrivite. Dar ei nu erau singuri. Devenise evident politicienilor din alte partide şi de alte convingeri ideologice că problemele industriei şi ale economiei în general puteau fi rezolvate doar printr-o conducere fermă de sus în jos.

Sprijinirea industriei de către stat a îmbrăcat multe forme. Acesta i-a furnizat capital direct prin intermediul propriului său buget, o politică ce a avut drept rezultat, printre altele, o sporire de aproape trei ori a importurilor de maşini între 1927 şi 1937. A disponibilizat, de asemenea, mari cantităţi de capital prin intermediul noilor societăţi oficiale de credit şi Banca Naţională şi a adăugat noi industrii acelora cărora le cumpăra în mod obişnuit produsele, în special furnituri militare, inclusiv uniforme, şi beton armat pentru fortificaţii. Sumele implicate erau substanţiale. În anul fiscal 1938–1939, de exemplu, ministerelor Apărării Naţionale, Aerului şi Marinei li s-au alocat 21 la sută din bugetul de stat şi acestea, precum şi alte organisme de stat, absorbeau, în preajma celui de-al Doilea Război Mondial, 70 la sută din producţia industriei metalurgice şi 80 la sută din producţia de cărbune. Guvernul a oferit, de asemenea, stimulente speciale societăţilor pentru a produce bunuri ce nu se făceau încă în ţară, în special pentru acelea încorporînd tehnologie avansată sau capabile să promoveze industrializarea ţării. În vederea asigurării supravieţuirii unor industrii, la 10 mai 1937 guvernul a legalizat cartelurile. Noua legislaţie a continuat-o pe cea anterioară, făcînd un pas înainte în încurajarea industriei, prin acordarea monopolului permanent sau cvasimonopolului în privinţa anumitor bunuri, sub supravegherea ministerelor de resort.

Consfinţirea monopolurilor era menită să protejeze „interesele de stat", prin sprijinirea acelor industrii considerate a fi vitale economiei naţionale şi prea importante spre a fi lăsate „capriciilor" întreprinderii particulare. La fel ca şi în perioada anterioară, politica economică liberală a anilor '30 s-a axat pe protecţionism, ceea ce a făcut ca, între 1932 şi 1938, tarifele vamale pentru un mare număr de produse industriale importate să crească de patru ori. Principalele excepţii au continuat să fie produse precum maşinile şi motoarele electrice, care nu se produceau în România şi care erau considerate indispensabile pentru industrializarea pe mai departe.[28]

Capitalul străin a continuat să fie o importantă sursă de finanţare pentru industrie în anii '30. În unele ramuri — minieră, petrolieră şi chimică — acesta deţinea un loc dominant. Totuşi, deceniul 1929 şi 1939 a înregistrat

[28] Marcela Felicia Iovanelli, *Industria românească, 1934–1938*, Bucureşti, 1975, pp. 50–86.

un declin al participării străine în industria grea, de la 70 la sută la 40 la sută şi, în economie în general, de la 65 la sută la 38 la sută. Capitalul francez şi capitalul englez erau predominante. Germania a căutat să redobîndească ceva din poziţia sa de dinainte de război, în special în petrol şi minerit (bauxită şi crom), date fiind utilizările lor militare, dar a avut puţin succes în pătrunderea în aceste ramuri ale economiei româneşti pînă după septembrie 1940.

Ca şi în anii '20, liberalii n-au avut o politică agrară coerentă şi au urmărit industrializarea pe seama agriculturii, orientînd grosul investiţiilor de capital în industriile favorizate. În consecinţă, ei au lăsat intactă organizarea existentă a agriculturii şi au făcut puţin pentru a spori productivitatea sau pentru a ridica nivelul de trai al majorităţii ţărănimii. Mai curînd, au continuat să încurajeze cultivarea grîului pentru export, cu scopul de a obţine devizele necesare dezvoltării industriei. O asemenea politică a făcut să se perpetueze agricultura extensivă, fapt ce a constituit cauza fundamentală a crizei agrare neîntrerupte. Cu toate acestea, liberalii au luat măsuri modeste în direcţia diversificării producţiei, prin introducerea a noi culturi, în special de soia. Pentru importul seminţelor de soia, distribuirea lor către producători şi, apoi, cumpărarea întregii recolte şi exportarea ei în Germania, s-a format o nouă companie cu ajutorul lui I. G. Farben Industrie. Plantările înainte de 1935 au fost nesemnificative, dar, în decurs de doi ani, suprafaţa de pămînt cultivată cu soia a crescut de la 20 000 la 90 000 ha.

Dictatura regală a lui Carol al II-lea, din anii 1938–1940, a urmat aceleaşi politici economice ca şi liberalii. Intervenţia statului a devenit şi mai pronunţată, întrucît proiectele de industrializare au fost accelerate, acordîndu-se o importanţă deosebită necesităţilor apărării naţionale. În agricultură, ţăranii mijlocaşi şi înstăriţi au fost favorizaţi de majoritatea celorlalţi, care deţineau mai puţin de 5 ha. Guvernul a disponibilizat noi credite pentru ţăranii merituoşi şi a început să raţionalizeze şi să intensifice producţia agricolă în concordanţă cu prevederile planului unic pe cinci ani, elaborat în martie 1940. El oferea soluţii acelor probleme ale agriculturii româneşti ce fuseseră eludate de către guvernele anterioare: o eliberare a ţăranilor de dependenţa lor de producţia de grîne, prin reducerea cu 800 000 ha a suprafeţelor de pămînt cultivate cu grîu, iar a celor plantate cu porumb cu 500 000 ha; diversificarea culturilor, prin acordarea de stimulente cultivatorilor de legume şi plante industriale; micşorarea diferenţei de preţ între produsele agricole şi cele industriale. Pentru atingerea acestor scopuri ambiţioase, o alocaţie de 600 de milioane de lei avea să fie inclusă în bugetul de stat, dar criza politică şi pierderea de teritorii, în vara şi toamna anului 1940, au pus capăt brusc tuturor acestor iniţiative.

10
VIAȚA POLITICĂ
1919–1940

Principala problemă a vieții politice românești în perioada interbelică a fost confruntarea între democrație și autoritarism. Perspectivele consolidării sistemului parlamentar bazat pe practica Europei Occidentale păreau luminoase la începutul anilor '20. Introducerea votului universal pentru bărbații adulți a întreținut speranța că guvernarea oligarhică va deveni curînd o relicvă a trecutului. Fruntașii Partidului Național Român din Transilvania și ai Partidului Țărănesc din Vechiul Regat, care se bucurau de un larg sprijin, se pronunțau pentru deplina participare a tuturor cetățenilor în procesul politic și pentru consultări autentice ale electoratului prin alegeri corecte. Atît țărăniștii, care altfel se fereau de preluarea modelelor occidentale, cît și europeniștii, care erau siguri că România era sortită să urmeze calea de dezvoltare occidentală, se pronunțau pentru o guvernare parlamentară. În rîndurile întregii populații, de asemenea, exista cel puțin un sprijin latent pentru un experiment politic democratic. Cînd i s-a dat ocazia să-și exprime preferințele în mod liber, precum în alegerile din anul 1928, aceasta s-a pronunțat în majoritate covîrșitoare pentru acele partide care erau angajate în slujba democrației.

În calea schimbărilor politice se ridicau obstacole formidabile. Înainte de toate erau obiceiurile de peste o jumătate de secol. Apatia și lipsa de experiență a maselor de țărani, determinate în principal de excluderea lor aproape totală din viața politică, nu au fost niciodată depășite în întregime și, drept rezultat, impactul votului universal s-a diminuat. Se resimțea nevoia de schimbări în spiritul în care se făcea politică. Dar politica de dragul politicii, pentru avantaje tactice pe termen scurt, în locul unor principii înalte, pe care Constantin Rădulescu-Motru și mulți alții o blamaseră, nu numai că nu fusese eradicată, dar se și intensificase. Partidul Liberal, cea mai puternică organizație politică a anilor '20, avea prea puțin de a face cu obiceiurile. În teorie, angajat față de sistemul parlamentar, acesta a preferat „să conducă" alegerile după moda veche și să guverneze într-o manieră autoritară, prin intermediul unei mici oligarhii financiare

și industriale. În afara politicii partidelor tradiționale se aflau multe grupări și indivizi care se opuneau la tot ceea ce reprezenta Europa modernă — urbanism, industrie, raționalism și nu în cele din urmă instituții politice democratice. Astfel, adepții lui Nichifor Crainic și ai lui Nae Ionescu, printre alții, au promovat un climat de opinie favorabil mișcărilor naționalist-extremiste și politicii autoritare.

Anii '30 au fost deceniul crizei democrației românești. Criza economică mondială a exacerbat problemele economice existente și tensiunile sociale și a stimulat astfel toate acele forțe care căutau să submineze guvernarea parlamentară. Criza care se cocea a sporit atracția antisemitismului în rîndurile anumitor elemente ale societății, care au recurs la acesta pentru a dobîndi sprijin pentru tipurile lor particulare de naționalism. În fruntea cîtorva organizații care făceau din antisemitismul lor nucleul ideologic al noii Românii se afla Garda de Fier, care a atins apogeul popularității sale la mijlocul anilor '30. Venirea lui Carol al II-lea pe tron, în 1930, a fost de rău augur pentru democrație, întrucît acesta n-a făcut nici un secret în legătură cu disprețul său față de instituțiile parlamentare și în legătură cu intenția sa de a se impune ca factor indiscutabil al puterii în stat. Nu pot fi ignorate nici mutațiile din echilibrul de forțe european. Ascensiunea Germaniei naziste și comportamentul agresiv al Italiei fasciste, alături de politica conciliatoristă adoptată de către democrațiile occidentale, i-a încurajat — atît pe adversarii democrației, cît și pe cei ce șovăiau în România — să ajungă la concluzia că viitorul aparținea autoritarismului. Partidele democratice de frunte păreau să-și fi pierdut o mare parte din elanul deceniului anterior. Ele s-au dovedit incapabile să reziste atacului venit atît din interiorul, cît și din exteriorul țării și au acceptat pînă la urmă instituirea dictaturii lui Carol în 1938, eveniment ce a marcat sfîrșitul experimentului democratic în România.

FORMĂ ȘI FOND

Ca și pe timpul lui Carol I, Regele era elementul-cheie al vieții politice. Potrivit noii Constituții din 1923, el păstra puteri considerabile. Putea să-și aleagă miniștrii chiar și din afara Parlamentului și putea să-i demită după bunul plac, dar tradiția îl obliga să ia în considerare dorințele partidului majoritar din Parlament. Primul-ministru și ceilalți membri ai cabinetului trebuiau, în principiu, să coopereze cu Parlamentul și, dacă nu puteau să-și asigure încrederea acestuia, tradiția le cerea să demisioneze. Într-o asemenea situație, Regele le numea succesorii. Vechiul sistem al rotației

la guvernare a continuat şi el să funcţioneze. Deşi maşinăria nu era la fel de bine unsă ca şi în perioada de dinainte de război, nici un guvern nu a fost vreodată răsturnat de către Parlament. Constituţia asigura de asemenea Regelui puteri legislative lărgite. Avea autoritatea de a sancţiona toate legile, dar acesta nu şi-a exercitat niciodată dreptul de veto faţă de o lege trecută prin Parlament. Astfel, în practică, legiferarea reprezenta o prerogativă exclusivă a Parlamentului. Dar Regele exercita largi puteri discreţionare în interpretarea legilor prin intermediul dreptului său de a emite „regulamente". Aceste regulamente erau menite, în primul rînd, să detalieze legile deja în funcţie, dînd oficialităţilor instrucţiuni amănunţite cu privire la aplicarea lor. Acestea nu puteau schimba sau suspenda legile, iar miniştrii, care de obicei le elaborau, erau teoretic împiedicaţi să facă abuz de putere de către instanţele judecătoreşti, împuternicite să judece toate abaterile de la legalitate ale regulamentelor în discuţie. Dar asemenea abateri erau rare, întrucît erau strict definite situaţiile prevăzute de lege, în care oficialităţile administrative, printre care se numărau şi miniştrii, erau forţate să-şi asume responsabilitatea actelor lor. Regele putea, de asemenea, să emită regulamente nelegate de o lege anume, o putere limitată doar de prevederea constituţională că asemenea acte nu puteau restrînge libertăţile individuale sau impune o îngrădire, precum un nou impozit cetăţenilor. Regele avea autoritatea de a negocia şi de a încheia tratate de alianţă, dar ele nu erau valabile pînă cînd nu erau ratificate de Parlament, numai acesta din urmă avînd dreptul de a declara război şi de a face pace. Toate limitările puterilor regale au fost respectate de către un monarh constituţional aşa cum a fost Ferdinand. Ele s-au dovedit ineficiente în privinţa limitării poftei de putere a lui Carol al II-lea.

Sistemul politic din România din perioada interbelică a fost o democraţie parlamentară în formă, dar acesta a funcţionat într-un mod ce reflecta condiţiile sociale şi economice existente în ţară şi evoluţia sa politică de-a lungul secolului anterior. Ca şi înainte de Primul Război Mondial, deşi alegerile se ţineau în mod obişnuit atunci cînd un guvern părăsea scena politică şi campaniile erau animate, partidul ales de către Rege pentru a forma un nou guvern avea un avantaj enorm asupra tuturor celorlalte, întrucît „organiza" alegerile. Uzînd de metode de îndelungată tradiţie, acesta îşi asigura pentru sine o puternică majoritate în Parlament. Astfel, spre deosebire de parlamentarismul din Europa Occidentală, unde guvernul era o creaţie a Legislativului, în România Parlamentul a continuat să fie o prelungire a Executivului. O examinare a rezultatelor alegerilor arată cît de importantă a fost pentru partidul la putere organizarea alegerilor. Sorţii Partidului Liberal în alegerile din 1922, 1926 şi 1927 sînt ilustrativi: în

1922, liberalii, care au organizat alegerile, au cîștigat 222 locuri în Camera Deputaților, față de 147 obținute de către toate celelalte partide; în 1926, cînd nu se aflau la putere, ei au trimis în Parlament doar 16 deputați, bucurîndu-se doar de 7,34 la sută din voturile exprimate. Reveniți la putere în anul următor, ei au cîștigat 318 locuri, întrunind 61,7 la sută din voturile exprimate.

Alegerile, care au condus la majorități copleșitoare pentru partidul de guvernămînt și-au lăsat opoziția lipsită de putere, au tins să transforme activitatea Parlamentului într-o pură activitate guvernamentală. Inițiativa legislativă aparținea astfel guvernului. Din 4 574 proiecte de legi introduse în Camera Deputaților în perioada 1919–1940, 71 la sută emanau de la guvern. Celelalte 29 la sută, aflîndu-și originea în interiorul Parlamentului, se ocupau cu probleme de importanță minoră. Puterea majorității guvernamentale poate fi judecată și prin faptul că, din cele 3 225 proiecte de lege prezentate Camerei de către guvern într-o perioadă de 21 de ani, doar unul a fost respins. Imensele majorități explică, de asemenea, lipsa generală de control exercitată de către Parlament asupra guvernului. Numărul de interpelări adresate miniștrilor în Cameră a fost relativ mic. De-a lungul perioadei interbelice au fost aproximativ 2 500 de interpelări, dar numai 220 dintre acestea au fost de fond, majoritatea lor fiind adresate de către un mic număr al deputaților din opoziție. În orice caz, nici un guvern nu a căzut și nici un ministru nu a fost obligat să demisioneze din cauza unei interpelări. Majoritatea guvernamentală a acordat, fără excepție, vot de încredere cabinetului sau miniștrilor în mod individual.[1] Sistemul judecătoresc, care, potrivit Constituției din 1923, era o ramură coordonată de guvern, dar separată de acesta, a continuat să acționeze doar ca un modest factor de control al ramurilor executivă și legislativă. Deși judecătorii nu puteau fi schimbați din funcție decît pe baza deciziilor adoptate de o comisie disciplinară corespunzător constituită, ei erau, într-un grad mai mic sau mai mare, dependenți de partidul la putere, întrucît promovarea în sistem era dificilă fără sprijinul acestuia. Constituția oferea judecătorilor o mare putere potențială, întrucît permitea revizuirea judecătorească a actelor Executivului — în special ale aparatului administrativ —, ca și ale Legislativului. Un cetățean care credea că drepturile sale constituționale fuseseră încălcate putea să înainteze plîngerea sa Curții de Apel din județul său, iar Curtea putea să găsească reclamația justificată și să declare actul în discuție ilegal. Dar asemenea cazuri erau rare, pentru că o provocare

[1] Matei Dogan, *Analiza statistică a „democrației parlamentare" din România*, București, 1946, pp. 65–68, 101–108.

a autorității în numele drepturilor individuale, în afară de faptul că era o acțiune dificilă și costisitoare, ar fi contravenit unui obicei de multă vreme stabilit. Constituția din 1923 dădea Curții de Casație — cea mai înaltă instanță a țării — autoritatea exclusivă de a constata constituționalitatea legilor. Dar ea limita decizia Curții doar la cazul în speță și, ca atare, o lipsea de puterea de a legifera prin hotărîri judecătorești. În plus, Curtea de Casație a folosit doar cu parcimonie puterile de revizuire: între anii 1923 și 1932 a declarat contrare Constituției doar nouă acte legislative.[2]

Metodele și spiritul administrației guvernamentale au tins spre descurajarea unei largi participări în treburile publice și spre blocarea oricărei schimbări semnificative în tradiționala relație slujitor-stăpîn, stabilită între majoritatea cetățenilor și funcționărime. De mare importanță pentru menținerea statu-quoului s-a dovedit păstrarea în continuare a centralizării autorității la București. Prima lege postbelică cuprinzătoare privind organizarea administrației locale, votată în 1925, a fost în deplină concordanță cu Constituția din 1923. Ea statua principiul statului național unitar și dădea astfel organelor administrației centrale și reprezentanților acesteia enormă putere și influență în treburile locale. Aceste oficialități puteau, de exemplu, să dizolve consiliile comunale și județene și să suspende sau să demită primarii comunelor. Legea a consolidat poziția prefectului de județ ca figură-cheie în administrația locală. Ca și înainte de Primul Război Mondial, acesta era numit de către ministrul de Interne și exercita puterile administrației centrale, ca reprezentant desemnat al acesteia în județul respectiv. Deși conducea administrația județului, el era răspunzător față de București și nu față de cetățenii din partea locului. Cînd a venit la putere în 1928, Partidul Național-Țărănesc a experimentat o parțială descentralizare, făcînd administrațiile comunale și județene mai receptive față de nevoile locale și acordînd acestor autorități o semnificativă putere în luarea de decizii. Dar legea votată în 1929 nu a avut rezultatele dorite, în principal ca urmare a faptului că autoritățile și organizațiile locale erau lipsite de experiență și mijloace materiale pentru a face ca un sistem administrativ complicat și greoi să opereze eficient. După revenirea liberalilor la putere, în 1933, aceștia au înlocuit legea național-țărăniștilor cu propria lor lege, care a redus sever autonomia locală și a plasat încă o dată deciziile finale în mîinile administrației centrale și ale reprezentanților aces-

[2] H. Lévy-Ullman și B. Mirkine-Guetzévitch (ed.). *Roumanie (La vie juridique des peuples, 4)*, Paris, 1933, pp. 19–21.

teia. Instalarea dictaturii regale în 1938 pur și simplu a consolidat centralizarea în dauna administrației locale.[3]

Viața politică de după Primul Război Mondial promitea, în multe privințe, să fie diferită de ceea ce atît politicienii, cît și populația cunoscuseră înainte de 1914. Schimbările constituționale fundamentale din anii 1918–1921 au lărgit perspectiva unei mai mari diversități a expresiei politice și a unui activism sporit din partea populației în general. Formarea statului național unitar a adus noi partide politice românești și tradiții din Transilvania, Bucovina și Basarabia și semnificative partide minoritare, maghiar și german, din Transilvania. Introducerea sufragiului universal în noiembrie 1918 a deschis porțile vieții politice unui număr mai mare de cetățeni decît oricînd înainte. O astfel de creștere substanțială a electoratului activ sugera că viața politică nu se va putea desfășura mai departe pe căi tradiționale, de către cei puțini în dauna celor mulți. S-au deschis astfel noi posibilități pentru asemenea grupuri, precum țărănimea mijlocașă și muncitorimea de la orașe.

Cu toate acestea, au existat semnificative limitări ale participării la viața politică. Majoritatea țărănimii, în principal straturile ei cele mai de jos, a rămas apatică. Cauzele nu erau de ieri, de azi. Viața economică și socială a țăranilor era cantonată de obicei la nivelul satului și astfel aceștia erau lipsiți de experiența necesară pentru utilizarea tuturor mecanismelor sistemului politic, fapt ce i-ar fi făcut capabili să uzeze cît mai eficient de numărul lor. Partidelor politice le revenea și lor o parte de răspundere pentru pasivitatea lumii rurale. Chiar și acelea care își ziceau țărănești nu au reușit să atragă masele populației rurale în activitatea politică. Compoziția socială a Camerei și a Senatului reflectă lipsa lor de interes. În legislaturile alese între anii 1922 și 1937, circa 40 la sută din totalul membrilor celor două Camere erau juriști, 15–18 la sută mari proprietari de pămînt, 11,2 la sută învățători și profesori, 8,7 la sută clerici, 6,5 la sută profesori universitari și 3,7 la sută medici. Deși în această perioadă reprezentau aproximativ 80 la sută din populație, țăranii au obținut doar 1 la sută din locuri.[4]

În anii imediat de după război s-a realizat o semnificativă regrupare a forțelor politice. Tradiționala rivalitate dintre cele două partide — dintre liberali, reprezentînd, în general, clasa mijlocie, și conservatori, partidul marilor moșieri — a dispărut, întrucît Partidul Conservator, aflat în serios

[3] Erast Diti Tarangul, *Tratat de drept administrativ român,* Cernăuți, 1944, pp. 146–153.

[4] Matei Dogan, *Analiza statistică*, pp. 55–61.

declin încă înainte de război, s-a prăbuşit ca urmare a reformelor agrare din anii 1918–1921, ce au subminat puterea economică a marilor proprietari de pământ. Ca urmare, şansele marii burghezii, grupate în principal în reîntineritul Partid Liberal, păreau mai luminoase ca oricînd. Întrucît puterea economică şi politică a acesteia creştea constant, ea s-a instalat drept clasă dominantă. Dar preponderenţa sa a fost de scurtă durată, întrucît a fost confruntată cu provocarea hotărîtă pe care o reprezenta alianţa dintre Partidul Ţărănesc, creat în 1918, şi venerabilul Partid Naţional Român din Transilvania. Fuziunea lor din 1926, sub forma Partidului Naţional-Ţărănesc, a restabilit, într-o oarecare măsură, vechiul echilibru bipartit în viaţa politică a României, întrucît noul partid reunea în jurul său largi segmente ale centrului pentru a se opune liberalilor. În orice caz, ideea reîntoarcerii la sistemul rotaţiei celor două partide, aşa cum fusese în deceniile anterioare războiului, se bucura de un larg sprijin. Regele Ferdinand şi un număr de oameni politici, printre care şi Nicolae Iorga, doreau să creeze o contrapondere atotputernicilor liberali şi chiar unii liberali preferau o singură ţintă, mare, pentru atacurile lor, decît un talmeş-balmeş de partide mici. Într-o eră de schimbări sociale şi de criză economică, numeroase persoane din interiorul şi din afara sferei politice vedeau în sistemul bipartit o promisiune de stabilitate politică.

Noul sistem de rotaţie nu a funcţionat totuşi fără piedici, în principal din cauza marii diversităţi a partidelor şi a lipsei de coeziune în interiorul Partidului Naţional Liberal şi al Partidului Naţional-Ţărănesc. În primul deceniu de după război, a existat tendinţa de împuţinare a partidelor, aşa cum sugerează dispariţia Partidului Conservator şi fuziunea Partidului Ţărănesc cu Partidul Naţional, dar această tendinţă şi-a schimbat sensul în anii '30, o dată cu apariţia unei multitudini de partide mici, în primul rînd ca răspuns la situaţia economică instabilă şi la dorinţa diverselor grupări de a utiliza viaţa politică în folosul propriilor lor scopuri, adesea limitate. Numeroase partide constituite în această perioadă erau doar cu puţin mai mult decît nişte facţiuni grupate în jurul unor puternice personalităţi, care se desprinseseră de partidul originar. Partidul Naţional-Ţărănesc este un bun exemplu pentru ilustrarea lipsei coeziunii interne de-a lungul perioadei interbelice. Hibrid fiind, n-a reuşit niciodată să-şi adune cele două aripi principale într-un parteneriat care să funcţioneze bine. Numeroase grupuri mici din cadrul său şi-au păstrat identitatea: la dreapta se aflau foştii conservatori, care îl urmaseră pe Take Ionescu şi care erau conduşi acum de către George Mironescu, care, în 1930, se pronunţase în favoarea dictaturii regale, şi un grup condus de Alexandru Vaida, favorabil, de asemenea, unei guvernări autoritare; la stînga se aflau partizanii

dr. Nicolae Lupu, care pleda pentru continuarea reformei agrare și pentru o legislație socială în beneficiul muncitorimii urbane; un centru larg era ocupat de adepții lui Iuliu Maniu, care reprezenta poziția oficială a partidului în problemele sociale și economice și se opunea tuturor încercărilor de a limita sau de a submina democrația parlamentară. Partidul Național Liberal prezenta un tablou similar. Existau așa-numiții bătrîni liberali, care, în anii '30, constituiau partidul oficial și se opuneau încercărilor lui Carol al II-lea de impunere a unei guvernări autoritare și diverselor curente fasciste; tinerii liberali, conduși de Gheorghe Tătărescu, care sprijinea proiectele lui Carol de instalare a dictaturii; disidenții grupați în jurul lui Gheorghe Brătianu, care erau favorabili menținerii sistemului parlamentar și se opuneau ambițiilor politice ale lui Carol, dar în politica externă se pronunțau pentru o strînsă cooperare cu Germania, drept calea cea mai eficientă de asigurare a integrității teritoriale a României. Micile partide, pur și simplu pentru că erau mici sau reprezentau interese înguste, se bucurau în general de mai mult succes în menținerea unității lor.

Liberalii au căutat să rezolve incertitudinile politice prilejuite de multitudinea partidelor și grupurilor prin introducerea, în 1926, a unei noi legi electorale, care răsplătea partidul ce obținuse cel puțin 40 la sută din voturi în alegerile parlamentare cu o „primă" sub forma a 50 la sută din locurile în Camera Deputaților. Dar partidul cîștigător nu obținea doar jumătate din locuri; în plus, el împărțea proporțional și cealaltă jumătate și, astfel, putea, în cele din urmă, să dispună de 70 la sută sau chiar mai mult din totalul locurilor în Camera Deputaților. Liberalii, încrezători în capacitatea lor de a controla viața politică, păreau acum preocupați să-și asigure pentru sine o dominare tot atît de deplină a Legislativului, precum o aveau asupra administrației.

Participarea sporită a cetățenilor la alegeri, diversitatea partidelor și spiritul de activism politic au schimbat caracterul alegerilor parlamentare de după război. Acestea au devenit adevărate campanii electorale, ce au pus în mișcare milioane de alegători. Chiar dacă îi era încă dificil să depășească avantajele celor aflați la putere, mai ales să cîștige 60 la sută din voturi, opoziția nu a intrat niciodată în campanie împovărată de gîndul că pierduse de la bun început. Opoziția unită s-a descurcat bine în numeroase alegeri, obținînd, de exemplu, 52,5 la sută din voturi în 1931, 59,7 la sută în 1932 și, spre surpriza tuturor celor interesați, 63,6 la sută în 1937.

În anii '20, partidele politice și-au păstrat rolul-cheie în formarea noilor guverne. Ca și înainte de război, după demisia guvernului, Regele intra

în consultări cu liderii diferitelor partide, după care încredința formarea cabinetului unuia dintre aceștia. Sarcina imediată a noului guvern era aceea de a organiza alegeri pentru Cameră și Senat. Procesul de desemnare a noului prim-ministru se desfășura de obicei lin, întrucît Regele îl alegea pe acesta doar dintr-un număr limitat de partide. Erau excluse partidele de stînga, partidele minorităților naționale și, aproape întotdeauna, partidele mici. Liderii celor mai mari partide — Național Liberal și Național-Țărănesc — aveau de aceea cea mai mare influență asupra hotărîrii regale.

Totuși, această metodă de formare a noilor guverne a schimbat treptat rolul partidelor în viața politică. În anii '20, național-liberalii și, mai tîrziu, național-țărăniștii exercitaseră o puternică influență asupra Palatului, influență care adesea a limitat în mod sever puterea de decizie a suveranului. Dar, în anii '30, Carol a reușit să se elibereze de aceste constrîngeri, atîțînd marile partide unul împotriva celuilalt. Înainte de urcarea pe tron a acestuia, era obiceiul ca partidele să vină la putere nu prin forța lor potențială la urne, ci ca rezultat al influenței exercitate la Palat. În competiția pentru dobîndirea favorurilor regale, acestea se slăbeau într-adevăr unul pe celălalt. Sub Carol, rivalitatea între partidele politice a luat forme acute, întrucît mulți dintre conducătorii partidelor au pus la dispoziția acestuia întreg capitalul lor politic, iar fiecare partid avea grijă să aibă printre conducătorii lui una sau mai multe legături bune la Palat, pe care se putea conta pentru protejarea intereselor propriului partid.

În anii '30 s-au evidențiat și alte forțe politice în afara partidelor. Camarila — favoriții Palatului — a dobîndit o situație extraordinară în timpul domniei lui Carol. Acesta a folosit-o efectiv în campania sa neîntreruptă de subminare a partidelor politice, considerate de el drept principalul sprijin al sistemului parlamentar pe care era hotărît să-l distrugă. Astfel, spre deosebire de Regele Carol I, care a căutat să consolideze puterea Tronului prin alternarea celor două partide importante, ce acționau unul împotriva celuilalt, și, spre deosebire de Regele Ferdinand, care legase soarta dinastiei de puterea Partidului Liberal, Carol al II-lea a transformat Coroana într-un instrument de distrugere a partidelor politice. Un alt element pe care se bizuia erau marii industriași și bancheri, atît din interiorul, cît și din afara camarilei, printre marii favoriți aflîndu-se Nicolae Malaxa, proprietarul unui mare combinat metalurgic, Max Auschnitt, director a numeroase întreprinderi industriale și o personalitate de frunte în diverse organizații de industriași, și Aristide Blank, conducătorul unei bănci particulare de frunte. Nu erau legați de nici un partid politic, deși

menţineau strînse contacte cu diverşi politicieni şi se aflau într-o acerbă competiţie cu liderii liberali şi naţional-ţărănişti pentru influenţă la Palat.

PARTIDE

Partidul Conservator nu a supravieţuit sfîrşitului războiului. Două facţiuni s-au luptat pentru a duce mai departe principiile conservatoare, dar acestea, amîndouă, au dispărut de pe scena politică. Liderii conservatorilor tradiţionali s-au străduit cu disperare să se adapteze împrejurărilor politice şi economice în schimbare. Alexandru Marghiloman a anunţat formarea Partidului Conservator-Progresist în decembrie 1918 şi a promis să înfăptuiască reformele agrară şi electorală, dar propunerile sale nu au răspuns aşteptărilor populaţiei în general şi erau sub ceea ce alte partide erau pregătite să facă. S-au năruit, de asemenea, şi eforturile lui Marghiloman de a realiza alianţe cu alte partide. Nu exista interes pentru un partid al cărui număr total de voturi pentru alegeri în Camera Deputaţilor a scăzut de la 3,98 la sută în 1919 la 2,82 la sută în 1920. După alegerile din 1922, în care partidul său nu a obţinut nici un mandat, Marghiloman s-a retras din calitatea de şef al partidului, dat fiind că încetase să mai aibă vreo pondere în viaţa politică. După decesul acestuia, în 1925, cei care mai rămăseseră în Partidul Conservator-Progresist s-au alăturat Partidului Poporului al generalului Alexandru Averescu. Celălalt partid conservator a fost Partidul Conservator-Democrat al lui Take Ionescu, care se consolidase în 1916 prin fuziunea cu aripa lui Nicolae Filipescu din Partidul Conservator. A încercat să adune laolaltă puţinii mari moşieri care mai rămăseseră şi acele elemente ale burgheziei care erau legate de capitalul străin. Take Ionescu se întorsese de la Conferinţa de Pace de la Paris în vara anului 1919 cu mari speranţe de dobîndire a puterii politice, pe care căuta să o obţină de mult timp, dar Ionel Brătianu era omul pe care Regele continua să se bizuie, în timp ce Averescu era eroul popular. Take Ionescu a căutat să se adapteze noilor împrejurări de după război. A schimbat numele partidului său în Partidul Conservator Democrat-Unionist şi a revizuit programul, pentru a se adresa unui spectru mai larg al populaţiei, dar în zadar. Cînd a fost numit prim-ministru, ca urmare a demisiei primului guvern Averescu, în decembrie 1921, n-a reuşit să realizeze o coaliţie viabilă şi, neobţinînd votul de încredere al Parlamentului, în ianuarie 1922 şi-a înaintat demisia. Acest eveniment însemna sfîrşitul carierei sale politice şi dispariţia o dată pentru totdeauna a conservatorilor ca forţă politică.

După moartea lui Take Ionescu, în iunie 1922, foştii săi aderenţi, cîţi mai rămăseseră, s-au alăturat Partidului Naţional Român.[5]

Sorţii Partidului Liberal nu au părut niciodată mai luminoşi decît în anii interbelici, întrucît acesta a devenit una din cele două mari formaţiuni politice ale vremii, aflîndu-se la guvernare lungi perioade de timp, în special în anii 1922–1926. Elementul dominant în cadrul Partidului Liberal a fost „oligarhia financiară" grupată în jurul Băncii Româneşti, în care un mic grup de mari bancheri şi de industriaşi, conduşi de familia Brătianu, deţinea controlul. În anii imediat următori Primului Război Mondial, oligarhia şi Partidul Liberal au format o singură entitate, asupra căreia prezida Ionel Brătianu, ca un „temut rege neîncoronat al ţării", pentru a folosi caracterizarea lui Nicolae Iorga. În acest timp, oligarhia era relativ omogenă, iar potenţialul său economic nu avea rival în interiorul capitalismului românesc. Liberalii îşi întemeiaseră puterea lor economică profitînd de semnificativele schimbări în sistemul bancar românesc de dinainte de război, în special de concentrarea capitalului bancar şi de investiţiile acestuia în industrie. Din 556 de bănci funcţionînd în 1912, 21 de bănci mari (3 la sută din total) deţineau 44,6 la sută din întregul capital bancar. Băncile deveniseră, de asemenea, principalii finanţatori ai industriei. Înainte de război, acestea îşi investiseră de obicei capitalul lor în comerţ şi agricultură, dar în perioada interbelică se găsea cu greu o bancă, mare sau mică, care să nu aibă cel puţin o întreprindere industrială proprie. Astfel, prin multiplele sale legături cu principalele bastioane ale finanţei româneşti, grupul Brătianu din cadrul partidului controla numeroase fabrici şi alte unităţi industriale. De exemplu, Vintilă Brătianu, care a fost ministru de Finanţe în guvernul fratelui său, în anii 1922–1926, şi prim-ministru, în anii 1927–1928, a controlat Banca Românească. Aceasta, la rîndul ei, în 1919, domina 28 de alte bănci şi întreprinderi industriale cu numeroasele lor anexe şi ramuri. El şi fratele său, Constantin (Dinu), au influenţat politicile a numeroase alte bănci şi concerne industriale, prin faptul că erau membri în consiliile de administraţie ale acestora.

Interdependenţa sistemului bancar, industriei şi puterii politice pe o asemenea scară largă era pur şi simplu o consecinţă a faptului că statul îşi asumase rolul principal în promovarea dezvoltării economice. Astfel, exista o întrepătrundere a intereselor comerciale şi financiare cu cele ale clasei conducătoare şi ale birocraţiei de stat, iar controlul industriei, băn-

[5] O relatare succintă a dispariţiei partidelor conservatoare se află în Mihail Rusenescu şi Ioan Saizu, *Viaţa politică în România, 1922–1928*, Bucureşti, 1979, pp. 40–47.

cilor și guvernului a căzut inevitabil în mîna aceloraşi persoane. Întrucît industria depindea în foarte mare măsură de sprijinul financiar de stat, această relaţie tindea să elimine concurenţa şi să micşoreze eficienţa, dat fiind că aliaţnele politice şi prieteniile, mai curînd decît meritul şi experienţa, erau cele ce hotărau acordarea de subsidii şi contracte.[6]

Oligarhia financiară şi industrială şi-a menţinut poziţiile dominante în Partidul Liberal de-a lungul întregii perioade interbelice. Totuşi, compoziţia generală a partidului era în continuă schimbare, ca răspuns la dezvoltarea economică şi politică a ţării. La începutul perioadei, acele grupuri sociale care sprijiniseră tradiţional partidul, aşa cum erau conducătorii băncilor populare şi ai cooperativelor rurale, în principal învăţători şi preoţi, i-au părăsit pe liberali, pentru a înfiinţa Partidul Ţărănesc, luînd cu ei un mare număr de ţărani. Dar liberalii au găsit noi surse de sprijin. Pentru a-şi atinge scopul, şi anume acela de a deveni un partid cu adevărat naţional, ei au curtat diverse grupuri, care au alterat treptat compoziţia partidului şi au diluat puterea grupului Brătianu. După 1918, partidul a făcut un efort hotărît de a atrage interesele comercial-financiare ale noilor provincii, dar oligarhia nu a putut întotdeauna să controleze pe nou-veniţii. Noii întreprinzători au umflat rîndurile partidului şi, astfel, au mărit elita economică liberală, dar, în acest proces, partidul a pierdut o parte din omogenitatea sa. Confruntaţi cu incertitudinile implicate de sufragiul universal, liberalii au încercat, de asemenea, să-şi sporească puterea în alegeri, atrăgînd întregi partide şi grupări politice, precum rămăşiţele vechiului Partid Conservator şi elementele disidente din partidele naţionale române din Transilvania, Bucovina şi Basarabia. Astfel, un număr crescînd de indivizi, care aveau doar legături firave cu oligarhia, au intrat în aparatul liberal, în special la nivel provincial.

În anii '20, unii teoreticieni liberali, în special Ştefan Zeletin şi Dimitrie Drăghicescu, au încercat să cîştige acceptarea generală a ideii că Partidul Liberal, dat fiind locul său dominant în viaţa economică şi politică, reprezenta întreaga naţiune. Liderii liberali înşişi îşi prezentau propriul partid ca aflîndu-se deasupra claselor şi ca promotor al unor măsuri în beneficiul tuturor elementelor societăţii. Îşi argumentau aceste pretenţii, subliniind faptul că partidul lor iniţiase reformele agrară şi electorală şi că realizase unitatea naţională, prin crearea României Mari. În 1923, Ion Gh. Duca (1879–1933), la vremea aceea ministru al Afacerilor Străine în

[6] Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire,* II, partea 1, *1918–1933*, Bucureşti, 1986, pp. 55–70.

guvernul Brătianu şi, mai tîrziu, prim-ministru, afirma că partidul se călăuzea după ideea de progres, pe care îl promova nu prin violenţă şi salturi bruşte înainte, ci printr-o activitate organizată, treptată, în limitele proprietăţii private, armoniei sociale, democraţiei şi conştiinţei naţionale. Ionel Brătianu era de acord. El argumenta că liberalii ţineau seama de nevoile şi interesele tuturor grupurilor sociale şi se străduiau să le armonizeze. Întrucît partidul lor era un „partid al naţiunii", Brătianu şi colegii săi au denunţat partidele bazate pe clasă ca „străine spiritului românesc". În opinia lor, atît Partidul Ţărănesc, cît şi Partidul Socialist reprezentau un pericol pentru România Mare, întrucît, prin promovarea unor interese înguste de clasă, ameninţau să distrugă înseşi fundamentele statului naţional.

La începutul anilor '20, Partidul Liberal părea să-şi fi asigurat un lung mandat. Pînă în 1926 nu apăruse nici un rival politic puternic, situaţie ce a ferit partidul de presiuni externe şi a făcut astfel ca tensiunile interne să pară mai puţin acute. În plus, Brătianu şi Regele Ferdinand realizaseră o relaţie în general armonioasă, funcţională. Dar aceste întîmplări favorabile s-au schimbat în mod brusc; formarea Partidului Naţional-Ţărănesc în 1926 i-a confruntat pe liberali, în sfîrşit, cu un adversar formidabil; moartea neaşteptată a lui Ionel Brătianu în 1927 a lipsit partidul de o conducere dinamică, chiar dacă autoritară; înfrîngerea în alegerile din 1928 a dus la conflicte puternice, separatiste, în interiorul partidului, dar, mai mult decît orice, poate, urcarea pe tron a lui Carol al II-lea în 1930 şi ostilitatea evidentă faţă de partidele importante, în special încurajarea de către acesta a mişcărilor disidente, au slăbit Partidul Liberal şi l-au făcut tot mai dependent de palat. Un exemplu concludent a fost sprijinul lui Carol pentru „tinerii" liberali, care au devenit cei mai vehemenţi oponenţi ai „bătrînilor", ai conducerii brătieniste a partidului. Conflictul nu era între generaţii, ci între oligarhie, pe de o parte, şi între specialişti, micii întreprinzători din provincie şi chiar mari capitalişti, care fuseseră vremelnic atraşi spre Partidul Liberal prin speranţele de putere şi profit, dar nu se angajaseră cu nimic faţă de tipul de liberalism brătienist, pe de altă parte. Lupta între cele două puternice aripi ale partidului a luat încetul cu încetul un curs favorabil tinerilor liberali. Graţie sprijinului Regelui, şi dincolo de obiecţiile conducerii oficiale a partidului, ei au ajuns în cele mai înalte funcţii în stat. Cu timpul, diferendele între cele două facţiuni au devenit insurmontabile; erau ca două partide separate, ce nu se separaseră încă.

Liberalismul practicat de Partidul Liberal se deosebea substanţial de varianta vest-europeană. În politică, liberalii recurgeau la orice mijloace disponibile cu scopul de a-şi asigura victoria la urne: mobilizau poliţia,

serviciile publice și atotputernicii prefecți, pentru a-și promova propriile lor scopuri și pentru a descuraja opoziția. Conduceau economia în același mod autoritar. Fără nici un fel de ezitare, ei au organizat carteluri, au stabilit tarife, au distribuit subsidii și au acordat alte favoruri financiare, pentru a-și realiza scopurile lor principale — industrializarea și crearea unei infrastructuri moderne bazate pe modelele occidentale. Asemenea politici erau aducătoare de beneficii pentru oligarhia financiară și industrială, dar nu satisfăceau celelalte grupuri și clase.

Contradicțiile evidente între teorie și practica liberalismului în România interbelică erau mai profunde decît ambițiile politice și economice ale familiei Brătianu și ale sprijinitorilor ei. Sursele acestor contradicții se identifică cu mult timp în urmă, chiar la începuturile liberalismului românesc. În deceniul premergător Revoluției de la 1848 și, în special, în timpul revoluției înseși, scopurile liberale și naționale erau inseparabile. Pașoptiștii și succesorii lor liberali, pînă în anii interbelici, s-au străduit să creeze un suficient de puternic stat modern, pentru a apăra națiunea română și pentru a păstra identitatea sa etnică. Statele avansate ale Europei Occidentale reprezentau modelul lor, iar întrucît în Franța și Anglia liberalismul prospera, liberalii români erau siguri că acesta ar putea servi drept temelie ideologică propriului lor stat național. Dar României îi lipsea acea burghezie urbană, liberală, care realizase transformările economice și sociale din Europa Occidentală. Chiar dacă o burghezie românească a apărut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ea era prea slabă pentru a îndeplini o sarcină asemănătoare. În schimb, statul i-a luat locul de promotor al dezvoltării economice și politice.[7]

Partidul Național-Țărănesc, celălalt partid important al perioadei interbelice, s-a constituit în 1926, cînd Partidul Țărănesc din Vechiul Regat s-a unit cu Partidul Național din Transilvania. Deși ambele partide împărtășeau cîteva idealuri fundamentale — fiecare se pronunța pentru dezvoltarea instituțiilor politice democratice și pentru libertăți civile pentru toate clasele populației — liderii acestora apreciaseră inițial programele lor respective drept incompatibile și, ca atare, un obstacol insurmontabil în calea fuziunii. În anii imediat postbelici, Partidul Țărănesc viza o reformă agrară radicală, în timp ce Partidul Național, deși se bucura de un sprijin substanțial din partea țăranilor români din Transilvania, dădea expresie concepției clasei mijlocii, fiind mai curînd naționalist decît țărănesc în ideologia sa. Unirea celor două partide a surprins, ca atare, pe contemporani.

[7] Henry L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*, New Haven, Conn., 1951, pp. 108–109.

Partidul Țărănesc s-a creat la București la 18 decembrie 1918, la o adunare a circa 160 de învățători, preoți și țărani înstăriți.[8] Acțiunea lor încununa luni de discuții la nivel local în legătură cu importanța unui partid aparte, care să apere interesele țăranilor. Inițiativa constituirii noului partid i-a aparținut lui Ion Mihalache (1882–1963), președintele Asociației Generale a Învățătorilor. Ca învățător în zona rurală, el cunoscuse direct mentalitatea și aspirațiile țăranilor și rămăsese de-a lungul întregii sale cariere angajat ideii de a servi bunăstarea lor și democrația.

Sprijinul de masă pentru noul partid venea în primul rînd din partea tuturor păturilor țărănimii din Vechiul Regat, nu doar din partea celor înstăriți. Dar Mihalache și alți lideri, în ciuda devotamentului lor, pus în slujba intereselor țărănimii, pretindeau că nu au nici o intenție să excludă negustorii, fabricanții și meșteșugarii din noua organizație. La cel de-al doilea congres al partidului, desfășurat în 1922, a fost adoptat un nou statut, ce deschidea rîndurile partidului oricărui cetățean, indiferent de apartenența sa de partid anterioară; în anii următori, partidul a trăit cea mai spectaculoasă creștere în raport cu toate partidele politice ale acelei perioade. Dar, în calea deschiderii rîndurilor partidului, a apărut curînd o piedică serioasă: partidul a devenit mai eterogen și, în consecință, au crescut disensiunile interne. Majoritatea noilor membri țărani proveneau din Muntenia. În afara Vechiului Regat, partidul s-a bucurat de mai puțin succes în recrutări. În Transilvania, de exemplu, țăranii continuau să sprijine Partidul Național. În ceea ce privește conducerea Partidului Țărănesc, aceasta provenea inițial din conducătorii băncilor populare și ai cooperativelor sătești, dar, din ce în ce mai mult, intelectualii, care fuseseră atrași spre noul partid de angajamentul acestuia față de democrația politică și reformele sociale, și-au asumat poziții de conducere. Printre aceștia se remarcau în mod deosebit Dimitrie Gusti, bine cunoscutul antropolog social, și membrii Institutului Social Român, pe care acesta îl fondase la București în 1921; Virgil Madgearu, un economist care avea să devină un teoretician de frunte al țărănismului, și romancierul Cezar Petrescu, care a devenit colaborator la organele oficiale ale partidului, *Țara Nouă* (1919–1921) și *Aurora* (1921–1926).

Partidul Țărănesc nu s-a sfiit să formuleze obiectivele și mijloacele pe care intenționa să le folosească pentru realizarea acestora.[9] La primul său

[8] Ioan Scurtu, *Din viața politică a României, 1918–1926*, București, 1975, pp. 11–18.

[9] *Proiectul de program al Partidului Țărănesc din România aprobat de Congresul general din 20–21 noiembrie 1921*, București, 1921, pp. 4–25.

congres general, în noiembrie 1921, delegații au adoptat un program ce a declarat că lupta de clasă este forța decisivă în evoluția societății, a confirmat că partidul este reprezentantul clasei țărănești și și-a declarat opoziția față de toate celelalte partide. Totuși a negat orice intenție de a distruge aceste partide și a propus cooperarea cu toate clasele avînd un rol productiv în societate. Evident, partidul a înțeles lupta de clasă ca o mișcare pentru reformă mai curînd decît o răsturnare revoluționară a ordinii sociale existente, întrucît și-a proclamat devotamentul față de principiile democratice. Problema agrară avea un rol de prim-plan în preocupările sale, iar soluțiile pe care le propunea reflectau ideile lui Constantin Stere și principiile țărănismului elaborate în anii '20 de către Virgil Madgearu: țărănimea care lucrează pămîntul trebuie să dețină controlul asupra mijloacelor de producție; organizarea agriculturii trebuie să se bazeze pe mica gospodărie independentă, iar mișcarea cooperatistă trebuie să asigure cadrul de producție. Programul partidului lăsa loc de asemenea „industriei țărănești", ca mijloc de ridicare a productivității agriculturii și de îmbunătățire a nivelului de trai al țăranului. Țelul politic suprem al partidului era transformarea țăranului în cetățean, prin angrenarea sa deplină în viața politică. Își propunea să realizeze acest lucru asigurîndu-i țăranului egalitate în fața legii și descentralizînd administrația centrală, o reformă care ar fi pus responsabilitatea treburilor locale în mîna localnicilor. Pe măsură ce trecea timpul, în special după fuziunea cu Partidul Național și influxul de intelectuali și de specialiști, Partidul Țărănesc a pierdut ceva din entuziasmul său radical — ideea luptei de clasă a trecut în plan secundar —, dar acesta nu a abandonat niciodată angajarea sa față de ideea guvernării parlamentare democratice.

Partidul Național din Transilvania reprezenta toate elementele populației românești a Transilvaniei, așa cum făcuse și înainte de Primul Război Mondial. Deși conducerea sa aparținea clasei mijlocii, el continua să aibă aceeași bază socială largă, ca și partidul care apărase drepturile naționale ale românilor în Ungaria de dinainte de război. Evident, masele de țărani îl sprijineau. La fel se întîmpla și cu intelectualii și cu pătura micilor profesioniști de la orașe. El reprezenta, de asemenea, burghezia financiară și industrială, care, după 1918, se simțise amenințată de oligarhia financiară liberală din Vechiul Regat. Într-adevăr, partidul devenise dușmanul declarat al liberalilor. Aceștia din urmă n-au întîrziat să ridice mănușa, întrucît priveau această nouă forță din viața politică a României Mari ca o gravă amenințare adusă predominanței lor.

În disperata lor acțiune de apărare a drepturilor naționale, fruntașii Partidului Național reușiseră, înainte de război, să țină sub control divergențele

ce-i opuneau în probleme sociale şi politice. Dar, după realizarea Unirii din 1918, diversitatea vieţii de partid şi posibilităţile unor noi combinaţii politice au supus vechea coaliţie unei grave tensiuni. Două puternice tendinţe au început acum să se manifeste. Prima, care-l includea pe Vasile Goldiş, unul dintre principalii teoreticieni ai partidului, insista pentru menţinerea caracterului regional al partidului. Acesta era sigur că, pe această cale, partidul îşi putea cîştiga o voce în orice fel de guvern s-ar fi format, întrucît — considera el — România n-ar fi putut fi guvernată fără participarea politică a Transilvaniei. În consecinţă, el şi colegii săi se opuneau net alianţelor cu alte partide. A doua, avîndu-l drept exponent pe Iuliu Maniu, pleda pentru o strategie de-a dreptul opusă — abandonarea regionalismului. Maniu, principalul purtător de cuvînt al democraţiei româneşti din perioada interbelică, şi aderenţii săi erau convinşi că, dacă partidul lor urma să crească şi să prospere, era necesar să fie extinsă propria-i bază de sprijin, o sarcină care, socoteau ei, putea fi îndeplinită doar prin fuziuni şi alianţe cu alte partide. Aceştia erau convinşi, de asemenea, că nu puteau înfrînge singuri puterea economică şi politică a liberalilor. Maniu a primit încurajarea Regelui Ferdinand de a strînge la un loc „forţe politice suficiente" care să-i dea posibilitatea să formeze un guvern atunci cînd va veni timpul să fie înlocuiţi liberalii. Regele avea în mod clar în minte revenirea la vechiul sistem de rotaţie, ca un mijloc de dobîndire a unui punct de sprijin în propriile sale relaţii cu liberalii. În anii imediat de după război, elementele clasei mijlocii din Partidul Naţional au încercat să realizeze strînse legături cu elemente care gîndeau la fel, aparţinînd partidelor din celelalte provincii, dar la Bucureşti programul lor politic şi economic a stîrnit doar un interes modest. Astfel, pentru moment, partidul şi-a menţinut caracterul său regional.

Aripa Maniu a partidului a dus negocieri îndelungate şi, cîteodată, pline de acrimonie cu Partidul Ţărănesc, pînă în primăvara anului 1926.[10] Venirea la putere a lui Alexandru Averescu, şeful Partidului Poporului, în martie, a şocat ambele părţi. I-a convins în sfîrşit că separat nu vor putea să fie niciodată suficient de puternici pentru a-i înlocui pe liberali. Acordul lor, elaborat de către Maniu şi Mihalache, chema la realizarea unui partid unic şi unit, mai curînd decît la o alianţă, în care fiecare partener şi-ar fi păstrat propria identitate. Acceptau sistemul constituţional existent, dar se angajau să adauge Constituţiei garanţii explicite privind libertăţile civile şi drep-

[10] I. Ciupercă, „Formarea Partidului Naţional-Ţărănesc", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 14, 1977, pp. 245–260; 16, 1979, pp. 385–403; 17, 1980, pp. 513–531.

turile politice, să asigure corectitudinea alegerilor, să realizeze o descentralizare a administraţiei de stat şi să extindă puterile administraţiei locale. De asemenea, ambele părţi erau dornice să promoveze dezvoltarea economică. Ei subliniau importanţa vitală a agriculturii pentru bunăstarea ţării şi erau de acord că industria ar trebui să fie încurajată, dar nu în dauna agriculturii. Cei doi parteneri au subscris călduros eforturilor Partidului Ţărănesc de promovare a mişcării cooperatiste şi de întărire a micii proprietăţi ţărăneşti şi politicii Partidului Naţional de dezvoltare industrială, prin acordarea de tratament egal capitalului străin şi capitalului autohton şi prin renunţarea la împovărătoarele tarife protecţioniste. Un congres comun al celor două partide a ratificat înţelegerea în octombrie 1926. Maniu a devenit preşedinte, Mihalache, Alexandru Vaida, un lider al aripii naţionaliste a partidului, şi rebelul dr. Nicolae Lupu — vicepreşedinţi, iar Virgil Madgearu — secretar general şi şef al organizaţiei Bucureşti a partidului.

Fuziunea nu a fost nicidecum lină. Ea a dus la defecţiuni din partea ambilor parteneri. Cea mai importantă s-a produs în Partidul Ţărănesc, în 1927, cînd dr. Lupu şi sprijinitorii săi s-au despărţit de partid şi au format propriul lor Partid Ţărănesc. Lupu şi facţiunea sa erau convinşi că partidul unit, creat în 1926, va fi mai puţin devotat intereselor ţărăneşti decît vechiul Partid Ţărănesc şi erau nemulţumiţi că ţărăniştii primiseră mai puţine posturi în noul partid. Dar programul lui Lupu nu se deosebea în punctele sale esenţiale de acela al Partidului Naţional-Ţărănesc şi, cu toate că nu există nici un motiv să se pună sub semnul îndoielii sinceritatea grijii sale pentru soarta ţăranilor, propunerea de cooperare venită din partea lui Brătianu şi a liberalilor a fost o cauză importantă a defecţiunii sale la vremea aceea. Lupu n-a avut prea mare succes în promovarea tipului său de ţărănism şi a revenit în rîndurile Partidului Naţional-Ţărănesc în 1934.[11]

O altă organizaţie care a reprezentat interesele ţăranilor a fost Frontul Plugarilor. Creat în 1933, în judeţul Hunedoara, şi condus de Petru Groza, un moşier şi avocat bogat din Deva, noul partid prezenta atracţie în special pentru ţărănimea mai săracă. Lui Groza şi celorlalţi fondatori li se părea că Partidul Naţional-Ţărănesc şi guvernul ignoraseră în mod deliberat interesele acestor ţărani în timpul crizei agricole şi, ca atare, cereau o drastică reducere a datoriilor ţăranilor, impozitarea sporită a marilor averi, scutirea de impozite şi asigurarea asistenţei medicale şi juridice gratuite

[11] Ioan Scurtu, „Întemeierea şi activitatea Partidului Ţărănesc — dr. N. Lupu (1927–1934)", *Revista de istorie*, 29/5, 1976, pp. 697–711.

pentru țăranii cu mai puțin de 5 ha de pămînt.[12] În ciuda unui program atît de atractiv, Frontul a rămas un partid pur regional. A avut puțin succes în alegerile parlamentare din decembrie 1933, cîștigînd doar 0,27 la sută din voturi. Groza, care fusese membru al conservatorului Partid al Poporului, condus de Averescu, dar care fusese dezamăgit în ambițiile sale politice, a încercat să asigure o poziție mai înaltă partidului său prin încheierea în 1935 a unor înțelegeri de acțiune comună cu Uniunea Muncitorilor Maghiari din România (Romániai Magyar Dolgozók Szövetsége) și cu o mică facțiune a Partidului Socialist Român, dar în zadar. Partidul său n-a cîștigat decît 0,23 la sută din voturi în alegerile din 1937, iar după aceea s-a bucurat doar de mică influență, pînă cînd s-a aliat cu Partidul Comunist după cel de-al Doilea Război Mondial.

O bucată de vreme, în anii '20, Partidul Poporului părea destinat să devină principalul concurent al liberalilor la obținerea supremației politice. Dar acesta era mai mult o uniune de grupuri și indivizi cu aceeași gîndire decît un partid unit, stare sugerată prin numele său inițial — Liga Poporului. Membrii săi proveneau din defunctul Partid Conservator, din rîndurile marilor moșieri, ale ofițerimii, adică din rîndurile acelora care se temeau de o schimbare socială violentă sau rapidă și doreau să păstreze „ordinea", dar recunoșteau cu toate acestea necesitatea unei reforme agrare moderate și a unei extinderi a dreptului de vot. Voiau ca toate aceste chestiuni să fie plasate în „mîini puternice" și erau siguri că generalul Alexandru Averescu era omul lor. Doreau, de asemenea, să-l folosească pe Averescu, care se bucura de o largă popularitate ca erou de război, pentru a-i combate pe liberali și a-i împiedica să-și reimpună dominația de dinainte de război. Conservator din punct de vedere politic, avînd strînse legături cu Take Ionescu, Averescu a fost inima și sufletul partidului.

Partidul Poporului s-a născut oficial la 14 aprilie 1918. El și-a proclamat drept deviză o guvernare cinstită și eficientă, realizabilă prin stricta respectare a Constituției și a stabilit ca obiectiv imediat reforma agrară, care să se înfăptuiască prin transferarea pămîntului marilor moșii către obștile sătești, precum și reforma electorală, care să se îndeplinească prin introducerea sufragiului universal. În propriile sale declarații, Averescu s-a limitat la principii generale, largi, care nu-l angajau față de nici o direcție de acțiune anume, o stratagemă care, după cum credea el, avea să fie eficientă în acțiunea de creare a unui partid cu adevărat național. Era însă clar că disprețuia procesul politic democratic, în special sistemul parla-

[12] Vasile Puşcaş, *Dr. Petru Groza: Pentru o „lume nouă"*, Cluj-Napoca, 1985, pp. 5–62; G. Micle, *Răscoala pămîntului*, București, 1945, pp. 330–351.

mentar, pe care-l considera „nepotrivit" României; prefera să fie adus la putere pe valul entuziasmului popular. Asemenea idei s-au aflat în spatele boicotării de către partid a alegerilor parlamentare din octombrie 1919. Averescu se afla în acel moment în culmea popularității sale, speranța sa fiind că un asemenea boicot va discredita întregul proces și că, drept reacție, țara își va întoarce fața spre el și partidul său, ca spre propriii salvatori. Dar speranțele sale s-au năruit; alții — așa-numitul Bloc Parlamentar — au primit învestitura.

Averescu și aderenții săi s-au convins curînd că drumul spre putere stă într-o înțelegere cu liberalii.[13] Un asemenea aranjament se potrivea cu planurile pe termen scurt ale lui Ionel Brătianu, care dorea să folosească Partidul Poporului, în primul rînd, pentru a distruge guvernarea Blocului Parlamentar și, mai apoi, o dată cu venirea la putere, să dea liberalilor timp să se regrupeze. Prin urmare, atunci cînd Blocul Parlamentar a fost obligat să se retragă de la guvernare, Brătianu a cerut Regelui să numească un guvern Averescu, care a rămas în funcție din martie 1920 pînă în decembrie 1921. Chiar după ce a părăsit guvernarea, Partidul Poporului a rămas o forță politică importantă, dar popularitatea sa a scăzut constant și o parte a electoratului său — țărănimea și segmentul de jos al clasei mijlocii — s-a alăturat Partidului Țărănesc. Dar o cauză mult mai importantă a declinului său a fost lipsa de organizare, întrucît Averescu însuși era principala forță de coeziune. Din ce în ce mai puternic, partidul a devenit subordonat liberalilor, ceea ce a făcut posibilă scurta sa revenire la putere în anii 1926–1927. După alegerile din 1926, cînd a primit 53 la sută din voturi și după plecarea sa de la putere în anul următor, el a slăbit datorită numeroaselor defecțiuni și a încetat să mai fie o forță semnificativă în viața politică.

Un partid — sau mai curînd o grupare — care s-a bucurat de un prestigiu ce întrecea cu mult importanța sa politică, a fost Partidul Național-Democrat. Era partidul lui Nicolae Iorga, pe care acesta și Alexandru C. Cuza îl constituiseră în 1910. După ce Iorga și Cuza s-au despărțit în 1920, cel dintîi a rămas lider al partidului, care a funcționat sub diverse nume pînă la dizolvarea sa în 1938. Partizanii lui Iorga proveneau în principal din rîndurile intelectualilor, atrași de reputația sa de savant, și din straturile mai de jos ale clasei mijlocii, care găseau pe gustul lor tipul său de naționalism și programul său social și economic. Iorga s-a pronunțat pentru aplicarea deplină a reformelor agrară și electorală de după război și pentru alegeri libere și deschise. Cu toate acestea, principiul care a stat

[13] G. I. Florescu, „Evoluția Partidului Poporului în anii 1920–1921", în *Cercetări istorice*, 8, 1977, pp. 427–441.

la baza activităţilor partidului trimitea statornic la asocierea lui Iorga cu *Sămănătorul*, şi anume la ideea că forţele morale şi spirituale, nu cele materiale, erau cele ce determinau cursul dezvoltării societăţii.

Obiectivul politic al lui Iorga a fost acela de a crea un alt partid guvernamental, unul care să poată alterna la guvernare cu liberalii. Timp de un an, în 1925–1926, el a contopit partidul său cu Partidul Naţional, dar unirea nu a fost fericită, întrucît atît el cît şi Maniu doreau să conducă. Atunci cînd Partidul Naţional a realizat înţelegerea sa istorică cu Partidul Ţărănesc, Iorga, evocînd caracterul „radical" al acestuia din urmă, şi-a reluat activitatea politică independentă. A devenit prim-ministru în 1931–1932, în principal datorită sprijinului lui Carol, dar partidul său, cunoscut acum sub numele de Partidul Naţional, era mic şi lipsit de importanţă şi a rămas aşa pentru tot restul existenţei sale.

Partidele de stînga, care-şi aveau suportul în muncitorimea urbană şi căutau să reprezinte interesele acesteia, au avut doar puţină influenţă directă asupra vieţii politice din perioada interbelică. Ineficienţa lor s-a datorat electoratului subţire de care dispuneau — proletariatul reprezentînd doar un mic procent al populaţiei active —, neglijării de către ele a tradiţiilor naţionale şi religioase şi, cel puţin în cazul comuniştilor, viguroasei persecuţii din partea guvernului. Nici socialiştii, nici comuniştii nu au fost în măsură să obţină un sprijin de masă sau să dobîndească mai mult decît o reprezentare simbolică în Parlament.

Partidul Social-Democrat a ieşit din război puternic divizat între moderaţi, care urmau tradiţia socialistă occidentală, şi radicali, care-şi luaseră drept model bolşevicii din Rusia. Succesul Revoluţiei din octombrie 1917 condusese la crearea a numeroase mici organizaţii revoluţionare româneşti în Rusia, în special la Odessa şi la Moscova, care au servit drept legături între Partidul Bolşevic Rus şi aşa-numiţii maximalişti din România. În Bucureşti, în vara anului 1918, militanţi nerăbdători se organizaseră în „Federaţia Maximalistă a României", prin care intenţionau să obţină controlul asupra Partidului Social-Democrat şi să-l folosească pentru a transforma România într-un stat şi o societate comuniste. Dar nu aveau pondere în propriul lor partid şi nu se bucurau de sprijin în rîndurile clasei muncitoare; ca atare, erau incapabili să tragă foloase din situaţia revoluţionară ce apăruse pentru scurt timp în Bucureşti şi în alte părţi ale ţării, după retragerea trupelor de ocupaţie germane, în noiembrie şi decembrie 1918.

Formarea Internaţionalei Comuniste, în martie 1919, a schimbat decisiv cursul socialismului în România. Maximaliştii, care acum îşi spuneau comunişti, au cerut afilierea imediată la Comintern. Erau conduşi de Alexandru Dobrogeanu-Gherea, fiul lui Constantin, şi de Boris Ştefanov, un bulgar

din Dobrogea, și includeau printre noii membri cîțiva intelectuali, precum Lucrețiu Pătrășcanu (1900–1954), jurist și sociolog, care a devenit un exeget marxist de frunte al dezvoltării sociale și economice a României. Dar la congresul partidului din mai, moderații și-au impus punctele de vedere și au asigurat adoptarea unui program al partidului ce reflecta gradualismul caracteristic socialismului occidental. Deși a declarat că scopurile sale erau desființarea tuturor formelor de exploatare și transferul tuturor mijloacelor de producție de la întreprinzătorii particulari către societate, în ansamblul ei, partidul și-a propus să acționeze în cadrul sistemului politic și economic existent, pentru a grăbi crearea condițiilor necesare pentru trecerea la socialism. Acest program, un compromis, nu a realizat conilierea comuniștilor cu acest curs de evoluție. Nici o încercare de acțiune directă din partea lor nu a reușit, greva generală pentru care s-au pronunțat în octombrie 1920 fiind înăbușită de către guvern. Ruptura permanentă între comuniști și socialiști, așa cum își spuneau elementele mai moderate din partid, a fost precipitată de rezultatul Congresului Cominternului, de la Moscova, din noiembrie. O delegație română, formată din șase membri, atît maximaliști, cît și moderați, a fost aspru criticată de către Buharin și Zinoviev pentru incapacitatea partidului lor de a fi mai revoluționar. Răspunsul delegației române la o serie de întrebări puse de către ruși, care acceptaseră poziția Cominternului, pare să fi fost semnat doar de către Dobrogeanu-Gherea și David Fabian, editorul organului partidului, *Socialismul*. Aceștia și alți comuniști au promis, de asemenea, să aducă întregul partid în cadrul Cominternului și să impună organizarea și disciplina proprii Partidului Bolșevic.

Afilierea la Comintern și transformarea Partidului Social-Democrat într-un partid comunist a fost principala problemă la Congresul general al Partidului Socialist desfășurat la București în perioada 8–12 mai 1921. Dezbaterile și manevrele diverselor facțiuni, adesea neclare și creatoare de confuzii, s-au întrerupt brusc la 12 mai, cînd poliția a oprit lucrările congresului și a arestat numeroși delegați. Cei care au scăpat arestării, în principal comuniști aflați sub conducerea intelectualilor mai tineri, inclusiv Marcel Pauker, un activist al Cominternului, responsabil pentru problemele de partid românești în anii '20 și la începutul deceniului următor, și-au asumat controlul organizării partidului și al publicațiilor sale. În consecință, congresul avea să fie cunoscut ca primul congres al Partidului Comunist Român. Dar abia la cel de-al doilea congres, desfășurat la Ploiești, la 3–4 octombrie 1922, au fost puse bazele noului partid. Delegații au adoptat un nou nume, „Partidul Comunist din România, Secție a

Internaționalei Comuniste", a ales un Comitet Central, a aprobat Statutul, a autorizat o organizare ilegală.[14]

Pentru diverse motive, partidul nu s-a dezvoltat. Guvernul l-a declarat ilegal la 11 aprilie 1924 și, pînă la sfîrșitul celui de-al Doilea Război Mondial, a fost nevoit să-și ducă activitatea în ilegalitate sau prin intermediul organizațiilor legale. Nici una din situații nu a fost de natură să ducă la recrutarea unei aderențe de masă sau la conducerea treburilor partidului pe căi democratice. Persecuțiile din partea guvernului au consolidat tendințele autoritariste existente în partid încă de la începuturile sale. Congresele trebuiau ținute în secret sau în afara României — cel de-al III-lea la Viena (1924); al IV-lea la Harkov (1928); al V-lea și ultimul congres de dinainte de război, la Moscova (1931) — iar participarea era limitată la cîțiva conducători și activiști aleși pe sprînceană.

Caracterul clandestin al activității partidului a sporit dependența acestuia de Partidul Comunist Sovietic care, prin intermediul Cominternului, și-a arogat dreptul de a alege conducătorii partidului și de a hotărî politica acestora. Subordonarea față de PC(b)US i-a forțat pe comuniștii români ca, în problemele naționale importante, să adopte poziții ce veneau în contradicție cu sentimentele majorității covîrșitoare a populației, inclusiv ale clasei muncitoare. Astfel, la congresele din 1924 și 1928, partidul român a fost obligat să accepte principiul autodeterminării pentru minoritățile naționale din România și să aprobe despărțirea Bucovinei și a Dobrogei de România Mare. Firește, partidul român nu a îndrăznit să recunoască unirea Basarabiei cu România. Ambele congrese au instalat ca secretari generali ai partidului niște ne-români — în 1924, pe Elek Köblös, un muncitor ungur din Transilvania, iar în 1928, pe Vitali Holostenko, un membru al Partidului Comunist Ucrainean — consolidînd prin aceasta părerea larg răspîndită în România că acest partid era o organizație străină, care punea interesele Uniunii Sovietice înaintea acelora ale României. Dominația sovietică asupra partidului a fost întărită de prezența la Moscova, în anii '30, a numeroși români, care au format „Biroul" Comunist Român, de fapt o simplă ramură a Partidului Comunist Sovietic. Numărul membrilor de partid a rămas mic, înregistrînd, probabil, maximum în 1936, și anume circa 5 000 de persoane. Dar partidul a exercitat o influență mai mare decît ar putea sugera această cifră, prin intermediul diferitelor sale organizații legale. Cea mai importantă dintre acestea a fost Blocul Mun-

[14] Vasile Liveanu, „Date privind pregătirea și desfășurarea Congresului I al Partidului Comunist din România", în *Studii și materiale de istorie contemporană*, 2, 1962, pp. 163–197.

citoresc-Țărănesc, pe care Partidul Comunist l-a creat în 1925, ca o organizație de masă legală.[15] Blocul a cîștigat între 32 000–39 000 de voturi în alegerile parlamentare din 1926, 1927 și 1928 și un record de 74 000 de voturi și 5 locuri în Parlament în 1931. Dar după aceea sorții săi la urne s-au micșorat și, în 1933, guvernul a ordonat dizolvarea sa și a altor organizații legale ale Partidului Comunist. Partidul Comunist nu a devenit o forță importantă în viața politică pînă în 1944, cînd Armata Sovietică a ocupat România.[15a]

Mulți dintre acei socialiști care, la congresul din mai 1921, respinseseră afilierea la Internaționala Comunistă s-au întrunit în iunie pentru a înființa o nouă organizație socialistă. Federația Partidelor Socialiste din România era o asociere lipsită de coeziune între Partidul Social-Democrat din Vechiul Regat (după 1922, Partidul Socialist din România) și partidele socialiste din Transilvania, Banat și Bucovina. Toate se pronunțau pentru transformarea României dintr-o țară „semifeudală" într-una capitalistă și apoi socialistă, în concordanță cu ideile elaborate de Constantin Dobrogeanu-Gherea în lucrarea *Socialismul în țările înapoiate*. Inima și sufletul federației a fost Partidul Socialist din România, constituit din centriști conduși de Constantin-Titel Petrescu (1888–1957), figură de frunte a socialismului democratic românesc din perioada interbelică, și apropiatul său colaborator, Ilie Moscovici (1885–1943). Ei s-au opus revoluției sociale pe temeiul că nu existau condițiile pentru aceasta, date fiind înapoierea economică a țării și nivelul scăzut al conștiinței de clasă a muncitorilor. Ca atare, ei au subliniat necesitatea dezvoltării pe mai departe a capitalismului și a unei activități organizatorice susținute în rîndurile muncitorilor.

Un nou Partid Social-Democrat, reunind toate partidele regionale într-o singură organizație politică, a fost constituit în 1927, de către Titel Petrescu și alții, pentru a înlocui Federația, ce s-a dovedit prea greoaie pentru a servi drept nucleu al unei puternice mișcări socialiste și muncitorești. Acesta s-a angajat să înlocuiască oligarhia financiară și politică existentă cu o societate democratică bazată pe principiul egalității civile a tuturor cetățenilor și pe socializarea mijloacelor de producție. Noul partid s-a străduit să se delimiteze de comuniști, insistînd că reformele pe care le cerea trebuie să fie puse în practică prin procedurile democrației parlamentare și nu prin preluarea pe cale revoluționară a puterii. Acest program a rămas

[15] Florea Dragne, „Blocul Muncitoresc-Țărănesc", în *Organizații de masă legale și ilegale, conduse sau influențate de PCR*, I, București, 1970, pp. 258–310.

[15a] O privire de ansamblu asupra activităților Partidului Comunist în perioada interbelică vezi Keith Hitchins, „Mișcarea comunistă din România, 1917–1944", în Idem, *Mit și realitate în istoriografia românească*, București, 1997, pp. 215–257.

documentul de bază al social-democrației românești pînă după cel de-al Doilea Război Mondial.

Succesele social-democraților în talmeș-balmeșul politicilor electorale interbelice nu au reușit nici pe departe să satisfacă așteptările liderilor lor. În 1928, partidul s-a aliat cu Partidul Național-Țărănesc în scopul de a-i înfrînge pe liberali și, prin aceasta, de a întări instituțiile politice democratice. Efortul a fost încununat de succes, întrucît național-țărăniștii au obținut o victorie răsunătoare, cîștigînd 329 de locuri în Camera Deputaților. Social-democrații au cîștigat 9 locuri, dar au fost dezamăgiți de faptul că național-țărăniștii n-au reușit să procedeze rapid la realizarea reformelor sociale și politice. În alegerile ulterioare, Partidul Social-Democrat a prezentat liste separate de candidați, dar avea să constate un declin în voturile primite, de la un record de 101 068 de voturi (3,4 la sută) și 7 deputați în 1932, la numai 37 672 voturi (1,3 la sută) și nici un deputat în 1933. Partidul nu avea să mai fie reprezentat în Parlament pînă în 1946. Declinul șanselor politice socialiste, marcat și de o scădere a numărului membrilor acestui partid, a fost determinat în principal de dezamăgirea generată de nereușita partidului în a obține vreo îmbunătățire semnificativă a situației clasei muncitoare.

Formațiunile politice de dreapta erau relativ lipsite de importanță în anii '20. Diferitele încercări din primii ani ai deceniului de a constitui o mișcare fascistă românească, după modelul aceleia din Italia lui Mussolini, n-au reușit să atragă mai mult decît o mînă de membri. Nici experimentele cu național-socialismul nu au avut o soartă mai bună.[16] Pînă la sfîrșitul deceniului, sloganurile lor în legătură cu schimbarea economică și socială radicală au avut doar un slab ecou, mai ales pentru că economia era relativ stabilă, iar majoritatea populației era încă încrezătoare că democrația politică va reuși să rezolve problemele economice și sociale presante.

Una dintre acestea continua să alimenteze mișcările de dreapta — antisemitismul. În nici un caz fenomen postbelic, antisemitismul putea în forma sa modernă să-și regăsească originile cel puțin în primele decenii ale secolului al XIX-lea, cînd imigrația evreiască în Principate dobîndise proporții masive. La început, mulți români priveau concurența economică evreiască ca principala amenințare la adresa dezvoltării naționale, dar, în a doua jumătate a secolului, antisemitismul a luat o tentă culturală și rasială. În perioada interbelică, expresii tipice ale formelor sale mai virulente se regăsesc la Nicolae C. Paulescu (1869–1931), profesor de fiziologie la Universitatea

[16] Armin Heinen, *Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien,* München, 1986, pp. 115–118.

din București, și Alexandru C. Cuza (1857–1947), profesor de economie politică la Universitatea din Iași. Primul era convins că evreii din România — care, insista el, dominau deja comerțul și industria — nu vor fi mulțumiți pînă ce nu vor fi subjugat complet populația autohtonă și nu vor fi transformat țara într-o nouă Palestină. Asemenea lui Paulescu, Cuza gîndea că evreii nu vor putea fi niciodată asimilați și că trebuie, din cauza modului lor de viață „parazitar", a religiei lor și a „amestecului rasial degenerat", să fie expulzați din țară.

După Primul Război Mondial, Cuza și Paulescu au încercat să dea o formă organizată antisemitismului în creștere din universități, prin formarea Uniunii Național-Creștine, al cărei țel era apărarea „intereselor economice, politice și culturale ale românilor împotriva evreilor prin toate mijloacele legale". În același an, 1922, un grup de studenți de la Universitatea din Iași, condus de Corneliu Zelea-Codreanu (1899–1938), a format, cu binecuvîntarea lui Cuza, Asociația Studenților Creștini, care a căutat să limiteze numărul evreilor admiși în Universitate. Dar nici una dintre aceste organizații nu a avut structura coerentă pe care Codreanu și adepții săi înfocați din rîndurile studenților o considerau necesară pentru a-și atinge scopurile. Aceștia l-au convins pe Cuza să constituie un partid oficial capabil să mobilizeze opinia publică și să exercite influență în cercurile înalte. În 1923, Cuza a creat Liga Apărării Național-Creștine, care și-a propus în primul rînd excluderea evreilor din toate domeniile vieții economice și culturale și educarea tineretului în spirit creștin și naționalist. Totuși, deosebiri fundamentale între aripile Cuza și Codreanu din partid au continuat să existe. Primul concepea Liga nu ca un partid, ci ca un focar al unei largi mișcări naționale, așezată deasupra partidelor politice, și pleda pentru metode legale de luptă și pentru o schimbare în conștiința populară prin intermediul educației ca mijloc de atingere a scopurilor. Cel de-al doilea dorea cu tot dinadinsul să aibă la dispoziția sa un partid bine organizat, care să se dedice unei agresive campanii antisemite și care să fie gata să uzeze de toate mijloacele necesare pentru a-și atinge scopul. Aceste deosebiri au condus în cele din urmă la o ruptură deschisă între cei doi bărbați, Codreanu și adepții săi formînd propria lor organizație, Legiunea Arhanghelului Mihail, în 1927.

Cuza a continuat să urmărească tipul său de antisemitism și de naționalism prin intermediul presei, adunărilor publice și Parlamentului. Liga a avut un succes modest în alegerile din 1931 (3,89 la sută din voturi și 8 locuri), 1932 (5,32 la sută din voturi și 11 locuri) și 1933 (4,47 la sută din voturi și 9 locuri). Pentru a mări șansele partidului său, Cuza a fost de acord să fuzioneze cu Partidul Național-Agrar, pe care poetul Octavian

Goga îl constituise în 1932, după o masivă defecțiune din Partidul Poporului al lui Averescu. Noul partid, ce a luat ființă în 1935 și a fost cunoscut ca Partidul Național-Creștin, se baza pe micii comercianți din Moldova, Basarabia și Transilvania, care se simțeau copleșiți de concurența oligarhiei financiare și industriale liberale, și pe mica burghezie a orașelor și satelor, care se simțea abandonată de alte partide. Goga și Cuza erau de acord cu necesitatea unei monarhii puternice și cu un sistem politic autoritar, cu *numerus clausus* pentru minorități în toate instituțiile și întreprinderile și cu limitări în privința drepturilor cetățenești acordate evreilor după 1918.[17]

În anii '30, organizația condusă de Codreanu a dobîndit ascendent în cadrul dreptei. El însuși avea un puternic sens al misiunii și, convins că Dumnezeu îl alesese să conducă poporul român în „direcția însănătoșirii sale", părea să nu fi avut niciodată dubii în legătură cu judiciozitatea drumului pe care îl alesese. El nu a adoptat nici o poziție în problemele politice și sociale concrete, s-a limitat doar la vagi generalizări în legătură cu datoria și necesitatea unei regenerări morale a societății. Evident, în toate luările sale de cuvînt, manifesta dispreț pentru „programe" și insista asupra necesității unui „om nou", a unui om de acțiune care să preia conducerea treburilor țării. Dar forța motrice a mesianismului său era antisemitismul. El nu a fost influențat de național-socialismul german, ci s-a dezvoltat în condițiile specifice românești. Așa cum Codreanu însuși a explicat, el fusese împotriva evreilor înainte să fi auzit măcar de Hitler, întrucît era convins că aceștia erau cauza crizei care se resimțea în toate domeniile vieții românești.[18]

Codreanu a creat în 1930 o aripă militară a Legiunii, pe care a numit-o Garda de Fier și care a ajuns să desemneze întreaga organizație. Întrucît și-a asumat o formă caracteristică, Garda se asemăna fascismului german și italian cu uniformele și saluturile sale și cu glorificarea conducătorului — Căpitanul —, dar toate acestea erau pur formale. Substanța fascismului românesc — antisemitismul, creștinismul ortodox (într-o formă distorsionată) și cultul țăranului ca personificare a omului neprihănit — venea din surse autohtone. Ostilitatea tradițională față de cosmopolitism, raționalism și industrializare și-a găsit o expresie primitivă. Lipsea însă o ideologie. Liderii Gărzii au ignorat propunerile lui Mihail Manoilescu privind un stat corporatist românesc, afirmînd că apariția unui om nou trebuia să preceadă adoptarea de programe, întrucît, altfel, instituțiile ar fi consolidat pur și simplu societatea „coruptă" existentă.

---

[17] Gheorghe T. Pop, *Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național-Creștin*, Cluj-Napoca, 1978, pp. 121–166.

[18] C. Zelea-Codreanu, *Pentru legionari*, Madrid, 1968, pp. 412–424.

Între alegerile din 1931 și 1937, Garda de Fier a devenit o mișcare de masă, care, de la 1 la sută, a ajuns să dobîndească 15,58 la sută din voturi. Partea cea mai importantă a electoratului său se recruta din rîndurile tineretului și din mediul urban, dar mișcarea trecea dincolo de limitele de clasă, prezentînd în același timp atracție pentru țărani și clerul rural, elemente ale muncitorimii urbane și ale burgheziei, precum și pentru cei aflați la periferia societății. Conducerea Gărzii în acest moment de vîrf al ei era alcătuită din indivizi aparținînd clasei mijlocii, cu studii universitare, dar naționalismul său îi atrăgea pe toți care se simțeau înstrăinați de un sistem politic și social ce le părea creat în afara și în dauna „realităților românești".

EXPERIMENTUL DEMOCRATIC, 1919–1930

Instabilitatea politică a marcat cei trei ani ce au urmat sfîrșitului Primului Război Mondial, întrucît guvernele care s-au succedat s-au confruntat cu probleme economice și politice grave, determinate sau amînate de război și de integrarea noilor provincii în statul național lărgit. După reîntoarcerea Regelui și a administrației la București, ca urmare a retragerii forțelor germane, un guvern liberal, condus de Ionel Brătianu, a fost instalat la sfîrșitul lunii noiembrie 1918. Alegerea liberalilor pentru a conduce România postbelică a reflectat imensa lor putere economică și influența lor la Palat. A fost, în mare, o alegere populară. Toate acele elemente ale populației care erau doritoare să mențină „ordinea" l-au salutat, întrucît în acel moment liberalii erau cea mai stabilă și cea mai puternică forță politică din țară și, ca atare, cea mai capabilă să rezolve ceea ce era larg percepută ca o situație revoluționară în creștere. Politicienii liberali împărtășeau această opinie în privința misiunii lor și, aproape imediat după asumarea funcției, partidul a procedat la aprobarea reformelor electorală și agrară promise în timpul războiului.

În ciuda hotărîrii lor aparente de a acționa urgent în vederea unei schimbări fundamentale, liderii liberali priveau cu sentimente amestecate reforma electorală și cea agrară. Pe de o parte, se bucurau că extinderea sufragiului va submina sprijinul dat rivalilor lor conservatori, dar, pe de altă parte, erau îngrijorați că reforma electorală va consolida vechile partide și va încuraja constituirea altora noi, care, după toate aparențele, aveau să slăbească influența Partidului Liberal în Vechiul Regat și să-i împiedice activitatea organizatorică în noile provincii. Astfel de considerente pot explica de ce aceștia au continuat să amîne alegerile. În ceea ce privește reforma

agrară, ei s-au exprimat clar, declarînd că vor proceda cu prudență la exproprierea și la împărțirea pămîntului în favoarea țăranilor, pentru că, deși salutau ocazia ivită de a distruge forța economică a moșierilor conservatori, erau hotărîți să apere proprietatea particulară.

În vara anului 1919, Brătianu și aderenții săi își dăduseră seama că alegerile parlamentare nu mai puteau fi amînate, întrucît neliniștea populației și presiunea exercitată de alte partide politice erau în continuă creștere. Credeau, de asemenea, că o victorie puternică a guvernului în alegeri i-ar putea impresiona pe Aliați la Conferința de Pace și i-ar putea convinge să accelereze recunoașterea statului român unitar. Planul lor era să cedeze temporar guvernarea unui cabinet fantomă, care să organizeze alegerile în manieră tradițională, dar în beneficiul liberalilor, în timp ce ei înșiși și-ar fi menținut neschimbat întregul aparat politic liberal. Apoi, o dată cu victoria liberalilor în alegeri, guvernul urma să le restituie puterea, creîndu-se astfel aparența că partidul liberal a fost instalat în funcție prin aprobare publică. Cu un astfel de mandat, Brătianu și adepții săi erau siguri că vor putea să dărîme orice opoziție și să treacă fără obstacole la îndeplinirea programelor lor.

Liberalii au făcut o eroare de calcul. Ei nu au luat în considerare forța partidelor regionale și țărănești. Partidul Național Român, care controla Consiliul Dirigent — administrația interimară a Transilvaniei — era atotputernic în acea provincie. Partidul Țărănesc a fost deosebit de activ în constituirea organizațiilor sale în Vechiul Regat și a răpit mult din sprijinul țărănesc al liberalilor. Alegerile din noiembrie 1919 au fost astfel un șoc dur pentru liberali. Partidul lor a primit numai 22 la sută din voturi și a obținut 103 locuri de deputați, din totalul de 568. În plus, toate locurile lor erau asigurate prin voturile din Vechiul Regat. Era pentru prima dată cînd aparatul administrativ al guvernului nu reușise să asigure o majoritate absolută partidului care organiza alegerile. Partidul Național Român a cîștigat cel mai mare număr de locuri, 169, în timp ce Partidul Țărănesc a obținut 61. Alegerile au pus în evidență efectele votului universal asupra echilibrului tradițional de forțe politice și au reprezentat un semnal pentru toate partidele, în special pentru liberali, că trebuie să aibă puternice organizații în toate provinciile. Alegătorii au folosit, de asemenea, prilejul pentru a exprima atît insatisfacția față de vechile partide, cît și speranța că noile partide, Național și Țărănesc, vor găsi într-un fel soluțiile corecte pentru problemele economice și sociale presante.

O coaliție de partide, condusă de Partidul Național Român, Partidul Țărănesc și Partidul Țărănesc Basarabean, a format un guvern al așa-numitului „Bloc Parlamentar" în decembrie 1919, avîndu-l pe Alexandru Vaida-

Voevod, din Partidul Național, drept prim-ministru. Programul politic și economic al blocului era democratic și reprezenta o ruptură clară cu trecutul.[19] Legislația propusă de Ion Mihalache, ministrul Agriculturii, care urma să împlinească promisiunea referitoare la o reformă agrară, era superioară decretului liberal din 1918. Nicolae Lupu, la rîndul său, a introdus un proiect de lege care limita rolul jandarmeriei în zonele rurale și, apoi, un altul care modifica, în favoarea chiriașilor, legea cu privire la casele cu chirie din centrele urbane, ambele, așa cum s-a exprimat el însuși, în conformitate cu „spiritul democratic al timpului". Alte proiecte de legi plănuite de Bloc ar fi eliminat accizele la produsele de primă necesitate, ar fi introdus impozitul progresiv pe venituri, ar fi instituit un salariu minim și ziua de muncă de 8 ore. Toate aceste măsuri, în mod special proiectul privind reforma agrară, au stîrnit un val de proteste în afara Blocului și chiar în interiorul său, din partea acelor elemente care se opuneau reformelor „exagerate". Blocul, o coaliție ce nu avea nici un corp unic de principii și nici o organizație unită, era lipsit de disciplina necesară pentru îndeplinirea unui astfel de program ambițios și controversat. Opoziția unită a Palatului, a Regelui și a lui Averescu, care se afla la apogeul popularității sale și care dorea din tot sufletul să-și asume puterea, a paralizat guvernul, care a demisionat în cele din urmă, în martie 1920. Brătianu, acționînd în culise, l-a convins pe Rege să constituie un guvern „puternic", adică unul capabil să preîntîmpine adoptarea unor reforme radicale, ca acelea propuse de Partidul Țărănesc. Întrucît acesta și liberalii nu erau pregătiți să formeze un guvern, Regele i-a încredințat mandatul lui Averescu.

Averescu a preluat funcția promițînd „ordine" și „armonie socială". Dornic să formeze un guvern cu adevărat național, el și-a recrutat membrii cabinetului din toate provinciile și din rîndul acelor persoane care reprezentau clasa mijlocie și a celor puțini care priveau cu simpatie țărănimea. Pentru a se asigura de victorie în alegerile următoare, el a realizat un pact electoral cu Partidul Conservator al lui Take Ionescu și cu Partidul Liberal și a reușit astfel să creeze o aliniere a forțelor care se opuneau unei schimbări semnificative în plan social și politic. Alegerile din mai, în care guvernul s-a angajat în forță, pentru a-și asigura victoria, au adus Partidului Poporului 206 locuri în Camera Deputaților. În ordine, cel mai mare număr de locuri revenea Partidului Național (27) și Partidului Țărănesc (25).

[19] Gh. Buzatu, „Un capitol de istorie politică — constituirea, guvernarea și dispariția «Blocului Parlamentar» (1919–1920)", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, 13, 1976, pp. 133–146.

Cea mai dificilă problemă cu care se confrunta noul guvern era reforma agrară. Averescu însuşi se afla în dilemă. Pe de o parte el recunoştea necesitatea de a-şi mări popularitatea în rîndurile ţăranilor, printr-o împărţire generoasă a pămîntului, dar, pe de altă parte, trebuia să demonstreze faţă de liberali şi conservatori, care erau principalii săi sprijinitori, angajarea sa în slujba „ordinii". De aceea, la început a acţionat lent, dar agitaţia crescîndă a unei ţărănimi nerăbdătoare a obligat guvernul, în martie 1921, să supună Parlamentului o primă serie de legi, care să realizeze o reformă agrară definitivă. Proiectul de lege al guvernului a întîmpinat o puternică opoziţie din partea deputaţilor Partidului Ţărănesc, întrucît era mai modest sub raportul prevederilor decît propriile lor proiecte de legi, dar, în cele din urmă, a fost adoptat, în iulie, în forma dorită de către guvern.

Averescu s-a confruntat şi cu alte probleme economice presante. Pentru a sprijini refacerea de după război, guvernul său a înfiinţat prin decret o societate pe acţiuni, „Reconstrucţia", avînd 40 la sută capital de stat. Averescu a făcut astfel cunoscută intenţia sa de a urma politica liberală a iniţiativei de stat în dezvoltarea economică. O altă piatră de hotar a politicii economice a guvernului a fost stabilitatea financiară, pe care politicienii, atît cei din interiorul guvernului, cît şi cei din afara lui o recunoşteau a fi baza dezvoltării industriale şi agricole. În scopul de a depăşi efectele dezastruoase ale deficitelor imense din bugetul anual, creşterea datoriei externe şi asemenea paliative precum sporirea masei monetare în circulaţie, ministrul de Finanţe, Nicolae Titulescu, a propus cea mai cuprinzătoare reformă fiscală din România de pînă atunci. Proiectul său, ce se baza pe o mare creştere a impozitelor, a fost aprobat de către Parlament în iunie 1921. Dar legea nu a avut efectele dorite. Liberalii i s-au opus, întrucît cerea sacrificii financiare din partea simpatizanţilor lor aparţinînd clasei mijlocii, iar crizele economice şi financiare internaţionale ale anilor '20 au dat peste cap premisele acestei legi.

Cu toate că venise la putere cu acordul Partidului Liberal, Averescu s-a arătat puţin preocupat de interesele economice liberale, aşa cum se arătaseră măsurile fiscale ale lui Titulescu, şi plănuia, în mod evident, să rămînă mult timp la putere. Liberalii au replicat prin orchestrarea unui asalt public frontal împotriva politicii lui Averescu şi prin organizarea unei campanii subtile de culise pentru a submina credibilitatea acestuia la Palat. Manevrele respective, la care s-a adăugat disensiunea din cadrul propriului partid, l-au convins pe Averescu să demisioneze în decembrie 1921.[20]

[20] I. Ciupercă, „Împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, 9, 1972, pp. 349–379.

Următorii șapte ani au fost o perioadă de relativă stabilitate politică. Ei au fost dominați de liberali, care s-au aflat la putere pînă în noiembrie 1928, exceptînd intervalul martie 1926–iunie 1927, cînd Averescu s-a reîntors pentru scurt timp. Ionel Brătianu, care a devenit prim-ministru în ianuarie 1922, controla Partidul Liberal și, prin intermediul acestuia, întreaga țară, și exercita o influență enormă asupra Palatului. Dar partidul său, din cauza căilor autoritare de guvernare și datorită disponibilității sale pentru industrie și comerț exterior, era lipsit de un larg sprijin popular. A păstrat puterea manipulînd alegerile și profitînd de lipsa de unitate a opoziției. Alegerile parlamentare din martie 1922 oferă un exemplu tipic al comportamentului său. Liberalii au repurtat o victorie decisivă — 222 de locuri (din 369) față de 40 de locuri ale Partidului Țărănesc, 26 ale Partidului Național și numai 13 ale Partidului Poporului. Discrepanța izbitoare între numărul total al voturilor obținute la aceste alegeri și cel al voturilor obținute cu doi ani înainte, cînd Partidul Poporului dobîndise 206 locuri, iar liberalii numai 16, sugerează că liberalii conduseseră alegerile cu toată eficiența tradițională a unui partid aflat la putere. Dar alegerile din 1922 au fost diferite cel puțin dintr-un punct de vedere față de cele precedente, dat fiind că Partidul Liberal anunțase că va considera noul parlament drept o adunare constituantă, a cărei principală sarcină va fi aceea de a redacta o nouă constituție. Campania electorală, în consecință, a fost mai animată ca de obicei, întrucît toate partidele doreau să aibă o contribuție cît mai mare în elaborarea noii legi fundamentale. Atît liberalii, cît și aliații lor au obținut destule locuri — mai mult de două treimi — pentru a asigura adoptarea unei constituții pe placul lor.

Guvernul Brătianu a prezentat proiectul său de constituție Camerei Deputaților la 5 martie 1923. În următoarele 16 zile, a avut loc o dezbatere aprigă asupra prevederilor-cheie. Liberalii și sprijinitorii lor erau hotărîți să mențină și să consolideze statul centralizat unitar și să limiteze posibilitatea indivizilor și a asociațiilor de a-i contesta autoritatea. Partidul Național și, în mod special, Partidul Țărănesc se luptau să extindă drepturile și libertățile individuale și să asigure accesul la viața politică a tuturor cetățenilor, pe baze egale.[21]

Liberalii au avut cîștig de cauză. Proiectul lor, neschimbat în punctele esențiale, a fost aprobat de către Camera Deputaților la 26 mai, iar a doua zi de către Senat, și a fost promulgat prin Decret Regal la 28 mai. Noua

[21] Disputele cu privire la prevederile noii constituții sînt analizate de I. Ciupercă, „Relațiile între partidele politice burgheze în timpul elaborării Constituției din 1923", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, 10, 1973, pp. 335–359.

Constituție, într-un anumit sens, extindea prevederile Constituției din 1866 la noile provincii. Principiile fundamentale ce stăteau la baza ambelor constituții erau asemănătoare. Constituția din 1923 asigura libertăți civile largi și drepturi politice tuturor cetățenilor, dar lăsa pe seama legislativului stabilirea detaliilor cu privire la modalitatea în care aceste libertăți și drepturi urmau să fie exercitate. A fost reafirmată ideea centralizării administrative, puterile administrației locale au fost strict circumscrise, iar Coroana și birocrația au păstrat puteri discreționare în interpretarea și aplicarea prevederilor Constituției.[22]

De-a lungul celor patru ani de guvernare, liberalii și-au îndreptat atenția spre dezvoltarea economiei, în special a industriei. Cea mai mare parte a legislației lor a vizat perspectiva, așa cum a fost legea aprobată în 1924, prevăzînd dezvoltarea puterii hidraulice, în scopul de a asigura sporirea energiei disponibile pentru dezvoltarea industriei. Continuînd politicile de dinainte de război, ei au introdus măsuri numeroase de încurajare directă a industriei și de îmbunătățire a sistemului de transporturi. S-au asigurat că atît ei, cît și prietenii lor vor avea de cîștigat din toate aceste măsuri și că își vor menține controlul asupra economiei, după ce vor fi fost obligați să se retragă de la guvernare. Două măsuri au reflectat îndeosebi atitudinea și scopurile lor. În 1924, guvernul și-a anunțat intenția de a naționaliza bogățiile minerale ale țării, în mod special petrolul. Liberalii erau împinși de dorința de a asigura controlul capitalului autohton asupra uneia din resursele naturale cele mai importante ale țării și de a reduce participarea societăților străine, deja dominante, în industria petrolieră. În același an, ei au inițiat legislația pentru „comercializarea" întreprinderilor economice administrate de stat. În acest caz, scopul a fost dublu. În primul rînd, să oblige aceste societăți să devină rentabile prin preluarea administrării din mîinile funcționarilor guvernamentali și prin încredințarea acesteia specialiștilor financiari și economici și, în al doilea rînd, să permită capitalului privat să participe la exploatarea proprietăților de stat, o măsură care ar fi deschis larg porțile liberalilor și sprijinitorilor acestora.

Spre sfîrșitul mandatului lor, liberalii au fost confruntați cu o chestiune delicată: „problema Carol". Întrucît prințul moștenitor a refuzat să se despartă de metresa sa, Elena Lupescu, și să se reîntoarcă acasă de la Paris, în decembrie 1925 Brătianu, cu sprijinul Regelui Ferdinand, l-a forțat pe Carol să renunțe la prerogativele sale de membru al familiei regale, inclusiv la dreptul său la tron. Dar viața morală particulară a lui Carol a părut

[22] Angela Banciu, *Rolul Constituției din 1923 în consolidarea unității naționale*, București, 1988, pp. 76–102.

a fi doar un pretext pentru eliminarea sa de la succesiune. El refuzase cu încăpăţînare să accepte tutela liberalilor, iar Brătianu era sigur că acesta, Carol, va încerca să-i ţină în frîu pe liberali şi să se impună ca factorul hotărîtor în viaţa politică, atunci cînd Ferdinand, care era bolnav, va muri. Aşa că Brătianu s-a decis să facă prima mişcare. Majoritatea liderilor politici considerau acum chestiunea rezolvată şi erau doritori, după cum s-a exprimat Iuliu Maniu, să se ocupe de treburi mai importante. Dar problema nu va dispărea, parţial datorită ambiţiei lui Carol, care nu putea fi uşor înfrînată, şi parţial datorită adversarilor liberalilor, care nu doreau să renunţe la o asemenea armă politică avantajoasă.

La începutul anului 1926 începuse să fie clar că popularitatea liderilor liberali scăzuse în întreaga ţară. La alegerile comunale şi judeţene din februarie, în ciuda obişnuitei lor vigilenţe, ei n-au obţinut decît o treime din voturi. Aceasta, împreună cu alte semne, i-a convins că erau „epuizaţi" şi că venise vremea să renunţe temporar la putere.

Regele i-a încredinţat generalului Averescu mandatul de a forma un nou guvern în martie 1926. Alegerea lui Averescu a venit din partea lui Brătianu, pentru că Partidul Poporului era slab şi, după părerea sa, ar fi fost un instrument docil în mîinile liberalilor, iar angajamentul lui Averescu de a continua politica liberală i-ar fi permis unui viitor guvern liberal să preia din mers puterea. Regele prefera o guvernare Maniu-Mihalache-Averescu, care ar fi consolidat opoziţia, ce se coalizase în timpul recentelor alegeri locale, şi ar fi constituit o contrapondere puternică a liberalilor, dar Brătianu atrăsese atenţia în legătură cu „tendinţele revoluţionare" ale Partidului Naţional şi ale celui Ţărănesc şi în ce priveşte posibilitatea reîntoarcerii lui Carol, în absenţa unui guvern puternic şi unit.

Alegerile din mai au avut loc sub regimul stării de asediu, ce dădea armatei şi jandarmeriei mînă aproape liberă să se amestece în activităţile desfăşurate de partidele de opoziţie. N-a fost o surpriză pentru nimeni că Partidul Poporului a luat 53 la sută din voturi. Cu „prima" instituită o dată cu intrarea în vigoare a noii legi electorale, în martie 1926, acesta a cîştigat un covîrşitor procent de 75 la sută din mandate (292 din 387) în Camera Deputaţilor. Partidul Naţional şi Partidul Ţărănesc, care se uniseră într-un „cartel" electoral pentru a combate Partidul Liberal, au obţinut 27,7 la sută din voturi şi 69 de locuri, o performanţă remarcabilă date fiind imprejurările neprielnice, ceea ce indica o solidă bază de sprijin.

Liberalii au continuat să rămînă forţa conducătoare în noua guvernare, cu toate că aveau doar 16 locuri în Cameră. Controlul acestora asupra finanţelor şi asupra economiei în general a rămas intact, dar Averescu era hotărît să-şi afirme independenţa prin realizarea unui ambiţios program

legislativ, ce ar fi subminat pozițiile economice ale liberalilor. Neînțelegerile privind în special politica tarifară au făcut ca antagonismele între cele două partide să se manifeste deschis. Curentul agrarian din Partidul Poporului, condus de către economistul Constantin Garoflid, cerea cu insistență reducerea impozitelor la importuri și la exporturile agricole, în timp ce liberalii se concentrau spre promovarea industriei și protejarea acesteia împotriva concurenței străine.

Dat fiind că relațiile lui Averescu cu liberalii se deteriorau, el căuta cu disperare o formulă care să-i permită rămînerea în funcție. A luat contact cu Carol în străinătate, cerîndu-i să se întoarcă cu condiția ca el, Averescu, să rămînă șef al guvernului, dar Carol a refuzat. În atare situație, Averescu s-a gîndit să instituie un regim de dictatură personală. Aceste manevre l-au alarmat pe Brătianu, care, într-adevăr, l-a obligat pe Averescu să demisioneze la 4 iunie 1927. Averescu nu reușise să facă cine știe ce în timpul scurtului său mandat. Simptomatică pentru paralizia guvernului său a fost lipsa de inițiativă a acestuia în abordarea celor mai serioase probleme ale țării — agricultura și soarta nefericită a țărănimii. Disputa cu liberalii și demisia sa au pus capăt rolului lui de forță însemnată în viața politică.

Brătianu a format un nou guvern la sfîrșitul lui iunie. În cincisprezece zile trebuia creată o majoritate parlamentară. În alegerile din 7 iulie, Partidul Liberal a cîștigat aproape 62 la sută din totalul voturilor și 318 locuri din cele 387 ale Camerei. Noul Partid Național-Țărănesc a obținut 22 la sută din voturi și 54 de locuri, iar Partidul Poporului 1,9 la sută din voturi și nici un loc. Aceste alegeri au fost semnificative din mai multe puncte de vedere. Atît extrema dreaptă, cît și cea stîngă și-au vădit slăbiciunea. Din partea dreptei, Liga Apărării Național-Creștine a lui Cuza a cîștigat doar 1,9 la sută, iar Legiunea Arhanghelului Mihail a lui Codreanu doar 0,4 la sută din voturi, în timp ce pentru stînga, Partidul Social-Democrat s-a bucurat de 1,9 la sută, iar Blocul Muncitoresc-Țărănesc de 1,2 la sută. Nici unul dintre acestea, dată fiind condiția de 2 la sută, impusă de legea electorală din 1926, nu a obținut vreun loc în Cameră. Demn de remarcat a fost și numărul relativ mic de alegători care s-au prezentat la urne. Din cei 3 586 086 alegători înregistrați, doar 823 307 (22,6 la sută) și-au exprimat votul, o cifră care sugerează că votul universal a avut un impact mai mic asupra vieții politice decît gîndiseră atît sprijinitorii, cît și adversarii săi.

Reveniți la putere, liberalii au preluat lucrurile de unde le lăsaseră în 1926, dar nu totul a mers bine pentru ei, în ciuda majorității copleșitoare pe care o aveau în Parlament. Moartea Regelui Ferdinand, la 20 iulie 1927, i-a lipsit de o solidă sursă de sprijin pentru politica liberală. Deși Brătianu îi alesese pe membrii Regenței (prințul Nicolae, fratele lui Carol; Miron

Cristea, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române și Gheorghe Buzdugan, președintele Curții de Casație), care acționa în numele noului Rege Mihai, fiul minor al lui Carol, ascensiunea lui Carol la tron devenea o problemă politică serioasă. Un al doilea deces — acela al lui Ionel Brătianu, intervenit la 24 noiembrie 1927, la vîrsta de 63 de ani — a fost chiar mai devastator pentru liberali, întrucît i-a lipsit de un lider indispensabil care ținuse partidul unit și îi asigurase conducerea. A fost urmat la conducerea partidului, inclusiv ca prim-ministru, de fratele său, Vintilă. Ca arhitect al politicii economice a partidului, încă din primii ani ai secolului acesta jucase un rol-cheie în politicile liberale, dar era lipsit de autoritatea fratelui său și de discernămîntul politic al acestuia. Dar, nici unul dintre succesorii săi nu a putut să păstreze unite diversele facțiuni ale partidului și să domine viața politică a țării, așa cum o făcuse Ionel Brătianu.

Sub presiunea neîntreruptă a Partidului Național-Țărănesc, care acuza guvernul liberal de practici neconstituționale și organiza mitinguri de masă pe teritoriul întregii țări, pentru a trage un folos din larg răspîndita insatisfacție față de guvernarea autoritară și de politicile economice sectare ale liberalilor, Vintilă Brătianu a demisionat în noiembrie 1928. Cauza imediată pare să fi fost nereușita guvernului de a obține un împrumut extern imperios necesar, dar cauza reală era mult mai adîncă. Liberalii eșuaseră în cîștigarea încrederii țărănimii — masa alegătorilor — și, de asemenea, în punerea economiei țării pe o bază solidă, cu toate că responsabilitatea nu era doar a lor. După cîteva încercări infructuoase ale liderilor altor partide de a forma guvernul, în cele din urmă Regența i-a încredințat această sarcină lui Iuliu Maniu.

Alegerile din decembrie 1928 au fost cele mai democratice din întreaga istorie a României; pentru prima dată, hotărîrea monarhiei (Regența) și alegerea electoratului au coincis. Pentru a fi sigur, Maniu a luat obișnuitele măsuri preelectorale. A numit noi prefecți în județe din rîndurile liderilor organizațiilor locale ale partidului și a înlocuit multe consilii comunale cu organisme interimare, alcătuite din susținători ai național-țărăniștilor. Dar, în același timp, la 19 noiembrie, el a desființat cenzura tuturor publicațiilor și a limitat amestecul personalului administrativ și al poliției în operațiunile de votare. Național-țărăniștii au fost aduși la putere de un electorat entuziast, convins că începea o eră nouă în istoria țării lor și că drepturile și libertățile îndelung promise vor deveni în cele din urmă o realitate. Nici un partid nu se bucurase de asemenea popularitate de la crearea regatului. Național-țărăniștii au obținut 77,7 la sută din voturi și 348 de locuri (din 387); liberalii s-au plasat pe locul al doilea, cu 6,55 la sută din voturi și 13 locuri.

Plini de entuziasm, național-țărăniștii erau hotărîți să schimbe modul în care fusese guvernată țara și fuseseră tratați cetățenii săi. Ei înțelegeau să descentralizeze administrația și să asigure drepturi civile și politice tuturor cetățenilor. Erau preocupați, de asemenea, de adoptarea unei politici economice în concordanță cu realitățile economice, un scop pe care căutau să-l realizeze prin încurajarea liberei întreprinderi și prin dezvoltarea întregului potențial al agriculturii.

Național-țărăniștii erau convinși că o guvernare democratică putea avea succes dacă li se permitea cetățenilor să ia parte în mod normal la viața politică și să dobîndească astfel experiență în administrarea propriilor lor afaceri. Legislația, elaborată în principal de Constantin Stere, a fost votată în iulie 1929, dînd localnicilor un cuvînt mai greu în propriile lor treburi și limitînd intervenția birocrației centrale în administrația locală. Scopul lui Stere și al lui Maniu era acela de a schimba mentalitatea predominantă, potrivit căreia cetățeanul era servitorul funcționarului mai curînd decît invers.

Național-țărăniștii au plasat agricultura în centrul politicii lor economice, deși au remarcat, de asemenea, valoarea încurajării industriilor „necesare". În perioada relativ scurtă cît s-au aflat la guvernare, ei nu s-au dovedit în măsură să rezolve problema agrară sau să adopte alte îmbunătățiri de durată în economie, pe care aceștia și sprijinitorii lor le așteptau cu încredere. Insuccesele lor erau cauzate în parte de împrejurări asupra cărora nu aveau control, în special criza economică mondială. Dar național-țărăniștii înșiși trebuie făcuți și ei răspunzători pentru continua suferință de la sate. Deși preocuparea lor pentru țărănime era autentică, ei tindeau să pună țelurile politice înaintea celor economice. Erau dornici îndeosebi să întărească instituțiile politice democratice, ca o premisă esențială pentru o economie liberă și prosperă și erau siguri că pînă la urmă cel ce va avea de cîștigat va fi țăranul. Totuși, ei nu au făcut din necesitățile imediate ale țărănimii piatra unghiulară a politicii lor economice. Această situație derivă din dublul caracter al partidului lor: Ion Mihalache și aripa sa aveau un program țărănesc și se străduiau să creeze un stat țărănesc, în timp ce aripa Maniu (sau Partidul Național), ale cărei politici prevalau, în general, era legată prin scopuri și concepții de clasa mijlocie.

Guvernul național-țărănist a plecat de la putere pentru alte rațiuni decît cele economice. Atitudinea față de Carol a precipitat criza politică. Sentimentul favorabil reîntoarcerii sale se dezvoltase în multe cercuri și chiar Maniu accepta ideea cu anumite condiții. Cînd Carol s-a reîntors spectaculos la București, pe calea aerului, la 6 iunie 1930, Maniu s-a pronunțat împotriva proclamării sale imediate ca rege și a insistat ca Elenei Lupescu

să nu i se permită să revină în România. Atunci cînd Carol a respins aceste condiții, Maniu și-a dat demisia, la 7 iunie.[23] George Mironescu i-a succedat în fruntea guvernului național-țărănesc, a cărui sarcină inițială a fost să aranjeze restaurația lui Carol. Obstacolele legale au fost repede înlăturate și, la 8 iunie, Parlamentul l-a repus pe Carol în toate drepturile și privilegiile ca membru al familiei regale și l-a proclamat Rege cu 485 de voturi pentru și un vot împotrivă. După o oarecare ezitare, Maniu a fost de acord să conducă un nou guvern, dar neînțelegerile personale și politice dintre el și noul Rege erau ireconciliabile și au făcut imposibilă o colaborare de lungă durată. Cauza imediată a rupturii lor deschise a fost reîntoarcerea doamnei Lupescu în România în august. Maniu l-a acuzat pe Carol nu numai că și-a încălcat promisiunea de a se reconcilia cu soția sa, dar și că a încercat să-și impună voința sa guvernului, un act pe care Maniu l-a caracterizat drept o încălcare a Constituției. Fiind exclusă o reconciliere, Maniu a demisionat la 8 octombrie. Retragerea sa a însemnat o reafirmare a propriei sale integrități, dar nu moralitatea personală a Regelui a fost chestiunea prin care să se pună la încercare angajarea lui Carol față de o guvernare constituțională.

Demisia lui Maniu a coincis cu începutul declinului Partidului Național-Țărănesc și slăbirea instituțiilor parlamentare. Dar acest act a fost un simbol și nu o cauză a năruirii speranțelor de democrație politică autentică.

DECLINUL DEMOCRAȚIEI, 1930–1940

Viața politică în anii '30 a fost umbrită de un declin general al instituțiilor democratice. Liberalii și național-țărăniștii, care asiguraseră suprastructura guvernării parlamentare, și-au pierdut mult din elanul pe care-l arătaseră în deceniul precedent. Sfîșiați de facționalism, ei păreau incapabili de o acțiune decisivă. Efectele crizei economice mondiale au continuat să se facă simțite în decursul întregului deceniu, în special în rîndurile țărănimii și ale păturilor mai umile ale orașelor, chiar dacă refacerea era în curs de desfășurare în 1934. Greutăți economice persistente au slăbit la rîndul lor sprijinul acordat partidelor tradiționale și i-au determinat pe mulți să pună sub semnul întrebării eficiența democrației parlamentare.

[23] Ioan Scurtu, *Din viața politică a României, 1926–1947*, București, 1983, pp. 165–172.

Regele Carol a încurajat aceste tendințe, prin manifestarea deschisă a disprețului său pentru sistemul partidelor și pentru democrație, ca și prin intensificarea eforturilor sale de a stabili un regim personal. Ceilalți principali beneficiari ai larg răspînditei nemulțumiri față de instituțiile politice existente nu erau partidele de stînga și organizațiile sindicale, slabe ambele, ci extrema dreaptă și, în special, Garda de Fier.

Demisia lui Maniu a fost urmată de o perioadă de instabilitate guvernamentală. Guvernul național-țărănesc, condus de către Mironescu, de scurtă durată, a lăsat locul, în aprilie 1931, unui așa-numit guvern de uniune națională, alcătuit de Partidul Liberal și un număr de partide mai mici, avîndu-l drept prim-ministru pe Nicolae Iorga, liderul unei puțin importante grupări de aderenți personali, numită Partidul Național-Democrat. Liberalii sprijiniseră cu puterea lor electorală această uniune, ca mod de restabilire a bunelor relații cu Palatul. Acest tip de guvern, format din tehnocrați, servea admirabil scopurile Regelui. Acesta putea astfel să nu se mai bizuie pe partidele tradiționale și să promoveze noi talente, care nu mai erau condiționate de loialitatea față de un partid și care îi erau devotate lui. În alegerile din iunie, uniunea națională a cîștigat 47,5 la sută din voturi (Partidul Liberal singur a furnizat 32,5 la sută) și, beneficiind de primă, a obținut 289 de locuri în Cameră, față de cele doar 30 ale Partidului Național-Țărănesc, al doilea partid ca mărime. Pentru prima dată de la scoaterea sa în afara legii, Partidul Comunist era reprezentat în Parlament prin Blocul Muncitoresc-Țărănesc, ce a cîștigat 5 locuri (Parlamentul avea să invalideze ulterior mandatul acestor deputați). Un asemenea guvern eterogen s-a dovedit incapabil să se ocupe de problemele economice din ce în ce mai mari provocate de criză și a fost forțat de Rege să demisioneze în iunie 1932.

Carol a rechemat pe național-țărăniști la guvernare, desemnîndu-l pe Alexandru Vaida ca prim-ministru. Dar acesta a demisionat în octombrie, în primul rînd din cauza disputei cu Nicolae Titulescu — care conducea delegația română la negocierile privind încheierea unui pact de neagresiune cu Uniunea Sovietică — pe tema politicii de urmat față de Uniunea Sovietică, și, în al doilea rînd, din cauza disputei cu Maniu în legătură cu controlul politicii guvernamentale. Maniu i-a succedat ca prim-ministru, rămînînd în această funcție pînă în ianuarie 1933, cînd a demisionat ca urmare a diferendelor cu Carol. Vaida a revenit, dar în acel moment Partidul Național-Țărănesc era adînc scindat. Vaida și sprijinitorii săi, care formau aripa dreaptă a partidului, acționau mai mult ca liberali decît ca țărăniști. Ei au înăbușit grevele petroliștilor de la Ploiești și ale ceferiștilor de la București în februarie 1933, au dizolvat organizațiile legale ale Partidului

Comunist şi toate celelalte organizaţii „antistatale" şi au proclamat legea marţială în cîteva oraşe. Vaida a simpatizat şi cu ţelurile naţionaliste ale Gărzii de Fier şi a încercat să o angreneze în lupta împotriva comuniştilor şi a partizanilor acestora. Asemenea acţiuni au înstrăinat majoritatea democratică a partidului şi Vaida nu a reuşit astfel să obţină aprobare pentru introducerea unui *numerus Valachicus*, prin care intenţiona să limiteze numărul evreilor şi al altor minorităţi în administraţie, în diverse profesiuni şi în universităţi. A demisionat în cele din urmă din funcţia de prim-ministru în noiembrie 1933, în special, după cum se pare, din pricina faptului că Regele Carol a fost nemulţumit de lipsa lui de fermitate faţă de Garda de Fier.

Carol s-a orientat către liberali. Aflat acum sub conducerea fermă a lui Ion Gh. Duca, care-i devenise şef în 1930, la moartea lui Vintilă Brătianu, Partidul Liberal se prezenta ca un partid al experienţei şi ordinii. În alegerile din decembrie, partidul a obţinut 51 la sută din voturi, pe care le datora în special eficientei sale maşini electorale. Programul său economic şi poziţia luată împotriva Gărzii de Fier au făcut să dobîndească sprijinul în rîndul multora dintre aceia care, de obicei, votau pentru candidaţii de centru. Duca era hotărît să ia măsuri drastice împotriva „forţelor subversive" şi, în timpul campaniei electorale, una dintre cele mai violente din istoria României, guvernul a dizolvat Garda de Fier. Membrii Gărzii s-au răzbunat, asasinîndu-l pe Duca la 29 decembrie. Gheorghe Tătărescu (1886–1957), subsecretar de stat la Ministerul de Interne în cîteva guverne liberale, în anii '20, şi lider al tinerilor liberali, i-a succedat ca prim-ministru.

În ciuda aparenţelor, Partidul Liberal nu va mai fi tăvălugul politic care fusese în anii '20. Acum era grav scindat. Guvernul Tătărescu din anii 1934–1937 diferea foarte mult de vederile şi obiectivele conducerii tradiţionale a partidului, întrucît ministerele erau conduse de tinerii liberali, în timp ce aparatul de partid era dominat de bătrînii liberali. Cei din urmă au rămas credincioşi principiilor care călăuziseră partidul în anii '20. Aceştia se opuneau extremei drepte şi au rămas ostili capitalului străin, în timp ce Tătărescu şi adepţii săi au tolerat, în anumite limite, Garda de Fier şi au deschis larg porţile conglomeratelor apusene.

Mijlocul deceniului al patrulea a fost marcat de o mişcare constantă către dreapta. Deşi continua să ţină în afara legii Garda de Fier, guvernul i-a permis totuşi să funcţioneze sub un nou nume — Totul pentru Ţară. Nici Carol, care se opunea Gărzii, nu a dorit de data asta să o elimine. Amîndoi, atît Carol cît şi Tătărescu, au căutat mai curînd să o folosească în propriile lor scopuri, ca un mijloc de a cîştiga sprijin din partea segmentelor naţionaliste în continuă creştere ale electoratului. Ei înşişi erau,

la urma urmei, înclinați spre o guvernare autoritară. Tătărescu căuta puterea de a legifera prin decrete, atunci cînd Parlamentul nu era în sesiune, iar Carol, încetul cu încetul, a adunat elementele unui regim personal, precum mișcarea de tineret regalistă, Straja Țării, pe care a constituit-o în 1934. Amîndoi erau sensibili la schimbările în situația internațională. Au observat cu neliniște ascensiunea statelor autoritare, în special a Germaniei, în dauna Marii Britanii și a Franței. Nu a ignorat nici implicațiile influenței economice germane crescînde în România, ce încuraja dezvoltarea și îndrăzneala extremei drepte. În același timp, elementele democratice, în special Partidul Național-Țărănesc, se aflau în derută și nu puteau să se opună în mod eficient aspirațiilor regale de autoritarism sau venind din altă parte.

Alegerile din 1937 au oferit ocazia unei puternice încercări de forțe între democrație și autoritarism.[24] Cînd a ajuns la capătul mandatului, în noiembrie, guvernul liberal a demisionat; Carol i-a cerut lui Ion Mihalache să formeze un guvern național-țărănesc, dar Mihalache s-a opus introducerii lui Vaida în guvern și a refuzat mandatul, Carol întorcîndu-se din nou spre Tătărescu. În plină campanie electorală, Maniu și-a asumat conducerea opoziției. Scopul său principal era răsturnarea guvernului Tătărescu și, în acest scop, el a semnat un pact electoral cu Codreanu, liderul Gărzii de Fier, și cu Gheorghe Brătianu, șeful unei grupări liberale disidente. Desigur, Maniu nu avea nici o simpatie pentru Garda de Fier sau pentru dictatură, dar credea că Garda ar putea fi de folos pentru a descuraja guvernul să recurgă la tradiționala folosire a tacticilor de mînă forte în timpul alegerilor. Partidul Național-Țărănesc și Garda nu au prezentat liste comune de candidați; ele au căzut pur și simplu de acord să sprijine alegeri libere. Cu toate acestea, pactul a dat Gărzii o oarecare respectabilitate, ce i-a permis să-și lărgească audiența în rîndul electoratului.[25] Rezultatele votului au fost șocante: Partidul Liberal a cîștigat într-adevăr majoritatea (35,9 la sută) și cele mai multe locuri în Cameră (152), dar nu a obținut cele 40 la sută din voturi, necesare pentru a căpăta prima și, o dată cu aceasta, majoritatea în Cameră. Pentru întîia oară în istoria parlamentarismului românesc, un guvern pierduse alegerile. Extrema dreaptă obținuse cîștiguri importante. Garda de Fier, prin intermediul partidului său, Totul pentru Țară, și-a asigurat 15,58 la sută din voturi și a obținut 66 de locuri, devenind cel de-al treilea partid din Parlament, după național-țărăniști,

[24] C. Enescu, „Semnificația alegerilor din decemvrie 1937 în evoluția politică a neamului românesc", în *Sociologie românească*, 2/11–12, 1937, pp. 512–526.

[25] Armin Heinen, *Die Legion*, pp. 346–352.

care au obținut 20,4 la sută din voturi și 86 de locuri. Recent formatul Partid Național Creștin s-a descurcat de asemenea bine. Naționalist și antisemit, el a obținut 9,2 la sută din voturi și 39 de locuri. Partidele de dreapta și-au datorat în mare măsură succesul concentrării asupra problemelor sociale și economice imediate, ceea ce le-a atras importante elemente ale electoratului. Ele s-au străduit să creeze impresia că erau partide tinere și novatoare și că vor găsi soluții problemelor pe care liberalii și național-țărăniștii le eludaseră. Dacă nu altceva, alegerile i-au trezit la realitate pe liderii partidelor Național-Țărănesc și Liberal, ca și pe Carol, făcîndu-i să-și dea seama de iminentul pericol al dictaturii gardiste.

Tătărescu a demisionat la 28 decembrie 1937 și, în aceeași zi, Carol i-a cerut lui Octavian Goga, șeful Partidului Național Creștin, să formeze un guvern. Coaliția pe care a reușit s-o realizeze părea sortită să se destrame de la început, întrucît a inclus în aceasta membri ai Partidului Național-Țărănesc. Membrii partidului lui Goga urmăreau distrugerea sistemului parlamentar și transformarea țării într-un stat corporatist, iar în politica externă se pronunțau în favoarea unor strînse relații cu Germania și cu Italia. Dar cei patru centriști, provenind din Partidul Național-Țărănesc, s-au opus cu fermitate acestor obiective. Conducătorul lor, Armand Călinescu (1893–1939), numit ministru de Interne, ataca pe plan intern grupările fasciste, iar pe plan extern promova legături mai strînse cu Marea Britanie și Franța și nu cu Germania și Italia, a căror prezență în creștere în Europa de Sud-Est o considera o amenințare la adresa integrității teritoriale și a independenței României. Cu toate că miniștrii național-țărăniști se aflau în minoritate în cabinet, ei dețineau portofoliile-cheie ale Internelor, Justiției și Afacerilor Străine, ceea ce le-a permis să împiedice aplicarea politicii interne și externe a guvernului. Carol a salutat ocazia de a-și urmări propriile sale țeluri. Aducînd la putere un partid care obținuse mai puțin de 10 la sută din voturi și aprobînd un guvern slab și divizat, el intenționa să arate că alegerile, ce fuseseră deopotrivă o înfrîngere pentru el și pentru liberali, nu aduseseră nici o schimbare reală, dar că, în ultimă instanță, voința sa era aceea care conta. În orice caz, nu avea nici o dorință să instaleze un guvern puternic, întrucît considera că venise vremea să instaleze o dictatură regală.[26]

Manevre politice intense aveau să aibă loc în ianuarie 1938. Goga se pregătise pentru o lungă guvernare și, înainte de a ține alegerile, a căutat să-și lărgească bazele guvernării sale dincolo de propriul său partid și

[26] Ioan Scurtu, *Istoria Românilor în timpul celor patru regi (1866–1947)*, vol. III, *Carol al II-lea*, București, 2001, pp. 210–224.

de național-țărăniștii centriști. Folosindu-l drept intermediar pe generalul Ion Antonescu, ministrul Apărării Naționale, el a încercat să realizeze o înțelegere de colaborare cu Codreanu. În același timp, Carol era preocupat de crearea unei alianțe proprii. Atît el, cît și liderii liberali și național-țărăniști erau dornici să preîntîmpine instaurarea unei dictaturi fasciste, pe care Goga, în mod evident, o preconiza. Constantin Brătianu, liderul bătrînilor liberali, a cerut, și Carol a acceptat, crearea unui guvern format din personalități politice de frunte și din tehnicieni numiți de Rege, care să suspende temporar drepturile constituționale și să guverneze prin decrete, pînă cînd viața politică ar fi revenit la normal. În ceea ce-l privește, Maniu, care a refuzat să participe la un asemenea guvern, a fost de acord „să nu creeze dificultăți", atunci cînd național-țărăniștii nu au fost chemați să formeze un guvern. Toți trei doreau să prevină o lovitură de stat fascistă, care, erau siguri, va subordona țara Germaniei. Dar Carol avea propriile sale ambiții și s-a dovedit curînd că intenționa să permanentizeze suspendarea garanțiilor constituționale. În acest mod, el a reușit să-și introducă regimul autoritar sub o acoperire constituțională. Dictatura regală s-a născut repede și liniștit, la 10 și 11 februarie 1938, cînd Carol a înlocuit pur și simplu guvernul Goga cu un „guvern consultativ", condus de Patriarhul Miron Cristea, incluzînd șapte foști prim-miniștri, precum și pe Ion Antonescu, ca ministru al Apărării Naționale.

Carol a acționat cu rapiditate pentru a-și consolida puterea, eliminînd instituțiile sistemului parlamentar. La 20 februarie 1938, a abolit Constituția din 1923, înlocuind-o cu o alta nouă, bazată pe principii corporatiste și concentrînd puterea în mîinile Regelui. Constituția a stabilit că funcțiile îndeplinite de partidele politice în vechiul regim parlamentar erau incompatibile cu noua ordine.[27] În consecință, la 30 martie, Carol va decreta dizolvarea tuturor partidelor și grupărilor politice, dar va promite că, după o perioadă de „calm" și de „adaptare la noile împrejurări", va fi elaborată o lege stabilind condițiile în care se puteau constitui și puteau funcționa „asociațiile" politice. Dar o serie de decrete-legi emise între aprilie și septembrie, ce impuneau pedepse severe oricărei opoziții față de noua ordine, au dovedit că Regele Carol nu avea nici o intenție să restaureze vechiul sistem al partidelor.

Carol a luat măsuri drastice împotriva Gărzii de Fier, pe care o privea drept principalul său adversar. A dat instrucțiuni lui Armand Călinescu, ministrul de Interne și omul forte din noul cabinet, să o distrugă prin orice mijloace, legale sau ilegale, pe care le considera necesare. Campania a

[27] Alexandru G. Savu, *Dictatura regală*, București, 1970, pp. 171–196.

început prin promulgarea, la 15 aprilie 1938, a unei legi cu privire la „menținerea ordinii". Pe data de 18 aprilie, conducătorii Gărzii de Fier au fost arestați și aruncați în închisoare pe termene îndelungate, iar Codreanu a fost condamnat la zece ani de muncă silnică pentru înaltă trădare. Un mare număr dintre membrii și simpatizanții Gărzii de Fier au fost ridicați și internați în lagăre de concentrare înființate în acest scop. Severitatea represiunii este surprinzătoare, întrucît Codreanu și alți conducători ai Gărzii făcuseră tot posibilul să evite o ciocnire cu Regele. Totuși, inacțiunea lor nu a însemnat o acceptare a noului regim, ci mai curînd o înțelegere a faptului că, pentru moment, erau prea slabi să pună mîna pe putere. Codreanu a recunoscut că era nevoie de timp pentru ca Garda să se pregătească în vederea unei lovituri și, pentru acest motiv, a cerut adepților săi să nu facă nimic ce ar putea provoca represiuni din partea regimului. Se pare, de asemenea, că acesta a sperat că Germania va exercita presiuni asupra Regelui, determinîndu-l să accepte un cabinet Codreanu. De fapt, vigoarea și brutalitatea măsurilor luate de Carol împotriva Gărzii în 1938 și mai tîrziu par să nu fi fost motivate în primă instanță de opoziția deschisă a lui Carol sau de supraestimarea de către acesta a forței Gărzii, ci de faptul că el a perceput-o ca un agent al Germaniei. Dovada unei astfel de păreri este convingătoare. Guvernul a procedat la arestarea masivă a gardiștilor curînd după *Anschluss*-ul între Germania și Austria, în martie 1938, iar uciderea lui Codreanu și a altor 13 gardiști, „făcuți scăpați de sub escortă", în noiembrie, a avut loc imediat după vizita lui Carol în Germania, în cursul căreia Hitler ceruse eliberarea gardiștilor și formarea unui cabinet Codreanu. În orice caz, campania Regelui a distrus Garda ca mișcare politică, dat fiind că audiența sa de masă a dispărut. A rămas doar un nucleu, care opera ca organizație clandestină, angajată în acte disparate de sabotaj și asasinate, notabilă fiind uciderea lui Armand Călinescu în septembrie 1939.

Partidele Liberal și Național-Țărănesc o duceau mai bine. Imediat după promulgarea decretului din 30 martie, Iuliu Maniu și Constantin Brătianu au declarat că partidele lor își vor desfășura activitățile la fel ca înainte și au sugerat ca toate partidele și grupările să elaboreze un memoriu de protest, punînd sub semnul întrebării constituționalitatea măsurii. Protestul nu a mers mai departe, însă răspunsul ferm al lui Maniu și al lui Brătianu față de Carol a avut rezultate. Carol a luat în serios avertismentul lor și a tratat cu mare grijă cele două partide. Liderii partidelor aveau legături nestingherite cu organizațiile lor din provincie, iar ziarele lor continuau să apară, numai arareori fiindu-le impusă cenzura. Relația dintre cele două mari partide și Carol semăna cu un armistițiu, întrucît fiecare parte își

consolida poziția pentru momentul în care vor fi reluate ostilitățile și va avea loc confruntarea decisivă.

Aproape toate celelalte partide mai mici și-au încetat existența. Cele care sprijineau dictatura regală, precum liberalii lui Tătărescu și național-țărăniștii de centru, care salutaseră eliminarea din viața politică a organizațiilor de partid obișnuite, nu au avut nimic de pierdut de pe urma decretului de dizolvare din 30 martie, întrucît le erau deschise cele mai mari funcții în stat. În mod paradoxal, partidele de extremă dreaptă nu au prosperat. Fricțiunea între aripa Goga și aripa Cuza din Partidul Național Creștin a dus la dezintegrarea acestuia, iar Liga Corporatistă a lui Mihail Manoilescu a rămas un partid pe hîrtie. La stînga, Partidul Socialist și organizațiile muncitorești au fost interzise, iar comuniștii și partizanii lor au fost urmăriți fără încetare, temnițele fiind umplute cu aceștia, în special în 1940. Micile partide minoritare, german și maghiar, pe de altă parte, au fost tratate cu cea mai mare grijă, pentru că Regele Carol era preocupat să nu exacerbeze sentimente revizioniste în Germania și Ungaria.

Carol și sfetnicii săi au perceput necesitatea unei noi organizații politice, care să ia locul vechilor partide și să întărească dictatura regală. Tătărescu și Vaida i-au supus propuneri în acest sens, însă Carol le-a respins în favoarea unui proiect elaborat de către Armand Călinescu în octombrie 1938, ce preconiza crearea unui partid unic, ca instrument de mobilizare și canalizare a sprijinului maselor pentru noul regim. Călinescu argumenta că dictatura regală nu va putea supraviețui dacă rămînea un simplu cabinet de funcționari. Acesta trebuia să devină un instrument prin care marea masă a populației să poată fi implicată în guvernare. Altfel, dictatura ar deveni izolată și ar permite altor forțe politice să canalizeze interesele populației în direcții favorabile propriilor interese. Venise timpul să se inițieze o mișcare populară, conchidea Călinescu, dar el dorea să evite partidul politic de tip vechi. Mai curînd avea în vedere o mișcare intelectuală sau spirituală, care să ofere țeluri înalte poporului, ce urmau să fie realizate printr-o acțiune comună generoasă, ceva de felul Junimii.[28]

Frontul Renașterii Naționale, așa cum a fost cunoscută noua organizație, a fost constituit la 16 decembrie 1938. Principiul care a stat la baza activităților sale era centralismul birocratic. Deciziile privind politica și cadrele erau luate la nivel înalt și transmise unităților locale ale Frontului. Nu exista nici un fel de prilej, la nivelurile de mai jos, de aprobare sau chiar de discuție. Membrii Frontului nu aveau nici dreptul de a alege, nici acela

[28] Alexandru G. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919–1940*, București, 1976, pp. 154–158.

de a fi aleși în funcții de conducere la orice nivel. Cu toate că Frontul era singurul care avea dreptul să prezinte candidați la alegerile parlamentare sau de alt fel, acestuia îi lipsea un program oficial sau o doctrină, dar asemenea noțiuni generale precum „armonia socială" și „solidaritatea națională" s-au bucurat de o mare atenție în campaniile sale propagandistice. În aceste sloganuri, în mod surprinzător, naționalismul tradițional și cîteodată agresiv era subordonat ideii de coexistență pașnică cu minoritățile creștine și eforturilor de a limita manifestările deschise de antisemitism. Frontul a dat atenție deosebită solidarității interne, ca mijloc de întărire a țării împotriva amenințării crescînde a revizionismului din partea vecinilor săi și împotriva aservirii politice și economice față de Germania. Poate cel mai izbitor lucru în legătură cu organizarea și funcționarea Frontului a fost nereușita lui Carol și a sfetnicilor săi de a formula un concept general privind tipul de regim pe care-l doreau. Astfel, întregul experiment a fost caracterizat de improvizație și grabă.

La sfîrșitul anului 1939, Carol însuși a admis în mod tacit că încercarea sa de a obține un sprijin de masă pentru dictatura regală, prin intermediul Frontului, eșuase. În mesajul său de Anul Nou, el a cerut vechilor partide politice să lase deoparte diferendele din trecut și să se unească în jurul Regelui, cu scopul de a apăra națiunea împotriva pericolelor internaționale crescînde. Alte declarații publice ale sale dovedesc că dorea în mod special să ajungă la o reconciliere cu liberalii și național-țărăniștii și să-i alăture pe aceștia sprijinitorilor nefasciști ai dictaturii. Noul strigăt de adunare privind „gravul pericol național" nu a rămas fără ecou. Liderii vechilor partide erau preocupați să apere integritatea teritorială a țării. Aceștia aveau conștiința acută a amenințării pe care Germania o reprezenta pentru reglementările de la Versailles, ca și a intențiilor Uniunii Sovietice privind Basarabia, în special după Pactul germano-sovietic din august 1939, ale cărui prevederi, în linii generale, erau cunoscute la București. Carol a făcut primul pas în crearea unui front cu adevărat național cînd l-a numit pe Tătărescu drept prim-ministru în noiembrie 1939. Spera în mod evident să folosească largile relații ale lui Tătărescu în rîndul tuturor partidelor politice de dreapta și de centru, pentru a realiza o nouă alianță politică. Dar Tătărescu n-a avut decît un succes parțial. Maniu și Brătianu au refuzat să intre în noul guvern, dar s-au angajat să nu încerce să provoace căderea acestuia profitînd de dificultățile sale momentane pe plan intern și extern. Nici unul dintre aceștia n-avea cum să știe că mișcarea pentru reconciliere națională va duce la o alunecare și mai mare a dictaturii regale spre dreapta.

Garda de Fier s-a bucurat de o renaștere. Atît grupul condus de Horia Sima, care se refugiase în Germania la începutul lui 1939, pentru a scăpa

de persecuția lui Carol, cît și cei din conducere, care mai rămăseseră în România, majoritatea lor aflîndu-se în lagăre de concentrare, au căzut de acord să renunțe la orice activități subversive și să conclucreze cu guvernul. Dar ambele grupări mai încercau să ajungă la putere, prima prin intervenția directă a Germaniei, iar cea de a doua prin infiltrarea structurii politice și preluarea din interior a acesteia la timpul potrivit. La 18 aprilie 1940, Carol a dus la bun sfîrșit reconcilierea cu Garda de Fier, primindu-i pe liderii acesteia într-o audiență specială. Garda își va relua acum activitatea politică deplină, nestînjenită de autorități, dar nu mai era organizația de dinainte de 1938. Ca urmare a persecuțiilor lui Carol, aceasta fusese redusă de la o mișcare de masă la o mișcare compusă din lideri și birocrați.

Schimbări dramatice în situația internațională au redus eficiența eforturilor lui Carol de a menține controlul asupra forțelor politice din țară. Incapacitatea sa de a forma o largă coaliție de partide, sub conducerea Frontului Renașterii Naționale, l-a forțat să conlucreze cu liberalii lui Tătărescu și cu național-țărăniștii lui Călinescu, pe de o parte, și cu adversarul lor neîmpăcat, Garda de Fier, pe de altă parte. În același timp, el a încercat cu disperare să păstreze politica externă în mîinile politicienilor prooccidentali, satisfăcînd în același timp interesele economice și politice germane în România. Căderea Franței în iunie 1940 i-a năruit în cele din urmă toate calculele: l-a forțat să meargă și mai departe către dreapta. A decretat constituirea Partidului Națiunii, un partid unic „totalitarist", a cărui sarcină, sub suprema conducere a Regelui, era „să conducă întreaga viață morală și materială a națiunii". Noul partid a fost de importanță minoră, întrucît evenimentele internaționale, mai curînd decît voința lui Carol, aveau să hotărască evoluția politică a țării.

11
SINCRONISM ŞI TRADIŢIE

Literatura română interbelică a reflectat schimbările intervenite în viaţa intelectuală şi socială de la începutul secolului până în pragul celui de-al Doilea Război Mondial. Aproape că nu a existat poet sau romancier care să nu reacţioneze într-un fel sau altul la progresul capitalismului, ca şi faţă de subminarea satului patriarhal, urbanizare şi continua diferenţiere socială ce şi-a făcut loc atît la sat, cît şi la oraş. Au fost şi mai mulţi scriitorii care au deplîns efectele negative ale acestor procese asupra vieţii cotidiene şi a mentalităţii oamenilor. Scriitorii români dintre cele două războaie au împărtăşit într-o măsură şi mai mare decît predecesorii lor din secolul al XIX-lea elanul şi angoasa contemporanilor lor din Europa Occidentală. S-au apropiat de aceştia şi din alte puncte de vedere. Au participat la cele mai recente mişcări literare şi au experimentat cele mai noi forme şi modalităţi de expresie. Îndrăzneala şi devoţiunea scriitorilor faţă de propria lor artă au schimbat fundamental poezia şi romanul şi au dat naştere unei varietăţi extraordinare de capodopere. Acestea nu erau semne ale imitaţiei, ci ale unei integrări în Europa şi, cu atât mai mult, ale unei creativităţi individuale remarcabile.

SCENA LITERARĂ

Criticii literari au îndeplinit un rol de seamă în atragerea publicului larg de partea noii literaturi, deoarece, cu puţine excepţii, au manifestat deschidere faţă de multitudinea de curente inovatoare postbelice, chiar dacă acestea erau şocant de noi. Totuşi, din mai multe puncte semnificative de vedere, ei se diferenţiau de confraţii lor antebelici. Nu mai erau acei teoreticieni-sociologi, care încercau să toarne literatura într-un tipar anume, precum Iorga, Ibrăileanu, Dragomirescu şi Densuşianu, în urmărirea unor ţeluri literare şi ideologice specifice. Pe de altă parte, criticii postbelici erau conştienţi de statutul lor de profesionişti. Ei şi-au asumat misiunea

de a examina sistematic operele şi de a le judeca în funcţie de calităţile lor estetice şi nu atît în funcţie de măsura în care contribuiau la vreo cauză socială.

Dintre toţi cei care au îndrumat literatura şi au încercat să influenţeze gustul public în perioada interbelică, E. Lovinescu s-a afirmat drept cea mai importantă autoritate în materie de critică. Adept hotărît al modernismului, Lovinescu a deschis drumul către acceptarea noii literaturi citadine, a „noii poezii" şi a romanului psihologic. A încurajat modernismul ca o urmare firească a progresului civilizaţiei. În memoriile sale a explicat că ataşamentul său faţă de modernism a fost mai curînd un proces raţional decît o reacţie spontană, întrucît, declara el, era conservator din fire, iar prin educaţie un clasicizant şi un junimist.[1] Opera lui critică îi confirmă această confesiune. *Istoria civilizaţiei române moderne*, apărută în trei volume în 1924–1925, a oferit fundamentul sociologic al teoriei sale cu privire la sincronism şi a explicat modul în care românii au asimilat împlinirile literare şi culturale ale Europei. Cu toate acestea, Lovinescu nu a permis ideologiei să-i denatureze procesul de evaluare a unei opere literare. În ciuda aversiunii sale faţă de sămănătorism, „cimitirul poeziei române", a recunoscut în Octavian Goga un poet înzestrat şi s-a arătat receptiv la formele de expresie poetice pe care nu le susţinea neapărat, la duritatea verbală din unele texte ale lui Tudor Arghezi, la expresionismul lui Lucian Blaga şi ermetismul lui Ion Barbu. A primit cu braţele deschise diverse talente în paginile revistei *Sburătorul* şi prin cenaclul cu acelaşi nume patronat de el au trecut aproape toţi scriitorii importanţi ai vremii. Dintr-un anumit punct de vedere, cenaclul său a dus mai departe tradiţiile Junimii, cu toate că a fost mai democrat şi mai deschis curentelor adverse.[2]

Lovinescu a avut un rol decisiv în acceptarea noilor forme de expresie poetică într-o vreme în care gîndirea literară românească de-abia făcuse cunoştinţă cu ele. S-a angajat în numeroase dispute literare cu adversari redutabili de talia lui Nicolae Iorga sau Nichifor Crainic şi s-a dovedit un polemist pe cît de iscusit, pe atît de elegant.[3] A fost în acelaşi timp creatorul unui nou limbaj în critică, descurajînd orice încercare ulterioară de a se mai scrie după vechile tipare.

George Călinescu (1899–1965) a practicat propriul său gen de critică literară. Un gen „complet" şi intuitiv. Mergea pînă în esenţa unei lucrări,

---

[1] Florin Mihăilescu, *E. Lovinescu şi antinomiile criticii*, Bucureşti, 1972, pp. 363–366.

[2] G. Gheorghiţă, *Sburătorul*, Bucureşti, 1976, pp. 308–318.

[3] Eugen Simion, *E. Lovinescu. Scepticul mîntuit*, Bucureşti, 1971, pp. 605–639.

apelînd din plin în exegezele sale la estetică, sociologie şi psihologie. Convins că adevărata critică trebuie să fie creatoare, nu vedea nici un fel de incompatibilitate între artist şi critic, el însuşi trecînd liber barierele dintre aceste discipline. Credea că un critic trebuie să fie dotat cu simţul continuităţii istorice, să se apropie cu empatie de evoluţia literaturii române din trecut şi să priceapă încotro se îndreaptă ea în viitor pentru a da perspectivă judecăţilor sale despre creativitatea contemporană. A gîndit dezvoltarea socială ca un proces treptat, organic şi a socotit că literatura a marcat aceste etape evolutive. În consecinţă a considerat că literatura română va trebui un timp să se preocupe de lumea „obiectivă" a mediului rural şi a ţăranului, manifestîndu-şi scepticismul faţă de tentativele unor scriitori de a crea o literatură urbană, în care să predomine analiticul şi psihologicul[4].

Studiul biografic dedicat de critic lui Eminescu a constituit o întreprindere deosebit de îndrăzneaţă, dacă nu chiar riscantă, întrucît a urmărit cu tenacitate să înlăture miturile ce se ţesuseră în jurul celui mai ilustru scriitor al României. Prin strădania sa, mai ales graţie exegezei operei postume, a textelor necunoscute şi a ineditelor eminesciene, a fost revelată o viaţă mai dramatică decît şi-ar fi putut închipui cineva şi un poet mai mare decît Eminescu însuşi ar fi îndrăznit să se dovedească în scrierile pe care intenţionase să le încredinţeze tiparului.[5] Concepând istoria literară ca o istorie a valorilor, Călinescu şi-a scris monumentala *Istorie a literaturii române de la origini pînă în prezent* (1941) în conformitate nu cu criteriile culturale sau sociale, ci cu cele estetice. Nu a luat în seamă lucrările ce i s-au părut lipsite de merite literare şi, ca atare, a acordat foarte puţin spaţiu scrierilor anterioare secolului al XIX-lea. Organizată în jurul etapelor semnificative de dezvoltare a literaturii şi scoţînd în evidenţă individualitatea literaturii române printr-o analiză perspicace a unei mari diversităţi de talente, *Istoria* sa a deschis noi căi de înţelegere a spiritualităţii româneşti. Acuitatea şi siguranţa judecăţilor lui l-au plasat pe Călinescu alături Maiorescu şi Lovinescu, în rîndul principalilor creatori de opinie în critica literară românească.

Prin gustul şi discernămîntul lor s-au mai distins o seamă de alţi critici, care au sprijinit creativitatea literară neîncătuşată.[6] Pompiliu Constantinescu

---

[4] Mircea Martin, *G. Călinescu şi complexele literaturii române*, Bucureşti, 1979, pp. 356-370.

[5] D. Micu, *G. Călinescu între Apollo şi Dionysos*, Bucureşti, 1979, pp. 356–370.

[6] În privinţa criticilor favorabili modernismului, vezi Henri Zalis, *Valori de referinţă în critica şi istoria literară românească*, Bucureşti, 1991, pp. 153–210.

(1901–1946), care a aparţinut cenaclului *Sburătorul* şi a împărtăşit o mulţime din ideile lui Lovinescu, respingînd aprecierea unei opere de artă pe baza criteriilor sociale sau morale. Perpessicius ((1891–1971), a iniţiat ca savant o ediţie critică a operelor lui Eminescu, iar în calitate de critic profesionist, şi-a asumat misiunea de a urmări îndeaproape şi cît mai complet evoluţia literaturii contemporane. Privea cu simpatie modernismul, însă respingea capriciile literare cu aceeaşi fermitate cu care se opunea intervenţiei în opera de creaţie a cenzurii politice şi morale. Şerban Cioculescu (1902–1988) pleda pentru o critică literară bazată pe valori „obiective", bine stabilite. A fost un adversar declarat al gîndiriştilor, trăiriştilor şi eticiştilor, dar a avut obiecţii şi la judecăţile „impresioniste" din *Istoria literaturii române* a lui Călinescu. Rezervat în privinţa tendinţelor moderniste, a sărit în apărarea autorilor al căror talent îl recunoştea, precum Ion Biberi, care a folosit monologul joycean în romanul său *Proces* (1935). Vladimir Streinu (1902–1970) s-a alăturat lui Lovinescu în pledoaria pentru autonomia esteticului şi europenizarea literaturii române. Ca unul dintre întemeietorii revistei *Kalende* (1928–1929; 1943–1944) a combătut constrîngerile ideologice impuse expresiei artistice şi critice. Receptiv la tot ceea ce era modern şi inovator, s-a afirmat mai ales ca un elegant exeget al poeziei. Mihai Ralea (1896–1964) a abordat literatura din perspective diverse, ca sociolog, filozof şi eseist, practicînd astfel ceea ce s-ar numi „critica totală". La conducerea revistei *Viaţa românească*, începînd cu 1933, a deschis această publicaţie către modernism şi europenizare şi a încercat să o transforme într-un for de noi experimente estetice, punînd astfel la încercare doctrina ei iniţială, poporanistă. A respins însă principiul artei pentru artă, insistînd asupra obligaţiilor sociale şi morale ale scriitorului. Dintre specii, romanul i se pare genul ce ar scoate din impas literatura română.

Izolat cumva de aceşti critici era Eugen Ionescu (1909–1994), adînc implicat în controversele literare bucureştene, înainte de a se stabili definitiv la Paris la sfîrşitul anilor '30. Volumul lui de critică *Nu* (1934) a provocat scandal, fapt ce i-a convenit de minune, căci dorea în primul rînd să răstoarne toţi idolii interbelici ai literaturii române. Nu punea totuşi sub semnul întrebării talentul scriitorilor pe care i-a criticat. Semnificativă pentru felul în care scria este atitudinea lui critică faţă de romanul *Maitreyi* al lui Mircea Eliade. Ionescu a scris două recenzii; într-una a ridicat romanul în slăvi, iar în cealaltă a procedat la desfiinţarea lui. Adevărata ţintă a atacurilor lui nu era nici pe departe opera litarară, ci actul critic în sine.[7]

[7] Gelu Ionescu, *Anatomia unei negaţii*, Bucureşti, 1991, pp. 57–74.

Prin toate acrobaţiile sale verbale şi estetice, Ionescu a dorit pur şi simplu să arate cît de fragilă putea fi arta exegezei. A dezvăluit, în acelaşi timp, cît de favorabilă era atmosfera intelectuală a timpului chiar şi pentru cele mai extravagante modalităţi de critică.

Perioada interbelică a fost martora aplicării novatoare a unor formule estetice mai vechi şi a acceptării entuziaste a celor noi. Realismul, de pildă, continua să etaleze o vitalitate uriaşă. Procedeele acestuia permiteau romancierilor să spulbere mitul oraşului şi, în egală măsură, al satului. Liviu Rebreanu a demitizat idilica lume rurală creată de sămănătorişti şi de poporanişti, în timp ce Camil Petrescu nu i-a mai permis intelectualului să se sustragă responsabilităţii pentru ceea ce se întîmpla în societatea burgheză. Naturalismul începea să se impună. Scriitorii îşi introduceau cititorii în lumi puţin explorate pînă la acea dată — periferia marilor oraşe, închisorile şi mahalalele. Uneori renunţau la interpretări, chiar la artă, pentru a reconstitui evenimentele cu precizie, scotocind brutalul, respingătorul, din realităţile ascunse pînă atunci. Spre deosebire de naturalismul afirmat anterior în Europa Occidentală, cu portretele lui cenuşii şi evenimente banale, scriitorii români s-au concentrat asupra stridentului şi extraordinarului. Au încercat, de asemenea, să explice comportamentul uman printr-un determinism fiziologic sau ereditar fiind deosebit de receptivi la influenţele teoriilor freudiene ale subconştientului.

Expresionismul german a exercitat o influenţă profundă asupra poeziei româneşti din anii '20, mai ales printre membrii cercului *Gândirea*, care au devenit principalii lui exponenţi.[8] Aceştia au încercat atît euforia vitalismului nietzschean, cît şi disperarea spirituală cuprinsă în declaraţia de aceeaşi sorginte că Dumnezeu a murit, împărtăşind temerile confraţilor lor germani sau central-europeni cu privire la direcţia în care se îndrepta viaţa spirituală modernă. Ostilitatea lor faţă de pozitivismul ştiinţific, industrie şi marile aglomerări urbane devenea din ce în ce mai puternică pe măsură ce căutau cu asiduitate un nou Eden în lumea rurală. Deşi tradiţionalişti din multe puncte de vedere în alegerea temelor, expresionişti nu s-au sfiit să dea glas anxietăţilor şi dorinţelor lor chinuitoare într-un nou limbaj poetic. Exponentul desăvîrşit al spiritualităţii şi esteticii expresioniste în România a fost Lucian Blaga, care a atribuit sentimentul de înstrăinare a intelectualului faţă de lume naturii lui exagerat „cerebrale" ce obnubila comportamentul normal şi simţirea, de unde şi îndemnul lui ca viaţa să fie trăită din plin şi „iresponsabil".

---

[8] Ovid S. Crohmălniceanu, *Literatura română şi expresionismul*, Bucureşti, 1971, pp. 53–107.

Avangarda românească, pe de altă parte, nu avea nici un fel de îndoieli în privința conceptului de aici și de acum. Era în perfectă armonie cu urbanizarea și tehnologia secolului XX și a tins că creeze o literatură capabilă să capteze atât bucuria, cît și tragedia omului contemporan. Poate că nici o altă strădanie literară din acea perioadă nu a vădit o sincronizare atît de intimă cu mișcările Europei Occidentale. Cutezanța avangardiștilor români a fost egalată doar de varietatea mijloacelor lor de expresie.

Primele manifestări importante ale avangardismului au fost poeziile timpurii pre-dadaiste publicate de Tristan Tzara în 1914 și 1915 în revistele literare românești. O dată cu ele, Tristan Tzara s-a rupt de influențele simboliste într-un efort de eliberare a expresiei poetice de prozodia tradițională și de logica sintaxei obișnuite. Tristan Tzara a plecat din România la Zürich, în 1916, unde a inițiat Dadaismul, însă revolta sa împotriva conformismului și a filistinismului a fost dusă mai departe în țară de alții. Deosebit de șocante au fost scrierile dadaiste în proză ale lui Urmuz (Demetru Demetrescu-Buzău, 1883–1923), care a parodiat mecanismul gîndirii pentru a anihila procesele logice din mintea umană și a da astfel frîu liber intuiției creatoare. Dadaismul în România a avut totuși o viață efemeră.[9]

Cea mai semnificativă mișcare avangardistă românească, plasată între dadaism și suprarealism, a fost constructivismul.[10] Ca și alți avangardiști, constructiviștii au fost iconoclaști; ei respingeau ca inert sau academic orice fapt literar ce dobîndise recunoașterea. Însă, spre deosebire de dadaiști, se pretindeau „constructori" și predicau o nouă estetică, capabilă să genereze forme novatoare de expresie. Și-au promovat teoriile în diverse „reviste minore" — *Contimporanul* (1922–1932), *75 H.P.* (1924), *Punct* (1924–1925) și *Integral* (1925–1928) — în jurul cărora s-au format primele cercuri de avangardă. *Contimporanul*, condusă de Ion Vinea, un prieten de-al lui Tristan Tzara, s-a situat în fruntea atacurilor împotriva culturii „oficiale". Deconstructivă în felul ei, revista a acordat mult mai multă atenție la ceea ce trebuia să fie literatura și arta și la ceea ce „noul" însemna cu adevărat. Vinea și confrații săi credeau că găsiseră răspunsul în tehnologia secolului XX. Potrivit lor, mașinile impuseseră un ritm rapid, sincopat, activității umane, care nu putea decît să creeze o sensibilitate originală. Funcția literaturii, deci, era aceea de captare a „simultaneității" acestui nou mod de viață, de reducere a expresiei artistice la simplitatea rațională și abstracțiunea mașinilor și a părților lor componente. Din anu-

[9] Nicolae Balotă, *Urmuz*, Timișoara, 1997, pp. 33–123.

[10] Ion Pop, *Avangarda în literatura română*, București, 1990, pp. 82–103.

mite puncte de vedere, această idee era înrudită cu teoria sincronismului lovinescian, însă constructiviştii au dus-o pînă la extrem.

Constructiviştii au susţinut creativitatea „pură", adică a produselor minţii în divorţ total de tradiţiile istorice şi etnice. Funcţia literaturii — potrivit lor — era de a da expresie caracteristicilor distinctive ale noii epoci — viteză şi simultaneitate — şi nu de a reconstitui lumea înconjurătoare a naturii. Se simţeau atraşi de oraş ca topos exponent al noii ere. Au respins acuzaţiile că ignorau mediul rural unde locuiau majoritatea românilor, insistînd că societatea era dominată de civilizaţia urbană modernă, ca realitate universală ce transcende toate sistemele şi clasele sociale.

Editorii *Contimporanului* nu erau nici pe departe nişte ideologi înguşti şi au ţinut deschise paginile revistei scriitorilor aflaţi în dezacord cu ei. În cele din urmă, s-au despărţit de elementele mai radicale, ce-şi făcuseră apariţia la sfîrşitul anilor '20, în perioada adîncirii crizei economice şi politice. Aceştia din urmă au înfiinţat noi gazete, precum *Unu* (1928–1932), *Urmuz* (1928) şi *Alge* (1930–1931), care s-au distins nu atît prin noi talente, cît printr-o agresivitate sporită. Printr-un limbaj violent şi o conduită şocantă aceştia au încercat să-şi manifeste dezgustul faţă de societatea burgheză.

Suprarealismul[11] a atras un număr însemnat de aderenţi entuziaşti, mai ales poeţii Stephan Roll (1903–1974) şi Geo Bogza (1908–1993). Ei au dat frîu liber subconştientului, elaborînd o tehnică ce a avut ca rezultat o poezie bizară constînd din asociaţii mentale, tehnica dicteului automat şi o consemnare rapidă de fraze disjuncte, cantonîndu-se din ce în ce mai mult într-o lume a visului. Suprarealismul a devenit, astfel, expresia individualismului extrem.

Estetica tradiţională s-a caracterizat printr-o varietate şi o vigoare tot atît de mari. Critici influenţi au încercat să revitalizeze spiritul clasic. Tudor Vianu (1898–1964) a promovat în artă un universalism aflat în evidentă contradicţie cu conştiinţa etnică ce străbătea o mare parte din literatura contemporană. Vianu a respins ideea unei umanităţi limitate la particularităţi locale şi s-a temut ca nu cumva literatura şi cultura română să alunece în provincialism dacă acele preocupări etnice ar deveni predominante. A respins deopotrivă manifestările extreme ale modernismului. În *Idealul clasic al omului* (1934), a îndemnat scriitorii să se lase conduşi de claritate, ordine şi construcţie raţională. Forma era pentru el mai importantă ca orice, semnificînd subordonarea materiei faţă de conştiinţa creatoare.

Idealurile sămănătoriste au continuat, uneori inconştient, să-i inspire atît pe romancieri, cît şi pe poeţi. Un curent literar înrudit, ortodoxismul,

[11] *Ibidem*, pp. 292–373.

promovat de Nichifor Crainic şi de alţi teoreticieni ai *Gîndirii*, a constituit o formulă estetică atractivă pentru scriitorii care puneau pe picior de egalitate convingerile religioase cu tăria morală şi bunăstarea naţională.

Criticii şi scriitorii români ai perioadei erau preocupaţi nu doar de formă şi tehnică, ci se angajau în polemici, uneori destul de sarcastice, despre rolul literaturii în societate. Opiniile erau clar departajate. E. Lovinescu cu cenaclul *Sburătorul* şi marea majoritate a avangardiştilor apărau principiul autonomiei esteticului, în timp ce grupările din jurul revistelor *Viaţa românească* şi *Gîndirea*, precum şi gazetele socialiste şi muncitoreşti realizează un neobişnuit consens în susţinerea responsabilităţii sociale a artei.

În scrierile sale critice, Lovinescu nu a manifestat nici un fel de interes faţă de atitudinile sociale exprimate în operele literare, pe care le numea „extraestetice“ şi, ca atare, absolut secundare în judecarea calităţii unei poezii sau a unui roman, ridiculizînd acele idei, ca de pildă cele susţinute de Ibrăileanu, că intelectualii erau datori să slujească poporul înainte de toate.[12] Se poate spune că Lovinescu apăra în felul acesta poziţia lui Titu Maiorescu, care susţinea că tendinţele sociale şi morale, oricît de nobile ar fi ele, nu au nimic de a face cu arta.

Principala preocupare a lui Lovinescu şi a colaboratorilor *Sburătorului* era încurajarea creativităţii artistice. Lovinescu susţinea că a impune artistului criterii etice şi etnice ar înăbuşi orice inovaţie în literatură. Pentru a-şi susţine teoria, a pus în antiteză poezia sămănătoristă şi simbolistă.[13] Pe cea dintîi o clasifica drept „decadentă“, întrucît, încorsetată de criterii sociale mărginite, era incapabilă să producă noi modalităţi de expresie, trăind pur şi simplu pe seama operei lui Eminescu şi a lui Coşbuc, în schimb preţuia simbolismul ca o reacţie la formule artistice caduce. Pentru el, simbolismul însemna „noua poezie“, care dusese expresia lirică dincolo de conştient către „adîncimile muzicale“ ale sufletului omenesc; poliritmică, spărsese monotonia versului clasic şi îngăduise cuvintelor nu doar să semnifice, ci să şi sugereze ceva. Lovinescu a manifestat simpatie şi faţă de cercurile avangardiste, salutînd venirea în cercul *Sburătorului* a lui Barbu Fundoianu şi a lui Ilarie Voronca, promotori ai modernismului dus pînă la ultimele consecinţe.

Apărarea autonomiei esteticului l-a condus pe Lovinescu la concluzia că nu exista nici o legătură necesară între valoarea unei opere şi accesibilitatea ei. Adera la mişcări de tipul ermetismului, care eliberaseră poezia

[12] E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, vol. 2: *Evoluţia criticii literare*, Bucureşti, 1926, pp. 72–108.

[13] *Ibidem*, vol. 4: *Evoluţia poeziei lirice*, Bucureşti, 1927, pp. 11–14, 41–57, 266–277.

de reacţiile umane imediate, dat fiind că permiteau artistului să sondeze şi mai adînc viaţa interioară, să-şi lărgească cu mai multă cutezanţă facultăţile asociative şi să-şi şlefuiască cu şi mai multă rigoare limbajul.

Lovinescu a atribuit înflorirea romanului românesc principiilor autonomiei esteticului şi sincronismului. Susţinea că romanul modern din Europa Occidentală s-a dezvoltat ca răspuns la problemele numeroase şi complexe ridicate de propăşirea noilor centre urbane. Dat fiind că România îşi crease structuri sociale şi economice similare celor din Apus şi-şi pierduse caracterul precumpănitor agrar, Lovinescu socotea că ar fi nepotrivit ca romancierii români să se preocupe de „lumea hoţilor de cai", reproducînd stereotipiile unei epoci revolute.[14] Şi-a folosit întreaga influenţă pentru „urbanizarea" romanului românesc. Insista că literatura unei ţări civilizate nu-şi putea trage seva de la sat, caracterizat doar de instincte primare şi de pragmatism, cu oameni însufleţiţi doar de dragoste şi avariţie. În schimb, romancierii trebuiau să abordeze dileme morale autentice, posibile, credea el, doar în rîndurile intelectualităţii şi ale oamenilor înstăriţi de la oraş, scutiţi de grijile luptei zilnice pentru supravieţuire. Strădaniile lui Lovinescu şi cele ale cercului său au contribuit în mod semnificativ la înflorirea romanului citadin, reprezentat de Hortensia Papadat-Bengescu, Camil Petrescu şi o seamă de scriitori mai tineri.

Promotorul cel mai influent al literaturii de angajare socială a fost *Viaţa românească*. Garabet Ibrăileanu şi Mihai Ralea vedeau scriitorul în primul rînd ca un membru al societăţii, aparţinînd vrînd-nevrînd unei perioade anume din evoluţia acesteia, reflectînd ca atare mentalitatea comunităţii şi a vremurilor sale. Astfel, argumentau ei, tendinţa era o calitate inerentă a oricărei creativităţi. Deşi respingeau ideea artei pentru artă, recunoşteau importanţa temperamentului individual şi a capacităţii creatoare în producerea operei de artă, evitînd astfel interpretările ultrasociologizante ale literaturii.

Criticii care au scris la *Viaţa românească* s-au opus cu tărie principiilor estetice promovate de Lovinescu şi confraţii săi. Aceştia au condamnat înlăturarea considerentelor politice, sociale şi morale din procesul de creaţie, considerând-o un semn de decadenţă spirituală şi credeau că „rafinamentul" încurajat de *Sburătorul* va avea în cele din urmă consecinţe nefaste constînd în izolarea scriitoriilor de experienţele de viaţă, diminuarea puterii lor de înţelegere a umanului şi, inevitabil, înstrăinare publicului cititor de literatură.[15] În schimb, împreună cu confraţii săi, Ralea

[14] *Ibidem*., vol. 4: *Evoluţia* „prozei literare", Bucureşti, 1928, pp. 5–12, 288–291.

[15] Mihai Ralea, „Militantismul artistic" (1926), în Idem, *Opere*, vol. 2, Bucureşti, 1977, pp. 45–50.

a încurajat scriitorii care vădeau responsabilitate morală în operele lor şi care tratau cu spirit critic clasele sociale înfăţişate. Ralea şi prietenii săi priveau astfel cu mai puţină simpatie societatea urbană modernă decît lumea satului, o atitudine ce trăda perenitatea ideilor poporaniste. Perspectiva lor era departe de peisajul idilic al sămănătoriştilor, manifestându-şi neîndoielnic o preferinţă pentru realism.

Gazetele socialiste şi altele cu o orientare de stînga, avînd în general o existenţă efemeră în perioada interbelică, au militat pe faţă în favoarea unei literaturi care să slujească interesele clasei muncitoare. *Bluze albastre* (1932), editată de nuvelistul şi gazetarul Alexandru Sahia, promovau o literatură de un realism strident care să se concentreze asupra problemelor sociale critice şi să mobilizeze intelectualitatea în sprijinul clasei muncitoare. *Era nouă* (1936), editată de jurnalistul N.D. Cocea, a salutat apariţia romanului social şi a lăudat importanţa dată de acesta muncitorului ca tip uman. *Cuvîntul liber* (1933–1936), care a adunat în jurul lui diverşi scriitori de stînga, a impus intelectualului responsabilitatea îmbunătăţirii vieţii maselor. În paginile sale, neutralitatea estetică era considerată o „ipocrizie" şi corifeii ei au reuşit să atragă cîţiva convertiţi din rîndurile avangardei pentru o poezie de angajare socială accesibilă publicului larg.[16] Dintre toate revistele de stînga ale acestei perioade, *Cuvîntul liber* s-a dovedit cea mai influentă, dar nu a putut concura cu *Viaţa românească*, *Sburătorul* şi *Gîndirea* în ceea ce priveşte atenţia de care s-au bucurat în rîndurile intelectualităţii sau ale publicului cititor.

Aşa cum am văzut, teoreticienii gîndirismului sprijineau literatura cu mesaj, iar în cazul în speţă, cu mesaj spiritual. Nichifor Crainic a fost principalul iniţiator al teoriei lor estetice, cunoscută mai apoi ca ortodoxism literar. Vederile sale despre natura frumosului şi funcţia artei s-au născut dintr-o interpretare religioasă a istoriei. Teoriile sale estetice se centrau pe o doctrină sofistă potrivit căreia divinul se pogoară asupra lumii materiale, intrînd într-o relaţie intimă cu ea şi iluminînd-o. De la această premisă, Nichifor Crainic a ajuns la conceptul de „frumuseţe obiectivă", şi anume, frumuseţea ca proprietate inerentă a naturii independente de privitor.[17] Ideea i se părea cît se poate de evidentă, dat fiind că natura fusese creată de Dumnezeu, care era frumuseţea absolută. Funcţia frumosului artistic, creat de mîna omului, era identică, aşadar, cu cea a frumuseţii din natură: orientarea sufletului omenesc către divinitate şi dezvăluirea, oricît

[16] *Reviste progresiste româneşti interbelice*, Bucureşti, 1972, pp. 10–82, 121–131.

[17] Nichifor Crainic, „Sensul teologic al frumosului", în Idem, *Nostalgia paradisului*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1942, pp. 143–159.

de imperfect, a absolutului. Creştinii, susţinea Crainic, nu admirau natura sau arta în sine, ci căutau în amîndouă o reflectare a frumosului transcendent. La întrebarea de ce, dacă sofianicul era deja prezent în natură, mai era necesară opera de artă, Crainic a răspuns că, din cauza păcatului originar, atît natura cît şi omul nu erau perfecte; păcatul originar săpase o prăpastie între Creator şi creaţia sa, pe care Biserica şi arta, fiecare în felul ei, încercau să o umple. El atribuia nevoia creatoare proprie omului unei „nostalgii a paradisului", o încercare de redobîndire a inocenţei Edenului.

POEZIA

Poezia românească interbelică s-a caracterizat printr-o diversitate fascinantă de teme şi de modalităţi de expresie. Era deopotrivă tradiţională, religioasă, metafizică şi avangardistă.[18] Ca şi în trecut, satul şi peisajul rural, au rămas un izvor fertil de inspiraţie, dar acum erau supuse ca niciodată înainte unor experimente curajoase în materie de limbaj şi formă. Poeţii puteau fi tradiţionali în tematică, dar izbitor de moderni în tratarea satului şi locuitorilor lui. Oraşul apărea cu mai mare frecvenţă decît în trecut.

Fie modernistă, fie tradiţională, poezia românească a micşorat în foarte mare măsură decalajul faţă de curentele poetice occidentale. Perfect armonizată cu ceea ce se întîmpla în Europa, poezia românească realizase sincronismul. Împlinise astfel o altă profeţie a lui E. Lovinescu: prin avangardă devenise internaţională şi începuse să adauge propriile sale contribuţii originale la valorile estetice europene. O astfel de diversitate de idei şi de mijloace de expresie nu este uşor de sistematizat. Opera marilor poeţi — Arghezi, Blaga, Pillat — sugerează nevoia de precauţie în acest demers.

La prima vedere, Tudor Arghezi (1880–1967) este un modernist. El a adus în forma şi limbajul poeziei româneşti schimbări esenţiale, neîntîlnite de la Eminescu încoace. A constrîns-o mai mult decît oricine altcineva să participe la revoluţia postsimbolistă a poeziei europene şi să se adapteze spiritului noului veac. În preajma Primului Război Mondial, Arghezi realizase deja o revoluţie în limbajul poetic românesc. Stilul său s-a caracterizat printr-o extremă concizie, o sintaxă novatoare şi o extraordinară inventivitate verbală. Nu a lăsat nevalorificată nici o sursă lingvistică,

[18] Studii cuprinzătoare se găsesc în Mircea Scarlat, *Istoria poeziei româneşti*, vol. 3, Bucureşti, 1986, pp. 5–116; I. Negoiţescu, *Istoria literaturii române (1800–1945)*, ediţia a II-a, Cluj-Napoca, 2002, pp. 321–413.

îmbinînd termenii arhaici cu cei rurali, argoul orăşenesc şi neologismele într-o pe cît de nouă, pe atît de firească limbă poetică.

În tinereţe fusese atras de biserică, călugărindu-se în anul 1899, dar a scris în acelaşi timp poezie simbolistă sub influenţa lui Alexandru Macedonski. După ce a leapădat în 1905 rasa monahală, s-a dedicat în întregime scrisului. Şi-a creat o reputaţie de ziarist radical şi de pamfletar, care ataca orice componentă sacrosanctă a sistemului politic şi social, chiar şi monarhia. A devenit din ce în ce mai cunoscut în cercurile literare graţie versului său novator, dar, neconformist prin definiţie, nu s-a alăturat nici unei grupări. La apariţia primului său volum, *Cuvinte potrivite*, publicat în 1927, mulţi critici l-au salutat drept cel mai mare poet român în viaţă. Alţii, dimpotrivă, au contestat o astfel de apreciere pripită, iar locul lui Arghezi în poezia românească va fi mult timp un subiect de controversă. La sfîrşitul anilor '20, a revenit la pamflet în *Bilete de papagal* (1928–1929), o gazetă efemeră editată de el, ce exprima idei preconcepute despre condiţia morală a societăţii româneşti.[19] Asemenea altor poeţi ai zilei, nutrea sentimente împărţite faţă de mersul şi direcţia civilizaţiei moderne. Tehnologia acesteia, capabilă să facă viaţa oamenilor mai uşoară, dar ameninţînd să devină o nouă formă de sclavie, îl oripila prin caracterul ei demoniac.

Arghezi a fost omul mai multor universuri.[20] S-a îndreptat către universul ţăranului dintr-o chemare lăuntrică profundă de a ridica glasul în numele unei lumi disprețuite, dar datorită căreia pămîntul dădea roade şi care pusese bazele civilizaţiei umane. A descris munca cîmpului ca umilă şi abrutizantă şi totuşi, în unele clipe, oricît de trecătoare, binecuvîntată, iar pe ţăran l-a portretizat ca pe o fiinţă necioplită, dar dăruit cu o vitalitate debordantă şi un bun-simţ înnăscut. Unele dintre poeziile sale de început par eminamente tradiţionale. *Belşug*, care descria ţăranul vrednic în lumea lui rurală închisă, şi *Arheologie*, vibrînd de veneraţie pentru strămoşi şi pentru trecut, ar putea fi incluse într-o antologie de poezie sămănătoristă. Dar, neîndoielnic, Arghezi nu a aparţinut sămănătorismului. Idilicul, bucolicul şi armonia socială nu-şi găseau locul în universul său liric; în viziunea lui lumea e neîndurătoare şi respingătoare. În *Flori de mucigai* (1931), Arghezi a îmbinat un naturalism al detaliului lipsit de orice dulcegărie cu viziunea fantastică asupra unor fiinţe apocaliptice populînd lumea de jos, dar şi-a dezvăluit totodată profunda sensibilitate religioasă, înregistrînd clipa cînd spaţiul acestei degradări umane de neînchipuit este atins de dum-

[19] Dumitru Micu, *Opera lui Tudor Arghezi*, Bucureşti, 1965, pp. 62–79, 247–280.
[20] Scarlat, *Istoria poeziei româneşti*, vol. 3, pp. 125–187.

nezeire. Un alt univers arghezian este microcosmosul, habitatul micilor creaturi. Poetul observă micile miracole ce se întîmplă în grădini şi pajişti şi, din mici stropi de viaţă, reflectînd nemărginirea universului creat, făureşte o poezie a microcosmosului pe cît de profundă, pe atît de încîntătoare.

Două atitudini au caracterizat, în mod special, poezia lui Tudor Arghezi: revolta socială şi căutarea disperată a unei autorităţi supreme în dincolo de lumea sensibilă.

Absenţa lui Dumnezeu nu a încetat niciodată să-l chinuiască. Această absenţă îl mînia şi îl determina să nege existenţa divinităţii pentru ca apoi, împotriva propriei voinţe, speranţa într-un semn al prezenţei divine să-i revină în mod misterios.[21] În ciuda propriilor sale îndoieli şi a unor izbucniri sporadice de frustrare datorate unei aparente indiferenţe a lui Dumnezeu faţă de cruzimea şi suferinţa umană, o mare parte din poezia sa este scăldată într-un profund sentiment religios. Chiar şi în cele mai scandaloase descrieri ale degradării, se simte prezenţa lui Dumnezeu. Neputinţa sa de a cunoaşte Absolutul nu l-a determinat să se resemneze cu gîndul că acesta ar fi, la urma urmelor, doar un gol transcendent. Acolo unde alţi poeţi vedeau neantul, Arghezi întrezărea eternitatea.

Lucian Blaga, atît de diferit de Arghezi sub raport temperamental şi prin modul de abordare a creaţiei, împărtăşea, cu toate acestea, numeroase din preocupările lui. După părerea unor critici, Blaga este al doilea mare poet al limbii române după Eminescu. Profunzimea metafizică, vitalitatea lirică şi inventivitatea versului său justifică neîndoielnic această comparaţie.[22] La Blaga poezia nu poate fi despărţită de filozofie, deoarece ambele reflectă aceeaşi preocupare pentru principiile fundamentale şi aceeaşi nevoie de cunoaştere şi înţelegere a lumii şi a locului pe care omul îl deţine în ea. Cu toate acestea, poezia lui nu este o simplă expunere lirică proprie filozofiei. Este, aşa cum el însuşi n-a încetat să o afirme insistent, o reacţie la sensibilitatea lui profundă şi la impulsul său creator.

Blaga a făcut parte din mişcarea modernistă a poeziei europene şi, în filozofia sa, a fost în mod hotărîtor influenţat de evenimentele din Germania. A împărtăşit cu întreaga generaţie postbelică de intelectuali aceeaşi nelinişte datorată absenţei unei ordini universale inteligibile şi a unei voinţe divine ce s-ar dezvălui şi ar da sens existenţei umane. Ca şi altor confraţi ai săi, îi repugnă mecanizarea şi standardizarea vieţii moderne care amputau sufleteşte fiinţa umană, reducînd-o la o totală insignifianţă în univers.

---

[21] Nichifor Crainic, „Tudor Arghezi", în Idem, *Spiritualitatea poeziei româneşti*, Bucureşti, 1998, pp. 121–124

[22] Melania Livadă, *Iniţiere în poezia lui L. Blaga*, Bucureşti, 1974, pp. 26–34.

Respingea şi el „scientismul", „maşinismul" şi dominanta „cerebrală a modernităţii", care, fiecare în parte şi toate la un loc, se plîngea el, îl îndepărtaseră pe om de natura lui spontană şi firească.[23] Pe Blaga îl nemulţumea, totodată, limbajul poetic românesc şi, ca atare, a experimentat cu curaj forme noi. În primul său volum, *Poemele luminii* (1919), a folosit cu precădere versul liber şi a îmbogăţit poezia română cu noi viziuni şi tehnici destul de diferite de simbolismul francez, care dominase poezia românească înainte de război.[24] A împrospătat poezia introducînd folclorul şi mitul în propriul său vers sofisticat.

Cea mai izbitoare mărturie a integrării lui Blaga în amplele curente ale poeziei europene a fost, poate, îndatorarea sa faţă de elanul vital al lui Bergson, de vitalismul dionisiac al lui Nietzsche, precum şi influenţa atotcuprizătoare a expresionismului.[25] În *Paşii profetului* (1921) versurile sale dobîndesc o structură expresionistă, poetul aspirînd să se piardă în indiferenţa oarbă, senină, a naturii şi să se reîntoarcă la o existenţă simplă în care nici ideile, nici conştiinţa morală nu tulburau impulsurile instinctive, elementare. Ca şi confraţii săi din Apus, Blaga a văzut omul modern sfîşiat inevitabil între o existenţă naturală, elementară, pe de o parte, şi un impuls paralizant introspectiv, pe de altă parte. Aidoma lor, a avut acelaşi sentiment acut al pierderii Paradisului, dar, în timp ce expresioniştii germani găseau modele pentru o adevărată existenţă spirituală în civilizaţii exotice din trecut sau din tărîmuri îndepărtate, Blaga şi-a întors privirea către arhaicul şi eternul sat românesc. Expresionismul devine dominant în două din următoarele lui volume de poeme. În *În marea trecere* (1924) şi *La cumpăna apelor* (1933), poetul este obsedat de ciclul naşterii, maturităţii şi morţii, căruia îi este supus fiecare individ, şi de vidul aparent al existenţei. El a transformat peisajul rural şi motivele folclorice, ce încep să ocupe un loc important în poezia sa, într-o lume halucinantă, expresionistă. De data aceasta el opune atmosferei magice şi mundane a vieţii satului exteriorităţii mecanice şi stridente a societăţii urbane, totul şi toate fiind străbătute de un vag sentiment al destinului inexorabil.

În volumele de mai tîrziu, anxietatea metafizică a lui Blaga s-a mai estompat graţie unor trăiri umane mai comune şi prin descoperirea satului ca loc de refugiu sufletesc din malaxorul civilizaţiei moderne. O nouă seninătate şi interesul pentru folclor l-au determinat să acorde mai multă

---

[23] Lugian Blaga, *Trilogia culturii*, Bucureşti, 1944, pp. 345–347.

[24] Ladislas Gáldi, *Contribution à l'histoire de la versification roumaine, La prosodie de Lucian Blaga*, Budapesta, 1972, pp. 31–50.

[25] Keith Hitchins, „Nietzsche în România: Cazul lui Lucian Blaga", în Idem, *Mit şi realitate în istoriografia românească*, Bucureşti, 1997, pp. 295–315.

atenţie metrului clasic şi disciplinării formei. Cu toate acestea, setea de absolut şi simţul tragic al existenţei nu i se vor stinge niciodată.

Ion Pillat (1891–1945) a fost unul din promotorii de frunte ai tradiţionalismului, curent important şi popular în poezia interbelică. Asemenea altor confraţi care-i împărtăşeau ideile, Pillat şi-a găsit izvoarele de inspiraţie în peisajul rural românesc şi a descris lumea satului ca patriarhală şi nemuritoare. Oraşul şi locuitorii lui nu şi-au aflat loc într-o astfel de poezie.

Descendent al unei vechi familii boiereşti cu stare, Pillat şi-a desăvîrşit educaţia la Paris, unde i-a descoperit pe Baudelaire, Mallarmé şi Poe. Poezia sa de început nu a dovedit prea mult ataşament faţă de tradiţiile locurilor de origine şi peisajele rustice; înainte de 1918, poetul, prin excelenţă livresc, a fost parnasian şi simbolist. Versurile sale parnasiene, prin care s-a reîntors către civilizaţii dispărute evocînd viaţa nomadă a lui Ginghis Han, sînt, poate, cele mai strălucite exemple ale acestui tip de poezie în limba română. Poeziile sale simboliste sînt mai curînd plastice decît muzicale. În *Turla* (1917), de pildă, poetul descoperă valoarea sugestivă a luminii, sub jocul căreia natura este în veşnică schimbare.

Pillat şi-a găsit propria voce poetică — prin întoarcerea la „matca firească" — în volumul *Pe Argeş în sus* (1923), una dintre cele mai pure expresii ale poeziei tradiţionaliste şi una dintre cele mai frumoase cărţi de poezii ale limbii române. Poetul, evocator nostalgic şi senin al lumii rurale şi patriarhale, cîntă peisajul specific românesc. Se poate afirma că el exemplifică programul tradiţionalist, dar nu se regăseşte în versurile sale nici o urmă de preocupare faţă de social, deşi nu tratează satul şi pe locuitorii lui ca abstracţiuni. Mai curînd, cîntă firesc şi spontan locurile unde a crescut şi bucuriile simple ale strînsului recoltei şi ale vieţii de familie. Nu lipseşte nici nota de nostalgie faţă de vremurile de odinioară, nostalgia unui om care a pierdut Paradisul copilăriei. În *Satul meu* (1926), tradiţionalul continuă să fie predominant, Pillat punînd accentul pe arhaic şi primitiv şi dînd frîu liber ostilităţii sale faţă de schimbările intervenite în modul ancestral de viaţă al satului. Poemele adunate în *Biserica de altădată* (1926) oferă viziuni ce intră în rezonanţă cu ortodoxismul literar al lui Nichifor Crainic, Ion Pillat autohtonizînd legenda creştină prin plasarea temelor biblice într-un decor rural românesc. În ciuda văditelor sale afinităţi cu tradiţionalismul, el este un tradiţionalist aparte. Nefiind nici teoretician social, nici romantic, Pillat este un clasicizant, în poezia lui expresia peisajului rural şi a plăcerilor bucolice revelîndu-se blîndă, melodioasă şi senină.[26]

[26] Ovidiu Papadima, *Ion Pillat*, Bucureşti, 1974, pp. 95–123.

Poezia de mai tîrziu a lui Pillat, ca de pildă cea din *Scutul Minervei* (1934), devine clasică prin preferința pentru formele stabilite, mai ales în sonet, unde se distinge calmul său olimpian și referințele la lumea elenistică. În *Împlinire* (1942), reia toate temele anterioare, sacrificînd de data aceasta spontaneitatea pe altarul grației și concentrării.

Adrian Maniu (1891–1968) a început printr-un nonconformism ce ridiculiza poezia tradiționalistă și chiar după ce s-a afirmat ca poet al peisajelor autohtone, versul său scapă oricărei clasificări lesnicioase. În *Din paharul cu otravă* (1919), un volum de poeme în proză, pe care le-a calificat el însuși drept „povești lipsite de respect", compuse în stil avangardist, Maniu a introdus riturile autentice și magia satului. În ele, poetul a exploatat fondul magic și fantasticul folcloric îngemănat cu plastica primitivă în stilul sofisticat al versului modernist pentru a produce misterioase peisaje expresioniste. Temele tradiționaliste predomină în volumele de mai tîrziu — *Lîngă pămînt* (1924) și *Drumul spre stele* — în care atinge un soi de primitivism rafinat, îmbinînd tehnicile moderniste cu realismul naiv și fantezia folclorului românesc. Chiar și scenele laice preponderent picturale sugerează maniera meșterilor populari de icoane. Dar nu vom regăsi în ele nimic din sentimentalismul și din ideologia tradiționalistă a sămănătorismului.[27] Maniu a cultivat valorile tradiționale, concentrîndu-și privirea asupra lucrurilor prozaice, banale ale vieții de fiecare zi.

Dintre toți poeții perioadei interbelice, Vasile Voiculescu (1884–1963) a fost însuflețit de cel mai puternic și mai consecvent sentiment religios. Inspirat din fragedă copilărie de o nestrămutată credință în Dumnezeu și crescut într-un sătuc de munte, de pe lîngă Buzău, a participat la toate ceremoniile religioase ale familiei și comunității. Studiul medicinei nu a reușit să-i slăbească credința și și-a îndeplinit cu evlavie și abnegație datoriile sale de medic de țară. Profesia de medic i-a dat prilejul să cunoască îndeaproape cultura populară, care a reprezentat substanța multora din poeziile sale. A fost, ca atare, reprezentativ pentru o anumită categorie de intelectuali ai vremii care s-au lăsat atrași de primitivismul rural nu prin intermediul lecturii, ci prin contactul direct cu mediul înconjurător.

Destinul de poet al lui Voiculescu a început sub steaua lui Vlahuță, iar primul său volum, *Poezii* (1916), un „portret" al satului său de baștină, era străbătut de la un cap la altul de teme sămănătoriste. Voiculescu a idealizat satul și peisajul rural, deplîngînd dispariția lumii copilăriei sale. Volumul *Din Țara Zimbrului și alte poezii* (1918), un imn închinat vitejiei ostașilor români în Primul Război Mondial, constituie o altă mărturie a puter-

[27] Mihail Iordache, *Adrian Maniu*, Iași, 1979, pp. 114–142.

nicelor sale convingeri religioase. Îngerii intervin în bătălii şi slujesc drept simboluri ale unui idealism ferice propovăduit de Vlahuţă şi de sămănătorişti, susţinînd că problemele omului pot fi rezolvate prin mobilizarea energiilor spirituale. În *Pîrga* (1921), Voiculescu recurge la alegorie şi simbol pentru a da frîu liber sentimentelor sale religioase. În lumea rustică şi rudimentară descrisă de el, toate frămîntările omeneşti sînt spiritualizate, ca şi cum ar fi o căutare a vreunei împliniri ascunse, poetul însuşi tînjind să treacă dincolo de lumea materială pentru a primi confirmea propriilor sentimente religioase. Întreaga operă a lui Voiculescu din deceniul următor a dezvoltat aceste teme şi tehnici. Cu volumele *Urcuş* (1937) şi *Întrezăriri* (1939), poezia lui a traversat un proces uimitor de purificare. A atins un plus de armonie şi claritate, rezultat al decantării lirismului pur din temele poeziei sale religioase anterioare.[28]

La polul opus concepţiei creatoare şi practicii tradiţionaliştilor s-au plasat poeţii avangardişti, reprezentativi pentru fenomenul de sincronism între literatura română şi cea vest-europeană. Unul dintre primii poeţi care s-au opus dominaţiei simbolismului a fost Tristan Tzara (1896–1963). Înainte de a dobîndi renumele internaţional de părinte al dadaismului, Tristan Tzara se afla deja în primele rînduri ale radicalilor hotărîţi să răstoarne structurile logice ale poeziei. În opera publicată înainte de 1915, Tristan Tzara a împins pînă la limitele extreme noile tehnici, creînd o poezie cu o retorică dezmembrată şi imagini disociate.[29] Influenţa lui în România nu s-a sfîrşit o dată cu plecarea lui în Occident în 1916. Mult timp după stabilirea lui acolo, poeziile sale în limba franceză aveau să constituie un ferment constant pentru avangarda românească.

Ion Vinea (1895–1964), vechi prieten al lui Tristan Tzara, a fost una din figurile centrale ale modernismului extrem românesc. Ca editor al revistei *Contimporanul*, publicaţia de frunte a avangardei româneşti, a avut contacte largi cu mişcările de avangardă din întreaga Europă şi a devenit cel mai important promotor al „noii arte". Cu toate că a fost şi unul dintre promotorii constructivismului, Vinea pare să fi avut îndoieli serioase cu privire la durabilitatea experimentelor avangardiste. Propria sa poezie, publicată într-un volum, *Ora fîntînilor*, doar în 1964, dovedea o mare varietate de tendinţe şi stiluri.[30]

---

[28] Ion Apetroaie, *V. Voiculescu*, Bucureşti, 1975, pp. 95–123.

[29] Ovid S. Crohmălniceanu, *Evreii în mişcarea de avangardă românească*, Bucureşti, 2001, pp. 44–50.

[30] Ion Pop, *Avangardismul poetic românesc*, Bucureşti, 1969, pp. 160–171.

Ca și Tzara, Vinea debutase ca autor de versuri simboliste, atingînd o eleganță și austeriate a expresiei ce a continuat să-i influențeze opera chiar și după ce s-a avîntat în cele mai radicale experimente avangardiste. Apoi, pe neașteptate, precum Tzara, a început să scrie într-o manieră total diferită. Declarîndu-se plictisit de atmosfera lîncedă a simbolismului, a recurs la asocieri de termeni ce au sfidat orice logică obișnuită și a produs disonanțe sfidînd muzicalitatea limbii normale. O seamă dintre poeziile sale (precum *Lamento*) sînt rodul unei tehnici rapide, telegrafice, realizată de constructiviști prin asocierea simultană a unor imagini disparate. În felul acesta Vinea a descris experiențele diverse și contradictorii pe care viața din orașul modern i le impusese omului. Poemele au devenit astfel o înșiruire de impresii nemediate, asemănătoare unui colaj modern, iar limba a fost forțată să imite stilul sacadat al telegrafului și succesiunea rapidă de imagini din filme. Cu toate acestea, era nemulțumit de ceea ce i se părea a fi simple gesturi superficiale de nonconformism. Pentru el, adevărata revoluție a sensibilității însemna înlăturarea din poezie a tuturor mijloacelor vechi.[31] În concepția lui poezia se putea lipsi de prozodie, de simbol și de metaforă. Un stil specific prozei, uneori simpla înșirare de cuvinte cu sens comun, a caracterizat o mare parte din opera sa poetică din acea perioadă. Limba și stilul îi reflectau starea de spirit. Simțul copleșitor al intangibilității și al nestatorniciei realului transpare într-o serie de poezii, semnificativ intitulată *Prund* (1926), compuse din fragmente disparate, în care atît obiectele materiale cît și acțiunile umane pierd orice consistență.

B. Fundoianu și Ilarie Voronca au menținut relații strînse cu cercurile avangardiste de la Paris. Influența franceză este evidentă în evoluția stilurilor lor, deși tematica le era inspirată cu precădere de peisajele urbane și rurale românești. Au împărtășit aceeași atitudine ambivalentă față de oraș. Pe de o parte, ritmurile lui amețitoare le stimulau creativitatea, dar, pe de altă parte, anonimatul și înstrăinarea îi respingea.

Fundoianu (1898–1944) a fost unul din promotorii de frunte ai avangardei, care a formulat proiecte ambițioase de inovare a poeziei. Și-a descris cîndva propria-i poezie drept constructivistă, și anume, o poezie rezultînd nu din imagini sau emoții coerente, ci prin suprafețe, volume și greutăți, toate potrivite cu precizie unele lîngă altele. În unele din poeziile sale, a pus accentul pe tehnicile simultaneiste pentru a capta ritmurile autentice ale vieții contemporane. A fost unul dintre colaboratorii permanenți ai revistei *Contimporanul*, chiar și după plecarea la Paris în 1923, unde a suferit puternic influența rusului Leo Șestov și a nihilismului existențial al aces-

[31] Simion Mioc, *Opera lui Ion Vinea*, București, 1972, pp. 230–278.

tuia. A rămas totuşi în contact cu revistele de avangardă româneşti şi a publicat, la Bucureşti, în 1930, un volum de poezii, *Privelişti*, care conţinea majoritatea poeziilor scrise de el înainte de plecarea. Întîlnim aici unele din teoriile şi tehnicile expresioniştilor, mai ales în textele în care natura se ridică deasupra tehnologiei distructive a lumii moderne şi a dominaţiei maşinilor. Peisajul este aparent bucolic, însă poetul creează o atmosferă de profundă nelinişte, înfăţişînd o natură care se revarsă, ţîşneşte, de o vitalitate primitivă, spre deosebire de oraş, descris ca o „excrescenţă" în verdele cîmpiilor şi în întinderea pajiştilor.[32] Pe poet peisajele nu-l interesează în sine, ci doar ca mijloc de comuniune cu esenţele vii ale lucrurilor. Nu cîntă natura însăşi, ci mai curînd sufletul ei demoniac şi nevăzut.

Ilarie Voronca (1903–1946), stabilit definitiv în Franţa în 1933, nu a fost doar un poet al avangardei, ci şi un prolific teoretician al poeziei moderniste. A inventat numeroase formule pentru a explica ce ar trebui să fie poezia. În revista *Integral*, propunea un constructivism integral, ce avea să devină integralismul; în *Punct*, pleda pentru sinteză (*Sintetism*); iar în *75 H.P.*, definea *pictopoezia*: „Pictopoezia nu e poezie. Pictopoezia nu e pictură. Pictopoezia e pictopoezie." Pentru el, scrierea poeziei era un act de maximă seriozitate; cerea voinţă creatoare şi luciditate. Astfel, nu manifesta nici un fel de simpatie pentru suprarealism, negîndu-i „dezagregarea bolnavă, romantică", respingînd în acelaşi timp dadaismul considerînd creaţiile acestuia produse ale întîmplării. A fost un sprijintor al integralismului, prin care înţelegea adaptarea artei şi literaturii la ritmul tehnologic neîntrerupt al vieţii secolului XX. Poeziile scrise în 1924–1925, adunate mai apoi în *Invitaţie la bal* (1931), se asemănau cu lucrările dadaiste şi constructiviste, poetul asaltînd cititorul cu impresii rapide, simultane, provenind din zeci de mii de surse. Amplul său volum *Ulise* (1928), care i-a adus faima, oferă aceeaşi multitudine de imagini stîrnite de impresii de viaţă citadină modernă. Oraşul îl incită, dar socoteşte că este cu neputinţă să-şi regăsească propria fiinţă în atmosfera lui anonimizantă şi, în cele din urmă, pare să prefere peisajul rural românesc.[33] Cele mai reprezentative pentru metodele sale poetice rămîn *Plante şi animale* (1929) şi *Zodiac* (1930). În acestea se dovedeşte a fi un artist descriptiv şi vizual, care reduce adesea peisajele la pure abstracţiuni, evitînd să dea poemelor sale un nucleu vital, împingîndu-le, în schimb, spre o dezintegrare aproape completă.

Multe din elementele principale ale poeziei româneşti dintre cele două războaie s-au împletit în scrierile lui Ion Barbu (1896–1961), unul din marii

[32] Victor Stoleru, *B. Fundoianu/Benjamin Fondane*, Bucureşti, 2000, pp. 32–58.

[33] Cu privire la evoluţia poeziei lui Voronca, vezi Ion Pop, *Avangarda în literatura română*, pp. 113–119, 132–141, 219–244.

poeți români ai secolului XX. Barbu a fost matematician, o profesie care i-a influențat poezia în multiple feluri și care, în cele din urmă, avea să triumfe asupra ei. Pe vremea cînd studia matematicile la liceu și la Universitatea din București, a fost sedus de operele lui Baudelaire, Rimbaud și Poe. În 1919, i-a arătat lui Lovinescu poeziile scrise în timpul războiului; profund impresionat, Lovinescu le publică aproape pe toate în *Sburătorul.* În deceniul următor, Barbu se va dedica poeziei, producînd o operă neîntrecută de atunci în privința forței de pătrundere spirituală și a rigorii intelectuale.

Dintre toți poeții români ai perioadei interbelice, Barbu s-a dovedit cel mai consecvent promotor și creator de „poezie pură". Dorea cu patimă să înzestreze poezia cu o serie de reguli care să-i confere caracteristicile necesare pentru a o diferenția de proză și de orice altă activitate umană creatoare. Poezia, argumenta el, trebuie să-și impună existența unică și să devină o creație liberă a minții, într-o sferă neafectată de viața cotidiană și de sentimentele personale. Pentru ca poezia să atingă puritatea absolută, insista el, cuvintele — materia primă a poeziei — trebuie să fie eliberate de orice conținut ideatic și conexiuni sintactice logice, asumîndu-și, în schimb, misiunea sugestiei. A descoperit modelul pentru o poezie a sunetelor, ritmurilor și tensiunilor în matematica teoretică, în care erau învinse toate constrîngerile practice și păstrate doar rigorile acestei discipline.[34]

Poezia de maturitate a lui Barbu este mai ermetică, mai greu de înțeles, poetul renunțînd la sensurile și la punctele de referință obișnuite și făurindu-și propria mitopoetică, deosebit de subiectivă și matematizată. Gîndea poezia ca muzică, departe de contingențele existenței cotidiene; cu toate că își avea sorgintea în viață, poezia nu putea fi identificată cu aceasta. Poeziile ciclului *Joc secund*, din volumul cu același nume (1930), nu sînt ermetice, ci, mai curînd, experimente cu cuvinte. Ele descriu inefabilul — amurgul, răsăritul și roua dimineții de pe poteci — iar scopul poetului este acela de a reînnoi procedeele poeziei. Își exprimă fascinația față de perfecțiunile geometriei, pentru el, tot atîtea semne ale existenței unei forțe divine dominînd universul; frumusețea și rigoarea gîndirii matematice l-au adus în pragul extazului mistic în preajma adevărului absolut. Dar, în cele din urmă, asemenea lui Arghezi și Blaga, poetul va conchide că mintea umană nu va putea niciodată pătrunde sensul suprem al lucrurilor.

Pe Barbu îl emoționa și fragilitatea existenței, adăstînd asupra ființelor umile ale lumii. Dar și în cazul acesta perspectiva barbiană este metafizică. În *După melci* (1921), un copil povestește cum a convins un melc

---

[34] Basarab Nicolescu, *Ion Barbu: Cosmologia „Jocului secund"*, București, 1968, pp. 9–28.

să iasă din cochilie în plină iarnă, minţindu-l că venise primăvara, şi cum melcul a murit. Plînsul copilului proiectează tragedia micii fiinţe în filozofic, trimiţînd la fragilitatea condiţiei umane înseşi.

Pe vremea cînd experimenta poezia pură, Barbu a produs primul său ciclu balcanic, *Isarlîk* (1922–1926). Titlul acestui ciclu este numele unui sat din Asia Mică, unde Schliemann descoperise ruinele vechii Troia, dar poetul a mutat cetatea la Dunărea de Jos. În imaginaţia lui, Isarlîk a devenit simbolul unui Orient ideal, care, mulţumit în propria stagnare, dobîndise eternitatea. În ciuda somnolenţei şi a neparticipării la progres, locuitorii Isarlîkului au dobîndit, în compensaţie, o adevărată desăvîrşire interioară, împlinindu-şi aspiraţia către o existenţă autosuficientă. S-a susţinut că, în aceste poeme, Barbu şi-ar fi exprimat deziluzia faţă de civilizaţia occidentală modernă şi ar fi căutat mîngîiere în tradiţiile autohtone. Dar Isarlîkul său, situat între Rău şi Bine, nu este un loc real, iar poetul omagiază valorile estetice, fără să pună în operă un program ideologic.[35] Nastratin Hogea, reprezentantul acestei ultime Grecii, trimite la condiţia poeziei care îi e suficientă sieşi: „trup sfînt şi hrană sieşi, Hagi rupea din el".

ROMANUL

În perioada interbelică, proza românească a fost dominată de construcţii epice ample, iar romanul s-a afirmat pe deplin. Aşa cum am văzut, romanul s-a dezvoltat relativ tîrziu în România. Garabet Ibrăileanu a explicat fenomenul prin nediferenţierea societăţii româneşti şi, pe cale de consecinţă, prin absenţa unor relaţii sociale „complicate". Mihai Ralea plasa originea romanului departe în trecut în epopee, în acele vechi poeme epice franceze, *chansons de geste*, şi a insistat că genul era străin literaturii române. În locul epopeii, românii au avut doar balada, o poezie de proporţii modeste, ca *Miorița*, de pildă, nefiind suficient pregătiţi psihologic pentru roman. Romanul, afirma el, putea apărea doar într-o societate în care fiecare persoană reuşea să se individualizeze. Societatea românească atinsese, în opinia lui, un astfel de stadiu de diferenţiere după Primul Război Mondial, aducînd ca dovadă înflorirea în consecinţă a romanului.[36]

Mai mult, el a reuşit chiar să domine proza românească.[37] Scriitorii, din ce în ce mai puţini la număr, aveau să se lase atraşi de nuvelă şi schiţă,

[35] Marin Mincu, *Opera literară a lui Ion Barbu*, Bucureşti, 1990, pp. 275–302.

[36] Mihai Ralea, „De ce nu avem roman?", în Idem, *Opere*, vol. 2, pp. 64–75.

[37] Dominaţia romanului este de netăgăduit, de exemplu, în Negoiţescu, *Istoria literaturii române (1800–1945)*, pp. 236–320.

genurile predominante înainte de război. Neîndoielnic, o seamă de scriitori au scris nuvele excelente în anii '20 și '30, dar acestea erau în genere exerciții pentru lucrările în proză mai ample ce aveau să vină. Toposul romanului postbelic s-a mutat la oraș cu diversele lui categorii sociale, cu toate că primii mari romancieri ai secolului XX, Mihail Sadoveanu și Liviu Rebreanu, au dus mai departe, într-un anumit sens, tradiția rurală a secolului trecut. Trecerea de la un decor la altul este însă evidentă în opera lui Cezar Petrescu. Ca unul dintre membrii fondatori ai cercului *Gîndirea,* Cezar Petrescu nu a reușit niciodată să de dezbare complet de perspectiva tradiționalistă și a încercat să trateze orașul ca un loc al răului, ca, de pildă, în ciclul *Capitala care ucide* (1934–1942). A fost însă și unul dintre primii romancieri — în *Calea Victoriei* (1930), de exemplu — care a descris realitățile vieții citadine. În romanele lui Cezar Petrescu și ale Hortensiei Papadat-Bengescu orașul va deveni în sfîrșit decorul acceptat, obișnuit, al existenței cotidiene.

Romanul nu a fost doar urbanizat în perioada interbelică, ci a suferit și modificări estetice semnificative. Mai întîi de toate, a devenit mai „obiectiv". Ibrăileanu a numit „liric" caracterul prozei românești dinaintea războiului și a pus această calitate pe seama istoriei. Într-adevăr, el a crezut că întreaga literatură română avusese o notă de tristețe și jale, condiție ce nu putea fi altcum pentru un popor care fusese nevoit să îndure atîtea suferințe și fusese lovit de atâta nenoroc de-a lungul veacurilor. Eugen Lovinescu era de acord cu Ibrăileanu în privința caracterului predominant liric al prozei românești antebelice și, ca și acesta, îl atribuia influenței sămănătorismului, poporanismului *Vieții românești* și tradiționalismului *Gîndirii,* care evocau fiecare în parte, cu nostalgie și regret, dispariția vechii lumi rurale. Construcția romanului s-a diferențiat și ea într-o foarte mare măsură de ceea ce fusese în deceniile premergătoare războiului. Narațiunea nu mai era lineară, desfășurîndu-se acum pe mai multe planuri în același timp, ca în *Concert din muzică de Bach* (1927) de Hortensia Papadat-Bengescu, sau avînd o cronologie întreruptă sau răsturnată, precum în romanul lui Camil Petrescu *Patul lui Procust* (1933). Scriitorul recurgea acum la monologul interior, plin de subtexte ascunse, și îi dădea formă de jurnal intim sau de eseu. Romancierii perioadei interbelice au asimilat astfel toate realizările importante ale romanului european de la Zola pînă la Proust și chiar la Joyce. Dornici să experimenteze forme noi, l-au abandonat cu totul pe Balzac.

Realismul, în materie de tematică și tehnică, s-a impus cu deosebită vigoare. Romanul realist tradițional se bucura de o uriașă popularitate în rîndurile noului public cititor, larg și pestriț, din perioada interbelică, recrutat mai cu seamă din reprezentanți ai profesiunilor liberale sau din ele-

mente de frunte ale clasei mijlocii. Toţi aceşti locuitori ai oraşelor erau înzestraţi cu simţ practic, devotaţi meseriei lor şi afacerilor; admiratori ai tehnologiei, se simţeau foarte mîndri de poziţia socială pe care o dobîndiseră doar de curînd. Gusturile le erau satisfăcute de romanicieri ca Cezar Petrescu, Ionel Teodoreanu, care au clădit mai departe pe fundamentele realiste ale romanului puse de Nicolae Filimon, Ioan Slavici şi Duiliu Zamfirescu în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Realismul scriitorilor interbelici a fost mult mai pronunţat decît cel al predecesorilor lor, în parte cel puţin, datorită unei percepţii mai mature şi mai ascuţite a societăţii, deşi moralismul şi sentimentalismul romanelor anterioare au rămas să paraziteze o mare parte din beletristica de după Primul Război Mondial. În operele multor autori a persistat şi acea ostilitate faţă de burghezie, exprimată făţiş în *Ciocoii vechi şi noi* şi în *Tănase Scatiu.*

Deşi clasificarea romancierilor, ca şi a poeţilor, este un demers neîndoielnic riscant, ea se dovedeşte uneori utilă. Vom întreprinde deci în rîndurile următoare o împărţire a romancierilor interbelici şi a lucrărilor lor în trei categorii, în funcţie de tematica abordată şi de contribuţia fiecăruia la dezvoltarea romanului: tradiţionaliştii (Mihail Sadoveanu, Cezar Petrescu, Ionel Teodoreanu, George Călinescu şi, poate, Mateiu I. Caragiale), novatorii (Liviu Rebreanu, Hortensia Papadat-Bengescu şi Camil Petrescu) şi promotorii noului roman (Anton Holban, Max Blecher, Mihail Sebastian şi Mircea Eliade).

Romanele şi nuvelele lui Mihail Sadoveanu (1880–1961), povestitorul desăvîrşit al literaturii române moderne, alcătuiesc o vastă panoramă istorică a societăţii rurale româneşti. Există tentaţia de a-l clasifica drept tradiţionalist datorită tematicii şi tehnicii sale. Sadoveanu a ajuns la maturitate intelectuală la sfîrşitul secolului al XIX-lea, într-o vreme în care vechea societate patriarhală din Moldova lui de baştină pierdea teren în faţa noilor valori burgheze ale oraşului. Pe Sadoveanu l-a impresionat îndeosebi ascensiunea rapidă a noilor grupuri sociale, care i se păreau lipsite de forţă morală şi dominate de goana după profitul urmărit cu deliberare şi o tenacitate ce puneau în umbră toate celelalte virtuţi umane. Sadoveanu a crezut că prăpastia între o astfel de mentalitate şi cea a lumii rurale tradiţionale făurită de-a lungul atîtor secole nu va putea fi redusă niciodată. O mare parte a operei sale a fost, ca atare, o reprezentare artistică a antinomiei dintre „cultură" şi „civilizaţie", discutată pe larg de gînditorii tradiţionalişti ai vremii.

Crescut în casa bunicilor săi dintr-un sat moldovenesc, Sadoveanu a păstrat legăturile cu lumea rurală şi s-a simţit întreaga viaţă într-o

perfectă comuniune cu natura. În calitate de editor al *Sămănătorului* în 1904 a conferit acestei reviste trăsături ce se potriveau perfect cu programul ei literar — simpatie pentru țăran, admirație a folclorului și respect pentru trecutul istoric al românilor. Cîteva din povestirile scrise în această perioadă se conformau ideologiei sămănătoriste, deși în altele nu era prea înclinat să idealizeze viața satului. S-a distanțat apoi treptat de *Sămănătorul*, și, în 1906, a început să publice povestiri în *Viața românească*. Ideile poporaniste promovate de editorii revistei, în special pledoaria lor pentru o democrație rurală și accentul pus pe portretizarea realistă a țărănimii corespundeau mai mult vederilor lui Sadoveanu decît parohialismul sămănătorismului.

Sadoveanu s-a simțit mult mai în largul său în lumea satului pe care a descris-o din interior în toată complexitatea sa, în buna tradiție a lui Creangă și a lui Slavici. Dar arareori țăranii lui Sadoveanu sînt lucrători ai pămîntului. Eroii săi sînt păstori, vînători sau pădurari, oameni cu ocupații solitare, retrași în natură ca într-o cetate.[38] Ei apar astfel ca într-o rezistență pasivă față de lumea burgheză din ce în ce mai prosperă. În solitudinea lor, păstrează ceva din sufletul patriarhal în timp ce tradiția continuă să dea chip principalelor lor forme de viață socială. Curajul, forța morală și agerimea în fața adversităților sînt trăsături demne de a fi imitate și chiar depășite, în timp ce banii și înaintarea pe scara socială nu au nici un fel de valoare pentru acești oameni.

Cea mai fascinantă descriere a acestei retrageri din istorie o constituie capodopera sadoveniană *Baltagul* (1930). Reconstituire monografică a unei comunități de păstori la începutul secolului XX, *Baltagul* este cea mai realistă descriere a unei lumi în profundă schimbare, a unei societăți patriarhale ce se prăbușește sub presiunea unui capitalism agresiv. Romanul are însă, în egală măsură, o structură mitică, prin reprezentarea unui univers al semnelor și miracolelor, al oamenilor stăpîniți în existența lor zilnică de obiceiuri și ritualuri ancestrale. Ciobanii sînt înfățișați în simplitatea lor firească și sînt dotați cu energia brută și vie a oamenilor feriți de influența corupătoare a civilizației moderne. Dar nu sînt cu nici un chip simple ființe mînate de instinct, întrucît propriul lor sistem etic, înrădăcinat în tradiție, le armonizează spontan individualismul cu sufletul comunității. Nu au nevoie de legi emise de stat întrucît în comportament sînt conduși de un simț al dreptății, ce face o diferență clară între uman și inuman în relația lor cu ceilalți.

[38] Pompiliu Marcea, *Lumea operei lui Sadoveanu*, București, 1976, pp. 183–219.

Satul contemporan sadovenian este departe de decorul idilic al sămănătoriştilor, în ciuda unor similitudini între cele două perspective. Principalul duşman al ţăranilor lui Sadoveanu era boierul, sprijinit de reprezentanţii statului, aproape întotdeauna veniţi de la oraş. Ţăranii rezistă cu stoicism la abuzuri, dar sub această mască clocoteşte o ură stăruitoare, care în cele din urmă distruge orice relaţie semnificativă cu cei din afară, un proces descris în mod grăitor în volumul de nuvele *Bordeenii* (1912). Două lumi continuă astfel să se dezvolte în necomunicare, fiecare cu sistemul ei moral şi etic distinct, nici una din ele nedorind să facă nici cea mai mică concesie de teamă ca aceasta să nu ducă la propria pieire.

Dintr-un anumit punct de vedere, Sadoveanu însuşi, ca şi eroii lui ţărani, se retrage din societatea burgheză. El nu se opunea din principiu progresului economic sau chiar civilizaţiei capitaliste. Ceea ce îl neliniştea era forma specială pe care o dobîndiseră aceste fenomene începînd cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o formă ce se asemăna neoiobăgiei analizate de Dobrogeanu-Gherea.[39] Dar pe Sadoveanu îl preocupau mai puţin structurile sociale şi economice decît personalitatea umană şi mutilarea suferită de aceasta pe măsură ce cursa după profituri copleşea nemiloasă satul ancestral. Locul de refugiu al lui Sadoveanu a devenit astfel trecutul îndepărtat. A ales vremea veacului a XV-lea, a domnului Ştefan cel Mare, pe care a descris-o în *Fraţii Jderi* (3 vol., 1935–1942), o epopee eroică şi în egală măsură o odă lirică închinată unei lumi îndatorată mitului, şi vremea domnului Gheorghe Duca, din secolul al XVII-lea, ca în *Zodia Cancerului* (1929), o evocare a unui paradis pierdut în care existenţele umane erau subordonate istoriei. De data aceasta, Sadoveanu a creat o democraţie rurală imaginară, în care se îmbinau elemente sămănătoriste şi poporaniste. Autorul a plasat această lume idealizată în Evul Mediu, pentru că nu putea concepe o democraţie ţărănistă care să prindă rădăcini în zilele lui.

Sadoveanu a fost deopotrivă un fin observator al tîrgului moldovenesc. Cu toate că avea multe lucruri în comun cu satul, o situaţie ce reflecta neîntrerupta dependenţă de agricultură, atmosfera şi stilul tîrgului sînt total diferite de cele ale satului; starea de spirit este sumbră şi cerul plumburiu. În romanele sale precum *Floare ofilită* (1906) şi *Locul unde nu s-a întâmplat nimic* (1933), Sadoveanu dezvăluie rutina monotonă a unei societăţi în care frumuseţea şi adevăratele sentimente sînt înăbuşite. Rezultatul este

[39] I. Oprişan, *Opera lui Mihail Sadoveanu*, vol.1: *Natură-om-civilizaţie în opera lui M. Sadoveanu*, Bucureşti, 1986, pp. 62–86, 184–202.

un urît şi o resemnare atotcuprinzătoare, nu foarte departe de atmosfera întunecată a muribundelor peisaje bacoviene.[40]

Cezar Petrescu (1892–1961), romancier prolific, a scris romane de succes, pe gustul unei burghezii în ascensiune, cu toate că atitudinea scriitorului faţă de această clasă şi faţă de oraş era ambiguă şi adesea ostilă. Născut într-o famile înstărită dintr-o comună din apropierea Iaşilor, Cezar Petrescu nu şi-a pierdut niciodată dragostea pentru lumea de la ţară. A debutat în *Sămănătorul*, în 1907, cu nuvela *Scrisori*, şi, după Primul Război Mondial, în 1921, va întemeia, împreună cu cîţiva confraţi, revista *Gîndirea*. Deşi a respins teoriile literare dogmatice ale lui Nichifor Crainic, Petrescu a rămas ataşat tradiţionalismului rural promovat de gîndirişti pînă la cel de-al Doilea Război Mondial.[41] Marea sa ambiţie ca romancier a fost să scrie „o cronică românească a secolului XX". Ca şi Balzac, şi-a grupat romanele şi nuvelele în cicluri şi, pentru întîia oară în literatura română, un scriitor şi-a concentrat privirea asupra întregii societăţi româneşti.

Ideologia şi procedeele literare sămănătoriste antebelice străbat toate operele sale de început şi se evidenţiază cu precădere în culegerea de nuvele *Scrisorile unui răzeş* (1922). Tipic printre eroii săi este tînărul care pleacă de la ţară pentru a-şi găsi norocul la oraş, zdrobit aici de anonimatul şi de concurenţa acerbă ce caracterizează viaţa oraşului şi care, în cele din urmă, se întoarce cu bucurie la pacea satului natal. O altă temă sămănătoristă este regretul pentru dispariţia vechii clase boiereşti patriarhale, învinsă de pătrunderea inexorabilă a capitalismului la sate. Cu toate că, în operele de mai tîrziu, descrirea lumii rurale şi a locuitorilor ei avea să devină mai puţin idilică, Cezar Petrescu a continuat să privească atît satul cît şi societatea românească în general din perspectiva dihotomiei Est/Vest. Prefaţa la romanul său *Plecat fără adresă* (1932) este impregnată de ideile dezvoltate de Spengler în *Declinul Occidentului* şi de cele ale lui Berdiaev din *Noul Ev Mediu*, Cezar Petrescu atribuind neputinţa românilor de a-şi desăvîrşi marea lor menire incongruenţelor dintre Est şi Vest; potrivit lui, românii au împrumutat uneltele Apusului caracterizate prin precizie şi limpezime pentru a deveni pe deplin moderni, dar, în felul acesta, au condamnat la dispariţie propria lor fiinţă caracterizată de fatalismul atavic oriental.

Astfel de idei, vizînd mai ales inadaptabilitatea la viaţa citadină a omului de la sat, constituiau temele majore ale romanelor sale. *Întunecare* (1927), romanul care a inaugurat cronica vieţii româneşti din secolul XX, este

[40] Constantin Ciopraga, *Mihail Sadoveanu: Fascinaţia tiparelor originare*, Bucureşti, 1981, pp. 58–78.

[41] D. Micu, *„Gîndirea" şi gîndirismul*, Bucureşti, 1975, pp. 681–705.

istoria lui Radu Comşa, un bărbat cu origini umile ţărăneşti, care reuşeşte să ocupe, ca avocat, un loc de invidiat în înalta societate urbană. Deziluzionat curînd de sălbatica goană după avere şi poziţie socială a elitelor urbane, încearcă să se întoarcă la rădăcinile sale, dar nu reuşeşte întrucît viaţa citadină l-a transformat într-un străin în propriul său sat. Izolat astfel între două civilizaţii — lumea tradiţională a satului, măcinată de înapoiere, şi lumea capitalistă a oraşului, căzută pradă unei incurabile maladii spirituale — eroul nu reuşeşte să găsească o altă ieşire din acest tragic impas decît sinuciderea. Nu există nici o soluţie, sugerează Cezar Petrescu, decît dacă apare un nou ev de spiritualitate, un nou Ev Mediu, pentru a alina deziluziile unei întregi generaţii cauzate de formele şi valorile adoptate de lumea postbelică.[42]

Celelalte romane ale lui Cezar Petrescu despre viaţa la ţară sînt variaţiuni pe tema incompatibilităţii dintre două lumi opuse. *Comoara regelui Dromichet* (1931) descrie asaltul capitalismului asupra unui sat după descoperirea unui filon în solul pe care se întindea o livadă de prini, iar *Aurul negru* (1934) urmăreşte continua industrializare a satului. Rezultatul nu înseamnă progres, ci o degradare morală şi fizică în timp ce goana după avere subminează un mod de viaţă bine aşezat. Tema se încadrează perfect în tiparul tradiţionalist: progresul tehnologic răstoarnă ordinea firească a lucrurilor şi, astfel, oamenii pot dobîndi fericirea doar dacă rămîn credincioşi unui mod mai simplu, organic de viaţă.

Romanele lui Petrescu despre viaţa citadină au oferit cititorilor români ceva nou — un caleidoscop al vieţii în metropolă. În ciuda tonurilor în general sumbre ale acestor lucrări, ele au atras cititori mai ales din rîndurile păturilor burgheze. Bucureştiul lui Cezar Petrescu, aşa cum este el înfăţişat în romanul *Calea Victoriei,* este un oraş modern şi palpitant cu automobilele, luxul şi viaţa lui de noapte, toate acestea dînd o impresie agreabilă de occidentalizare. Dar sub pojghiţa de strălucire, zace corupţia, scandalul şi bîrfa, vicii endemice, pare să spună Petrescu, într-o societate care nu a cunoscut altă lege decît cea a junglei.

Ionel Teodoreanu (1897–1954) şi-a concentrat şi el atenţia asupra burgheziei, dar într-un alt mod decît Cezar Petrescu. Intrînd în alcovuri, deschizînd scrisori şi citind jurnale intime, Ionel Teodoreanu a reţinut aspectele discrete şi delicate ale vieţii membrilor acestei clase, pe care Cezar Petrescu, preocupat de viaţa lor publică, cu goana după bani şi lipsa de compasiune, le ignorase. În marea lor majoritate, criticii au salutat cu entuziasm

[42] Despre romanele citadine ale lui Cezar Petrescu, vezi Mihai Gafiţa, *Cezar Petrescu,* Bucureşti, 1963, pp. 231–280.

începuturile literare ale lui Ionel Teodoreanu, iar Ibrăileanu a fost tentat să confere trilogiei *La Medeleni* (1925–1927) un loc în literatura română comparabil cu cel ocupat de *Război și pace* în literatura rusă. Dar aceiași critici au fost mai reci în privința operelor lui ulterioare, pe care le-au considerat repetitive și manieriste, iar din anii '30, Teodoreanu a încetat să mai aibă vreo influență în dezvoltarea prozei românești.

În primul său roman, *Ulița copilăriei* (1923), a abordat o temă ce va reveni în mai multe rînduri în scrierile sale: adolescența. Scriitorul evocă lumea copilăriei cu mare delicatețe, anume exact acel moment al pierderii inocenței, cînd încep să se manifeste primele neliniști ale erotismului, marcînd o nouă etapă de viață. Opera sa principală rămîne *La Medeleni*, în care a caligrafiat o mare varietate de tipuri umane într-un decor patriarhal și, mai ales, a creat personaje feminine pline de viață. Primul volum din trilogie este povestea a trei veri care, petrecîndu-și vacanța la moșia de la Medeleni, trăiesc din plin toate bucuriile și micile necazuri ale copilăriei. Plutește peste tot un aer de nostalgie, de dorință de a regăsi inocența, iar romanul se încheie cu sentimentul că însăși copilăria s-a sfîrșit o dată cu pregătirile pentru reîntoarcerea la București. Următoarele două volume descriu maturizarea tinerilor eroi și eroine în pragul vîrstei adulte. Deși revin la Medeleni, ei nu mai pot regăsi vacanțele de vară lipsite de griji ale copilăriei. Forța operei derivă din portretizarea orașului și a uriașei galerii de personaje ce îl populează; autorul creează atmosfera sa distinctă, „medelenismul", a cărei vrajă constă în celebrarea lirică a maturizării.

Romanul lui George Călinescu *Enigma Otiliei* (1938) pare, la prima vedere, un roman clasic, scris în tradiția realistă balzaciană a secolului al XIX-lea. O astfel de opinie este justificată atît de tematică (acțiunea se centrează asupra disputei dintre două familii pentru o moștenire), cît și de tehnica narativă (plasarea eroilor și a biografiilor lor într-un mediu social bine definit). Alegerea de către Călinescu a modelului balzacian în momentul în care alți romancieri experimentau tehnicile proustiene se armoniza vederilor sale clasiciste despre artă.[43] Cu toate că se afla foarte departe de lumea descrisă de Proust, Călinescu trece totuși dincolo de Balzac. *Enigma Otiliei* este un roman de atmosferă, aceea a Bucureștilor din ajunul Primului Război Mondial, un roman care sondează drumul sinuos al psihologiilor individuale. Autorul pune față în față două universuri morale. Primul este reprezentat de cei doi orfani, Felix și Otilia, personaje care descoperă plăcerile și problemele vieții mature, iar cea de a doua, clanul Tulea, prilejuind autorului un studiu al degradării morale. În explorarea

[43] D. Micu, *G. Călinescu între Apollo și Dionysos*, pp. 508–518.

caracterelor, Călinescu a creat cu Otilia una dintre eroinele complexe ale romanului românesc, o personalitate în proces de formare, ce evoluează pe o traiectorie tulburător de contrară raţiunii. Aceasta este enigma care i-a asigurat romanului un mare succes.

În singurul său roman publicat, Mateiu I. Caragiale (1885–1936), fiul natural al lui Ion Luca Caragiale, a respins lumea burgheză modernă, reprezentată de România interbelică. *Craii de Curtea-Veche* (1929) este greu de clasificat, întrucît nu se seamănă cu nici o operă literară a vremii. Nu este nici realistă, nici avangardistă, dat fiind că elementele estetice şi ideologice ce stau la baza acestui roman aparţin unei epoci anterioare. *Craii de Curtea-Veche* nu are de fapt nici o intrigă; el este mai curînd descrierea unei lumi în dureroasă descompunere, Bucureştiul de la începutul secolului XX, un oraş la răspîntia dintre Orient şi Occident, un straniu amestec de trecut şi de prezent, de real şi de mitic, servind ca subiect de meditaţie cu privire la misterele personalităţii umane.[44]

Craii sînt nişte aristocraţi, a căror stirpe moare, care îşi tîrîie zilele şi nopţile în lenevie şi depravare. Descendenţii vechilor familii boiereşti nu se pot adapta la valorile burgheziei, ale unei societăţi care îl obligă pe individul excepţional să se conformeze unor reguli de comportament prefabricate. Unii călătoresc de-a lungul şi de-a latul pămîntului, dar nu-şi găsesc un cămin adevărat; alţii se retrag pur şi simplu într-o lume a miturilor şi visurilor. Ambele categorii devin martorii şi mesagerii sfîrşitului unei lumi. Rechizitoriul lui Caragiale nu se îndreaptă atît împotriva acestei aristocraţii muribunde, cît mai curînd împotriva burgheziei, care a impus cu forţa societăţii tradiţionale propriile platitudini şi deşertăciuni morale, rezultatul fiind dezastruos. Deloc surprinzător, romanul, apărut mai întîi în foileton în paginile *Gîndirii*, poate fi caracterizat drept unul vizionar.

Liviu Rebreanu (1885–1944), un ardelean care, în 1909, a trecut munţii şi a emigrat în Regatul României, a scris primele mari romane realiste din literatura română. Arta sa şi modul de tratare a lumii rurale s-au deosebit foarte mult de epopeile lirice şi istorice ale lui Sadoveanu.[45] Rebreanu a fost atras de marile mişcări de masă şi şi-a ales, ca laborator de observaţie şi studiu, satul contemporan, ai cărui locuitori sînt angajaţi deplin în lupta pentru avere, nu acel sat care rezistă înaintării capitaliste sau se refugiază în natură ori în trecut. În consecinţă, ţăranii lui, precum cei ai lui Slavici sau ai lui Agîrbiceanu, sînt nevoiţi să îndure privaţiunile materiale

[44] Ovidiu Cotruş, *Opera lui Mateiu I. Caragiale*, Bucureşti, 1977, pp. 104–111.

[45] Nicolae Creţu, *Constructori ai romanului*, Bucureşti, 1982, pp. 30–90, analizează arta romanului lui Rebreanu.

și dezumanizarea unei societăți căzute sub domnia banului. Pe Rebreanu l-a interesat mai puțin decît pe Sadoveanu psihologia țăranului individual, el dezvăluind, în toată goliciunea ei, tragedia zilnică a oamenilor obișnuiți, ale căror destine au fost modelate de evenimente pe care nu le puteau controla.

Apariția lui *Ion* (1920), primul roman al lui Rebreanu, care i-a stabilit și reputația de mare romancier, a marcat un moment de răscruce în dezvoltarea romanului românesc. A dovedit pe de o parte că genul atinsese maturitatea și depășise lirismul caracteristic pînă atunci prozei românești constituind pe de altă parte o replică uimitoare la imaginea tradiționalistă a vieții rurale. Rebreanu a realizat o epopee obiectivă a satului contemporan, nu o prezentare idilică a unui paradis rural sau a unui sat anistoric la adăpost de procesele evoluției. În satul lui Rebreanu, spiritul întreprinzător al orașului a pătruns în toate aspectele vieții, iar diferențierea socială a locuitorilor lui se află în plină desfășurare. Cu toate acestea, spre deosebire de sămănătoriști și de Sadoveanu, Rebreanu a rămas neutru față de țăranii lui. A surprins cu minuție viața zilnică a diverselor grupuri sociale ale satului cu preocupările lor distincte și a evitat nostalgia și compasiunea predecesorilor săi. Principalul conflict din *Ion* este lupta pentru pămînt, iar eroul său este arhetipul țăranului român, pe care îl chinuie nevoia de a avea pămînt, cu orice preț, recurgînd la orice mijloc pentru a-și împlini visul. Pămîntul devine o obsesie, ce-l va conduce pe Ion la dezumanizare și la tragedia finală. În ciuda refuzului lui de a idealiza țăranul, Rebreanu nu s-a îndoit nici o clipă că el constituia izvorul limpede și etern al românismului și unica realitate neschimbătoare în realitatea socială românească.

Rebreanu a fost atras și de alte clase ce alcătuiau societatea românească modernă. În *Ion* a explorat și lumea intelectualilor români din Transilvania de dinaintea Primului Război Mondial. Descrierea modului în care aceștia erau prinși ca într-o cursă între simpatia pentru cauza națională și îngrijorarea pentru poziția socială constituie o reprezentare plină de măiestrie a ambivalenței morale. Intelectualul aflat într-un moment de criză, de data aceasta în timpul Primului Război Mondial, este subiectul celei de-a doua capodopere a lui Rebreanu, *Pădurea spînzuraților* (1922), primul roman de idei important din literatura română. Dar, în cazul acesta, pe autor nu-l mai interesează o masă de oameni, ci un individ. Apostol Bologa este un intelectual în adevăratul sens al cuvîntului, care a citit multă filozofie și ia ideile în serios. Silit să aleagă între o datorie firească — aceea de a intra sub arme — și o datorie superioară față de umanitate, ce îi cere să respingă absurdul și nedreptatea războiului, îndreptat, pe deasupra, împotriva propriilor conaționali. Tragedia abătută asupra lui e cea a intelectualului

care pune în discuţie valorile etice convenţionale, în numele celor general umane.

Dacă în *Ion* a sondat psihologia ţăranului însetat de pămînt, văzut ca individ, în *Răscoala* (1932), Rebreanu a explorat psihologia unei întregi clase, mînată de aceeaşi dorinţă mistuitoare. Avînd ca fundal marea răscoală ţărănească din 1907, autorul a realizat o frescă realistă a vieţii rurale şi, în subsidiar, a unei societăţi urbane, o frescă populată de un întreg caleidoscop de tipuri umane: boieri, arendaşi, intelectuali, burghezi, ţărani.[46] Trei personaje reprezintă această ordine la sate: bătrînul boier, stăpîn de moşie, conservator intransigent în modul său tradiţional şi autoritar de a trata ţărănimea şi ostil tuturor moravurilor oraşului şi schimbărilor impuse de bancheri şi industriaşi; fiul său, mare moşier cu un simţ acut de dreptate şi cu idei moderne privitoare la calea de a realiza o legătură între agricultură şi industrie; în fine, soţia acestuia din urmă, întruchiparea tuturor defectelor vechii clase de mari moşieri, care şi-au lăsat moşia pe mîna unor arendaşi rapace pentru a duce o viaţă de huzur. Luciditatea şi detaşarea lui Rebreanu contrastează izbitor cu imaginile edulcorate şi convenţionale ale lumii rurale promovate de sămănătorişti şi de poporanişti.

Rebreanu a introdus formula realismului sever în romanul românesc. Proza lui este sobră şi simplă, în acord total cu intenţiile sale artistice. Stilul său rece, grav, dă o nouă dimensiune sentimentului tragediei, atunci cînd arată impactul marilor forţe biologice şi sociale impersonale asupra destinelor umane.

O dată cu Hortensia Papadat-Bengescu (1876–1955), se încheie epoca romanului tradiţional. E. Lovinescu, al cărui cerc îl frecventa cu regularitate, o considera pe Hortensia Papadat-Bengescu creatorul romanului citadin românesc şi singura scriitoare română de talie europeană. Dacă naşterea romanului citadin românesc nu poate fi datată începînd cu anul 1927, cînd a apărut romanul ei *Concert din muzică de Bach* (contribuţia lui Rebreanu cu *Pădurea spînzuraţilor*, în 1922, neputînd fi ignorată), ea a fost totuşi cea care a plasat cu fermitate romanul în oraş. Nu numai că a urbanizat romanul dar, din nou alături de Rebreanu, Hortensia Papadat-Bengescu a introdus o nouă metodă, cea a analizei psihologice. Opera ei însă a fost diferită de cea a lui Rebreanu, pentru că s-a preocupat mai mult decît acesta de zonele profunde şi obscure ale conştiinţei.[47]

Ciclul familiei Halippa, constînd din patru romane — *Fecioarele despletite* (1926), *Concert din muzică de Bach* (1927), *Drumul ascuns* (1933)

[46] Lucian Raicu, *Liviu Rebreanu,* Bucureşti, 1967, pp. 211–257.

[47] Gheorgeh Lăzărescu, *Romanul de analiză psihologică în literatura română interbelică*, Bucureşti, 1983, pp. 197–223.

şi *Rădăcini* (1938) — reprezintă primul mare roman al burgheziei româneşti. Hortensia Papadat-Bengescu a surprins perfect spiritul acestei clase în ascensiunea ei către statutul de elită socială. Personajele ei trăiesc la oraş şi fac tot ceea ce fac în mod obişnuit cei din clasa de sus — nu sînt personajele dezrădăcinate şi inadaptabile ale sămănătoriştilor sau ale lui Cezar Petrescu —, iar oraşul este un spaţiu al normalităţii, nu excrescenţa ciudată sau dezgustătoare descrisă de tradiţionalişti. Pentru întîia oară consolidarea burgheziei şi vitalitatea oraşului ei sînt tratate din interior. Personajele Hortensiei Papadat-Bengescu cultivă luxul şi profită de toate avantajele pe care le poate oferi civilizaţia modernă şi, neavînd nici un fel de griji materiale, sînt foarte departe de lupta elementară pentru existenţă, atît de evidentă în *Ion* şi în lucrările anterioare ale lui Slavici sau ale lui Agîrbiceanu. Totuşi şi aceasta este o societate de nou-veniţi, de proaspăt îmbogăţiţi ai anilor postbelici, care se feresc adesea de angajamente morale şi cărora le lipsesc tradiţiile puternice. Nu sînt însă speculanţi, politicieni sau bancheri veşnic în goană după avantaje materiale. Îşi petrec mai curînd timpul la baluri, dineuri sau diverse acţiuni de caritate, încercînd să trăiască şi să acţioneze cu rafinament şi prin aceasta să-i impresioneze pe alţii. Cu toate că nu reuşesc, ei nu sînt nici personajele caricaturizate din piesele lui Caragiale. Contrastul dintre formă şi fond atît de izbitor în scrierile acestuia din urmă, ce duce inevitabil la ridicol, este absent la Hortensia Papadat-Bengescu, dat fiind că burghezia interbelică este dotată cu priceperea cerută de noul ei statut. Totuşi, egoismul şi amoralitatea subzistă sub pojghiţa subţire de bune maniere.[48]

Hortensia Papadat-Bengescu a înlocuit construcţiile masive ale lui Rebreanu cu o nouă arhitectură a romanului, compusă dintr-o succesiune de scene ce îndeplinesc în acelaşi timp varii funcţii narative. Însă această restructurare a genului cunoaşte şi limite. Cu toate că opera ei a fost adesea comparată cu cea realizată de Proust, asemănările sînt superficiale. Dacă în romanele ei, intriga este într-adevăr subordonată analizei motivaţiilor şi stărilor de spirit, nu există totuşi nici o relaţie structurală între scrierile celor doi autori. Spre deosebire de Proust, ale cărui tehnici narative s-a construit pe baza revelaţiei spontane a vieţii lăuntrice prin memoria involuntară, Hortensia Papadat-Bengescu analizează stările mentale pe calea observaţiei şi descrierii tradiţionale. Proustianismul ei se limitează, în ultimă instanţă, la descrierea atmosferei rarefiate în care se complăcea marea burghezie, cu toată artificialitatea şi perversiunea ei, pe de o parte,

[48] Viola Vancea, *Hortensia Papadat-Bengescu: Universul citadin, repere şi interpretări,* Bucureşti, 1980, pp. 139–363.

şi la descoperirea dramelor secrete ce se desfăşurau sub aparenţa unui calm distins, pe de altă parte.

Camil Petrescu (1894–1957) a adus romanul românesc mai aproape de sincronizarea cu romanul francez decît reuşiseră contemporanii săi mai în vîrstă, Liviu Rebreanu şi Hortensia Papadat-Bengescu, deşi nu a fost romancier prin excelenţă. Analist şi filozof, a scris poezie şi piese de teatru şi a fost cel dintîi român care a teoretizat pe marginea progreselor realizate de romanul modern. El se deosebeşte de confraţii săi romancieri şi prin faptul că a fost un arhitect metodic preocupat de structuri, în timp ce ceilalţi erau instinctual creatori. Şi-a expus ideile despre roman în numeroase eseuri, precum *Noua structură şi opera lui Marcel Proust* (1935). Cultivînd o admiraţie neţărmurită pentru contribuţia lui Proust la apariţia noului roman, Camil Petrescu a fost primul scriitor român care a adoptat tehnicile proustiene. Convins că, dacă voia să supravieţuiască, romanul trebuia să-şi schimbe drastic perspectiva, Camil Petrescu şi-a construit propriul roman din perspectiva strictă a autorului, pornind de la ideea că acesta nu putea cunoaşte cu adevărat decît gîndurile şi emoţiile proprii.

Eroii lui Camil Petrescu sînt intelectuali în sine, nu prin profesie ca în alte romane româneşti, sînt intelectuali de un tip special, al acelora care luptă singuri pentru a schimba ordinea socială cu ajutorul ideilor.[49] Nici un alt scriitor al vremii nu a insitat cu atîta convingere asupra rolului important deţinut de intelectual în societate. Mai tîrziu însă, avea să fie deziluzionat de ipocrizia pe care o percepea peste tot în societatea contemporană şi a fost nevoit să admită, cu tristeţe, cît de puţin conta intelectualul, în ciuda cinstei şi muncii sale asidue. Camil Petrescu nu a pus însă aceste rele doar pe seama societăţii burgheze, socotind că ele provin şi dintr-o trăsătură de caracter a intelectualului, ce se refugiază în autoamăgire refuzînd astfel o lume care nu îl înţelege.

Acestea sînt subiectele abordate de Camil Petrescu în cele două romane ale sale. Apariţia romanului *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război* (1930) a fost un eveniment cu totul neobişnuit în dezvoltarea romanului românesc; alegerea făcută de Petrescu de a recurge la un narator, care să vorbească la persoana întîi, a marcat nici mai mult, nici mai puţin decît începutul unei noi ere în istoria prozei româneşti. Naratorul (deci Petrescu) a dorit să folosească acest procedeu pentru a înţelege diferenţa dintre realitate şi autosugestie. Prima parte a romanului este dedicată intelectualului eliberat de toate grijile materiale, dar care rămîne robul unei

[49] Vezi o analiză cuprinzătoare în Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc*, vol. 2, Bucureşti, 1981, pp. 61–130.

lumi ce nu cunoaște valori mai înalte. Ștefan Gheorghidiu încearcă să se scufunde în lumea protejată a filozofiei, dar devine victima iubirii pentru propria sa soție. Aceasta îi acaparează personalitatea și i-o distruge, iar el trăiește obsedat de nimicuri precum talentul de dansator al rivalului său, recunoscînd în același timp ca absolut ridicol chinul propriu. Partea a doua a romanului prezintă Primul Război Mondial așa cum este el consemnat în jurnalul lui Gheorghidiu. Se repetă tema de bază din prima parte: suferințele provocate de război îl silesc pe erou să recunoască eroarea comisă prin izolarea într-o lume a ideilor pure și îi impun conștiința că se poate bizui pe propriile sale puteri. Experiențele trăite de Gheorghidiu pe cîmpul de luptă în Carpați în timpul Primului Război Mondial îl conving că fusese împins într-un cataclism de proporții cosmice. Departe de a se simți erou, Gheorghidiu este copleșit de sentimentul absurdului. Are astfel revelația propriei sale individualități și a totalei relativități a tuturor valorilor umane.

În *Patul lui Procust* (1933), Camil Petrescu experimentează din nou asupra formei romanului. Într-adevăr, autorul prezintă cititorilor săi un antiroman, prin afirmarea superiorității „documentului" față de simpla ficțiune. El permite astfel protagoniștilor să se prezinte prin intermediul propriilor scrisori și jurnale, naratorul adăugînd note de subsol explicative, un procedeu ce transformă textul într-un roman despre roman, permițînd cititorului să ia parte la compunerea lui. Romanul prinde contur treptat pe măsură ce noi documente — scrisorile doamnei T și jurnalul lui Fred Vasilescu — dezvăluie intriga și oferă un portret al societății românești în mișcare în perioada interbelică. Camil Petrescu prezintă un alt caz de automăgire din partea unui intelectual sensibil. George Ladima, virtuos și cinstit, persistă în încercarea de a crea o lume a afecțiunii și calmului alături de Emilia, o prostituată, în ciuda disprețului acesteia față de el, care nu poate trăi fără o astfel de iluzie. Povestea lui se adună din „documente", scrisorile eroului către Emilia, pe măsură ce naratorul le citește.

Mulțumită operei Hortensiei Papadat-Bengescu, lui Camil Petrescu și, mai ales, unor scriitori mai tineri, precum Anton Holban, Max Blecher, Mihail Sebastian și Mircea Eliade, romanul românesc al anilor '30 a ținut pasul cu schimbările de formă apărute în Europa. Influențați de marii lor contemporani — Gide, Proust și Joyce — românii au experimentat romanul autobiografic și psihologic și au insistat asupra valorii individului. Mărturie a orientării lor stă atitudinea pozitivă față de burghezie. În locul hrăpăreților și egoiștilor reprezentanți ai lumii interlope din proza literară anterioară anilor '30, noii romancieri au tratat burghezia ca o clasă

care a introdus individualismul şi principiile libertăţii şi egalităţii în Europa, făcînd astfel posibilă apariţia unei civilizaţii şi a unei literaturi preocupate de viaţa interioară şi de unicitatea fiecărui individ. Acestea au fost armele pe care le-au folosit ei înşişi pentru a combate uniformitatea şi omogenizarea unei societăţi cu precădere tehnologică.

Romanul lui Anton Holban (1902–1937) şi al lui Max Blecher (1909–1938) se aseamănă unor jurnale. Holban, adînc pătruns de literatura franceză, şi-a ales ca modele pe Gide şi pe Proust, dar a fost, în acelaşi timp, profund influenţat de scrierile Hortensiei Papadat-Bengescu. Eroii lui, intelectuali, sînt obsedaţi de autocunoaştere prin analiza sentimentului iubirii şi al geloziei, ca de pildă în *O moarte care nu dovedeşte nimic* (1931) şi *Ioana* (1934).[50]

Ambele romane dau iniţial impresia unei autobiografii sau a unui document pur psihologic cu note consemnate pe măsura desfăşurării evenimentelor. Acţiunea se hrăneşte din ambiguităţile apărute în conştiinţa individuală în timp ce autoanaliza este în curs de desfăşurare. Holban nu a încercat să explice acţiunile eroilor săi, convins fiind că, în ultimă analiză, comportamentul uman este lipsit de motivaţie. Romanele lui Max Blecher, *Întîmplări în irealitatea imediată* (1936) şi *Inimi cicatrizate* (1937), sînt jurnalele unui om bolnav de tuberculoză. Pe măsură ce personalitatea supusă autoanalizei se dezintegrează, devine limpede că boala de care suferă eroul este de fapt o criză ontologică. Naraţiunea şi gîndurile pacientului sînt disjuncte. Transcriind această dramă existenţială, Max Blecher prezintă un mozaic de fragmente descrise cu minuţie, care, luate la un loc, trimit aluziv la sensul lucrurilor.[51]

Cu *De două mii de ani* (1934), Mihail Sebastian (1907–1945) a transformat romanul într-un eseu despre locul evreului în societatea românească interbelică.[52] Sebastian recurge la rîndul său la formula jurnalului pentru a consemna amintiri, gînduri şi conversaţiile naratorului. Evreu asimilat, ca şi autorul însuşi, acesta încearcă să înţeleagă, cu o detaşare remarcabilă, ce îl desparte de numeroşii săi prieteni români. Eseul lui Sebastian a fost cel mai important experiment pînă la vremea aceea în materie de roman tezist, în care viaţa personajelor se subordonează funcţiei lor principale de ilustrator al unor principii.

---

[50] Alexandru Călinescu, *Anton Holba: Complexul luciditătii*, Bucureşti, 1972, pp. 108–128.

[51] Nicolae Balotă, *De la Ion la Ioanide*, Bucureşti, 1974, pp. 153–181.

[52] Aurel Martin, *Mihail Sebastian romancierul*, Bucureşti, 1993, pp. 32–65.

Mircea Eliade (1907–1986), unul dintre reprezentanții de frunte ai generației mai tinere, a fost filozof, critic literar, sociolog, jurnalist și, nu mai puțin, romancier în tumultuosul deceniu intelectual al anilor '30. Primele sale romane au fost efectiv niște jurnale. A adoptat cu bună știință tehnica lui Gide din *Les faux-monnayeurs*, considerînd-o mijlocul cel mai autentic de a-și consemna experiențele de viață. În două romane, care s-au concentrat asupra șederii sale în India, unde se dusese să studieze istoria religiilor, subiectul principal este dragostea cu puternice accente de erotism. Experiențele sale, pe care le-a împins pînă la limita ideologiei trăiriste, i-au oferit prilejul autocunoașterii. În *Isabel și apele diavolului* (1930), autorul este obsedat de aspectul demoniac al sinelui, iar în *Maitreyi* (1933), o confesiune personală, el descrie inițierea unui tînăr european în tainele misterioasei ordini morale și cosmice și tentativa nereușită de a reconcilia Orientul cu Occidentul.

Eliade a explorat de asemenea caracterul și aspirațiile contemporanilor săi în scrieri de proză mai obiective. Eroii din *Întoarcerea din rai* (1934) și *Huliganii* (1935) sînt discipoli ai lui Nae Ionescu, membri ai generației neliniștite, dornică să-și pună în valoare cu orice preț potențialul și îngrozită la gîndul eșecului.[53] În *Huliganii*, Eliade a dus această idee pînă la extrem. Tinerii încearcă aici să rupă orice legătură cu vechea generație și cu valorile morale care o susțineau. Eliade consideră actele lor drept o afirmare a vitalității și un mijloc prin care oameni de excepție își impun voința asupra masei indivizilor. Astfel de opere, precum cele ale lui Eliade, sînt produsul unei curioase împletiri de autohtonism și europenism. Îndemnurile tradiționaliste, ortodoxiste ale lui Nae Ionescu de a trăi viața, care au inspirat o întreagă generație de intelectuali, au dus în cele din urmă la o renunțare la tradiție și religie în favoarea individualismului și nihilismului occidental.

[53] Eugen Simion, *Mircea Eliade, un spirit al amplitudinii*, București, 1995, pp. 83–103.

12
POLITICA EXTERNĂ
1919–1940

SISTEMUL DE LA VERSAILLES

Obiectivul primordial al politicii externe a României de-a lungul întregii perioade interbelice a fost menținerea frontierelor trasate la sfîrșitul Primului Război Mondial. Toate partidele politice, cu excepția celui comunist, au fost sprijinitori consecvenți ai sistemului versaillez, o poziție care a dictat alegerea aliaților și a asigurat continuitate politicii externe urmărite în anii imediat anteriori declanșării războiului. Oamenii politici români priveau Franța și, într-o mai mică măsură Marea Britanie, drept principalii garanți ai reglementării de pace și se bizuiau pe ele pentru a contracara amenințările din partea Uniunii Sovietice, Germaniei și a statelor revizioniste mai mici, Ungaria și Bulgaria, la adresa statu-quoului teritorial din Europa de Est. Guvernele României au căutat, de asemenea, să apere sistemul versaillez și prin alte mijloace. Ele militau pentru securitatea colectivă și, în consecință, au sprijinit eforturile menite să facă din Societatea Națiunilor un apărător de nădejde al păcii și stabilității europene, au promovat alianțele regionale, precum Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică, cu scopul de a descuraja revizionismul în Europa de Est. Asupra tuturor acestor probleme, liberalii, național-țărăniștii și chiar Carol al II-lea erau în general de acord. Toți aceștia recunoșteau că frontierele României Mari vor fi sigure doar atîta vreme cît echilibrul politic stabilit în regiune în 1919 nu era dereglat și, ca atare, au căutat să împiedice atît Germania, cît și Uniunea Sovietică să cîștige supremația în problemele regionale.

Relațiile cu Franța și Marea Britanie de după Conferința de Pace au luat un curs pe care puțini lideri români l-ar fi putut prevedea. În mod neașteptat, Comisia privind reparațiile, care fusese constituită la Versailles pentru a rezolva această complicată problemă și care se afla sub controlul Marilor Aliați, nu a acordat cererilor României atenția cuvenită. Înainte de toate, Comisia a conferit României statutul de țară doar cu „interese limitate" și nu a îngăduit delegației române să ia parte la deliberările sale. Apoi, a stabilit valoarea pagubelor suferite de către România în timpul

războiului la circa 31 miliarde lei aur și a hotărît ca România să primească 1 la sută din reparațiile germane și 10,55 la sută din acelea ce urmau să fie plătite de Ungaria, Austria, Bulgaria și Turcia. România urma deci să primească, în mare, 5,3 miliarde lei, de departe mai puțin decît pierderile pe care le suferise, potrivit propriei evaluări a Comisiei. Insulta s-a adăugat nedreptății atunci cînd Marii Aliați au obligat România să plătească o parte din „cota de liberare". La Conferința de Pace, Lloyd George subliniase că Aliații cheltuiseră sume enorme pentru eliberarea unui număr de popoare și exprimase opinia că acestea din urmă ar trebui, de aceea, să contribuie financiar la acest efort. În 1924 Marii Aliați au fixat României o sumă de 235 140 000 franci aur, din cota totală de 1,4 miliarde franci aur.[1] Resentimentul pe care o asemenea cerere l-a stîrnit în România a fost doar parțial atenuat de negocierile ulterioare. Deși reglementarea generală a plăților în contul reparațiilor, consacrată prin așa-numitul Plan Young, în 1930, scutea România de plata oricărei părți a acestei sume, înțelegerile internaționale privind reparațiile o lipseau de cele mai stringente resurse financiare. Moratoriul Hoover din 1931 și anularea întregului sistem de reparații de către Conferința de la Lausanne din 1932 au constituit lovituri puternice date guvernului român, care contase pe aceste plăți ca ajutor în rezolvarea gravelor sale probleme financiare în toiul crizei economice.

În ciuda răcelii generate de reparații și de disputele fiscale aferente, conducătorii români au continuat să se bizuie pe Franța pentru a contracara orice amenințare la adresa sistemului de la Versailles. Dar interesul politic francez față de România a continuat să fie lipsit de entuziasm pînă la sfîrșitul anilor '30, chiar dacă aceasta era membră a sistemului de alianțe sprijinit de Franța în Europa de Est. Lipsa unui interes francez este sugerată de faptul că un tratat formal de alianță între cele două țări nu a fost încheiat decît la opt ani după război. Chiar și atunci, românii au fost cei care au luat inițiativa. Ei au propus o garantare a statu-quoului teritorial și angajamentul fiecărei părți de a veni în ajutorul celeilalte în cazul unui atac neprovocat. Dar guvernul francez nu era interesat într-o alianță militară cu România, întrucît considera armata acesteia din urmă incapabilă să susțină o campanie militară serioasă. În cele din urmă, s-a realizat un compromis atunci cînd cele două părți au căzut de acord ca statele lor majore să se consulte reciproc în cazul unei agresiuni. Deși tratatul semnat la 10 iunie 1926 nu obliga Franța să vină în ajutorul României, liderii români l-au considerat de mare valoare politică, întrucît au presupus

[1] Emilian Bold, *De la Versailles la Lausanne (1919–1932)*, Iași, 1976, pp. 12–43.

că el exprima solida comunitate de interese dintre cele două țări. Guvernul francez a acordat tratatului doar o mică importanță, privindu-l ca un simplu mijloc printre multe altele de a menține influența franceză în Europa de Sud-Est.[2] Reînnoit în 1936, acesta oferea puține căi practice de materializare a semnificațiilor și presupunerilor.

Relațiile politice dintre România și Marea Britanie erau la nivel scăzut. În cea mai mare parte a perioadei interbelice aceasta din urmă n-a avut o strategie politică bine definită în Europa de Sud-Est și abia în mai 1938 Foreign Office a luat în considerare o serie de angajamente politice și economice față de România, drept răspuns la amenințarea germană crescîndă. În orice caz, guvernul britanic considera că România se află total în orbita franceză și, ca atare, nu merită să fie cultivată. Dar interesul economic britanic în România era mare. Volumul investițiilor făcea ca rolul Marii Britanii în dezvoltarea economiei românești să se înscrie imediat după cel ocupat de Germania. Petrolul reprezenta principala atracție. Investițiile britanice în industria petrolieră românească depășeau ca mărime oricare din cele făcute de vreo altă țară străină, reprezentînd mai mult de jumătate din totalul capitalului în această industrie și o pătrime din totalul capitalului străin investit în România. Între 1929 și 1933, Marea Britanie a importat din România mai mult petrol decît oricare altă țară, iar în răstimpul de pînă la sfîrșitul deceniului importurile sale au fost aproape egale cu acelea ale Germaniei. Volumul total al comerțului cu România plasa Marea Britanie pe locul al doilea (10 la sută din exporturile și importurile românești) după Germania (25 la sută). Totuși, atunci cînd se iau în considerare interesele mondiale ale Marii Britanii, această activitate financiară și comercială era doar de importanță modestă.[3]

Guvernele României, indiferent de politica lor internă și de preferințele ideologice, s-au orientat în repetate rînduri spre Societatea Națiunilor pentru a menține reglementările de la Versailles. Ele au sprijinit acele inițiative ale Societății care erau menite să consolideze securitatea colectivă și să apere granițele naționale existente împotriva revizuirii. Astfel, delegații români erau dispuși să adere la așa-numitul Protocol de la Geneva din 1924, care califica războiul de agresiune drept o crimă internațională și stabilea proceduri pentru identificarea agresorului și pentru impunerea arbitrajului obligatoriu de către Curtea Permanentă de Justiție Internațională.

---

[2] Constantin Iordan-Sima, „Despre negocierile privind încheierea alianței franco-române (10 iunie 1926)", în *Revista de istorie*, 29/2, 1976, pp. 223–231.

[3] Valeriu Florin Dobrinescu, *Relații româno-engleze (1914–1933)*, Iași, 1986, pp. 83–148.

Ca întotdeauna precauți în legătură cu rivalitățile naționale, aceștia au propus un amendament privind excluderea din acest protocol a disputelor referitoare la granițele naționale, pentru a împiedica folosirea lui de către statele revizioniste, Ungaria și Bulgaria, în propriile lor scopuri. În orice caz, Protocolul nu a fost aprobat din cauza disputelor intervenite între Marile Puteri. Mai tîrziu, guvernul român a aderat la alte înțelegeri internaționale, precum Pactul Kellogg-Briand din 1928, care scotea în afara legii războiul ca mijloc de rezolvare a disputelor între națiuni; Convenția pentru definirea agresiunii, semnată la Londra, în 1933, pe care oficialii români au interpretat-o ca întărind integritatea teritorială a țării lor; Pactul de neagresiune și conciliațiune semnat la Rio de Janeiro, în 1933, care condamna războaiele de agresiune și achizițiile teritoriale rezultînd din acestea și impunea tuturor semnatarilor obligația de a-și rezolva diferendele prin mijloace pașnice.

La Conferința de dezarmare desfășurată la Geneva în anii 1932–1934 sub egida Societății Națiunilor, România a sprijinit principiul general al dezarmării și a fost de partea Franței și Marii Britanii, dar reprezentanții ei au insistat ca orice formulă de reducere a armatelor și armamentelor să fie aplicată egal tuturor statelor, ca Societatea Națiunilor să impună cu strictețe respectarea hotărîrilor și să se includă o prevedere referitoare la ajutorul mutual în caz de încălcări. Delegații români au insistat, de asemenea, ca orice înțelegere la care se va ajunge să ia în considerare resursele economice și poziția geografică a fiecărui semnatar, întrucît se temeau că limitele generale, arbitrare, privind mărimea armatelor și a bugetelor militare ar putea să împiedice țara lor să se apere. Dar opiniile României nu au avut cine știe ce greutate. Marile Puteri au determinat cursul convorbirilor de dezarmare și, atunci cînd Conferința s-a încheiat cu un eșec, în iunie 1934, responsabilitatea le-a aparținut.

În acele situații critice, care puneau la încercare sistemul securității colective și cu care se confrunta Societatea Națiunilor la mijlocul anilor '30, România s-a situat invariabil de partea puterilor occidentale. În 1935, reprezentanții ei au sprijinit sancțiunile economice adoptate împotriva Italiei, în semn de protest împotriva invadării Etiopiei de către aceasta, și au susținut o propunere britanică inițială de instituire a embargoului asupra tuturor exporturilor spre Italia. Dar românii au cerut membrilor Societății Națiunilor să-și manifeste solidaritatea prin cumpărarea de mărfuri din acele țări — România în special — care vor suferi greutăți economice în cazul în care comerțul cu Italia era întrerupt. Ca urmare a hotărîrii Societății Națiunilor de a cere aplicarea de sancțiuni împotriva Italiei, la 19 octom-

brie guvernul român a interzis toate împrumuturile şi toate operaţiunile de comerţ cu armament şi alte materiale de război cu Italia.[4] Dar, din cauza aplicării fără tragere de inimă a sancţiunilor de către Marile Puteri, contribuţia României şi a altor ţări mici nu a avut efect asupra cursului evenimentelor. România a sprijinit Franţa şi Marea Britanie, din nou, în 1935, atunci cînd Germania a denunţat clauzele Tratatului de la Versailles ce limitau forţele militare germane şi, în 1936, atunci cînd Germania a denunţat Acordurile de la Locarno şi a reocupat Renania. Liderii politici români, din guvern şi din afara acestuia, au fost alarmaţi de aceste acte, întrucît ele puneau sub semnul întrebării înseşi bazele securităţii colective, cît şi de faptul că reacţiile şovăielnice ale Franţei şi Marii Britanii erau prea puţin liniştitoare.

Guvernele României au promovat în mod consecvent aliaţele regionale ca un mijloc de a păstra reglementarea de la Versailles. Ele au avut un rol de frunte în constituirea Micii Înţelegeri şi a Înţelegerii Balcanice, prin intermediul cărora au încercat să se alieze cu Polonia, Cehoslovacia, Iugoslavia şi Grecia, pentru a contracara ambiţiile revizioniste ale Germaniei, Ungariei şi Bulgariei. Românii au salutat sprijinul Franţei pentru aceste alianţe, dar au respins un plan francez pentru o confederaţie danubiană avansat la semnarea Tratatului de la Trianon, ca impietînd asupra suveranităţii României. De-a lungul întregii perioade interbelice, românii au fost reticenţi faţă de proiectele de federalizare patronate de către Marile Puteri, preferînd ca iniţiativa diplomatică să rămînă în mîinile propriilor autorităţi.

Guvernul român era dornic să includă Polonia într-o alianţă de cinci, dar conducătorii polonezi aveau preocupări speciale care excludeau un asemenea angajament. O dispută teritorială cu Cehoslovacia, în special, a împiedicat aderarea Poloniei la sistemul de alianţe est-europene. Eforturile repetate ale României de a media între cele două ţări au eşuat. Dar Polonia şi România au încheiat o alianţă între ele, dată fiind îngrijorarea cu privire la securitatea noilor lor frontiere cu Uniunea Sovietică. Guvernul cehoslovac şi-a dat aprobarea, întrucît spera ca, pînă la urmă, să atragă Polonia într-o alianţă est-europeană mai largă. Cel mai important articol al tratatului româno-polon, care a fost semnat la 3 martie 1921, prevedea o apărare comună în faţa unui atac sovietic. Acest tratat a fost reînnoit în 1926 şi 1931, dar angajarea ambelor părţi nu s-a făcut cu toată inima. Polonia era interesată de realizarea unei înţelegeri cu Ungaria şi, din acest motiv, nu a recunoscut validitatea Tratatului de la Trianon, care atribuise Transilvania

[4] Petre Bărbulescu, *România la Societatea Naţiunilor*, Bucureşti, 1975, pp. 302–313.

României, în timp ce România nu era pregătită să vină în ajutorul Poloniei dacă o asemenea acțiune era contrară propriilor sale interese.

Mica Înțelegere a fost creată din necesitatea resimțită de România, Cehoslovacia și Iugoslavia de a-și apăra propria lor securitate, pe măsură ce creșteau îndoielile lor privind eficiența garanțiilor conținute de tratatele de la Trianon și Neuilly. Ele manifestau puțin interes pentru o federație danubiană. Înainte de toate, au văzut în aceasta o limitare a propriei lor independențe, realizînd, în același timp, că o asemenea federație, pentru a fi efectivă, trebuia să includă Austria și Ungaria; se temeau că, acordînd acestora un statut egal, ar încuraja o renaștere a dominației austro-ungare asupra regiunii. Propria lor Înțelegere consta în trei înțelegeri bilaterale — Iugoslavia cu Cehoslovacia (semnată la 14 august 1920), România cu Cehoslovacia (23 aprilie 1921) și România cu Iugoslavia (7 iunie 1921), fiecare dintre acestea obligînd pe semnatari să sară în apărarea propriului lor partener în cazul unui atac neprovocat din partea Ungariei. Tratatul româno-iugoslav era îndreptat, de asemenea, împotriva Bulgariei. România a continuat să facă eforturi pentru a aduce Polonia în Mica Înțelegere, dar chiar și după ce Cehoslovacia și Polonia au ajuns, în 1924, la un acord asupra teritoriului Teschen pe care și-l disputau, relațiile dintre acestea au rămas reci. Polonia era interesată în relații mai strînse cu cei trei aliați, ca o garanție suplimentară pentru granița sa răsăriteană, dar Cehoslovacia nu dorea să fie atrasă într-un conflict cu Uniunea Sovietică.

Caracterul defensiv al Micii Înțelegeri a fost pus în evidență prin sprijinirea consecventă de către aceasta a dezarmării și a înțelegerilor internaționale pentru scoaterea în afara legii a războiului ca mijloc de reglementare a diferendelor. Membrii Micii Înțelegeri, atît individual cît și ca grup, au participat, de asemenea, la încercările făcute în anii 1928–1933 de a ajunge la o definire a agresiunii. Ei și-au arătat hotărîrea de a menține *statu quo*-ul, opunîndu-se tuturor formelor de revizuire teritorială — restaurarea Habsburgilor, Mitteleuropa și Anschluss-ul. România și ceilalți membri ai Micii Înțelegeri se temeau de asemenea de încercările Marilor Puteri, chiar ale prietenilor lor apuseni, de a adopta decizii privind această regiune, fără a lua în considerare dorințele națiunilor din zonă. Una dintre principalele rațiuni ale creării Înțelegerii a fost în primul rînd aceea de a arăta Marilor Puteri că națiunile Europei Centrale se pot ocupa de propriile lor probleme și că nu vor tolera să fie în continuare doar simple obiecte de tîrguială între alții. Astfel, ele s-au opus Pactului de la Locarno din 1925, considerat drept o concesie a Franței față de Germania, din moment ce acesta ignora frontierele Europei de Est. Reacția lor față de așa-numitul

Pact al celor Patru din 1933 a fost similară.[5] Potrivit acestui proiect, avansat de către Mussolini, „cele patru puteri apusene" — Marea Britanie, Franța, Germania și Italia — urmau să se constituie într-un „directorat european", în scopul de a defini „o linie politică comună" în problemele europene, inclusiv în chestiunea revizuirii tratatelor de pace. Membrii Micii Înțelegeri au pus sub semnul întrebării ideea că Marile Puteri ar putea dispune în problemele Europei de Est fără a-i consulta și au respins net orice schimbare a frontierelor existente. Nicolae Titulescu, ministrul român de Externe și, probabil, singura personalitate politică românească a perioadei interbelice privită în capitalele europene ca având o statură europeană, și-a asumat din însărcinarea Consiliului Permanent al Înțelegerii o misiune la Londra și la Paris, în scopul de a convinge cele două democrații apusene să nu facă „jocul revizionist" al Germaniei și Italiei. Argumentele sale par să fi avut un oarecare efect, în special la Paris. În orice caz, proiectul lui Mussolini s-a născut mort, întrucît guvernul francez, dîndu-și seama de pericolele pe care acesta le prezenta pentru propria sa poziție în Europa Centrală și de Sud-Est, l-a respins.

În ciuda modestelor succese ocazionale, Mica Înțelegere n-a reușit să dobîndească coeziunea necesară, fie pentru o acțiune diplomatică concertată, fie pentru coordonarea intereselor economice ale membrilor săi. La întîlniri ale miniștrilor de Externe ai Înțelegerii, desfășurate în 1932 și 1933, Titulescu și-a exprimat îngrijorarea față de absența unor puternice legături între cei trei aliați și le-a cerut colegilor săi să identifice căile pentru a facilita o acțiune comună în problemele critice aflate la ordinea zilei.[6] Drept rezultat al unei intense activități desfășurate de către Titulescu, Edvard Beneš al Cehoslovaciei și Bogoljub Jevtić al Iugoslaviei, așa-numitul Pact de Organizare al Micii Înțelegeri a fost elaborat și aprobat la 16 februarie 1933. Acesta prevedea transformarea slabei alianțe existente într-o comunitate unită, având propria sa personalitate legală distinctă. El stipula că, din acel moment, fiecare tratat politic și fiecare înțelegere economică având o semnificație politică, încheiate de unul dintre membrii comunității, trebuia să aibă aprobarea unanimă a celor trei parteneri, pentru a deveni angajant. Principala motivație aflată la baza Pactului a fost sentimentul crescînd de neliniște față de cursul pe care îl luaseră relațiile internaționale. Cerînd ratificarea în Parlamentul român, în martie 1933, Titulescu a atras atenția că asemenea acte privind securitatea colectivă

[5] Dinu Giurescu, „La diplomatie roumaine et le pacte des Quatres (1933)", în *Revue roumaine d'histoire*, 8/1, 1969, pp. 77–102.

[6] Nicolae Titulescu, *Discursuri*, București, 1967, pp. 388–392.

erau cruciale într-un moment de instabilitate internațională. Dar Pactul nu a avut efect asupra cursului relațiilor internaționale și nu a dus la o sporire apreciabilă a cooperării între semnatari.

Pactul nu a îmbunătățit nici șansele economice ale celor trei aliați. Susținătorii lui sperau că prevederile referitoare la coordonarea economiilor lor vor duce, pînă la urmă, la o uniune economică a Europei Centrale. Dar obstacolele formidabile din calea cooperării economice nu au putut fi depășite. La rădăcina problemei se aflau interesele divergente ale Cehoslovaciei industrializate, pe de o parte, și ale României și Iugoslaviei, țări încă în mare măsură agrare, pe de altă parte. Cele trei țări tindeau să rămînă izolate una de alta în domeniul economiilor lor naționale și au realizat doar mici progrese în extinderea comerțului dintre ele. Cehoslovacia și Iugoslavia reprezentau doar o mică parte din comerțul exterior al României. Cehoslovacia trimitea bunuri manufacturate în România, dar, datorită puternicei opoziții a celor implicați în agricultura cehă, piețele cehoslovace erau în general închise produselor agricole românești. Comerțul dintre România și Iugoslavia era neglijabil, dintr-un motiv exact opus: economiile lor erau asemănătoare și se aflau chiar în concurență pentru piețe străine. Întrucît, la sfîrșitul anilor '30, activitatea diplomatică și economică a Germaniei în regiune s-a intensificat, comerțul celor trei țări s-a orientat în acea direcție.

Înțelegerea Balcanică a reprezentat o extindere în Europa de Sud-Est a principiilor securității regionale întruchipate în Mica Înțelegere. Tratatul ce stabilea alianța, semnat de reprezentanții României, Iugoslaviei, Greciei și Turciei, la 9 februarie 1934, declara că aceasta era pur defensivă; ea era însă clar îndreptată împotriva Bulgariei, principalul stat revizionist din regiune. Înțelegerea Balcanică asigura cooperarea politică permanentă a membrilor ei, dar, ca și Mica Înțelegere, nu a reușit să creeze un front unit în privința problemelor internaționale vitale.

Toate eforturile depuse de către guvernele României ce s-au succedat în anii '20 și '30 de a asigura inviolabilitatea noilor frontiere ale țării, la nord și la est, s-au dovedit, pînă la urmă, lipsite de succes. Ele nu au putut domoli diferendele dintre ea și cei doi principali vecini revizioniști ai săi — Ungaria și Uniunea Sovietică — nici unul dintre aceștia neputîndu-se consola cu pierderea teritorială suferită la sfîrșitul războiului.

Problema Transilvaniei stătea în calea oricărei apropieri semnificative între Ungaria și România. Guvernele ungare ce au urmat unul după altul în întreaga perioadă interbelică nu au încetat să spere în redobîndirea teritoriului pe care ele îl considerau ca parte integrantă a Ungariei istorice, după cum nici un guvern român nu se gîndea nici la cea mai mică con-

cesie care i-ar fi putut diminua suveranitatea asupra provinciei. Tipică pentru disputele celor două țări în anii '20 a fost cea prilejuită de protestul a peste 500 de proprietari de pămînt unguri din Transilvania, împotriva exproprierii moșiilor lor, în virtutea prevederilor reformei agrare din România. Dîndu-li-se dreptul prin Tratatul de la Trianon să opteze fie pentru cetățenia română, fie pentru cea ungară, ei au ales-o pe cea de-a doua și, sprijiniți de guvernul ungar, au argumentat că exproprierea constituia o încălcare a tratatului de pace. Cazul a fost audiat de diverse foruri internaționale, printre care și Consiliul Societății Națiunilor, în 1923, pînă cînd, la Conferința de la Haga cu privire la reparații, în 1930, problema a fost în sfîrșit rezolvată, în mare măsură spre satisfacția României.[7]

Mărul discordiei între România și Uniunea Sovietică era Basarabia. Reîncorporarea ei în România în 1918 precipitase ruperea relațiilor și va rămîne principalul obstacol în calea reluării acestora pînă în anul 1934. Cele două părți au purtat, intermitent, negocieri pînă în 1924, cînd discuțiile de la Viena, între delegația română și cea sovietică, au eșuat. Nici una dintre părți nu s-a arătat dispusă să reia dialogul pînă în 1929, cînd România a aderat la protocolul de la Moscova, un instrument propus de către Uniunea Sovietică pentru punerea în aplicare anticipată a Pactului Kellogg-Briand. Polonia a jucat rolul de mediator pentru ca România să obțină invitația de a trimite o delegație la Moscova la semnarea actului la 9 februarie. Guvernul român era clar interesat să dobîndească recunoașterea de către sovietici a noului statut al Basarabiei, dar oficialitățile sovietice insistau că semnarea Protocolului, prin care ambele țări renunțau la război ca mijloc de rezolvare a disputelor, nu însemna o schimbare a politicii sovietice.[8]

Reluarea unor contacte directe la Moscova nu a dus imediat la noi negocieri, întrucît ambele părți se păstrau pe pozițiile lor inițiale privind Basarabia. Maniu, prim-ministrul român, condiționa existența unor relații normale de recunoaștere de către Uniunea Sovietică a Nistrului drept graniță între cele două țări; Maksim Litvinov, ministrul sovietic de Externe, respinsese tot atît de ferm o asemenea condiționare. Lipsa unui comerț semnificativ între cele două țări a făcut să nu existe un stimulent economic pentru o înțelegere. Presiuni din alte părți au făcut ca, în cele din urmă, ambele părți să-și atenueze intransigența lor. În 1931 Franța și Polonia — țări pe care România le considera cei mai importanți aliați ai săi —

[7] Nicolae Iordache, *La Petite Entente*, Geneva, 1977, pp. 59–67.

[8] I. M. Kopanski și I. E. Levit, *Sovetsko-rumînskie otnoșeniia (1929–1934)*, Moscova, 1971, pp. 12–15, 24–25, 41–42.

şi-au exprimat disponibilitatea de a negocia tratate cu Uniunea Sovietică şi au cerut României să facă acelaşi lucru. Dar discuţiile între delegaţia română şi cea sovietică, desfăşurate la Riga, în ianuarie 1932, au eşuat încă o dată din cauza problemei Basarabiei. Polonia, care condiţionase iniţial propria sa înţelegere cu Uniunea Sovietică de rezultatul întîlnirii de la Riga, a hotărît cu toate acestea să semneze un pact de neagresiune cu Uniunea Sovietică, la 25 iulie 1933, iar Franţa avertiza că nu poate amîna la infinit normalizarea propriilor sale relaţii cu Uniunea Sovietică.

Convorbirile româno-sovietice s-au reluat în septembrie 1932 la Geneva. În scurt timp s-a căzut de acord asupra unui proiect de tratat, dar guvernul român a obiectat în privinţa exprimării ambigue privind „disputa existentă", adică Basarabia. Ezitările sale reflectau serioasele deosebiri de vederi din cadrul Cabinetului şi din rîndul oamenilor politici în general în legătură cu cît de departe putea merge apropierea de Uniunea Sovietică. Chiar acei politicieni care sprijineau o normalizare a relaţiilor refuzau să cedeze în problema Basarabiei. Nicolae Titulescu, care în 1932 era ministru în Marea Britanie şi reprezentantul permanent al ţării sale la Societatea Naţiunilor, era dornic să includă Uniunea Sovietică într-un sistem general de securitate colectivă în Europa de Est. El era, de asemenea, favorabil unui pact de neagresiune între România şi Uniunea Sovietică, dar îl condiţiona de recunoaşterea de către aceasta din urmă a Basarabiei ca teritoriu românesc. Întrucît o asemenea garanţie nu s-a ivit, guvernul român a respins în mod formal tratatul negociat la Geneva.

Cu toate acestea, contactele dintre cele două ţări au devenit mai frecvente. Semnarea, la 3 iulie 1933, a Convenţiei de la Londra privind definirea agresorului în disputele internaţionale a plasat România şi Uniunea Sovietică de aceeaşi parte. Ea a adus o îmbunătăţire a relaţiilor, întrucît un număr de oameni politici români au interpretat aderarea Uniunii Sovietice la această convenţie drept o tacită recunoaştere a apartenenţei Basarabiei la România. La rîndul ei, Mica Înţelegere a încurajat o apropiere, adoptînd, în ianuarie 1934, o rezoluţie ce sugera că a venit în sfîrşit vremea stabilirii de relaţii diplomatice între cele trei ţări ale alianţei şi Uniunea Sovietică. Cehoslovacia a exercitat o presiune specială asupra României. Edvard Beneš, ministrul de Externe, considera că o înţelegere între România şi Uniunea Sovietică era esenţială dacă un pact de securitate europeană ar fi devenit vreodată realitate. Exemplul Franţei, căutînd să ajungă la un pact cu Uniunea Sovietică, pentru a menţine statu-quoul internaţional, a reprezentat un puternic impuls pentru mulţi români, precum Titulescu, care se bizuiau pe Franţa ca principalul garant al sistemului de

la Versailles, pentru a urmări o înțelegere similară cu Uniunea Sovietică. La 9 iunie 1934, la Geneva, sub auspiciile Micii Înțelegeri, Litvinov, Beneš și Titulescu au făcut schimb de scrisori prin care se stabileau relații diplomatice normale. Nu s-a făcut nici o referire anume la Basarabia.

Guvernului român îi lipsea încă garantarea frontierei răsăritene a țării, care făcuse principalul obiectiv al negocierilor sale cu Uniunea Sovietică. Beneficiind de aportul lui Titulescu, devenit ministru de Externe, guvernul român a căutat să încheie un pact de asistență mutuală cu Uniunea Sovietică, pact ce s-ar fi înscris într-o rețea de asemenea înțelegeri în Estul Europei. Semnarea unor tratate de asistență mutuală cu Uniunea Sovietică de către Franța și Cehoslovacia, în mai 1935, a stimulat interesul României pentru o înțelegere similară. Respectivele tratate au sporit importanța strategică a României. Din cauza ostilității Poloniei atît față de Cehoslovacia, cît și față de Uniunea Sovietică, era îndoielnic că aceasta va permite trupelor sovietice să traverseze teritoriul său pentru a veni în ajutorul Cehoslovaciei. Astfel, dacă se dorea ca pactul cehoslovaco-sovietic să aibă vreo semnificație, trebuia să se asigure coridorul de trecere prin România. În eforturile lui Titulescu de a încheia un pact cu Uniunea Sovietică exista o anumită notă de urgență, întrucît el era sigur că, pînă la urmă, Hitler și Stalin aveau să lase de o parte deosebirile lor ideologice și să ajungă la o înțelegere, și în acest caz un tratat de asistență mutuală cu România nu ar mai fi avut nici un fel de valoare pentru Uniunea Sovietică.

După îndelungate negocieri, Titulescu și Litvinov au căzut de acord asupra liniilor generale ale unui tratat. Asemenea tratatelor Franței și Cehoslovaciei cu Uniunea Sovietică, acesta prevedea acordarea de ajutor mutual în cadrul Societății Națiunilor dar, spre deosebire de primele două, era îndreptat împotriva oricărui agresor, nu doar împotriva Germaniei. Totuși, cele două părți stipulau că își vor cere îndeplinirea obligațiilor numai dacă Franța va intra în acțiune. La 21 iulie 1936, la Montreux, Titulescu și Litvinov au parafat înțelegerea, articol cu articol, semnarea formală fiind amînată pentru septembrie 1936. Dar la 29 august, Titulescu, ale cărui eforturi de apropiere de Uniunea Sovietică îi făcuseră dușmani puternici din partea dreptei, și ale cărui ambiții și succese internaționale îi atrăseseră animozitatea Regelui, a fost pe neașteptate scos din funcție sub pretextul unei remanieri guvernamentale.[9] Guvernul sovietic a interpretat demiterea lui Titulescu drept un semn al schimbării cursului politicii externe

[9] G. Buzatu (ed.), *Titulescu și strategia păcii*, Iași, 1982, pp. 275–304.

şi, în consecinţă, a declarat înţelegerea de la 21 iulie drept nulă şi neavenită.[10] În situaţia internaţională deteriorată de la sfîrşitul anilor '30, nici una dintre părţi nu a făcut vreo încercare serioasă de reactualizare a problemei tratatului.

GERMANIA

Demiterea lui Titulescu din calitatea de ministru de Externe a fost simbolică pentru schimbarea subtilă a politicii externe a României în favoarea Germaniei. Obiectivul general a rămas acelaşi — securitatea —, dar acum Regele Carol, şi nu numai el, considera că este necesar să lărgească baza de sprijin pentru integritatea teritorială a ţării lor. Regele şi majoritatea politicienilor şi intelectualilor români ar fi preferat să continue tradiţionala alianţă cu Franţa şi Marea Britanie. Relaţia cu Franţa nu era doar politică; ea se întemeia pe faptul că românii erau conştienţi de existenţa comunităţii generale de interese între cele două ţări, de înţelegere şi chiar de afecţiune mutuală, sentimente totalmente absente în contactele cu Germania. Dar eşecul Franţei şi Marii Britanii în a se opune asaltului Germaniei împotriva sistemului de la Versailles i-a determinat chiar şi pe cei mai înverşunaţi simpatizanţi ai Occidentului să reconsidere sistemul de alianţe pe care îl construiseră de la sfîrşitul războiului încoace. Relaţia incertă cu Uniunea Sovietică a sporit temerea cu care aceştia reexaminau politica lor externă. Atît suporterii cît şi oponenţii lui Carol aveau o teamă aproape iraţională de Uniunea Sovietică. Pentru ei, aceasta era inamicul ereditar, totdeauna prezent, totdeauna o ameninţare pentru existenţa ţării. La mijlocul anilor '30, Germania nu părea atît de periculoasă.

Pînă în acest moment, relaţiile României cu Germania nu trecuseră dincolo de aspectele diplomatice uzuale. Războiul, în special rigorile ocupaţiei, au reprezentat o ruptură bruscă în tradiţiile anterioare anului 1914, de respect pentru puterea economică şi militară a Germaniei şi de apreciere a realizărilor ei culturale, iar opinia românească nu a mai revenit de fapt niciodată la aceste sentimente. Criza economică mondială a dus la relaţii economice ceva mai strînse, dar conducătorii români, inclusiv Carol, se temeau de pătrunderea germană în economia ţării. Din punct de vedere politic, România continua să fie un stîlp al sistemului de securitate colectivă în Europa de Est, patronat de Franţa, căruia Germania i se opunea.

[10] A. A. Şeviakov, *Sovetsko-rumînskie otnoşeniia i problema evropeiskoi bezopasnosti, 1932–1939*, Moscova, 1977, pp. 153–158, 170–208.

Ministerul de Externe german recunoştea cît de nepromiţător era terenul de la Bucureşti. El l-a avertizat pe noul ministru în România, Wilhelm Fabricius, în aprilie 1936, că nu se putea aştepta să cîştige decît foarte puţin din punct de vedere politic şi că va trebui, în schimb, să se concentreze asupra îmbunătăţirii relaţiilor economice între cele două ţări.

Un impediment major pentru strînse legături economice şi politice cu Germania l-a constituit intervenţia oficialităţilor partidului nazist în treburile politice interne ale României, fapt care l-a pus pe Carol în gardă. Încă din 1935, Oficiul de politică externă al partidului nazist a început să cultive relaţii cu Octavian Goga şi cu A. C. Cuza şi i-a contactat pe Alexandru Vaida şi pe Gheorghe Brătianu, cu obiectivul imediat de a-l scoate pe Titulescu din funcţia de ministru de Externe şi de a-i uni pe adepţii lui Goga cu Garda de Fier. Ministerul de Externe şi Fabricius, totuşi, s-au opus unor astfel de acţiuni contraproductive. Decît să rişte să jignească sensibilităţi naţionale, au preferat ca mai strînsele relaţii politice să se nască în mod „firesc" din contacte mai intense în plan comercial şi financiar.[11] Ambele procese au avut loc, dar în ordine inversă. Rezistenţa lui Carol faţă de pătrunderea economică germană a slăbit treptat, pe măsură ce dependenţa politică de Germania creştea, ca ecou la schimbările cruciale intervenite în relaţiile internaţionale.

Politica externă a României, aşa cum era ea formulată de către Carol şi primul-ministru Tătărescu, era marcată de eforturi susţinute pentru întărirea apărării ţării împotriva crescîndei presiuni germane. Ei s-au străduit să consolideze blocul statelor neutre din Europa de Est, ca mijloc de menţinere a unor relaţii bune atît cu Germania, cît şi cu Uniunea Sovietică, dar aveau grijă ca nu cumva să o ofenseze pe cea dintîi. Dificultăţile unei asemenea acţiuni de echilibrare se vădeau în eforturile guvernului, pe de o parte, de a consolida alianţa militară cu Polonia, orientată împotriva Uniunii Sovietice, şi, pe de altă parte, de a evita slăbirea relaţiilor cu Mica Înţelegere, în special cu Cehoslovacia, care încerca să stabilească relaţii mai strînse cu Uniunea Sovietică. Cînd Józef Beck, ministrul de Externe polonez, a vizitat Bucureştiul, în aprilie 1937, el a propus ca România să creeze o nouă antantă cu Iugoslavia, Ungaria şi Bulgaria, care să acţioneze în comun cu Germania. Avantajul pentru România, sugera el, ar fi fost consimţămîntul lui Hitler de a modera pretenţiile teritoriale ale Ungariei în privinţa Transilvaniei. Ministrul român de Externe, Victor Antonescu, era favorabil acestui plan, însă Carol şi Tătărescu ezitau să pericliteze legăturile

[11] Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu*, Wiesbaden, 1954, pp. 11–12.

tradiționale ale României cu Cehoslovacia și, mai presus de toate, cu Franța, printr-o astfel de schimbare radicală. În orice caz, ei doreau să-și păstreze libertatea de acțiune.

Criza sudetă din primăvara și vara anului 1938 a micșorat posibilitățile de alegere ale liderilor români. Carol și miniștrii săi din nou-proclamata dictatură regală erau acum mai dornici ca oricînd să nu ofenseze Germania. Problema imediată, așa cum o vedeau ei, era dacă să vină în ajutorul Cehoslovaciei. Convinși că inițiativa în relațiile internaționale trecuse în mîna germanilor, ei au decis că orice acțiune întreprinsă în absența conducerii efective a Franței n-ar face decît să pericliteze integritatea teritorială a propriei lor țări. În consecință, la o întîlnire a miniștrilor de Externe ai Micii Înțelegeri, la 4–5 mai, românii, alături de iugoslavi, n-au acționat în nici un fel în sprijinul aliatului lor. Cu toate acestea, o săptămînă mai tîrziu, în cadrul Societății Națiunilor, la Geneva, ministrul de Externe român, Nicolae Petrescu-Comnen, a fost de acord cu omologul său francez, Georges Bonnet, că manifestarea agresivă a Germaniei constituia o gravă amenințare la adresa securității tuturor vecinilor acesteia. În același timp, Petrescu-Comnen nu avea nici un dubiu cu privire la intenția Germaniei de a dobîndi controlul asupra materiilor prime ale României. Dar el s-a opus trecerii Armatei Sovietice prin România pentru a veni în ajutorul Cehoslovaciei, de frică să nu provoace Germania și să transforme țara sa într-un cîmp de bătălie. În același timp, Carol l-a informat pe Beneš, ajuns președinte al Cehoslovaciei, că România nu-și putea permite să fie implicată într-un conflict între Germania și Cehoslovacia. În plus, nici el, nici alți conducători români nu s-au gîndit în mod serios să-și unească forțele cu Uniunea Sovietică. Mai curînd, ei continuau să spere că Franța va ieși din „inerția" ei și totodată se orientau din ce în ce mai mult către Marea Britanie, pentru a contracara ambițiile germane de supremație pe continent.

În timp ce criza Sudeților se adîncea, oficialitățile române s-au menținut ferm pe poziția de a nu accepta trupe sovietice pe pămînt românesc. Dar au fost de acord să închidă ochii față de survolările avioanelor sovietice, o formulă pe care guvernul sovietic a declarat-o inacceptabilă. La 27 septembrie 1938, cu două zile înainte de semnarea Acordului de la München, Petrescu-Comnen l-a informat pe Fabricius că România nu dorea nici un fel de conflict cu Germania și că va face tot ce-i va sta în putință să rămînă neutră. Ministrul de Externe român și-a dat, de asemenea, osteneala să sublinieze că România nu era legată prin pactul Micii Înțelegeri să intervină de partea Cehoslovaciei decît în cazul unui atac din partea Ungariei.

La București, Acordul de la München, din 29 septembrie, confirma părerea, împărtășită de un spectru larg al opiniei publice, de la Carol la Maniu și Constantin Brătianu, că deveniseră imperativ necesare relații mai strînse cu Germania, pentru a asigura frontierele țării împotriva revizionismului ungar și sovietic.[12] Dar nu s-a procedat la o intrare pripită în tabăra germană. Carol mai spera că Marea Britanie va deveni cumva o contrapondere a Germaniei în Europa de Sud-Est. El nutrea un mare respect față de puterea economică a Marii Britanii și credea că aceasta va ieși pînă la urmă învingătoare în orice nou război. La mijlocul lui noiembrie, el va vizita Londra și Parisul, cu scopul de a obține un angajament oarecare că poziția independentă a României împotriva Germaniei va fi sprijinită, dar a părăsit aceste două capitale fără a fi obținut ceva concret. Atitudinea guvernului britanic a fost în special dezamăgitoare. Primul-ministru, Chamberlain, a fost de acord să trimită o delegație comercială la București, dar a fost evaziv în problema unor achiziționări britanice sporite de petrol și grîu românesc și în aceea a unor credite care să dea posibilitatea României să cumpere echipament militar britanic. Acesta a sugerat chiar că „forțele naturale" i-ar putea da Germaniei o preponderență în economia Europei de Sud-Est.[13]

Slabele rezultate ale eforturilor sale la Londra și la Paris l-au convins pe Carol să-și abandoneze rezervele de a-l întîlni pe Hitler și, la 24 noiembrie, cei doi au avut o lungă convorbire la Berghof. Carol dorea să obțină din partea lui Hitler promisiunea sprijinului Germaniei împotriva pretențiilor teritoriale sovietice și ungare privind România. El și-a asigurat gazda că România era antirusă și că el nu va permite niciodată trupelor sovietice să traverseze teritoriul românesc și l-a întrebat tranșant ce poziție va adopta Germania în eventualitatea unui război între România și Ungaria. Răspunsul lui Hitler nu a fost deloc liniștitor. A vorbit puțin despre Uniunea Sovietică și a apreciat că un conflict româno-ungar nu era de interes direct pentru Germania și, în consecință, nu ar cere intervenția ei.

Principala preocupare a lui Carol pe planul relațiilor externe în lunile următoare întîlnirii sale cu Hitler a fost aceea de a evita o angajare față de oricare grup de putere. Pentru a realiza această delicată acțiune, l-a adus pe Grigore Gafencu (1892–1957), unul dintre liderii Partidului Național-Țărănesc și un proocidental, ca ministru de Externe. Gafencu a

[12] Reacția României față de criza cehoslovacă este analizată în detaliu în Viorica Moisuc, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938–mai 1940*, București, 1971, pp. 45–105.

[13] Paul D. Quinlan, *Clash over Romania*, Los Angeles, 1977, pp. 36–38.

încercat să adapteze alianțele la care România era parte la noile împrejurări, dar fără succes. Cea mai dezamăgitoare pentru el a fost incapacitatea sa de a-l convinge pe Beck să reziste altor avansuri germane sau să coopereze cu Înțelegerea Balcanică. Gafencu s-a orientat, de asemenea, spre Occident în căutarea de garanții pentru securitatea României. Dezmembrarea Cehoslovaciei de către Hitler, în martie 1939, care a provocat o înăsprire a poziției puterilor occidentale față de Germania, îi oferea o nouă speranță de succes.

Din primăvara anului 1939 pînă la încheierea Pactului germano-sovietic din 23 august 1939, România s-a aflat sub presiunea crescîndă a Germaniei, care îi cerea să extindă legăturile economice între cele două țări și să evite angrenarea în orice bloc de securitate ostil Germaniei. Asemenea cereri nu erau incompatibile cu propria politică a lui Carol, așa cum era ea prezentată în memorandumul lui Gafencu privind politica externă, din 15 aprilie 1939. În acesta, ministrul de Externe cerea ca România să-și mențină o poziție neutră între Germania și puterile occidentale, dar să caute garanții pentru securitatea sa din partea ambelor. El a recunoscut amenințarea pe care atît Germania, cît și Uniunea Sovietică o reprezentau pentru integritatea teritorială și independența țării și a exprimat speranța să le țină una împotriva alteia. Dar, dacă era de făcut o alegere, el prefera în mod clar Germania Uniunii Sovietice și recomanda să nu fie întreprinsă nici o acțiune în domeniul relațiilor internaționale care ar fi provocat Germania. Ura puternică a lui Hitler față de bolșevism a împiedicat astfel aderarea României la orice sistem de alianță în care Uniunea Sovietică ar fi fost parte.

O măsură a influenței crescînde a Germaniei în România și, în general, în Europa de Sud-Est a fost Tratatul economic încheiat între cele două țări la 23 martie 1939. Valabil pe cinci ani, acesta prevedea o strînsă conectare a economiilor celor două țări, prin coordonarea planificării și crearea de companii mixte. Ambele părți au căzut de acord ca planul lor economic comun să acorde o atenție specială necesităților și posibilităților României, Germania angajîndu-se să furnizeze capital și bunuri industriale pentru întărirea economiei românești. Principala sarcină a companiilor mixte era astfel aceea de a dezvolta resursele minerale ale României — cupru, crom, mangan și, în special, petrol. Pînă acum, petrolul jucase doar un rol secundar în comerțul Germaniei cu România, datorită dificultăților de transportare a acestuia în Germania și datorită prețului său, care era superior celui de pe piața mondială. Sporirea interesului german pentru petrolul românesc era legată de pregătirile pentru război și de necesitatea de a dobîndi independență față de livrările de dincolo de Ocean,

care ar fi putut fi întrerupte de o blocadă britanică. Pentru aceleași rațiuni, Germania dorea să se asigure de regularitatea furnizărilor de produse agricole românești. România înțelegea și ea să beneficieze de pe urma tratatului. În afară de ajutorul dat dezvoltării economiei sale, ea găsea în Germania un furnizor de echipament militar modern și un cumpărător de nădejde al unor mari cantități de grîne, la un preț mai bun decît ar fi plătit oricine altcineva. Ca document economic, tratatul a fost în general salutat de către politicienii și economiștii români, deși cîțiva, asemenea lui Virgil Madgearu, au exprimat temerea că s-ar ajunge la „colonizarea" economiei României. Dar hotărîrea lui Carol de a semna tratatul s-a bazat mai puțin pe considerente economice, cît mai ales pe o recunoscută necesitate de a liniști Germania și de a cîștiga timp pentru a realiza acorduri cu Marea Britanie și Franța.

După ocuparea de către Germania a ceea ce mai rămăsese din Cehoslovacia, la 15 martie 1939, Marea Britanie și Franța au devenit mai active în încercarea de a bloca expansiunea germană în Europa de Est. Atenția lor era îndreptată spre Polonia, care părea să fie următoarea victimă a lui Hitler, și ceva mai puțin presant spre România. Noul ministru român în Marea Britanie, Viorel Tilea, a căutat să convingă Foreign Office-ul asupra necesității unui ajutor britanic imediat pentru țara sa, informînd, la două zile după intrarea trupelor germane în Praga, că Germania dăduse României un ultimatum sub forma unor cereri economice drastice. Cu toate că de fapt nu a existat nici un ultimatum — Tilea făcuse pur și simplu exces de zel în îndeplinirea misiunii pe care o primise din partea lui Carol, de a face tot ceea ce era posibil pentru a obține sprijinul britanic pentru neutralitatea României — diplomații britanici la București au avertizat că această acțiune era imperativă, întrucît România nu putea continua să reziste de una singură presiunii germane.[14]

La început, Chamberlain și ministrul de Externe, Halifax, au propus un bloc de patru puteri, compus din Marea Britanie, Franța, Polonia și Uniunea Sovietică, pentru a se opune agresiunii în Europa de Est și a întări astfel rezistența României față de Germania. Dar nici Polonia, nici România nu doreau să se asocieze cu Uniunea Sovietică. Halifax n-a reușit să convingă vreuna din aceste țări să vină în ajutorul celeilalte în cazul în care era atacată, chiar dacă Marea Britanie și Franța se alăturau eforturilor lor. În cele din urmă, la 31 martie, guvernele Marii Britanii și Franței, considerînd că Polonia se află în fața unui pericol iminent, s-au angajat ele însele să apere independența Poloniei împotriva oricărei agresiuni. Între timp, guvernul

[14] În privința „cazului Tilea", vezi Gheorghe Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial*, I, București, 1988, pp. 10–27.

român căuta să obțină garanții similare pentru el însuși. În ultima parte a lunii martie, s-a cerut insistent Marii Britanii și Franței să anunțe în mod public că ele nu vor mai tolera pe viitor schimbări de frontieră în Europa de Est și că vor veni în ajutorul oricărei țări angajate în apărarea independenței sale. Dar guvernul român cerea ca o asemenea garanție să apară drept un act spontan, nu ca unul solicitat de România, de teamă ca nu cumva Germania să fie provocată pe această cale și să recurgă la represalii drastice. La 13 aprilie, după negocieri complicate, Marea Britanie și Franța au promis României tot ajutorul posibil pentru a rezista oricărei amenințări la adresa independenței sale. În ciuda caracterului limitat al garanțiilor britanice și franceze — ele s-au referit la independența României, nu la integritatea ei teritorială — cercurile politice de la București le-au salutat ca un semn că puterile occidentale abandonaseră, în sfîrșit, politica conciliatoristă. Garanția pentru România a fost consolidată de înțelegerea anglo-turcă din 12 mai, prin care cele două țări promiteau să se sprijine reciproc în cazul unui război sau al unei agresiuni în regiunea Mediteranei. Articolul 3 prevedea că Turcia va sprijini Marea Britanie și Franța dacă acestea veneau în ajutorul României.

De-a lungul întregii veri a anului 1939, politica externă a României a continuat să urmărească menținerea echilibrului între cele două principale amenințări la adresa securității sale — Germania și Uniunea Sovietică. În afara cultivării puterilor occidentale, Gafencu a căutat să activizeze Înțelegerea Balcanică. În iunie, în convorbiri purtate la Ankara cu lideri turci, a promovat ideea unei strînse cooperări militare între Turcia și Polonia. Dar el a manifestat circumspecție, refuzînd să se alăture Turciei și Uniunii Sovietice într-un pact al Mării Negre, pe motiv că o asemenea acțiune ar fi înclinat prea mult România spre una din părți și ar fi ofensat Germania. Carol a adoptat aceeași poziție în cursul vizitei sale la Ankara la 11 august. Era convins că, în Silezia, concentrarea militară era îndreptată nu împotriva Poloniei, ci a României, cu scopul de a cîștiga controlul asupra cîmpurilor sale petrolifere. Acesta și oficialitățile turce au căzut de acord asupra faptului că atitudinea Marii Britanii și a Franței reprezenta „factorul esențial" în capacitatea lor de a rezista și au hotărît să ceară imediat celor două țări să-și onoreze garanțiile în caz de agresiune. Carol a refuzat însă să ia în considerare un pact de securitate cu Uniunea Sovietică, date fiind suspiciunile sale privind intențiile acesteia din urmă cu privire la Basarabia și temerile privind o reacție a Germaniei.[15]

[15] Eliza Campus, *Înțelegerea Balcanică*, București, 1972, pp. 307, 313–314.

Pactul de neagresiune dintre Germania și Uniunea Sovietică, încheiat la 23 august, a fost un șoc pentru liderii români, întrucît aceștia își bazaseră politica lor externă pe ostilitatea adînc înrădăcinată dintre nazism și comunism. Se simțeau acum în mai mare primejdie decît oricînd înainte și, deși nu au cunoscut detaliile protocolului secret, prin care Germania recunoștea Uniunii Sovietice un interes special în privința Basarabiei, existența însăși a tratatului năruise strategia lor de politică de echilibru între cele două puteri. O expresie a disperării guvernului român au fost: oferta făcută Ungariei, la 24 august, pentru încheierea unui pact de neagresiune, propunere care a fost imediat respinsă; nota adresată Poloniei, la 25 august, prin care România preciza că, dacă va izbucni un război între aceasta și Germania, România va rămîne neutră; asigurările date de către Gafencu ministrului german, la 27 august, potrivit cărora cultivarea unor puternice legături cu Germania va fi obiectivul cel mai important al viitoarei politici a României și că livrările de petrol, grîne și alte materii prime vor continua chiar dacă războiul va izbucni. Carol și miniștrii săi acceptaseră astfel evidența: politica externă a anilor '20 și a începutului anilor '30, care se bazase pe un sistem de alianțe ce se întrepătrundeau, sprijinit de Franța, și pe aderarea la înțelegerile internaționale, promovînd securitatea colectivă, nu mai putea apăra frontierele României.

În cursul lunii în care Polonia a fost cotropită de trupele germane și de trupele sovietice, România a rămas neutră. Carol a proclamat formal neutralitatea la 6 septembrie. Cînd trupele sovietice au invadat Polonia, la 17 septembrie, guvernul polonez nu a cerut ajutor României, așa cum se prevedea în tratatul din 1921, întrucît era evident că România nu-și putea îndeplini obligațiile sale.

Liderii români erau acum convinși că cel mai mare pericol pentru integritatea teritorială a țării lor venea din partea Uniunii Sovietice. O declarație de neutralitate trimisă guvernului sovietic, la 21 septembrie, n-a reușit să-i atenueze îngrijorarea cu privire la viitorul Basarabiei și guvernul român a apelat la Marea Britanie pentru a face ca garanțiile acesteia în caz de agresiune să includă și Uniunea Sovietică. Dar Cabinetul de război britanic a respins ideea, la 29 septembrie, pe motiv că o asemenea acțiune s-ar putea să nu aibă efect și că ar putea extinde războiul, atrăgînd Marea Britanie și Uniunea Sovietică într-un conflict. Diplomații sovietici au ridicat pentru prima dată în mod oficial chestiunea Basarabiei la 5 decembrie, cînd un adjunct al ministrului de Externe a menționat, într-o convorbire cu ambasadorul francez la Moscova, că Odessa devenise „un port mort", pentru că fusese lipsit de hinterlandul său agricol, Basarabia. Cînd,

la începutul lui decembrie, Gafencu l-a întrebat pe ministrul german care era poziția guvernului său în această problemă, răspunsul a fost că, dacă războiul pe frontul de vest devenea „mai dificil", Germania va fi incapabilă să împiedice Uniunea Sovietică să-și realizeze „anumite planuri".[16] Dar Uniunea Sovietică a amînat acțiunea privind Basarabia din cauza războiului cu Finlanda și a unei atitudini de expectativă față de evenimentele din Vest. În cele din urmă, în primăvara anului 1940, după încheierea păcii cu Finlanda, guvernul sovietic a declarat Basarabia o „chestiune nerezolvată" și, acuzînd România de provocarea unor incidente de frontieră, a început să concentreze trupe de-a lungul Nistrului.

Evenimentele de pe frontul de Vest din primăvara anului 1940 au determinat o schimbare drastică în politica externă a României. Victoriile germane din Țările de Jos și din nordul Franței, din luna mai, l-au convins pe Carol că din acel moment cauza aliată era pierdută și, la 29 mai, a ajuns la concluzia că mai rămînea doar un singur curs de acțiune, și anume să se bizuie pe Germania în vederea protejării integrității teritoriale a țării. Tătărescu, prim-ministru de la 24 noiembrie 1939, era de acord, însă Gafencu, care se pronunța în favoarea continuării unei politici de neutralitate, a demisionat, locul fiindu-i luat de către economistul progerman Ion Gigurtu. Consecința imediată a acestei schimbări de direcție a fost semnarea unui așa-numit „Tratat al petrolului" cu Germania, care obliga România să livreze Germaniei o cantitate fixă de petrol, la prețurile din toamna anului 1939, în schimbul echipamentului militar. Atîta timp cît mai rămăsese vreo speranță de victorie a Aliaților, românii rezistaseră neacordînd Germaniei o asemenea șansă importantă în privința acestei resurse vitale. Curtea făcută Germaniei nu a putut salva Basarabia.

La 23 iunie, ministrul sovietic de Externe, Molotov, îl informa pe ambasadorul german despre intenția Uniunii Sovietice de a cere „retrocedarea" provinciei și „transferarea" Bucovinei. La data de 25 iunie, ministrul german de Externe, Ribbentrop, a răspuns că guvernul său nu obiectează, întrucît propunerea era conformă cu tratatul lor din 23 august 1939, în care Germania își exprimase „dezinteresul" față de Basarabia. Dar el a ridicat cîteva probleme. Cererea cu privire la Bucovina l-a frapat ca „o chestiune nouă", întrucît nu făcuse anterior obiectul negocierilor germano-sovietice. I-a reamintit lui Molotov că aceasta fusese o provincie a Coroanei austriece și că era dens populată cu germani, a căror bunăstare

[16] Grigore Gafencu, *Prelude to the Russian Campaign*, Londra, 1945, p. 257; Alexander Cretzianu, „The Soviet Ultimatum to Roumania (26 June 1940)", în *Journal of Central European Affairs*, 9/4, 1950, pp. 397–399.

constituia o preocupare specială pentru Germania. El a subliniat, de asemenea, că Germania avea un interes vital pentru resursele economice ale celorlalte provincii românești și nu dorea ca acestea să devină cîmpuri de bătălie. Ca răspuns la îngrijorările germane, Molotov a făcut cunoscut că Uniunea Sovietică își va limita pretențiile cu privire la Bucovina doar la jumătatea de nord a acesteia.

Asigurîndu-se de sprijin german, Molotov a înmînat cererile sovietice, privitoare la cedarea Basarabiei și Nordului Bucovinei, ministrului român, Gheorghe Davidescu, la 26 iunie. Pentru a justifica pretențiile guvernului său, el a recurs la versiunea sovietică a istoriei. El acuza România de a fi profitat de slăbiciunea militară a Rusiei în 1918, pentru a pune mîna pe Basarabia, distrugînd prin aceasta o unire de secole între această provincie, care, pretindea el, era locuită în special de ucraineni, și Ucraina, un act, insista el, pe care Uniunea Sovietică nu-l recunoscuse niciodată. În ceea ce privește Nordul Bucovinei, el ridica din nou problema presupusului său caracter etnic și cultural ucrainean, însă considera transferul acestui teritoriu către Uniunea Sovietică cu atît mai justificat cu cît ar servi drept „compensație modestă" pentru toate pierderile suferite de Uniunea Sovietică și de locuitorii Basarabiei în timpul celor 22 de ani de stăpînire românească. În concluzie, Molotov acorda guvernului român 24 de ore pentru a da un răspuns satisfăcător. Davidescu a făcut o încercare cutezătoare de a explica drepturile etnice și istorice ale României asupra Basarabiei. El a subliniat că majoritatea populației era românească și că unirea Basarabiei cu România, în 1918, fusese înfăptuită cu sprijinul entuziast al majorității populației și că îndreptase astfel un rău istoric comis în 1812, cînd Rusia anexase teritoriul de la Imperiul Otoman. În privința Bucovinei, el a arătat cum fusese luată Moldovei, în 1774, de Austria, și cum n-a fost niciodată sub administrație rusească. Dar totul a fost în zadar; Molotov a rămas neclintit. Carol, care a fost luat prin surprindere de ultimatumul sovietic, a căutat imediat sprijin german. Dar acesta n-avea să apară, întrucît Hitler asigurase Uniunea Sovietică de acordul său pentru anexarea Basarabiei și a Nordului Bucovinei. În schimb, Fabricius și alți oficiali germani îi cereau în mod imperativ lui Carol și miniștrilor săi să evite un război și să fie de acord cu cererile sovietice. Un sfat similar a venit din partea Italiei, Turciei și a cîtorva state balcanice. La 27 iunie, presiunea a crescut, atunci cînd guvernele Ungariei și Bulgariei și-au anunțat intenția de a insista imediat pentru satisfacerea propriilor lor pretenții teritoriale față de România, prin forță dacă era necesar. La ședința Consiliului de Coroană din aceeași zi, Carol și-a exprimat hotărîrea de a rezista ultimatumului sovietic, dar a fost sprijinit doar de 11 din cei 26 de membri.

La a doua ședință, din acea seară, doar 6 participanți au votat pentru respingerea ultimatumului. Majoritatea au fost influențați de sfatul de a ceda, primit din străinătate, și de sumbrul raport al șefului Marelui Stat Major, potrivit căruia armata nu ar fi putut supraviețui unui atac hotărît din partea Uniunii Sovietice. Dar a căutat să cîștige timp și a propus Uniunii Sovietice negocieri, o stratagemă pe care Molotov a respins-o fără prea multe discuții. El a acordat guvernului român răgaz doar pînă în ziua de 28, orele 14, pentru a accepta ultimatumul, care includea acum cererea ca forțele militare românești să fie evacuate și teritoriile să fie transferate Uniunii Sovietice în termen de patru zile de la acea dată. Carol și majoritatea consilierilor săi nu au văzut nici o alternativă acceptabilă și au cedat.[17] La 28 iunie, trupele sovietice au început să ocupe teritoriile cedate, operațiunea încheindu-se la 3 iulie. România a pierdut astfel 44 433 km^2 și 3 200 000 de locuitori în Basarabia și 5 396 km^2 și 500 000 de locuitori în Nordul Bucovinei.

Carol nu a precupețit acum nici un efort să intre în grațiile lui Hitler, într-o încercare disperată să abată pretențiile teritoriale ale Ungariei și Bulgariei. La 1 iulie, guvernul român a renunțat la garanțiile britanice din 1 aprilie 1939 și la 4 iulie Carol a adus la putere un nou cabinet, progerman. Majoritatea membrilor acestuia proveneau din vechiul Partid Național-Creștin, al lui Goga și Cuza: Gigurtu era prim-ministru, iar Mihail Manoilescu, promotorul corporatismului, ministru de Externe. Trei membri ai Gărzii de Fier au primit de asemenea posturi în guvern. Horia Sima, care i-a succedat lui Codreanu după ce acesta fusese ucis, ca șef al Gărzii, a preluat Ministerul Cultelor, dar a fost înlocuit doar după patru zile ca urmare a cererilor sale cu un caracter politic extrem. Carol a respins propunerile venite din partea național-țărăniștilor și național-liberalilor pentru un guvern de largă unitate, întrucît Germania ar fi interpretat acest lucru ca o reîntoarcere la vechea politică externă de neutralitate. În ziua în care s-a instalat, guvernul a declarat dorința sa de a adera la Axa Roma-Berlin și, la 11 iulie, a anunțat retragerea României din Societatea Națiunilor.

În timp ce aveau loc aceste evenimente, Carol căuta să obțină o garanție germană pentru frontierele României de la acea dată și trimiterea unei misiuni militare la București pentru a stabili o strînsă cooperare între armatele celor două țări. Dar, la 15 iulie, Hitler a replicat că el ar putea lua în con-

[17] A. Hillgruber, *Hitler*, pp. 72–74. Pentru versiunea sovietică a „soluționării pașnice" a problemei basarabene, vezi B. M. Kolker și J. E. Levit, *Vneșniaia politika Rumînii i rumînsko-sovetskie otnoșeniia (sentiabr 1939–iuni 1941)*, Moscova, 1971, pp. 82–112.

siderare aceste cereri doar după ce vor fi rezolvate problemele de frontieră cu Ungaria și Bulgaria. El și-a schimbat astfel politica sa anterioară de menținere a statu-quoului în Europa de Sud-Est, probabil cu scopul de a contracara tentativele sovietice de a dobîndi influență în Ungaria și în special în Bulgaria pe calea sprijinirii cererilor lor teritoriale față de România. Carol n-a avut altă ieșire decît să accepte dorințele lui Hitler.

La 19 august, au început negocieri cu Bulgaria în privința părții de sud a Dobrogei, pe care România o dobîndise prin Tratatul de la București din 1913. Ele s-au încheiat repede. Tratatul de la Craiova, din 7 septembrie, a restabilit frontiera din 1912 între cele două țări. România a cedat astfel 7 412 km^2 din teritoriul său și aproximativ 360 000 de locuitori. Tratatul a prevăzut și un schimb de populație: aproximativ 65 000 de bulgari de la nordul noii frontiere și 110 000 de români de la sudul acesteia urmau să fie reașezați.[18] Opinia publică românească putea să accepte pierderea Dobrogei de sud cu o oarecare indiferență, întrucît nu arătase cine știe ce atașament față de o zonă considerată atît de periferică.

În timp ce se realiza aranjamentul cu Bulgaria, România era angajată în negocieri mult mai importante cu Ungaria privind viitorul Transilvaniei, o provincie pe care opinia publică românească o considera leagănul națiunii. Presiunile din partea Berlinului și a Romei din iulie, de a se ajunge la o reglementare pașnică rapidă cu Ungaria, l-au făcut pe Carol să stabilească un contact direct cu guvernul ungar. Negocierile dintre cele două părți au început la Turnu-Severin, la 16 august, dar o înțelegere s-a dovedit imposibilă. Guvernul ungar vedea problema ca una teritorială și urmărea să dobîndească o mare porțiune din Transilvania, inclusiv județele din chiar inima României Mari. Guvernul român, pe de altă parte, propunea un schimb de populație, care să fie urmat de mici modificări de frontieră, pentru a-i adăposti pe acei maghiari care s-ar fi putut să aleagă să emigreze în Ungaria. Cele două puncte de vedere n-au putut fi conciliate și negocierilor li s-a pus capăt la 24 august.

Între timp, tensiunea de-a lungul graniței românești, atît cu Ungaria, cît și cu Uniunea Sovietică, a crescut. În a doua jumătate a lunii august, Uniunea Sovietică a masat efective mari de-a lungul Prutului, iar Ungaria a mutat 23 divizii în comitatele din apropierea graniței sale cu România. Față în față cu acestea se aflau 22 divizii românești în Moldova și sudul Bucovinei și 8 în Transilvania. Întrucît concentrarea de trupe continua, Hitler a întrevăzut posibilitatea izbucnirii de ostilități și chiar a ocupării

[18] Dimitrie Gherasim, *Schimbul de populație între state*, București, 1943, pp. 93–115.

de către sovietici a cîmpurilor petrolifere româneşti. La 26 august, a trecut la acţiune. A mutat trupele din Polonia ocupată mai aproape de România şi i-a dat instrucţiuni lui Ribbentrop să-i invite pe miniştrii de Externe ai Ungariei, României şi Italiei la Viena pentru „consultări" cu privire la viitorul Transilvaniei. El era hotărît să reglementeze disputa privind frontiera cît mai rapid posibil, pentru a evita războiul în Răsărit şi pentru a proteja sursele vitale de materii prime în Sud-Est.

Hitler şi-a rezervat pentru sine decizia finală în legătură cu noile frontiere ale Transilvaniei. El a combinat două propuneri, pregătite de experţii germani, ajungînd la un act care dădea Ungariei mai mult teritoriu decît prevăzuse oricare dintre cele două propuneri. Trasînd noile frontiere, Hitler avea în minte atît scopuri strategice, cît şi scopuri economice. El considera că este necesar deopotrivă să satisfacă Ungaria şi să evite mutilarea României, a cărei valoare pentru efortul de război german nu încetase să o recunoască. Totuşi, se părea că el şi-a dat seama de importanţa menţinerii ambelor ţări într-o stare de nemulţumire, ca mijloc de a asigura cooperarea lor în cadrul noii ordini germane în Europa. Credea astfel că Ungaria va sprijini Germania, în speranţa de a cîştiga mai mult din Transilvania, iar România va face acelaşi lucru pentru a redobîndi teritoriul pierdut. În plus, noua frontieră din Transilvania, care ajungea aproape de Braşov, oferea o protecţie substanţială cîmpurilor petrolifere româneşti prin aducerea (cu cooperarea Ungariei) unor trupe germane la o distanţă de cîteva ore de ele.

Consultările de la Viena cu privire la Transilvania s-au limitat doar la eforturile miniştrilor de Externe german şi italian de a convinge delegaţiile ungară şi română să accepte decizia lui Hitler. Doar românii au opus rezistenţă. Mihail Manoilescu, ministrul de Externe, care adusese cu el un număr de specialişti, dorea să argumenteze cazul ţării sale în detaliu, dar, în schimb, i s-a pus în faţă oferta de „arbitraj" a lui Hitler şi i s-a dat posibilitatea să aleagă între a o accepta sau a se aştepta la război cu Ungaria sprijinită de Axă.[19] Totuşi, Ribbentrop a promis că, în schimbul acceptării soluţiei lui Hitler, România va primi garanţii militare germane pentru toate frontierele sale, o ofertă pe care Ribbentrop a caracterizat-o drept „excepţională", nu numai pentru că nu fusese făcută nici unei alte ţări, ci şi pentru că ar fi reprezentat piatra unghiulară a noii politici a Germaniei în Răsărit. Manoilescu, zguduit, a cerut timp să se consulte cu Regele. În zorii zilei de 30 august, Consiliul de Coroană de la Bucureşti a dezbătut

[19] Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena: Memorii, iulie-august 1940*, Bucureşti, 1991, pp. 183–237.

alternativele fără să știe precis cît de mult va fi pierdut din Transilvania. Maniu, Brătianu și alții au cerut respingerea „arbitrajului" lui Hitler, dar Carol și majoritatea au decis că acceptarea lui, împreună cu garanțiile germane pentru noile frontiere, era singura cale de a preîntîmpina distrugerea țării.

La Viena, la 30 august, s-a dat citire formală hotărîrii lui Hitler. Doar atunci avea să afle delegația română adevărata măsură a pierderilor ce urma să le sufere țara. Ungariei i s-a dat un mare intrînd, care mușca adînc din nordul Transilvaniei, începînd de la Oradea, în partea de sud-vest, și Maramureș în partea de nord, înglobînd Clujul și județele de-a lungul versantelor vestice ale Carpaților, extinzîndu-se pînă în apropiere de Brașov. România a fost astfel deposedată de 42 243 km^2 și de aproximativ 2 600 000 de locuitori, aproximativ 50 la sută români și 37 la sută maghiari și secui. În schimb, României i s-a garantat de către Germania inviolabilitatea frontierelor sale. Aceasta a însemnat o pierdere a independenței în politica externă și subordonarea economiei sale efortului de război german.

Ca rezultat al cedărilor de teritoriu în favoarea Uniunii Sovietice, Ungariei și Bulgariei, România, care se născuse la sfîrșitul Primului Război Mondial, a pierdut o treime din teritoriul ei (99 790 km^2) și o treime din populație (6 161 317 de locuitori). Domnia lui Carol nu a putut supraviețui catastrofei naționale.

13
AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL
1940–1944

DICTATURA

Cedarea Basarabiei şi a Nordului Bucovinei, la sfîrşitul lunii iunie 1940, la care se adaugă aversiunea nedisimulată a Partidului Naţional-Ţărănesc şi a Partidului Naţional Liberal faţă de dictatura regală şi tendinţele criminale ale Gărzii de Fier privind persoana Regelui l-au obligat pe Carol, al cărui prestigiu ajunsese la cota cea mai scăzută, să se întoarcă către generalul Ion Antonescu, ca singura persoană capabilă să controleze situaţia primejdioasă. Alegerea lui Antonescu nu a fost uşoară, dat fiind că acest ofiţer de carieră consacrat nu făcuse un secret din dispreţul său faţă de Carol, nici din propria sa ambiţie.

Născut în 1882, Antonescu a continuat tradiţiile militare ale familiei sale, servind ca maior în Primul Război Mondial şi apoi ca ataşat militar la Paris în 1922 şi la Londra în 1923. În calitate de şef al Marelui Stat Major, în 1934, el s-a ciocnit cu Regele Carol în numeroase probleme, dar deosebit de exasperantă pentru el a fost puterea camarilei de la palat, pe care o considera răspunzătoare pentru corupţia din armată şi din ţară în general. Carol a încercat să pună capăt confruntării, exilîndu-l pe Antonescu la comanda unei divizii, dar, datorită onestităţii şi eficienţei sale, poziţia sa în corpul ofiţeresc a rămas neschimbată. A fost perioada în care Antonescu a cultivat relaţii cu dreapta politică, şi anume cu Garda de Fier şi cu Octavian Goga. Antonescu a avut numeroase întîlniri cu Codreanu, care a promis să facă tot posibilul pentru a-l aduce la putere, iar cînd Goga a ajuns prim-ministru, în decembrie 1937, acesta a reuşit să-i impună lui Carol acceptarea lui Antonescu ca ministru al Apărării Naţionale. Credinţa împărtăşită de amîndoi în conducerea autoritară sugera o colaborare de lungă durată cu Regele, dar cînd Carol a decis să ia măsuri drastice împotriva Gărzii, după proclamarea dictaturii regale, Antonescu a protestat şi a demisionat. S-a aflat în retragere timp de aproape doi ani.

Antonescu a revenit pe prima scenă în vara anului 1940. La începutul lunii iulie, în cursul unei audienţe pe care i-a acordat-o Carol, el l-a criticat deschis pe Rege, pentru că cedase Uniunii Sovietice o parte din te-

ritoriul țării. A cerut, de asemenea, mandatul de a forma un nou guvern autoritar, care l-ar fi lipsit pe monarh de majoritatea prerogativelor sale. Carol a replicat ordonînd arestarea lui Antonescu și internarea sa în Mînăstirea Bistrița din Oltenia. Prietenii săi i-au alertat pe diplomații germani de la București în legătură cu posibilitatea ca acesta să aibă aceeași soartă ca și Codreanu. Cînd ministrul german, Fabricius, și-a exprimat îngrijorarea față de primul-ministru Gigurtu, afirmînd că orice incident nefericit care l-ar implica pe Antonescu ar putea să fie greșit interpretat în Germania, într-un moment cînd cele două țări se apropiau din ce în ce mai mult, acesta a primit asigurări că generalul se afla în afara oricărui pericol. Totuși, în ciuda solicitudinii lor, germanii știau foarte puține despre Antonescu. Cu toate că acesta nu era încă un factor important în planurile lor privind România, Fabricius a realizat valoarea unei intervenții în favoarea lui amintindu-și că Antonescu își exprimase cîndva disponibilitatea de a coopera cu Germania.

Circumstanțele îl vor obliga curînd pe Rege să-i încredințeze lui Antonescu mandatul cerut. Carol l-a ales să formeze guvernul pentru a se salva pe el însuși. Voia să folosească legăturile lui Antonescu cu Garda de Fier pentru a realiza o reconciliere între conducătorii acesteia și Tron, ca și bunele sale relații cu național-țărăniștii și cu liberalii pentru a le neutraliza opoziția față de dictatura regală. Totodată, Regele voia să utilizeze strînsele contacte ale lui Antonescu cu membrii Legației germane de la București ca să demonstreze atașamentul ferm al României față de Noua Ordine hitleristă din Europa și să asigure sprijinul german pentru el însuși și pentru independența politică a țării. Dar Carol a făcut o gravă eroare de calcul. El nu a intuit măsura ambiției lui Antonescu, nici profunzimea urii sale în ceea ce îl privește. Nu avea nici cunoștință de faptul că oficialitățile germane luau în considerare cu bunăvoință o dictatură a lui Antonescu și că Antonescu și Maniu se înțeleseseră în cadrul unei întîlniri secrete, din 1 septembrie, să colaboreze pentru a obține abdicarea lui Carol.

Antonescu a acceptat sprijin din partea germanilor și din partea principalelor partide politice, fără să-și modifice cîtuși de puțin propria sa concepție privind felul în care va trebui să arate viitorul României. El a fost și a rămas un naționalist, al cărui țel era crearea unui stat național puternic și prosper, o putere mijlocie respectată, care își îndeplinea responsabilitățile internaționale la nivel regional în concordanță cu sistemul european în general. Era și un autoritar, care — date fiind nivelul de dezvoltare economică și politică a României și pericolele ce o amenințau din afară — era convins că putea să-și atingă scopurile doar dacă își asuma controlul absolut asupra destinelor națiunii. Nu este surprinzător de aceea că

el şi cu Maniu n-au putut să găsească nici o bază solidă de cooperare după plecarea lui Carol.

Antonescu, autoritarul, nu avea nici o intenţie de a accepta aservirea politică şi economică faţă de Germania. Mai întîi, el nu era progerman. Ca majoritatea ofiţerilor români, era profrancez şi proenglez. În decembrie 1937, el condiţionase, de fapt, participarea sa la guvernul Goga de evitarea unor legături strînse cu Germania şi sprijinise asocierea României la orice efort occidental de preîntîmpinare a distrugerii Cehoslovaciei de către Hitler. Goga l-a cîştigat pînă la urmă de partea sa, argumentînd că un guvern Goga va linişti Germania cu privire la bunele intenţii ale României şi că prezenţa lui Antonescu în cabinet ar servi în acelaşi timp drept garanţie faţă de Franţa şi Marea Britanie că trupele române nu vor porni niciodată la luptă împotriva lor. Antonescu se simţea obligat faţă de germani, ca urmare a intervenţiei lor, din vară, în favoarea sa şi chiar a recunoscut că le datora viaţa. Dar nu era un sentimental. Cînd, în sfîrşit, s-a decis să meargă de partea Germaniei, el a procedat astfel deoarece era convins că salvarea ţării sale cerea o astfel de orientare. Sentimentele sale faţă de Occident au rămas aceleaşi, dar situaţia internaţională se schimbase drastic. Profund afectat de evenimentele recente — înfrîngerea Franţei, aruncarea Marii Britanii de pe continent şi comportamentul agresiv al Uniunii Sovietice faţă de vecinii ei mai mici — era acum sigur că Germania va cîştiga războiul. În consecinţă, în timpul verii, el a pus bazele alianţei sale politice cu Germania, într-o serie de convorbiri cu oficialităţile Legaţiei germane. Un aranjament cu Antonescu era satisfăcător în cel mai înalt grad pentru germani. Cu toate că germanii aveau în Garda de Fier un instrument de politică germană, multe oficialităţi germane se îndoiau de eficienţa acesteia, din cauză că ducea lipsă de oameni capabili şi nu avea un program clar. Antonescu, pe de altă parte, oferea acele garanţii de ordine şi stabilitate pe care ei le considerau esenţiale pentru susţinerea efortului de război german.[1]

Venirea lui Antonescu la putere a fost o urmare a crizei politice provocate de acceptarea de către Carol a deciziei luate de către Hitler, la 30 august, cu privire la Transilvania, aşa-numitul Dictat de la Viena. Îndată ce termenii acestuia au devenit cunoscuţi în România, o puternică reacţie din partea opiniei publice, armatei şi a tuturor grupărilor politice ameninţa să arunce ţara în violenţă şi haos. La 3 septembrie, Garda de Fier a ieşit pe străzile Bucureştiului şi ale altor cîteva oraşe, cu arma în mînă, într-o

[1] A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940–ianuarie 1941*, Cluj-Napoca, 1976, pp. 20–21.

tentativă de a lua puterea. Cu toate că Poliția și Jandarmeria au înăbușit cu repeziciune revolta, violența a mărit tensiunea și nesiguranța publică. Exista o posibilitate clară ca unii comandanți de armată din Transilvania să nu-și retragă trupele din teritoriile cedate Ungariei și să se opună intrării forțelor ungare în această provincie, care trebuia să înceapă la 5 septembrie. La început, indignarea publică fusese îndreptată împotriva Puterilor Axei, dar ea s-a întors cu repeziciune împotriva lui Carol, care era condamnat de toată lumea pentru faptul că nu a reușit să reziste. Guvernul Gigurtu, instrumentul ales de către Carol, s-a dovedit total incapabil să facă față situației. Conștient de sprijinul german pentru Gardă și Antonescu, la data de 4 septembrie Carol l-a însărcinat pe Antonescu să formeze un nou cabinet și i-a dat libertate totală în alegerea miniștrilor.

În următoarele două zile, Antonescu se va afla în contact neîntrerupt cu Fabricius, al cărui sfat pare să fi fost decisiv. El l-a îndemnat pe Antonescu să-și asume puteri dictatoriale, ca singurul mijloc de evitare a anarhiei. Dar a condiționat sprijinul german de hotărîrea lui Antonescu de a duce la îndeplinire termenii Dictatului de la Viena, de a primi o misiune militară germană și de a intra în strînse legături economice cu Germania. Aceste condiții i s-au părut acceptabile lui Antonescu, iar Fabricius a informat Berlinul că găsise omul care să constituie un guvern puternic și eficient, capabil să ducă la îndeplinire dorințele germane.

Sigur de sprijinul german, Antonescu s-a prezentat la Palat în seara de 4 septembrie, cu cererea ca Regele să-i acorde depline puteri de a guverna țara. După ce a cerut sfatul consilierilor săi, a doua zi dis-de-dimineață Carol a semnat decretele prin care suspenda Constituția, dizolva Parlamentul și acorda lui Antonescu puteri nelimitate. Așa cum aveau să dovedească evenimentele, aceste acte i-au pecetluit soarta lui Carol și au deschis calea instalării unei dictaturi militare și a dominației germane în viața politică și economică românească.

În timp ce Antonescu continua negocierile cu alți lideri politici, în ziua de 5 septembrie a devenit evident că soluționarea crizei politice va fi imposibilă atîta vreme cît Carol rămînea pe tron. Maniu, vorbind în numele său și al lui Constantin Brătianu, a declarat că nu va sprijini nici un guvern format sub auspiciile lui Carol și a cerut abdicarea acestuia. Garda de Fier a profitat de poziția slăbită a Regelui pentru a relua manifestările violente de stradă, ceea ce a întărit presiunile lui Antonescu asupra lui Carol. Într-o audiență de noapte, pe data de 5 septembrie, Antonescu i-a cerut net Regelui să abdice și să părăsească țara. Carol a ezitat, dar pînă la urmă a cedat unui ultimatum din partea lui Antonescu, în sensul că, dacă nu abdica imediat, i-ar fi fost periclitată propria sa viață, iar țara ar fi fost aruncată într-un

război civil şi ar fi trebuit să facă faţă ocupaţiei de către „o putere străină". La 6 septembrie, Carol a renunţat la tron în favoarea fiului său, Mihai, în vîrstă de 19 ani, şi a părăsit ţara a doua zi.

Lipsa oricărui sprijin din partea Germaniei a fost decisivă pentru a-l convinge pe Carol să abdice. Toate eforturile sale de a obţine favorurile Berlinului după încheierea tratatului economic din martie 1939 fuseseră zadarnice, deoarece dictatura regală îşi dovedise în cele din urmă falimentul şi, de aici, lipsa oricărui folos pentru germani în urmărirea scopurilor lor în România şi în Europa de Sud-Est. Era evident pentru reprezentanţii germani la Bucureşti că Regele Carol şi camarila Palatului se făcuseră detestaţi la toate nivelurile societăţii şi că nu mai puteau rezista presiunii copleşitoare a opoziţiei. Dar germanii au realizat, de asemenea, că marea majoritate a oponenţilor lui Carol erau antigermani şi, de aceea, au conchis că o completă schimbare a regimului era imperativă.

În acest moment al crizei dinastice, Antonescu a luat în considerare, după cîte se pare, abolirea monarhiei. Dar nu a acţionat în nici un fel în acest sens, din cauza opoziţiei partidelor politice importante faţă de această drastică schimbare structurală. Salutînd plecarea lui Carol, Maniu şi Brătianu au făcut apeluri publice pentru menţinerea monarhiei constituţionale. Antonescu se temea, de asemenea, ca nu cumva ţăranii, care fuseseră educaţi în respectul pentru Rege, să recurgă la violenţă, dacă ar fi acţionat împotriva monarhiei. Dar el nu era dispus să suporte tutela unui nou Carol şi, de aceea, a hotărît să-şi atingă scopurile reducîndu-l pe noul Rege la statutul de figură pur ceremonială, în timp ce el însuşi exercita adevărata putere.

La 6 septembrie, în ziua urcării sale pe tron, Mihai a emis un decret, dîndu-i lui Antonescu puteri depline în calitate de Conducător al Statului Român. Dar acesta conţinea o prevedere importantă ce lipsea din decretul similar semnat de tatăl său cu o zi înainte: Regele *numea* pe primul ministru. Diferenţa a trecut neobservată la vremea respectivă, însă patru ani mai tîrziu aceste cîteva cuvinte i-au oferit lui Mihai justificarea legală pentru demiterea lui Antonescu şi numirea unui nou şef al guvernului. Dată fiind situaţia existentă în toamna anului 1940, Antonescu poate fi scuzat că a ignorat această chestiune.

Înarmat cu un mandat deplin din partea Regelui, Antonescu a pornit la formarea guvernului. Ar fi preferat un guvern de uniune naţională, în componenţa căruia să fie reprezentate toate partidele, în special naţional-ţărăniştii şi liberalii, şi care să includă Garda de Fier ca mişcare de masă. Liderii primelor două partide îl sprijiniseră în timpul crizei, pentru că îl

considerau singura persoană capabilă să stabilească o legătură funcțională cu Germania, care nu ar presupune totala subordonare a țării scopurilor de război ale lui Hitler. Dar simpatiile lui Maniu și ale lui Brătianu au fost totdeauna de partea democrațiilor occidentale care, în mod sigur, după părerea lor, aveau să cîștige în cele din urmă războiul. În același timp, erau destul de realiști să admită că situația internațională existentă impunea o înțelegere temporară cu Germania, pentru a face ca statul român să supraviețuiască. În consecință, au decis să-i dea tot ajutorul posibil lui Antonescu, permițînd chiar membrilor partidelor lor să ocupe posturi în noul cabinet. Ei doreau să aibă oameni capabili, cu experiență, în posturi de răspundere, pentru a contracara influența gardiștilor și a compensa incompetența acestora, dar nici Maniu, nici Brătianu sau alți conducători ai partidelor lor nu erau dispuși să participe la o dictatură.[2] Maniu, care era principalul purtător de cuvînt al democrației românești, intenționa să realizeze o opoziție și să-și păstreze forțele intacte pînă la sfîrșitul războiului cînd, era convins, victoria Aliaților occidentali va face posibilă reîntoarcerea la putere a partidelor democrate. Antonescu cunoștea planurile lui Maniu, dar nu a încercat să-l contracareze. El însuși nu avea nici o dorință să rupă toate legăturile cu Marea Britanie, pentru că era convins că aceasta va continua să aibă un rol important în treburile internaționale, chiar dacă Germania domina continentul, și considera deci că gruparea de opoziție a lui Maniu și relațiile acesteia cu Occidentul se vor dovedi prețioase mai tîrziu. Dar el nu privea cu nici un fel de simpatie planul pe termen lung al lui Maniu de reinstalare a regimului parlamentar, pentru că nu nutrea decît dispreț pentru sistemul politic românesc tradițional. Au mai fost și alte motive pentru care guvernul de largă coaliție nu a reușit să se constituie. Pe de o parte, Garda de Fier, pe care Antonescu se bizuia pentru cîștigarea sprijinului popular, a cerut formarea unui „guvern legionar" sau cel puțin a unuia în care aceasta ar controla ministerele importante, iar, pe de altă parte, oficialitățile germane, cărora Antonescu le datora atît de mult, s-au opus cu înverșunare participării politicienilor proaliați.

Pentru a pune capăt crizei politice, Antonescu s-a decis pentru un guvern alcătuit din fruntași ai Gărzii la majoritatea ministerelor, din ofițeri la Ministerul Apărării Naționale și din cîțiva specialiști, fără apartenență de partid, la ministerele economice. Dar Antonescu s-a dovedit un negociator dur în pertractările cu Garda, desfășurate între 6 și 14 septembrie, cu privire la componența exactă a cabinetului. La prima sa întîlnire cu Horia

[2] I. Scurtu, *Din viața politică a României, 1926–1947*, București, 1983, pp. 436–438.

Sima, curînd după abdicarea lui Carol, Antonescu a promis să colaboreze deplin cu Garda, dar a declarat fără echivoc că va rezista oricărei tentative a lui Horia Sima de a-şi plasa partidul său deasupra guvernului. Antonescu abia putea să-şi ascundă disprețul față de Sima şi față de ceilalți negociatori gardişti, pe care îi considera incompetenți.

La 15 septembrie s-a căzut în sfîrşit de acord asupra componenței cabinetului. Antonescu şi-a asumat președinția Consiliului de Miniştri şi a devenit ministru al Apărării Naționale, în timp ce Garda de Fier a devenit forța politică dominantă în noul guvern. Horia Sima era vicepreşedinte al Consiliului, iar gardiştii deținеau cinci ministere, printre care Internele, Afacerile Străine şi cel al Educației şi Cultelor. Garda de Fier controla, de asemenea, întreg serviciul de presă şi propagandă; majoritatea posturilor de secretari permanenți şi de directori din ministere, precum şi 45 din cele 46 de prefecturi de județ reveneau, de asemenea, legionarilor. Mihai Antonescu (1904–1946), profesor de drept la Universitatea din Bucureşti şi prieten apropiat al generalului, fără a-i fi rudă, era ministru al Justiției, în timp ce experți fără de partid au fost numiți la Ministerul Economiei Naționale şi la departamentele acestuia. Anunțarea noului cabinet a fost însoțită de proclamarea României ca „stat național-legionar", în care se permitea funcționarea unei singure mişcări politice, şi anume a Gărzii de Fier.

Antonescu nu aşteptase constituirea formală a guvernului pentru a proceda la remodelarea vieții politice româneşti după propriul său plac. Scopurile sale imediate erau asigurarea ordinii, eliminarea tuturor vestigiilor dictaturii carliste, instituționalizarea ascendenței sale asupra Regelui şi sporirea popularității sale în rîndul tuturor categoriilor populației. Au urmat decret după decret, cu o rapiditate amețitoare, pe măsură ce înlocuiau vechiul sistem politic cu o formă radical diferită, pe care el însuşi a descris-o mai tîrziu ca „stat național totalitar".[3] A subliniat un lucru cu toată claritatea: nu avea nevoie de nici un parlament şi de nici un fel de partide politice. Participarea sa în diferite guverne din anii '30 îi consolidase dezgustul față de practicile democrației româneşti, pe care o considera din naştere imperfectă şi irecuperabilă. La baza eşecului acesteia, considera el, se afla cultivarea „libertății", care plasa interesele indivizilor deasupra celor ale colectivităților şi ale statului. Astfel, el nu a făcut loc partidelor politice în noul său regim. Propunerea sa anterioară pentru un guvern de unitate națională fusese pur şi simplu un subterfugiu, care să-i permită

[3] A. Simion, *Regimul politic*, pp. 47–65.

să se inspire din experienţa anumitor membri ai partidelor Naţional-Ţărănesc şi Liberal, iar împărţirea puterii cu Garda de Fier a constituit pentru el un expedient inevitabil, dar strict temporar.

În politica externă, preocuparea cea mai presantă a lui Antonescu a fost consolidarea alianţei cu Germania. Succesul acestei strădanii necesita îndeplinirea condiţiilor Dictatului de la Viena, care oricît de neplăcute i-ar fi fost din punct de vedere personal era hotărît să le îndeplinească cu cea mai mare rapiditate. A început, de asemenea, să pună bazele noului rol al României într-o Europă de Sud-Est dominată de germani, prin consolidarea legăturilor militare şi economice cu Germania. A repetat astfel o solicitare anterioară de trimitere a unei misiuni militare germane şi a început negocierile pentru un nou tratat economic româno-german.

Promptitudinea cu care Berlinul a răspuns propunerilor lui Antonescu sugerează cît de importantă devenise România în planurile strategice germane din Europa de Sud-Est. Dat fiind eşecul invaziei italiene în Grecia, Hitler a ajuns la concluzia că va fi necesară o expediţie de sprijin şi că aceasta va trebui să treacă prin România şi Bulgaria. Dar rolul României în Răsărit nu urma să se limiteze la cel de zonă de aşteptare şi de furnizor de materii prime. Relaţiile în continuă deteriorare cu Uniunea Sovietică îl convinseseră pe Hitler să accelereze planurile de reglementare a diferendelor germano-sovietice prin mijloace militare. În cazul unui război, el plănuise să-i atribuie României rolul-cheie de punct de sprijin sudic al frontului german de Răsărit.

Primele trupe germane au intrat în România la 10 octombrie 1940, în urma discuţiilor dintre Antonescu şi reprezentanţii Înaltului Comandament German de la mijlocul lunii septembrie. De ochii lumii, ele erau destinate să participe la instruirea şi reorganizarea armatei române. Oficialităţile germane aşteptau însă de la acestea să-şi îndeplinească misiunile lor „reale", şi anume să protejeze cîmpurile petrolifere româneşti împotriva unui atac al unei terţe puteri şi să pregătească atît forţele germane, cît şi cele române pentru războiul cu Uniunea Sovietică, dacă acesta ar fi intervenit. Comandanţii germani au fost instruiţi însă să ascundă aceste obiective faţă de români. Pe la mijlocul lunii noiembrie se aflau în România cam 23 000 militari germani, iar numărul lor a crescut spectaculos în următoarele două luni, pe măsură ce se apropia o confruntare militară în Balcani, ca urmare a ocupării Cretei şi a unora din insulele din Marea Egee de către armata britanică la sfîrşitul lunii octombrie şi ca urmare a eşecului invaziei italiene împotriva Greciei în noiembrie-decembrie 1940. Hitler şi comandanţii săi militari trebuiau să ia acum în calcul posibilitatea ca

bombardierele venind de la bazele britanice din Marea Egee şi din Grecia continentală să ajungă în zona cîmpurilor petrolifere româneşti. La 4 noiembrie, Hitler a dat instrucţiuni Înaltului Comandament al Armatei să pregătească un plan de operaţiuni în vederea atacului împotriva Greciei. Principala sa misiune era să sporească numărul diviziilor germane din sudul României cît mai repede posibil.

Pentru a se asigura de cooperarea totală a României, Hitler l-a invitat pe Antonescu la Berlin în zilele de 21–24 noiembrie 1940. Motivul oficial al vizitei era desăvîrşirea aderării României la Pactul germano-italo-japonez, pe care Antonescu l-a semnat în ziua de 23 noiembrie. Mult mai importante, totuşi, au fost convorbirile dintre Hitler şi Antonescu din 22 noiembrie, care aveau să influenţeze în mod decisiv cursul ulterior al relaţiilor germano-române. Antonescu i-a făcut lui Hitler o impresie favorabilă, ca unul în care acesta putea să aibă încredere, o convingere care a persistat pînă la căderea lui Antonescu în august 1944. Într-o expunere de două ore a aspiraţiilor României şi a propriilor sale planuri de colaborare cu Germania, Antonescu a insistat ca Dictatul de la Viena să fie revizuit, cu toate că i se atrăsese atenţia că subiectul îi era dezagreabil lui Hitler. Ca răspuns, Hitler nu a făcut nici un fel de promisiuni, declarînd pur şi simplu că după război situaţia nu va mai fi aceeaşi, dar Antonescu a luat această declaraţie ca o angajare de modificare a termenilor Dictatului.[4] De atunci, şi pe tot parcursul războiului cu Uniunea Sovietică, el a avut tot timpul în minte Transilvania şi a fost convins că o cooperare strînsă cu Germania era singura cale de a asigura restituirea ei. El a ridicat şi chestiuni economice, solicitînd ajutor pentru dezvoltarea industriei şi mijloacelor de comunicaţie române, pe care a promis că le va pune la dispoziţia Germaniei. A promis, de asemenea, să lupte umăr la umăr cu ţările Axei. Impresionat, Hitler a declarat că prosperitatea economică a României, datorită valoroaselor ei materii prime, era de cel mai mare interes pentru Germania şi şi-a exprimat disponibilitatea de a încheia un acord comercial pe termen lung. L-a informat pe Antonescu în legătură cu planurile de intervenţie în conflictul italo-grec şi i-a cerut ajutorul în facilitarea acestei acţiuni, care, a promis el, nu va implica România în război. Hitler a plecat de la întîlnire încredinţat că Antonescu era persoana ideală să conducă statul român.

La scurt timp după vizita lui Antonescu la Berlin, la 4 decembrie, cele două ţări au semnat un acord economic, care a înhămat economia româ-

[4] A. Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu*, Wiesbaden, 1954, p. 114.

nească la efortul de război german. Cu toate că oferea numeroase beneficii economiei românești, prin largi credite germane, cu rate rezonabile ale dobînzii, și prin livrări de utilaje agricole și de îngrășăminte chimice, principalul obiectiv al negociatorilor germani fusese întărirea acelor ramuri ale industriei și agriculturii românești care urmau să se angreneze în dezvoltarea economică germană. Germanii au rezervat României un loc în noua ordine economică plănuită de ei, ca furnizor de produse agricole și de alte materii prime și, ca atare, erau puțin interesați în dezvoltarea industriilor românești, cu excepția acelora care puteau să contribuie nemijlocit la efortul de război. Nu doreau nici să lase dezvoltarea și conducerea economiei românești doar pe mîinile românilor. Tratatul stipula că Germania va trimite specialiști în agricultură, în industrie și alți experți, pentru „a sprijini" întreprinderile românești și ministerele. Sutele de nemți care au descins astfel în București și în alte orașe au dobîndit o influență semnificativă asupra ramurilor-cheie ale economiei românești.

Dacă în materie de politică externă Antonescu își realizase principalul său țel — colaborarea strînsă cu Germania —, alianța sa politică pe plan intern cu Garda de Fier nu reușise să aducă pacea civilă și progresul economic pe care le dorea. Gardiștii se dovediseră a fi parteneri incompetenți, pe care nu te puteai bizui și care, în mod evident, nu împărtășeau viziunea lui Antonescu privind Noua Românie.

În toamna anului 1940, Garda de Fier își asumase responsabilitatea organizării statului totalitar. A încercat să mobilizeze masa populației în spatele idealurilor regimului național-legionar și să-și refacă popularitatea, recurgînd la acele mijloace care se dovediseră atît de eficiente înainte de 1938. A organizat ceremonii publice de toate felurile — multe dintre acestea au avut un caracter cvasireligios — și și-a extins cu repeziciune numărul publicațiilor într-un efort de a inunda orașele și satele cu mesajul său. *Cuvîntul*, ziarul lui Nae Ionescu, care a reapărut la 14 octombrie, a devenit organul central al mișcării. A fost secondat de numeroase alte ziare tipărite în întreaga țară, alături de calendare, cărți și broșuri de tot felul.

Acest masiv efort propagandistic viza toate clasele sociale și toate grupurile profesionale, dar Garda și-a îndreptat atenția sa principală spre muncitorii de la orașe. Se promitea limitarea puterii proprietarilor de fabrici, creșterea salariilor și îmbunătățirea condițiilor de muncă; s-au creat magazine legionare de desfacere cu amănuntul în unele cartiere muncitorești și cantine legionare în numeroase mari întreprinderi industriale. Pentru atragerea maselor de muncitori în mișcarea legionară, liderii Gărzii au reorganizat și întărit Corpul Muncitoresc Legionar, organizația lor

muncitorească, fondată în 1936. Toate aceste activități au avut un considerabil succes. Nu rămăsese aproape nici un fel de întreprindere fără o organizație muncitorească legionară. Categoriile sociale pentru care Garda a manifestat cel mai mare interes au fost muncitorii nou-veniți la oraș, ucenicii și elevii școlilor de meserii, mulți dintre aceștia părînd deosebit de receptivi la propaganda ei. Apeluri similare au fost adresate țărănimii, dar la o scară mult mai modestă decît înainte de 1938, precum și intelectualilor și funcționarilor de stat. Garda a atras, de asemenea, numeroși participanți la demonstrațiile sale publice din rîndurile învățătorilor și ale profesorilor, dar mulți dintre aceștia urmau pur și simplu instrucțiunile ministrului Educației, legionarul Traian Brăileanu. Preoții au furnizat un contingent relativ mare de suporteri. Mulți erau impresionați de orientarea religioasă a Gărzii și sperau să-și îmbunătățească cu ajutorul acesteia propriul statut economic. Garda a acordat, de asemenea, o atenție specială studenților din universități. Ea controla importante centre studențești din întreaga țară, iar principala organizație a studenților, Uniunea Națională a Studenților Români Creștini, a fost obligată să aibă ca președinte un comandant legionar.[5] Mai mult decît atît, Antonescu a încredințat Gărzii responsabilitatea generală pentru „organizarea și îndrumarea" tineretului statului național-legionar, ceea ce i-a dat acesteia posibilitatea de a adapta întregul sistem educațional necesităților și spiritului mișcării legionare și de a înrola marea majoritate a elevilor școlilor primare și secundare în „frățiile de cruce" legionare.

În ciuda posibilității de a influența și de a constrînge populația, Garda nu a reușit să recîștige decît vremelnic popularitatea de care se bucurase înainte de instalarea dictaturii lui Carol. În toamna anului 1940, ea a scos în stradă mari mulțimi de oameni cu ocazia ceremoniilor și marșurilor, în special cele din 6 octombrie, din București, organizate pentru a sărbători prima lună de existență a statului legionar, și din 8 noiembrie, de la Iași, pentru a celebra Ziua Sf. Arhanghel Mihail, patronul Gărzii. Dar, în ianuarie 1941, ea își pierduse cea mai mare parte a capitalului politic pe care îl acumulase. Principala cauză a fost eșecul ei în a da viață propriilor promisiuni. Sprijinul din partea muncitorilor, de exemplu, s-a dovedit a fi complet lipsit de valoare, întrucît dictatura îi deposedase chiar de cele mai elementare drepturi sindicale. Legislația interzicea grevele, sub amenințarea cu cele mai severe sancțiuni, și a impus dizolvarea sindicatelor

[5] Eforturile Gărzii de Fier de a cîștiga sprijin sînt prezentate în A. Simion, *Regimul politic*, pp. 71–75, 87–92. Pentru compoziția Gărzii de Fier după 1938, vezi A. Heinen, *Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien*, München, 1986, pp. 453–458.

existente (bresle), care nu au fost înlocuite de nici un fel de altă organizaţie profesională. Salariile, este adevărat, au crescut şi a fost introdus salariul minim, dar costul vieţii a crescut mult mai rapid decît venitul. Garda a făcut, de asemenea, mult caz de intenţiile sale de a stabili o nouă ordine socială în care burghezia ar fi eliminată şi exploatarea capitalistă ar dispărea în consecinţă. Dar, în practică, Garda a propovăduit armonia între muncitori şi patroni şi a căutat să-i introducă pe legionari în rîndurile burgheziei, pentru a o remodela pe aceasta într-o clasă în întregime conştientă de datoriile sale în statul legionar.

Ambiţiile conducătorilor Gărzii erau fără limite. În culise, ei au căutat să cîştige controlul asupra Poliţiei şi asupra Armatei, instituţii care se dovediseră impermeabile la influenţa Gărzii. În Bucureşti şi în alte oraşe, forţele de poliţie erau acum pe de-a-ntregul infiltrate de legionari. În plus, la iniţiativa lui Horia Sima, a fost înfiinţată o forţă separată, Poliţia Legionară, pentru a fi folosită de către conducătorii Gărzii împotriva adversarilor regimului. Membrii acesteia fuseseră recrutaţi dintre elementele cele mai puţin dezirabile ale societăţii şi nu aveau nici o pregătire profesională. În privinţa Armatei, cu toate acestea, Garda a avut prea puţin succes. Corpul ofiţeresc fusese totdeauna ostil mişcării legionare, întrucît aceasta reprezenta dezordinea, criminalitatea şi subordonarea faţă de Germania. Garda a cîştigat un număr mic de aderenţi doar în rîndurile gradelor inferioare. Antonescu însuşi a desfăşurat o drastică acţiune pentru a preîntîmpina ca spiritul legionar să cîştige teren în armată. La 29 noiembrie, el a informat Consiliul de Miniştri că disciplina militară va fi menţinută în Armată cu orice preţ, iar la 5 decembrie el a promulgat un decret, prevăzînd severe pedepse pentru „rebeliune“ şi „insubordonare“, inclusiv pedeapsa cu moartea pentru instigatorii şi conducătorii unor asemenea acţiuni.

Măsurile adoptate de către Antonescu erau neîndoielnic un răspuns la atrocităţile comise de echipele legionare ale morţii, în ultima săptămînă a lunii noiembrie. Printre victime s-au aflat Nicolae Iorga şi Virgil Madgearu, care au fost ridicaţi de la locuinţele lor şi împuşcaţi, precum şi un număr de foşti membri ai Cabinetului şi alte oficialităţi, care s-au aflat printre cei 64 de deţinuţi, omorîţi de furia gardistă la închisoarea Jilava de lîngă Bucureşti.[6]

Garda a aplicat metode similare în administrarea economiei ţării. Anarhia pe care a provocat-o nu putea să aibă loc într-un moment mai nefericit.

[6] Prezentarea oficială a acestor evenimente înfiorătoare în *Asasinatele de la Jilava, Snagov şi Strejnicul*, Bucureşti, 1941.

Evenimentele anului precedent ruinaseră refacerea economică de la sfîrșitul anilor '30. Mobilizarea trupelor, care a lipsit agricultura de mînă de lucru, combinată cu pierderea unor bogate regiuni agricole din teritoriile cedate, au redus recolta din toamna anului 1940 la aproape 30 la sută din normal. Consecințele au fost lipsa de alimente și inflația. Multe industrii au avut de suferit prin retrasarea granițelor țării, unele pierzîndu-și materiile prime, iar altele piețele de desfacere. Valul de refugiați din Transilvania și din alte teritorii cedate, care a înregistrat un număr de circa 300 000 de persoane, a pus la grea încercare atît resursele particulare, cît și bugetul de stat.

Garda a reușit să obțină controlul asupra agențiilor economice-cheie. Ministerul Economiei Naționale, care avea responsabilitatea pentru planificarea și coordonarea economică la nivel național, a ajuns sub conducerea sa. Toate măsurile luate de către minister au purtat în consecință amprenta ideologiei și practicii legionare. Curînd a devenit evident că principalul scop al legionarilor nu era revitalizarea economiei, ci obținerea controlului asupra acesteia. Natura totalitară a regimului le-a permis să procedeze fără nici un fel de impediment. La 5 octombrie, ei au obținut promulgarea unui decret care instituia comisarii de românizare. Aceștia puteau fi numiți în fiecare dintre întreprinderile considerate esențiale pentru bunăstarea economică a țării. Comisarii erau invariabil legionari și aveau, în consecință, un control nelimitat asupra fabricilor și întreprinderilor la care fuseseră desemnați. Dar nici unul dintre ei nu avea cunoștințele sau experiența necesare pentru a conduce o întreprindere industrială sau comercială complexă (ba chiar și simplă) și, drept rezultat, au luat măsuri arbitrare care, în multe locuri, au adus producția în impas. În alte locuri, ei au permis patronilor să acționeze ca și pînă atunci, în schimbul unor salarii frumușele și al altor avantaje pentru ei înșiși. Extrem de distructive au fost eforturile comisarilor pentru românizarea economiei. Principalele victime au fost evreii, dar și românii au avut de suferit, întrucît diverse întreprinderi sau magazine au fost preluate sau pur și simplu jefuite. Efectul cumulativ al acestui stil de administrare a fost aducerea economiei țării în pragul colapsului.

Cursa Gărzii pentru putere a tensionat grav relațiile sale cu Antonescu. Decretul din 14 septembrie, ce anunța crearea noului regim, stabilise în mod teoretic un parteneriat între aceștia. Desemnase pe Antonescu drept „Conducător" al statului național-legionar și pe Sima drept „Comandant al Mișcării Legionare" și îi plasa pe picior de egalitate. La început, în septembrie și octombrie, cei doi și-au făcut frecvent, în mod public, complimente reciproce. Sima se referea la „înțelepciunea" lui Antonescu și la „recunoștința" Gărzii față de acesta pentru a o fi adus la putere și îi

jura fidelitate din partea mişcării legionare. La rîndul său, Antonescu cerea „dragilor săi camarazi" să strîngă rîndurile în jurul său. Dar nici unul nu avea încredere în celălalt şi, în spatele unităţii de faţadă, aceştia se angajaseră într-o luptă înfrigurată pentru controlul aparatului administrativ şi de siguranţă.

Conflictul dintre Antonescu şi Gardă ţinea de deosebirile fundamentale de vederi privind formele pe care trebuia să le ia statul totalitar şi modul în care acesta trebuia să fie administrat. Sima a cerut ca ţara să fie guvernată în concordanţă cu „spiritul legionar", prin care înţelegea ca guvernul să fie format în întregime din legionari şi să fie luate măsuri drastice pentru lichidarea activităţii politice a tututor celorlalte grupări. La 28 octombrie a mers atît de departe încît l-a acuzat pe Antonescu de încălcarea decretului de proclamare a statului naţional-legionar, prin permisiunea de funcţionare acordată Partidului Naţional-Ţărănesc şi Partidului Naţional Liberal. O asemenea diversitate politică, atrăgea ei atenţia, era contrară principiilor statului totalitar. A reproşat şi organizarea economiei ţării şi a cerut o completă schimbare sau, aşa cum o numea el, o „revoluţie economică". El dorea ca în România să se aplice principiile naţional-socialiste germane, în scopul plasării fiecărui aspect al vieţii economice sub controlul centralizat. Într-o scrisoare adresată lui Antonescu, la 16 octombrie, îi atrăgea atenţia că ţara urma să fie confruntată cu „falimentul" dacă structura economică liberală de la acea dată nu era desfiinţată şi dacă nu se introducea un nou sistem economic, compatibil cu ordinea politică naţional-legionară. Dar Antonescu nu avea nici o intenţie să lase ca statul sau economia să fie conduse de către legionari. În octombrie, el strînsese deja dovezi copleşitoare privind perfidia şi incompetenţa lor, care n-au făcut decît să-i întărească convingerile sale mai vechi privind incapacitatea Gărzii de a guverna. A fost de acord cu cele mai negre previziuni ale lui Sima în privinţa viitorului economic al ţării, dar a dat vina pentru iminentul faliment pe propriile cohorte ale lui Sima. Totuşi, duelul său cu Sima a depăşit problemele unei administrări eficiente şi ale unei politici economice coerente. Lupta s-a concentrat asupra puterii, întrucît Antonescu căuta să obţină pentru sine conducerea supremă a mişcării legionare şi subordonarea acesteia propriei sale viziuni despre o Românie a disciplinei şi ordinii.

Relaţiile dintre Antonescu şi Gardă au ajuns la punctul critic după crimele comise de către echipele legionare ale morţii în noiembrie. Într-o şedinţă a Consiliului de Miniştri, desfăşurată la 27 noiembrie, Antonescu a cerut ca guvernul şi mişcarea legionară să dea publicităţii un comunicat comun de condamnare a ceea ce avusese loc. În schimb, miniştrii

legionari au scuzat asasinatele, iar atunci cînd Antonescu a încercat să-l înlocuiască pe legionarul care îndeplinea funcția de șef al Poliției Orașului București cu un ofițer de carieră, Garda s-a pregătit pentru rezistență armată. Deși Antonescu părea gata să-și încheie conturile cu rivalii săi, el s-a hotărît să aștepte pînă ce Garda se va fi discreditat complet în ochii opiniei publice. Sima a manifestat reținere, întrucît și-a dat seama că Garda era prost pregătită pentru o confruntare decisivă cu armata. S-a ajuns de voie de nevoie la un compromis, prin care era lăsat un legionar în fruntea Poliției Orașului București, dar erau condamnate în mod public asasinatele din noiembrie. Cu toate astea, ambele părți priveau aranjamentul doar ca un simplu armistițiu.

Poziția lui Antonescu împotriva Gărzii se bucura de un sprijin deosebit. Armata îl susținea cu putere și chiar liderii Partidului Național-Țărănesc și ai Partidului Național Liberal, deși se opuneau dictaturii sub orice formă, s-au aflat de partea lui Antonescu cînd acesta a fost confruntat cu ilegalitățile și violențele Gărzii. Într-o scrisoare din 4 decembrie, Maniu îl avertiza pe Antonescu că haosul în care Garda aruncase țara amenința însăși existența acesteia, întrucît nu era nici o îndoială că „instructorii militari" (o referire la numeroasa misiune militară germană) ar putea să devină foarte rapid o armată de ocupație pentru a asigura cooperarea României la grandiosul plan al Germaniei vizînd Europa de Răsărit. De aceea, i-a cerut cu insistență lui Antonescu să restabilească ordinea cît mai curînd posibil și să asigure viețile și proprietatea tuturor cetățenilor, prin aducerea în fața justiției a autorilor asasinatelor din noiembrie și ai altor crime.[7]

Conflictul dintre Antonescu și Gardă a atras într-adevăr atenția oficialilor germani de la Berlin și a reprezentanților acestora în România. Deși Hitler fusese favorabil impresionat de către Antonescu, el nu făcuse nici o alegere finală între acesta și Garda de Fier. Conducătorii aparatului Partidului Nazist și, în mod special, SS-ul, sprijineau Garda, ca organizația cea mai calificată să pună în aplicare planurile lui Hitler pentru România, în timp ce Ministerul de Externe și reprezentantul acestuia la București, Fabricius, ca și Înaltul Comandament al Armatei considerau Garda incapabilă prin ea însăși de conducerea guvernului și economiei acestui important aliat. La început, curentul părea să fie la Berlin în favoarea Gărzii, deoarece Fabricius, ale cărui rapoarte de la București fuseseră favorabile lui Antonescu și defavorabile Gărzii, a fost rechemat la 13 decembrie și înlocuit cu un ofițer SA, Manfred von Killinger.

[7] *23 august 1944: Documente*, I, București, 1984, pp. 157–160.

Întrucît relaţiile tensionate dintre Antonescu şi Sima conduceau inexorabil la o ruptură finală, Antonescu a cerut o întîlnire cu Hitler pentru a discuta „chestiuni privind apărarea României" şi pentru a obţine „sfatul" lui Hitler în unele probleme interne. O asemenea întîlnire era importantă şi pentru Hitler. La 13 decembrie semnase o directivă punînd în mişcare planificarea „Operaţiunii Mariţa", campania împotriva Greciei, şi dorea să aibă deplina cooperare a lui Antonescu. În cursul unei lungi discuţii, avute la 14 ianuarie 1941, la Berghof, Antonescu şi-a exprimat disponibilitatea de a participa, dacă era necesar, la proiectata campanie din sudul Dunării şi de a se alătura Germaniei în apărarea comună a estului Europei împotriva unui posibil atac sovietic. El a exprimat speranţa că în noua Europă pe care Hitler o construia, acesta va acorda României „rolul său firesc" de putere regională. Apoi Antonescu a trecut la principalul scop al vizitei sale. El a acuzat Garda de Fier de a fi adus ţara în pragul anarhiei şi a propus să preia el însuşi conducerea unică a statului naţional-legionar. A sugerat două modalităţi de realizare a acestui lucru: scoaterea legionarilor din toate funcţiile şi instituirea unei dictaturi militare sau „reorganizarea" Gărzii sub controlul lui. La început Hitler a fost evaziv. A explicat cum, cu cîţiva ani înainte, se confruntase el însuşi cu o situaţie similară în cadrul propriului său partid şi cum fusese obligat să lichideze asemenea elemente; a sugerat că Antonescu ar putea fi nevoit să procedeze la fel. Mai tîrziu, chiar înaintea plecării lui Antonescu, Hitler l-a asigurat că era „singurul om capabil să călăuzească destinele României".[8] Această scurtă conversaţie i-a risipit lui Antonescu ultimele dubii în legătură cu poziţia lui Hitler faţă de lupta sa pentru putere cu Garda.

Antonescu s-a reîntors la Bucureşti în seara zilei de 14 ianuarie, hotărît să elimine Garda de Fier. În ceea ce-i priveşte, Sima şi alţi conducători gardişti se pregăteau cu febrilitate pentru un conflict armat. La o întîlnire desfăşurată în ziua de 16 ianuarie, la Bucureşti, ei au căzut de acord că „divorţul" dintre Gardă şi Antonescu devenise ireparabil. Pe data de 19 ianuarie, adunări asemănătoare s-au ţinut în majoritatea oraşelor ţării; în cadrul acestora, legionarii veniţi din Bucureşti au transmis instrucţiuni pentru coordonarea unei revolte împotriva lui Antonescu. Între timp, Antonescu pusese în mişcare o epurare a Gărzii. A ordonat demiterea tuturor comisarilor legionari de românizare pe data de 18 ianuarie şi înlocuirea ministrului legionar al Internelor şi a altor oficialităţi din aparatul de siguranţă pe data de 20 ianuarie. În aceeaşi zi, legionari înarmaţi au ocupat secţiile de poliţie, instituţiile administrative, centrele de comunicaţii în

[8] A. Hillgruber, *Hitler*, pp. 117–119.

cîteva oraşe de provincie. La Bucureşti, legionarii s-au baricadat în diferite clădiri publice şi au refuzat să predea sediile organelor de siguranţă şi de poliţie noilor numiţi de către Antonescu. Au blocat, de asemenea, numeroase părţi ale oraşului, unde au concentrat oameni şi arme, pentru lupta decisivă cu Antonescu. Aceste acţiuni au marcat începutul rebeliunii legionare.[9]

Antonescu s-a bucurat de întregul sprijin al armatei şi n-a avut nici o îndoială în privinţa rezultatului favorabil al încleştării dintre el şi Gardă. Dar în loc să pornească la acţiune imediat, a aşteptat ca legionarii să comită acte care să-i discrediteze în ochii mulţimii şi ai oficialităţilor germane. Cînd, la 21 ianuarie, a părut că cedează în faţa cererilor legionarilor de a retrage armata în cazărmi şi de a realiza o schimbare de personal în administraţie, Sima a interpretat acţiunea acestuia ca un semn de slăbiciune şi a cerut „retragerea" lui Antonescu şi formarea unui guvern legionar „pur".

Ambele părţi au încercat să obţină sprijinul german, pentru că erau conştiente de faptul că Germania mizase enorm pe rezultatul luptei lor. Antonescu se afla în contact cu Legaţia germană din Bucureşti şi, prin intermediul acesteia, la 22 ianuarie a primit aprobarea lui Hitler pentru „restabilirea ordinii". Personalul Legaţiei îi ţinuse la curent pe Hitler şi alţi înalţi demnitari de la Berlin în legătură cu mersul evenimentelor şi îşi exprimase propriul său sprijin pentru Antonescu, ca persoana cea mai în măsură să promoveze obiectivele germane în România. De cea mai mare importanţă a fost asigurarea dată de Legaţie că armata se afla în întregime de partea lui. Ea i-a respins pe Sima şi pe legionari, socotindu-i totalmente incapabili să guverneze. Legionarii s-au manifestat la rîndul lor activ. La 20 ianuarie, Sima l-a vizitat pe generalul Erik Hansen, şeful Misiunii militare germane în România, pentru a obţine sprijinul armatei germane din România, ce număra acum aproape 170 000 de oameni. Dar la data respectivă, la Berlin fusese luată decizia ca armata germană să-l sprijine pe Antonescu şi, la 21 ianuarie, Hansen a dat o directivă în acest sens.

La 22 ianuarie, Antonescu s-a hotărît să zdrobească rebeliunea. Sub conducerea generalului Constantin Sănătescu, pe care îl instalase în ziua precedentă drept comandant militar al oraşului Bucureşti, armata a procedat la reluarea sub control a importantelor clădiri publice deţinute de legionari. Spre seară, partida avea să fie jucată. Sima şi alţi conducători gardişti au căutat în van să obţină intervenţia lui Hansen şi a altor oficiali germani;

---

[9] O prezentare detaliată a rebeliunii Gărzii de Fier în A. Simion, *Regimul politic*, pp. 244–272. Pentru viziunea oficială asupra evenimentelor, vezi *Pe marginea prăpastiei*, vol. 2, Bucureşti, 1942, pp. 137–255.

aceştia însă au sugerat ca legionarii să se predea, promiţînd doar că vor căuta să obţină aprobarea lui Antonescu ca liderilor Gărzii să li se permită să plece în Germania. Germanii considerau că este necesar să păstreze Garda într-o formă sau alta, ca un mijloc de presiune asupra lui Antonescu, în cazul în care, în viitor, acesta s-ar fi hotărît să acţioneze împotriva intereselor Germaniei. La 23 ianuarie, legionarii de rînd s-au predat, dar şeful Serviciului secret german din România, de la el putere, a aranjat ca liderii gardişti să fie scoşi pe ascuns din ţară şi conduşi în Germania. Mai mult decît atît, Killinger, noul ministru german în România, care a sosit la Bucureşti la 24 ianuarie, avea instrucţiuni să-l convingă pe Antonescu să reînnoade alianţa sa politică cu Garda.

Toate acţiunile lui Antonescu de după înăbuşirea rebeliunii au arătat în mod clar că acesta nu avea nici un fel de intenţie de a repune Garda într-o poziţie de autoritate, întrucît i-a exclus pe membrii acesteia din noul guvern. El a încercat din nou, aşa cum o făcuse în septembrie trecut, să-i cointereseze pe liderii Partidului Naţional-Ţărănesc şi ai altor partide în formarea unui guvern de unitate naţională, dar a eşuat în această tentativă. Poziţia lui Maniu nu se schimbase. Acesta a refuzat să se alăture unui guvern care desconsidera practicile parlamentare şi interzisese activităţile normale de partid, convingere pe care şi-o întărise acum prin intuirea subordonării acestuia faţă de Germania. În consecinţă, cabinetul pe care Antonescu l-a alcătuit la 27 ianuarie era format în principal din militari, a căror sarcină principală era aceea de a asigura ordinea publică şi administrarea eficientă. Cu această echipă o dată instalată, el a trecut la aşezarea bazelor tipului său de autoritarism. La 5 februarie a decretat pedepsirea severă a oricărei persoane ce ar fi tulburat ordinea publică. Cu toate că intenţiona să descurajeze mai ales reînvierea activităţilor legionare, decretul său a afectat toate laturile vieţii politice şi publice. În consecinţă, a fost interzisă constituirea oricărui fel de organizaţie, politică, religioasă sau culturală, care nu avea aprobarea guvernului şi au fost interzise întrunirile publice, oricît de mici şi sporadice, fiind considerate subversive. În cursul lunii februarie, o razie în rîndul persoanelor implicate în rebeliunea legionară a condus la arestarea a peste 9 000 de indivizi. Circa 3 000, printre care 218 preoţi, au fost judecaţi de către tribunale militare, 1 842 fiind condamnaţi la pedepse de la cîteva luni pînă la închisoare pe viaţă. Aceste măsuri au culminat cu abolirea formală a statului naţional-legionar, la 14 februarie, şi cu o interzicere totală a activităţilor politice de orice fel. În iunie, Tribunalul Militar al Capitalei i-a găsit vinovaţi de rebeliune pe principalii conducători ai Gărzii şi i-a condamnat în contumacie la închisoare pe diferite termene, de la cinci ani pînă la închisoare pe viaţă (Horia Sima

și alți nouă). Au fost condamnați, de asemenea, la moarte douăzeci de legionari, răspunzători de asasinatele comise în noiembrie 1940. În cadrul unui plebiscit național, organizat în zilele de 2–5 martie, 99,9 la sută dintre cei ce au votat au aprobat măsurile lui Antonescu. Deși această cifră apare ca exagerată, nu există nici o îndoială că, în acest moment, marea majoritate a electoratului și a membrilor partidelor tradiționale l-au sprijinit pe Antonescu împotriva Gărzii de Fier. Dar Maniu și Brătianu, deși au salutat înlăturarea Gărzii de la putere și restabilirea ordinii, nu erau gata să accepte o dictatură. Ei au insistat ca Antonescu să reinstaureze guvernarea parlamentară și să permită partidelor politice să-și reia activitățile.

Regimul pe care Antonescu l-a instituit la 27 ianuarie 1941 nu poate fi apreciat drept fascist.[10] O definire mai nimerită ar fi aceea de dictatură militară. Spre deosebire de Germania lui Hitler și Italia lui Mussolini, regimul lui Antonescu era lipsit de o ideologie și nu era sprijinit de un partid politic de masă. În locul unei justificări ideologice a existenței sale, Antonescu a făcut din ordine și siguranță, pe care le considera indispensabile progresului oricărei societăți, rațiunea de a fi a regimului său. Așa cum am spus, el nu vedea rostul partidelor și oamenilor politici și, în consecință, le-a pus deopotrivă sub semnul interdicției. Și-a exprimat adesea disprețul față de „cuvîntări, aplauze și parăzi" și a denunțat „ipocrizia" ce se regăsea în copierea instituțiilor străine. Scopul său a fost mai curînd „să clădească națiunea" pentru a o face capabilă să reziste tuturor pericolelor care în mod sigur aveau să-i apară în cale. Astfel, nu s-a bizuit nici pe mase, nici pe politicieni. În locul acestora, instrumentele sale au fost armata și aparatul de siguranță de la care aștepta să asigure controlul și să reprime disensiunile. Cînd în una din primele sale întîlniri Antonescu i-a descris lui Hitler regimul ce i se părea ideal, Hitler a făcut observația că Antonescu definise, de fapt, un stat polițienesc. „Dacă așa doriți — a replicat Antonescu —, dar poliția și armata trebuie să fie suficient de puternice pentru a impune ordinea cu orice preț, dat fiind faptul că ordinea reprezintă o cerință minimă a progresului unui popor."

După înăbușirea rebeliunii legionare și instaurarea dictaturii sale militare, Antonescu s-a apropiat și mai mult de Germania. Cînd a proclamat noul său regim, s-a străduit să sublinieze că România se află alături de

[10] Natura regimului lui Antonescu este discutată în A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*, Cluj-Napoca, 1979, pp. 14–28, 130–135, și Mihai Fătu, *Contribuții la studierea regimului politic din România (septembrie 1940–august 1944)*, București, 1984, pp. 57–132.

Axă, ca „un act de conştiinţă" şi nu din calcul politic. Deşi asemenea cuvinte pot fi respinse ca simple artificii retorice, ele dau totuşi măsura exactă a profunzimii angajării sale faţă de noua ordine politică şi economică germană în Europa. El şi-a demonstrat fidelitatea prin sprijinirea campaniilor germane din martie şi din aprilie în Balcani şi prin alăturarea din toată inima la invadarea Uniunii Sovietice în iunie.

România n-a fost direct implicată în campania împotriva Greciei. Grosul trupelor germane a părăsit România la 2 martie 1941, trecînd Dunărea în Bulgaria. Cînd guvernul pro-Axă al Iugoslaviei a fost răsturnat, la 27 martie, Hitler a adăugat această ţară pe propria listă a obiectivelor militare. Dar n-a cerut participarea României la această campanie, aşa cum a făcut-o în cazul Ungariei şi Bulgariei, în principal din cauza faptului că miza ca România să-i asigure acoperirea împotriva unui posibil atac sovietic. Antonescu, care fusese informat despre aceste planuri la 5 aprilie, a declarat iniţial că România avusese totdeauna relaţii prieteneşti cu Iugoslavia şi că nu are nici un fel de pretenţii faţă de aceasta şi, ca atare, nu va participa la această campanie. Dar el a obiectat faţă de intenţia germană de a utiliza trupe ungare în Banatul sîrbesc şi a refuzat să deplaseze trupe române la est de Timişoara, aşa cum cereau germanii, pentru a facilita comunicaţiile între forţele germane şi ungare. El a avertizat că dacă acestea din urmă ar intra în Banatul sîrbesc, el va trimite armatele române acolo pentru a le alunga, o ameninţare care a convins Înaltul Comandament German să plaseze acest teritoriu sub administrare germană. Antonescu s-a răzgîndit în ceea ce priveşte obţinerea de teritoriu iugoslav la sfîrşitul lunii aprilie, cînd a aflat despre planurile germane şi italiene de împărţire a ţării cucerite. În scopul echilibrării achiziţiilor Ungariei şi Bulgariei, el a cerut ca Banatul sîrbesc să fie cedat României şi să se creeze o Macedonie independentă, cu o autonomie politică pentru românii aşezaţi în văile Timocului şi Vardarului. N-a obţinut însă nimic, întrucît Hitler avea alte planuri pentru aceste teritorii.

Între timp, pregătirile pentru atacarea Uniunii Sovietice continuau şi, către sfîrşitul lui martie, Hitler a adoptat hotărîrea finală de a porni războiul. Atît el, cît şi comandanţii armatei germane prevedeau doar un rol limitat pentru armata română, întrucît aveau serioase dubii privind capacitatea acesteia de a desfăşura acţiuni ofensive independente. Erau de departe mult mai preocupaţi de protejarea cîmpurilor petrolifere româneşti împotriva unui atac sovietic şi au încredinţat apărarea acestora şefului Misiunii aeriene germane în România. Aşa cum vedeau ei situaţia, aprovizionările româneşti cu petrol aveau să devină importante o dată cu declanşarea războiului, întrucît transporturile din Uniunea Sovietică, alt furnizor major al Germaniei, ar

fi încetat fără îndoială. La 12 iunie, la München, Hitler l-a informat pe Antonescu în legătură cu planul său de a ataca Uniunea Sovietică. Răspunsul lui Antonescu a constat în promisiunea unei participări militare și economice integrale a țării sale la această campanie.

RĂZBOIUL ÎMPOTRIVA UNIUNII SOVIETICE

La 22 iunie 1941, la cîteva ore după începerea invaziei germane asupra Uniunii Sovietice, Regele Mihai și Antonescu au proclamat declanșarea „războiului sfînt" pentru eliberarea Basarabiei și a Nordului Bucovinei de ocupația sovietică. Războiul s-a bucurat de sprijinul marii mase a populației din România, care a văzut în el o cale de înlăturare o dată pentru totdeauna a amenințării rusești la adresa ființei țării. Conducătorii politici și populația aveau deplină încredere în superioritatea militară a Germaniei și se așteptau la o campanie scurtă și victorioasă.

Antonescu a angajat în campanie grosul armatei sale — 12 divizii de infanterie, o divizie de blindate, 6 brigăzi speciale, 672 avioane, dintre care 219 bombardiere și 146 avioane de vînătoare. Dintre toate acestea, 6 divizii de infanterie, 3 brigăzi de vînători de munte, 3 brigăzi de cavalerie și alte unități mai mici au fost plasate sub comanda directă a Armatei 11 germane. Cele mai serioase deficiențe ale armatei române, care au devenit evidente pe măsura angajării acesteia mereu mai adînc în teritoriul sovietic, erau lipsa artileriei, necorespunzătoarea aprovizionare cu muniții și existența unui număr prea mic de tancuri și de alte vehicule motorizate. În 1940, Antonescu planificase reorganizarea armatei, prin reducerea efectivelor sale și sporirea mobilității și puterii sale de foc. Dar industria românească nu putea produce echipamentul necesar, iar conducătorii germani au preferat să creeze noi divizii blindate germane decît să furnizeze armatei române tancuri și vehicule motorizate. Pentru a întări armata sa, Antonescu nu avea decît alternativa sporirii numărului diviziilor de infanterie.

La începutul campaniei împotriva Rusiei, forțele românești și germane din Moldova au fost concentrate în trei grupuri de armată: la nord, Armata 3 română; în centru, Armata 11 germană, cea mai numeroasă; la sud, Armata 4 română. Împreună, ele au format așa-numitul Grup de Armate Antonescu, asupra cărora Antonescu însuși avea comanda supremă, fiind secondat de un stat-major compus din ofițeri germani. Inițial, principala misiune a acestui grup a fost aceea de a acoperi flancul drept al Grupului german de armate „Sud" din Polonia ocupată.

Ofensiva generală pe frontul românesc s-a declanşat doar la 2 iulie, întrucît Grupul de armate Antonescu se afla mult mai departe la est decît baza de la care Grupul de armate „Sud" pornise operaţiile. La mijlocul lui iulie, forţele româneşti şi germane atinseseră Nistrul Superior şi Mijlociu, iar la sud, Armatei 4 română i s-au alăturat unităţi din Dobrogea, care au traversat Dunărea la data de 21 iulie; pe data de 26, ele au atins Nistrul Inferior. Astfel, în decurs de o lună de la începutul ostilităţilor, principalul obiectiv militar românesc — eliberarea Basarabiei şi a Nordului Bucovinei — a fost atins. Dar Antonescu decisese deja să trimită trupele române dincolo de Nistru. El era sigur că o victorie germană va interveni în viitorul imediat şi intenţiona, aşa cum i-a scris lui Hitler la 30 iulie, să lupte alături de Germania pînă vor atinge scopul final al distrugerii Uniunii Sovietice. La 17 iulie, trupele române au procedat la prima lor trecere a Nistrului, iar la începutul lunii august, teritoriul dintre Nistru şi Bug, cu excepţia Odessei, fusese curăţat de forţele sovietice.

Hitler şi Antonescu s-au întîlnit la statul-major al Grupului de armate „Sud", la 6 august, pentru a discuta rolul viitor al armatei române în război. Hotărîrile lor au condus la implicarea şi mai adîncă a României în efortul german de război. Cei doi au căzut de acord ca armata română să ocupe şi să asigure securitatea teritoriului dintre Nistru şi Nipru şi ca unele unităţi armate, în special brigăzi de cavalerie şi vînători de munte, să fie folosite la est de Nipru.

Hitler şi Antonescu au fost, de asemenea, de acord ca teritoriul dintre Nistru şi Bug, numit Transnistria, să intre sub administraţie civilă românească. Convenţia, care a oficializat aranjamentul, semnată la Tighina, la 30 august, privea mai ales asigurarea de produse agricole şi de alt fel din regiune şi facilităţi în materie de transporturi, care au fost puse toate, temporar, sub control german. Se cerea, de asemenea, guvernatorului civil român, „în interesele efortului comun de război", să respecte instrucţiunile Comandamentului Militar German. Dar această înţelegere nu asigura României stăpînirea permanentă a Transnistriei.[11] O asemenea omisiune ar putea reflecta divergenţele fundamentale dintre Hitler şi Antonescu. Cel dintîi părea dispus să dea Transnistria României, cu condiţia însă ca Antonescu să renunţe la orice pretenţii privind Nordul Transilvaniei. Antonescu, pe de altă parte, se opunea categoric oricăror concesii în privinţa Transilvaniei, întrucît o considera drept o parte a leagănului strămoşesc al românilor, teritoriu pe care, insista el, aceştia îl moşteniseră de la

[11] A. Hillgruber, *Hitler*, pp. 138–142.

daco-romani. În următorii trei ani, redobîndirea întregului teritoriu cedat Ungariei în 1940 nu a încetat nici o clipă să-l preocupe.

Luarea Odessei, ultimul punct de sprijin sovietic în Transnistria, a fost încredințată Armatei 4 române. Antonescu subapreciase forța apărării sovietice și refuzase ofertele germane de ajutor. Primul asalt general asupra orașului, din 18 august, a scos în evidență dificultatea copleșitoare a sarcinii cu care se confruntau românii. Aceștia aveau nevoie de o masivă concentrare de artilerie, de sprijin aerian, de tancuri, nedispunînd de nici unele dintre acestea. Odessa a căzut în cele din urmă la 16 octombrie, după ce Armata 11 germană a ocupat Crimeea și a încercuit Sevastopolul, principala bază de aprovizionare a Odessei. Dar, între timp, grosul apărătorilor sovietici fusese evacuat pe cale maritimă. Cele două luni de asediu au impus armatei române un teribil tribut: nu mai puțin de 70 000 de morți și răniți. Cea mai mare parte a mutilatei Armate 4 a trebuit să fie retrasă în România, lăsînd doar două divizii pentru asigurarea securității Transnistriei. Astfel, contribuția românească în efective la campania de pe Frontul de Răsărit, de-a lungul iernii 1941–1942, a fost mult redusă. Doar cinci pînă la șase divizii au luat parte la lupte, în principal în Crimeea, în cadrul Armatei 11 germane.

Între timp, relațiile României cu Marea Britanie și Statele Unite s-au deteriorat. Sub presiunea Uniunii Sovietice, guvernul britanic a trimis un ultimatum guvernului român, la 30 noiembrie 1941, cerînd retragerea armatelor sale dincolo de Nistru, pînă la 5 decembrie. Întrucît aceasta nu s-a întîmplat, Marea Britanie i-a declarat război României la 7 decembrie. Obligată de către Germania și Italia să-și onoreze angajamentele potrivit termenilor Pactului Tripartit, pe care Antonescu îl semnase în noiembrie 1940, România a declarat război Statelor Unite la 12 decembrie. Statele Unite n-au găsit cu cale să răspundă cu propria lor declarație de război pînă la 5 iunie 1942. Antonescu și majoritatea politicienilor români erau parteneri reținuți în războiul Germaniei împotriva Aliaților apuseni. O declarație a lui Antonescu, făcută — după cum se spune — unui grup de ziariști, la 12 decembrie, sugera propria sa lipsă de entuziasm: „Sînt aliatul Reichului împotriva Rusiei; sînt neutru între Marea Britanie și Germania; sînt de partea americanilor împotriva japonezilor.“ [12]

Cînd Hitler și Antonescu s-au întîlnit la Rastenburg, cartierul general al lui Hitler de pe Frontul de Răsărit, la 11 februarie 1942, ei erau siguri că Uniunea Sovietică fusese înfrîntă și că nu va fi capabilă să întreprindă o serioasă contraofensivă, date fiind enormele pierderi în oameni și echipa-

[12] Gheorghe Barbul, *Memorial Antonesco, le III-e homme de l'Axe*, I, Paris, 1951, p. 141.

ment suferite în primul an de război.[13] Antonescu şi-a reiterat angajamentul de a implica o mare parte a forţelor române în viitoarea ofensivă de primăvară, dar a pus drept condiţie ca Germania să asigure armata sa cu echipament modern. El a cerut, de asemenea, ca Ungaria şi Bulgaria să se angajeze la rîndul lor cu forţe pe Frontul de Răsărit. Îl înfuriase declaraţia lui Ribbentrop, făcută la Budapesta, la 8 ianuarie 1942, cum că problema frontierei ungaro-române fusese definitiv soluţionată prin Dictatul de la Viena. Antonescu i-a reamintit lui Hitler că România intrase în război nu pentru a revizui hotărîrile de la Versailles, ci pentru a lupta împotriva slavilor. De aceea i se părea o nebunie să lupte împotriva slavilor în Răsărit şi să permită acelora din Sud (bulgarilor), alături de maghiari, să se consolideze. El a avertizat din nou că România nu va renunţa niciodată la revendicările sale privind întreaga Transilvanie, dar a promis să nu formuleze aceste cereri pînă la sfîrşitul războiului. Scopul său, a explicat acesta, era restabilirea României Mari, ca un bastion atît împotriva slavilor, cît şi împotriva maghiarilor. Hitler nu s-a pronunţat nici pentru, nici contra, dar mai tîrziu a dat instrucţiuni tuturor oficialităţilor germane să manifeste cea mai mare prudenţă în abordarea atît a Ungariei, cît şi a României, întrucît ambele vor fi chemate să facă „sacrificii suplimentare" pentru efortul de război.

Un mare număr de militari români a luat parte la masiva ofensivă germană din sudul Rusiei şi din Caucaz, din vara anului 1942. Aproape opt divizii au fost angajate în operaţiuni la est de Marea de Azov, dar majoritatea forţelor româneşti au luat parte la înaintarea spre Volga. Li s-au încredinţat poziţii la nordul şi la sudul flancurilor forţelor înaintate germane. Aici, forţele sovietice au realizat o breşă decisivă în marea lor ofensivă de iarnă, care a început la 19 noiembrie. Pînă la sfîrşitul lui decembrie, ele au desăvîrşit încercuirea Armatei 6 germane la Stalingrad. Unităţile române luptaseră bine, dar, lipsite de suficiente blindate şi artilerie, erau prost pregătite pentru a face faţă asaltului sovietic. Românii au suferit pierderi înspăimîntătoare: majoritatea celor optsprezece divizii, adică două treimi din forţele sale de pe Frontul de Răsărit, au fost distruse.[14]

Dezastrul de la Stalingrad şi, în mod special, problema responsabilităţii pentru acesta — germană sau română — au condus la o încordare puternică în cadrul alianţei. Dar Hitler şi Antonescu au renunţat la incriminări şi au încercat să redefinească rolul viitor al României în război, atunci

[13] A. Simion, *Preliminarii*, pp. 167–178.

[14] A. Hillgruber, *Hitler,* pp. 150–152; Platon Chirnoagă, *Istoria politică şi militară a războiului României contra Rusiei Sovietice (22 iunie 1941–23 august 1944)*, Madrid, 1965, pp. 203–235.

cînd s-au întîlnit la 10–12 ianuarie 1943. Înainte de toate, ei erau preocupați de refacerea armatei române și au hotărît să alcătuiască nouă divizii noi, care să fie echipate de către Germania. Dar, conștienți că această sarcină nu ar fi putut fi împlinită înainte de primăvara anului 1944, ei au căzut de acord ca, deocamdată, contribuția militară a României să se limiteze la cele opt divizii existente în Caucaz și în Crimeea.

În ciuda acestor înțelegeri și a convorbirii despre victoria finală, dezastrul de la Stalingrad a avut o influență hotărîtoare asupra politicii României. Aceasta l-a convins pe Antonescu că Germania nu dispunea de forța militară pentru a înfrînge Uniunea Sovietică și că trebuiau găsite alte mijloace pentru a proteja țara împotriva unei invazii a Armatei Roșii. El și-a întors ochii spre Vest. În primăvara anului 1943, l-a autorizat pe Mihai Antonescu, care îndeplinea din iunie 1941 calitatea de prim-ministru a.i., să inițieze contacte cu Aliații apuseni.

Întrucît războiul a continuat și pierderile umane creșteau, iar sacrificiile cerute populației au sporit, dictatura militară a înăsprit controlul asupra frontului intern. Ordine și ascultare — acestea erau cuvintele de ordine. Antonescu însuși își exercita puterea în mod absolut, pe baza unui număr de trei decrete promulgate la începutul lunii septembrie 1940. În primul dintre acestea, datînd din 5 septembrie, Carol îi încredințase lui Antonescu „depline puteri pentru a conduce statul român", dar își rezervase pentru sine cîteva importante prerogative regale: încheierea tratatelor, modificarea legilor organice și numirea miniștrilor. O dată cu abdicarea lui Carol, a intervenit însă o drastică reducere a puterilor regale. Decretele din 6 și 8 septembrie, semnate de către Mihai, au creat o nouă instituție politică — Conducătorul Statului Român — care a monopolizat puterea legislativă și executivă. Acesta dispunea de autoritatea de a iniția și de a promulga toate legile, ca și de a le modifica pe acelea care erau în vigoare; de a numi și a demite pe orice funcționar de stat, inclusiv miniștri; de a încheia tratate; de a declara război și de a face pace.[15]

Astfel Antonescu nu era răspunzător față de nimeni pentru acțiunile sale, fie în domeniul politicii interne, fie în domeniul politicii externe. S-a dispensat de parlament. Substitutul la care a recurs, cu scopul de a da regimului său legitimitate — Adunarea Obștească Plebiscitară a Națiunii Române — a fost un simulacru. Aceasta nu avea nici o putere și, într-adevăr, s-a apelat la ea doar de două ori, prima oară la 2–5 martie 1941, în scopul

[15] O analiză a puterilor exercitate de către Antonescu și miniștrii săi în Paul Negulescu și George Alexianu, *Tratat de drept public*, I, București, 1942, pp. 315–390.

înregistrării aprobării publice a modului în care Antonescu guvernase țara (2 960 298 pentru, 2 996 contra), și a doua oară, pentru același scop, la 9 noiembrie 1941, două zile după celebrarea la București a ceea ce s-a crezut a fi sfîrșitul campaniei militare a armatei române (3 446 889 pentru, 68 contra). Cu toate că rezultatele acestor plebiscite au reflectat, fără îndoială, în mod corect starea generală de spirit a populației, ele nu au fost în nici un fel democratice, dat fiind că adunările publice și discuțiile, ca și orice alte mijloace de exprimare a aprobării sau dezaprobării regimului fuseseră interzise. Nici Consiliul de Miniștri nu a servit drept un instrument de control asupra puterilor lui Antonescu. Deși se întrunea regulat, acesta nu a fost un forum de dezbatere a unor probleme de politică generală și de elaborare a unor decizii colective. Mai curînd, ședințele sale constau în rapoarte ale miniștrilor privind activitatea și problemele departamentelor respective și în aprobarea sau dezaprobarea de către Antonescu. Deși erau atribuite Consiliului de Miniștri, hotărîrile adoptate la aceste ședințe reprezentau în fapt punctul de vedere al lui Antonescu. În problemele de maximă importanță — siguranța internă, de exemplu — Consiliul de Miniștri nici măcar nu era convocat în întregime; Antonescu îi consulta pur și simplu doar pe acei miniștri care erau direct implicați în respectivele chestiuni.

Principiile autoritare de guvernare au fost extinse la fiecare nivel al administrației. Prefecții erau stăpîni de necontestat ai autorităților locale. Erau numiți de către Conducător și erau răspunzători doar față de acesta. În octombrie 1942 puterile lor deja substanțiale au fost extinse, dîndu-li-se controlul asupra oricărei ramuri a administrației și asupra întregului personal aflat în jurisdicția lor. Cetățenii au fost lipsiți de orice cuvînt în alegerea autorităților locale, întrucît ministrul Afacerilor Interne numea primarii orașelor, iar prefectul pe aceia ai localităților rurale. Consiliile locale alese au fost desființate și înlocuite prin organisme compuse din oficialități administrative și, începînd cu octombrie 1942, din reprezentanți ai industriei, comerțului și ai diverselor profesiuni, desemnați de prefecți, și din alți oficiali locali. Ca o consecință a tuturor acestor măsuri, simțul responsabilității față de populația locală a dispărut, iar inițiativa locală a fost ca și nulă.

Spiritul care a condus dictatura reiese din numeroasele decrete-lege ce și-au propus să descurajeze orice opoziție. Instituirea sistemului represiv legal s-a făcut pe baza decretului-lege din 6 februarie 1941, care prevedea pedeapsa cu moartea sau închisoare pe termene lungi pentru largi categorii de acte pe care autoritățile le considerau drept amenințări la adresa

existenței și intereselor statului. Un instrument eficace de represiune a fost lagărul de concentrare, în care persoane considerate „indezirabile" puteau fi internate cu un minimum de formalități; recomandarea ministrului de Interne era de obicei suficientă pentru a lipsi o persoană de libertate. De-a lungul regimului de dictatură, circa 5 000 persoane au fost astfel internate, două treimi dintre acestea pentru delicte politice.

Partidul Comunist a constituit obiectul atenției speciale a regimului. Decretul din 6 februarie stipula că, atunci cînd persoanele care erau găsite vinovate de încălcarea prevederilor sale erau membri ai Partidului Comunist, pedepsele urmau să fie de două ori mai mari. Începînd cu martie 1941, Ministerul de Interne a desfășurat o campanie sistematică de distrugere a structurilor organizatorice ale partidului, prin încarcerarea conducătorilor și activiștilor de frunte ai acestuia. Marea majoritate a acestora au fost arestați sau internați în lagăre de concentrare. Printre ei se aflau mare parte din așa-numita conducere „autohtonă" a partidului, care a ieșit la suprafață după război, adică acei comuniști care s-au aflat în România în anii interbelici și erau etnici români, spre deosebire de cei care erau rezidenți în Uniunea Sovietică, mulți dintre ei aparținînd evreimii sau altor minorități. În decembrie 1942, numărul acestora atinsese 1 905. Totuși, în timp ce activitatea partidului încetase în mare măsură, conducătorii acestuia au reușit să mențină un simulacru de organizație în spatele zidurilor închisorilor.

Opoziția organizată de către partidele politice importante din perioada de dinainte de război a fost aproape imposibilă, dar Maniu și Brătianu și-au făcut în mod regulat cunoscute punctele lor de vedere, în memorii tăioase, adresate lui Antonescu. Abordarea lor critică mergea de la politica internă la politica externă. Ei credeau că după înăbușirea rebeliunii Gărzii de Fier, în ianuarie 1941, propriile lor partide, ca și alte formațiuni politice, vor fi în măsură să-și reia activitățile normale și să participe din nou la guvernarea țării. Dar faptul că Antonescu a recurs la plebiscite și a adoptat o legislație draconică împotriva oricărei forme de opoziție le-a risipit cu repeziciune speranțele de renaștere a unui sistem parlamentar. De aceea, ei au refuzat să participe la plebiscite sau să intre în guvern, pe temeiurile că nici unul dintre acestea nu reflectau „adevăratele sentimente" ale țării. Înainte de invadarea Uniunii Sovietice de către Germania, Maniu și Brătianu l-au avertizat pe Antonescu împotriva legării prea strînse a României de Germania, de teamă ca nu cumva o asemenea politică să lipsească țara de orice urmă de independență și chiar să pună în pericol însăși existența ei. În schimb, ei au recomandat o politică de echili-

bru între Marea Britanie şi Germania. Au sprijinit hotărîrea lui Antonescu de a se alătura Germaniei în războiul împotriva Uniunii Sovietice, cu scopul de a redobîndi Basarabia şi Nordul Bucovinei, dar i-au cerut cu insistenţă să nu trimită trupe româneşti dincolo de Nistru. Aşa cum sublinia Maniu într-o scrisoare din 18 iulie, procedînd altfel ar fi însemnat ca soldaţii români să fie sacrificaţi pentru scopuri străine, într-un moment în care armata ar fi trebuit să fie cruţată pentru a fi în măsură să apere interesele româneşti. Antonescu a replicat pe larg tuturor acestor atacuri la adresa politicii sale, adesea prin virulente scrisori personale. Deşi era furios pe Maniu şi pe Brătianu din cauza criticilor acestora şi deşi îi acuza de „lipsă de loialitate", el nu a luat nici o măsură împotriva lor.

Dictatura antonesciană a abordat economia la fel cum a făcut-o cu partidele politice şi administraţia publică. Controlul şi înregimentarea erau la ordinea zilei. Este caracteristic decretul din 18 februarie 1941, care prevedea „militarizarea" întreprinderilor de stat, cît şi a celor particulare, ori de cîte ori „interese superioare" ale statului cereau acest lucru. Acest proces a plasat atît administraţiile acestora, cît şi angajaţii sub conducerea generală şi disciplina militarilor. Un alt decret, din 10 martie 1941, a supus populaţia rurală serviciului muncii obligatorii, acordînd Ministerului Agriculturii şi comitetelor agricole comunale puteri aproape nelimitate de a rechiziţiona forţă de muncă şi de a coordona producţia. La 15 mai, aceste prevederi au fost extinse la toţi adulţii. De acum încolo, persoanele care erau capabile de muncă, dar nu erau folosite în activităţi productive, puteau, în consecinţă, să fie „mobilizate" la muncă „pentru binele public". Numărul celor afectaţi de aceste măsuri a fost mic la început, dar respectivele legi, promulgate înaintea intrării României în război, au dezvăluit în mod clar spiritul regimului totalitar: subordonarea drepturilor şi intereselor individului necesităţilor atotcuprinzătoare ale statului. Războiul împotriva Uniunii Sovietice a sporit cererile privind înregimentarea populaţiei capabile de muncă.[16] Decretul lege din 2 octombrie 1941 a dat tonul legislaţiei muncii pe tot parcursul războiului. Scopul său principal a fost sporirea producţiei — atît a bunurilor de uz militar, cît şi a celor de consum civil — printr-o mai mare solicitare a forţei de muncă. Legislaţia muncii promulgată în anii '20 şi '30, în scopul îmbunătăţirii condiţiilor de lucru, a fost, astfel, în mare parte, abrogată. Noua săptămînă de lucru a crescut de la 56 la 60 de ore şi putea, în împrejurări excepţionale, să crească pînă la maximum 72 de ore, dar existau stipulaţii pentru plata muncii suplimentare.

[16] Dumitru Tutu, „Regimul forţei de muncă în România în anii războiului hitlerist 1941–1944" în *Revista de istorie*, 34/12, 1981, pp. 2199–2213.

Restricțiile privind folosirea tinerilor și a femeilor au devenit mai puțin severe, permițînd angajarea cu normă întreagă a tinerilor de 16 ani și a tinerelor de 18 ani. Guvernul a descurajat activitatea tuturor sindicatelor independente și a folosit o rețea largă de inspectori pe probleme de muncă pentru a rezolva nemulțumirile muncitorilor, înainte ca acestea să se transforme într-o confruntare cu patronatul sau cu statul.

Agricultura s-a aflat în centrul planificării economice a regimului. Această preocupare a reflectat în parte rolul primordial pe care Germania îl rezervase României, ca furnizor de alimente în războiul împotriva Uniunii Sovietice. Dar acest fapt corespunde, de asemenea, gîndirii lui Antonescu, potrivit căreia România era esențialmente o țară agrară și, ca atare, dezvoltarea sa economică trebuia să se bazeze pe „realitățile existente". Planurile sale, expuse într-o proclamație din 1941, au reprezentat astfel o altă încercare de a rezolva problemele agriculturii românești ce persistau de mult timp. A preconizat creșterea producției și îmbunătățirea nivelului de trai al populației rurale prin organizarea mai rațională a muncii țărănimii, prin aprovizionarea acesteia cu unelte agricole adecvate și prin sporirea disponibilității de credite, prin intermediul unei rețele de bănci sătești.

Antonescu a fost în mod special îngrijorat de fragmentarea gospodăriilor țărănești, pe care, la fel ca mulți alții dintre predecesorii săi, o considera a fi drept cauza fundamentală a productivității scăzute și a sărăciei rurale. Soluția sa consta în gruparea loturilor și a fîșiilor de pămînt mici și risipite în gospodăriile viabile din punct de vedere economic, de 10–15 ha. Intenționa să-și împlinească scopul prin promovarea intereselor „clasei mijlocii din agricultură", pe care, asemenea multor agrarieni, o privea drept coloana vertebrală a națiunii. Nu intenționa să facă nici un secret din faptul că era gata să-i lase pe acei țărani cărora le lipsea moralitatea muncii proprie clasei mijlocii să îngroașe rîndurile proletariatului agricol. Principalele instrumente pentru realizarea proiectului său au fost noile asociații agricole — obștile sătești. Un decret în acest sens, dat în iunie 1942, încuraja țăranii cu proprietăți învecinate să le grupeze în interesul eficienței și profitabilității. Asociația astfel formată era împuternicită să cumpere utilaje, să cumpere sau să arendeze pămînt și să obțină credite în condiții avantajoase. Totuși, în ciuda acestor stimulente, rezultatele programului au fost dezamăgitoare. În vara anului 1942, fiinţau doar 203 asociații, cu 6 400 membri, acoperind o suprafață de 38 000 hectare.

Regimul a recurs la numeroase alte mijloace, toate încercate anterior, de rezolvare a problemelor agriculturii. A promovat cooperativele, care urmau să servească drept agenții pentru ducerea la îndeplinire a unei vari-

etăți de măsuri guvernamentale. Întrucît numărul lor a crescut de la 3 649 la 5 463 între 1940 și 1943, ele au devenit cei mai importanți beneficiari de tractoare și de alte mașini agricole importate de către stat și au servit drept principalele canale de credite agricole, fiind în același timp furnizori către stat ai unor cantități stabilite de alimente. Regimul a încercat, de asemenea, să procedeze la reutilarea agriculturii. A subvenționat importul unei mari cantități de utilaje și unelte agricole. De exemplu, numărul de tractoare în folosință a crescut de la 3 296, în decembrie 1940, la 8 250 în toamna anului 1943. Diversificarea culturilor a fost încurajată. Mărimea suprafeței repartizate culturilor de plante textile și industriale a fost în continuă creștere. Pămînturile semănate cu in, cînepă și bumbac au crescut de la 60 436 ha în 1939 la 146 039 ha în 1943, iar plantațiile de sfeclă de zahăr și de soia au fost extinse pînă la 80 053 ha și, respectiv, 23 068 ha în 1943. S-au alcătuit planuri de constituire a unor întreprinderi de prelucrare a produselor agricole, în opt centre anume stabilite, pentru a stimula producția de plante industriale și de legume și pentru a oferi în felul acesta țăranilor o altă sursă de venituri decît din cultivarea grîului și a porumbului.[17]

Toate aceste măsuri nu au reușit totuși să modifice structura fundamentală a agriculturii. Principalele culturi au continuat să fie cerealele, în special grîul și porumbul, iar numărul mare de gospodării mici și ineficiente a făcut să eșueze încercările de raționalizare a producției. Recolta de cereale a scăzut, într-adevăr, sub nivelurile pe care le atinsese în 1939, după revenirea din criza de la începutul anilor '30. Cauza acestei stări de lucruri o constituia, mai ales, satisfacerea necesităților de război, care au lipsit pămîntul de un mare număr de bărbați și de cai. Tractoarele și alte utilaje nu puteau să suplinească absența acestora, întrucît unicele surse practice de energie ale micilor gospodării, care rămîneau unitatea caracteristică de producție, erau bărbații și caii.

Eforturile de stimulare a producției industriale au fost doar parțial încununate de succes. Producția industriei alimentare a scăzut sub nivelul anului 1939 și exista o permanentă lipsă de produse de bază, provocată în primul rînd de extraordinara secătuire a resurselor generată de război. Industria textilă a înregistrat și ea o scădere semnificativă față de anul 1939. Cantitatea de cărbune extras a rămas aproape staționară de-a lungul războiului, dar extracția de țiței a înregistrat un declin, de la 6 240 000

[17] Pentru organizarea și dezvoltarea agriculturii în timpul regimului Antonescu, vezi *Trei ani de guvernare, 6 septembrie 1940–6 septembrie 1943*, București, 1943, pp. 85–98, 128–129, 131–133 și M. Fătu, *Contribuții*, pp. 236–258.

tone în 1939 la circa 5 350 000 tone în 1943. Punctele luminoase erau reprezentate de industria metalurgică şi cea chimică. Ultima dintre acestea avusese o importanţă minoră, dar, începînd cu 1942, făcuse progrese rapide, devenind singura industrie românească care producea bunuri pentru export.

Economia românească a anilor 1941–1944 s-a dezvoltat sub necontenitele presiuni germane de sporire a producţiei de materii prime necesare efortului de război şi a fost supusă unor încercări germane tot atît de perseverente de cîştigare a controlului asupra unor industrii româneşti-cheie. Dar oficialităţile germane de la toate nivelurile aveau să descopere, spre tristeţea lor, că Antonescu nu era prea dispus să facă ample concesii economice Germaniei. El a fost puternic influenţat de către cercurile economice şi bancare liberale, care nu abandonaseră în nici un fel politica „prin noi înşine" şi căutau cu disperare să menţină controlul românesc asupra resurselor şi dezvoltării economice.

Tendinţa germană de a monopoliza sectoarele vitale ale economiei româneşti a început să se manifeste cu adevărat în 1941. Pretextul legal a fost un protocol semnat la Berlin, la 4 decembrie 1940, care prevedea cooperarea între cele două ţări în vederea îndeplinirii unui plan de zece ani, de revitalizare a economiei româneşti. Germania a fost interesată înainte de toate de petrolul românesc şi, în timp, a dobîndit controlul total asupra unui număr de foste companii occidentale şi chiar 50 la sută din acţiunile societăţii „Astra Română", cea mai mare companie petrolieră românească. O agenţie coordonatoare, „Petrol Continental", a fost creată la Berlin, la 27 martie 1941, avînd drept scop stimularea şi supervizarea tuturor intereselor petroliere germane în România. Planificatorii economici germani doreau foarte mult să sporească producţia de petrol şi au căutat să obţină modificarea Legii minelor din 1937, pentru a face posibilă o masivă explorare — în scopul identificării a noi resurse — cu deplina participare a străinilor, adică a germanilor. Capitalul german a fost, de asemenea, orientat spre industria metalurgică din România, în special spre Uzinele Malaxa, unde urmărea să obţină 50 la sută din acţiuni. Germanii manifestau, de asemenea, un interes deosebit pentru cerealele româneşti. Prin controlul exercitat asupra principalelor societăţi de comerţ exterior, aceştia aproape au monopolizat comerţul cu grîu şi cu alte cîteva produse.

Antonescu a încercat în varii chipuri să limiteze pătrunderea germană în economia românească. Un decret din 17 iulie 1942 a redus mărimea capitalului străin din industria petrolieră în favoarea capitalului românesc şi a acordat concesii speciale acelor firme în care etnicii români aveau o participare de cel puţin 75 la sută. Antonescu a sporit deopotrivă parti-

ciparea statului român într-un număr de întreprinderi, îndeosebi în industria metalurgică. Încă de la 28 ianuarie 1941, la puține zile de la înăbușirea rebeliunii legionare, el a semnat un decret rezervînd statului român 50 la sută din acțiunile Uzinelor Malaxa, pentru ca apoi, la 18 februarie, să hotărască și achiziționarea restului de 50 de procente. Un decret din 3 decembrie 1941 prevedea ca etnicii români să aibă cel puțin 60 la sută din capitalul Oțelăriilor Reșița. Pentru a preîntîmpina „germanizarea" comerțului cu cereale românești, Antonescu a făcut din acesta monopol de stat la 17 decembrie 1941. Nici una dintre aceste măsuri de autoapărare economică nu a fost pe deplin eficientă, mai ales după ce a început războiul împotriva Uniunii Sovietice, întrucît în acel moment economia României devenise prea strîns legată de aceea a Germaniei, pentru a mai putea funcționa independent. De pildă, unele materii prime, esențiale pentru industria românească, precum cocsul și minereul de fier puteau fi importate doar din Germania, iar aceasta, dată fiind blocada navală britanică, era principalul cumpărător al produselor agricole românești. Masiva prezență militară germană era și nu era o binecuvîntare. Pe de o parte, Germania a fost principalul furnizor de material de război pentru armata română, dar, pe de altă parte, enormele achiziții de alimente și de alte bunuri pentru armata germană de pe front au afectat în mod negativ stabilitatea financiară a țării. La începutul toamnei anului 1941, conducătorii români se plîngeau că imensele cantități de bunuri cumpărate și înaltele prețuri plătite de achizitorii germani au dus la o severă inflație și, în consecință, au slăbit moneda națională, au subminat structura fiscală a țării și „au dat peste cap" bugetul anual al acesteia. Respectivele probleme au constituit subiectul unor negocieri aproape neîntrerupte, dar, în 1944, ele continuau să fie nerezolvate.

„Chestiunea evreiască" — așa cum a fost ea numită din a doua jumătate a secolului al XIX-lea — era cea mai serioasă problemă a minorităților cu care se confrunta regimul Antonescu. Puternicul sentiment național și scopurile tactice de politică externă, mai curînd decît un antisemitism doctrinar, au determinat încercările de „a o rezolva". Populația evreiască, ce număra 722 000 de persoane, adică 4 la sută din totalul populației în 1930, crescuse la aproximativ 800 000 de persoane în 1940. După cedarea de teritorii Uniunii Sovietice și Ungariei, numărul evreilor în cele două treimi rămase din România Mare a scăzut la 315 000, dar a crescut din nou, pentru a ajunge la 375 000, atunci cînd Basarabia și Nordul Bucovinei au fost redobîndite în vara anului 1941.

Situația evreilor se deteriora neîncetat, pe măsură ce România se apropia tot mai mult de Germania în vara anului 1940. Decizia cabinetului Gigurtu

din 9 iulie de îndepărtare a tuturor evreilor din serviciile publice şi cea din 8 august privind redefinirea statutului legal al evreilor, acţiune care i-a lipsit pe aceştia în mod efectiv de drepturi politice şi civile, au fost o urmare directă a realinierii României în materie de politică externă, intervenită în mai şi iunie 1940.

Schimbări spectaculoase în statutul evreilor au avut loc după instituirea statului naţional-legionar. Atît Antonescu cît şi Garda de Fier doreau să românizeze economia. Garda de Fier, aşa cum am văzut, nu avea un plan coerent, dar a folosit ocazia pentru a da frîu liber violentului său antisemitism. Pentru Antonescu, în schimb, românizarea era mijlocul de a atinge un scop mai înalt — crearea unei clase mijlocii puternice şi independente, care ar fi constituit coloana vertebrală, politică şi socială, a ţării. Fără nici o îndoială, ideea nu-i aparţinea. Ştefan Zeletin făcuse o elocventă pledoarie pentru românizarea economiei şi pentru întărirea burgheziei pur româneşti în lucrarea sa *Burghezia română*. Hotărîrea Partidului Naţional Liberal din perioada interbelică, concretizată în formula „prin noi înşine", exprima aceeaşi gîndire. Antonescu avea însă acum puterea de a acţiona. În septembrie 1940 a hotărît că venise vremea să-i înlăture pe evrei şi pe străini din structura economică a ţării şi să-i înlocuiască cu etnici români. O serie de decrete au expropriat proprietatea rurală evreiască (4 octombrie 1940), pădurile (17 noiembrie 1940), mijloacele de transport fluvial (4 decembrie 1940) şi proprietatea urbană (28 martie 1941). Această ultimă expropriere avea să se dovedească extrem de complexă, întrucît includea participări în societăţi şi companii, unde era adesea dificil să identifici deţinătorii individuali de acţiuni. Pe măsură ce acest vast program era pus în practică, devenea rapid evident că era mai curînd vorba de germanizare decît de românizarea capitalului şi a mijloacelor de producţie. Deţinătorii de proprietăţi şi acţiuni vindeau în disperare oricui dorea să cumpere, iar germanii s-au dovedit a fi unul dintre puţinele grupuri care, în toamna anului 1940, se puteau simţi în siguranţă în faţa exproprierilor arbitrare ale comisarilor legionari de românizare. Prăbuşirea economică generală pe care activităţile acestora ameninţau să o producă l-a determinat pe Antonescu, aşa cum am mai menţionat, să desfiinţeze aceste oficii, la 18 ianuarie 1941. Din acest moment, românizarea a devenit mai metodică şi mai ordonată. Caracteristic noii abordări, a fost treptata aplicare a decretului din 16 noiembrie 1940 privind românizarea personalului în sectorul particular, în industrie şi în alte organizaţii nonprofit, tuturor acestora cerîndu-li-se să-şi înlocuiască angajaţii evrei cu etnici români pînă la 31 decembrie 1941. Statisticile oficiale arată că numărul evreilor în aceste întreprinderi a scăzut treptat, de la 28 225 în noiembrie 1940, la 16 292

în decembrie 1941 şi, de la această dată, la 6 506 în martie 1943. Mai credibile însă sînt rapoartele secrete, care apreciază numărul angajaţilor evrei la peste 21 000 în primăvara anului 1943. Ei au rămas pe locurile lor, întrucît erau esenţiali pentru funcţionarea eficientă a întreprinderilor respective. Şi în alte sectoare ale economiei românizarea pare să fi făcut doar progrese modeste. De exemplu, numărul întreprinderilor comerciale deţinute de evrei şi străini a scăzut de la 53 919 (38,3 la sută) în septembrie 1940 la 41 640 (28,1 la sută) la 1 iunie 1943.

Măsurile luate împotriva evreilor înainte de atacarea Uniunii Sovietice au fost în primul rînd de ordin economic, exceptînd actele violente comise de către legionari împotriva acestora ca indivizi. Dar, după 22 iunie 1941, politica oficială a îmbrăcat forme şi mai ameninţătoare.[18] Un decret din 14 iulie 1941, care a reiterat conţinutul unor legi anterioare, excluzîndu-i pe evrei de la serviciul militar, impunea obligativitatea muncii forţate bărbaţilor evrei, între 18–50 de ani, individual sau în grup, la discreţia Marelui Stat Major. Cei care aveau titluri universitare, ofiţerii activi sau în retragere, medicii şi tehnicienii erau scutiţi de muncă manuală, dar puteau fi mobilizaţi pentru practicarea profesiunilor lor oricînd era necesar. În 1943, au fost înregistrate 101 334 astfel de persoane, dintre care 44 234 au îndeplinit diverse tipuri de muncă manuală, de obicei în batalioanele de muncă, iar 21 078 au fost „rechiziţionate", pentru munci de birou în industrie şi comerţ.

Deportarea evreilor a început după redobîndirea Nordului Bucovinei şi a Basarabiei. Numeroşi evrei, poate 130 000, fugiseră din aceste regiuni în Uniunea Sovietică, pe măsura înaintării armatelor române şi germane. Uciderea a cel puţin 4 000 de evrei la Iaşi şi în timpul deportării lor în Muntenia, la 28–30 iunie, de către trupele germane şi române, confirma temeiul fugii lor. Îndată ce armata română a pus stăpînire pe Transnistria, autorităţile române au început să deporteze mase de evrei din Basarabia şi Nordul Bucovinei cît mai spre Răsărit posibil. Tratatul de la Tighina, din 30 august 1941, care recunoştea administraţia civilă română în Transnistria, specifica faptul că evreii trimişi acolo vor fi deţinuţi în lagăre de concentrare şi vor fi folosiţi drept unităţi de muncă. Probabil că nu mai puţin de 100 000 de evrei au fost deportaţi în Transnistria în anii 1941–1943. Datorită unor condiţii cumplite, au murit cu miile. Altor atrocităţi le-au căzut victime mii de evrei[18a].

---

[18] În legătură cu politica guvernului român faţă de evrei, vezi Hillgruber, *Hitler,* pp. 236–246. O relatare mai sumbră, în Radu Ioanid, *Evreii sub regimul Antonescu*, Bucureşti, 1998, pp. 87–244.

[18a] Relatarea cea mai detaliată se găseşte în Jean Ancel, *Transnistria*, 3 volume, Bucureşti, 1998.

Regimul Antonescu, totuşi, nu a participat la deportarea în masă a evreilor, care fusese organizată de către oficialităţile naziste ca parte a planului lui Hitler privind „soluţia finală" a problemei evreieşti în Europa. La început, regimul şi-a manifestat interesul faţă de acest proiect şi a căzut de acord ca, începînd cu septembrie 1942, evreii apţi de muncă din judeţele Arad şi Timişoara, în Banat, şi din judeţul Turda, în Transilvania, să poată fi ridicaţi şi trimişi la Lublin. Deportările par să fi început conform graficului, dar curînd după aceea, în decembrie 1942, ele au fost oprite, în urma schimbării politicii guvernului faţă de evrei, în primul rînd ca efect al deteriorării situaţiei militare pe Frontul de Răsărit după bătălia de la Stalingrad şi pe măsură ce s-au făcut tentative de a se ajunge la o înţelegere cu Aliaţii occidentali.[19] Dovada unei politici noi în privinţa evreilor a constituit-o propunerea lui Antonescu, din decembrie 1942, referitoare la organizarea emigrării a 80 000 de evrei români în Palestina. Dar un astfel de plan nu putea fi dus la îndeplinire, printre alte motive, din cauza temerilor germane de a nu-i supăra pe potenţialii aliaţi arabi din Orientul Mijlociu. În vara anului 1944, Antonescu decisese să-şi realizeze planul independent de dorinţele germane, dar în momentul acela prăbuşirea propriului său regim era iminentă.

Problema cea mai urgentă de politică externă pentru guvernul român, între 1941 şi 1943, în afară de războiul de pe Frontul de Răsărit, era redobîndirea Nordului Transilvaniei. Atît Antonescu, cît şi conducătorii unguri au căutat sprijin german pentru revendicările lor, dar nici unul dintre aceştia n-a primit cine ştie ce satisfacţie. Cu toate că Hitler dorea să împiedice ca, în situaţia militară disperată din Răsărit, contribuţia celor doi aliaţi ai săi să fie afectată de duşmănia nedisimulată, nu i-a displăcut cu totul să-i joace pe unul împotriva altuia, pentru a obţine din partea acestora angajări mai mari de trupe şi provizii suplimentare pentru front.

Departe de a rezolva situaţia, Dictatul de la Viena exacerbase relaţiile dintre România şi Ungaria. Acesta nu a soluţionat problema naţională prin separarea tuturor maghiarilor de toţi românii. Aproximativ 1 150 000 pînă la 1 300 000 de români, sau 48 la sută pînă la peste 50 la sută din populaţia teritoriului cedat, în funcţie de provenienţa statisticilor, au rămas la nord de noua frontieră, în timp ce cca 500 000 de maghiari (după alte estimări ungare, cifra este de 800 000, iar după cele române cifra nu este

[19] Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington, Indiana, 1983, pp. 210–211; În privinţa politicii lui Antonescu faţă de evrei, vezi Ioanid, *Evreii*, pp. 373–397.

mai mare de 363 000) au continuat să locuiască la sudul acesteia. Restricțiile privind activitățile politice, impedimentele impuse educației și culturii în limba națională și discriminarea etnică în viața economică practicată de ambele guverne au sporit înverșunarea părților.

În tot timpul războiului, cele două guverne nu au reușit în nici un fel să-și rezolve diferendele. Cea mai serioasă tentativă de apropiere a survenit în primele șase luni ale anului 1943. Aceasta s-a datorat mai ales faptului că ambele părți și-au dat seama că Germania pierduse războiul și că, în consecință, trebuiau să găsească o cale de ieșire din conflict, înainte ca țările lor să devină teatru de război. Ambele au încercat să evite catastrofa unei ocupații sovietice, plasîndu-se sub protecția Aliaților occidentali. Inițiativa de-a lungul tuturor negocierilor i-a revenit lui Mihai Antonescu. El nu a pierdut nici un moment din vedere că Ungaria ar putea să încerce să pună mîna pe restul Transilvaniei, în timp ce grosul armatei române era concentrat pe Frontul de Răsărit. Ca urmare a propunerii lui Ion Antonescu din 6 ianuarie, cu privire la convorbiri între cele două țări, negocieri delicate duse în ciuda avertismentelor date de către Hitler ambelor părți, confirmînd că știa ce se punea la cale, au dus la o întîlnire între Miklós Bánffy, fost ministru de Externe ungar, și George Mironescu, fost prim-ministru român, la București, la 9 iunie. Discuțiile lor au debutat prost. Mironescu a denunțat ca intolerabilă ocuparea în continuare de către Ungaria a unui teritoriu românesc cu o populație de 1 400 000 de români, iar Bánffy a replicat sec că nu venise să discute probleme teritoriale, întrucît guvernul său considera rezolvată problema Nordului Transilvaniei. Cu toate acestea, românii păreau doritori să accepte propunerea lui Bánffy, potrivit căreia cele două țări urmau să abandoneze Axa în același timp, dar au respins cea de a doua propunere a sa, și anume ca statu-quoul în Transilvania să fie menținut pînă după încheierea războiului, cînd Marile Puteri vor adopta o decizie finală. Românilor li se părea că guvernul ungar intenționa să nu renunțe la Nordul Transilvaniei sub nici un motiv, în speranța că Aliații vor putea fi convinși să ratifice stăpînirea sa asupra Transilvaniei. Delegația română și Iuliu Maniu, cu care Bánffy s-a întîlnit la 23 iunie, au exprimat cu claritate că nu vor recunoaște niciodată legalitatea Dictatului de la Viena. Incapabile să ajungă la un compromis, cele două părți au rupt negocierile și au permis evenimentelor să-și urmeze cursul.[20]

[20] A. Simion, *Preliminarii,* pp. 296–307; Dániel Csatári, *Dans la tourmente: Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945*, Budapesta, 1974, pp. 220–224.

ÎNFRÎNGEREA

Dezastrul de la Stalingrad a fost un moment de răscruce în relațiile dintre România și Germania. Convins că Germania nu mai putea cîștiga acum războiul, Antonescu și-a îndreptat toate eforturile către apărarea României de „marele pericol" de la Răsărit. Acesta, la urma urmelor, fusese motivul său de căpătîi atunci cînd a pornit la război împotriva Uniunii Sovietice. Astfel, în ciuda încordării crescînde în relațiile cu Germania, pe măsură ce forțele sovietice înaintau fără încetare spre Apus, politica sa a vădit o continuitate remarcabilă. El a menținut alianța cu Germania și a contribuit, ca de obicei, cu oameni și tehnică de luptă, la efortul de război al acesteia, dar, în același timp, a căutat să cîștige înțelegerea Aliaților occidentali pentru „poziția grea" a României.

Tensiunea dintre România și Germania din perioada imediat următoare Stalingradului s-a putut vedea la întîlnirea dintre Antonescu și Hitler de la Rastenburg, din 10–12 ianuarie 1943. Problemele economice s-au dovedit cele mai dificile.[21] Oficialitățile germane se plîngeau că România nu-și îndeplinea obligațiile de a livra cantitățile satisfăcătoare de petrol, evocînd un declin al acestora de la 3,9 la 3,3 milioane tone și o creștere de 25 la sută a consumurilor românești. Mihai Antonescu, care era principalul negociator român în probleme economice, a ridicat chestiunea plăților germane pentru petrol și alimente, pe care le-a considerat insuficiente pentru prevenirea unei prăbușiri a economiei românești. Pentru a întări moneda românească și a ține inflația sub control, el a cerut ca plata să se facă în aur. Impasul a fost înlăturat de către Hitler, care, din cauza situației economice disperate a Germaniei, era nevoit să facă unele concesii românilor. Protocolul semnat la 11 ianuarie obliga Germania să livreze echipament militar suficient pentru a se reface armata română, la nivelul a 19 divizii, pînă în februarie 1944, jumătate din contravaloarea acestor livrări trebuind să fie achitată imediat (sub formă de petrol și alimente), cealaltă jumătate, fără dobîndă, după război. Germania a fost de acord, de asemenea, să transfere 30 de tone de aur Băncii Naționale a României și să faciliteze achiziționarea de către aceasta a unei cantități de valută liber-convertibilă. În ceea ce o privește, România s-a angajat să mărească la 4 milioane de tone cantitatea de petrol livrată Germaniei și Italiei în 1943, prin deschiderea de noi cîmpuri petrolifere și prin reducerea drastică a consumului intern, și să plătească un miliard de lei pentru întreținerea forțelor germane staționate pe teritoriul României. Hitler și Antonescu s-au

[21] A. Simion, *Preliminarii*, pp. 242–250.

întîlnit din nou, trei luni mai tîrziu, la Klessheim, în zilele de 12–13 aprilie. N-a fost o ocazie fericită. Nevoia urgentă de oameni şi petrol manifestată de gazdele sale i-au întărit lui Antonescu convingerea că războiul în Răsărit fusese pierdut. Mai mult decît atît, discuţiile de mare strategie au fost punctate de Hitler cu acuzaţii de trădare, îndreptate atît împotriva lui Mihai Antonescu, care nu efectuase această călătorie, cît şi împotriva lui Iuliu Maniu, date fiind eforturile acestora de a stabili contacte cu Aliaţii occidentali. Antonescu l-a apărat energic pe cel ce era mîna sa dreaptă, dar, simţind nevoia de a-l linişti pe Hitler, a căzut de acord să-i dea o „vacanţă" pentru a-şi reveni din „extenuare". Antonescu a expediat activităţile lui Maniu drept neimportante şi a refuzat să-l aresteze. De fapt, el aproba iniţiativele amîndurora şi a cerut lui Hitler să pună cît mai curînd capăt războiului împotriva puterilor occidentale, pentru a-şi concentra toate resursele disponibile împotriva Uniunii Sovietice. Dar argumentele sale n-au avut nici cel mai mic efect şi s-a găsit repetînd asigurările anterioare că România va sta alături de Germania pînă la capăt.

Cu toate acestea, Antonescu l-a încurajat pe secundantul său, Mihai Antonescu, să continue contactele cu Aliaţii occidentali şi să le atragă atenţia asupra pericolului pe care îl reprezenta Uniunea Sovietică pentru întreaga Europă, nu numai pentru Răsărit. Amîndoi Antoneştii (şi covîrşitoarea majoritate a politicienilor români şi a opiniei publice) nu priviseră niciodată Marea Britanie şi Statele Unite ca inamici.

Mihai Antonescu a abordat mai întîi Italia.[22] În toamna anului 1942, el a avut convorbiri frecvente cu ministrul italian Renato Bova Scoppa, cu privire la o abordare comună italo-română a Aliaţilor occidentali în legătură cu o pace separată. În ianuarie 1943, Bova Scoppa a prezentat ideile lui Antonescu ministrului de Externe Ciano, convins, la rîndul lui, că războiul era pierdut. Cînd a abordat subiectul cu Mussolini, Ciano a fost respins categoric. În mai, după vacanţa sa diplomatică, Mihai Antonescu şi-a continuat iniţiativa italiană, insistînd pe lîngă Bova Scoppa în legătură cu formarea unei „Antante Mediteraneene", condusă de Italia şi România, ca mijloc de impunere a unei independenţe faţă de Germania. Antonescu credea că Hitler era atît de obsedat de ruşi, încît va sacrifica totul în încercarea sa zadarnică de a-i înfrînge. La 1 iulie, în timpul unei vizite în Italia, el a discutat cu Mussolini planul său ca Italia să înceapă negocierile cu Marea Britanie şi Statele Unite pentru o pace separată. De data aceasta, Mussolini s-a arătat interesat, dar a sugerat să se mai aştepte

[22] Renato Bova Scoppa, *Colloqui con due dittatori*, Roma, 1949, pp. 69–118.

pînă cînd situația militară din Mediterana se va îmbunătăți. După răsturnarea lui Mussolini, la 25 iulie, Antonescu a încercat să stîrnească interesul noului guvern italian pentru planul său, dar acesta din urmă a preferat să acționeze de unul singur și a încheiat un armistițiu cu Aliații la 3 septembrie.

Între vara anului 1943 și primăvara anului 1944, armatele germane au fost împinse neîncetat înapoi către frontierele României. Cea mai importantă operațiune, în care au fost angajate trupele române, a fost apărarea Crimeii, unde șapte divizii, în retragere de la capul de pod Kuban, au luat poziție alături de cinci divizii germane. Aceste forțe rămăseseră izolate de Armata 6 germană în Ucraina la sfîrșitul lui octombrie 1943. În aprilie 1944 a început ofensiva sovietică de recucerire a Crimeii. Copleșite de efectivele și cantitatea tehnicii de luptă superioare ale sovieticilor, ultimele forțe germane și române au fost evacuate din Sevastopol la 10–13 mai. Aproximativ 150 000 din cei 230 000 ostași angajați în bătălia Crimeii au fost evacuați, în special pe mare, către porturile românești Constanța și Sulina. În acel moment, linia frontului atinsese teritoriul românesc, întrucît trupele sovietice trecuseră Prutul în aprilie.

În primăvara anului 1944, alți factori politici din România se alăturaseră efortului de a scoate țara din război. Figura-cheie era Iuliu Maniu, recunoscut pe scară largă ca lider al opoziției democratice față de dictatura lui Antonescu. Între noiembrie 1942 și martie 1943 el a trimis un val de mesaje guvernului britanic, prin varii canale, inclusiv diplomați elvețieni și turci, în care explica rolul României în război și aspirațiile ei. Maniu insista asupra faptului că opinia publică din România se împotrivise continuării războiului împotriva Uniunii Sovietice dincolo de Nistru și că acum nu încerca decît să apere integritatea teritorială a țării, inclusiv Nordul Transilvaniei. El susținea că românii nutreau aceleași idealuri ca și „puterile anglo-saxone", dar că nu puteau să acționeze în concordanță cu adevăratele lor convingeri, dat fiind că țara lor era efectiv ocupată de către armata germană. Maniu a respins propunerile aliate de declanșare a unei acțiuni militare împotriva Axei, ca mijloc de urgentare a retragerii României din război, subliniind că, în absența armatei române, care se afla pe front, germanii aveau forța militară necesară să răstoarne guvernul și să reinstaleze regimul legionar, o situație care ar fi pus capăt oricărei opoziții democratice. Cu toate acestea, afirma că „starea de spirit" generală era pregătită pentru o acțiune favorabilă cauzei aliate și nu avea nici un dubiu că putea fi atrasă de partea acesteia și armata română; cu toate acestea, susținea el, toată lumea avea rețineri atîta timp cît guvernele britanic și american

nu vor fi garantat integritatea teritorială a țării.[23] Din toate aceste comunicări reieșea în mod evident că Maniu, asemenea lui Mihai Antonescu și, în general, politicienilor români, considera Uniunea Sovietică drept principala amenințare la adresa independenței României și vedea în Occident singura speranță de evitare a unei catastrofe.

Răspunsul inițial din partea Marii Britanii a fost dezamăgitor. În ianuarie 1943, Foreign Office l-a informat pe Maniu că frontierele postbelice ale României vor fi trasate în conformitate cu Carta Atlanticului și cu recunoașterea britanică a intereselor de securitate ale Uniunii Sovietice în privința frontierei vestice a acesteia. Se înțelegea clar că România nu putea spera să se rezume doar la Aliații occidentali și că trebuia să ajungă, de asemenea, la o înțelegere cu Uniunea Sovietică. În legătură cu o altă chestiune teritorială vitală — Nordul Transilvaniei —, Foreign Office a exprimat opinia că, după război, Dictatul de la Viena va fi anulat și regiunea respectivă va fi restituită României. În martie 1943, ca răspuns la mesajele urgente primite din partea lui Maniu, reprezentanții britanici la Istanbul l-au informat pe acesta că guvernele britanic și american apreciau poziția specială a României, dar nu puteau să-și asume angajamente înainte de a fi ajuns la o înțelegere cu Uniunea Sovietică în privința României. Cu toate acestea, continua nota, ambasadorii britanic și american la Moscova primiseră instrucțiuni să abordeze cu guvernul sovietic subiectul ieșirii României din război, Maniu urmînd să fie informat asupra rezultatelor acestor convorbiri în timp util.

La început, guvernul sovietic a manifestat doar un interes moderat în a trata cu opoziția democratică din România. Atunci cînd ambasadorul britanic la Moscova, Sir Archibald Clark-Kerr, s-a oferit să pună autoritățile sovietice în contact cu Maniu, Molotov a replicat că o asemenea acțiune ar fi prematură, dar a sugerat ca britanicii să urmeze această deschidere, întrucît Maniu și partizanii săi erau singura opoziție serioasă în România. Dar nici Maniu n-a arătat interes în a trata cu Uniunea Sovietică, atîta vreme cît Aliații occidentali nu erau pregătiți să garanteze că România nu va cădea sub dominația sovietică. În august 1943, el a reiterat disponibilitatea de a negocia cu Marea Britanie și Statele Unite, dar nu cu „Rusia".

Maniu și Constantin Brătianu n-au făcut nici un secret din opoziția lor față de continuarea de către Antonescu a războiului alături de Germania. În trei memorii adresate acestuia în primăvara și vara anului 1943, ei au

[23] P. D. Quinlan, *Clash over Romania*, Los Angeles, 1977, pp. 82–85; Direcția Generală a Arhivelor Statului, *23 august 1944: Documente*, I, București, 1984, pp. 526–528: Notă a Serviciului Special de Informații din 20 aprilie 1943.

protestat viguros împotriva „nebuniei" trimiterii suplimentare de trupe românești dincolo de Nistru pentru a lupta în „războiul Germaniei".[24] Ei au atras atenția asupra faptului că România avea propriile ei probleme, grave, de rezolvat cu Ungaria. În loc să trimită ultimele rezerve de tineret să fie „măcinați" în bătălii departe de casă, ei au cerut o cruțare a resurselor umane pentru a apăra granițele etnice ale țării. Maniu și Brătianu au denunțat de asemenea „atitudinea ostilă" pe care regimul Antonescu o adoptase față de „marile democrații anglo-americane... aliații noștri naturali" al căror ajutor fusese decisiv în constituirea României Mari. Ei au încheiat această serie de memorii la 12 august cu un apel din partea întregii națiuni pentru a opri lupta și a retrage armata în cadrul frontierelor țării, în scopul de a evita „gravele primejdii" la care sînt expuse interesele naționale.

Răspunsul lui Antonescu sugerează cît de puțin înclinat era acesta să schimbe cursul.[25] Tonul său era tăios. El a reamintit lui Maniu și Brătianu gravele împrejurări în care se afla țara atunci cînd și-a asumat puterea în 1940 și, acuzîndu-i de o parte de răspundere pentru acea „situație tragică", le-a negat orice drept de a vorbi în numele opiniei publice sau al armatei. El a respins fără ezitare principala lor cerere de a ieși din război și de a aduce trupele în țară, atrăgînd atenția asupra faptului că drasticele contramăsuri ale germanilor ar fi putut conduce la distrugerea armatei și subjugarea țării. Recunoașterea de către el a dependenței aproape totale față de Germania adeverea, astfel, argumentul formulat de către Maniu față de Aliați privind condițiile speciale ale României. Dacă ar fi provocată — avertiza Antonescu —, Germania ar pune mîna pur și simplu pe grînele și petrolul românesc, în loc de a plăti pentru ele, și ar da Sudul Transilvaniei Ungariei, iar Dobrogea Bulgariei. În ciuda atacurilor formulate la adresa celor doi lideri politici, ca și a faptului că știa de contactele lui Maniu cu britanicii, Antonescu nu a făcut nici o mișcare pentru a-i aresta. De fapt, el le-a asigurat protecția sa, care i-a permis lui Maniu să-și continue activitățile.

Atît Maniu, cît și Mihai Antonescu au realizat acum contacte indirecte cu guvernul sovietic, dar principalul lor scop era mai curînd acela de a testa atitudinea acestuia din urmă față de România decît de a negocia, întrucît mai sperau încă să capituleze față de Aliații occidentali. Maniu

[24] A. Simion, *Preliminarii*, pp. 311–314; Memoriile erau datate 20 aprilie, 10 iulie și 12 august 1943; Pentru textele acestor schimburi de mesaje pe durata a mai mult de trei ani, vezi Ion Calafeteanu (ed.), *Iuliu Maniu–Ion Antonescu. Opinii și confruntări politice, 1940–1944*, Cluj-Napoca, 1994.

[25] A. Simion, *Preliminarii*, pp. 316–319.

i-a solicitat ajutorul lui Edvard Beneš, şeful guvernului cehoslovac în exil, de la Londra, pentru a prezenta guvernului sovietic cazul României. Beneš a avut convorbiri cu Molotov şi Stalin, la Moscova, între 14 şi 18 decembrie 1943, în cursul cărora acesta din urmă a fost aparent de acord că regimul Antonescu, mai curînd decît poporul român, trebuia făcut responsabil pentru atacarea Uniunii Sovietice, manifestîndu-se deopotrivă favorabil României în raport cu Ungaria în rezolvarea problemei Transilvaniei.

Un alt canal românesc spre Moscova trecea prin Stockholm, unde ministrul român, Frederic Nanu, purtase convorbiri, în decembrie 1943 şi ianuarie 1944, cu oficiali ai Legaţiei sovietice, asupra interesului exprimat de către „unele cercuri" din România (evident, Mihai Antonescu) de a negocia o ieşire din război.[26] În februarie Nanu a informat Bucureştii că guvernul sovietic promisese să respecte suveranitatea şi independenţa României şi să o ajute să redobîndească Transilvania dacă abandona războiul; Mihai Antonescu însă n-a dat nici un fel de răspuns, întrucît considera că România este mai în siguranţă dacă tratează cu Occidentul. În convorbirile sale de la Madrid cu ambasadorul american în Spania a fost încurajat să creadă că acestea ar putea conduce la o pace separată cu Aliaţii occidentali. În acelaşi timp, chiar s-a gîndit să încredinţeze opoziţiei democratice asumarea negocierilor de pace, în speranţa că Maniu şi colaboratorii săi ar putea obţine condiţii mai bune decît dictatura antonesciană.[27]

La vremea aceea Maniu şi Ion Antonescu erau deja angajaţi într-o nouă iniţiativă de pace cu Marea Britanie şi Statele Unite. La sfîrşitul anului 1943, Aliaţii occidentali acceptaseră propunerea lui Maniu ca un reprezentant al opoziţiei să fie trimis să negocieze direct cu puterile occidentale. Maniu şi colaboratorii săi au căzut de acord ca prinţul Barbu Ştirbey — care condusese, pentru cîteva săptămîni, în 1927, un cabinet de tranziţie — să fie intermediarul lor şi, în consecinţă, în februarie 1944, l-au expediat la Cairo, sediul Comandamentului Aliat pentru Orientul Mijlociu.[28] La prima sa întîlnire cu reprezentanţii celor trei Aliaţi, la 17 martie, a declarat că toţi factorii din România — Guvernul, Regele şi Opoziţia — doreau să treacă de partea cealaltă. Ştirbey avea siguranţa că Antonescu era gata să ia o astfel de măsură, pentru că ştia că războiul e pierdut, dar credea, în acelaşi timp, că Maniu ar putea organiza o lovitură

[26] F. C. Nanu, „The First Soviet Double Cross" în *Journal of Central European Affairs*, 12/3, 1952, pp. 236–258.

[27] *Ibidem*, p. 245.

[28] O analiză bine documentată poate fi găsită în Gheorghe Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial*, I, Bucureşti, pp. 245–282.

de stat dacă Aliații o doreau, cu condiția să fie respectate independența țării și drepturile teritoriale și să i se recunoască statutul de cobeligerant. Întrebat ce înțelege prin drepturi teritoriale, el a specificat retrocedarea Nordului Transilvaniei și stabilirea viitorului Basarabiei prin plebiscit. Cei trei reprezentanți aliați nu și-au luat nici un fel de angajamente, dar au exprimat clar că prima condiție pentru orice înțelegere era capitularea necondiționată.

O examinare susținută a „chestiunii românești", cum a ajuns să i se spună, se desfășura acum în cele trei capitale aliate. Molotov a acordat puțină importanță declarațiilor lui Știrbey, întrucît se îndoia că Maniu i se opunea cu adevărat lui Antonescu și că acesta din urmă avea vreo intenție de a ieși din război. Diplomații americani și britanici, pe de altă parte, erau înclinați să dea curs inițiativei lui Știrbey și erau doritori să asigure păstrarea independenței României și să examineze cu grijă chestiunea granițelor ei postbelice (un plebiscit pentru teritoriul dintre Prut și Nistru părea rezonabil, dar Transilvania era o problemă prea complexă pentru a suporta un comentariu imediat), dar nici Departamentul de Stat, nici Foreign Office nu erau pregătite să facă vreo mișcare înainte ca „rușii" să-și fi făcut cunoscute părerile.

Între timp, apropierea rapidă a armatelor sovietice și ocuparea Ungariei de către armata germană, la 19 martie, alarmaseră puternic cercurile politice de la București. La 21 martie, Mihai Antonescu îi va expedia un mesaj urgent lui Știrbey, la Cairo, prin ministrul român de la Ankara, cerîndu-i să afle reacția Aliaților față de evenimentele din Ungaria și dacă România putea conta pe sprijin militar și politic aliat în cazul unei acțiuni germane similare împotriva României. Răspunsul a venit pe data de 22 martie din partea generalului Henry M. Wilson, comandant al Forțelor Aliate din Mediterana, care, în lipsă de timp, nu s-a consultat cu colegii săi american și sovietic. El s-a exprimat fără echivoc. A cerut guvernului român să capituleze imediat și să nu opună nici un fel de rezistență trupelor sovietice în înaintare. A avertizat că România avea acum un ultim prilej de a contribui la înfrîngerea Germaniei și că acele condiții de pace ce i se vor impune vor fi determinate în mare măsură de propriile sale eforturi în beneficiul cauzei aliate.[29] O săptămînă mai tîrziu, Wilson îi va trimite alt mesaj lui Mihai Antonescu, în care adăuga condițiilor deja exprimate necesitatea unor contacte directe între Antonescu și Înaltul Co-

[29] *Foreign Relations of the United States* (de aici înainte *FRUS*) *1944*, IV, Washington, 1966, pp. 154–155: ambasadorul SUA pe lîngă guvernul iugoslav în exil către secretarul de stat, 24 martie 1944.

mandament Sovietic, pentru a stabili cooperarea între armatele română şi sovietică împotriva germanilor. La 2 aprilie, Wilson îi scria lui Maniu punînd aceleaşi condiţii pentru un armistiţiu. El cerea deopotrivă răsturnarea imediată a regimului Antonescu, pornind de la ideea că acesta nu va rupe niciodată cu Germania din propria-i voinţă.[30] Nici Antonescu, nici Maniu nu au răspuns, dat fiind că propunerile lui Wilson erau lipsite de orice fel de garanţii, pe care aceştia le considerau esenţiale pentru păstrarea statului român. Acum ei nu-şi mai puteau face nici un fel de iluzii în legătură cu o pace separată cu Marea Britanie şi Statele Unite sau să aibă vreun dubiu privind rolul major pe care avea să-l aibă Uniunea Sovietică în hotărîrea viitorului României.

Ion Antonescu a continuat să coopereze cu Germania în ciuda evidenţei crescînde a unei catastrofe militare, pentru că, aşa cum îi explicase anterior lui Maniu, nu vedea nici o alternativă viabilă. Cu toate că dorea cu orice preţ să evite subjugarea ţării faţă de Uniunea Sovietică, acesta se confrunta cu ameninţarea iminentă a unui regim legionaro-german, care, în mod sigur, avea să desăvîrşească distrugerea suprastructurii politice şi a economiei ţării şi să o lase la discreţia „altora". Un astfel de pericol nu era nicidecum imaginar, pentru că, la 26 ianuarie 1944, Hitler ordonase să înceapă pregătirile pentru ocuparea României („Margareta II") în cazul unei lovituri antigermane. Dar tensiunea din relaţiile româno-germane a slăbit în urma unui nou acord economic, încheiat la 9 februarie, şi, în special, în urma angajamentelor reînnoite de sprijin, luate de Antonescu la întîlnirea sa cu Hitler din 28 februarie. În aceeaşi zi, de fapt, reînnoindu-şi, după cîte se pare, încrederea în Antonescu, Hitler a ordonat întreruperea pregătirilor pentru „Margareta II".

Antonescu s-a întîlnit cu Hitler din nou, la 23–24 martie. Principala lor preocupare a fost cum să mobilizeze toate efectivele şi tehnica de luptă disponibile pentru „războiul total", după cum se exprima Hitler în războiul împotriva Uniunii Sovietice. Antonescu a făcut cunoscută din nou disponibilitatea sa de a colabora, dar a pus două condiţii: garanţii germane împotriva unei acţiuni ungare în Sudul Transilvaniei şi echipament german suplimentar pentru armata română. Hitler a răspuns prompt că prima condiţie fusese îndeplinită, prin ocuparea Ungariei de către armata germană, şi că dăduse deja instrucţiuni Înaltului Comandament să sporească transporturile de armament către România. Dar Hitler îşi dădea seama că doar cu promisiuni nu se putea asigura loialitatea României. De aceea, l-a informat pe Antonescu că Germania nu mai recunoştea validitatea Dictatului

[30] Alexandre Cretzianu, *The Lost Opportunity*, Londra, 1957, pp. 131–133.

de la Viena și a promis că va ordona curînd trupelor ungare să evacueze Nordul Transilvaniei. Antonescu nu a făcut nici un comentariu, dar cînd a propus să li se permită celor 200 000 de refugiați români în Sudul Transilvaniei să se întoarcă acasă, Hitler n-a dat nici un răspuns.

Cu aceeași ocazie, Mihai Antonescu și Ribbentrop au discutat posibilitatea unei păci separate cu puterile apusene. Antonescu credea că ar putea fi realizat un compromis între Marea Britanie și Germania, dar Ribbentrop a respins termenul ca „utopic" și chiar „periculos", date fiind efectele pe care asemenea propuneri de pace le-ar avea asupra moralului trupelor germane și române. Pentru aceleași rațiuni, el a obiectat față de misiunea lui Știrbey la Cairo, despre care, spre surpriza lui Antonescu, era informat în detaliu.

Negocierile de la Cairo între Știrbey și Aliați au ajuns la un moment critic în aprilie. Uniunea Sovietică și-a asumat un rol mai activ, dat fiind că armatele sale ajunseseră la Prut. În scopul de a grăbi capitularea României, Molotov a anunțat, la 2 aprilie, că Uniunea Sovietică nu caută să dobîndească vreo parte din teritoriul românesc sau să schimbe ordinea socială a țării.[31] La data de 12 aprilie, reprezentantul sovietic la Cairo i-a prezentat lui Știrbey condițiile minimale de armistițiu ale țării sale, care fuseseră formulate în consultare cu guvernele britanic și american. Acestea au fost comunicate lui Ion Antonescu și Maniu, via Ankara, și presupuneau ruperea completă cu Germania și lupta comună a armatei române și a celor aliate împotriva Germaniei; restabilirea frontierei ruso-române din 22 iunie 1941; plata de despăgubiri față de Uniunea Sovietică; eliberarea tuturor prizonierilor de război aliați; deplasarea nestînjenită a Armatei Roșii pe teritoriul românesc; anularea Dictatului de la Viena și sprijin sovietic pentru revenirea Nordului Transilvaniei la România.

Reacția la București a fost amestecată. La 19 aprilie Maniu a răspuns formulînd contrapropuneri. Evident, avînd puțină încredere în promisiunile sovietice de respectare a suveranității românești, el a acceptat propunerea de încheiere a unui armistițiu, dar a cerut ca nici unor trupe străine (prin aceasta el înțelegea sovietice) să nu li se permită să intre în țară dacă nu li se va cere acest lucru. Din dorința de a evita ocupația sovietică, el ceruse Comandamentului Aliat din Orientul Mijlociu să trimită în România două divizii aeropurtate. La 21 aprilie, Aliații au respins alte negocieri și au cerut o acceptare sau o respingere clară a termenilor armistițiului. După ce alte cîteva încercări de îndulcire a condițiilor ultimatului aliat au eșuat,

[31] *FRUS, 1944*, IV, pp. 165–166: Ambasada Uniunii Sovietice către Departamentul de Stat.

Maniu a acceptat, la 10 iunie, fără entuziasm, un armistițiu pe baza celor șase puncte din 12 aprilie. Dar chiar și acum, în loc de a-i contacta pe ruși direct, el a preferat să acționeze prin Cairo, pentru a se asigura că Marea Britanie și Statele Unite erau asociate pe deplin în orice înțelegere.

Guvernul Antonescu a respins net termenii aliați la 15 mai. Antoneștii i-au interpretat drept o capitulare față de Uniunea Sovietică și nu aveau nici o îndoială că o asemenea acțiune punea în pericol însăși existența țării. Sperau, de asemenea, că o schimbare favorabilă a războiului putea aduce trupele apusene în România și, de aceea, intenționau să aștepte oricît de mult posibil înainte de a se angaja ei înșiși. Această tactică pare să fi orientat negocierile lui Mihai Antonescu cu diplomații sovietici la Stockholm. Ele au fost reluate la sfîrșitul lunii mai, dar, la 11 iunie, Nanu a primit instrucțiuni să nu se angajeze prea mult, „ca nu cumva să fie compromise alte posibilități". „Alte posibilități" vizau încercările lui Mihai Antonescu de a încheia un armistițiu cu Marea Britanie și Statele Unite.

Grupările politice din România opuse războiului și dictaturii lui Antonescu au devenit din ce în ce mai îndrăznețe în primăvara anului 1944. Necesitatea coordonării a condus Partidul Național-Țărănesc, Partidul Național Liberal, Partidul Social-Democrat și Partidul Comunist la crearea Blocului Național Democratic, la începutul lui iunie. Acesta a afirmat că obiectivele sale sînt imediata încheiere a unui armistițiu cu Aliații; retragerea din Axă și sprijin total pentru efortul de război al Aliaților; răsturnarea dictaturii lui Antonescu și înlocuirea ei cu un regim democratic. Blocul a făcut cunoscut, de asemenea, în mod clar că membrii săi, fiind de acord să acționeze împreună pentru atingerea obiectivelor imediate, intenționau să-și mențină identitatea ideologică și politică. Așa cum s-a evidențiat în negocierile dintre Maniu și reprezentanții comuniștilor, dedicate creării unui front comun împotriva lui Antonescu, negocieri care au început în toamna anului 1943, nici una dintre părți nu credea în cealaltă. Maniu a ezitat să stabilească vreun acord cu comuniștii înainte de a obține garanții privind integritatea teritorială a României, așa cum era ea înainte de 1940 și de a fi sigur că nici un guvern comunist, sprijinit de sovietici, nu va fi format pe teritoriul românesc, pe măsura înaintării Armatei Roșii.[32]

Maniu a trimis la Cairo un emisar special cu vești privind formarea Blocului Național Democratic. I-a informat, de asemenea, pe Aliați că Blocul intenționa să răstoarne dictatura lui Antonescu și că el însuși va forma

[32] *23 august 1944... Documente*, II, București, 1984, pp. 275–279: Note ale Serviciului Special de Informații din 7 și 9 iunie 1944, iar la pp. 285–290: Nota secretă a Ministerului Afacerilor Interne din 14 iunie 1944.

un guvern, a cărui sarcină imediată va fi să declare armistițiul și să ducă la îndeplinire condițiile aliate. Pentru a asigura succesul, a cerut brigăzi aeropurtate aliate și atacuri aeriene asupra obiectivelor militare de importanță strategică din Ungaria și Bulgaria pentru a-i împiedica pe germani să-și consolideze pozițiile lor în România. Părea resemnat să coopereze cu forțele sovietice, promițînd că generalul român care avea comanda pe Frontul de la Iași va asigura înaintarea lor rapidă pe teritoriul țării, pînă la București. Acest mesaj a fost transmis la 29 iunie, dar Maniu n-a primit nici un răspuns, deși s-a interesat în mod repetat de acesta, ultima oară la 19 august.

Rațiunile tăcerii aliate aveau să reiasă mai tîrziu. Importante decizii afectînd dezvoltarea politică a României fuseseră adoptate în momentul în care mesajul lui Maniu a ajuns la Cairo. La mijlocul lunii mai 1944, guvernele britanic și sovietic au fost de acord să împartă Europa de Sud-Est în zone militare operaționale. Britanicii, care avuseseră inițiativa, au propus ca Grecia să cadă în zona lor, iar România în zona sovietică. Apoi au întrebat guvernul american dacă ar putea accepta planul. Înainte însă de a primi un răspuns, la 8 iunie, Churchill a propus ca Bulgaria să fie adăugată zonei sovietice, iar Iugoslavia zonei britanice. La 12 iunie, cu oarecare rețineri, Roosevelt a aprobat aranjamentul. Nici una dintre părți nu intenționa ca aceste aranjamente să constituie o delimitare finală a sferelor de influență, dar cursul ulterior al evenimentelor a plasat România în zona sovietică.

Ultima întîlnire dintre Hitler și Antonescu a avut loc la 5 august la Rastenburg. Ca de obicei, aceștia au acoperit o largă gamă de probleme, în mod special situația militară pe Frontul de Răsărit (Hitler promisese noi divizii germane, bine echipate) și problemele economice româno-germane (nu s-a ajuns la nici un fel de decizii), dar chestiunea principală pentru Hitler era acum dacă România și Antonescu însuși vor sta alături de Germania „pînă la capăt". Antonescu a răspuns punînd trei întrebări: poate Germania să țină Frontul de Sud împotriva unei ofensive sovietice majore? Poate Germania să pună capăt raidurilor aeriene aliate asupra rafinăriilor românești și a căilor de comunicații, atacuri care au fost declanșate la începutul lui aprilie? Cum va acționa Germania în cazul în care Turcia va deschide Strîmtorile navelor de război aliate? Hitler nu a dat nici un răspuns și discuția s-a orientat spre subiecte secundare. Cei doi dictatori s-au despărțit nerezolvînd nimic. La București, Antonescu nu a luat nici o măsură pentru a întrerupe legăturile României cu Germania. Mai spera încă să convingă puterile apusene să protejeze România de înaintarea sovietică în Europa. Întrucît ajunsese să considere războiul împotriva Uniunii

Sovietice ca o luptă de apărare a civilizației europene, Antonescu credea că Occidentul va vedea că erau puse în joc propriile sale interese.

Masiva ofensivă sovietică pe frontul românesc a început la 20 august. Armata Roșie a străpuns pozițiile defensive în mai multe locuri. Situația în jurul Iașilor era deosebit de critică. Rezistența forțelor germane a fost de departe mai susținută decît a unităților românești, multe dintre acestea pur și simplu destrămîndu-se. La 22 august, Antonescu a vizitat state majore de front și a recunoscut imediat gravitatea situației. Dacă trupele sovietice străpungeau linia defensivă Focșani–Galați între Carpați și Dunăre, în sudul Moldovei, atunci era sigur că soarta României va fi pecetluită „pentru vecie". Informațiile privind înaintarea sovieticilor de-a lungul întregului front l-au convins în cele din urmă că nu exista nici o speranță de a stăvili valul. S-a întors rapid la București pentru a-l informa pe Rege.

Desfășurarea rapidă a evenimentelor, în special colapsul de pe front, au surprins opoziția democrată. Cu toate că discuțiile cu Blocul Național Democratic, în legătură cu caracterul și componența unui nou guvern și cu aspectele militare ale proiectatei lovituri de stat, au continuat pînă la 20 august, nu fusese stabilită încă o dată pentru răsturnarea lui Antonescu. Ofensiva sovietică a făcut imperativă adoptarea unei hotărîri. Maniu și Brătianu, în cooperare strînsă cu Regele Mihai, ca principali organizatori ai loviturii[33], au căzut de acord ca ziua de 26 august să fie data acesteia, dar, atunci cînd au aflat că Antonescu va pleca pe front în ziua de 24 august, au schimbat această dată pentru 23 august. În după-amiaza zilei respective, Regele l-a invitat pe Antonescu la Palat. Atunci cînd acesta a refuzat să accepte un armistițiu imediat, Regele a ordonat arestarea sa și a lui Mihai Antonescu, care îl însoțea. Alți colaboratori apropiați ai lui Antonescu au fost convocați la Palat, pentru un presupus Consiliu de Coroană, și au fost, de asemenea, arestați. După aceea, exercitîndu-și prerogativele constituționale, Regele l-a numit prim-ministru pe generalul Constantin Sănătescu (1885–1947), unul dintre comandanții armatei, care sprijinise planul Blocului Național Democratic de răsturnare a lui Antonescu. La rîndul său, Sănătescu a numit prin decret pe membrii guvernului. Compus în principal din militari, acesta îi includea, de asemenea, pe Maniu, Brătianu, Constantin Titel Petrescu, conducătorul Partidului Social-Democrat și

[33] Istoriografia românească de dinainte de 1989 a acordat Partidului Comunist Român un rol hotărîtor în organizarea și realizarea răsturnării regimului Antonescu. Una dintre ultimele asemenea prezentări, publicată înainte de răsturnarea regimului comunist în decembrie 1989, este cuprinsă în Comisia Română de Istorie Militară, *România în anii celui de-al doilea război mondial*, II, București, 1989, pp. 61–79.

Lucreţiu Pătrăşcanu, reprezentînd Partidul Comunist, ca miniştri fără portofoliu, a căror sarcină urma să fie aceea de a asigura orientarea politică a noului guvern ca reprezentanţi ai Blocului Naţional Democratic. La orele 22, pe data de 23 august, s-a radiodifuzat proclamaţia Regelui către Ţară, anunţînd ruperea relaţiilor diplomatice cu Germania şi armistiţiul cu Naţiunile Unite. El a declarat că România s-a alăturat Aliaţilor, împotriva Axei, şi că-şi va mobiliza toate forţele pentru eliberarea Nordului Transilvaniei. Sănătescu a dat instrucţiuni emisarilor români de la Cairo să accepte un armistiţiu pe baza condiţiilor aliate din 12 aprilie.

Reprezentanţii diplomatici şi militari germani din România au fost luaţi pe nepregătite de spectaculoasa întorsătură a evenimentelor. Deşi un număr de ofiţeri, printre care generalul Hans Friessner, comandantul armatelor germane de pe Frontul românesc, a cerut insistent o imediată evacuare a tuturor forţelor germane din România spre teritoriul controlat de către trupele ungare, unde s-ar fi putut stabili o nouă linie defensivă, Hitler i-a ordonat să ocupe Bucureştii şi să instaleze un nou guvern, condus de un general progerman. Tentativa a eşuat. Comandanţii germani aveau prea puţine trupe disponibile pentru a înfrînge o armată şi un popor care voiau să schimbe cursul. La 28 august, trupele române eliminaseră ameninţarea germană asupra Bucureştilor şi la 31 august forţele germane se aflau în retragere în întreaga ţară. În aceeaşi zi, Armata Roşie a ocupat Bucureştii. O nouă eră în istoria României era pe cale să înceapă.

14
TRANZIȚIA
1944–1947

Instituțiile și spiritul care guvernaseră evoluția țării de la mijlocul secolului al XIX-lea îi aduseseră pe români mai aproape de Europa. În viața politică, guvernarea parlamentară le-a servit drept model, chiar dacă, practic, uneori nu a fost la înălțimea idealului; economia, încet, dar nu mai puțin hotărît, s-a îndreptat către sistemul capitalist antreprenorial și orientat către piață; structura socială a dobîndit treptat un model occidental, care s-a manifestat prin predominația clasei mijlocii în viața politică și economică interbelică; majoritatea intelectualilor și a oamenilor politici nu au șovăit în credința că erau o parte a Europei. Însuși procesul edificării naționale — crearea României Mari și apărarea acesteia — a fost în esență un fenomen european.

Începînd cu 1944, această Românie avea să fie înlocuită de o alta. După răsturnarea dictaturii lui Antonescu, cursul dezvoltării țării s-a îndepărtat brusc de Europa, orientîndu-se spre Răsărit. Ocupația de către Armata Sovietică și rapida aducere a Partidului Comunist la putere de către autoritățile sovietice au dus la desființarea structurilor existente și la înecarea afinităților intelectuale și spirituale cu Occidentul într-un etos străin. În viața politică, un autoritarism fără precedent a luat locul unui experiment secular de democrație parlamentară; în viața economică, o planificare și o conducere centralizată rigidă au înlocuit amestecul liber de întreprindere particulară și coordonare de către stat; în privința gîndirii și a spiritului, intelectualii au fost obligați să-și înhame talentele la căruța creării „noii societăți".

GUVERNUL PROVIZORIU

Cea mai presantă sarcină a guvernului Sănătescu a fost aceea de a-și stabiliza relațiile cu Aliații și, în primul rînd, cu Uniunea Sovietică. Armata Roșie se revărsa în România, comandanții sovietici tratau țara ca un teritoriu cucerit și nu păreau dispuși să discute direct cu guvernul de la București,

pe care, de înțeles, îl considerau a fi inamic. Presat de Iuliu Maniu și Constantin Brătianu, care erau foarte interesați să pună capăt amestecului ofițerilor sovietici în probleme civile și să-i țină în afara zonelor neocupate de Armata Roșie, Sănătescu și-a concentrat toate eforturile spre a încheia o convenție de armistițiu cît mai curînd posibil. Guvernul sovietic a fost neobișnuit de receptiv față de această idee, întrucît era dornic să-și asigure liniile de comunicație cu frontul din Transilvania și Ungaria, spre nord, și cu Balcanii, spre sud, pe de o parte, și să implice total în acțiune „efectivele și resursele" românești, pe de altă parte. La 27 august, Molotov i-a informat pe ambasadorii american și britanic acreditați la Moscova că era gata să negocieze direct cu reprezentanții români. La 29 august, o delegație română, condusă de comunistul Lucrețiu Pătrășcanu, din care făcea parte Ghiță Popp, secretarul general al Partidului Național-Țărănesc, reprezentîndu-l pe Maniu, și Barbu Știrbey, care zburase spre casă de la Cairo spre a se alătura delegației, a părăsit Bucureștii plecînd spre Moscova.

Proiectul armistițiului, redactat de către oficiali sovietici, a fost comunicat guvernelor american și britanic la 31 august. Era evident pentru acestea că Uniunea Sovietică privea România ca o țară cucerită. Acestea au obiectat în mod special față de prevederea că Înaltul Comandament Sovietic în România va supraveghea singur îndeplinirea condițiilor armistițiului. La cererea expresă a britanicilor și a americanilor, Molotov și-a modificat întrucîtva poziția. A fost de acord cu crearea unei Comisii Aliate de Control pentru România, care să includă reprezentanți americani și britanici, dar a afirmat clar că Înaltul Comandament Sovietic își va rezerva pentru sine toate deciziile importante privind România. A lăsat, de asemenea, să se înțeleagă că reprezentanților occidentali nu li se va permite să trateze direct cu guvernul român, ci doar prin intermediul autorităților sovietice.[1]

Delegația română a primit proiectul la 10 septembrie și a făcut eforturi deosebite pentru a obține o ușurare a condițiilor de armistițiu. Era în special preocupată să obțină o recunoaștere a calității de cobeligerant a României în războiul împotriva Germaniei, să stabilească limite precise perioadei de ocupație sovietică, să acorde autorităților române o mai mare latitudine în problemele administrației interne, în special în privința siguranței și poliției, și să-și asigure un angajament din partea Aliaților privind restituirea întregii Transilvanii României. Molotov, care îndeplinea funcția de președinte general al celor trei delegații aliate, a permis românilor să-și

[1] *FRUS, 1944,* IV, Washington, 1966, p. 223: Averell Harriman către secretarul de stat, 6 septembrie 1944.

prezinte cazul într-o oarecare măsură, dar a refuzat să fie atras într-o discuție asupra condițiilor de armistițiu și, atunci cînd i se părea că s-a cheltuit suficient timp cu un anume punct, trecea brusc la următorul. Ori de cîte ori românii au obiectat față de procedurile arbitrare, acesta le reamintea fără ocoliș că luptaseră alături de Germania pînă în vara anului 1944 și că părăsiseră războiul doar atunci cînd au fost confruntați cu o înfrîngere zdrobitoare. El a respins fără nici un fel de discuții orice modificare privind controlul militar sovietic existent asupra României.[2]

Armistițiul a fost semnat la 12 septembrie și, în esență, detalia doar condițiile menționate în timpul negocierilor de la Cairo. Acesta impunea guvernului român să se alăture efortului de război aliat, cu cel puțin douăsprezece divizii de infanterie, pe deplin echipate; să acorde liberă mișcare forțelor aliate pe teritoriul său; să asigure fondurile și proviziile în mod regulat în sprijinul operațiunilor militare aliate împotriva Germaniei și Ungariei. România și-a asumat povara unor reparații însumînd 300 milioane de dolari, plătibili Uniunii Sovietice, pentru pierderile înregistrate în timpul operațiilor militare desfășurate pe teritoriul acesteia și de a înapoia toate bunurile luate de pe teritoriul său. Singurul lucru bun pentru România a fost abrogarea Dictatului de la Viena și restituirea către aceasta a Nordului Transilvaniei, deși o hotărîre finală în privința teritoriului era rezervată Conferinței generale de Pace de după război.

Delegația a părăsit Moscova cu sentimentul că România, una peste alta, fusese tratată cu blîndețe. Dar acasă, liderii partidelor politice democrate erau profund îngrijorați de felul în care autoritățile sovietice de ocupație aveau să interpreteze și să ducă la îndeplinire condițiile armistițiului. Preocupările lor în această direcție erau împărtășite de Averell Harriman, ambasadorul american la Moscova, care participase la negocierile de armistițiu și conferise cu membrii delegației române. Acesta nu avea nici un fel de îndoială că armistițiul dăduse Uniunii Sovietice controlul politic și economic integral asupra României, cel puțin pînă la încheierea unui tratat de pace final.

Campania împotriva forțelor germane și ungare aflate în nordul și estul Carpaților a reprezentat, în toamna anului 1944, preocuparea principală a sovieticilor. Trupele române, numărînd aproape 385 000 de oameni, au fost concentrate pentru campanie cu o remarcabilă rapiditate și fără nici o semnificativă dezertare în rîndurile corpului ofițeresc, spre marea surpriză a comandanților germani, care contaseră pînă atunci pe continuarea

[2] *Ibidem*, IV, pp. 232, 235: Harriman către secretarul de stat, 14 și 15 septembrie 1944.

sprijinului militar al României, pentru a opri înaintarea Armatei Roşii. Perspectiva redobîndirii Nordului Transilvaniei, care răspundea sentimentului naţional al armatei, şi relativa indulgenţă a comandanţilor sovietici în colaborarea cu unităţile române au făcut posibilă rapida lor trecere de la calitatea de aliat la aceea de inamic al Germaniei. O înaintare germană şi ungară în Sudul Transilvaniei, în primele două săptămîni ale lunii septembrie, menită să asigure trecătorile Carpaţilor, a fost oprită, şi la 20 septembrie a început o ofensivă majoră a armatelor sovietice şi române. Inamicul a fost incapabil să păstreze linia sa defensivă de-a lungul Mureşului, străpunsă în Banat la 5 octombrie. O dată deschis drumul spre marea Cîmpie ungară, a urmat o retragere generală germană şi ungară din Transilvania, la 25 octombrie întreg teritoriul românesc de dinainte de război fiind redobîndit. Pierderile româneşti în bătălia pentru Transilvania fuseseră substanţiale, aproximativ 50 000 de morţi şi răniţi.

În ciuda cooperării pe cîmpul de luptă, guvernul Sănătescu şi autorităţile sovietice de ocupaţie se aflau într-un permanent dezacord. Întrucît Armata Roşie a ocupat largi zone ale ţării, ce fuseseră desemnate drept „zone militare de operaţii", şi întrucît comandanţii Armatei Sovietice numiseră cu de la sine putere oficialităţile locale, guvernului român i-a fost aproape imposibil să stabilească o administraţie normală şi să îndeplinească politica sa în afara Bucureştilor. Atît ministerele din Capitală, cît şi administraţia din provincie au fost obligate să suporte permanent intruziuni din partea sovieticilor în rezolvarea treburilor lor. De exemplu, la începutul lunii octombrie, preşedintele sovietic al Comisiei Aliate de Control a înmînat guvernului o listă de 47 de persoane, inclusiv miniştrii în funcţie ai Economiei şi Educaţiei, care fuseseră denunţaţi drept „criminali de război" şi a căror arestare era cerută imediat. Mai tîrziu, la 13 octombrie, cînd o demonstraţie organizată la Bucureşti de către Partidul Naţional-Ţărănesc a dus la lupte de stradă cu comuniştii, acesta a denunţat-o ca antisovietică, interzicînd o altă demonstraţie programată pentru 15 octombrie. A dispus pentru acelaşi motiv încetarea apariţiei ziarului *Universul*, cotidianul prooccidental de mare tiraj. Cu toate că interdicţia privind demonstraţia a fost ridicată şi cu toate că *Universului* i s-a permis să-şi reia apaiţia, cîteva zile mai tîrziu, aceste incidente erau de rău augur pentru forţele politice democratice din România. Disprețul autorităţilor sovietice faţă de România şi faţă de instituţiile ei a fost demonstrat de către Andrei Vîşinski, adjunctul ministrului de Externe sovietic, al cărui stil diplomatic de-a lungul şederii sale în Bucureşti, în noiembrie, pentru a supraveghea deplina executare a condiţiilor de armistiţiu, a fost caracterizat de oficialităţile

române drept „negociere prin ultimatum". Reparațiile au devenit o problemă foarte delicată. Rușii erau angajați în scoaterea din țară cu toptanul a „capturilor de război", în special echipament industrial, feroviar, vehicule de toate felurile, și dădeau foarte vag socoteală în legătură cu ceea ce cărau în afară. Metoda de evaluare a reparațiilor a constituit, de asemenea, obiect de dispută. Guvernul român a insistat ca valoarea acestora să se bazeze pe prețurile mondiale curente, dar autoritățile sovietice au preferat anul 1938 drept an de referință pentru a calcula mărimea lor, întrucît suma pe care România era obligată să o plătească ar fi crescut astfel de trei ori. Vîșinski i-a avertizat pe români să accepte poziția sovietică în termen de două zile, căci, în caz contrar, ar fi refuzat să discute orice alt aspect al armistițiului.[3] Guvernul Sănătescu n-a avut altă alegere decît aceea de a accepta.

În confruntarea cu Uniunea Sovietică, guvernul român a rămas practic singur. Aliații occidentali, într-adevăr, cedaseră inițiativa Uniunii Sovietice, în privința chestiunilor românești, drept rezultat al așa-numitului acord de procentaj al lui Churchill cu Stalin din octombrie. Cu această ocazie, el oferise Uniunii Sovietice o preponderență de 90 la sută în România, în schimbul a 90 la sută pentru britanici în Grecia și 50 la sută–50 la sută în Iugoslavia. Nu a contat că Statele Unite nu au fost parte la această înțelegere sau că Roosevelt a insistat să se păstreze deplina libertate de acțiune în regiune. În cele din urmă, masiva prezență a autorităților de ocupație sovietice a determinat direcția în care s-a înscris dezvoltarea politică a României. O dovadă izbitoare a preponderenței sovietice a fost neputința Comisiei Aliate de Control. Nici măcar la sfîrșitul lui noiembrie, aceasta nu fusese formal constituită. Înaltul Comandament Sovietic pur și simplu dădea instrucțiuni guvernului român în numele Comisiei. Puterile occidentale au împărțit astfel responsabilitatea pentru consecințele acestor acte, dar nu au avut nici un rol în formularea instrucțiunilor. Președintele sovietic privea Comisia Aliată de Control drept un instrument pentru aplicarea politicii sovietice și îi trata pe colegii occidentali ca simpli observatori.[4] Totuși, guvernele american și britanic au preferat să nu facă o problemă din Comisie, atîta vreme cît războiul împotriva Germaniei era în plină desfășurare.

În politica internă românească, septembrie și octombrie au fost pentru principalele partide politice o perioadă de mobilizare. Toate suferiseră o dislocare a activităților lor normale în timpul dictaturilor lui Carol și

[3] *Ibidem*, IV, p. 269: Berry, reprezentantul Statelor Unite în România, către secretarul de stat, 29 noiembrie 1944.

[4] *Ibidem*, IV, pp. 275–277: Berry către secretarul de stat, 4 decembrie 1944.

Antonescu, iar acum, după şase ani, îşi concentrau toate eforturile în direcţia refacerii organizaţiilor locale şi naţionale şi a creşterii componenţei numerice. În acest proces, coaliţia care a dus la îndeplinire răsturnarea lui Antonescu la 23 august, Blocul Naţional Democratic, s-a dezintegrat sub presiunea unor ambiţii politice concurente.

Din cele patru partide componente ale Blocului, Partidul Comunist era cel mai slab. În timpul războiului, membrii acestuia se reduseseră, probabil, la 1 000, iar majoritatea conducătorilor săi, înainte de lovitura de stat din august, se aflaseră în închisoare. În zilele de crepuscul ale dictaturii lui Antonescu, cîţiva dintre aceştia, printre care merită amintit Gheorghe Gheorghiu-Dej, care fusese închis din 1933 datorită rolului său în greva muncitorilor de la căile ferate, au scăpat din lagăr sau au fost eliberaţi. Acestora li s-au alăturat alţi comunişti români, care trăiseră mulţi ani la Moscova, printre aceştia Ana Pauker, care a sosit la Bucureşti în ariergarda Armatei Roşii. Întrucît comuniştii autohtoni şi aşa-numiţii „moscoviţi" se străduiau să refacă partidul, aceştia au beneficiat enorm de prezenţa autorităţilor sovietice de ocupaţie şi de sprijinul diplomatic al Moscovei. În decurs de o săptămînă de la răsturnarea lui Antonescu, Comitetul Central al Partidului Comunist din România şi-a făcut cunoscută intenţia de a transforma Blocul Naţional Democratic într-o organizaţie de masă şi a adresat muncitorilor chemarea de a constitui propriile lor comitete politice sub egida Blocului. Acesta s-a dovedit folositor comuniştilor ca umbrelă politică, atîta vreme cît propriul lor partid era slab şi dezorganizat. Dar aceştia au făcut cunoscut în mod clar că nu mai considerau Blocul un instrument adecvat pentru atingerea obiectivelor lor. Dar nu spuneau nimic despre schimbarea structurii economice şi sociale a ţării. În schimb, subliniau necesitatea ca toate forţele „democratice" să colaboreze pentru a cîştiga războiul şi pentru „curăţirea" ţării de „rămăşiţele" fascismului.[5] Ca o manifestare de solidaritate cu partenerii lor din Bloc, ei s-au alăturat unei demonstraţii antifasciste de masă, la 6 septembrie, în ziua în care se împlineau patru ani de la instalarea regimului antonesciano-legionar. Dar această acţiune s-a dovedit a fi ultima expresie publică importantă a unităţii lor de parteneri în acest bloc.

Liderii comunişti au petrecut luna următoare concepînd un nou plan de acţiune şi punînd bazele unui nou front politic, mai potrivit obiectivelor lor decît Blocul. Programul pe care l-au elaborat nu era încă o expresie a unor scopuri exclusiv comuniste, dar era redactat în termeni suficient

[5] Mihai Fătu, *Alianţe politice ale Partidului Comunist Român, 1944–1947*, Cluj-Napoca, 1979, pp. 121–125.

de largi pentru a-și atrage, una peste alta, sprijinul tuturor straturilor societății. Principalul său scop a fost acela de a servi drept manifest al noii coaliții a partidelor și grupărilor de stînga, angajate să realizeze o schimbare imediată, larg cuprinzătoare, în plan economic și social. Comuniștii au exercitat o enormă presiune asupra Partidului Social-Democrat, pentru a-l determina să se alăture coaliției, cu scopul de a spori propria lor influență asupra mișcării muncitorești. Dorința lor de a coopera la o asemenea scară largă a reflectat slăbiciunea organizatorică de care partidul făcea în continuare dovadă și lipsa sprijinului de masă.

Partidul Național-Țărănesc și Partidul Național Liberal, care aveau să fie cunoscute de-a lungul acestei perioade ca „partide istorice", au acționat din greu să-și revitalizeze organizațiile lor din București și din provincie. La 31 august, o săptămînă de la răsturnarea lui Antonescu, Maniu a trimis o circulară tuturor organizațiilor Partidului Național-Țărănesc, schițînd procedurile de reluare a activității. Le-a cerut expres liderilor de la toate nivelurile — județ, oraș, sat — să redea cadrelor și organizațiilor partidului deplină vigoare, cît mai curînd posibil, dar el i-a exclus temporar pe acei membri ai partidului care se alăturaseră fără aprobare Frontului Renașterii Naționale sau Partidului Națiunii create de Carol al II-lea. Șase săptămîni mai tîrziu, la 16 octombrie, Maniu și Ion Mihalache au anunțat noul program al partidului. În aproape toate privințele, acesta rămînea credincios vechilor teze economice și sociale ale țărăniștilor și ideii statului țărănesc elaborate în perioada interbelică. Programul se ocupa pe larg de caracterul aparte al proprietății rurale, care, insista acesta, trebuia să aparțină celor care o lucrează.[6] Mihalache a reiterat toate aceste principii cîteva săptămîni mai tîrziu, cînd a declarat că partidul va susține drepturile de proprietate particulară și că nu are nici o intenție să răstoarne structura socială existentă a satului. În toate aceste declarații era evident că modelul social și economic pe care el și partidul său îl aveau în vedere era proprietatea de mărime mijlocie, pe care țărăniștii o priviseră în mod tradițional drept o caracteristică a agriculturilor moderne din Europa Occidentală, și care sperau să permită dezvoltarea și prosperarea în România a unei clase mijlocii întreprinzătoare și cu spirit civic. „Gospodăria familială" a rămas astfel unitatea economică ideală a acestora, pe care o defineau ca o proprietate de maximum 100 ha și pe care, din punctul lor de vedere, o familie tipică putea, probabil, angajînd mînă de lucru sezonieră, să o cultive în mod profitabil. Pentru a-și atinge obiectivele, ei aprobau exproprierea

[6] Mihai Fătu, *Sfîrșit fără glorie*, București, 1972, pp. 127–129.

a ce mai rămăsese din marile proprietăți. Au reafirmat, de asemenea, încrederea lor în cooperative, drept cele mai potrivite forme de organizare economică pentru țărănime. Chiar și vechile rezerve țărăniste în privința industrializării continuau să figureze în programul partidului. Acesta sublinia avantajele „industriei țărănești", ca un mijloc de a asigura locuri de muncă populației rurale excedentare, dar spunea puțin despre încurajarea marii industrii, așa cum propusese Virgil Madgearu în 1940, rezumîndu-se la o pledoarie pentru naționalizarea acelora încă în funcție. Astfel, Partidul Național-Țărănesc continua să vadă destinul țării strîns legat de agricultură, dar nu avea nici o îndoială că cel mai bun mijloc de a restabili sănătatea economică a țării rezidă în restabilirea cît mai curînd posibil a relațiilor comerciale și financiare cu Occidentul. Cît privește muncitorii urbani, național-țărăniștii au promis să sprijine dreptul lor de a forma sindicate, pentru a-și apăra interesele profesionale, dar s-au opus implicării directe a organizațiilor muncitorești în viața politică. Așa cum sublinia Mihalache, sindicatele tindeau spre o „dictatură" în viața publică; el afirma fără nici un echivoc că o dictatură a proletariatului, în special, venea total în contradicție cu respectul partidului său pentru democrație și pentru libertatea de gîndire și de expresie. Avîndu-i în mod clar în vedere pe comuniști, el nega ideea că bunăstarea generală ar putea fi asigurată prin abolirea libertăților individuale.[7]

Spre deosebire de național-țărăniști, liberalii se aflau într-o stare de marcată dezorientare în toamna anului 1944. Multe dintre organizațiile din provincie ale partidului erau lipsite de conducători și pradă fracționismului. Situația din București nu era aproape deloc mai bună. Constantin Brătianu, președinte al partidului din 1933, era mai puțin energic decît Maniu și Mihalache în refacerea mașinăriei partidului. Cu toate că a trimis directive organizațiilor locale ale partidului, cerîndu-le intensificarea activității, nu pare să fi avut loc nici un fel de adunare generală a conducătorilor la nivel județean în vederea formulării politicii partidului. N-a fost elaborat nici un program cuprinzător, ca acela al Partidului Național-Țărănesc. În schimb, Brătianu și alți lideri au dat publicității o declarație generală potrivit căreia partidul va rămîne credincios principiilor sale tradiționale și va apăra drepturile civile și politice ale tuturor cetățenilor. În dezvoltarea economică, liberalii acordau prioritate industrializării. În măsura în care ei înșiși erau preocupați de agricultură, recomandau reforma agrară, dar cereau ca ea să fie limitată la acele regiuni unde pămîn-

[7] Ion Mihalache, *Lămurirea programului Partidului Național-Țărănesc*, București, 1944, pp. 21–24.

tul arabil se afla din abundență, respingînd exproprierea sau alte măsuri care ar fi dezorganizat producția în vremuri atît de critice.

Cea mai dăunătoare problemă internă ce confrunta Partidul Liberal era prăpastia dintre organizațiile tradiționale ale partidului și facțiunea Tătărescu, care a luat ființă în timpul domniei lui Carol al II-lea. Aceasta a împiedicat revitalizarea partidului, mai ales în Muntenia, unde nici o facțiune nu putea învinge. Numeroase încercări de reconciliere au eșuat. O profundă antipatie personală separa familia Brătianu de Tătărescu. Aceasta fusese provocată în primul rînd de ambițiile politice prost ascunse ale celui din urmă, ca și de disponibilitatea acestuia de a sacrifica principiile de dragul puterii, așa cum o demonstrase în timpul domniei lui Carol. În lunile următoare loviturii de stat, deosebirile de vederi în privința politicii și tacticilor au despărțit și mai mult cele două părți. La mijlocul lunii decembrie, Tătărescu a procedat la o ruptură completă, prin formarea Partidului Național Liberal disident. La 19 decembrie, el a anunțat programul acestuia. A asociat noul partid cu „stînga", un termen care, după cum a explicat el, voia să însemne că acesta va servi interesele „claselor producătoare" — țărani, muncitori urbani, burghezia mică și mijlocie a orașelor și a satelor și intelectuali. Maselor de țărani le promitea pămînt, care urma să le fie atribuit pe diverse căi, inclusiv prin exproprierea marilor proprietăți, iar muncitorilor urbani le promitea numeroase avantaje economice și sociale, în special un salariu minim și o mai echitabilă repartiție a venitului național, pentru a preîntîmpina ca un număr mic de persoane să devină „superbogați" pe seama maselor muncitoare. Prin asemenea promisiuni, Tătărescu spera să se plaseze între cele două partide istorice, aflate la centru, și comuniști, situați la extrema stîngă. Strategia sa a fost aceeași în domeniul politicii externe. Manifestînd o previziune neobișnuită, el a insistat pentru încheierea unui tratat de asistență mutuală și „prietenie veșnică" cu Uniunea Sovietică, dar a lăsat de asemenea ușile deschise pentru reluarea legăturilor tradiționale ale României cu Occidentul.[8]

La mijlocul lunii octombrie, noua coaliție politică promovată de către Partidul Comunist se constituise în Frontul Național Democrat. În afara comuniștilor, în componența sa intrau Partidul Social-Democrat; Frontul Plugarilor; Uniunea Patrioților, care fusese creată în 1942, în principal de către intelectualii de stînga ce se opuneau dictaturii lui Antonescu și se pronunțau pentru o pace separată cu Aliații; Apărarea Patriotică, o organizație de masă, creată în 1940, din inițiativa Partidului Comunist; Uniunea Muncitorilor Maghiari din România (Romániai Magyar Dolgozok

[8] Mihai Fătu, *Sfîrșit*, pp. 137–140.

Szövetsége), o organizaţie politică de stînga, înfiinţată în 1934 la Tîrgu Mureş. Programul Frontului evita retorica revoluţiei sociale. Era destinat să capaciteze pe scară largă organizaţiile democratice şi persoanele care nu doreau reîntoarcerea la sistemul social şi la politica anilor interbelici. În politica externă, Frontul susţinea mobilizarea tuturor resurselor umane şi materiale pentru continuarea războiului împotriva Germaniei şi încetarea politicii de ostilitate faţă de Uniunea Sovietică. Pe plan intern, milita pentru crearea unui nou sistem politic, fundamentat pe o extindere cît mai mare a drepturilor civile şi a libertăţilor politice, inclusiv pentru o nouă lege electorală, acordînd drept de vot tuturor cetăţenilor în vîrstă de peste 18 ani. Se adresa în special celor mai sărace pături ale ţărănimii, cerînd o amplă reformă agrară şi împroprietărirea ţăranilor, care aveau foarte puţin pămînt sau deloc şi căuta sprijin printre micii producători din zonele urbane şi rurale, promiţîndu-le credite în condiţii avantajoase.

Frontul Naţional Democrat s-a născut oficial la 12 octombrie. În aceeaşi zi, el a invitat Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Naţional Liberal să i se alăture, dar Maniu şi Brătianu au refuzat net. Două zile mai tîrziu, Pătrăşcanu şi Titel Petrescu i-au informat că partidele lor părăseau Blocul Naţional Democratic, act ce punea capăt coaliţiei care răsturnase regimul de dictatură al lui Antonescu şi armistiţiului politic stînjenitor pe care îl patronase.

Pentru moment, Frontul rămînea o coaliţie lipsită de coeziune, întrucît Partidul Social-Democrat şi Frontul Plugarilor, cele două componente principale ale sale, în afara Partidului Comunist, îşi menţineau independenţa. Social-democraţii, de exemplu, erau în favoarea naţionalizării mijloacelor de producţie, se pronunţau pentru lichidarea tuturor formelor de exploatare economică şi pentru crearea unei societăţi bazate pe egalitatea tuturor membrilor săi, dar erau hotărîţi să realizeze aceste scopuri prin mijloace democratice şi paşnice. Frontul Plugarilor a dovedit o vitalitate considerabilă şi, cel puţin în toamna anului 1944 şi în primăvara anului următor, a fost în măsură să-şi extindă rapid organizaţiile sale în ţară.

Constituirea Frontului Naţional Democrat a precipitat criza în interiorul guvernului Sănătescu. Acesta nu primise niciodată mai mult decît un sprijin simbolic din partea comuniştilor, care îl considerau, pe bună dreptate, drept un instrument al celor două partide istorice şi al Regelui. Au atacat constant guvernul în presa lor şi în adunările publice, din ce în ce mai puternic, în septembrie şi la începutul lui octombrie. La 16 octombrie comuniştii şi social-democraţii au părăsit guvernul, iar la 18 octombrie Consiliul Naţional al Frontului a cerut formarea unui nou guvern, con-

dus de Petru Groza, președintele Frontului Plugarilor. Național-țărăniștii și liberalii au respins ideea, dar, la 4 noiembrie, cabinetul a fost remaniat. Național-țărăniștii și liberalii aveau zece portofolii în cabinet, iar Frontul șapte, Groza fiind vicepremier, Gheorghe Gheorghiu-Dej, șeful Partidului Comunist, fiind ministru al Comunicațiilor, iar Pătrășcanu, ministru de Justiție. Reprezentarea formală a Frontului în cadrul guvernului indică forța sa crescîndă și, în special, sprijinul primit din partea Uniunii Sovietice, căreia îi revenea principalul merit pentru succesul dobîndit în confruntarea cu guvernul Sănătescu. Cu toate că obținuseră astfel semnificative cîștiguri și deveniseră de fapt partid de guvernămînt, comuniștii au continuat să atace guvernul. Au încercat să-l îndepărteze pe Nicolae Penescu, ministrul de Interne și unul din fruntașii Partidului Național-Țărănesc, care nu făcea un secret din sentimentele sale antisovietice și anticomuniste. Acesta le stîrnise furia prin crearea unei secții speciale în cadrul ministerului pe care îl conducea, avînd sarcina de a urmări activitățile comuniste și de a nu-i lăsa pe comuniști și pe aliații acestora să procedeze la înlocuirea cu propriii lor oameni a prefecților și primarilor care li se opuneau. Sănătescu, din ce în ce mai puternic decepționat de propria sa incapacitate de a guverna țara în condițiile obstrucției comuniste și a amestecului sovietic, izolat de propriii săi sprijinitori (inclusiv Maniu, care considera că Sănătescu nu fusese destul de dur în relațiile sale cu comuniștii), a demisionat la data de 2 decembrie.

Un nou guvern, puțin schimbat față de precedentul, a intrat în funcție la 6 decembrie. Era condus de generalul Nicolae Rădescu, cunoscut pentru limbajul său direct, o trăsătură de caracter care-l adusese într-un lagăr de concentrare în timpul războiului, după ce denunțase ocuparea României de către nemți.

Din toate problemele moștenite de la Sănătescu de către noul guvern, nici una nu provocase o mai mare îngrijorare partidelor istorice și apărătorilor României Mari decît soarta Nordului Transilvaniei. Ei își dădeau seama că teritoriul respectiv abia urma să fie cîștigat de către România, în ciuda limbajului asigurător al Convenției de armistițiu. Atît din acest document, cît și din starea reală a lucrurilor după alungarea trupelor germane și ungare, la sfîrșitul lunii octombrie, reieșea limpede că Uniunea Sovietică va juca un rol decisiv în atribuirea în cele din urmă a acestei regiuni. Nordul Transilvaniei era acum scena unei confruntări dure între cei de stînga, aliați cu Frontul Național Democrat de la București, condus de comuniști, pe de o parte, și partizanii Partidului Național-Țărănesc și ai Partidului Național Liberal, pe de altă parte. Primii au avut avantaj,

întrucît teritoriul se afla sub administrație militară sovietică. Sub auspiciile sale, un Front Național Democrat pentru Nordul Transilvaniei, compus din elemente politice de stînga, atît românești, cît și ungare, a fost alcătuit pentru a asigura o administrare civilă, pînă la adoptarea deciziei finale în legătură cu acest teritoriu. Comitetul Executiv al Frontului nutrea serioase speranțe privind crearea unei Transilvanii de Nord autonome. Membrii acestuia căutau să asigure pe această cale victoria socialismului și să garanteze drepturile civile și politice depline și egale pentru toți cetățenii, indiferent de naționalitate, scopuri pe care le considerau de neatins într-o Românie guvernată de unul sau mai multe dintre partidele istorice. La mijlocul lunii februarie 1945 a procedat la organizarea unei administrații provizorii, cu 11 comisii sau ministere, care urmau să se ocupe de probleme ținînd de finanțe, justiție și învățămînt ș.a.[9] Dar acest scurt experiment de autonomie avea să ia brusc sfîrșit atunci cînd, la 9 martie, Stalin, ca urmare a instalării unui guvern reprezentînd Frontul Național Democrat, guvern condus de către Petru Groza, instalat la 6 martie, a atribuit Nordul Transilvaniei României. Comitetul Executiv al Frontului din Nordul Transilvaniei n-a avut altă alegere decît aceea de a consimți. Totuși, salutînd formarea guvernului Groza, acesta a proclamat, de asemenea, atașamentul său la o „Transilvanie democratică, într-o Românie liberă și democratică".

Problema cea mai urgentă pentru Rădescu și sprijinitorii săi era supraviețuirea propriului guvern. Un timp, comuniștii și-au atenuat opoziția, dar, la mijlocul lui ianuarie 1945, Gheorghiu-Dej și Ana Pauker au făcut o călătorie la Moscova pentru convorbiri cu conducătorii de partid sovietici. Aceștia din urmă pare că se hotărîseră că venise timpul să profite de acordul de procentaj cu Churchill. Intervenția britanică împotriva comuniștilor și a partizanilor lor în Grecia, în decembrie 1944, pare să fi motivat acordul dat comuniștilor români de către liderii sovietici pentru a-și instala propriul lor guvern la București. În orice caz, această întîlnire s-a dovedit hotărîtoare pentru România, deoarece Gheorghiu-Dej și ai săi s-au asigurat de sprijinul de care aveau nevoie în drumul lor de a pune mîna pe putere.[10] După întoarcerea delegației, Frontul Național Democrat — de fapt comuniștii — a inițiat o campanie sistematică pentru înlocuirea guvernului Rădescu cu un guvern propriu. La 29 ianuarie, Frontul a cerut instalarea unui „guvern cu adevărat democratic", înlăturarea „fasciștilor" din administrația civilă, „epurarea" armatei de „elementele reacționare și

[9] D. Csatári, *Dans la tourmente: Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945*, Budapesta, 1974, pp. 380–383.

[10] P. D. Quinlan, *Clash over Roumania*, Los Angeles, 1977, p. 120.

fasciste" și reorganizarea acestuia într-un „spirit democratic". Comuniștii foloseau termenii „democratic" și „fascist" într-un sens aparte. Primul se referea la ei înșiși și la partizanii lor și era menit să realizeze o distincție între ei și național-țărăniști și liberali; „fascist" era, într-adevăr, o acuzație cuprinzătoare, vizînd pe oricare din opozanții noilor „forțe democratice". Guvernarea, atît la nivel național și local, cît și în armată, implica numeroase persoane care serviseră în timpul dictaturii regale și dictaturii antonesciene, dar majoritatea cu greu puteau fi considerați fasciști. În plus, comuniștii înșiși deschiseseră rîndurile partidului celor mai eterogene elemente, într-un efort de a crea o organizație de masă cît mai curînd posibil. În privința obiectivelor economice, Frontul apărea relativ moderat. Oricum, cerea reforma agrară imediată, realizabilă pe calea exproprierii tuturor proprietăților individuale depășind 50 de hectare. Dar nu se atingea de proprietățile bisericilor și mînăstirilor, precum și ale Casei regale, neîndoielnic pentru a evita înstrăinarea clerului și a unor largi pături ale populației, în special țărănimea, atașate Bisericii și Regelui. Frontul nu menționa nimic despre naționalizarea mijloacelor de producție sau despre dictatura proletariatului. Comuniștii au manifestat o oarecare moderație în problemele economice, în scopul de a atrage facțiunile disidente din Partidul Național-Țărănesc și Partidul Național Liberal și social-reformatorii, în general, într-un moment în care propriul lor partid era slab și ei se aflau în minoritate.

Încă din toamna anterioară, comuniștii recrutaseră cu zel noi membri de partid. Dornici să-și sporească rîndurile, ei au salutat pe toți cei ce băteau la ușa lor. În afara muncitorilor urbani, au acceptat țărani, oameni de afaceri, specialiști în diverse profesii, angajați ai Siguranței, membri ai Gărzii de Fier, pe oricine care putea de fapt fi folositor în lupta lor de dislocare a partidelor istorice. Comuniștii au purtat negocieri cu disidenți național-țărăniști și liberali. În februarie 1945, Anton Alexandrescu, din Partidul Național-Țărănesc, care preconiza schimbări sociale mai rapide decît Maniu și Mihalache și care căuta să aibă un cuvînt mai greu de spus în problemele partidului, s-a alăturat Frontului Național Democrat, dar a luat după el doar un număr mic de funcționari de partid. Mult mai serioasă a fost curtea făcută de comuniști lui Gheorghe Tătărescu, care era gata să accepte unele reforme economice radicale și pleda pentru relații prietenești cu Uniunea Sovietică, socotindu-le un element-cheie al politicii externe a României. Acesta nu avea nici un fel de intenție de a contribui la distrugerea ordinii sociale existente, dar, întrucît comuniștii păreau doritori să coopereze cu alte partide, a considerat că este posibil să realizeze o

înțelegere reciproc avantajoasă cu aceștia și să-și asigure un rol de frunte în viața politică postbelică.

Comuniștii au combinat acțiunile lor de recrutare și negocierile lor cu grupările disidente din Partidul Național-Țărănesc și Partidul Național Liberal cu o virulentă campanie, tot mai puternică, împotriva partidelor istorice și a lui Maniu și Brătianu personal, pe care îi denunțau drept fasciști. Comuniștii s-au bucurat de întregul sprijin al autorităților sovietice și al lui Andrei Vîșinski, care a sosit la București la mijlocul lui februarie, pentru a coordona cursa spre putere sau, așa cum s-au exprimat unii observatori români, „pentru a pregăti viitoarele evenimente".[11] Cînd Rădescu a opus rezistență presiunilor vizînd acceptarea unei noi ordini, venite din partea comuniștilor români și a oficialilor sovietici, aceștia și-au orientat focul împotriva sa. Autoritățile sovietice de ocupație au impus, de asemenea, drastice reduceri ale efectivelor poliției române, ale jandarmeriei și ale armatei, acțiune care l-a lipsit pe Rădescu de forțele ce îi erau necesare pentru a menține ordinea și a rezista violenței adversarilor săi.

Lupta pentru putere a atins apogeul la 24 februarie, cînd o demonstrație organizată de Frontul Național Democrat s-a îndreptat spre Ministerul de Interne. S-au tras focuri de armă — de către cine anume nu se știe sigur — și cîteva persoane au fost omorîte. Rădescu i-a acuzat public pe Ana Pauker și pe alți comuniști de responsabilitatea acestui incident și de încercarea de răsturnare a guvernului. Comuniștii și autoritățile sovietice, la rîndul lor, au blamat guvernul Rădescu, înfierîndu-l ca „fascist", iar oficialii sovietici l-au convocat pe Rădescu însuși la sediul Comisiei Aliate de Control pentru a se explica în legătură cu acuzațiile aduse conducătorilor comuniști. Această convocare a fost preludiul unui amestec direct al lui Vîșinski în procesul constituțional. Într-o audiență la Rege, din 28 februarie, Vîșinski a insistat ca guvernul Rădescu să fie înlocuit imediat de un guvern al Frontului, condus de către Petru Groza. Atunci cînd Regele a replicat că va trebui să aștepte rezultatul consultărilor cu liderii partidelor, Vîșinski a acordat acestuia două ore pentru a-l demite pe Rădescu și a-i desemna succesorul.[12] Era clar că Vîșinski, care acționa potrivit instrucțiunilor precise ale Moscovei, va folosi orice mijloace necesare pentru a instala un guvern prosovietic. În același timp, comuniștii păreau pregătiți să pună mîna pe putere, folosindu-se de fațada unei demonstrații de masă a Frontului sau chiar prin mijloace mai directe. Vîșinski a făcut cunos-

[11] *FRUS, 1945*, V, Washington, 1967, pp. 470–471: Berry către secretarul de stat, 19 februarie 1945.

[12] *Ibidem*, V, p. 487: Berry către secretarul de stat, 28 februarie 1945.

cut că dacă Regele nu accepta un guvern Groza, el nu-și va asuma nici o răspundere pentru menținerea României ca stat independent, amenințare care pare să fi fost decisivă în rezolvarea crizei. Un mesaj adresat Regelui de către Groza era ceva mai liniștitor: oficialii sovietici îi promiseseră o substanțială îmbunătățire a relațiilor româno-sovietice după formarea unui guvern al Frontului, inclusiv o ușurare a condițiilor de armistițiu, precum și retrocedarea Nordului Transilvaniei. Un timp, Regele a luat în considerare ideea de abdicare, dar Maniu și Brătianu l-au convins să nu abandoneze țara. În lipsa oricărei promisiuni de ajutor semnificativ occidental, Regele nu a mai putut rezista presiunilor sovietice și, la 6 martie, a anunțat formarea unui guvern condus de Groza. Noul regim era astfel impus de către Uniunea Sovietică. Frontul nu se bucura de sprijin larg. Cu toate că era în stare să adune mulțimi mari pentru demonstrații în București și cu toate că Partidul Comunist avea la dispoziția sa formațiuni înarmate, aceste forțe n-ar fi însemnat mai nimic pentru Armata Română dacă Rădescu ar fi fost în măsură să se folosească de ea. Dar, comandanții militari sovietici își luaseră precauția de a muta unitățile armatei române din București și din zonele învecinate, în scopul prevenirii oricărei rezistențe a guvernului față de o lovitură comunistă.

Uniunea Sovietică a acționat decisiv pentru a-și consolida poziția în România mai curînd decît oriunde altundeva în Europa de Est, întrucît, la fel ca pe vremea țarilor, România era poarta de intrare spre Balcani și Strîmtori. Declarația privind Europa Eliberată, la care Uniunea Sovietică împreună cu Statele Unite și Marea Britanie aderaseră la Ialta, la 12 februarie 1945, doar cu cîteva săptămîni înainte de numirea lui Groza ca prim-ministru, nu a avut nici un rol în fixarea politicii Sovietelor față de România. Noțiunea de guverne democratice și larg reprezentative, instalate ca urmare a unor alegeri libere, răspunzînd voinței cetățenilor lor, stipulată în Declarație, era în contradicție cu teoria și practica sovietică și, dacă ar fi fost aplicată în acest caz particular, ar fi împiedicat instalarea unui guvern prieten și docil la București. Antipatia pe care majoritatea românilor o resimțeau față de Uniunea Sovietică și dorința lor de a menține legăturile tradiționale cu Occidentul făceau ca perspectivele venirii la putere a unui regim prosovietic, liber ales, să fie foarte îndepărtate. Conștienți de lipsa de popularitate a partidului lor, conducătorii comuniștilor români nu aveau, de asemenea, nici o dorință să lase alegerea guvernului în seama electoratului.

Aliații occidentali, confruntați cu sfidarea deschisă de către sovietici a Convenției de armistițiu cu România, n-au făcut nimic altceva decît să

protesteze, acțiune care nu a avut nici un efect asupra cursului evenimentelor. Întrucît războiul continua și problemele de mai mare anvergură ale reglementării general-europene nu fuseseră încă rezolvate, iar asaltul final asupra Japoniei se declanșase, guvernele americane și britanic s-au simțit obligate să-și limiteze criticile cu privire la comportamentul sovietic.

Inacțiunea americană și britanică a trezit dubii printre politicienii români prooccidentali în legătură cu judiciozitatea continuării rezistenței față de presiunile sovietice. În decembrie 1944, Maniu se convinsese că Uniunea Sovietică intenționa să „comunizeze" România și se temea că puterile occidentale se vor mulțumi să rămînă simpli observatori ai acestui proces. La vremea încheierii Armistițiului, el considerase că Statele Unite și Marea Britanie vor păstra o Românie independentă, dar acum i-a întrebat pe reprezentanții acestora dacă preferă ca țara sa să devină o parte a Uniunii Sovietice. În caz afirmativ, el era convins că ar putea asigura condiții mai bune decît comuniștii români.[13]

LUPTA PENTRU PUTERE

Guvernul condus de Petru Groza a fost un guvern minoritar. Impus de Uniunea Sovietică, acesta nu a reprezentat voința majorității românilor, care erau antiruși și anticomuniști. Nici unul dintre membrii acestor două partide, cele mai numeroase — Partidul Național-Țărănesc și Partidul Național Liberal — nu făcea parte din acest cabinet, în care comuniștii dețineau posturile-cheie, inclusiv Ministerul de Interne. Deși Gheorghe Tătărescu, disidentul liberal, era ministru de Externe, iar Anton Alexandrescu, disidentul național-țărănist, era ministru al Cooperației, aceștia reprezentau doar mici facțiuni ale partidelor lor.

Pentru a compensa lipsa de sprijin în țară, noul guvern a adoptat un ansamblu de măsuri în vederea consolidării sale și a paralizării opoziției. Cele mai importante au fost schimbările radicale în administrația locală, efectuate de către Ministerul de Interne în mai 1945. Au fost numiți prefecți comuniști și în fiecare județ au fost constituite consilii dominate de comuniști, dispunînd de puteri sporite. Acestea erau alcătuite dintr-un membru al fiecărui partid reprezentat în guvern și, astfel, îi excludeau practic pe național-țărăniști și pe liberali. Absența partidelor care avuseseră în mod tradițional o influență decisivă în treburile locale a facilitat acțiunea noilor consilii. Desemnate drept executori ai politicii guvernului, aces-

[13] *Ibidem*, 1944, IV, p. 279: Berry către secretarul de stat, 9 decembrie 1944.

tea au fost împuternicite să se ocupe de „toate problemele importante la ordinea zilei" — reconstrucția economică, reforma administrativă, ordinea publică și „democratizarea aparatului de stat" — și aveau responsabilitatea mobilizării populației locale în sprijinul acestor politici. Organe similare au fost instalate în orașe și sate. Guvernul Groza a inițiat „comitete de supraveghere" locale care au preluat îndatoririle poliției și ale jandarmeriei în multe locuri și, asemenea consiliilor politice, au servit drept instrumente ale politicii sale. La țară, guvernul a încurajat nou formatele comitete țărănești să exproprieze și să împartă marile moșii, iar în centrele urbane a aţîțat comitetele muncitorești să preia controlul fabricilor și al altor întreprinderi din mîinile proprietarilor lor, chiar dacă acestea nu aveau nici o autoritate legală să acționeze în acest sens. Toate aceste organisme administrative și comitete *ad-hoc* aveau drept ultim obiectiv să submineze structura politică și economică existentă, ca un mijloc de a netezi terenul pentru instituirea unei noi ordini.

Guvernul, sau mai bine zis Partidul Comunist, și-a extins neîncetat influența în rîndul tuturor partidelor și grupărilor reprezentate în cadrul Frontului. Conducătorii comuniști au acordat o atenție deosebită întăririi legăturilor cu Partidul Social-Democrat în cadrul Frontului Unic Muncitoresc, pe care cîțiva comuniști și social-democrați îl creaseră în aprilie 1944, ca parte a mobilizării generale a opoziției față de Antonescu. Acum, în mai și iunie 1945, comuniștii n-au precupețit nici un efort pentru a-și consolida controlul asupra Frontului Unic Muncitoresc și pentru a-l folosi în scopul dobîndirii supremației asupra Partidului Social-Democrat și a întregii mișcări muncitorești. Dar Constantin-Titel Petrescu, liderul social-democraților, și alte cadre de conducere ale acestui partid au respins îmbrățișarea comunistă. În primul rînd, se pronunțau pentru un sistem politic democratic, cu adevărat reprezentativ, pe care, după cum se părea, comuniștii nu aveau nici o intenție să-l creeze; în al doilea rînd, se considerau adevărații reprezentanți ai clasei muncitoare și refuzau să-și sacrifice individualitatea sau programul prin propria lor subordonare față de Partidul Comunist. Mai curînd, în primăvara și vara anului 1945, ei au făcut eforturi extraordinare pentru a atrage masele de muncitori spre partidul lor și pentru a-i organiza pe aceștia în sindicate socialiste. Numai o mică aripă de stînga a partidului, grupată în jurul lui Lothar Rădăceanu, ministrul Muncii în guvernul Groza, se pronunța pentru o strînsă cooperare cu comuniștii.

Liderii comuniști au fost dezamăgiți, de asemenea, în demersurile făcute pe lîngă celelalte partide reprezentate în guvern. Cu toate că liberalii lui Tătărescu arătaseră disponibilitatea de a accepta coordonarea de către stat

a economiei, aceştia nu au acceptat să cauţioneze programul economic comunist. La primul congres al partidului lor, la 1 iulie, ei şi-au reafirmat angajamentul faţă de menţinerea proprietăţii particulare şi a capitalului privat drept cele mai eficace mijloace de promovare a refacerii economice a ţării şi a progresului social în general. Tătărescu însuşi a făcut cunoscut în mod clar că principala raţiune a existenţei partidului său era aceea de a găsi căile de integrare a clasei mijlocii în noile structuri politice şi economice ale ţării.[14] Ruptura finală între Partidul Liberal şi facţiunea Tătărescu a apărut în momentul în care congresul a adoptat un program separat şi şi-a însuşit numele de Partidul Naţional Liberal. Conducătorii Frontului Plugarilor păreau, de asemenea, decişi să-şi menţină identitatea partidului lor, ca resprezentant al ţărănimii mai sărace. La primul său congres, desfăşurat între 24 şi 27 iunie, delegaţii, în majoritate ţărani (fapt vrednic de reţinut), şi-au exprimat gratitudinea faţă de Partidul Comunist şi faţă de clasa muncitoare de la oraşe, pentru sprijinul acordat intereselor ţărănimii, dar au trecut apoi la aprobarea unui program ce urmărea consolidarea micului proprietar de pământ individual şi îndeplinirea unora dintre ţelurile ţărăniste — revitalizarea cooperativelor săteşti, acordarea de credite avantajoase, crearea unor industrii specializate în prelucrarea produselor agricole şi îmbunătăţirea învăţământului agricol.[15]

Naţional-ţărăniştii şi liberalii lui Brătianu au continuat să reprezinte principala opoziţie faţă de guvernul Groza şi faţă de comunişti. Maniu se instituise drept lider al tuturor acelora care încercau să creeze o democraţie cu adevărat parlamentară, după modelul occidental, şi să protejeze ţara împotriva dominaţiei sovietice. Dar el însuşi nu era optimist în privinţa viitorului. În iunie, conchisese că România nu mai era un stat suveran, pentru că guvernul era format în întregime din persoane doritoare să se pună la ordinul Uniunii Sovietice şi pentru că propusele acorduri economice între cele două ţări ar fi asigurat controlul Uniunii Sovietice asupra industriilor României şi ar fi „comunizat" într-adevăr întreaga structură economică. Propriile sale eforturi pentru a mobiliza opoziţia au fost continuu contracarate de către guvern. De exemplu, i s-a refuzat permisiunea de a organiza conferinţe ale fruntaşilor naţional-ţărănişti din provincie, pe temeiul că partidul său nu era reprezentat în guvern şi că, astfel, nu putea fi *bona fide* drept partid politic. Cu toate acestea, el s-a pregătit pentru riscul unei confruntări cu Groza şi comuniştii, recomandînd Regelui să demită guvernul ca nereprezentativ şi, ca atare, încălcînd Armistiţiul

[14] Mihai Fătu, *Sfîrşit,* pp. 244–246.

[15] G. Micle, *Răscoala pămîntului*, Bucureşti, 1945, pp. 395–457.

și înțelegerile aliate ulterioare. El condiționa însă orice asemenea inițiativă riscantă de sprijinul american și britanic care, în cele din urmă, n-a reușit să-l primească. Oficialii americani i-au spus clar că politica Statelor Unite se baza pe Armistițiu și pe Declarația privind Europa Eliberată și că vor interveni în treburile românești numai în măsura în care era necesar să se asigure îndeplinirea prevederilor celor două înțelegeri. Aceștia au exprimat dorința ca toate grupurile politice importante să fie reprezentate în guvern și ca românii înșiși să-și exercite dreptul de a alege propria lor formă de guvernămînt, dar au cerut în mod expres lui Maniu să evite orice acțiune care ar putea împiedica o rezolvare a „chestiunii românești" în comun de către cele trei Puteri Aliate.[16]

Înfrîngerea Germaniei în luna mai a pus capăt celor patru ani de calvar al României. Contribuția sa la campania din Ungaria și Cehoslovacia fusese substanțială. Circa 11 divizii românești luaseră parte în așa-numita operațiune Budapesta, în centrul și nordul Ungariei, de la sfîrșitul lui octombrie 1944 pînă la mijlocul lui ianuarie 1945, suferind pierderi umane ce au însumat 11 000 de morți și răniți. Din decembrie 1944 pînă în mai 1945, aproape 250 000 de soldați români fuseseră în vîltoarea ofensivei din Slovacia și Moravia pînă în Boemia, avansînd pînă la 80 de km de Praga, cînd, la 12 mai, li s-a ordonat să se oprească. Și aceste forțe au suferit pierderi grele: 70 000 de morți și răniți sau în jur de 30 la sută din efectivul angajat în campanie.

Pacea în Europa totuși nu a adus rezolvarea impasului în care se găseau Aliații occidentali și Uniunea Sovietică privitor la România. La Conferința de la Potsdam (17 iulie–2 august 1945), americanii și britanicii au negat legitimitatea guvernului Groza, sub pretextul că acesta nu reprezenta voința majorității poporului român. Cînd delegația americană a subliniat că Declarația de la Ialta cu privire la viitorul Europei Răsăritene nu fusese luată în seamă în România, Stalin s-a plîns de acțiunea arbitrară britanică în Grecia. El a insistat că o Românie prietenă era vitală securității Uniunii Sovietice, întrucît aceasta servise drept cap de pod al agresiunii din Europa. În discuțiile ulterioare, Stalin a respins categoric ideea unor alegeri libere în România, pentru că acestea aveau să aducă cu siguranță la putere un guvern antisovietic.

Cu toate că Occidentul și Uniunea Sovietică nu au ajuns la Potsdam la nici un fel de hotărîri în legătură cu România, fermitatea cu care Statele Unite și Marea Britanie au refuzat să recunoască guvernul Groza a încurajat partidele de opoziție în încercarea lor de a-l obliga să plece de la

[16] *FRUS, 1945*, V, pp. 525–526: secretarul de stat a.i. către Berry, 29 martie 1945.

putere. Liderii naţional-ţărăniști şi liberali, sprijiniţi acum de către Titel Petrescu şi de majoritatea social-democraţilor, au hotărît să-i ceară Regelui să înlocuiască guvernul Groza cu unul compus din reprezentanţi ai celor trei partide ale lor şi ai comuniştilor, o acţiune care ar fi reînviat într-adevăr coaliţia ce organizase răsturnarea lui Antonescu. Procedura aleasă de Rege de data aceasta, la mijlocul lui august, a fost consultarea liderilor celor patru partide în legătură cu oportunitatea unei schimbări de guvern. Maniu, Brătianu şi Titel Petrescu sprijineau schimbarea; Groza, bineînţeles, era împotrivă. Regele a hotărît să urmeze sfatul primilor trei. Evocînd atît Declaraţia de la Potsdam, care condiţiona încheierea unui tratat de pace final cu România şi admiterea ei la Naţiunile Unite de existenţa unui guvern cu adevărat democratic, cît şi refuzul Statelor Unite şi al Marii Britanii de a recunoaşte ca democrat guvernul existent, Regele i-a cerut lui Groza să demisioneze la 21 august. Acesta a refuzat şi s-a bucurat de sprijinul autorităţilor de ocupaţie sovietice, care au exercitat presiuni extrem de puternice asupra Regelui. Preşedintele sovietic al Comisiei Aliate de Control, care nu se abătea niciodată de la instrucţiunile primite de la Moscova, l-a ameninţat pe Mihai cu ruperea relaţiilor între România şi Uniunea Sovietică şi cu arestarea consilierilor săi, care „îl plasaseră pe o linie antisovietică".[17] Refuzul lui Groza de a preda mandatul la cererea Regelui a fost o încălcare flagrantă a Constituţiei din 1923, recunoscută drept lege fundamentală, cel puţin de către Rege şi de către partidele istorice, pentru că aceasta îi dădea monarhului puterea de a numi şi demite miniştri. Incapabil de o acţiune mai viguroasă, Regele a decis să trateze cabinetul Groza ca un simplu guvern *de facto*. Regele a refuzat să semneze orice fel de proiecte de legi sau decrete, cu excepţia celor necesare pentru continuarea treburilor cotidiane ale statului şi s-a disociat de toate celelalte activităţi ale guvernului.

Conferinţa de la Londra (11 septembrie–3 octombrie 1945) nu a reuşit să atenueze diferendele Est-Vest, în general, sau să rezolve impasul constituţional din România, în particular. Printre numeroasele probleme care împiedicau găsirea unei soluţii a fost şi aceea a definirii termenului „democratic" aşa cum era el aplicat noilor guverne din Europa Răsăriteană. Americanii şi britanicii îl interpretau în sensul folosit cu privire la propriul lor sistem politic reprezentativ, în timp ce Molotov îl punea în ecuaţie cu regimurile comuniste şi prosovietice. Lui Molotov îi venea greu să înţeleagă cum puteau americanii şi britanicii să fie de acord la un moment

[17] *Ibidem*, V, p. 585: Melbourne, reprezentant a.i. al Statelor Unite în România către secretarul de stat, 22 august 1945.

dat că Uniunea Sovietică era îndrituită să aibă guverne prietene la granița sa de apus, ca apoi, în momentul următor, să ceară alegeri libere în România, cînd în mod sigur acestea ar fi dus la un guvern ostil Uniunii Sovietice.

În toamna anului 1945, Partidul Comunist și aliații acestuia au devenit din ce în ce mai puternici pe măsura intensificării luptei politice în România. Conducătorii comuniști și-au concentrat atenția asupra creării unui partid disciplinat, iar la 16 octombrie au convocat prima Conferință Națională a Partidului. Delegații au ales un Comitet Central, un Birou Politic, format din Gheorghiu-Dej, în calitate de secretar general, Ana Pauker și Teohari Georgescu, ministru de Interne, în calitate de secretari. Aceștia trei și încă alți cîțiva aveau într-adevăr să conducă România pînă în 1952. Ana Pauker pare să fi jucat rolul conducător la conferință. Lucrețiu Pătrășcanu, ministrul Justiției, care se bucura de sprijin larg printre intelectualii partidului, în mod surprinzător nu a fost ales în nici o funcție înaltă de partid. Cu toate că era atașat programului comunist și cu toate că în următorii doi ani, după toate aparențele, nu a ridicat nici un fel de obiecții față de metodele folosite de partid pentru a elimina opoziția și a-și consolida controlul asupra țării, Pătrășcanu se pare că a fost suspectat de către tovarășii săi și, în mod special, de către sovietici, probabil pentru că era înclinat mai curînd să conducă decît să se supună.

În raportul prezentat Conferinței, Gheorghiu-Dej a expus obiectivele imediate și de perspectivă ale partidului. El s-a concentrat asupra transformării economice a țării și a propus ca realizarea acesteia să fie făcută pe baza unui program susținut de industrializare, care să pună accentul pe industria grea și pe crearea unor noi surse de energie, în special prin electrificare. Cu toate că a respins ideea că România ar fi o țară eminamente agrară, a cărei refacere trebuia să se bazeze pe „realitățile existente", și anume pe creșterea producției agricole și zootehnice și pe exportul de cereale, el nu putea în nici un caz să nu ia în considerație lumea satelor. Dar agricultura urma să fie clar subordonată dezvoltării industriei. Gheorghiu-Dej a încredințat satelor sarcina principală de a asigura hrana și materiile prime pentru centrele industriale urbane în continuă dezvoltare. A recomandat desăvîrșirea reformei agrare, înființarea unor stațiuni speciale de unde țăranii să poată închiria tractoare și alte mașini agricole, precum și extinderea creditului rural. Nu spunea nimic însă despre colectivizare, care era țelul suprem al politicii agrare comuniste, pentru că, dacă ar fi făcut așa, și-ar fi înstrăinat majoritatea țăranilor, într-un moment cînd lupta pentru putere încă nu fusese cîștigată. Nu a făcut însă nici un secret cu privire la rolul ce urma să-l aibă statul. Ca instrument al Partidului Comunist, el

i-a atribuit statului sarcina de organizare și conducere a economiei, o responsabilitate care va fi înglobată în legislația economică a tuturor guvernelor ulterioare.[18]

În toamna anului 1945, comuniștii și-au intensificat eforturile pentru a forța Partidul Social-Democrat să intre în Frontul Unic Muncitoresc. Dar n-au avut cine știe ce succes. Relațiile dintre cele două partide se deterioraseră rapid după confruntarea din august între Rege și Groza, pentru că Titel Petrescu și majoritatea liderilor socialiști sprijineau un regim parlamentar, constituțional. În ciuda amenințărilor adresate împotriva lui și a partizanilor săi, pe care comuniștii i-au etichetat drept „trădători", aceștia au continuat să susțină revendicările, expuse într-o Declarație a Comitetului Central al Partidului, din 28 septembrie, cu privire la formarea unui guvern care să respecte condițiile impuse de Statele Unite și Marea Britanie la Conferința de la Potsdam și să garanteze libertățile politice și civile. Cu toate că au rămas în guvern, la Conferința lor generală, din 1–3 decembrie, Titel Petrescu și suporterii săi, care reprezentau majoritatea, au decis să candideze pe o listă separată la alegerile parlamentare următoare și să încerce să găsească sprijin pentru propriul lor program. Ei nu voiau să riște pierderea identității lor și a influenței pe care o exercitau printre muncitori intrînd într-o alianță electorală cu comuniștii.[19]

Liberalii lui Tătărescu s-au arătat și ei consecvent și deconcertant de independenți. La Conferința lor generală din 16 decembrie și-au exprimat interesul scăzut față de o alianță cu comuniștii. Au insistat ca alegerile să fie ținute curînd, pentru a înlocui guvernul „provizoriu" Groza cu un regim politic „definitiv și democrat". În ceea ce privește economia, continuau să recomande supravegherea de către stat a întreprinderilor particulare mari, pentru a armoniza funcționarea acestora „cu interesul general", dar n-au fost de acord să cedeze în problema proprietății particulare. Groza însuși a fost nevoit să recunoască pînă la urmă existența unor „tensiuni" în cadrul vechiului Front Național Democrat și s-a plîns, într-o cuvîntare ținută în fața prefecților de județ, la 17 decembrie, că autoritatea guvernului fusese slăbită din cauza „unor anumite partide" care căutau „succese iluzorii" printr-o acțiune independentă.

Comuniștii i-au privit întotdeauna pe național-țărăniști și pe liberali drept cei mai periculoși adversari ai lor și, ca urmare, le-au făcut viața din ce în ce mai grea. Aceștia i-au supus pe conducătorii național-țărăniști și li-

[18] Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări*, București, 1955, pp. 62–79.

[19] Mihai Fătu, *Alianțe*, pp. 235–239; *FRUS, 1945*, V, pp. 593–594: Melbourne către secretarul de stat, 24 august 1945.

berali unor continue hărțuieli în cadrul adunărilor publice și unor atacuri vitriolante în presa comunistă, împiedicîndu-i efectiv să desfășoare o activitate politică normală. Comuniștii și adepții lor au desființat cu forța cluburile politice național-țărăniste și liberale din București și din provincie, i-au întemnițat pe organizatorii acestora, le-au spart adunările publice și le-au interzis ziarele.

Occidentul și Uniunea Sovietică au elaborat un plan pentru a rezolva impasul politic din România, plan ce urma să fie discutat la Conferința lor de la Moscova, din 16–26 decembrie 1945. Uniunea Sovietică a fost de acord cu includerea în guvern a unui ministru național-țărănist și a unui ministru național-liberal, reprezentanți autentici ai partidelor lor în guvern, care urma să stabilească apoi data unor alegeri anticipate și să garanteze tuturor partidelor democratice deplina libertate de asociere și de întrunire și a presei. În schimb, Statele Unite și Marea Britanie au promis să recunoască noul guvern. În cele din urmă, o comisie alcătuită din Averell Harriman, Archibald Clark Kerr, ambasadorul britanic în Uniunea Sovietică, și Vîșinski urma să plece la București pentru a discuta cu Regele Mihai și Groza cea mai potrivită cale de ducere la îndeplinire a acestor prevederi.

Delegația celor trei țări a sosit la București la sfîrșitul lui decembrie. La 2 ianuarie 1946, membrii acesteia s-au întîlnit cu Groza, care i-a asigurat că guvernul său acceptă necondiționat formula de la Moscova și că va solicita partidelor istorice numele membrilor lor ce urmau să fie incluși în guvern. În aceeași zi, Harriman s-a întîlnit cu Maniu, Mihalache și Brătianu, toți trei îndoindu-se că vor avea loc alegeri libere atîta vreme cît comuniștii controlau ministerele de Interne și de Justiție; ei au fost însă de acord să caute sprijinul Regelui și să încerce obținerea de concesii din partea guvernului. Harriman nu credea că aceștia vor avea succes, întrucît era sigur că Vîșinski instruise guvernul să nu facă nici un fel de concesii. Cînd delegația celor trei puteri s-a întîlnit cu Groza, la 4 ianuarie, pentru a discuta numele celor doi membri, unul național-țărănist și altul liberal, ce urmau să fie incluși în cabinet, acesta a respins numele lui Mihalache și pe cel al lui Constantin Brătianu, nepotul liderului Partidului Național Liberal. Harriman credea că Groza i-ar fi acceptat dacă nu ar fi fost instrucțiunile contrare ale lui Vîșinski. Moscova dorea cu ardoare să țină în afara guvernului orice național-țărănist sau liberal care era o figură politică proeminentă sau se bucura de sprijin popular.[20] În cele din urmă,

[20] *FRUS, 1946*, VI, Washington, 1969, pp. 555–559: Harriman către secretarul de stat, 2, 3 și 6 ianuarie 1946.

Emil Hațieganu, național-țărănist, și Mihai Romniceanu, liberal, amîndoi membri cu vechi stagii în partidele lor, dar nu de prima linie, au fost găsiți acceptabili și și-au luat locul în guvern ca miniștri de stat fără portofoliu. Groza a fost de acord să organizeze alegeri fără întîrziere și, la 4 februarie, Statele Unite și Marea Britanie au recunoscut guvernul său.

Această rezolvare a constituit o serioasă înfrîngere a partidelor istorice din România și a Occidentului. Noul guvern nu era în nici un fel reprezentativ pentru voința majorității românilor și a continuat să fie dominat de către comuniști și de către mentorii lor sovietici. Recunoașterea de către Occident a guvernului, înainte de organizarea alegerilor, a fost o gafă tactică, întrucît Statele Unite și Marea Britanie renunțaseră la singurul mijloc eficace pe care-l aveau la dispoziție de a exercita presiuni asupra guvernului Groza, pentru a se conforma deciziilor de la Moscova. Așa cum aveau să arate evenimentele, nici guvernul, nici Uniunea Sovietică nu aveau vreo intenție de a permite alegeri libere, care, se temeau pe bună dreptate, ar fi împins partidele istorice la putere. Adevărata față și-au arătat-o la cîteva zile după recunoașterea americană și britanică. Biroul Politic al Partidului Comunist Român a respins drept inacceptabilă nota guvernului american, din 5 februarie, conținînd procedurile de organizare a unor alegeri libere și solicitînd deopotrivă ca acestea să aibă loc în aprilie sau în mai; la rîndul său, Tătărescu, ministru de Externe, acționînd în numele guvernului, nu a dat nici un răspuns, mulțumindu-se să confirme pur și simplu primirea notei. Evident, comuniștii erau nesiguri în privința capacității lor de a controla rezultatul oricărei consultări libere și generale a electoratului. Astfel, alegerile care trebuiau să aibă loc „curînd" au fost amînate pînă în noiembrie.

Activitatea politică din anul 1946 s-a concentrat asupra pregătirii alegerilor. În acest timp aproape toate forțele politice s-au concentrat în două mari coaliții opuse — comuniștii și partizanii lor, pe de o parte, și național-țărăniștii și liberalii, sub conducerea lui Maniu, principalul reprezentant al forțelor democratice și prooccidentale, pe de altă parte. Un timp după recunoașterea americană și britanică a guvernului Groza, s-a instalat oarecare surdină în campania comunistă de intimidare a opoziției, dar începînd cu aprilie și mai aceasta s-a întețit din nou.

Partidul Comunist era activ pe numeroase fronturi. Acțiunea sa, începută în toamna anului 1944, cu scopul de a aduce instituțiile publice sub propriul său control, se desfășura fără întrerupere. A dat o atenție specială armatei, întrucît se îndoia de loialitatea politică a corpului ofițeresc. Guvernul Groza a trimis în rezervă sau a demis un mare număr de ofițeri,

înlocuindu-i cu elemente mai binevoitoare acestuia, și a introdus unități speciale în armată, a căror sarcină era aceea de a realiza „reeducarea" deopotrivă a ofițerilor și soldaților. În primăvara lui 1946 comuniștii modelează armata, făcînd din ea un instrument de realizare a politicii lor. Ei au impus, de asemenea, un control efectiv asupra presei scrise. Au hărțuit neîncetat ziarele de opoziție, au închis porțile multora dintre ele prin intermediul cenzurii, prin controlul hîrtiei de ziar, adesea deficitară, prin dominația sindicatelor tipografilor, care refuzau frecvent să imprime ziarele național-țărăniste și liberale, și prin tactici de mînă forte împotriva redactorilor și a difuzorilor de presă. La începutul anului 1946, ca rezultat al înțelegerii de la Moscova, organelor de presă național-țărăniste, *Dreptatea* (București) și *Patria* (Cluj), precum și organului liberal, *Liberalul* (București), li s-a permis să-și reia apariția, dar acestea au stîrnit din nou, curînd, furia autorităților: *Patria* a trebuit să-și înceteze apariția, spre deosebire de *Dreptatea* și *Liberalul*, care au mai rezistat pînă în vara anului 1947.

Hărțuiala presei de opoziție de către guvernul Groza era simptomatică pentru atitudinea sa față de viața culturală și intelectuală în general. Lucrețiu Pătrășcanu și-a asumat rolul de purtător de cuvînt al guvernului în aceste domenii. Într-o cuvîntare la conferința profesorilor din școlile secundare, desfășurată la București în octombrie 1945, el a cerut celor prezenți să se alăture cu toată inima muncii de creare a unei noi culturi, care să fie națională în formă și socialistă în conținut și care să ofere maselor largi populare toate posibilitățile de participare la aceasta. El a dat în același timp un avertisment: toată această activitate trebuie să fie „progresistă". Nu-și găseau locul lucrările literare și filozofice care nu coincideau cu țelul Partidului Comunist de construire a unei noi societăți și, în acest sens, a citat lucrările lui Lucian Blaga, ca un exemplu relevant de „factor negativ" în literatura și filozofia românească. Astfel, el a dat glas principiului călăuzitor al atitudinii comuniștilor față de cultură: aceasta trebuia să servească scopuri sociale și nu i se permitea să evolueze prin intermediul jocului natural al talentului individual și al schimbului liber de idei. Într-o altă luare de cuvînt publică, în decembrie, Pătrășcanu s-a adresat direct intelectualilor. Și-a arătat disprețul față de intelectualitatea interbelică, a cărei „lipsă de principii" și al cărei „oportunism ieftin" le atribuia societății în care aceasta a trăit. Acum, avertiza el, intelectualitatea se afla la o răscruce. Nu trebuia să privească înapoi, spre trecut, pentru a-și alege drumul, ci trebuia să profite de ocazia ce i-o oferea Partidul Comunist de a construi „România nouă și democratică". El a făcut o comparație de rău augur cu intelectualii ruși din 1917: aceia care au înțeles ce se întîmpla

„s-au aliniat" marilor evenimente ale timpului şi au împlinit importante sarcini; ceilalţi au fost „călcaţi în picioare de istorie".[21]

Guvernul Groza a început să edifice suprastructura instituţională în domeniul culturii, în conformitate cu dorinţele sale, încă din primele săptămîni ale instalării la putere. La 23 martie 1945, acesta a creat Ministerul Propagandei, ce era răspunzător pentru răspîndirea întregii informaţii culturale, artistice şi ştiinţifice şi exercita puterea de cenzură asupra presei şi a tuturor celorlalte publicaţii. O lună mai tîrziu intra în funcţiune un Minister al Artelor, învestit cu largi puteri în toate aspectele vieţii literare şi artistice. Religia a reprezentat, de asemenea, subiectul unei reglementări de stat din ce în ce mai puternice. La 12 mai a fost creat Departamentul Cultelor, cu scopul de a supraveghea toate confesiunile religioase şi variatele lor instituţii şi fundaţii, inclusiv seminariile teologice. Noul minister avea putere de control în problemele financiare, atît ale organismelor centrale, cît şi ale celor parohiale şi de a aproba crearea de noi parohii şi noi posturi clericale. Aceste prevederi erau doar începutul unui proces prin care Biserica Ortodoxă avea să piardă şi ceea ce îi mai rămăsese din rolul său în treburile publice în anii interbelici, ajungînd să fie redusă din punct de vedere administrativ la un departament guvernamental.

În ciuda presiunii destinate să promoveze scopurile sociale şi politice ale comuniştilor şi a evidentei tendinţe spre conformism, viaţa culturală şi literară, cel puţin în anii 1945–1946, a păstrat mult din efervescenţa sa din perioada interbelică. Individualismul şi estetismul său şi-au găsit expresie, de exemplu, în versul romantic şi anarhic al lui Constant Tonegaru (1919–1952). În volumul său de versuri *Plantaţii* (1945) el era absorbit de propriile sale sentimente şi percepţii ale lumii din jurul său şi protesta împotriva condiţionării sociale şi politice la care fusese supus. Pur şi simplu, acesta nu era interesat de viaţa politică şi de marile probleme sociale ale zilei. A celebrat boemia, pledînd pentru absoluta libertate a artistului de a crea şi de a comunica într-un limbaj care i se potriveşte. În consecinţă, versul său trebuia să fie descifrat, să fie citit iar şi iar, pentru a-i desluşi înţelesul. Dar, un alt fel de poezie avea să apară în prim-plan: poezia cu caracter social. Ea a fost cel mai bine reprezentată de *Un om aşteaptă răsăritul* (1946) de Mihai Beniuc (1907–1988), care exprima aspiraţia spre idealul vieţii colectiviste. Tema era comună, dar Beniuc a tratat-o cu un temperament poetic autentic şi rafinat, care face ca opera lui să se

[21] Lucreţiu Pătrăşcanu, *Democraţie şi naţionalism*, în *Pentru democratizarea învăţămîntului*, Bucureşti, 1946, pp. 175–176, 180–181; Lucreţiu Pătrăşcanu, *Scrieri, articole, cuvîntări, 1944–1947*, Bucureşti, 1983, pp. 119–129.

distingă de ceea ce criticul Vladimir Streinu caracteriza, la începutul anului 1947, drept „o masivă mediocritate" a unei „generații artificiale de poeți ai politicului și socialului".[22]

De-a lungul acestei perioade, revistele și-au asumat încă o dată un rol de frunte în viața literară. Unele mai vechi, precum *Viața românească*, care fusese suspendată în toamna anului 1940, după instalarea statului național-legionar, și-au reluat apariția în noiembrie 1944. Cu toate că, în primul număr, cerea scriitorilor să creeze o nouă „lumină umanistă" în locul vechilor dogme obscurantiste, Mihai Ralea a reafirmat angajarea revistei pe linia țelurilor ei tradiționale. Revista a reușit să mențină un echilibru între estetica și valorile culturale de dinainte de război și noul accent pus pe rolul social al literaturii și gîndirii, atîta vreme cît Partidul Comunist trebuia să se lupte cu o semnificativă opoziție politică. Săptămînalul *Contemporanul*, care și-a început apariția în septembrie 1946, reprezenta noile curente în viața literară și intelectuală. El milita în numele „noii literaturi", o literatură angajată în construcția unei noi societăți. Scriitori și critici care vor dobîndi proeminență în anii '50 și '60 i-au monopolizat paginile, în special începînd cu a doua jumătate a anului 1947. O noutate izbitoare în toate revistele literare și culturale a fost atenția sporită acordată literaturii și ideologiei literare sovietice, teme care fuseseră practic absente din publicațiile românești în perioada interbelică, cu excepția revistelor de stînga. Acum, prezența sovietică copleșea treptat izvoarele tradiționale occidentale, de la care se hrănise intelectualitatea românească începînd cu primele decenii ale secolului al XIX-lea. În procesul sovietizării și proletarizării vieții literare și culturale românești, creativitatea reprezentată de un Constant Tonegaru a fost copleșită de o literatură adesea lipsită de valoarea estetică, menită să promoveze țelurile sociale și politice ale momentului.

Guvernul Groza a făcut eforturi susținute pentru a schimba compoziția aparatului administrativ. Și-a lărgit rapid programul, început în toamna anului 1944, de epurare a tuturor funcționarilor publici și superiori, precum și a militarilor care serviseră guvernarea între 1 septembrie 1940 și 23 august 1944. La 29 martie 1945 a emis un decret-lege cuprinzător, care amenința cu demiterea tuturor persoanelor angajate în administrația centrală, județeană, comunală sau în alte organizații, chiar științifice și profesionale, ale căror bugete făceau obiectul aprobării guvernamentale. În practică, această lege se aplica în fiecare domeniu al vieții publice și a

[22] Vladimir Streinu, „Poezia socială și aventura «criticii funcționale»", în *Revista Fundațiilor Regale*, 14/2, 1947, p. 118.

fost înăsprită printr-o legislație suplimentară. De exemplu, un decret din 11 aprilie 1945 a abolit pur și simplu Asociația Artiștilor Plastici, iar un altul, din 31 iulie 1945, „a epurat" Asociația Arhitecților, din cauza „spiritului antidemocratic" și „restricțiilor reacționare" impuse la admiterea de noi membri. Cei dați afară au fost înlocuiți adeseori de persoane cu mai puțin talent, dar considerate de încredere de către Partidul Comunist, alese din rîndurile propriilor săi membri sau ale membrilor partidelor aliate, sindicatelor, organizațiilor țărănești.

Guvernul Groza a accelerat judecarea persoanelor acuzate de crime de război și de responsabilitate pentru dezastrul care se abătuse asupra țării. Legislația anterioară, din 21 ianuarie 1945, definise deja termenii „criminal de război" și „profitor de război" și instituise mecanismul legal destinat să se ocupe de aceștia. Dar, la 21 aprilie 1945, noul guvern a promulgat o lege care a lărgit în mod considerabil definițiile de mai sus și a stabilit noi organe judecătorești — în special tribunalele populare, unde procedurile legale uzuale puteau fi ignorate — cu scopul de a accelera condamnările.[23] A început de îndată arestarea foștilor miniștri și a altor înalte oficialități din timpul dictaturii lui Antonescu, ca și a foștilor prefecți, a ofițerilor superiori de poliție și a funcționarilor de tot felul. La sfîrșitul lui mai, numărul celor arestați atinsese cifra de 4 000 de persoane.

Cel mai spectaculos dintre procesele consacrate crimelor de război a fost acela al lui Ion și Mihai Antonescu. Acesta s-a deschis la 4 mai 1946. Deznodămîntul nu a stat nici o clipă sub semnul îndoielii, întrucît atît judecătorii, cît și avocații apărării, care fuseseră numiți de guvern, știau ce se așteaptă de la ei. Procurorii au folosit de asemenea ocazia pentru a implica pe Maniu și Brătianu în activitățile celor doi Antonești, citînd diversele ocazii cînd aceștia toți au fost de acord și trecînd cu vederea critica severă pe care Maniu și Brătianu o făcuseră politicii interne și externe a lui Antonescu din timpul războiului. Aceste atacuri nu au micșorat cu nimic poziția nici unuia dintre ei în opinia democratică, dar au fost un semnal a ceea ce îi aștepta în campania electorală viitoare, dată fiind opoziția lor implacabilă față de noul regim și supunerea acestuia față de Uniunea Sovietică. Ion Antonescu și-a păstrat demnitatea de-a lungul întregului proces, iar cînd i-a venit rîndul pentru depoziție și-a asumat întreaga responsabilitate pentru acțiunile sale. Mihai Antonescu, însă, a fost copleșit de cele trăite în timpul detenției. La 17 mai tribunalul i-a găsit vinovați și

[23] Venera Teodorescu, „Activitatea primului guvern revoluționar democratic (martie 1945–octombrie 1946)", în *Studii și materiale de istorie contemporană*, 3, 1978, pp. 107–112.

i-a condamnat la moarte. Ambii au fost împușcați la închisoarea Jilava la 1 iunie.

În timpul desfășurării acestor evenimente, Partidul Comunist și-a intensificat eforturile pentru crearea unui bloc electoral unic al partidelor compunînd Frontul Național Democrat. Preocuparea sa primordială a fost aceea de a intra în alegeri în fruntea unei mișcări muncitorești unificate. Probabil că cel mai mare succes a fost cîștigarea controlului asupra Partidului Social-Democrat, proces care oferă un exemplu caracteristic al mijloacelor pe care le-a folosit în vederea slăbirii și divizării opoziției. La începutul anului 1946, comuniștii plasaseră în funcții importante un număr suficient de mare din sprijinitorii lor și din membrii de partid care își păstraseră secretă apartenența pentru a fi în măsură să preia aparatul de partid. La Congresul Partidului Social-Democrat din 10 martie 1946 puteau conta pe loialitatea majorității delegaților. Moțiunea lui Titel Petrescu de a candida pe o listă separată la viitoarele alegeri a fost respinsă în favoarea unei propuneri de a se uni cu Partidul Comunist într-un cartel electoral.[24] Ca urmare, Titel Petrescu și suporterii săi au părăsit congresul și au format Partidul Social-Democrat independent care s-a aliat cu Partidul Național Liberal și cu Partidul Național-Țărănesc. Toți ceilalți membri ai Frontului Național-Democrat și liberalii lui Tătărescu s-au aliniat fără greutate.

La 17 mai, Partidul Comunist a anunțat formarea Blocului Partidelor Democratice, care urma să prezinte o singură listă de candidați în alegeri, reprezentînd Partidul Comunist, Partidul Social-Democrat, liberalii lui Tătărescu, Frontul Plugarilor și grupări mai mici, precum Partidul Țărănesc al lui Anton Alexandrescu. Primele patru partide urmau să fie reprezentate în mod egal pe listă, celelalte proporțional cu mărimea lor. Toate și-au păstrat ideologii distincte, dar au acceptat o platformă electorală comună: garantarea libertăților democratice pentru toți cetățenii țării, respectarea proprietății particulare, îmbunătățirea nivelului de trai al populației, dezvoltarea industriei grele ca bază a unei refaceri economice generale, mecanizarea și raționalizarea agriculturii, impozite progresive pe venit și preluarea de către stat a Băncii Naționale. O astfel de platformă socială și economică atotcuprinzătoare era menită să aibă în mod sigur o largă audiență, dar o obedientă promisiune de prietenie și colaborare cu Uniunea Sovietică i-a îndepărtat pe mulți dintre potențialii suporteri.

Ca un preludiu la campania electorală, guvernul a promulgat un important decret-lege la 13 iulie 1946. Cu toate că acesta extindea dreptul de

[24] Gheorghe Țuțui, *Evoluția Partidului Social-Democrat din România de la Frontul Unic la Partidul Unic (mai 1944–februarie 1948)*, București, 1979, pp. 113–118.

vot la toți cetățenii avînd vîrsta de peste 21 de ani, acordîndu-l inclusiv femeilor pentru prima oară, alte prevederi asigurau guvernului o posibilitate deosebit de mare de a influența rezultatul alegerilor în favoarea sa. Legea permitea guvernului să-și numească propriii săi funcționari în fruntea tuturor comisiilor electorale care, printre alte sarcini, aveau și responsabilitatea înregistrării alegătorilor. Legea permitea ca votarea să se facă în birourile instituțiilor guvernamentale, în fabrici și alte instituții, unde se puteau exercita cu ușurință presiuni; în plus, legea a lipsit de dreptul de vot numeroase categorii de persoane, vag definite, precum cele care erau vinovate de „crime împotriva poporului" sau avuseseră „funcții de răspundere" în timpul dictaturii lui Antonescu. Pentru a submina forța elementelor moderate și a elementelor aparținînd clasei mijlocii, care erau deschis anticomuniste, legea a schimbat structura tradițională a parlamentului prin desființarea Senatului, care în trecut servise de obicei interesele conservatoare. Membrii național-țărănist și liberal ai guvernului au obiectat energic împotriva acestei legi, iar Maniu și Brătianu au cerut Regelui să nu o semneze și să o rupă astfel cu guvernul o dată pentru totdeauna. Scopul lor era acela de a provoca o criză internațională, ce ar fi forțat Statele Unite și Marea Britanie să intervină, chiar dacă acțiunea lor ar fi condus la o ocupare sovietică a României. Maniu considera că aceasta era singura cale pentru a împiedica alegerea frauduloasă a unui parlament dominat de comuniști, ceea ce ar fi pecetluit soarta țării. Dar Regele era sigur că o asemenea acțiune riscantă va pune capăt oricărei speranțe de schimbare a cursului, în timp ce, dacă ar fi rămas pe poziție, mai exista întotdeauna o șansă să intervină ceva care să schimbe sorții democrației.[25] Vorbind în numele elementului comunist, dominant în guvern, Pătrășcanu i-a făcut Regelui cîteva concesii minore, dar a refuzat să meargă mai departe, întrucît, spunea el, procedînd astfel ar însemna să predea țara partidelor istorice. În cele din urmă, Regele a semnat, dar conflictul între cele două ideologii politice și sociale n-a făcut decît să se acutizeze.

La mijlocul lui octombrie, guvernul a stabilit ca dată a alegerilor ziua de 19 noiembrie, dar, în realitate, campania se lansase încă din august. Atît comuniștii, care dominau Blocul Partidelor Democratice, cît și național-țărăniștii, care conduceau opoziția, au considerat alegerile drept bătălia decisivă în lupta pentru putere. Comitetul Central al Partidului Comunist încredințase Ministerului de Interne, condus de comunistul Teohari Georgescu, sarcina de a aranja alegerile. Îi revenea misiunea de a forța magistrații de pe teritoriul întregii țări, care răspundeau de interpretarea legii

[25] *FRUS, 1946*, VI, pp. 614–616: Berry către secretarul de stat, 11 iulie 1946.

electorale, să urmeze directivele Ministerului, adică ale Partidului Comunist. Comuniști de frunte au fost repartizați în toate părțile țării, pentru a lua personal parte la campania de alegeri. Un aparat administrativ formidabil a fost astfel mobilizat pentru a promova candidații Blocului și, în special, pentru a împiedica opoziția să-și organizeze o campanie eficientă. Poliția și alte oficialități au împiedicat distribuirea ziarelor de opoziție și a materialelor de propagandă ale acesteia și, împreună cu echipe special formate, din comuniști și din simpatizanți ai acestora, au spart adunările național-țărăniștilor și liberalilor. Și-au dat foarte multă osteneală ca pe listele de vot să nu intre un mare număr de alegători ai opoziției, iar în zonele rurale, unde național-țărăniștii erau deosebit de puternici, și-au mutat punctele de votare departe de centrele populate, în scopul de a le îngreuna țăranilor exercitarea dreptului de vot. Pe măsură ce se apropia ziua alegerilor, poliția și jandarmeria au fost întărite cu un număr mare de ajutoare comuniste, care fuseseră recrutate „pentru a menține ordinea". Protestele pe care opoziția le-a adresat guvernului și oficialilor sovietici din Comisia Aliată de Control nu au fost luate în seamă. Gheorghiu-Dej nu a făcut nici un secret în legătură cu intențiile Partidului Comunist. În plină desfășurare a campaniei electorale, el i-a informat pe membrii Misiunii americane de la București că alegerile erau o bătălie în care inamicul — partidele istorice — trebuia să fie înfrînt și a recunoscut deschis că guvernul profita de fiecare „slăbiciune" a opoziției pentru a cîștiga. A mărturisit, de asemenea, că autoritățile sovietice se așteptau ca guvernul român să iasă victorios.[26]

Opoziția nu era în nici un caz neputincioasă și a ripostat cu toate resursele pe care le avea, oricît de limitate ar fi fost ele. Este izbitor cît de tăioase au putut fi atacurile de presă ale acesteia la adresa guvernului și a sprijinitorilor săi. De exemplu, *Dreptatea*, organ de presă al național-țărăniștilor, n-a rămas datoare cu nimic în vara și toamna anului 1946, în ciuda cenzurii și a tuturor celorlalte impedimente cu care se confruntau redactorii săi. Ziarul conținea numeroase articole ce scoteau în evidență abuzurile comise de cenzori și cereau libertatea presei. Era critic de la un cap la altul la adresa politicii guvernamentale și cu atît mai mult la adresa

[26] *Ibidem,* pp. 632–634, 638, 643–644, 648–649: Melbourne și Berry către secretarul de stat, 12 și 23 septembrie, 19 și 26 octombrie 1946. Tacticile folosite împotriva opoziției național-țărăniste au fost sugestiv descrise de un ziarist american, care l-a însoțit pe Ion Mihalache într-un turneu electoral în Moldova, în primăvara anului 1946: Reuben Markham, *Rumania under the Soviet Yoke*, Boston 1949, pp. 272–291, 303–313.

campaniei guvernului de epurare a aparatului administrativ de „colaboratorii" vechiului regim. Își făcea o plăcere deosebită din citarea unor excepții cu totul ieșite din comun, ca Gheorghe Tătărescu, supunîndu-le oprobriului public, iar Frontul Național Democrat a fost adesea ținta unei satire distrugătoare, în cele mai bune tradiții ale ziaristicii românești. Presa de opoziție, în general, a ținut sub foc continuu atît guvernul, cît și Blocul, acuzîndu-le de subversiune sistematică a procesului electoral.

Alegerile din 19 noiembrie au avut loc într-o atmosferă de tensiune maximă. Guvernul urma să anunțe rezultatele pe data de 20, dar, din motive pe care nu le-a putut explica satisfăcător, a întîrziat comunicarea rezultatelor cu 48 de ore. A dat publicității cifrele doar pe data de 22. Acestea arătau o victorie zdrobitoare a Blocului, care obținuse 70 la sută din voturi și 349 de locuri în noua Adunare, față de 32 ale național-țărăniștilor și 33 ale celorlalte partide, ce nu făceau parte din Bloc. Există însă indicii clare că lucrurile s-au petrecut exact invers în ziua alegerilor. Anumite surse independente sugerează că național-țărăniștii se îndreptau către o victorie netă, cu circa 70 la sută din voturi, expresie a încrederii în cel mai democrat din toate partidele politice românești și, în aceeași măsură, o manifestare de puternic sentiment național. Se pare că în momentul în care conducătorii comuniști și-au dat seama de măsura înfrîngerii lor iminente, au dat ordin să se suspende comunicarea rezultatelor începînd cu amiaza zilei de 20 noiembrie și au trimis instrucțiuni tuturor prefecților să „revizuiască" cifrele în așa fel încît acestea să arate o victorie a Blocului. Ana Pauker și alți comuniști s-au consultat după cîte se pare cu Moscova și au primit acordul pentru falsificarea rezultatelor alegerilor.[27] Aceasta explică și neobișnuita amînare a comunicării rezultatelor.

Imediat după anunțarea oficială a rezultatelor, Maniu și Brătianu au declarat că nu vor recunoaște valabilitatea alegerilor și au făcut apel la suporterii lor, cerîndu-le să se opună „dictaturii", un termen pe care îl vor folosi cu regularitate la adresa guvernului, motivînd că acesta era un regim minoritar, ținut la putere prin forță. Au hotărît, de asemenea, să boicoteze noua Adunare și să încerce să primească sprijinul Statelor Unite și al Marii Britanii, în vederea anulării alegerilor și a organizării unui alt scrutin. La sfîrșitul lunii noiembrie, Maniu a încercat să convingă ambele guverne să recurgă la acordurile de la Moscova, încheiate cu un an în urmă, în decembrie, ca un mijloc de a opri căderea României sub o dictatură comunistă dominată de Uniunea Sovietică. Cu toate că Statele Unite și Marea

[27] *FRUS, 1946*, VI, pp. 663–665, 668–669: Berry către secretarul de stat, 27 noiembrie și 3 decembrie 1946.

Britanie au denunțat alegerile, ca nereprezentative pentru voința poporului român, și au făcut responsabil guvernul Groza pentru încălcarea promisiunilor referitoare la alegeri libere, nici una dintre ele nu era gata să meargă mai departe în sprijinirea acelora pe care ele însele le încurajaseră să se opună presiunii sovietice și comuniste. Alegerile au reprezentat sfîrșitul tuturor încercărilor celor trei Aliați din timpul războiului de a rezolva împreună problema românească. De aici înainte va lua sfîrșit influența occidentală asupra cursului evenimentelor în România.

Negocierile pentru o pace finală cu România, care începuseră la Paris, în august 1946, s-au încheiat la începutul anului următor. Tătărescu, însoțit de Gheorghiu-Dej și de Pătrășcanu, a condus delegația română. Ei au încercat, fără succes, să obțină recunoașterea statutului de cobeligerantă pentru România și a zilei de 23 august 1944, și nu de 12 septembrie 1944, ca dată oficială a intrării României în război, în speranța ușurării poverii reparațiilor. Dar, în general, delegația română nu a contestat nici o problemă de importanță vitală pentru Uniunea Sovietică. De exemplu, cu toate că frontiera dintre România și Ungaria, anterioară anului 1940, fusese restabilită, dat fiind că fusese modificată sub amenințarea forței, Tătărescu și ceilalți nu au obiectat față de anexarea sovietică a Basarabiei și a Nordului Bucovinei. Mai mult decît atît, nu au atacat Tratatul de la Craiova din 1940, ce stipula pierderea Sudului Dobrogei în favoarea Bulgariei, acum un aliat apropiat al sovieticilor. Diplomații români, care se refugiaseră în Occident, printre aceștia fiind și Grigore Gafencu, care se stabilise în Elveția curînd după invadarea Uniunii Sovietice în 1941, erau acum foarte activi la Paris. Au încercat să reprezinte interesele naționale ale României Mari și au arătat în mod repetat diplomaților occidentali în ce măsură comportamentul delegației oficiale era dictat de către Uniunea Sovietică, dar n-au putut să influențeze cu nimic cursul evenimentelor.

Tratatul de pace a fost semnat la 10 februarie 1947. Un număr de decizii, care făcuseră obiectul Convenției de armistițiu în 1944, referitoare la probleme precum granițele și despăgubirile de război, au fost incorporate în noul document. Demnă de remarcat este prevederea prin care puterile apusene renunțau în mod formal la pretențiile lor cu privire la bunurile germane și italiene din România, care vor constitui mai tîrziu participarea sovietică în diversele societăți mixte sovieto-române, așa-numitele sovromuri. Uniunea Sovietică a fost de acord să-și retragă armata din România în decurs de trei luni de la intrarea în vigoare a tratatului, cu excepția acelor unități necesare menținerii comunicațiilor cu forțele de ocupație sovietice din Austria (de fapt, numeroase forțe terestre și aeriene sovietice au

staționat în România pînă în 1958). În articolul 3, guvernul român se angaja să apere drepturile fundamentale ale tuturor cetățenilor, inclusiv libertatea cuvîntului, a presei, de asociere și de întrunire, dar, așa cum o vor arăta evenimentele, acesta n-a avut nici cea mai mică intenție de a-și respecta angajamentele.

Un nou guvern român a fost format la 1 decembrie 1946. Cu toate că ministerele au fost împărțite în mod mai mult sau mai puțin egal între partenerii Blocului Partidelor Democratice, Partidul Comunist a păstrat pozițiile-cheie: prim-ministru (Groza), deținînd deopotrivă portofoliile Internelor (Georgescu), Justiției (Pătrășcanu) și Comunicațiilor (Gheorghiu-Dej). Acestora trebuie să li se adauge Ministerul Învățămîntului, al Muncii și Asigurărilor Sociale, Minelor și Petrolului, precum și al Artelor, care erau conduse de către social-democrați de stînga, aliați cu comuniștii. Partidul Comunist a păstrat aparențele unui guvern de coaliție, repartizînd patru portofolii — Externele, Finanțele, Lucrările Publice și Cultele — liberalilor lui Tătărescu. Acesta din urmă, în afară de faptul că rămînea ministru de Externe, devenea acum și vicepreședinte al Consiliului de Miniștri. Schimbările nu au reprezentat o simplă remaniere de guvern, ci au marcat un pas înainte spre consolidarea puterii Partidului Comunist.

Confruntarea dintre Partidul Comunist și partidele istorice avea loc și în viața economică. Național-țărăniștii și liberalii susțineau menținerea proprietății particulare și a inițiativei private, statul avînd doar rolul de a încuraja și de a reglementa, în timp ce comuniștii căutau să dea statului, adică lor înșiși, puterea de a planifica și de a conduce toate laturile semnificative ale economiei, cu toate că, din rațiuni tactice, s-au abținut să pledeze pentru imediata naționalizare a mijloacelor de producție și pentru colectivizarea agriculturii. Așa cum s-a întîmplat în viața politică, lupta economică s-a dovedit inegală, întrucît Partidul Comunist, îndrumat de Moscova și sprijinit de autoritățile de ocupație sovietice, a dobîndit inițiativa în agricultură și în industrie.

Revitalizarea economiei — după greutățile celor trei ani de război împotriva Uniunii Sovietice, în condițiile continuării efortului militar de partea Aliaților și ale începerii plății reparațiilor către Uniunea Sovietică — s-a dovedit o sarcină deosebit de grea în toamna anului 1944 și primăvara anului 1945. În agricultură, atît obținerea produselor alimentare, cît și a plantelor industriale înregistrase un declin abrupt, iar de-abia în 1946 ajunsese la 60 la sută din media anuală a ultimilor ani ai deceniului al patrulea. Refacerea economică a fost împiedicată, mai întîi de seceta și de recolta slabă de porumb din 1946, care au provocat o foamete îngro-

zitoare în iarna și primăvara următoare, și, apoi, de livrările masive de produse agricole către Uniunea Sovietică, de o descreștere a numărului de animale de povară și, într-o mai mică măsură, de dezorganizarea provocată de reforma agrară începută în 1945. Industria și rețeaua de transporturi se aflau și ele într-o situație tot atît de sumbră. Producția de petrol și industria metalurgică avuseseră și ele enorm de suferit. În 1944, producția de țiței scăzuse la 3,5 milioane t, de la 6,6 milioane t în 1938, iar capacitatea de rafinare și cracare a petrolului se redusese cu peste 80 la sută ca urmare a bombardamentelor aliate. Principalele oțelării funcționau în 1944 la mai puțin de 50 la sută din capacitatea lor. Industria ușoară și industria alimentară se aflau într-o situație similară din cauza lipsei de materii prime și a distrugerii și dezorganizării sistemului de transporturi.

O altă greutate care a împovărat economia românească a fost copleșitoarea prezență sovietică. Plata reparațiilor, care includea alimente și materii prime de toate felurile, capturile de război, în special utilaje industriale, precum și obligația de a furniza armatelor sovietice de pe front tot felul de bunuri, au secătuit România de resursele vital necesare pentru propria sa refacere economică. Autoritățile sovietice procedau la rechiziționări, fără să țină seama de posibilitatea României de a le asigura. În același timp, guvernul sovietic viza monopolizarea producției și a comerțului exterior românesc în perioada postbelică, printr-o serie de tratate economice pe termen lung. Cel ce a avut cele mai mari implicații pentru viitoarea dezvoltare politică și economică a țării a fost semnat la 8 mai 1945 la Moscova. Acesta prevedea înființarea unor societăți mixte sovieto-române, sovromurile, care, teoretic, erau bazate pe un parteneriat de membri egali în drepturi, menit să asigure relații economice reciproc avantajoase, dar care, în practică, au devenit instrumente ale exploatării sovietice a resurselor economice ale României.[28] Au fost înființate sovromuri în toate sectoarele importante ale economiei românești, iar cele mai importante pentru Uniunea Sovietică, Sovrompetrol și Sovromtransport, au intrat în funcțiune imediat. Investițiile românești în astfel de întreprinderi erau disproporționate față de beneficiile primite și controlul exercitat. Pentru a crea Sovrompetrolul, de exemplu, guvernul român a contribuit cu firme românești și resurse naturale, în timp ce partea sovietică a contribuit cu societățile germane și italiene confiscate și cu utilajele capturate, nu cu capital sau resurse proprii. Conducerea și administrația se aflau în mîna sovieticilor. Sovromurile aveau toate avantajele posibile. Erau scutite de impozit

[28] Ion Alexandrescu, *Economia României în primii ani postbelici (1945–1947)*, București, 1986, pp. 214–217.

şi nu li se aplicau reglementările restrictive, în timp ce companiile britanice, americane şi olandeze erau nevoite să funcţioneze în condiţiile cele mai vitrege, concepute de guvern special pentru a le închide porţile. Una din consecinţele cele mai nefaste ale masivei penetrări economice sovietice în România a fost întreruperea în 1947 a legăturilor ei tradiţionale cu Occidentul, o izolare mult mai severă decît pe vremea suzeranităţii otomane în secolul al XVIII-lea.

De la instalarea sa în august 1944, principala preocupare economică a guvernului Sănătescu a fost agricultura. Trebuia, în primul rînd, asigurată aprovizionarea trupelor angajate în lupta în exteriorul şi interiorul graniţelor ţării cu alimente şi alte produse de primă necesitate. Deşi politicienii tuturor partidelor se luptau să rezolve aceste probleme practice şi să elaboreze un plan pentru reorganizarea pe termen lung a agriculturii, aceştia nu pierdeau nici un moment din vedere avantajele politice şi criteriile ideologice.

Dintre toate programele de reformă agrară, cel avansat de către Partidul Comunist a fost cel mai radical. Acesta cerea confiscarea imediată a tuturor proprietăţilor moşiereşti de peste 50 ha şi împroprietărirea ţăranilor care nu aveau pămînt sau aveau foarte puţin. Fruntaşii Partidului Naţional-Ţărănesc susţineau şi ei reforma, dar erau mai precauţi. Ei se temeau că o expropriere în masă a moşiilor şi împărţirea pămîntului în loturi de 5 ha sau chiar mai mici vor duce la scăderea producţiei şi vor încuraja noii proprietari de pămînt, ţăranii, să planteze porumb pentru satisfacerea propriilor lor nevoi, consolidînd astfel monocultura în agricultură, care se dovedise în trecut un obstacol extraordinar în calea progresului. Pentru un timp a prevalat moderaţia, întrucît naţional-ţărăniştii au convins guvernul Rădescu să cerceteze situaţia agriculturii înainte de a trece la reformă. În februarie 1945, Partidul Naţional-Ţărănesc a dat publicităţii un plan cuprinzător de reformă agrară care, în esenţă, relua teoriile ţărăniste din perioada interbelică. Acesta s-a afirmat ca apărător al micului producător, ţăran independent, considerat drept „talpa" statului român, şi a insistat ca ţărănimea să fie recunoscută drept clasă conducătoare în stat.

Politica agrară, totuşi, se afla în mîinile altora. La două săptămîni după instalarea în funcţie a guvernului Groza, la 20 martie 1945, acesta a emis un decret-lege cu privire la reforma agrară.[29] Decretul-lege prevedea expro-

[29] Cu privire la măsurile agrare ale guvernului Groza, între 1945 şi 1947, vezi Mihail Rusenescu, „Date privind politica agrară a României (martie 1945–februarie 1949)", în *Studii şi materiale de istorie contemporană*, 3, 1978, pp. 80–96, şi Traian Udrea, „Caracterul şi consecinţele social-economice ale aplicării reformei agrare din 1945", în *Revista de istorie*, 42/3, 1989, pp. 233–246.

prierea tuturor domeniilor de peste 50 ha aflate în proprietate particulară și, spre deosebire de reforma din 1921, considera toate proprietățile unui moșier ca o entitate și nu oferea nici un fel de compensații. Numeroase alte categorii de proprietari de pământ, în speță cei desemnați criminali de război sau cei care colaboraseră direct cu autoritățile germane din România sau care luptaseră ca voluntari în armata germană, au fost supuse confiscării tuturor proprietăților lor. Aceste prevederi au fost aplicate fără discriminare sașilor din Transilvania și șvabilor din Banat, provocînd astfel distrugerea unui număr mare din comunitățile acestora. Totuși, au fost proprietăți care au scăpat în întregime exproprierii. În primul rînd, au fost domeniile mînăstirilor, bisericilor, cooperativelor rurale și cele ale organizațiilor culturale și de caritate. Comuniștii din guvern au cerut ca aceste proprietăți să nu fie expropriate, pentru a nu întoarce țărănimea, clerul și numeroși intelectuali împotriva guvernului, într-un moment cînd lupta pentru putere era în plină desfășurare. Confiscarea tuturor utilajelor și a animalelor de povară de pe moșiile expropriate a constituit un aspect semnificativ al reformei, întrucît acestea au fost folosite pentru dotarea noilor centre de închiriere a mașinilor agricole pentru țărani, înființate în fiecare județ. Aceste centre au reprezentat un pas important spre colectivizarea agriculturii de mai tîrziu, cu toate că susținătorii reformei din guvern au avut grijă să evite orice referire la colectivizare, de frică să nu-și înstrăineze țărănimea. Pentru a convinge țăranii, sceptici din fire, de seriozitatea angajamentului său de a menține proprietatea particulară, guvernul a cerut efectuarea unei plăți către stat pentru pămîntul primit. Suma era mică și nu constituia o povară financiară pentru țăranul individual. Era totuși importantă, întrucît Partidul Comunist, conștient de lupta îndelungată a țăranilor pentru pămînt, s-a folosit de aceasta pentru a le dovedi că proprietatea lor asupra pămîntului era definitivă.

Reforma realizată cu o oarecare grabă și terminată în primăvara anului 1948 nu a schimbat în mod semnificativ structura agriculturii. Cu toate că 917 777 de țărani au primit pămînt, împărțind astfel cele 1 109 562 ha care au fost repartizate țăranilor și micilor proprietari de pămînt (din totalul de 1 468 946 ha expropriate), au avut loc doar modeste mutații ale diverselor categorii de proprietăți. Principalii beneficiari ai reformei au fost proletarii agricoli și țăranii săraci, întrucît au fost create 400 000 de noi gospodării, iar 500 000 de mici proprietăți au primit pămînt în plus. Dar procentajul gospodăriilor țărănești de 1–3 ha a rămas aproape neschimbat (35,1 la sută în 1941; 36,1 la sută în 1948), în timp ce gospodăriile de 3–5 ha au crescut ușor (18,1 la sută în 1941; 22,6 la sută în 1948). Schimbarea cea mai semnificativă a avut loc în gospodăriile sub 1 ha (23,3 la

sută în 1941; 17,5 la sută în 1948). Totuşi, suprafaţa de pămînt primită de către fiecare ţăran a fost atît de mică, încît statutul său economic şi social nu s-a schimbat aproape deloc. Gospodăriile au rămas tot atît de fragmentate ca şi înainte, dat fiind că guvernul nu a manifestat nici un fel de interes pentru contopirea fîşiilor de teren risipite; producţia de cereale a crescut în general în dauna altor culturi, întrucît guvernul dădea o atenţie relativ scăzută intensificării şi diversificării agriculturii; creşterea animalelor a înregistrat un declin, după cît se pare, în special ca rezultat al fragmentării marilor domenii. Guvernul nu a făcut vreun efort deosebit pentru promovarea mişcării cooperatiste. Cu toate că a înfiinţat Institutul Naţional de Cooperativizare, în 1945, guvernul a limitat activitatea acestuia în special la supravegherea colectării cerealelor. După reforma agrară, politica guvernului în acest domeniu părea să fi avut un caracter de expectativă; într-adevăr, schimbările spectaculoase din organizarea agriculturii nu au apărut înainte ca Partidul Comunist să fi eliminat opoziţia şi ca acesta să-şi fi asigurat monopolul puterii politice.

Guvernul Groza, în orice caz, a dat o atenţie primordială industriei. El a urmat îndeaproape principiile şi strategia schiţate de Gheorghiu-Dej la Conferinţa Naţională a Partidului Comunist din octombrie 1945. A condiţionat direct atît refacerea economică a ţării, cît şi progresul ei de perspectivă de capacitatea sa de a se industrializa cît mai rapid posibil. De asemenea, el a atribuit statului rolul decisiv în acest proces, care urma să integreze capacitatea industrială a ţării, atît cea de stat, cît şi cea particulară, într-un tot unitar şi, ca atare, statul ar fi fost acela care ar fi alocat materiile prime, ar fi reglementat vînzarea şi preţurile mărfurilor şi ar fi controlat investiţia de capital. Pînă în toamna anului 1945, guvernul Groza stabilise primatul statului în industrie, printr-o serie de decrete-lege, ce reglementau domeniile căilor ferate, producţiei miniere şi petroliere, precum şi preţurile şi salariile. Această activitate legislativă s-a intensificat în 1946, pe măsură ce Partidul Comunist şi-a extins influenţa în întreaga economie.[30] Controlul exercitat de acesta asupra problemelor economice şi financiare era practic total, cînd, la 1 decembrie 1946, Gheorghiu-Dej, secretarul general al partidului, şi-a asumat conducerea nou creatului Minister al Economiei Naţionale, atotputernicul organism de planificare şi coordonare, a cărui funcţie principală era mobilizarea întregilor resurse ale ţării în vederea îndeplinirii politicii economice comuniste. În ciuda

[30] Ilie Puia, „Politica industrială a puterii revoluţionare democratice în perioada refacerii economice (decembrie 1946–decembrie 1947)", în *Studii şi materiale de istorie contemporană*, 3, 1978, pp. 60–72.

acestei atenții și a canalizării puținului capital de investiții în industrie, refacerea acesteia a fost lentă și neegală. Cu toate acestea, pînă în a doua jumătate a anului 1947, producția de cărbune ajunsese la 96,3 la sută din nivelul anului 1938, cea de fontă la 85,7 la sută, iar cea de oțel la 79,5 la sută, deși petrolul a rămas în urmă, la 58,8 la sută.

ULTIMUL AN AL ROMÂNIEI MODERNE

Dominînd viața politică internă de la reorganizarea guvernului la 1 decembrie 1946 și eliberat de orice intervenție occidentală efectivă prin Tratatul de Pace de la Paris, Partidul Comunist s-a angajat serios în eliminarea a tot ce mai rămăsese din opoziție. În martie, și apoi din nou în mai 1947, Ministerul de Interne a procedat la arestarea în masă a politicienilor din opoziție, inclusiv din rîndurile social-democraților, a unor intelectuali și muncitori — circa 2 000 de persoane în total — și i-a aruncat în închisori sau i-a trimis în lagăre de concentrare, recent construite în acest scop. Aceste valuri de arestări au reprezentat doar începutul a ceea ce se va întîmpla în următorii patru sau cinci ani. Documentele sugerează că autoritățile sovietice din România au fost adînc implicate în această campanie și s-ar putea să fi inițiat această acțiune la ordinele directe primite de la Moscova. Partidul Comunist al Uniunii Sovietice a făcut răspunzător guvernul Groza pentru existența în continuare a unei opoziții puternice, acuzîndu-l că a permis prea multă libertate. Prezența politică sovietică în România era deja masivă. În afară de personalul din ministere și din societățile mixte sovieto-române și de civilii atașați armatei sovietice, se afla un număr mare de membri ai poliției secrete, care fuseseră trimiși în calitate de consilieri ai guvernului român și ai Partidului Comunist pe probleme de control politic și de securitate.

La mijlocul lunii martie 1947, Maniu, Brătianu și Titel Petrescu au făcut apel la o intervenție americană pentru a se pune capăt unei asemenea situații, pe care, susțineau ei, nici un regim modern, nici chiar dictatura lui Antonescu nu o impusese vreodată țării și care încălca deschis acordurile de la Ialta, Potsdam și Moscova. Maniu a propus ca singură soluție răsturnarea guvernului Groza, și, deși nu sugera o revoluție, se temea că ducerea la îndeplinire a planului său ar provoca o mare vărsare de sînge. Pentru a avea succes, insista el, era nevoie de sprijinul poporului, al Regelui și al puterilor occidentale. Pe primele două le avea: poporul se pronunțase cu ocazia recentelor alegeri, iar Regele nu respingea această soluție, dar

ezita la rîndul său să acționeze fără a cunoaște atitudinea guvernelor american și britanic.[31] Oficialii americani de la București l-au asigurat că Statele Unite sprijineau eforturile depuse de către forțele democratice din România pentru stabilirea unui sistem parlamentar cu adevărat reprezentativ, așa cum se cerea prin Declarația de la Ialta. Dar ei au subliniat, de asemenea, că posibilitatea guvernelor lor de a influența cursul evenimentelor era serios limitată, o opinie pe deplin confirmată de evenimentele ulterioare. Protestele înaintate de Statele Unite, potrivit cărora arestările și întemnițările arbitrare contraveneau înțelegerilor Marilor Puteri și articolului 3 al Tratatului de Pace, prin care guvernul român garanta libertățile civile fundamentale pentru toți cetățenii țării, n-au avut nici un ecou. Ministrul de Externe Tătărescu a replicat acestor proteste, la 12 iulie, acuzînd Statele Unite de amestec inadmisibil în problemele interne ale țării sale.

Concomitent cu atacul său direct împotriva opoziției, Partidul Comunist se ocupa de redefinirea relațiilor sale cu cei doi principali parteneri ai săi la guvernare, Frontul Plugarilor și social-democrații disidenți. La începutul anului 1947, conducătorii comuniști ajunseseră să privească ambele organizații ca aliați permanenți și, ca atare, erau hotărîți să alinieze politicile acestora obiectivelor comuniste. Ei au acordat o atenție specială componenței Frontului Plugarilor, pe care plănuiau să-l folosească drept mijloc de extindere a influenței comuniste în rîndul maselor de țărani și de subminare a popularității Partidului Național-Țărănesc. La 9 ianuarie 1947, Comitetul Central al Partidului Comunist a hotărît să „îmbunătățească" compoziția socială a Frontului Plugarilor, prin eliminarea „elementelor burgheze", un termen care avea în vedere pe acei care căutau să păstreze independența organizației și care îl acuzau pe Groza și pe alții de o prea strînsă colaborare cu comuniștii. Biroul Politic al Partidului Comunist și Comitetul Executiv al Frontului Plugarilor, compus în principal din partizani ai comuniștilor, a hotărît, la o ședință comună, ținută în februarie, să transforme frontul dintr-o organizație reprezentînd întreaga țărănime într-un „partid revoluționar", adică într-unul care să reprezinte straturile mai sărace, așa-numita „țărănime muncitoare", și să coopereze pe deplin cu Partidul Comunist în transpunerea în practică a agendei sale politice și economice. În vară, „reorganizarea" Frontului Plugarilor se încheiase.[32]

[31] *FRUS, 1947*, V, Washington, 1972, p. 477: Berry către secretarul de stat, 13 martie 1947.

[32] G. I. Ionită și G. Țutui, *Frontul Plugarilor (1933–1953)*, București, 1970, pp. 238–252.

Partidul Comunist a încercat să-și întărească pe diverse căi poziția la sate. Ca un preludiu necesar realizării programului său în domeniul agriculturii, în ianuarie 1947 el a început o intensă propagandă și o susținută activitate organizatorică în mediul rural. Potrivit propriilor sale date, partidul avea la vremea aceea în zonele rurale 9 000 de celule și 215 000 de membri (37,5 la sută din totalul membrilor de partid). Întrucît compoziția socială a acestor organizații era considerată acum a fi prea eterogenă, partidul a decis să redreseze balanța în favoarea „elementelor proletare", concentrîndu-se asupra recrutării țăranilor săraci, care erau considerați mai ușor de supus influenței partidului și mai folositori în acțiunea acestuia de subminare a sprijinului acordat național-țărăniștilor și liberalilor decît vecinii lor înstăriți. Pentru coordonarea acestei acțiuni, conducerea partidului a creat o secție specială a Comitetului Central dedicată problemelor țărănimii. Spre sfîrșitul anului, aceasta putea raporta că numărul celulelor de partid crescuse la 11 613, iar componența lor numerică la 308 000 de persoane. Partidul și-a îndreptat, de asemenea, atenția și către muncitorii agricoli, inclusiv sezonierii din regiunile de deal și muncitorii industriali care continuau să locuiască la sate. A încredințat sarcina creării „sindicatelor agricole" Confederației Generale a Muncii, dominată de comuniști. Confederația avea să învingă rezistența puternică a Partidului Național-Țărănesc, ajungînd ca, în decembrie 1947, să aibă 100 000 de membri înscriși în noile sale organizații sindicale rurale, considerați toți „de încredere".

De-a lungul primei jumătăți a anului 1947, Partidul Comunist a acționat pentru a întări și mai mult controlul său asupra fiecărei ramuri a economiei.[33] Conducerea și planificarea centralizată erau la ordinea zilei și toate măsurile luate s-au dovedit a fi simple acțiuni pregătitoare ale naționalizării industriei și colectivizării agriculturii. La 5 aprilie, un nou Minister al Industriei și Comerțului, preluînd atribuțiile Ministerului Economiei Naționale și ale multor altor organisme de stat, și-a asumat largi puteri pe linia colecționării și distribuirii bunurilor industriale și agricole de consum, a alocării materiilor prime pentru industrie, a reglementării investițiilor în întreprinderile particulare și de stat și a acordării creditelor. La 10 iunie au fost create așa-numitele Oficii industriale, la nivel local și la nivel de întreprindere, pentru a coordona toate aspectele producției pe ramuri industriale, precum textile, metale neferoase și chimicale. La 1 decembrie 1947, un număr de 14 oficii fuseseră deja înființate, înglobînd

[33] Maria Curteanu, *Sectorul de stat în România anilor 1944–1947*, București, 1974, pp. 123–152.

730 de întreprinderi, care reprezentau împreună aproximativ 80 la sută din capacitatea productivă a țării. Aceleași tendințe se manifestau și în agricultură. Adunarea Națională a adoptat, la 6 iunie, o lege impunînd controlul strict asupra vînzărilor particulare de pămînt și acordînd statului dreptul de preempțiune în cumpărarea de pămînt. Deși guvernul a justificat necesitatea acestei legi prin preocuparea de a împiedica atît refacerea marilor proprietăți, cît și fragmentarea continuă a micilor gospodării, tot pămîntul pe care l-a achiziționat a fost folosit pentru extinderea sistemului gospodăriilor agricole de stat. O altă lege tipică, votată la 2 iulie, limita vînzarea produselor agricole de către țăranii particulari prin introducerea unui impozit în natură. Noul impozit era, într-adevăr, o livrare forțată de produse agricole către stat, care, la rîndul său, le putea aloca după cum voia. În domeniul financiar, s-a manifestat, de asemenea, tendința sporirii controlului de stat. Decisivă pentru dezvoltarea întregii economii a fost naționalizarea, la 20 decembrie 1946, a citadelei liberale — Banca Națională a României. Partidul Comunist avea acum la dispoziția sa una dintre cele mai importante pîrghii economice ale țării, ce îi va permite să conducă întreg sistemul financiar spre realizarea propriilor sale scopuri economice. Totuși, problema financiară imediată, de cea mai mare gravitate, era inflația galopantă. Indicele costului vieții crescuse constant în timpul războiului, de la 100 în august 1939 la 944 în august 1944, iar în aprilie 1947 era de 440 869, pentru a ajunge în iulie la 525 688. Un timp, se pare că guvernului i-a convenit să lase inflația liberă, pentru a slăbi puterea economică a adversarilor săi. Dar, la 15 august, el a anunțat o drastică reformă monetară, pe care o pregătise în secret. Reforma a lovit cel mai greu clasele de mijloc, care au pierdut sume enorme din economiile lor; muncitorii și țăranii, deși li s-a permis să schimbe mai mulți lei vechi în noua monedă, au avut și ei de suferit.

Transformarea economiei interne a României după modelul sovietic a fost însoțită de integrarea acestei economii în blocul sovietic și, în consecință, de o izolare economică a României de Occident. Un tratat comercial cuprinzător, semnat la Moscova, în februarie 1947, referitor la schimburile de mărfuri și la plăți, a pus bazele relațiilor economice regulate româno-sovietice. Datele privind comerțul exterior sugerează gradul în care economia românească fusese integrată în aceea a blocului sovietic. La sfîrșitul anului 1947, 70 la sută din importurile sale proveneau din Europa Răsăriteană și Uniunea Sovietică, iar 90 la sută din exporturile sale mergeau spre acestea. Cifrele privind exclusiv Uniunea Sovietică sînt izbitoare — 48 la sută din importurile României și 50,1 la sută din expor-

turile ei — dacă se ține seama de nivelul scăzut al comerțului românesc cu Uniunea Sovietică în perioada interbelică și cu Rusia țaristă în secolul al XIX-lea. Nu este nevoie să mai spunem că România a fost printre absenți la Conferința Planului Marshall, care s-a deschis la Paris la 12 iulie.

Comuniștii au considerat că venise timpul pentru un asalt frontal împotriva Partidului Național-Țărănesc. După lovitura de stat de la 23 august, ei îl priviseră tot timpul pe Maniu drept principalul lor inamic, dar, datorită imensului prestigiu de care se bucura acesta în întreaga țară, s-au temut să se atingă de el și se mulțumiseră doar cu atacuri în presă. Dar, în iulie 1947, a apărut în fine pretextul pentru o acțiune mai dură. Maniu și alți național-țărăniști păstraseră contactul cu diverse personalități refugiate peste hotare în vederea creării unui guvern democratic în exil, în Occident, cu adevărat reprezentativ pentru națiunea română, drept singura cale practică ce mai rămăsese pentru a pune sub semnul întrebării guvernul Groza patronat de către sovietici. La 14 iulie, Ion Mihalache și alți cîțiva național-țărăniști au fost arestați de către Siguranța statului, pe un aeroport improvizat de lîngă București, de unde se pregăteau să fugă în Occident. În aceeași zi, poliția a percheziționat sediul și locuințele conducătorilor partidului. La 19 iulie, Maniu, acuzat de complicitate în tentativa de fugă a colegilor săi, a fost arestat; autoritățile au interzis *Dreptatea*, iar Adunarea Națională a ridicat imunitatea parlamentară a deputaților național-țărăniști. O săptămînă mai tîrziu, Consiliul Politic al Blocului Partidelor Democratice a propus dizolvarea Partidului Național-Țărănesc, pe motivul că întreaga activitate a acestuia s-a constituit din crime împotriva siguranței statului; la 30 iulie, o adunare obedientă a adoptat o hotărîre în consecință.

Procesul lui Maniu, Mihalache și al altor lideri național-țărăniști, inclusiv al celor trăind peste hotare, printre aceștia aflîndu-se și Grigore Gafencu, a început în fața unui tribunal militar, la 29 octombrie. Scopul acestuia a fost să definitiveze preluarea puterii de către comuniști, prin eliminarea ultimelor rămășițe ale opoziției. Procesul a fost în același timp o acțiune de hărțuială în competiția inegală dintre Est și Vest privind România, întrucît Uniunea Sovietică încerca să distrugă influența democrației apusene, prin eliminarea din viața publică a reprezentanților de frunte ai acesteia în România.

Principala acuzație împotriva lui Maniu și a colegilor săi a fost aceea de trădare, și anume că aceștia „conspiraseră" cu agenți ai serviciilor secrete, la legațiile americană și britanică din București, pentru răsturnarea guvernului Groza. În depoziția privind acțiunile sale, Maniu a subliniat că se angajase într-o luptă pentru revenirea la alegeri libere, pentru restaurarea

libertăților politice, a drepturilor fundamentale ale omului și a declarat că era hotărît să folosească orice mijloc posibil pentru a ajunge la aceste rezultate. A recunoscut că avusese frecvente contacte cu reprezentanții americani și britanici, dar a insistat asupra faptului că discutarea problemelor interne și internaționale era una din îndatoririle fiecărui om de stat. Demnitatea pe care a manifestat-o de-a lungul procesului ostil și nedrept a adăugat reputației sale dovezi de probitate și curaj. Dar verdictul nu s-a aflat nici o clipă sub semnul îndoielii. La 11 noiembrie, tribunalul i-a condamnat pe Maniu și pe Mihalache la închisoare pe viață, iar pe ceilalți acuzați la pedepse pe termene mergînd de la 5 ani pînă la închisoare pe viață. Maniu a murit în închisoare în 1953, iar Mihalache în 1963.

Spiritul în care s-a desfășurat procesul a fost surprins într-o cuvîntare privind reorganizarea justiției, ținută de Pătrășcanu în Adunarea Națională la 28 noiembrie, la cîteva săptămîni după pronunțarea verdictelor. El a respins ideea că justiția în noua Românie ar putea fi imparțială sau independentă de puterea executivă. În schimb, a argumentat el, sarcina primordială a sistemului judiciar, într-un moment de schimbări fundamentale în societate, era aceea de a asigura Partidului Comunist sprijinul necesar în ducerea la îndeplinire a programului său economic și politic. Recunoscînd în mod public cît de mult datorau el și colegii săi legislației sovietice, ce le servise drept model, Pătrășcanu a subliniat că principiul care va conduce justiția română va fi conștiința de clasă. A promis să plaseze instanțele sub directa conducere a Partidului Comunist, prin intermediul nou-numiților asesori populari, care aveau să funcționeze pe termene de trei luni, alături de judecători de carieră, pe care, în plus, aveau să-i depășească numeric în proporție de doi la unu. Pătrășcanu a subliniat fără echivoc că acești judecători neprofesioniști nu trebuiau să cunoască codurile de legi și cazuistica, pentru că ei urmau să dea deciziile potrivit propriei lor „gîndiri și conștiințe", neuitînd niciodată datoria de a servi interesele muncitorilor și țăranilor care i-au ales.[34]

În încercarea lor de a-i absorbi pe socialiști într-un partid unic muncitoresc, comuniștii au supus Partidul Socialist Independent și pe conducătorul acestuia, Titel Petrescu, unui susținut atac în toamna anului 1947. Socialiștii independenți deveniseră o pacoste pentru comuniști, nu doar pentru că erau devotați democrației parlamentare, ci și pentru că ofereau un cadru de întîlnire pentru ceilalți socialiști care se opuneau fuziunii cu Partidul Comunist. Valul împotriva socialiștilor a fost copleșitor și, pînă

[34] L. Pătrășcanu, *Scrieri, articole, cuvîntări, 1944–1947*, pp. 217–218, 221–223.

la urmă, Partidul Social-Democrat a fost „unit" cu Partidul Comunist, la congresul comun din 21–23 februarie 1948 de constituire a Partidului Muncitoresc Român. Partidul lui Titel Petrescu a fost dispersat prin intimidarea și arestarea activiștilor săi, el însuși fiind arestat în mai 1948 și închis fără să fie judecat.

Momentul răfuielii a venit și pentru Tătărescu și facțiunea sa, singura grupare politică semnificativă a guvernării necontrolată încă de către Partidul Comunist. Atîta vreme cît comuniștii au considerat necesar să mențină aparențele unui guvern de coaliție și atîta vreme cît Tătărescu s-a dovedit folositor în relațiile cu puterile occidentale, în calitatea sa de ministru de Externe, ei l-au păstrat, dar incompatibilitatea dintre ei devenise evidentă de cîtva timp. Tătărescu nu abandonase angajamentul liberal față de întreprinderea particulară și menținerea clasei mijlocii în viața economică. În agricultură, acesta s-a pronunțat pentru o țărănime mijlocașă prosperă, cu proprietăți între 10 și 30 ha, ca factor de ordine și stabilitate, și a propus extinderea cooperativelor în afara oricărui control guvernamental, în timp ce în industrie el s-a opus oricărui rol al statului care ar fi depășit dirijarea și coordonarea generală. La 24 mai el a formulat o critică de ansamblu a activităților guvernului Groza, în care a atacat însești bazele noului regim și a cerut operarea unor schimburi majore în orientările și acțiunile acestuia în domeniul economic și politic. Răspunsul nu avea să întîrzie. Tătărescu a devenit obiectul unor atacuri neîncetate din partea conducătorilor comuniști și a presei, dar a putut să se mențină în funcție, întrucît mai era folositor. Procesul lui Maniu s-a dovedit dezastruos și pentru el. Cînd un număr de înalți funcționari ai Ministerului Afacerilor Străine au fost implicați în activitățile oponenților regimului, inamicii lui Tătărescu din Adunarea Națională l-au acuzat de neglijență și, la 5 noiembrie, au adoptat împotriva acestuia o moțiune de neîncredere. Tătărescu a demisionat a doua zi și a fost înlocuit de Ana Pauker, scăpînd de soarta lui Maniu și Mihalache. În decembrie deputații liberali au adoptat un nou program al partidului, în care se angajau să colaboreze strîns cu Partidul Comunist în construirea unei noi societăți bazate pe „proprietatea socială". În ianuarie 1948 Petre Bejan, o figură politică minoră, l-a înlocuit în mod formal pe Tătărescu în funcția de șef al partidului, dar din acest moment facțiunea liberală nu a mai contat în viața politică a țării.

Întrucît comuniștii înaintau inexorabil spre dobîndirea monopolului puterii politice, monarhia devenise o anomalie. Temîndu-se că acest ultim vestigiu al vechii orînduiri politice ar putea să mai servească drept un centru al opoziției față de noua societate, Partidul Comunist a făcut pasul final,

logic, pentru asigurarea dominației sale asupra țării, atunci cînd l-a forțat pe Rege să abdice, la 30 decembrie 1947. Proclamarea de către comuniști a Republicii Populare Române, în aceeași zi, a fost apogeul campaniei lor pentru dobîndirea puterii. Într-un anumit sens, acțiunea lor a marcat pe plan intern subordonarea țării modelului politic și economic sovietic și aservirea ei scopurilor sovietice în relațiile internaționale. Într-un sens mai profund, aceasta anunța că epoca modernă a istoriei României, care începuse cu slăbirea legăturilor cu Răsăritul și deschiderea către Apus, luase sfîrșit.

BIBLIOGRAFII

Bibliografia clasică referitoare la istoria României este cuprinzătoarea lucrare *Bibliografia istorică a României*, I (*1944–1969*), IV (1969–1974), V (1974–1979), VI (1979–1984), VII (1984–1989), VIII (1989–1994), IX (1994–1999), Bucureşti, 1970–2000. Pînă acum au apărut, sub acelaşi titlu, două volume cu privire la *Secolul al XIX-lea*: vol. II, t. 1 (*Cadrul General. Ţara şi Locuitorii*) şi vol. III, t. 5 (*Biografii*), Bucureşti, 1972–1974. Valoroasă pentru uzul istoricului este *Bibliografia românească modernă, 1831–1918*, 4 volume, Bucureşti, 1984–1996, cuprinzînd un repertoar al tuturor publicaţiilor româneşti, ce abordează toate tematicile, *Publicaţiile periodice româneşti*, I (1820–1906) şi II (1907–1918) + suplimentul (1790–1906), Bucureşti, 1913–1969, este o listă exhaustivă adnotată a periodicelor publicate în România în toate limbile şi în ţările străine în limba română. Sînt de folos şi cîteva bibliografii tematice: *Independenţa României: Bibliografie*, Bucureşti, 1979, şi o versiune prescurtată în limba engleză, *The Independence of Romania: Selected Bibliography*, Bucureşti, 1980, ambele bogat adnotate; *România în primul război mondial: Contribuţii bibliografice*, Bucureşti, 1975, cu privire la toate aspectele participării României în Primul Război Mondial; *Contribuţii bibliografice privind Unirea Transilvaniei cu România*, Bucureşti, 1969, acoperind mişcarea naţională românească din Ungaria, din ultimele decenii ale dualismului pînă în 1918. În mod surprinzător, nu există o bibliografie cuprinzătoare a mişcării comuniste din România, însă Titu Georgescu şi Mircea Ioanid, *Presa PCR şi a organizaţiilor sale de masă, 1921–1944*, Bucureşti, 1963, oferă date valoroase privitoare la presa comunistă naţională şi locală publicată în română, maghiară şi germană.

1. INDEPENDENŢA, 1866–1881

O introducere cuprinzătoare şi bine echilibrată cu privire la deceniul anterior proclamării independenţei României este cuprinsă în Lothar Maier,

Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866–1877, München, 1989. Nicolae Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, X, Bucureşti, 1945, este foarte bogată în idei despre această perioadă. O penetrantă analiză a tendinţelor politice şi a primelor eforturi de organizare a unor partide este Apostol Stan, *Grupări şi curente politice în România între unire şi independenţă, 1859–1877*, Bucureşti, 1979. Utilă pentru evoluţia gîndirii conservatoare este Anastasie Iordache, *Originile conservatorismului politic din România, 1821–1882*, Bucureşti, 1987.

Domnitorul Carol este una din multele personalităţi politice ale perioadei care-şi mai aşteaptă încă biograful. O încercare de monografie a fost realizată de Mihail Polihroniade şi Alexandru Christian Tell, *Domnia lui Carol I*, I (1866–1877), Bucureşti, 1937. Dintre sursele publicate cu privire la Carol, fundamentale sînt memoriile medicului său, *Aus dem Leben König Karls von Rumänien*, 4 volume, Stuttgart, 1894–1900, ce acoperă perioada 1866–1881. Acestea pot fi suplimentate cu o amplă colecţie de discursuri, documente şi acte diplomatice, aranjate cronologic de Demetre Sturdza, *Charles Ier, Roi de Roumanie. Chronique, actes, documents, 1866–1877*, 2 volume, Bucureşti, 1899–1904. Liberalul moderat Mihail Kogălniceanu s-a bucurat probabil de cea mai mare atenţie de la cel de-al Doilea Război Mondial încoace. Virgil Ionescu, *Mihail Kogălniceanu: Contribuţii la cunoaşterea vieţii, activităţii şi concepţiilor sale*, Bucureşti, 1963, este o analiză generală a carierei sale. Acelaşi autor examinează angajarea lui Mihail Kogălniceanu în lupta pentru schimbare socială şi economică în *Opera lui Mihail Kogălniceanu sub raportul faptei şi gîndirii social-economice*, Craiova, 1979. O ediţie exhaustivă a discursurilor sale, Mihail Kogălniceanu, *Opere*, IV: *Oratorie II* (1864–1878), 4 părţi, Bucureşti, 1977–1982 şi V: *Oratorie III* (1878–1891), 3 părţi, Bucureşti, 1984–1989, este o sursă de primă mînă referitoare la ideile sale politice. O selecţie a corespondenţei diplomatice şi alte documente. Mihail Kogălniceanu, *Documente diplomatice*, Bucureşti, 1972, oferă o introducere în politica sa externă. Studii favorabile liberalismului radical se concentrează asupra lui C. A. Rosetti. Vasile Netea, *C. A. Rosetti*, Bucureşti, 1970, constituie o privire generală asupra carierei sale, iar Marin Bucur, *C. A. Rosetti: mesianism şi donquijotism revoluţionar*, Bucureşti, 1970, subliniază aspectele romantice şi vizionare ale gîndirii şi activităţii sale politice. Despre cel mai important politician al deceniilor 7 şi 8 Apostol Stan a scris o biografie politică completă, *Ion C. Brătianu: Un promotor al liberalismului în România*, Bucureşti, 1995. Două colecţii de surse oferă un punct de pornire pentru reconsiderarea politicii şi practicilor sale: Ion C. Brătianu, *Discursuri, scrieri, acte şi documente*, II: *23 aprilie 1876–30 aprilie 1877*,

București, 1912, care tratează politica așa-numitului guvern de la Mazar-Pașa și a guvernului liberal care a urmat, și Ion C. Brătianu, *Acte și cuvîntări*, I–V, București, 1930–1935, o colecție cuprinzătoare de documente lămuritoare nu numai pentru activitatea lui Brătianu, dar și cu privire la situația politică și economică din România în general, între 1866 și 1880.

România ca obiect al interesului marilor puteri și ca participant cu drepturi depline în relațiile internaționale între anii '60 și Independență a făcut obiectul cîtorva lucrări foarte solide. Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877*, București, 1984, și Gheorghe Cliveti, *România și puterile garante, 1856–1878*, Iași, 1988, tratează România ca problemă europeană și îmbină în mod abil țelurile de politică externă ale tuturor partidelor implicate cu vicisitudinile de politică internă românească. Evgheni Chertan, *Velikie derjavî i formirovanie rumînskogo nezavisimogo gosudarstva*, Chișinău, 1980, adaugă acestor probleme o amplă bibliografie de lucrări auxiliare rusești, precum și rezultatul propriilor lui cercetări în arhivele rusești. Una dintre multele sarcini care stau în fața istoricilor este o monografie cuprinzătoare și adusă la zi a politicii externe a lui Carol. Pentru o vedere generală, se poate recurge la Nicolae Iorga, *Politica externă a Regelui Carol I*, ediția a II-a, București, 1923, o serie de conferințe ținute la Universitatea din București, care sînt pline de idei, dar își arată vîrsta și se opresc la Tratatul de la Berlin din 1878. Acestea pot să fie suplimentate cu ediția lui Iorga de surse referitoare la aceeași perioadă, *Correspondance diplomatique roumaine sous le Roi Charles Ier (1866–1880)*, ediția a II-a, București, 1938.

Relațiile româno-ruse din timpul crizei orientale din 1875–1878 ocupă un loc central în fiecare lucrare destinată acestei perioade. Printre studiile specializate, Barbara Jelavich, *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821–1878*, Cambridge, 1984, oferă o perspectivă echilibrată. Punctul de vedere rusesc este bine argumentat de Mihail Zalîșkin, *Vneșniaia politika Rumînii i rumîno-ruskie otnoșeniia, 1875–1878*, Moscova, 1974, care se inspiră dintr-o varietate de surse rusești și românești. Gheorghe I. Brătianu, *Le Problème des frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877–1878 et au Congrès de Berlin*, București, 1928, investighează disputa pătimașă asupra Basarabiei cu o relativă detașare. Corespondența reprezentantului român la Sankt Petersburg aduce lumină în politica României și a Rusiei: Radu Rosetti (ed.), *Corespondența Generalului Iancu Ghica, 2 aprilie 1877–8 aprilie 1878*, București, 1930.

Publicațiile cu privire la Războiul de Independență sînt extinse și apar într-un număr din ce în ce mai mare. Două masive colecții de izvoare sînt indispensabile: *Documente privind istoria României: Războiul pentru*

Independență, 10 volume, București, 1952–1955, acoperă aproape toate subiectele imaginabile; *Independența României: Documente*, 4 volume, București, 1977–1978, slujește drept supliment, concentrîndu-se asupra corespondenței diplomatice străine și oferind extrase generoase din presa internă și externă. Un număr de monografii este dedicat evenimentelor de la 1877–1878. Nicolae Ceachir, *Războiul pentru independența României în contextul european*, București, 1977, și N. Adăniloaie, *Independența națională a României*, București, 1986, subliniază anumite aspecte diplomatice. Cea mai bună relatare scurtă a operațiunilor militare este, probabil, Constantin Căzănișteanu și Mihail E. Ionescu, *Războiul neatîrnării României, 1877–1878*, București, 1977. Tonul său patriotic este evident în relatarea mai extinsă din *Istoria militară a poporului român*, IV, București, 1987. Nicolae Iorga, *Războiul pentru independența României*, București, 1927, se ocupă de probleme la care nu se putea face decît aluzie în istoriografia de dinainte de 1989. Despre delicata problemă a Basarabiei de sud, vezi Dumitru P. Ionescu, *Războiul de independență și problema Basarabiei*, București, 2000.

2. MODELE DE DEZVOLTARE

Ilie Bădescu, *Sincronism european și cultura critică românească*, București, 1984, este o expunere a proceselor prin care românii au venit în contact cu cultura vest-europeană din secolul al XIX-lea și s-au adaptat la ea, oferind și o introducere stimulativă și controversată în gîndirea românească a perioadei respective. Ion Ungureanu, *Idealuri sociale și realități naționale*, București, 1988, trasează principalele curente ale gîndirii sociologice românești între 1848 și 1918. Discuții valoroase cu privire la gîndirea socială în a doua jumătate a secolului al XIX-lea sînt cuprinse în istoriile generale ale filozofiei și literaturii. Autorii lucrării *Istoria filozofiei românești*, vol. I, ediția a II-a, București, 1985, și vol. II, partea I, București, 1980, tratează în detaliu diverse subiecte, dar uneori răzbate spiritul ideologic al vremii. Basil Munteano, *Panorama de la littérature roumaine contemporaine*, Paris, 1938, pune în relație creativitatea literară cu curentele estetice și ideologice în schimbare. Constantin Ciopraga, *Literatura română între 1900–1918,* Iași, 1970, face același lucru, dar mai detaliat, pentru o perioadă pe care acesta o percepe ca o epocă distinctă în literatura și critica românească.

Scrierile despre Junimea sînt extrem de numeroase. Cea mai bună introducere privitoare la multiplele preocupări și activități ale membrilor ei,

scrisă din perspectivă sociologică, este, probabil, Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, București, 1975. Tudor Vianu, *La Société littéraire Junimea*, București, 1968, descrie moștenirea estetică și literară a societății. Contribuțiile ei la dezvoltarea istoriografiei române ca artă și a istoriei ca stare de spirit fac obiectul atenției lui Alexandru Zub, *Junimea: Implicațiile istoriografice*, Iași, 1976. Memoriile junimiștilor oferă analize unice în gîndirea și spiritul vremii. Printre cele mai bune sînt Iacob Negruzzi, *Amintiri din „Junimea"* în I. Negruzzi, *Scrieri,* II, București, 1983, și Gheorghe Panu, *Amintirile de la „Junimea"*, 2 volume, București, 1908–1910. De principalul organ de presă al acestei societăți și despre activitățile culturale ale editorilor lui s-a ocupat Pompiliu Marcea, *„Convorbiri Literare" și spiritul critic*, București, 1972. Ca principal creator al junimismului, Titu Maiorescu a fost obiectul unor neîntrerupte analize și polemici. Studiul clasic dedicat vieții și carierei sale este Eugen Lovinescu, *T. Maiorescu*, 2 volume, București, 1940. Același autor a descris relațiile lui Maiorescu cu alți junimiști în *T. Maiorescu și contemporanii lui*, 2 volume, București, 1943–1944. După o perioadă de neglijare urmînd celui de-al Doilea Război Mondial, are loc o reconsiderare plină de înțelegere a contribuțiilor lui Maiorescu la viața intelectuală românească. Printre eseurile ce merită atenție se numără Nicolae Manolescu, *Contradicția lui Maiorescu*, ediția a II-a, București, 1973, și Z. Ornea, *Viața lui Titu Maiorescu*, 2 volume, ediția a II-a, București, 1997. Indispensabile sînt jurnalul și corespondența lui Maiorescu: Titu Maiorescu, *Jurnal și epistolar*, 9 volume, București, 1975–1989, care acoperă anii 1855–1879. În ceea ce privește a doua generație de junimiști, vezi Corina Hrișca, *Constantin Rădulescu-Motru, filozof al culturii*, Cluj-Napoca, 1987, și antologia Constantin Rădulescu-Motru, *Personalismul energetic și alte scrieri*, București, 1984.

Curentele agrariene de la sfîrșitul secolului sînt bine reprezentate în literatura erudită. *Sămănătorismul* lui Z. Ornea, ediția a II-a, București, 1971, este o abordare cuprinzătoare și are un caracter critic. Cu toate că nu există nici o monografie asupra contribuției lui Nicolae Iorga la această mișcare, colecția de articole publicate de el în *Sămănătorul*, N. Iorga, *O luptă literară*, 2 volume, relevă gîndirea sa despre natura societății românești. Z. Ornea, *Poporanismul*, București, 1972, este lucrarea clasică privitoare la poporanismul românesc. Ea poate fi suplimentată cu Valeriu Ciobanu, *Poporanismul: Geneză, evoluție, ideologie*, București, 1946, care plasează populismul românesc în context larg european, în special rusesc. Ștefania Mihăilescu, *Poporanismul și mișcarea socialistă din România*, București, 1988, elucidează confruntarea clasică dintre poporanism și social-democrație. Lucrarea lui Z. Ornea, *Viața lui C. Stere*, I, București, 1989, oferă

un portret intelectual cuprinzător pînă la Primul Război Mondial, în timp ce Ioan Căpreanu, *Eseul unei restituiri: C. Stere*, Iaşi, 1988, îl analizează pe Stere ca lider al luptei românilor pentru emancipare socială şi naţională. C. Stere, *Scrieri*, Bucureşti, 1979, o generoasă selecţie de articole cu privire la literatură, politică şi probleme sociale, extrase în special din *Viaţa românească*, publicate înainte de Primul Război Mondial, relevă dimensiunile culturii intelectuale şi angajării sociale ale autorului.

Teoreticianul de frunte al social-democraţiei româneşti dinainte de război a constituit subiectul a două biografii de prim rang. Damian Hurezeanu, *C. Dobrogeanu-Gherea: Studiu social-istoric*, Bucureşti, 1973, se concentrează asupra evoluţiei gîndirii lui Gherea şi a aplicării de către acesta a doctrinei socialiste la condiţiile economice şi sociale româneşti. Z. Ornea, *Viaţa lui C. Dobrogeanu-Gherea*, Bucureşti, 1982, se ocupă de acelaşi subiect, dar în lucrarea sa cariera lui Gherea apare mai bogată şi mai variată.

În privinţa gîndirii economice, două lucrări examinează perioada în întregimea ei. Studiile editate de Nicolae Ivanciu, *Din gîndirea economică progresistă românească*, Bucureşti, 1968, examinează unele din principalele figuri, dar le lasă pe altele la o parte, care probabil n-au fost considerate destul de progresiste. Mai amplă ca perspectivă este Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români*, 2 volume, Bucureşti, 1987–1990, care urmăreşte principalele tendinţe pînă la cel de-al Doilea Război Mondial. Eugen Demetrescu, *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne*, Bucureşti, 1940, este un ghid riguros al gîndirii economice liberale din secolul al XIX-lea. Masivele studii ale lui Victor Slăvescu cu privire la economiştii secolului al XIX-lea, care conţin şi selecţii ample din scrierile acestora, sînt fundamentale şi constituie o istorie a gîndirii economice din perioada respectivă: *Viaţa şi opera economistului Nicolae Suţu, 1798–1871*, Bucureşti, 1941; *Viaţa şi opera economistului Alexandru D. Moruzi, 1815–1878,* Bucureşti, 1941; *Viaţa şi opera economistului Dionisie Pop-Marţian, 1829–1865*, 2 volume, Bucureşti, 1943–1944 şi *Ion Strat, economist, financiar, diplomat, 1836–1879*, 2 volume, Bucureşti, 1946. Similar ca anvergură şi importanţă este volumul lui P. S. Aurelian, *Opere economice*, Bucureşti, 1967. Vezi, de asemenea, Vasile C. Nechita şi Ion M. Pohoaţă, *Din istoricul liberalismului economic în România (Ioan Strat — un deschizător de drumuri)*, Galaţi, 1993. Despre Ion Ionescu de la Brad, vezi Gheorghe Bogdan-Duică, *Viaţa şi opera întîiului ţărănist român, Ion Ionescu de la Brad, 1818–1891*, Craiova, 1922, şi Amilcar Vasiliu, *Ion Ionescu de la Brad*, Bucureşti, 1991. În ceea ce-l priveşte pe

Ion Ghica, există scrierile lui istorice şi cele cu privire la perspectivele economiei româneşti, *Scrieri economice*, 3 volume, Bucureşti, 1937.

3. DOMNIA REGELUI CAROL, 1881–1914

Nu există nici o monografie exhaustivă cu privire la viaţa politică din acea perioadă, însă următoarele lucrări, privite în totalitate, oferă o trecere în revistă acceptabilă a partidelor, guvernelor şi politicii acestora între Independenţă şi Primul Război Mondial: Paraschiva Cîncea, *Viaţa politică din România în primul deceniu al independenţei de stat*, Bucureşti, 1974; Traian Lungu, *Viaţa politică în România la sfîrşitul secolului al XIX-lea (1888–1899)*, Bucureşti, 1967; Mircea Iosa şi Traian Lungu, *Viaţa politică în România, 1899–1910*, Bucureşti, 1977; Anastasie Iordache, *Viaţa politică în România, 1910–1914*, Bucureşti, 1972. Deosebit de valoros este studiul lui Apostol Stan, *Putere politică şi democraţie în România 1859–1918*, Bucureşti, 1995. Datorită cunoaşterii nemijlocite a artei politicii, a rămas valabilă şi acum lucrarea lui Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României* (*1866–1900*), Bucureşti, 1925. Cu privire la sorţii schimbători ai Partidului Conservator, Ion Bulei, *Conservatori şi conservatorism în România*, Bucureşti, 2000, este o abordare critică şi profundă. Corneliu Mateescu descrie viaţa politică la scară minoră în *G. Panu şi radicalismul românesc la sfîrşitul secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1987. Rolul ţăranilor în treburile publice şi încercările de a-i atrage în centrul activităţii politice sînt urmărite de către Romus Dima, *Organizarea politică a ţărănimii (sfîrşitul sec. XIX–începutul sec. XX)*, Bucureşti, 1985.

Dintre toate partidele politice, socialiştii s-au bucurat de cea mai mare atenţie după cel de-al Doilea Război Mondial, dar mare parte din ceea ce s-a publicat vădeşte semnele constrîngerilor ideologice. Cu toate acestea, *Condiţiile istorice ale apariţiei şi dezvoltării clasei muncitoare din România: Făurirea şi afirmarea partidului său politic* (*1821–1893*), Bucureşti, 1984, operă a mai multor autori, oferă un studiu util cu privire la mişcarea socialistă pînă la înfiinţarea Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România. N. Copoiu, *Refacerea P. S. D. din România, 1900–1910*, Bucureşti, 1966, acoperă perioada de criză a socialismului românesc. Mariana Hausleitner, *Die Nationale Frage in der rumänischen Arbeiterbewegung vor 1924*, Berlin 1988, elucidează una din problemele cele mai spinoase cu care s-au confruntat socialiştii români. Dintre lucrările mai vechi, cea elaborată de către I. C. Atanasiu, *Pagini din istoria contimporană a României, 1881–1916, I: Mişcarea socialistă, 1881–1900*, Bucureşti, 1932,

conține informații valabile, dar nu constituie o istorie a mișcării. Nici *Socialismul în România*, București, 1945, a lui Constantin Titel Petrescu nu este o istorie, însă își păstrează valoarea ca un corectiv la adresa modului în care a fost tratată mișcarea socialistă de către istoriografia comunistă. Studiile dedicate lui Constantin Dobrogeanu-Gherea de către Hurezeanu și Ornea au mai fost menționate. Scrierile lui Gherea, *Opere complete*, 8 volume, București, 1976–1983, constituie o consemnare veridică a demersului său intelectual și a vicisitudinilor ideologice ale socialismului românesc. Sînt indispensabile două colecții masive de surse, cu toate că, pentru a se conforma politicii Partidului Comunist la vremea publicării lor, conținutul lor a fost selecționat cu grijă. *Documente din istoria mișcării muncitorești din România*, 6 volume, București, 1966–1975, acoperă perioada 1821–1924 și conține manifeste de partid și broșuri propagandistice, minutele congreselor partidului și extrase din presa de partid. *Presa muncitorească și socialistă din România*, 6 volume, București, 1964–1973, cuprinde adesea selecții generoase din presa radical socialistă și sindicală, iar prezentarea principalelor ziare și reviste suplinește lipsa unei istorii narative a presei socialiste. Nu există nimic comparabil cu aceste două colecții privitor la celelalte partide politice.

Pentru analiza principiilor și structurii sistemului politic sînt indispensabile tratate mai vechi cu privire la dreptul constituțional și administrativ. C. Dissescu, *Cursul de drept public român*, 3 volume, Bucureşti, 1890–1892, este o expunere contemporană cuprinzătoare, împletită cu comentariile autorului. Paul Negulescu, *Tratat de drept administrativ român*, I, București, 1906, este o lucrare amănunțită și competentă; Paul Negulescu și George Alexianu, *Tratat de drept public*, II, Bucureşti, 1943, oferă o aducere la zi, ce reflectă schimbările politice contemporane. Un studiu recent, *Istoria dreptului românesc*, II, partea a II-a, Bucureşti, 1987, oferă comparații instructive cu modul de tratare precomunist al teoriei și practicii constituționale. Cu privire la funcționarea parlamentului, sînt fundamentale două lucrări: George D. Nicolescu, *Parlamentul român, 1866–1901*, București, 1903, care conține extrase din dezbaterile parlamentare și schițe biografice ale membrilor Parlamentului, și *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România pînă la 1918*, București, 1983, care examinează programele elaborate de guvernele care s-au succedat pînă atunci și soarta lor în Camera Deputaților și în Senat. Cea mai bună descriere a relațiilor dintre Biserică și stat se regăsește în Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, III, ediția a II-a București, 1994.

Politicienii de frunte ai perioadei respective s-au bucurat de o atenție relativ redusă după cel de-al Doilea Război Mondial și, ca atare, trebuie să

se facă apel la publicațiile dinainte de 1940. Există acum biografia lui Apostol Stan despre Ion C. Brătianu, menționată mai devreme. Pentru un portret contemporan al lui Brătianu ca politician vezi Frédéric Damé, *J. C. Bratiano: L'Ere nouvelle – la dictature (1883–1885)*, București, 1886, o serie de editoriale publicate în presă, ostile tipului de liberalism al lui Brătianu, și pentru ideile și țelurile lui Brătianu, vezi Ion C. Brătianu, *Acte și cuvîntări*, V–VII (1879–1882), București, 1934–1939. Despre fiul lui vezi Anastasie Iordache, *Ion I.C. Brătianu*, București, 1994 și *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, 2 volume (1895–1909), București, 1933. Despre fratele acestuia există o lucrare elogioasă alcătuită de prietenii și apropiații lui, *Viața și opera lui Vintilă I. C. Brătianu*, București, 1936. De o valoare mai mare este Vintilă I. C. Brătianu, *Scrieri și cuvîntări*, 3 volume (1899–1914), București, 1937–1940, care oferă mărturii nemijlocite cu privire la ideile sale politice și economice și, în același timp, elucidează țelurile și politica Partidului Liberal. Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească, 1886–1900*, București, 1998, analizează baza socială și economică a conducerii Partidului Liberal. Lucrarea lui Apostol Stan, *Vasile Boerescu (1830–1883)*, București, 1974, dedicată personalității acestuia ca ministru de Externe atît în guvernul liberal, cît și în cel conservator, ne vorbește pe larg despre viața politică în perioada imediat următoare Războiului de Independență. Această lectură poate fi suplimentată cu B. Boerescu, *Discursuri politice*, II (1874–1883), București, 1910. Dintre marii conservatori, Petre P. Carp este singurul care a făcut obiectul unor studii politice de prima mînă: C. Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a Țării*, 2 volume, București, 1936–1937. În afară de o analiză cuprinzătoare a carierei politice a lui Carp, lucrarea oferă un corectiv la multe scrieri despre viața politică a vremii publicate în regimul comunist. Carp, politicianul junimist, se dezvăluie în Petre P. Carp, *Discursuri*, I: *1868–1888*, București, 1907. Diversele nuanțe ale conservatorismului politic pot fi comparate în Nicolae Filipescu, *Discursuri politice*, 2 volume (1888–1907), București, 1912–1915; Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, 5 volume (1866–1899), București, 1897–1915; Take Ionescu, *Discursuri politice*, 4 volume (1886–1900), București, 1897–1904. Cel mai complet studiu al carierei politice a acestuia din urmă rămîne biografia necritică *Take Ionescu*, București, 1932, de C. Xeni. Volumul lui Alexandru Marghiloman, *Note politice*, I (1897–1915), București, 1927, este plin de informații în legătură cu politica de culise. Șerban Orăscu, *Spiru Haret*, București, 1976, constituie o prezentare concisă a liberalismului social și cultural.

O istorie a relațiilor externe ale României pe vremea domniei Regelui Carol așteaptă să fie scrisă, în schimb relațiile cu Puterile Centrale s-au

bucurat de o mare atenție. Studiul lui Gheorghe Cazan și al lui Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță, 1878–1914*, București, 1979, servește drept introducere la principalele direcții ale politicii externe a României între Războiul de Independență și Primul Război Mondial. Lucrarea lui Ernst Ebel *Rumänien und die Mittelmäche*, Berlin 1939, rămîne indispensabilă pentru cercetarea aceleiași perioade, dat fiind că este bazată pe investigarea surselor diplomatice austriece și germane publicate. Uta Bindreiter, *Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1875–1888*, Viena, 1976, urmărește legătura dintre comerț, politică și naționalism în explicarea vicisitudinilor relațiilor României cu Dubla Monarhie, iar Șerban Rădulescu-Zoner, *Dunărea, Marea Neagră și Puterile Centrale*, Cluj-Napoca, 1982, examinează una dintre problemele cele mai dificile dintre acestea — navigația pe Dunăre. Dintre relativ puținele studii referitoare la relațiile României cu Antanta, cel realizat de Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea, 1900–1916*, Cluj-Napoca, 1975, trasează considerentele politice și strategice ce s-au aflat în spatele cooperării României cu Franța și Rusia.

4. SOCIETATE ȘI ECONOMIE

Mai rămîne mult de făcut în privința structurii sociale și a vieții cotidiene, precum și a mentalității locuitorilor de la sate și de la orașe. În centrul atenției s-au aflat situația economică a țăranilor și relațiile acestora cu moșierii. Modestele monografii ale satelor alcătuite înainte de Primul Război Mondial, predecesoarele acelor capodopere ale genului apărute în perioada interbelică, sugerează aspectele vieții țăranilor care fuseseră anterior neglijate. Vezi, de exemplu, A. V. Gîdei, *Monografia comunei rurale Bragadiru-Bulgar din județul Ilfov, plasa Sabaru*, București, 1904; Ion T. Ghica (ed.), *Monografiile comunelor rurale din județul Vlașca*, I, București, 1904; Stan Tuțescu și S. Danilescu, *Monografia satului „Catanele" din județul Doljiu*, Craiova, 1908. Informații indispensabile despre aproape toate aspectele economice, sociale, culturale ale vieții rurale se pot găsi în G.D. Scraba, *Starea socială a săteanului*, București, 1907. Cu privire la locuința, portul și alimentația țărănimii, vezi N. Manolescu, *Igiena țăranilor români*, București, 1895. Informații valoroase cu privire la secolul al XIX-lea se găsesc în Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I, București, 1959, și Valer Butură, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978. Istorii sociale ale claselor de proprietari

de pămînt mari şi mijlocii rămîn încă să fie scrise. Burghezia a constituit subiectul a două studii clasice cu privire la rolul ei în societatea românească: Ştefan Zeletin, *Burghezia română: Origina şi rolul ei istoric*, Bucureşti, 1925, şi Mihail Manoilescu, *Rostul şi destinul burgheziei româneşti*, Bucureşti, 1942. Se simte nevoia însă a unor investigaţii amănunţite ale acestei perioade deosebite a ascensiunii burgheziei. În ceea ce priveşte proletariatul urban, N. N. Constantinescu (ed.), *Din istoricul formării şi dezvoltării clasei muncitoare din România pînă la primul război mondial*, Bucureşti, 1959, oferă o descriere amplă, deşi unilaterală, a condiţiilor de muncă şi de viaţă.

Literatura cu privire la minoritatea cea mai mare din România dinainte de 1914 este abundentă, deşi nu se situează pe o cale de mijloc. Exemple de ostilitate faţă de evrei constituie Verax (Radu Rosetti), *La Roumanie et les Juifs*, Bucureşti, 1903, şi Anastase N. Hâciu, *Evreii în Ţările Româneşti*, Bucureşti, 1943. Carol Iancu, *Evreii din România (1866–1919). De la excludere la emancipare*, Bucureşti, 1996, face un rechizitoriu al antisemitismului din perioada respectivă.

Dintre ramurile principale ale economiei, agricultura s-a bucurat de departe de cea mai multă atenţie. M. -G. Obedenaire, *La Roumanie économique*, Paris, 1876, conţine o descriere multilaterală a situaţiei agriculturii în anii '60 şi la începutul anilor '70, menită, în primul rînd, să facă România cunoscută Europei Occidentale. Constantin Corbu, *Ţărănimea din România între 1864 şi 1888*, Bucureşti, 1970, se preocupă mai ales de rezistenţa ţăranilor faţă de relaţiile dominante în agricultură. Una dintre principalele lor nemulţumiri era asprul sistem al învoielilor agricole, studiat exhaustiv de către G. Cristea, *Contribuţii la istoria problemei agrare în România: Învoielile agricole (1866–1882)*, Bucureşti, 1977. C. Jormescu şi I. Popa-Burcă, *Harta agronomică a României*, Bucureşti, 1907, este o lucrare indispensabilă, conţinînd statistici, hărţi şi descrieri ale tuturor aspectelor agriculturii. Radu Rosetti a editat o serie de documente fundamentale referitoare la problema agrară, *Acte şi legiuiri privitoare la chestia ţărănească*, seria 2, 8 volume, Ploieşti, 1907–1908, care abordează probleme ca vînzarea domeniilor statului şi creditul rural. Un bun ghid al relaţiilor de proprietate după 1864, bazat pe ample date statistice, este G. D. Creangă, *Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien*, Leipzig, 1907. G. Ionescu-Şişeşti, *Rumäniens bäuerliche Landwirtschaft*, Bucureşti, 1912, conţine cercetări multilaterale în privinţa agriculturii ţărăneşti pe scară mică.

Violenţele ţărăneşti s-au bucurat de o atenţie considerabilă. Cauzele lor în 1888 şi reacţia guvernului şi a politicienilor sînt amplu prezentate de

către Constantin Corbu, *Răscoala țăranilor de la 1888*, București, 1978 și N. Adăniloaie, *Răscoala țăranilor din 1888*, București, 1988. Primul consideră răscoala ca un semn al contradicțiilor de clasă crescînde de la sate, în timp ce al doilea se concentrează asupra cauzelor specific agrare și a caracterului violent al acesteia. O colecție de izvoare istorice, *Răscoala țăranilor din 1888*, București, 1950, conține rapoarte ale autorităților locale și alte documente oficiale. Marea răscoală țărănească de la 1907 a fost tratată ca un moment hotărîtor în relațiile agrare. O analiză a condițiilor în care s-a desfășurat răscoala, care invită la meditație, este Philip G. Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907*, Leiden, 1974, bazată pe o cercetare exhaustivă a fondurilor de arhivă relevante și a publicațiilor contemporane. Radu Rosetti a făcut investigații atente și încă valabile cu privire la cauzele economice și sociale mai îndepărtate în timp ale răscoalei: *Pentru ce s-au răsculat țăranii*, București, 1908. Un contemporan de vază, care a sprijinit dreptul țăranilor de a poseda pămînt și a avea un cuvînt de spus în privința propriului lor viitor a fost Vasile M. Kogălniceanu, a cărui lucrare *Chestiunea țărănească*, București, 1906, este atît o analiză a problemei, cît și un program de reformă. Cea mai cuprinzătoare prezentare a răscoalei este o lucrare colectivă, *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, București, 1967. Este o versiune superioară a ediției scurte, revizuite, publicată sub același titlu în 1987. Istoricul are la dispoziție o masivă colecție de acte ale administrației centrale și locale, *Documente privind marea răscoală a țăranilor din 1907*, 5 volume, București, 1977–1987, care tratează condițiile ce au precedat răscoala și cursul violențelor pe regiuni geografice. O colecție anterioară, *Răscoala țăranilor din 1907*, 3 volume, București, 1948–1949, este mai puțin sistematică și nu chiar atît de profundă în prezentarea surselor primare.

Un ghid util cu privire la situația agriculturii de după 1907 este Vasile Liveanu (ed.), *Relații agrare și mișcări țărănești în România, 1908–1921*, București, 1967. G. D. Creangă, *Considerațiuni generale asupra reformelor agrare și asupra exproprierii*, București, 1913, este o evaluare succintă a legislației agrare. Constantin Garoflid, *Problema agrară și deslegarea ei*, București, 1908, a propus soluții pentru criza agrară prin care s-ar fi păstrat marile moșii. Cele două ediții ale lucrării lui George Maior, *România agricolă*, publicate în București înainte (1895) și după (1911) răscoală dau o idee asupra efectului răscoalei asupra atitudinii opiniei publice față de țărani și agricultură.

Nu există nici o istorie cuprinzătoare, la zi, a industriei, însă N. P. Arcadian, *Industrializarea României*, ediția a II-a, București, 1936, prezintă principalele ramuri industriale, referindu-se de asemenea la meșteșugarii

de la orașe și meșteșugurile țărănești înainte de Primul Război Mondial. Solida monografie a lui G. Zane, *L'Industrie roumaine au cours de la séconde moitié du XIXe siècle*, București, 1973, oferă o bază de cercetare mai largă. O sursă esențială de informare cu privire la statutul industriei la sfîrșitul secolului o constituie ampla *Ancheta industrială din 1901–1902*, 2 volume, București, 1904. Industria petrolieră s-a bucurat de o atenție mai mare decît celelalte ramuri. Constantin M. Boncu, *Contribuții la istoria petrolului românesc*, București, 1971, urmărește cu amănunțime dezvoltarea acestei industrii pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea. T. C. Aslan, *Studiu asupra monopolurilor în România*, București. 1906, ar trebui consultat în privința controlului exercitat de stat asupra serviciului poștal și asupra industriei sării, tutunului și altor industrii. Organizarea și situația generală a cooperativelor meșteșugărești sînt analizate în Vasile M. Ioachim, *Cooperativele orășenești în România*, București, 1915, iar Tudor Pamfilie, *Industria casnică la români*, București, 1910, examinează diversele aspecte ale producției casnice. O prezentare bună a construcției de căi ferate poate fi găsită în C. Botez, D. Urma și I. Saizu, *Epopeea feroviară românească*, București, 1977.

Sistemul bancar și politica guvernamentală în domeniul financiar sînt examinate în profunzime de către Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naționale a României (1880–1924)*, București, 1925. Combinînd relatarea detaliată cu o abundentă selecție de mărturii documentare, C. I. Băicoianu, *Istoria politicei noastre monetare și a Băncii Naționale, 1880–1914*, 2 volume și anexe, București, 1932–1939, abordează aceleași subiecte. Mircea V. Pienescu, *Spiru C. Haret și începuturile mișcării băncilor populare, 1898–1903*, București, 1933, urmărește dezvoltarea inițială a băncilor cooperatiste locale. În materie de bani și de politică monetară, lucrarea standard este Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I și II, București, 1964–1967. Valabilă încă în privința politicii tarifare a guvernului este lucrarea unui susținător al protecționismului, Corneliu G. Antonescu, *Die rumänische Handelspolitik von 1875–1910*, München, 1915.

5. ROMÂNII DIN AFARA ROMÂNIEI

Două istorii recente ale Transilvaniei oferă vederi opuse cu privire la dezvoltarea politică și socială românească în perioada dualismului. *Din istoria Transilvaniei*, II, ediția a II-a, București, 1963, subliniază importanța românilor în treburile Transilvaniei, în timp ce *Erdély története*, III,

Budapesta, 1986, tratează acest principat în context ungar și tinde de aceea să diminueze rolul românilor.

O temă dominantă a fost problema naționalităților. Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, I, București, 1983, analizează progresul românilor către realizarea țelului lor predestinat de unire cu Regatul României. Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: mișcarea națională românească din Transilvania, 1860–1914*, București, 2000, abordează subiecte ca de pildă cel al relației dintre socialism și mișcarea națională. Șerban Polverejan și Nicolae Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885–1897)*, Cluj-Napoca, 1973, prezintă succint perioada Memorandumului. În legătură cu cooperarea între naționalități în vederea apărării intereselor lor împotriva dominației germane și maghiare, Lucian Boia, *Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks, 1848–1914*, București, 1977, constituie un ghid prețios. Liviu Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania, 1900–1914*, Cluj-Napoca, 1986, descrie politica activismului dusă de Partidul Național Român. Mișcările politice românești sînt analizate de pe poziția guvernului ungar de către Veritas (Antal Huszár), *A magyarországi románok*, Budapesta, 1908, care conține informații detaliate cu privire la bisericile, școlile și activitățile economice românești. Istoriografia recentă a acordat multă atenție Bisericii Ortodoxe ca apărătoare a națiunii române împotriva politicii de asimilare dusă de guvernul ungar. De o valoare deosebită sînt studiile documentate ale lui Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului, 1867–1919*, Sibiu, 1986, care prezintă măsurile luate împotriva Bisericii și școlii și încercările de maghiarizare prin Biserica Unită, și Antonie Plămădeală, *Lupta împotriva deznaționalizării românilor din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar*, Sibiu, 1986, care se concentrează asupra anilor critici ai Mitropolitului Miron Romanul (1874–1898). Sînt indispensabile două colecții ample de izvoare documentare: Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, 8 volume, Sibiu, 1904–1915, care conține o bogată reproducere de materiale axate pe activitatea Partidului Național Român, și Gábor G. Kemény, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, 5 volume (1867–1913), Budapesta, 1952–1971, o lucrare generală cu privire la problema naționalităților în Ungaria, care acordă o amplă atenție românilor și se inspiră din surse de arhivă și materiale publicate, mai ales în presă.

Există mai multe biografii ale conducătorilor politici români. Cea dedicată președintelui care a condus o lungă perioadă Partidul Național Român,

de către Ioan Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu*, Sibiu, 1928, este depășită. Aceasta poate fi suplimentată prin studiul introductiv la Keith Hitchins și Liviu Maior, *Corespondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu (1861–1892)*, Cluj, 1970. George Cipăianu, *Vincențiu Babeș*, Timișoara, 1980, și Mihail P. Dan și George Cipăianu, *Corespondența lui Vincențiu Babeș*, 2 volume, Cluj-Napoca, 1976–1983, dezvăluie gîndirea și scopurile politice ale generației prememorandiste de politicieni. Cu privire la Tribuniști, o bună introducere este cea a lui D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, București, 1968. Lucian Boia, *Eugen Brote, 1850–1912*, București, 1974, investighează modul nou de abordare a problemei naționale de către tînăra generație de conducători politici. Brote însuși a oferit o prezentare caracteristică a țelurilor generației sale, *Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn*, Berlin, 1895, o istorie a conflictului național între români și maghiari, însoțită de mărturii documentare. Esențiale pentru înțelegerea noului activism care a dus la negocierile dintre Partidul Național Român și István Tisza sînt memoriile și corespondența lui Ioan Mihu, *Spicuiri din gîndurile mele*, Sibiu, 1938. Vasile Goldiș ocupă un loc aparte față de majoritatea fruntașilor Partidului Național Român, datorită contactelor sale strînse cu intelectualii maghiari și gîndirii sale înaintate. Există o solidă biografie realizată de Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș*, Timișoara, 1980, precum și o amplă selecție a scrierilor sale, Vasile Goldiș, *Scrieri social-politice și literare*, Timișoara, 1976.

Aspectele economice ale mișcării naționale sînt prezentate sumar în Toader Ionescu, *Idei și orientări în publicistica economică românească (1890–1918)*, Cluj-Napoca, 1985. Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, Sibiu, 1936, Mihai D. Drecin, *Banca Albina din Sibiu*, Cluj-Napoca, 1982 și Vasile Dobrescu, *Sistemul de credit românesc din Transilvania, 1872–1918*, Tîrgu Mureș, 1999 prezintă multiple activități ale băncilor românești. Esențial pentru înțelegerea dezvoltării demografice în Transilvania în perioada respectivă este studiul lui Ioan Bolovan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca, 2000. Pentru legătura dintre relațiile internaționale și chestiunea românească în Ungaria, o introducere valoroasă o constituie Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale*, 2 volume, Timișoara, 1979–1982.

Literatura erudită cu privire la românii din Bucovina este, cu puține excepții, depășită. S-a publicat puțin în acest sens de către istoricii români după cel de-al Doilea Război Mondial. Pentru o prezentare sumară trebuie să se facă apel la volumul de nu prea mari dimensiuni al lui Nicolae Iorga, *Histoire des Roumains de Bucovine à partir de l'annexion autrichienne*

(1775–1914), Iași, 1917. În legătură cu structura socială sînt trei lucrări indispensabile ale lui Ilie E. Torouțiu, care reflectă dorințele naționale ale intelectualilor români înainte de Primul Război Mondial: *Românii și clasa intelectuală din Bucovina*, Cernăuți, 1911; *Românii și clasa de mijloc din Bucovina*, Cernăuți, 1912, și *Poporația și clasele sociale din Bucovina*, București, 1916. Viața culturală și intelectuală a fost serios neglijată. Singura monografie cu caracter general a Bisericii Ortodoxe, Ion Nistor, *Istoria Bisericii din Bucovina*, București, 1916, este dedicată în special rolului acesteia ca instituție națională românească și luptei împotriva rutenilor. Constantin Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina, 1775–1918*, Cernăuți, 1926, singura lucrare de acest fel, prezintă instituțiile culturale și curentele literare, precum și scriitorii și lucrările lor. Cu toate că se preocupă de o arie limitată, I. V. Goraș, *Învățămîntul românesc în ținutul Sucevei, 1775–1918*, București, 1975, este o introducere bună în problemele școlilor românești din întreaga provincie.

Nu s-a scris încă o istorie satisfăcătoare a mișcării naționale românești din Bucovina, însă Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus*, Graz, 1965, constituie un ghid util în privința aspectelor ei principale. În legătură cu conștiința națională a studenților români din Bucovina, lucrarea lui Teodor Bălan, *Procesul Arboroasei, 1875–1878*, Cernăuți, 1937, este relevantă. Lucrarea aceluiași autor, *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial, 1914–1918*, Cernăuți, 1923, prezintă numeroase cazuri individuale de opoziție față de dominația austriacă. Multe dintre scrierile cu privire la problema naționalităților în provincie au un caracter polemic. Argumentele și tonul sînt sugerate în *Rutenisarea Bucovinei și cauzele desnaționalisării poporului român,* de un Bucovinean, București, 1904, și Ion Nistor, *Românii și Rutenii în Bucovina*, București, 1915.

Literatura științifică referitoare la dezvoltarea socială, culturală și politică în Basarabia este încă modestă. Dintre studiile mai vechi realizate de către români, Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cernăuți, 1923, oferă informații esențiale, în timp ce P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812–1918*, Iași, f.d., se concentrează asupra claselor sociale și a instituțiilor. O descriere veche, întrucîtva clasică, a provinciei, realizată de Zamfir C. Arbure, *Basarabia în secolul XIX*, București, 1899, este încă utilă. De mare importanță pentru înțelegerea condițiilor interne și a opiniei publice în Basarabia în ultimii 20 de ani ai secolului al XIX-lea este corespondența curentă, anonimă de la Chișinău către mai multe ziare din București, Basarab, *Scrisori din Basarabia*, vol. I (1880–1890), Chișinău și București, 1996, vol. 2 (1884–1890), Chișinău, 2001. O istorie generală valoroasă care

cuprinde secolul XX este cea a lui Ioan Scurtu (ed.), *Istoria Basarabiei de la începuturi pînă în 1998*, ediția a II-a, București, 1998. Din perspectiva sovietică, *Istoriia Moldavskoi SSR*, I, Chișinău, 1965, subliniază integrarea economică și socială a Basarabiei în Imperiul Rus și nu spune aproape nimic despre identitatea națională românească distinctă. În legătură cu aceste probleme, Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpînirea rusă*, Chișinău, 1923, sugerează adevăratele dimensiuni ale rusificării, și Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea subt Ruși*, Chișinău, 1931, descrie lupta dintre clerul rus și cel moldovenesc pentru dominarea Bisericii Ortodoxe în Basarabia.

S-au alcătuit lucrări solide cu privire la dezvoltarea economică a Basarabiei. Indispensabilă în acest sens este I. S. Grosul și I. G. Budak, *Ocerki istorii narodnogo hoziaistva Bessarabii (1861–1905)*, Chișinău, 1972, care pune accentul pe dezvoltarea relațiilor capitaliste în industrie și agricultură. D. E. Șemiakov, *Ocerki ekonomiceskoi istorii Bessarabii epohi imperializma*, Chișinău, 1980, este un studiu cuprinzător cu privire la economie între 1900 și 1914, iar V. I. Jukov, *Goroda Bessarabii, 1860–1900*, Chișinău, 1975, urmărește procesele de urbanizare și evidențiază importanța socială a orașelor.

6. ROMANTISM ȘI REALITATE

Dintre studiile generale dedicate literaturii române, ce acoperă perioada dintre urcarea pe tron a lui Carol I și Primul Război Mondial, interpretarea clasică, cu o puternică amprentă personală, oferită de G. Călinescu în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1941, rămâne o lectură incitantă. *Istoria literaturii române moderne*, vol. 1, a lui Șerban Cioculescu, Vladimir Streinu și Tudor Vianu, București, 1944, constituie o prezentare demnă de încredere a epocii Junimii și a scriitorilor asociate ei. Lectura ei poate fi suplimentată de descrierile minuțioase ale curentelor literare și ale scriitorilor activi pînă la 1900 cuprinse în *Istoria literaturii române*, vol. 3: *Epoca marilor clasici*, București, 1973. Primelor două decenii ale secolului XX le-au fost dedicate lucrări cuprinzătoare, precum Constantin Ciopraga, *Literatura română între 1900 și 1918*, Iași, 1970, și Dumitru Micu, *Început de secol, 1900–1916: Curente și scriitori*, București, 1970. Dintre lucrările de referință, se dovedesc indispensabile *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979 și Mircea Zaciu, Marian Papahagi și Aurel Sasu (ed.), *Dicționarul scriitorilor români*, 4 volume, București, 1995–2003. Tot atît de valoroase

sînt I. Hangiu (ed.), *Dicționar al presei literare românești*, București, 1987, și I. Hangiu (ed.), *Presa literară românească*, 2 vol., București, 1968, ce cuprinde frecvent extrase ample din declarațiile de intenții și o selecție de articole atît din presa bine împămîntenită, cît și din ziarele și revistele ce n-au avut decît o viață efemeră.

Cea mai profundă analiză a naturii romantismului românesc se regăsește în Elena Tacciu, *Romantismul românesc*, 3 vol., București, 1982–1987. Henri Zalis, *Romantismul românesc*, București, 1968, are o arie largă de cuprindere, cu accent asupra elementelor romantice din sămănătorism și suprarealism. Cu privire la fiecare scriitor în parte pot fi consultate următoarele volume: Teodor Vârgolici, *Dimitrie Bolintineanu și epoca sa*, București, 1971; Nicolae Manolescu, *Introducere în opera lui Alexandru Odobescu*, București, 1976; Doina Curticăpeanu, *Odobescu sau lectura formelor simbolice*, București, 1982; G.C. Nicolescu, *Viața lui Vasile Alecsandri*, București, 1965; Al. Piru, *Introducere în opera lui Vasile Alecsandri*, București, 1978.

Strădaniile inițiale de realizare a primelor romane românești sînt prezentate de Teodor Vârgolici, *Începuturile romanului românesc*, București, 1963. Anton Cosma, *Geneza romanului românesc*, București, 1985, analizează subiectul dintr-o perspectivă mai largă, acoperind dezvoltarea romanului de la secolele al XVII-lea și al XVIII-lea pînă la proza lui Ion Creangă și Ioan Slavici. O lectură indispensabilă este Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc*, vol. 1, București, 1980, care acoperă în special perioada anterioară anului 1918. N. Mihăescu, *Valori literare în opera lui N. Filimon*, București, 1983, și Aurel Martin, *Introducere în opera lui N. Filimon*, București, 1973, analizează primul roman românesc, împreună cu ideile și tehnica literară ale autorului lui.

Literatura critică dedicată lui Mihai Eminescu este uriașă. Pentru o bună cunoaștere a ei, sînt indispensabile: G. Călinescu, *Viața lui Mihai Eminescu*, ediția a II-a, București, 1933, și exegeza aceluiași autor, *Opera lui Mihai Eminescu*, 5 volume, București, 1934–1936, o lucrare ce vine în sprijinul argumentării autorului că nu există nici o barieră între creativitate și critică. În legătură cu metodele și ideile lui Eminescu, trebuie consultate de asemenea: D. Caracostea, *Creativitatea eminesciană*, București, 1943; Pentru modificarea, în conștiința critică a raportului între antume și postume în creația eminesciană, de o deosebită importanță este studiul lui Ion Negoițescu, *Poezia lui M. Eminescu*, 1968; Ioana Em. Petrescu, *Eminescu. Modele cosmologice și viziune poetică*, București, 1978, și Zoe Dumitrescu-Bușulenga, *Eminescu. Viață. Creație. Cultură*, București, 1989. În privința influențelor străine, pentru început surse bune de informare

se dovedesc: I.M. Raşcu, *Eminescu şi cultura franceză*, Bucureşti, 1976, şi Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Eminescu şi romantismul german*, Bucureşti, 1986. Foarte utile pentru elucidarea tradiţionalismului şi politicii conservatoare ale lui Eminescu sînt articolele scrise de el în *Timpul*; vezi, în acest sens, Eminescu, *Opere*, vol. 3–5, Bucureşti, Univers Enciclopedic, 1999-2000.

O introducere folositoare în realism privit ca un curent literar este Adriana Iliescu, *Realismul în literatura română în secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1975. În vederea cunoaşterii marilor creatori realişti de proză şi de teatru pot fi consultate lucrări precum: G. Călinescu, *Viaţa lui Ion Creangă*, Bucureşti, 1937; Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Ion Creangă*, Bucureşti, 1963; Mihai Apostolescu, *Ion Creangă între mari povestitori ai lumii*, Bucureşti, 1978; Şerban Cioculescu, *Viaţa lui I.L. Caragiale*, Bucureşti, 1940; Mircea Tomuş, *Opera lui I.L. Caragiale*, vol. 1, Bucureşti, 1977; Marin Bucur, *Opera vieţii: O biografie a lui I.L. Caragiale*, 2 vol., Bucureşti, 1989–1994; D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici: Opera literară*, Bucureşti, 1970; Pompiliu Marcea, *Ioan Slavici*, ediţia a III-a, Timişoara, 1978.

S-a scris mult despre controversele cu privire la rolul literaturii în societate. L-aş îndruma în acest sens pe cititor la bibliografia cercetată pentru capitolul 2 de mai sus, dar aş mai adăuga o analiză utilă: Al. Piru, *G. Ibrăileanu (Viaţa şi opera)*, Bucureşti, 1967, precum şi o antologie cuprinzătoare, G. Ibrăileanu, *Studii literare*, 2 volume, Bucureşti, 1979.

Poeziei din cele trei decenii dinaintea Primului Război Mondial i s-a dedicat studiul lui Mircea Scarlat, *Istoria poeziei româneşti*, vol. 2, Bucureşti, 1984. Lidia Bote, *Simbolismul românesc*, Bucureşti, 1966, şi Adriana Iliescu, *Poezia simbolistă românească*, Bucureşti, 1985, analizează origini, doctrine şi tematici. Adrian Marino, *Viaţa lui Alexandru Macedonski*, Bucureşti, 1966, şi *Opera lui Alexandru Macedonski*, Bucureşti, 1967, investighează exhaustiv aspiraţiile şi arta marelui simbolist român. Adriana Iliescu, *Literatorul*, Bucureşti, 1968, se referă la revista înfiinţată de Macedonski pentru a examina teoria poeziei şi influenţa exercitată de el asupra altor poeţi. Ideile şi lucrările celorlalţi poeţi care aparţin acestei perioade sînt prezentate în: D. Vatamaniuc, *G. Coşbuc. O privire asupra operei literare*, Bucureşti, 1967; Petru Poantă, *Poezia lui George Coşbuc*, Cluj-Napoca, 1976; Ion Dodu Bălan, *Octavian Goga*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1975; Ion Caraion, *Bacovia: Sfîrşit continuu*, Bucureşti, 1977; V. Fanache, *Bacovia: Ruptura de utopia romantică*, Cluj, 1994; Emil Manu, *Ion Minulescu şi conştiinţa simbolismului românesc*, Bucureşti, 1981.

Proza scurtă este analizată în Emilia Şt. Milicescu, *Delavrancea*, Cluj-Napoca, 1975, şi Teodor Vârgolici, *Gala Galaction*, Bucureşti, 1967.

Dezvoltarea romanului poate fi urmărită în Mihai Gafița, *Duiliu Zamfirescu*, București, 1969; G.C. Nicolescu, *Duiliu Zamfirescu*, București, 1980; Mircea Zaciu, *Ion Agârbiceanu*, București, 1972; Mircea Popa, *Introducere în opera lui Ion Agârbiceanu*, București, 1982.

7. PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Cea mai bună istorie a României în timpul Primului Război Mondial, realizată într-un singur volum, este Victor Atanasiu și alții, *România în primul război mondial*, București, 1979, care dedică un spațiu larg evoluțiilor economice și politice, precum și campaniilor militare. O altă prezentare generală, V. N. Vinogradov, *Rumîniia v godî pervoi mirovoi voinî*, Moscova, 1969, se inspiră copios din materialele de arhivă ruse și arată puțină simpatie pentru România. Articolele din Glenn E. Torrey, *Romania and World War I*, Iași, 1998, conțin o evaluare comprehensivă a participării României la război. Relațiile României cu Antanta și cu Puterile Centrale înainte de intrarea ei în război sînt prezentate în Constantin Nuțu, *România în anii neutralității, 1914–1916*, București, 1972. Ema Nastovici, *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916*, București, 1979, examinează legăturile dintre diplomația internațională și politica internă. Memoriile și alte scrieri contemporane au o importanță specială în absența unei istorii a politicii din perioada respectivă. Fundamentale, datorită detaliilor prezentate și contactelor politice largi ale autorului lor, sînt memoriile lui Alexandru Marghiloman, *Note politice*, I–IV, București, 1927, care acoperă perioada 1914–1919. Deopotrivă valoroase pentru atmosfera timpului sînt lucrările lui Nicolae Iorga, *Războiul nostru în note zilnice*, 3 volume, Craiova, 1921–1923, o colecție de articole din presă publicate între 1914 și 1918, și *Memorii*, I–II, București, 1931, conținînd note zilnice cu privire la personalitățile și evenimentele din 1917 și 1918. Ion I. C. Brătianu, *Discursurile*, IV (1913–1918), București, 1940, constituie o lectură esențială pentru înțelegerea gîndirii și acțiunii celui mai important politician român din timpul războiului.

Literatura dedicată campaniilor militare din 1916–1918 este voluminoasă. *România în războiul mondial 1916–1919*, 4 volume de text, 4 volume de anexe, București, 1934–1946, publicată sub auspiciile Ministerului Apărării Naționale, s-a dorit o istorie oficială, dar nu a fost terminată niciodată și ajunge cu evenimentele doar pînă în decembrie 1916. Este mai sobră și mai imparțială decît majoritatea celorlalte scrieri despre rolul României în război. O ediție populară, în tradiție eroică, este Constantin

Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916–1919*, 3 volume, ediția a II-a, București, 1925, care a exercitat o influență enormă asupra generației dintre cele două războaie. Recentele istorii colective ale operațiunilor militare continuă tradiția: *România în anii primului război mondial*, 2 volume, București, 1987, și *Istoria militară a poporului român*, V, București, 1988. Cea mai completă prezentare a condițiilor sociale și economice din România sub ocupația germană și austro-ungară este Emil Răcilă, *Contribuții privind lupta românilor pentru apărarea patriei în primul război mondial, 1916–1918*, București, 1981.

Cu toate că lipsește o istorie cuprinzătoare, adusă la zi, a constituirii României Mari, procesul respectiv poate fi urmărit în monografiile dedicate diverselor provincii care s-au unit cu Vechiul Regat. Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român, 1918*, II, București, 1983, examinează evenimentele cruciale din 1918 în Transilvania. Cea mai detaliată prezentare a strădaniilor naționaliste românești în Basarabia în 1917 și 1918 rămîne Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru, 1812–1918*. Aceasta poate fi completată cu Ștefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei: Studii și documente*, București, 1929, care conține o amplă selecție de izvoare documentare. Similară în conținut, dar dedicată Bucovinei, este Ion Nistor, *Unirea Bucovinei cu România, 28 noiembrie 1918: Studiu și documente*, București, 1928. O lucrare documentată la zi este Radu Economu, *Unirea Bucovinei 1918*, Bucureşti, 1994. Cu privire la întîlnirile decisive de la Conferința de Pace de la Paris, Gheorghe I. Brătianu, *Acțiunea politică și militară a României în 1919*, București, 1940, recurge la documente de familie pentru a explica rolul lui Ion I. C. Brătianu. Acesta din urmă este o figură dominantă în Lucian Leuștean, *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon, 1918–1920*, Iași, 2002, un studiu cu privire la confruntarea diplomatică între puterile mari și puterile mici.

8. MAREA DEZBATERE

O introducere judicioasă în gîndirea socială din perioada interbelică o constituie Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, 1980, care reprezintă o lectură aprofundată a tuturor curentelor principale de idei, însă vădește o simpatie clară pentru raționalismul europeniștilor. Ovid S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale*, I, București, 1972, abordează probleme similare ale caracterului național și ale căilor de dezvoltare din perspectiva literaturii.

Utilă de asemenea, deşi anumite constrîngeri ideologice sînt evidente, este prezentarea gîndirii filozofice din perioada interbelică în *Istoria filozofiei româneşti*, II, Bucureşti, 1980. Ion Ianoşi, *O istorie a filozofiei româneşti*, Cluj, 1996, oferă detalii interesante despre chestiuni filozofice şi ideologice fundamentale.

Ideile europeniştilor se regăsesc în studiile cu privire la burghezia românească citate mai sus. Dintre numeroasele studii despre Eugen Lovinescu, Eugen Simion, *E. Lovinescu: Scepticul mîntuit*, Bucureşti, 1971, tratează europenismul acestuia ca o expresie a valorilor sale estetice, în timp ce Florin Mihăilescu, *E. Lovinescu şi antinomiile criticii*, Bucureşti, 1972, îl plasează în contextul criticii româneşti între junimism şi modernism.

Cea mai amplă introducere în tradiţionalismul acestei perioade este D. Micu, *„Gîndirea" şi gîndirismul*, Bucureşti, 1975, care este manifest ostilă tuturor curentelor acestuia. Pînă la apariţia unei monografii imparţiale, gîndirea lui Crainic se poate studia cel mai bine pe baza volumelor sale de eseuri şi anume: *Puncte cardinale în haos*, Bucureşti, 1936, în care aprofundează antinomia Est-Vest; *Ortodoxie şi etnocraţie*, Bucureşti, 1940, o pledoarie pentru spiritualitatea ortodoxă, ca bază a noului stat etnic român, şi *Nostalgia paradisului*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1942, o proclamare a primatului credinţei religioase în societate. Pentru gîndirea socială a lui Nae Ionescu, cea mai bună sursă rămîne *Roza vînturilor*, Bucureşti, 1937, o colecţie a articolelor sale, apărute iniţial în ziarul *Cuvîntul*. Volumul memorialistic al lui Mircea Vulcănescu, *Nae Ionescu, aşa cum l-am cunoscut*, Bucureşti, 1992, este o lectură indispensabilă. Cea mai bună introducere în ideile lui Vulcănescu sînt propriile lui texte printre care, *Dimensiunea românească a existenţei*, 3 volume, Bucureşti, 1996 şi *De la Nae Ionescu la „Criterion"*, Bucureşti, 2002. Literatura critică privitoare la Lucian Blaga este abundentă. O sinteză de început a lui Ovidiu Drîmba, *Filosofia lui Blaga*, Bucureşti, 1944, îşi păstrează valoarea de introducere. Dintre studiile recente, Ion Mihail Popescu, *O perspectivă românească asupra teoriei culturii şi valorilor*, Bucureşti, 1980, constituie o penetrantă discuţie cu privire la filozofia culturii blagiene. O abordare multilaterală a gîndirii sale despre cultură, etnicitate şi alte probleme conexe se regăseşte în colecţia de eseuri, editată de Dumitru Ghişe, Angela Botez şi Victor Botez, *Lucian Blaga — cunoaştere şi creaţie*, Bucureşti, 1987. Mac Linscott Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots, 1907–1945*, 2 volume, Boulder, Colorado, 1988, este un ghid serios pentru cunoaşterea vieţii intelectuale între cele două războaie mondiale, în special cu privire la aspiraţiile tinerei generaţii. Scrierile lui Eliade, în special *Itinerariu spiritual. Scrieri din tinereţe, 1927*, Bucureşti, 2003, furnizează date similare.

Analiza critică a țărănismului făcută de Z. Ornea, *Țărănismul: Studiu sociologic*, București, 1969, oferă o privire valoroasă asupra gîndirii românești în general despre cea de-a treia cale de dezvoltare economică și socială. Lucrarea colectivă *Profesorul Virgil Madgearu*, București, 1987, conține un număr de studii solide despre principalul teoretician al țărănismului. Cele mai bune surse de documentare cu privire la ideile lui Madgearu rămîn propriile sale lucrări: *Țărănismul*, București, 1921, o discuție axată în special asupra țelurilor politice ale țărănismului, și *Agrarianism. Capitalism. Imperialism*, București, 1936, o prezentare largă a teoriei agriculturii țărănești.

9. SOCIETATE ȘI ECONOMIE, 1919–1940

Punctul de plecare pentru evaluarea problemelor demografice din perioada interbelică este Sabin Manuilă și D. C. Georgescu, *Populația României*, București, 1937, o analiză sistematică a celor mai recente statistici. Populația rurală a constituit una dintre principalele preocupări ale demografilor și sociologilor. Sabin Manuilă, *Structure et évolution de la population rurale*, București, 1940, constituie o introducere cuprinzătoare. Un ghid indispensabil pentru studierea tuturor aspectelor vieții rurale este D. Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iași, 1980. Tot atît de important este și amplul număr (1825 pagini) al *Revistei de igienă socială*, editat cu ocazia celei de-a zecea aniversări, București, ianuarie-iunie 1940, articolele din cuprinsul acestuia acoperind o gamă vastă de probleme, de la cultură la igienă și alimentație. Numeroase monografii sătești, elaborate de către colective de cercetători sub auspiciile Institutului de Științe Sociale din București condus de Dimitrie Gusti, oferă o introducere unică în societatea rurală românească. Dintre acestea, remarcabile sînt: H. H. Stahl (ed.) *Nerej: Un village d'une région archaïque*, 3 volume, București, 1939; Anton Golopenția și D. C. Georgescu (ed.), *60 sate românești*, 5 volume, București, 1941–1943, și cinci studii semnate de către diverși autori sub titlul general *Drăguș: Un sat din Țara Oltului (Făgăraș)*, București, 1944–1945. Ernest Bernea, *Civilizația română sătească*, București, 1944, încearcă să delimiteze granițele spirituale și materiale ale satului.

Cu privire la dezvoltarea economică între cele două războaie mondiale, lucrarea lui Virgil Madgearu *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, este profundă și echilibrată. Cu un caracter mai tehnic, dar plină de informații este lucrarea lui G. M. Dobrovici

Evoluția economică și financiară a României în perioada 1934–1943, București, 1943. Victor Axenciuc, *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859–1947*, vol. 2 (*Agricultura*) și vol. 3 (*Monedă-Credit-Comerț-Finanțe publice*), București, 1996–2000, furnizează date indispensabile despre economia interbelică. Obiectivele economice ale liberalilor sînt analizate de către Ioan Saizu, *Politica economică a României între 1922 și 1928*, București, 1981. I. Puiu, *Relațiile economice externe ale României în perioada interbelică*, București, 1982, descrie politicile de comerț exterior ale României și efectele lor asupra dezvoltării economice interne. Ioan Saizu, *Modernizarea României contemporane* (*perioada interbelică*), București, 1991, examinează diverse strategii de dezvoltare economică.

S-a scris mult despre împlinirile și lipsurile reformei agrare postbelice. Mitiță Constantinescu, *L'Évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie*, București, 1925, plasează această problematică într-un context istoric mai larg. David Mitrany, *The Land and the Peasant in Rumania*, Londra, 1930, este prezentarea cea mai detaliată, în limba engleză, a reformei agrare și, în ciuda vechimii sale, rămîne o sursă de informații fundamentală. Cea mai cuprinzătoare abordare modernă, omițînd Basarabia și, practic, și Bucovina, este D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, București, 1975. Persistentele și multiplele deficiențe ale agriculturii în perioada ce a urmat reformelor sînt discutate de Vasile Bozga, *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale*, București, 1975. D. Șandru, *Creditul agricol în România, 1918–1944*, București, 1985, investighează una dintre nevoile fundamentale ale marilor și micilor producători agricoli. Din voluminoasa literatură dedicată mișcării cooperatiste, evaluarea realizată de un specialist danez, M. Gormsen, este reconfortantă prin candoare și scoate la iveală breșa serioasă dintre teoria țărănistă și realitate: Ion Mihalache, M. Gormsen și Ion Răducanu, *Problema cooperației române*, București, 1940.

Despre industrie Arcadian, *Industrializarea României*, oferă o privire generală utilă, iar Marcela Felicia Iovanelli, *Industria românească, 1934–1938*, București, 1975, prezintă refacerea industriei după marea criză economică. Gh. Buzatu, *O istorie a petrolului românesc*, București, 1998, descrie avîntul industriei petroliere cu referire specială la politica guvernului și instituțiile străine. Predominarea societăților și capitalului străin într-un număr de ramuri industriale cheie este supusă unei analize critice în Gheorghe Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale pînă la 1929*, Iași, 1981, și în Constanța Bogdan și Adrian Platon, *Capitalul străin în societățile anonime din România în perioada interbelică*,

București, 1981. Urbanizarea și efectele sale asupra vieții sociale și a psihologiei muncitorimii urbane s-au bucurat de o atenție relativ mică. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, București, 1966, care urmărește dezvoltarea economică și socială a capitalei, sugerează multe posibilități de investigare.

10. VIAȚA POLITICĂ, 1919–1940

Multe dintre lucrările dedicate sistemului politic din perioada interbelică insistă asupra disparităților dintre principii și practică. În acest spirit, A. G. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919–1940*, București, 1976, evaluează elementul dinamic asigurat de partidele politice rivale, și Matei Dogan, *Analiza statistică a „democrației parlamentare" din România*, București, 1946, examinează în amănunțime caracterul nereprezentativ al acesteia. Mai echilibrat și axat pe modul cum funcționa parlamentul este Florian Tănăsescu, *Parlamentul și viața parlamentară din România, 1930–1940*, București, 2000. Diversele opinii despre instituțiile politice și funcțiunile lor specifice au fost publicate de Institutul Social Român din București în legătură cu o nouă constituție în 1923, *Noua constituție a României și nouile constituții europene*, București, 1923. Caracterul noii constituții și influența ei asupra practicilor politice au fost analizate de către Angela Banciu, *Rolul Constituției din 1923 în consolidarea unității naționale*, București, 1988. Paul Negulescu și George Alexianu, *Tratat de drept public*, 2 volume, București, 1942–1943, și Erast Diti Tarangul, *Tratat de drept administrativ român*, Cernăuți, 1944, oferă analize sistematice ale bazelor teoretice și funcțiunilor instituțiilor politice.

O bună privire generală asupra programelor și ideologiilor principalelor partide și curente politice, inclusiv contribuții aparținînd lui Madgearu, Manoilescu și Iorga, se află în *Doctrinele partidelor politice*, București, 1923, publicată de Institutul Social Român. Aristide Cioabă și Constantin Nica (ed.), *Doctrine politice în România secolului XX*, vol. 1, București, 2001, conține analize actuale asupra ideologiilor și programelor. Partidele de extremă dreaptă și stîngă s-au bucurat de mai multă atenție decît cele de centru. Lucrarea standard cu privire la Garda de Fier este Armin Heinen, *Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien*, München, 1986, o analiză cuprinzătoare a structurii sociale și a organizării sale politice. Z. Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, 1995, este un studiu perspicace asupra încercărilor politice și intelectuale ale democrației.

Dragoş Zamfirescu, *Legiunea Arhanghelului Mihail de la mit la realitate*, Bucureşti, 1997, analizează organizarea şi ideologia cu scopul de a explica evoluţia Gărzii. O valoroasă colecţie de documente este Ioan Scurtu, şi al., *Totalitarismul de dreapta în România. Origini, manifestări, evoluţie 1919–1927*, Bucureşti, 1996 şi *Ideologie şi formaţiuni de dreapta în România 1927–1931*, Bucureşti, 2000. Antisemitismul şi ultranaţionalismul practicate de Alexandru C. Cuza şi Octavian Goga sînt condamnate de Gheorghe T. Pop în *Caracterul antinaţional şi antipopular al activităţii Partidului Naţional Creştin*, Cluj-Napoca, 1978. La stînga spectrului politic, social-democraţia mai aşteaptă încă să i se dedice o monografie erudită. *Socialismul în România* de Titel Petrescu, singura prezentare generală, este o compilaţie de diverse informaţii şi nu o istorie închegată. Nicolae Jurca, *Social-democraţia în România (1918–1944)*, Sibiu, 1993, este valoros în special la capitolul organizare. Cu privire la Frontul Plugarilor, G. Micle, *Răscoala pămîntului*, Bucureşti, 1945, dă o idee cu privire la aspiraţiile tălpii ţării, iar G. I. Ioniţă şi G. Ţuţui, *Frontul Plugarilor*, Bucureşti, 1970, judecă activitatea Frontului mai ales în termenii sprijinului acordat Partidului Comunist. În ciuda atenţiei de care s-a bucurat Partidul Comunist, nu există nici o istorie generală, cuprinzătoare şi de încredere, privind acesta. Majoritatea celor publicate exagerează importanţa partidului sau ajustează faptele potrivit intereselor ideologice. Printre lucrările care oferă mai multă informaţie şi se sprijină pe o largă bază documentară sînt: Marin C. Stănescu, *Mişcarea muncitorească din România în anii 1921–1924*, Bucureşti, 1971, şi *Mişcarea muncitorească din România în anii 1924–1928*, Bucureşti, 1981. O colecţie valoroasă de documente despre începuturile mişcării comuniste de la 1917 la 1921 este Florian Tănăsescu, şi al., *Ideologie şi structuri comuniste în România*, 3 volume, Bucureşti, 1995–2001. În privinţa celorlalte partide, cele ce îi reprezentau pe ţărani fac obiectul cîtorva monografii critice. Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Naţional-Ţărănesc*, Bucureşti, 1994, descrie originile şi succesele, crizele şi decăderea celui mai democratic partid din România. Klaus P. Beer, *Zur Entwicklung des Parteien- und Parlamentssystem in Rumänien 1928–1933*, 2 volume, Frankfurt am Main, 1983, face o cronică a speranţelor şi frustrărilor guvernelor naţional-ţărăniste în timpul perioadei de cumpănă a democraţiei româneşti.

Henry L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*, New Haven, Connecticut, 1951, face o analiză pătrunzătoare despre dezvoltarea economică, politica externă şi partidele politice. Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, II, părţile I şi a II-a, Bucureşti,

1986–1988, descrie în detaliu ideologiile şi structura socială a partidelor politice şi politica internă a guvernelor între 1918 şi 1940.

Numeroase monografii sînt dedicate unor segmente distincte din istoria politică interbelică. O analiză serioasă asupra politicii, economiei, sistemului legislativ şi educaţional la 1928 este Ion Agrigoroaiei, *România interbelică*, vol. 1, Iaşi, 2001. I. Ciupercă, *Opoziţie şi putere în România anilor 1922–1928*, Iaşi, 1994 este o analiză echilibrată a luptelor politice între liberali şi cei dornici să le ia locul. O analiză completă a practicilor politice este Hans-Christian Maner, *Parlamentarismus in Rumänien (1930–1940)*, Munich, 1997. Florea Nedelcu, *De la restauraţie la dictatura regală*, Cluj-Napoca, 1981, trasează declinul constant al instituţiilor parlamentare sub Carol al II-lea pînă în 1938. A. G. Savu, *Dictatura regală*, Bucureşti, 1970, este o analiză multilaterală a dictaturii lui Carol şi a cauzelor căderii sale. După 1989, au început să fie publicate memorii ale personalităţilor politice marcante. Deosebit de valoroase pentru elucidarea vieţii politice interbelice sînt Armand Călinescu, *Însemnări politice, 1916–1939*, Bucureşti, 1990 şi Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. 6–10, Bucureşti, 1996–1998. Grigore Gafencu, *Însemnări politice, 1929–1939*, Bucureşti, 1991.

11. SINCRONISM ŞI TRADIŢIE

Cel mai cuprinzător studiu despre literatura română din perioda interbelică este Ov. S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie*, 3 volume, Bucureşti 1972–1975. Vechile istorii generale ale literaturii rămîn o lectură esenţială pentru cunoaşterea anilor '20 şi '30: Basile Munteano, *Panorama de la littérature roumaine*, Paris, 1938, şi G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Bucureşti, 1941. I. Negoiţescu, *Istoria literaturii române (1800–1945)*, ediţia a II-a, Cluj-Napoca, 2002, este pe cît de succintă, pe atît de incitantă. În privinţa lucrărilor de referinţă, cititorul poate consulta bibliografia aferentă capitolui 6 din prezenta lucrare.

Referitor la critica literară, Ov. S. Crohmălniceanu, vol. 3, este un excelent punct de pornire. Henri Zalis, *Valori de referinţă în critica şi istoria literară românească*, Bucureşti, 1991, conţine capitole instructive ce acoperă perioada interbelică. Îndreptare valoroase despre fiecare critic în parte se dovedesc a fi: Eugen Simion, *E. Lovinescu. Scepticul mîntuit*, Bucureşti, 1971; Florin Mihăilescu, *E. Lovinescu şi antinomiile criticii*, Bucureşti,

1972; D. Micu, *G. Călinescu între Apollo și Dionysos*, București, 1979; Mircea Martin, *G. Călinescu și complexele literaturii române*, București, 1981; Ion Biberi, *Tudor Vianu*, București, 1966; Florin Mihăilescu, *Introducere în opera lui Mihai Ralea*, București, 1997; și, despre Eugen Ionescu, vezi, Gelu Ionescu, *Anatomia unei negații*, București, 1991.

Un îndreptar solid cu privire la curentele literare importante se găsește în Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, 1980. G. Gheorghiță, *Sburătorul*, București, 1976, îl abordează pe Eugen Lovinescu și cercul acestuia din diverse perspective. Același lucru îl face în privința tradiționalismului și a promotorilor săi D. Micu, *„Gîndirea" și gîndirismul*, București, 1975. Ov. S. Crohmălniceanu, *Literatura română și expresionismul*, București, 1971, examinează receptarea expresionismului german în România. Ion Pop, *Avangardismul poetic românesc*, București, 1969, și *Avangarda în literatura română*, București, 1990, sînt două lucrări pe cît de cuprinzătoare pe atât de competente. Nicolae Balotă prezintă experimentele din proza de avangardă în *Urmuz*, Timișoara, 1997, iar Saşa Pană oferă o privire din interiorul avangardei în memoriile sale, *Născut în '02*, București, 1973.

În afară de lucrările generale deja citate, Mircea Scarlat, *Istoria poeziei românești*, vol. 3, București, 1986, oferă un util studiu general al poeziei interbelice. Pentru fiecare poet în parte se pot consulta: Dumitru Micu, *Opera lui Tudor Arghezi*, București, 1965; Nicolae Balotă, *Opera lui Tudor Arghezi*, București, 1979; Mariana Șora, *Cunoaștere poetică și mit în opera lui Lucian Blaga*, București, 1970; Melania Livadă, *Inițiere în poezia lui L. Blaga*, București, 1974; Ion Pop, *Lucian Blaga. Universul liric*, București, 1981; Ovidiu Papadima, *Ion Pillat*, București, 1974; Mihail Iordache, *Adrian Maniu*, Iași, 1979; Ion Apetroaie, *V. Voiculescu*, București, 1975; Constantin Miu, *Vasile Voiculescu – Poet isihast*, București, 1997; Sergiu Sălăgean, *Ion Vinea*, București, 1971; Simion Mioc, *Opera lui Ion Vinea*, București, 1972; Victor Stoleru, *B. Fundoianu/Benjamin Fondane*, București, 2000; Dinu Pillat, *Ion Barbu*, ediția a II-a, București, 1982; Marin Mincu, *Opera literară a lui Ion Barbu*, București, 1990.

Studiul cel mai amplu pe tema romanului interbelic îl constituie exegeza pătrunzătoare a lui Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe: Eseu despre romanul românesc*, vol. 2 și 3, București, 1981–1983. Nicolae Crețu analizează teoriile și practicile celor trei mari creatori ai romanului românesc modern în *Constructori ai romanului*, București, 1982. Nicolae Balotă, *De la Ion la Ioanide*, București, 1974, îi prezintă pe G. Călinescu și Max Blecher, între alții, în această analiză a dezvoltării prozei românești. Gh.

Lăzărescu, *Romanul de analiză psihologică în literatura română interbelică*, Bucureşti, 1983, şi Al. Protopopescu, *Romanul psihologic românesc*, Bucureşti, 1978, se concentrează asupra unei trăsături definitorii a romanului românesc modern. Pentru viaţa şi opera romancierilor se pot consulta următoarele lucrări: Pompiliu Marcea, *Lumea operei lui Sadoveanu*, Bucureşti, 1976; Constantin Ciopraga, *Mihail Sadoveanu: Fascinaţia tiparelor originare*, Bucureşti, 1981; I. Oprişan, *Opera lui Mihail Sadoveanu*, vol. 1: *Natură–om–civilizaţie în opera lui M. Sadoveanu*, Bucureşti, 1986; Mihai Gafiţa, *Cezar Petrescu*, Bucureşti, 1963; Nicolae Ciobanu, *Ionel Teodoreanu*, Bucureşti, 1970; Ovidiu Cotruş, *Opera lui Mateiu I. Caragiale*, Bucureşti, 1977; Vasile Lovinescu, *Al patrulea hagialîc*, Bucureşti, 1981, o analiză a romanului lui Mateiu I. Caragiale, *Craii de Curtea-Veche*; S. Damian, *G. Călinescu — romancier*, Bucureşti, 1971; C. Jalbă, *Romanul lui G. Călinescu,* Bucureşti, 1980; Lucian Raicu, *Liviu Rebreanu*, Bucureşti, 1967; Valeriu Ciobanu, *Hortensia Papadat-Bengescu*, Bucureşti, 1965; Viola Vancea, *Hortensia Papadat-Bengescu: Universul citadin, repere şi interpretări*, Bucureşti, 1980; Marian Popa, *Camil Petrescu,* Bucureşti, 1972; Irina Petraş, *Proza lui Camil Petrescu*, Cluj-Napoca, 1981; Alexandru Călinescu, *Anton Holban: Complexul luciditătii*, Bucureşti, 1972; Aurel Martin, *Mihail Sebastian romancierul*, Bucureşti, 1993; Maria Dinescu, *Mihail Sebastian, publicist şi romancier*, Bucureşti, 1998; Eugen Simion, *Mircea Eliade, un spirit al amplitudinii*, Bucureşti, 1995.

12. POLITICA EXTERNĂ, 1919–1940

Contrastul dintre soarta României în relaţiile internaţionale între anii ’20, cînd speranţele menţinerii sistemului versaillez erau încă puternice, şi anii ’30, cînd revizionismul şi politica de compromis au zdruncinat aceste speranţe, formează tema principală a lucrării *Premisele izolării politice a României, 1919–1940*, Bucureşti, 1991, de Viorica Moisuc. Eforturile depuse de guverne succesive române pentru a crea un scut internaţional menit să protejeze cîştigurile de la Versailles sînt expuse de Eliza Campus, *Mica Înţelegere*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1997. Aceleaşi subiecte sînt abordate, dar cu mai multă imparţialitate, în judecarea motivaţiilor diverselor partide, de către Nicolae Iordache, *La Petite Entente et l’Europe*, Geneva, 1977. Eliza Campus, *Înţelegerea Balcanică*, Bucureşti, 1972, are multe de spus în legătură cu participarea României la Înţelegerea Balcanică, dar, adesea, nu duce analiza pînă la capăt. Cu privire la participarea României la Societatea Naţiunilor, Petre Bărbulescu, *România la Societatea Naţiunilor*,

București, 1975, se preocupă în special de încercările internaționale de menținere a păcii și securității, în timp ce Mihai Iacobescu, *România și Societatea Națiunilor, 1919–1929*, București, 1988, are o anvergură mai mare, abordînd chestiuni precum protecția minorităților și cooperarea umanitară și intelectuală. Emilian Bold, *De la Versailles la Lausanne (1919–1932)*, Iași, 1976, investighează neînțelegerile cu privire la reparații care au răcit relațiile dintre România și aliații săi în timpul războiului. Principalul arhitect român al securității colective, Nicolae Titulescu, s-a bucurat de mai multă atenție decît orice alt om de stat român al acelei perioade. Valoroasă, deși admirativă, este lucrarea lui Ion M. Oprea, *Nicolae Titulescu*, București, 1966, cea mai completă biografie pînă la data actuală, precum și colecția de eseuri ce acoperă toate fațetele carierei lui Titulescu editată de Gheorghe Buzatu, *Titulescu și strategia păcii*, Iași, 1982. Dintre scrierile lui Titulescu, poate cea mai valoroasă selecție este Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, București, 1967.

Studiul cel mai extins și mai solid cu privire la relațiile României cu Germania în anii '30 este Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu*, Wiesbaden, 1954. Rebecca Haynes, *Romanian Policy towards Germany, 1936–1940*, Londra, 2000, demonstrează convingător că liderii români au susținut activ cooperarea politică și economică cu Germania. Eforturile din ce în ce mai disperate ale României de a respinge vecinii ostili mari și mici sînt descrise în Viorica Moisuc, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938–mai 1940*, București, 1971. În privința relațiilor cu Uniunea Sovietică nu s-a realizat pînă acum nici o lucrare echilibrată și științifică. Majoritatea scrierilor au aparținut istoricilor sovietici, care exprima punctul de vedere al Moscovei în disputa asupra chestiunii Basarabiei și a altor probleme. Tipică din acest punct de vedere este B. M. Kolker și I. E. Levit, *Vneșniaia politika Rumînii i rumînsko-sovetskie otnoșeniia (sentiabr 1939–iiuni 1941)*, Moscova, 1971. O vedere mai largă asupra relațiilor dintre cele două țări, bazată pe o cercetare extinsă a arhivelor sovietice, este A. A. Șeviakov, *Sovetsko-rumînskie otnoșeniia i problema evropeiskoi bezopasnosti, 1932–1939*, Moscova, 1977. Istoricii români au putut, doar începînd cu 1989, să-și prezinte cazul în întregime. Prima lucrare românească majoră cu privire la chestiunea Basarabiei, în perioada interbelică, ce a apărut după cel de-al Doilea Război Mondial este Valeriu Florin Dobrinescu, *Bătălia pentru Basarabia*, Iași, 1991, care se inspiră pe larg din materialele arhivistice occidentale. În privința relațiilor cu Occidentul, interesele economice ale Marii Britanii în România și reținerea de a-și asuma angajamente politice sînt analizate de Valeriu Florin Dobrinescu,

Relații româno-engleze (1914–1933), Iași, 1986, și Gheorghe Pașcalău, *România și Marea Britanie. Relații politico-diplomatic 1933–1939*, București, 2001, descrie rezerva permanentă a guvernului britanic față de propunerile românești. Eșecul politicii de echilibru a României între marile puteri rivale este dezvăluit în memoriile ministrului de Externe, în vara anului 1940: Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena: Memorii, iulie-august 1940*, București, 1991.

13. AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL, 1940–1944

În ceea ce privește România în cel de-al Doilea Război Mondial, lucrarea lui Hillgruber citată mai sus este indispensabilă, în special pentru relațiile economice și politice cu Germania. O trecere în revistă generală asupra evenimentelor diplomatice și militare este Constantin I. Kiriţescu, *România în al doilea război mondial*, 2 volume, București, 1995. Cea mai detaliată relatare a participării României în război împotriva Uniunii Sovietice o oferă Platon Chirnoagă, *Istoria politică și militară a războiului României contra Rusiei sovietice, 22 iunie 1941–23 august 1944*, Madrid, 1965. A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940–ianuarie 1941*, Cluj-Napoca, 1976, examinează relațiile lui Antonescu cu Garda de Fier și ruperea lor. Relatarea oficială a încercării de luare a puterii de către Garda de Fier se regăsește în *Pe marginea prăpastiei*, 21–23 ianuarie 1941, 2 volume, București, 1942. Dorel Bancoș, *Social și național în politica guvernului Ion Antonescu*, București, 2000, dă o analiză cuprinzătoare a politicii interne a regimului Antonescu. *Trei ani de guvernare, 6 septembrie 1940–6 septembrie 1943*, București, 1943, reprezintă propria apreciere a guvernării Antonescu asupra realizărilor economice și sociale, permițînd o analiză a caracterului dictaturii. Ion Constantin, *România, marile puteri și problema Basarabiei*, București, 1995, investighează problema internațională a Basarabiei. Despre tratamentul evreilor pe timpul războiului, Carol Iancu, folosind rapoartele diplomaților francezi în România, dă o severă evaluare în *Shoah în România: Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944)*, Iași, 2001. Aceeași evaluare în Radu Ioanid, *Evreii sub regimul Antonescu*, București, 1998. După 1989 a apărut un număr mare de lucrări despre Antonescu, toate cu intenția de a-l reabilita ca erou național. De folos pentru înțelegerea politicii sale și a obiectivelor pe termen lung este antologia alcătuită din scrierile sale și din scrieri despre el, editată de Gheorghe Buzatu, *Mareșalul Antonescu în fața istoriei*,

2 volume, Iaşi, 1990, şi vol. 3, *Ion Antonescu: Un A. B. C. al anticomunismului românesc*, Iaşi, 1992.

Cea mai amănunţită relatare a alunecării României spre înfrîngere şi a eforturilor depuse atît de guvernul lui Antonescu, cît şi de către opoziţie de a face pace cu Aliaţii occidentali este A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecţiei române din august 1944*, Cluj-Napoca, 1979. Informaţii valoroase cu privire la relaţiile României cu Aliaţii se găsesc în Gheorghe Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial*, I, Bucureşti, 1988. Acelaşi autor a editat o serie de studii cu privire la condiţiile politice interne şi internaţionale care au dus la răsturnarea regimului Antonescu, *Actul de la 23 August 1944 în context internaţional*, Bucureşti, 1984. O colecţie foarte selectivă dar importantă de documente cu privire la evenimentele din 1944 este cuprinsă în *23 august 1944: Documente*, II, Bucureşti, 1984.

14. TRANZIŢIA, 1944–1947

Cel mai pătrunzător şi solid ghid al perioadei este *6 martie 1945: începuturile comunizării României*, Bucureşti, 1995. O valoroasă colecţie de documente provenind în principal de la Arhivele Statului din Bucureşti şi referindu-se la evenimentele interne şi relaţiile externe 1945, 1946 şi 1947 este Ioan Scurtu (ed.), *România: Viaţa politică în documente*, Bucureşti, 1994–1996. Valeriu Florin Dobrinescu, *România şi organizarea postbelică a lumii (1945–1947)*, Bucureşti, 1988, tratează despre relaţiile dintre România şi aliaţi. Un ghid util cu privire la disputele între Aliaţii occidentali şi Uniunea Sovietică în legătură cu viitorul României este Paul D. Quinlan, *Clash over Romania*, Los Angeles, 1977.

Istoria de dinainte de 1989 referitoare la politica internă şi la dezvoltarea economică au plasat Partidul Comunist în cea mai favorabilă lumină posibilă. Mihai Fătu, *Alianţe politice ale Partidului Comunist Român, 1944–1947*, Cluj-Napoca, 1979, şi Gheorghe Ţuţui, *Evoluţia Partidului Social-Democrat din România de la frontul unic la partidul unic (mai 1944–februarie 1948)*, Bucureşti, 1979, evidenţiază inevitabilitatea şi caracterul progresist al sistemului monopartit. În acelaşi spirit Mihai Fătu, *Sfîrşit fără glorie*, Bucureşti, 1972, descrie dispariţia Partidului Naţional-Ţărănesc şi a Partidului Naţional Liberal şi atribuie cauza acesteia obstrucţionării îndărătnice de către aceste partide a noii ordini progresiste. În contrast cu aceasta din urmă, lucrarea lui Reuben H. Markham *Romania*

under the Soviet Yoke, Boston, Massachusetts, 1949, oferă dovezi nemijlocite că răspunderea pentru distrugerea opoziției politice o poartă Partidul Comunist și autoritățile de ocupație sovietice. Important de asemenea în această problemă este Dinu G. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, București, 1996. O sursă esențială în problema luării puterii de către Partidul Comunist sînt memoriile șefului misiunii diplomatice americane în România — Burton Y. Berry, *Romanian Diaries, 1944–1947*, Iași, 2000. Hildrum Glass, *Minderheit zwischen zwei Diktaturen*, Munich, 2002, investighează în profunzime eforturile conducătorilor evrei de a găsi un loc comunității lor în România postbelică. Un studiu util cu privire la dezvoltarea economică este Ion Alexandru, *Economia României în primii ani postbelici (1945–1947)*, București, 1986. Maria Curteanu, *Sectorul de stat în România anilor 1944–1947*, București, 1973, urmărește creșterea controlului și conducerii centralizate în economie.

A
Aehrenthal, Alois, 150, 155
Agârbiceanu, Ion, 291, 489, 492
Alecsandri, Vasile, 256–258, 264–266, 280, 289
Alexandrescu, Anton, 583, 586, 599
Alexandru al II-lea, țar, 57, 242, 247
Ali Pașa, 26
Andrássy, Julius, 46– 49, 61, 62
Andrei II, rege, 210
Antonescu, Ion, 456, 522–531, 533–550, 552–554, 556–569, 571, 576, 577, 579, 580, 587, 590, 598, 600
Antonescu, Mihai, 528, 546, 557–559, 561–564, 566, 567, 569, 598
Antonescu, Victor, 509
Arbore, Zamfir, 136
Arghezi, Tudor, 278, 462, 471– 473, 480
Asachi, Gheorghe, 259
Asquith, Ivon, 15
Aurelian, Petre S., 97, 98, 107, 114, 191, 195, 206, 310
Auschnitt, Max, 422
Averescu, Alexandru, 158, 184, 185, 306, 315–317, 330, 387, 423, 430, 432, 433, 440, 443–445, 447, 448

B
Babeș. Vincențiu, 211
Bacalbașa, Anton, 138
Bacovia, George, 284, 285
Balzac, Honoré de, 288, 482, 486, 488
Bánffy, Dezső, 219, 220
Bánffy, Miklós, 557
Barbu, Ion, 462, 479–481
Barkley, John Trevor, 204, 205
Baudelaire, Charles, 70, 475, 480
Bălăceanu, Ion, 51
Beck, Józef, 509, 512
Bejan, Petre, 615
Beju, Ioan, 15
Bela III, rege, 210
Beneš, Edvard, 503, 506, 507, 510, 563
Beniuc, Mihai, 596
Berchthold, Leopold von, 158–160, 232
Berdiaev, Nikolai, 340, 342, 357, 486
Bergson, Henri, 474
Berthelot, Henri, 309, 319
Bethmann-Hollweg, Moritz von, 155
Biberi, Ion, 155
Bismarck, Otto von, 27, 61, 148, 149, 204
Blaga, Lucian, 341, 346–355, 361, 462, 465, 471, 473, 474, 480, 595
Blanc, Louis, 136
Blank, Aristide, 422
Blecher, Max, 485, 494, 495
Bleichröder, Gerson, 204
Blondel, Camille, 302
Bodea, Cornelia, 15
Boerescu, Vasile, 48, 49, 108
Bogza, Geo, 467
Bonnet, Georges, 510
Bolintineanu, Dimitrie, 254, 255, 264
Bova Scoppa, Renato, 559
Branișteș, Valeriu, 237
Brătescu-Voinești, Ioan Alexandru, 290

Brăileanu, Traian, 532
Brătianu, Constantin (Dinu) I. C., 424, 456, 457, 511, 521, 525–527, 540, 548, 549, 561, 562, 569, 572, 578–580, 584, 585, 588, 590, 593, 598, 600, 602, 609
Brătianu, Dimitrie, 119
Brătianu, Gheorghe, 421, 454, 509
Brătianu, Ion C., 7, 25, 27, 36–38, 40, 43, 44, 52–55, 57, 60, 62, 107–109, 111, 112, 115–120, 138, 145, 147–149, 155, 158, 159, 167, 172
Brătianu, Ion I. C. (Ionel), 120, 123–125, 144, 154, 160, 161, 185, 188, 293–299, 302–304, 307–309, 315, 322–330, 386, 423, 424, 426, 431, 433, 441, 442, 445–449, 459
Brătianu, Vintilă, 188, 402, 424, 449, 453
Brâncuşi, Constantin, 353
Briand, Aristide, 500, 505
Brote, Eugen, 220
Brown, Jackson, 198
Brusilov, Aleksei Alekseevici, 303
Buckle, Henry, 72
Buharin, Nikolai Ivanovici, 435
Bulgakov, Serghei, 342
Bumbac, Ioan, 236
Buzdugan, Gheorghe, 449

C

Cantacuzino, Gheorghe G., 121, 122
Caprivi, Leo von, 152
Carada, Eugeniu, 107
Caragiale, Ion Luca, 71, 126, 264, 267–269, 275, 276, 285, 489, 492
Caragiale, Mateiu I., 483, 489
Carol I, Rege al României, 7, 14, 25, 27–29, 31, 36, 41–43, 45–48, 50, 52, 54–63, 65, 100, 107, 115–117, 120, 122, 125, 127, 128, 144, 147–150, 152–161, 204, 217–219, 232, 253, 293–298, 415, 422, 575
Carol al II-lea, Rege al României, 413, 415, 416, 421, 422, 426, 434, 446–460, 508–514, 516–519, 521–526, 528, 532, 546, 576, 579
Carp, Petre, 69–72, 74, 76, 109, 116, 118, 119, 121, 122, 125–128, 144, 156, 157, 179, 270, 294, 299
Catargiu, Lascăr, 25, 29, 38, 42, 44, 46, 50, 108, 110, 111, 117, 118, 121, 152, 153
Călinescu, Armand, 455–458, 460
Călinescu, George, 462–464, 485, 488, 489
Ceaianov, Aleksandr, 361
Cernîşevski, Nikolai G., 82, 137
Chamberlain, Houston Stewart, 77
Chamberlain, Neville, 511, 513
Churchill, Winston, 568, 575, 582
Ciano, Galeazzo, 559
Ciceagov, Serafim, 249
Cioculescu, Şerban, 464
Cioran, Emil, 354, 357, 358
Ciugureanu, Daniil, 318
Clark-Kerr, Archibald, 516, 593
Clerk, George, 329
Coandă, Constantin, 319
Cocea, N.D., 470
Codreanu, Corneliu Zelea, 439, 440, 448, 454, 456, 457, 518, 522, 523
Codreanu, Nicolae Zubcu, 137, 138
Comşa, Radu, 487
Constantinescu, Pompiliu, 354, 463
Conta, Vasile, 71, 136, 137
Copernic, Nicolaus, 348
Coroianu, Iuliu, 217
Costaforu, Gheorghe, 50
Costinescu, Emil, 181
Coşbuc, George, 133, 257, 281–283, 287, 468
Crainic, Nichifor, 341–347, 349, 352–355, 357, 415, 462, 468, 470, 471, 475, 486
Creangă, Ion, 71, 264–266, 268, 269, 279, 484
Cristea, Miron, patriarh, 449, 456
Cuza, Alexandru Ioan, domnitor, 21–26, 28–34, 39, 46, 69, 101, 119, 145, 167, 171, 201, 202, 204, 217

Cuza, Alexandru C., 277, 433, 439, 440, 448, 458, 509, 518
Czernin, Ottokar, 150, 161, 231, 293, 295, 298, 315

D
Dante, Alighieri, 283
Davidescu, Gheorghe, 517
Davila, Alexandru, 289
Deakin, William, 15
Delavrancea, Barbu, 288, 289
Demetrescu, Mihai C., 15
Densuşianu, Ovid., 273, 276, 278, 284, 461
Diamandi, Constantin, 296
Diamandi, George, 308
Diamant, Theodor, 135
Dickens, Charles, 290
Dilthey, Wilhelm, 339
Dicescu, Pavel, 251
Dobrescu-Argeş, Constantin, 130–132, 364
Dobrogeanu-Gherea, Alexandru, 434, 435
Dobrogeanu-Gherea, Constantin, 86, 87, 137–142, 173, 272, 299, 434, 437, 485
Dobroliubov, Nikolai Aleksandrovici, 82
Doncev, Ioan, 250
Drăghicescu, Dimitrie, 425
Dragomirescu, Mihail, 273, 278, 282, 461
Duca, Gheorghe, domnitor, 485
Duca, Ion G., 425, 453

E
Ecaterina a II-a, împărăteasă, 18
Einstein, Albert, 339, 348
Eliade, Mircea, 354, 357, 358, 464, 483, 494, 496
Eminescu, Mihai, 71, 261–267, 274, 463, 464, 468, 471, 473
Engels, Friedrich, 136
Epureanu, Manolache Costache, 43, 44, 51, 52

F
Fabian, David, 435
Fabricius, Wilhelm, 509, 510, 516, 523, 525, 536
Falkenhayn, Erich von, 306
Ferdinand I, Rege al României, 295, 317, 320, 387, 416, 422, 426, 430, 446–448
Feuerbach, Ludwig Andreas, 70
Fichte, Johann Gottlieb, 262
Filimon, Nicolae, 260, 261, 286, 483
Filip de Flandra, 27, 33
Filipescu, Nicolae, 110, 117, 298, 299, 423
Fischer, familia, 166, 183
Flaubert, Gustave, 288
Fleva, Nicolae, 107
Flondor, Iancu, 237, 321
Fourier, Charles, 135, 136
Franchet d'Esperey, Louis, 325, 327
Franz Ferdinand, arhiduce, 231, 232, 293
Franz Joseph I, împărat, 209, 213
Freud, Sigmund, 340, 348, 355
Friessner, Hans, 570
Frobenius, Leo, 348
Fundoianu, Barbu, 468, 478

G
Gafencu, Grigore, 511, 512, 514–516, 603, 613
Galaction, Gasla, 290, 291
Garoflid, Constantin, 184, 317, 387, 448
George, Ştefan, 285
Georgescu, Teohari, 591, 600, 604
Gheorghiu-Dej, Gheorghe, 576, 581, 582, 591, 601, 603, 604, 608
Ghica, Dimitrie, 46
Ghica, Grigore, 89, 194
Ghica, Ion, 25, 36, 38, 41, 42, 59–61, 259, 260
Ghica, Ion G., 57, 91, 92, 194
Gide, André, 494, 495
Gigurtu, Ion, 516, 518, 523, 525, 553
Ginghis, Han, 475

Goga, Octavian, 281, 282, 287, 440, 455, 456, 458, 462, 509, 519, 522, 524
Goldiş, Vasile, 231, 430
Golescu, Nicolae, 25
Goluchowski, Agenor, 150, 219
Gorceakov, Aleksandr, 49, 53, 54, 57–61, 296
Grigorovici, George, 238
Groza, Petru, 431, 432, 581, 582, 584–590, 592–598, 603, 604, 606, 608–610, 613, 615
Gucikov, Aleksandr, 309
Guesde, Jules, 137
Gurko, general, 58
Gusti, Dimitrie, 428

H

Halifax, Edward Wood, 513
Hansen, Erik, 538
Haralambie, Nicolae, 25
Haret, Spiru, 120, 122, 133, 134, 181, 185
Harriman, Averell, 573, 593
Haşdeu, Bogdan Petriceicu, 274, 289
Haţieganu, Emil, 594
Haymerle, Heinrich von, 148
Hăşdeu, Alexandru, 250
Hegel, Georg W.Fr., 263
Heidegger, Martin, 340, 357
Heliade Rădulescu, Ion, 136, 259
Herbart, Johann, 70
Herzen, Aleksandr, 138
Hitler, Adolf, 440, 457, 507, 509, 511–513, 517–521, 524, 527, 529, 530, 536–538, 540–545, 556–559, 565, 566, 568, 570
Hofmannstahl, Hugo von, 284
Hohenzollern-Sigmaringen, Karl-Anton, 27
Holban, Anton, 483, 494, 495
Holostenko, Vitali, 436
Homer, 70
Hoover, Herbert Clark, 498
Horaţiu, 70
Hötzendorf, Franz Conrad von, 158, 293
Hugo, Victor, 255
Hurmuzachi, Eudoxiu, 236

I

Ibrăileanu, Garabet, 279, 280, 337, 461, 468, 469, 481, 482, 488
Ibsen, Henrik, 276
Ignatiev, Nikolai, 60
Inculeţ, Ion, 318
Inochentie, călugăr, 249, 250
Ionescu, Eugen, 464, 465
Ionescu, Nae, 354–358, 415, 496, 531
Ionescu, Nicolae, 36, 37
Ionescu, Take, 107, 118, 122, 123, 125–128, 144, 156–158, 217, 299, 307, 330, 420, 423, 424, 432, 443
Ionescu de la Brad, Ion, 92, 180
Ionescu-Şişeşti, Gheorghe, 367
Iorga, Nicolae, 79–82, 241, 273, 276, 277, 343, 367, 420, 424, 433, 434, 452, 461, 462, 533
Iosif al II-lea, împărat, 236

J

Jászi, Oszkár, 322
Jevtič, Bogoljub, 503
Joyce, James, 482, 494
Jung, Carl, 348, 355

K

Kálnoky, Gustav, 147, 149, 150, 152, 219
Kant, Immanuel, 70, 262, 263, 339, 346, 348
Károlyi, Mihály, 322, 325, 327
Kellogg, Frank B., 500, 505
Khuen-Hederváry Károly, 229
Kierkegaard, Sören, 340, 357, 358
Killinger, Manfred von, 536, 539
Klages, Ludwig, 340
Köblös, Elek, 436
Kogălniceanu, Mihail, 36–38, 40, 41, 43, 51, 52, 56, 57, 59, 60, 62, 134, 255, 256, 259, 260
Kogălniceanu, Vasile M., 134, 183

Krüdener, general, 58
Kun Béla, 326, 327

L
Lafargue, Paul, 137
Lahovary, Alexandru, 152, 153
Lakeman, Stephen (Mazar Paşa), 43, 44, 51, 107, 119
Lambrior, Alexandru, 71
Lansing, Robert, 330
Lassalle, Ferdinand, 137, 138
Lebedev, Pavel, 247
Liapidevschi, Serghei, 248
List, Friedrich, 95
Litvinov, Maksim, 505, 507
Lloyd George, David, 326, 598
Lovinescu, Eugen, 334–337, 344, 345, 353, 354, 358, 462–464, 468, 469, 471, 480, 482, 491
Lupescu, Elena, 446, 450, 451
Lupu, Nicolae, 308, 421, 431, 443
Luther, Martin, 136

M
Macedonski, Alexandru, 255, 281, 282, 284, 472
Mackensen, August von, 305, 310, 311, 315
Madgearu, Virgil, 360–372, 411, 428, 429, 431, 513, 533, 578
Maiorescu, Ioan, 69
Maiorescu, Titu, 69–76, 87, 108, 109, 112, 125, 128–130, 144, 157, 160, 255, 263–270, 272, 278, 282, 287, 298, 463, 468
Malaxa, Nicolae, 422
Mallarmé, Stéphane, 475
Maniu, Adrian, 476
Maniu, Iuliu, 221, 229–233, 421, 430, 431, 434, 447, 449, 450–452, 454, 456, 457, 459, 505, 511, 521, 523–527, 536, 539, 540, 548, 549, 557, 559–569, 572, 577, 578, 580, 581, 583–586, 588–590, 593, 594, 598, 600, 602, 609, 613, 614, 615
Manoilescu, Mihail, 337, 338, 440, 458, 518, 520
Manu, Gheorghe, 117
Manuilă, Sabin, 376
Marghiloman, Alexandru, 118, 157, 298, 299, 316–319, 425
Marshall, George, 613
Marţian-Pop, Dionisie, 39, 93–95, 169, 194
Marx, Karl, 136–139
Mézières, Philippe de, 79
Mihai I, Rege al României, 449, 526, 542, 569, 590, 593
Mihailovski, 82
Mihalache, Ion, 135, 364, 365, 386, 387, 428, 430, 431, 443, 447, 450, 454, 576, 578, 583, 593, 613–615
Mihu, Ioan, 220
Miliukov, Pavel, 309
Minulescu, Ion, 274, 278, 284, 285
Mironescu, George, 420, 451, 452, 557
Missir, Basile, 192
Molotov, Viaceslav Mihailovici, 516–518, 561, 563, 564, 566, 572, 590
Morris, Anthony, 15
Morţun, Vasile G., 140, 141
Moruzi, Alexandru D., 90
Moscovici, Ilie, 437
Mussolini, Benito, 438, 503, 540, 559, 560

N
Nanu, Frederic, 563, 567
Napoleon al III-lea, împărat, 26, 27
Nastratin, Hogea, 481
Nădejde, Ioan, 139–141
Negruzzi, Costache, 69
Negruzzi, Iacob, 69, 71, 266
Negruzzi, Costache (Constantin), 255, 256
Nelidov, Aleksandr, 54
Nicolae I, ţar, 20, 246
Nicolae, Mare Duce, 54, 55, 57, 59

Nicolae, prinț, fratele lui Carol al II-lea, 448
Nietzsche, Friedrich, 339, 346, 474

O
Obrenovič, Mihail, 45
Odobescu, Alexandru, 255, 256
Ofenheim, Victor von, 204, 205
Onciul, Aurel, 237, 321
Orleanu, Mihai, 142
Osman Pașa, 58, 59
Owen, Robert, 138

P
Panu, Gheorghe, 71, 106, 115
Papadat-Bengescu, Hortensia, 469, 482, 483, 491–495
Pauker, Ana, 576, 582, 584, 591, 602, 615
Pauker, Marcel, 435
Paulescu, Nicolae C., 438, 439
Păcurariu, Mircea, 15
Pătrășcanu, Lucrețiu, 435, 570, 572, 580, 581, 591, 595, 603, 604, 614
Penescu, Nicolae, 581
Perpessicius, (Dimitrie S. Panaitescu), 464
Petică, Ștefan, 284, 285
Petrescu, Camil, 465, 469, 482, 483, 493, 494
Petrescu, Cezar, 428, 482, 483, 486, 487, 492
Petrescu, Constantin-Titel, 437, 569, 580, 587, 590, 592, 599, 609, 614, 615
Petrescu-Comnen, Nicolae, 510
Petrino, Alexandru, 236
Petru cel Mare, țar, 343
Pillat, Ion, 471, 475, 476
Poe, Edgar Allan, 475, 480
Pogor, Vasile, 69, 70
Popov, Irinarh, 246, 247
Popovici, Alexandru G., 277
Popovici, Aurel C., 212, 213, 215, 216, 221
Popp, Ghiță, 572
Proudhon, Pierre Joseph, 136
Proust, Marcel, 482, 488, 492–495

R
Racovski, Cristian, 142, 312
Ralea, Mihai, 337, 354, 464, 469, 470, 481, 597
Rațiu, Ioan, 217
Rădăceanu, Lothar, 587
Rădescu, Nicolae, 581, 582, 584, 585, 606
Rădoi, Ioan, 131
Rădulescu-Motru, Constantin, 76–78, 275, 370, 414
Rebreanu, Liviu, 271, 278, 292, 465, 482, 483, 489–493
Ribbentrop, Joachim von, 516, 520, 545, 566
Rimbaud, Jean Nicolas Arthur, 480
Roll, Stephan, 467
Romniceanu, Mihai, 594
Roosevelt, Franklin D., 568, 575
Rosetti, C. A., 25, 36–38, 40, 43, 44, 93, 106, 110, 111, 136, 268
Rosetti, Theodor, 69, 108, 116, 117
Rousseau, Jean-Jacques, 288
Russel, Dr. (Nicolae K. Suzdilovski), 137, 138

S
Sadoveanu, Mihail, 276, 280, 482–485, 489, 490
Sahia, Alexandru, 470
Sanielevici, Henric, 278
Savfet Pașa, 54
Sazonov, Serghei, 158, 296, 297
Sănătescu, Constantin, 538, 569–572, 574, 575, 580, 581, 606
Schelling, Friedrich Wilhelm, 262
Schliemann, Henrich, 481
Schopenhauer, Arthur, 70, 262, 263, 288, 346
Scott, Walter, 255
Sebastian, Mihail, 483, 494, 495
Shakespeare, William, 70
Sima, Horia, 459, 518, 528, 533–353, 536, 538, 539
Slavici, Ioan, 71, 264, 269–271, 275, 276, 279, 286, 292, 483, 484, 489, 492

Smuts, Jan Christian, 326
Socrate, 136
Soloviov, Vladimir, 342
Spencer, Herbert, 72
Spengler, Oswald, 340, 344, 348, 349, 486
Stalin, Iosif Vissarionovici, 507, 563, 575, 582, 589
Stamati, Constantin, 250
Stere, Constantin, 82–86, 181, 185, 251, 318, 361, 429, 450
Stolîpin, Piotr, 245
Strat, Ion, 40, 91
Strussberg, Henri Bethel, 204, 205
Streinu, Vladimir, 464, 597
Sturdza, Dimitrie A., 107, 119, 120, 122–124, 148, 153, 154, 185, 217–219
Sturdza, Mihai, 89, 256
Suțu, Nicolae, 89, 90
Swedenborg, Emmanuel, 357

Ș
Șaguna, Andrei, 226
Șcerbacev, Dmitri, 313, 315
Șestov, Lev Isaakovici, 357, 478
Ștefan cel Mare, domnitor, 258, 289, 485
Ștefanov, Boris, 434
Știrbey, Barbu, 563, 564, 566, 572

T
Tătărescu, Gheorghe, 421, 453–455, 458–460, 509, 516, 579, 583, 587, 588, 592, 594, 599, 602–604, 610, 615
Teodor, Pompiliu, 15
Teodoreanu, Ionel, 483, 487, 488
Thomas III, Marchiz de Salues, 80
Tilea, Viorel, 513
Tisza, István, 227–234, 298, 321
Titulescu, Nicolae, 444, 452, 503, 506–509
Tolstoi, Lev Nikolaevici, 287
Tonegaru, Constant, 596, 597
Tönnies, Ferdinand, 339
Tzara, Tristan, 278, 466, 477, 478

U
Unamuno, Miguel de, 357
Urmuz (Demetru Demetrescu-Buzău), 466

V
Vaida-Voevod, Alexandru, 322, 329, 330, 420, 431, 442, 452–454, 458, 509
Văitoianu, Arthur, 329
Vălescu, Alexandru, 131, 132, 134
Vernescu, Gheorghe, 108
Vianu, Tudor, 467
Vinea, Ion, 278, 466, 478
Vix, Fernand, 325
Vîrnav, Teodor, 250
Vîșinski, Andrei, 574, 575, 584, 593
Vlad, Aurel, 221
Vlahuță, Alexandru, 133, 275, 289, 290, 476, 477
Voiculescu, Vasile, 476
Voronca, Ilarie, 468, 479
Vulcănescu, Mircea, 357, 358

W
Wekerle Sándor, 219
Whitman, Walt, 276
Wilson, Henry M., 564, 565
Winterhalder, Enric, 39, 93
Wundt, Wilhelm, 76

X
Xenopol, Alexandru D., 71, 95–98, 126

Y
Young, Owen B., 498

Z
Zamfirescu, Duiliu, 286–288, 483
Zeletin, Ștefan, 334–336, 338, 402, 403, 425, 554
Zinoviev, Grigori Evseevici, 435
Zola, Émile, 280, 286, 288, 482

Cuprins

Prefață la ediția în limba română 7

Cuvînt înainte 14

Introducere 16

1 INDEPENDENȚA, 1866–1881 25

2 MODELE DE DEZVOLTARE 67

3 DOMNIA REGELUI CAROL, 1881–1914 100

4 SOCIETATE ȘI ECONOMIE 162

5 ROMÂNII DIN AFARA ROMÂNIEI 207

6 ROMANTISM ȘI REALITATE 253

7 PRIMUL RĂZBOI MONDIAL 293

8 MAREA DEZBATERE 333

9 SOCIETATE ȘI ECONOMIE, 1919–1940 374

10 VIAȚA POLITICĂ, 1919–1940 414

11 SINCRONISM ȘI TRADIȚIE 461

12 POLITICA EXTERNĂ, 1919–1940 497

13 AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL, 1940–1944 522

14 TRANZIȚIA, 1944–1947 571

Eseu bibliografic 617

Indice de nume proprii 651

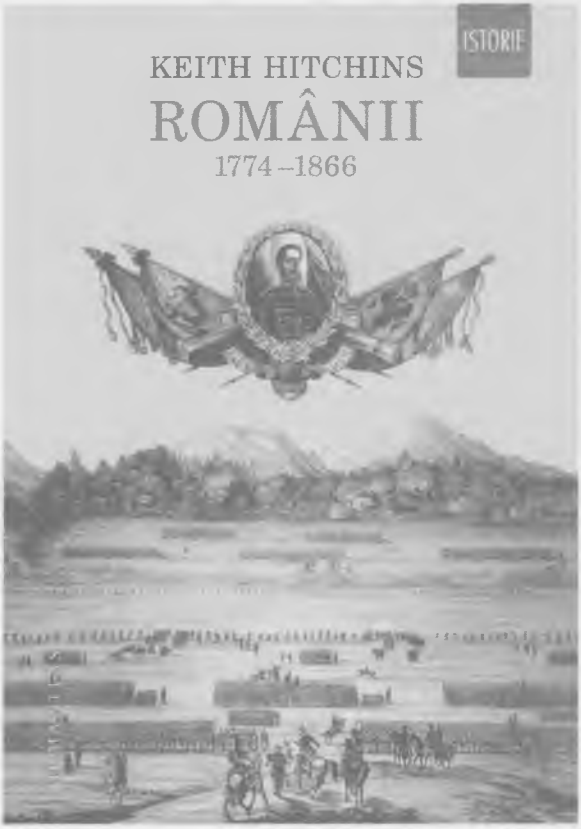

Keith Hitchins
Românii, 1774–1866
ISBN 978-973-50-3921-9
408 pag., 2013

„Keith Hitchins a zugrăvit o frescă minuțioasă, realizînd o operă academică de cel mai înalt nivel. Prin ideile limpezi, narațiunea alertă și bibliografia fără cusur, el ne oferă o lucrare de referință despre istoria României și a românilor."
American Historical Review

În aproape o sută de ani, românii au trecut de la o societate medievală, de tip agrar, la o societate modernă, marcată, din punct de vedere economic, politic și social, de valorile vieții urbane și ale erei industriale. Mentalitățile s-au schimbat spectaculos, iar influențele orientale au pălit în favoarea celor occidentale. În prim-planul acestei istorii și-au făcut apariția oamenii politici și de cultură, creatori de instituții moderne, purtători de idei și exponenți ai unor curente aproape sincrone cu cele occidentale.

Românii. 1774–1866 este rodul unui stăruitor interes pentru istoria modernă a românilor, pe care Keith Hitchins, profesor la University of Illinois, a început s-o cerceteze încă de prin anii 1960. Este și sinteza firească a unui șir impresionant de studii și articole dedicate problemei românești pe care autorul, spre deosebire de colegii săi români, le-a elaborat liber de orice constrîngere ideologică, și, ca excelent cunoscător al limbii române, valorificînd izvoarele românești și literatura de specialitate de primă mînă.

Punctul de pornire al investigației sale este Tratatul ruso-turc de la Kuciuk-Kainargi, din 1774, iar punctul terminus este sfîrșitul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, în 1866. Între aceste două repere cronologice se întinde perioada pe care Keith Hitchins o consideră, fără excese interpretative, ci cu echilibru, precizie și rigoare, prima etapă de formare a națiunii române moderne.